

પરિષદ-ગ્રંથાવલિ અથ ળીઝે

પરિષદ-પ્રમુખોનાં ભાષણો

[ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પહેલેથી
તેર અધિવેશનના પ્રમુખોના ભાષણોનો અગ્રહ]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રામિસ્થાન

ભારતીય વિદ્યા ભવન

નવગુજરાત

અધેગી : મુબમ્બઈ

: પ્રકાશન :
 ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
 માટે
 ડૉ. મણિલાલ પટેલ
 ભારતીય વિદ્યા ભવન
 નવગઢરાવ
 અધિકારી : મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૫૦૦

ચાર રૂપિયા

: મુદ્રક :
 મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
 શ્રી સર્વપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
 પાંચ કુવા દરવાજા બહાર
 અમદાવાદ

નિવેદન

ઈ સ ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમ ડાંગે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ-અથાવલિ અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમા સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું તદનુસાર આ પ્રકાશન-પરિષદ અથાવલિનો બીજો અથ, ‘પરિષદ-પ્રમુખોના ભાષણો’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પહેલેથી તેર અધિવેશનના પ્રમુખોના ભાષણોનો સંગ્રહ-ગુજરાતની સાહિત્યરસિક પ્રજા મમક્ષા અમે રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમા નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે પરિષદના અધિકારીમ ડાંગેનો આભાર માનીએ છીએ

આ અન્ય પ્રગટ કરવામા જેઓએ સીધી કે આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે, જે કંઈ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહીં અમે આભાર માનીએ છીએ

ભારતીય વિદ્યા ભવન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

- ૭ ઐતિહાસિક સંશોધન
શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી . ૫-૦-૦
- ૮ અહિવાસ અને નિમ્નધસંગ્રહ
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન, કરાંચી . ૮-૦-૦
- ૯ અહિવાસ અને નિમ્નધસંગ્રહ
શ્રી દ્વિમ સારસ્વત સત્ર—
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
ખાસ સંમેલન, પાટણ ... ૩-૦-૦
- ૧૦ પરિષદ-પ્રમુખોનાં ભાષણો
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં
પહેલેથી તેર અધિવેશનના
પ્રમુખોનાં ભાષણોના સંગ્રહ ... ૪-૦-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :
ભારતીય વિદ્યા ભવન
નવગુજરાત
અંધેરી : મુંબઈ

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક

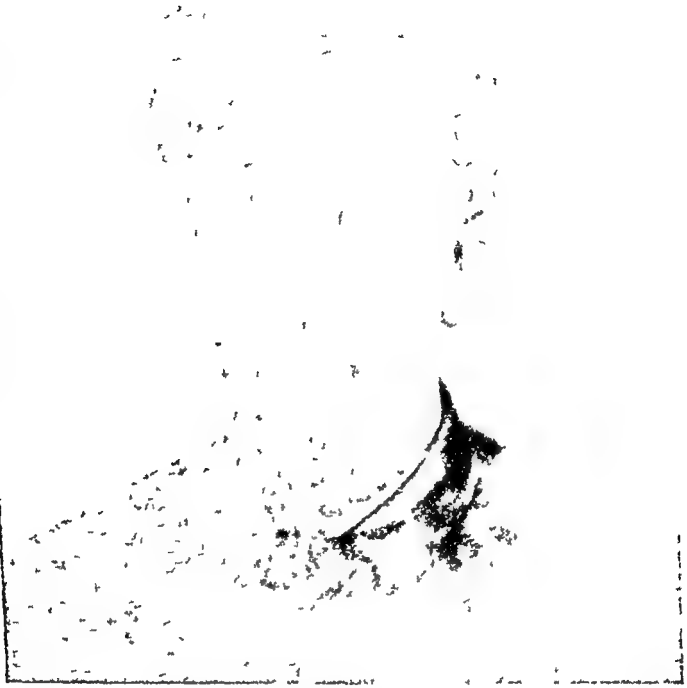
પૃષ્ઠાંક

- ૧ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (અમદાવાદ) ના પ્રમુખ ૨૧ ગોવર્ધનગમ માધનગમ ત્રિપાઠીનું ભાષણ ૧
- ૨ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (મુળાઇ) ના પ્રમુખ ૨૧ કેશવલાલ દુર્લભરાય કુવનું ભાષણ ૩૩
- ૩ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (રાજકોટ) ના પ્રમુખ ૨૧ અનાલાલ સાકરલાલ ફે સાહેબનું ભાષણ ૫૬
- ૪ ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (વડોદરા) ના પ્રમુખ ૨૧ નણુકોડભાઈ ઉદયગમ દેવેનું ભાષણ ૮૧
- ૫ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (સુરત) ના પ્રમુખ ૨૧ નસિહનર બોળાનાથ દિવેગિયાનું ભાષણ ૧૨૫
- ૬ છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (અમદાવાદ) ના પ્રમુખ ૨૧ હંગોવિદ્યાસ દ્વારકાદાસ કાટાનાથનું ભાષણ ૧૮૫
- ૭ સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (બારનગર) ના પ્રમુખ ૨૨ કમળાસ કર પ્રાબુચક્ર નિવેદીનું ભાષણ ૨૫૩

૮	આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (મુંબઈ) ના પ્રમુખ સ્વ. ગંગાભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું લાપણ	૩૩૫
૯	નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (નડિયાદ) ના પ્રમુખ આચાર્ય આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવનું લાપણ	૩૬૭
૧૦	દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (નડિયાદ) ના પ્રમુખ શ્રી ભૂલાલા ઇચ્છાનું લાપણ	૪૨૫
૧૧	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના અગિયારમા અધિવેશન (લાડી) ના પ્રમુખ દી. ગ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું લાપણ	૪૪૫
૧૨	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના બારમા અધિવેશન (અમદાવાદ) ના પ્રમુખ મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું લાપણ	૪૭૩
૧૩	ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના ત્રેસમા અધિવેશન (કરાંચી) ના પ્રમુખ શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનું લાપણ	૪૯૩
	સૂચી	૫૧૯

પરિષદ-પ્રમુખોનાં
ભાષણો

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

[ઇ. સ. ૧૮૫૫-૧૯૦૭]

પ્રમુખ • પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

અમદાવાદ, ૧૯૦૫.

શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીનું
ભાષણ

પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ

જૂન—જુલાઈ ૧૯૦૫

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

ઈ. સ. ૧૮૫૫ થી ૧૯૦૭ સુધીના જીવન વિસ્તારમાં સ્વ.ગોવર્ધનરામભાઈએ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે. ઇ. સ. ૧૮૮૭માં સરસ્વતીચન્દ્રનો પહેલો ભાગ પ્રગટ કરીને એમણે ગુજરાતી નવલકથાને નવે માર્ગે પ્રયાણ કરાવ્યું. અને એ કથાના ચાર ભાગ સંપૂર્ણ થતાં તે ગુજરાતને આકર-ગ્રંથ-“પુરાણ” સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ તરફથી મળે છે.

ચિન્તનશીલતા અને જ્ઞાન એ સ્વ. ગોવર્ધનરામ-ભાઈનાં પ્રધાન લક્ષણો છે. નવલકથાની જીવનરેખા, સાક્ષરજીવન, દયારામનો અક્ષરદેહ, Classical Poets of Gujarati વગેરેમાં એમની વિવેચનશક્તિનો પણ આપણને પરિચય થાય છે. પરંતુ સ્વ. ગોવર્ધનરામ-ભાઈ પ્રધાનતઃ તે દ્રષ્ટા હતા. અને એમનું દર્શન હાલ અને વિશાળ હતું. એમની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ પણ એવી જ વિપુલ હતી.

સરસ્વતીચન્દ્રના ચાર ભાગોમાં પણ શું નથી ? સમાજ, સંસાર, રાજનીતિ, ધર્મ, આચાર, ફિલસૂફી વગેરે આપણા સમગ્ર જીવનને સ્પર્શતાં અનેક તત્ત્વો એમાં છે. કર્તાની સર્વ વ્યાપી દૃષ્ટિમાંથી ભાગ્યે જ કંઈ બહાર રહી નય છે.

ગુજરાતને આંગણે સાહિત્ય પરિષદ ભરવાના મનોરથો જાગે છે અને ગુજરાતના સાહિત્યકારો પાટનગરમાં એકત્ર થાય છે. એ સમયે ઇ. સ. ૧૯૦૫ની સાલમાં ગુજરાતને સદ્ભાગ્યે સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા એક જબ્બર સાહિત્યકાર ગુજરાતમાં હતા અને તેથી આપણી એ પહેલી પરિષદનું પ્રમુખપદ સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈથી અલંકૃત બને છે.

ઉપોદ્દેશ

આજનો પ્રસંગ કેટલીક રીતે ગૃહવડા બરેલો લાગે છે તેનું કારણ સાહિત્યની ખામતો જેટલી સાક્ષરોને ઉપયોગી છે, તેટલી સામાન્ય વર્ગને જણાશે કે કેમ તે જોવાનું છે આ સમાના કાર્ય-ક્રમમાં જોડણી, લિપિ વગેરે શાસ્ત્રીય વિષયો છે, તેમાં સામાન્ય માણસને રસ ન પડે, છતાં આટલા બધા ગૃહસ્થો આનંદ સાથે પધારેલા છે અને પદર-સોળ ગૃહસ્થો પોતાના લખાણ મૂકશે, તે તમે કેટલી ધીરજથી સામળશો અને તેમાં તમને રસ પડશે કે નહિ તે વિષે મહીર શકા છે પ્રથમથી એટલા માટે જણાવું છું કે, જેઓ ધણો શ્રમ કરી આવ્યા છે તેઓ નિરાશ ન થાય તે માટે તૈયારી રાખવી જોઈએ જે સેખ આવ્યા છે તે દરેક મહત્ત્વના છે અને તે વિશ્વાસ તથા આશાથી સામળશો સાહિત્ય બહુ જરૂરનું છે, પરંતુ હાલમાં સાહિત્ય લખનારને હિંદમાં કોઈ પૈસો આપનાર નથી અને જેમ લોકો તરફથી તેમ સરકાર તરફથી ટેકો મળતો નથી તેમ સાહિત્ય બહાર પાડનાર પુસ્તકો બહાર પાડે છે, પણ વાચનાર મળશે કે નહિ તે વિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેવાઓએ ધૈર્યથી કામ લેવાની દરજ સમજવી એવી વિનંતિ છે

ખીજી વાત, પ્રમુખને કામ સોપેલું છે, તે કામ એક રીતે કશું નથી અને ખીજી રીતે જોખમ બરેલું છે ખીજી સમામાં "કરાવો" થાય છે, જે એક પક્ષના હોય છે આમાં તેવું કંઈ નહિ મળે

સાધારણ રીતે આપણે વખત વિચારીને એવી યોજના કરી છે કે, જે વિચાર મૂકાશે અને જેના લખાણ વચ્ચે તે સબધે ચર્ચા રાખવાની નથી હાલ તો વકીલની માફક પુરાવો એકઠો કરવો છે જોડણી, લિપિ વગેરેમાં મતભેદ છે અને એક યુગ જય અને ખીજો આવે તેવી સ્થિતિ છે હાલ તો સધ્ધાકાળની સમીપે છીએ અને રાત્રિ વીતીને મળસકુ થાય ત્યારે સિદ્ધ સ્વરૂપ આખરે પ્રકટ થાય

કોઈ ઠહેંગે કે જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવે તેમાં ફળ શું, પરંતુ તેમાં ફળ છે સૌ ગિમરા કાઢ્યા પછી પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે અનેક ચર્ચા થયા પછી જે ઉત્તમ દંગે તે જય પામશે હાલની વસ્તુમાં તમારું કામ મામળી ગઢેવાનું છે અને ધૈર્ય રાખવાનું છે

આ સલાનો ઉપક્રમ આપણા મંત્રીએ વિસ્તારથી દર્શાવેલો છે. તે ઉપક્રમનો નિર્વાહ સભ્યજનોએ કરી બતાવવાનો છે અને તે પછી તેનો ઉપસંહાર યથાશક્તિ, યથામતિ મારે શિર છે; તો આ આરંભ-સ્થાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામાં અને અન્ય વક્તાઓના મધુર ગુંજારવથી પ્રસન્ન થઈ, તે પછી તેમનું અનુકરણ કે તેમના વિષયોનું અનુસ્તવન કરવામાં, તેમના પ્રતિ મારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી આ સ્થાને મને તમારા પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર માનું છું, અને હવે પછી જે વિષયો ચર્ચાવાના છે, તેના સિવાય કાંઈ અન્ય વિષયોમાં અચૂપાત કરવાની રજા માગું છું.

આ યુગના તાલગ્રન્થ

ગન્ધુજનો, આ યુગ, રાજકીય, સાંસારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે. કોઈ સ્થાને કોંગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને ટોન્કર-સો, કોઈ સ્થાને કલ્પ નામે તો કોઈ સ્થાને એસોસિયેશન નામે, સમાજો આ તેમ અન્ય દેશોમાં ભરાય છે. જ્યાં સર્વ પાસ આવા સતારતા રણુ-કારા સંજળાય છે, ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પણ તેમાં બળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લક્ષમાં કાંઈક વૃદ્ધિ કરે, તો તે ચિત્ર દેખીતું સુંદર જ છે. જ્યાં ચારે પાસ ગાનતાન મચી રહેતું હોય એવા પ્રદેશમાં જિલ્લું રહેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં કુશળ નહિ હોય, તો જોડ્યા વિના હૃદયમાં ગાન હિતારવા માંડશે, તેના હાથપગ તેની પ્રેરણા વિના તાલ આપતા હોય તેમ નૃત્ય કરશે, અને પ્રસિદ્ધપણે વર્તતા ગાનમાં અપ્રસિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જે ગાનમાં કુશળ ન હોનાર આવો લય પામશે, તો ગાનમાં પ્રવીણ સત્ત્વે પ્રકટપણે એવા ગાન ભેગું ગાન કરવા મંડી જશે આવી જતના લયનું કારણ આ સૃષ્ટિમાત્રનો જડ-ચેતન-વ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું નામ Rhythmic Law-તાલગ્રન્થ અથવા અનુપ્રાસયોજના આપીએ તો સમજાય એવું છે. આપણી સાહિત્ય પરિપદ, આખા આર્થવર્તના એક સમાજપ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલગ્રન્થ નિયમના બળથી જિલી થઈ છે. જે સરસ્વતીદેવીને આપણા ઋષિમુનિઓએ વીણાધારિણી ગણેલી છે, તે દેવીના ભક્તો આવા નિયમ પાળે, તો તે દેવીની પૂજા ફલદાયિની થશે એવી આશા ફેવળ શુષ્કવાદ નેવી નથી.

તાલભંગમાં તાલબન્ધ

આ “આશા શુષ્કવાદ નેવી નથી” એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરુ છુ, સા એક શક્તિ મારા હૃદયમાં જિભી થાય છે. આવા તાલબન્ધ એક પાસથી દષ્ટિગોચર થાય છે, તો બીજી પાસથી તાલભંગના કંઠોર ચિત્ર પણ દષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતા નથી કોર્સેસમા ઐક્યની ગર્જનાઓ જે કાળે થાય છે, તે જ કાળે તેમા નૃત્ય કરનારાઓના ચરણો ઉપર કોઈ ગુપ્ત રીતે તો કોઈ પ્રકટ રીતે, લાઠડીઓ મારી તેમને લૂના-લગડા કરી દેવાના પ્રયત્ન કરનારાઓના ચિત્ર પણ જોઉં છુ સોશિયલ કોન્ફરન્સને પણ એવા જ ધાત થાય છે અને તમે જે કોઈ સામાજિક કામ કરશો, તે સર્વમા પણ એક પાસથી તાલ બન્ધ તો બીજી પાસથી આવો જ તાલભંગ પણ જોશો આવે પ્રસંગે તાલબન્ધના પક્ષના કોઈક હૃદયો નિરાશ થાય છે, તો કોઈક હૃદયોમા વધારે શૌર્ય ચડતુ દેખુ છુ કોઈક પગ ભાગી જઈ નૃત્ય કરનારમાથી એક જણાને ઓઠો કરે છે, તો કોઈ સ્થાને એ એકને સ્થાને બીજા એ નૃત્ય કરનાર જિભા થાય છે, કોઈક સ્થાને પૃથ્વી પરથી પડતી લાઠડીઓના પ્રકારને બળે ભાગી પડવાને સાટે કેટલાકના ચરણો વધારે વધારે જિંઝા જિછળી જિછળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકુ છુ ધીમે ધીમે તાલભંગમા પણ તાલબન્ધની જ સાકળો દેખુ છુ ને તાલબન્ધ અને તાલભંગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમતત્ત્વને જોઈ તેનામા અદ્વા પામુ છુ એ પરમતત્ત્વને બળે જેમ દાડિયા રમનારા એકબીજાના હાથના દાડિયાને પોતાના હાથના દાડિયા વડે ઝાપડે છે, તે જ રીતે તાલભંગવાળાના પ્રહારથી અપડાતા તાલબન્ધમા અને તાલબન્ધને પ્રેરતા તાલભંગમા, હું કોઈ મહત્તર તાલબન્ધ દેખુ છુ ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાના ચિહ્નન-plus અને minus-વાળી સંખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌસમા મૂકી તેનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ સસારના ગણિતનો પરમ-શાસ્ત્રી પણ આ તાલબન્ધ અને તાલભંગને આવો જ કૌસમા મૂકી કોઈ પરમ સાધ્યને સાધે છે, તેને પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રીઓ Evolution કહે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેનો ધર્મ

ગુજરાતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું, એ આ સમયનો ઉદ્દેશ છે ઉદ્દેશના વિષયમા તાલભંગ

રમનારાઓ રમતાં રમતાં જાતે લડી પડે છે, ત્યારે કેટલાક રમનારાઓ બાહ્ય પરનાં દાંતનાં અને લાકડાંનાં રમકડાંને રમાડતાં, એ રમકડાંના જયપરાજયથી પોતાના હૃદયને જયપરાજયની વૃત્તિઓથી પરાભવ પમાડતા નથી. ડાહ્યા વડીલો અસીલોને માટે યુદ્ધ દરવામાં આગ્રદ રાખે છે અને તે કાળે જ એકખીજના સ્નેહભાવને ક્ષીન કરતા નથી. એક પાસથી તેઓ અસીલને માટે લડે અને બીજી પાસથી તેમનાં હૃદય હસી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ દરે, એવો એ ધંધાનો અનુભવ છે. તમે પરસ્પર સાથે પૂરા આગ્રદથી ચર્ચા ચલાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતાં પ્રીતિ અને અનુકરણ ચન્દન-અર્ચાથી ચર્ચાવ, અને તમારાં હૃદય વધારે સંધાય, એ કળા તમે પામશો, તો આ સભામાં હૃદયના તાલભંગનો સ્પર્શ નહિ થાય. ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં લવ અને ચન્દ્રકેતુ રાત્રિયુદ્ધ કરતાં કરતાં હૃદય-પ્રીતિ પામી ગયા; એ આર્યોની પદ્ધતિનું અનુકરણ આપણી સભાના સભ્યજન ધારશે તો કરી શકશે.

એવી પ્રીતિથી થોડો ભાગ-ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષના પાંચ પર્વ (પેરાઇઓ)-મૂકવા માગું છું.

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પહેલાં કેવું સાહિત્ય હતું ?

બ્રાહ્મણ તથા જૈન વિદ્વાનોનું સાહિત્ય

રાજકીય ઇતિહાસ અને અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય, શેલડીને જેમ પેરાઈ હોય તેમ પેરાઈ નાંખીને વધેલું છે; ને નરસિંહ મહેતાની પેરાઈ નાખી વધેલું છે તે મૂકવા માગું છું. ૧૮૫૦ પછી અર્વાચીન કવિઓને બાદ કરવામાં આવ્યા છે, કારણ હાલના વિદ્વાનપુરુષોને તે પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષાનાં થડ-મૂળ ક્યારે ખંધાયાં, નરસિંહ મહેતા પહેલાં કેવું સાહિત્ય હતું, તે બતાવવાની જરૂર છે. હાલ જ્યારે કોઈ કવિતા લખવા બેસે છે ત્યારે મનમાં કાંઈ વિચાર ઉત્પન્ન થાય તે ઉપરથી લખે છે; પરંતુ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈને તેમ થયું નહોતું. જેમ જવાળામાંથી ઢાકા થઈ નવો અગ્નિ પ્રગટે, તેમ તેમને થયું હતું; જે તેમના ઇતિહાસથી જાણીતું છે.

પર્વ પહેલું • મૂળ અને થડ

૧ ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદય પહેલાં કેવું સાહિત્ય હતું, કઈ ભાષામાં હતું, રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી તે વિષે જાણવાની જરૂર છે તેના ગુણથી ગુજરાતી સાહિત્યના મૂળચડની જનની-મૂમિની એથે Heredity થી શુ ઊતર્યું, તે વિષે જાણવાની જરૂર છે

(અ) રજપૂત રાજાઓનો કાળ.—ઈસ ૭૪૬-૧૨૯૮ વન રાજથી કણ્ડેવ વાધેસો અણહિલવાડ પાટણમાં સસ્કૃત સાહિત્યનો યુગ તે ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ યુગનો પૂર્વજ હતો

ઈ સ. ૮૨૫ યાદવોએ દ્વારકા જોડ્યું અને તેઓના નાયક દદ-
મહાર રાજાની સાથે દક્ષિણમાં ચન્દ્રાદિત્યપુર અથવા
શ્રીનગરમાં જઈ વસ્યા

ઈ સ. ૧૦૧૦-૪૧ ધારાના વિદ્વાન રાજા ભોજે અણહિલવાડ છાટ
દેશ (મુગ્ધ સુ િના) વગેરે ઉપર ચડાઈ કરી
તેણે રચેલા પુત્રો—સરસ્વતીક હામન્થ, રાજ-
મૃગાકકગ્ધ વગેરે

ઈ સ ૧૦૧૦ આનંદપુર (વડનગર) ના ઉગ્રવટે અવન્તીમાં
વાસનેયસ હિતા ઉપર ભાષ્ય લખ્યું

ઈ સ ૧૦૨૪ જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ અણહિલવાડના
દુર્લભ પાસેથી 'ખરતર' પદ મેળવ્યું, એણે
ખરતર ગદ્ય સ્થાપ્યો અને અષ્ટવૃત્તિ તથા
લીલાવતી લખ્યા.

ઈ સ. ૧૦૫૦-૫૫ વિક્રમાકદેવચરિત (૧૦૫૦ માં લખાયેલું તેમાં
સોમેશ્વર ચાલુક્યે ધારાના ભોજ ઉપર મેળવેલી
જીતનું વર્ણન છે)

ઈ મ. ૧૦૫૦ ત્રિભોજનપાલ ચાલુક્યનું છાટ દેશ પર રાજ્ય હતું,
એ સળધી સુરતનો તાબેજ છે

-ઉપરનાં તમામ પુત્રો સમૃત ભાષામાં રચાયતા છે ઈસ
દશમાં શતકથી ભાષાસાહિત્યની શરૂઆત થાય છે

ઈ. સ. ૧૦૫૧ તામિલમાં હાલ્લાસ્યમાહાત્મ્યનું સ્પાતર મધુપુરાણ લખાયું.

ઈ. સ. દશમા શતકમાં હિંદી ભાષા હતી પણ એનું સાહિત્ય નહોતું.

ઈ. સ. ૧૩ મું શતક—મલ્લિનાથ દીકાકાર અને તેમના પુત્ર નરહરિ; કાવ્યપ્રકાશના સરસ્વતીતીર્થ નામના દીકાકાર થયા.

ઈ. સ. ૧૨૬૦ દેવગિરિના યાદવરાજ મહાદેવે ગુજરાત ઉપર ચડાઇ કરી અને વિશળદેવ ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેનો મુખ્ય અમાત્ય હેમાદ્રિ, એણે ચતુર્વર્ગ-ચિન્તામણિ નામનો ગ્રંથ તથા વાગ્મદ પર દીકા લખી. હેમાદ્રિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો. તેણે હરિલીલા, શતશ્લોકી વગેરે ગ્રંથો લખેલા છે; બધા સંસ્કૃતમાં છે.

આ વખતમાં તામિલ વ્યાકરણ લખાયું.

ઈ. સ. ૧૨૬૨ સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર વાર્તિક લખનાર જિનપ્રભ-સૂરિ અને હેમચંદ્રની સ્વાધ્યાદ-મંજરી ઉપર દીકા લખનાર મદ્વિલેણસૂરિ હતા.

ઈ. સ. ૧૨૬૩ કાવ્યપ્રકાશ ઉપર જયન્તી દીકા લખનાર જયન્ત ગુજરાતના સારંગદેવના રાજ્યમાં હતો.

ઉપસંહાર

સુરત સહિત આખા ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં રજપૂત રાજાઓનો અમલ હતો અને સાહિત્ય સંસ્કૃત હતું. જૈન વિદ્વાનોમાં પણ ધણું-ખરું સંસ્કૃત સાહિત્ય હતું. ગુજરાત બહાર પણ એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હિંદી ભાષાનો અને તામિલ સાહિત્યનો ઉત્તર દક્ષિણમાં જન્મ થયો હતો. રજપૂત રાજાઓ વિષે બાઠચારણોના રાસા વગેરે-રાસ-માલા-ગુજરાતી ભાષાની બહેનપાણી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા-ઓમાં લખાયા. કંઠક મારવાડી, કંઠક વ્રજ અને કંઠક બીજી ભાષા-માંથી મિશ્રણ-તે રાજકવિઓની ભાષા હતી અને વ્રાહ્મણ જૈન વિદ્વાનોની સાહિત્યભાષા સંસ્કૃત હતી. જન્મ પામતી ગુજરાતી એ સર્વમાં મિશ્રણરૂપે બોલાતી હોવી જોઈએ. સાંપ્રત કચ્છી ભાષા

જેવી ઠઠાય તે વખતની ગુજરાતી ભાષા હશે કચ્છી ભાષામાં સરકૃત શબ્દો ધણા થોડા ફેરફાર સાથે બોલાય છે (જેમકે, દોહિત્રને સ્થાને દોત્રો, પોત્રને સ્થાને પોત્રો વગેરે) પણ તેમાં સાહિત્ય નથી

મુસલમાન-યુગમાં ગુર્જર સાહિત્ય

(આ) ૧૨૯૮-૧૪૨૦

(અણહિલવાડ પાટણ અલાહિદીન તરફથી સર થયા પછી મુસલમાન સૂબાઓ વગેરેની હાડમારીમાં પડ્યું, ત્યાંથી તે ૧૪૧૭ માં અમદાવાદ બધાતા સુધી)

રાજકીય ઇતિહાસ

ઈ સ ૧૨૯૮ સોમનાથ, અણહિલવાડ અને ખભાત અલાહિદીનના મોમલ સૂબાઓએ સર કર્યા

૧૩૦૮ અલાહિદીને ઝાલાવાડ જીત્યું

૧૩૧૫ ગુજરાતમાં બડ.

૧૩૨૦ કાઠિયાવાડમાં લાખા કુલાણીનો વિજય

૧૩૩૯ મહમદ તખલખ દિલ્હીને સાટે દોલતાપાદને (દેવગિરિને) રાજનગર કરે છે

૧૩૪૫ ગુજરાતમાં બડ

૧૩૪૬ " "

૧૩૪૭ ગુજરાતમાં ખાલજીશાહીનો આરંભ

૧૩૪૯ મહમદ તખલખે જૂનાગઢ લીધું

૧૩૫૦ મહમદ તખલખ ગોડળમાં

(પછી ગુજરાતમાં સૂબાઓનો કાળ)

૧૩૭૬ ગુજરાતના સૂબાનું બડ

૧૩૯૧ ગુજરાતમાં બડ

૧૩૯૪ સૂબો જાફરખાન ઇડર જીતે છે

૧૩૯૬. એ જ સૂબો સોમનાથ દેવાતખનો નાશ કરે છે અને પોતે સ્વતંત્ર થાય છે

૧૩૯૯ તૈમુર

૧૪૦૫ તૈમુરના મરણના સમાચાર ગુજરાતમાં આવે છે

૧૪૦૭ ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે વિગ્રહ (મુસલમાનો એ પાસ)

૧૪૧૩.

"

"

૧૪૧૭. પહેલા અહમદશાહે ૧૪૦૦માં યાંધાવવા માંડેલું અમદાવાદનું દિલાદામ સંપૂર્ણ થયું.

૧૪૨૦. અહમદશાહે ગુજરાતમાં શાંતિ પ્રવર્તીવી,
ધાર્મિક સાહિત્ય

૧૩૨૦. મેરુતુંગ (જૈન)

૧૩૨૨. સાતમા મધ્વગુરુ વિદ્યાતીર્થનું મૃત્યુ.

૧૩૩૪. હરિભદ્રસૂરિની જમખુદીપ સંગ્રહિણી ઉપર પ્રમાનન્દસૂરિની ક્ષેત્રસંગ્રહિણીવૃત્તિ.

૧૩૩૯. આઠમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.

૧૩૪૩. નવમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ.

૧૩૪૮. જૈન કર્તા મેરુતુંગ (૧૩૦૦ ના મેરુતુંગથી ભિન્ન.)

૧૩૫૩. તપગચ્છના કુલમંડનનો જન્મ.

૧૩૬૮. સોમતિલકસૂરિ(શીલતરંગિણીના કર્તા)નું મૃત્યુ.

૧૩૭૩. ત્રિમલયન્દ્રસૂરિની પ્રશ્નોત્તરમાલા ઉપર દેવેન્દ્રની टीका.

૧૩૭૬. દશમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ,

૧૩૮૪. અગિયારમા મધ્વગુરુનું મૃત્યુ

૧૩૯૬. અભયદેવસૂરિનું “ તિજ્યપહુત ” રતોત્ર.

અન્ય સાહિત્ય

૧૩૦૦. કચ્છટ: પતંજલિના મહાભાષ્ય ઉપર ભાષ્યપ્રદીપનો કર્તા.

૧૩૧૦. ગુજરાતના રાજા સારંગદેવ (કરણધેજાનો બાપ)ના મન્ત્રી વિક્રમનો પુત્ર તેજસિંહ તે દેવજ્ઞાલંકૃતિનો કર્તા.

૧૩૧૦. અલંકારનો ગ્રંથ-પ્રતાપરુદ્રીય-તેનો કર્તા વિદ્યાનાથ ચોરંગમાં થયો.

૧૩૩૬. જયવલ્લભ પ્રાકૃત વજ્રમલય નામના ગ્રંથ ઉપર છાયાકાર રત્નદેવ.

૧૩૪૩. રુદ્રપાલીયગચ્છના જિનપ્રમની પડદર્શની.

૧૩૪૯. રાજશેખરસૂરિએ (દિલ્હીમાં) “ પ્રયંધકોશ ” કયો અને અન્યત્ર શ્રીધરની ન્યાયકન્દરી ઉપર “ પંજિકા ” રચ્યાં.

૧૩૫૦. સાયણાચાર્ય માધવાચાર્ય (વિજયનગરના મંત્રીઓ.)

૧૩૬૬. સંઘતિલક ચાર્યનું કુમારપાલચરિત્ર.

૧૩૭૨. રત્નશેખરસૂરિનું શ્રીપાલચરિત્ર.

ઉપર હાર-અણુકિનવાડ પાટણ પડ્યા પછી સવા સો વર્ષ વીત્યા બાદ ગુજરાતના સાહિત્યના મૂળ નરસિંહ મહેતા વગેરેએ રાપવા માંડ્યા, તે પહેલાના આ સવા સો વર્ષનો મુસલમાન-યુગ—તેમાં (ક) ગુજરાતની બહાર કચ્છતું ભાષ્યપ્રદીપ (૧૩૦૦) વિદ્યાનાથનું પ્રતાપરુદ્રીય (૧૩૧૦) અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (૧૩૫૦) ના સંસ્કૃત સમર્થ ગ્રંથો રચાયા છે, ત્યારે તેજસિંહના એક ગ્રંથ (૧૩૧૦) વિનાના સર્વ ગ્રંથો ગુજરાતમાં માત્ર જૈનસાધુઓના એવા છે એ ગ્રંથો પણ મોટા ભાગે ધર્મસાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતમાં પણ છે એ સાધુઓએ તેમના “મચ્છો” નો આશ્રય પામી આટલો સાહિત્યવૃક્ષ ઊગવા દીધો છે, ત્યારે બ્રાહ્મણાદિક અન્યવર્ગનું સાહિત્ય જે રજપૂત રાજાઓના કાળમાં જ સ્ફુરતું હતું, તે કેવળ અસ્ત થયું અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછીના કાળમાં ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રાપાયું.

(ખ) દિલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સૂબાઓ અને અન્ય નાના મોટા સરદારોના વિગ્રહ આ યુગના આગમ્યો તે ૧૮૫૦ સુધી ચાલ્યા, અને તેનો ક્ષોભ ઝાતાવાડ, જૂનાગઢ, ગોડળ વગેરે કાઠિયાવાડના ભાગોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો તેવામાં જૈનમચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકતા આધારરૂપ હતા તે પછીના પચીસેક વર્ષમાં એટલે ૧૩૭૬ સુધીમાં રાજકીય શાંતિ જેવું પ્રમાણમાં હતું, તેમાં પણ ખીજ પાંચેક જૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા અને તે પછી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમાં તો જૈનસાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ ગયું અનેક બડો, ઇંડર અને સોમનાથ ઉપર મુસલમાનસરદારોની ચડાઈઓ, તૈમુર લગે આખા હિંદુસ્તાનમાં વર્તાવેલો બચકમ્પ, અને અતે ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનો વચ્ચેના વિગ્રહ, એ બનાવો ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષોમાં ક્ષોભના વમળ વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને કેવળ અગ્નિ કરી દે છે.

બ્રમણ્યુગમાં સાહિત્ય

(ગ) પણ પ્રશ્ન એવો જોડે છે કે, જૈન સાધુઓ નેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી શક્યા તેનો કાર્ષ અશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો? તેઓ કયા ભરખ બેઠા હતા? આના ઉત્તરમાં દન્તકથામાંથી એવો ઉત્તર નીકળે છે કે, તેઓ ધરમાર છોડી અન્ય

ધરણાર શોધવાના વખતમાં પડ્યા હતા. વાણિયા-બ્રાહ્મણોના ઉદ્યોગ અણુહિતવાડ પાટણમાં અશક્ય થતાં, તેઓ પોતાનું સર્વસ્વ લઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણિયા-બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામાં આવે છે. તેમાંની કેટલીક અણુહિતવાડ પાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવી છે. કાટીશ્વર અથવા કાટ્યકર્ણને ઇષ્ટદેવ ગણનારા ખડાયતા બ્રાહ્મણ-વાણિયાનું મૂળ સ્થાન ખડાલ કે ખડાલ ને હોય તે; હાટકેશ્વરને ઇષ્ટ દેવ ગણનાર નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગર-વાણિયાનું મૂળ સ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણિયાઓનાં ઝારોલ ગામ અને હીમગ્નમાતા, દેશાવળ વાણિયાનાં દીસા અને સિદ્ધેશ્વરી; શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ વાણિયાઓનાં સ્થાન શ્રીમાળ અને ત્રિજમાળ અને ઇષ્ટદેવી મહાલક્ષ્મી અને મોઢ બ્રાહ્મણવાણિયાનું મોઢરા. આ સર્વ જાતિઓનાં આ મૂળસ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોનાં દેવાલયો અણુહિતવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમાં આવેલાં છે અને રજપૂત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલા ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જાતિઓ આશ્રયભંગ થયે, અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અમદાવાદ એ શતકમાં બંધાયું ન હતું. ચાંપાનેર, સુરત, મથુરા, કાશી વગેરે સ્થાનો સુધી આ નાસતી ભાગતી જાતિઓ પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં આખરે ઠરેલી જણાય છે. આ ભ્રમણયુગ હતો અને એવા યુગમાં ગચ્છોના આશ્રયમાં રહેલા જૈન સાધુઓ નેટલું સાહિત્ય ટકાવી શક્યા તેનો અંશ પણ આ સંસારીઓ કેમ ન જાળવી શક્યા એ એમના આગલા ઇતિહાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ગ્રંથકારોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનને બળે શુદ્ધ અને સરલ-રૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્ય જાતિઓ અને રાજ્યકર્તા મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી બ્રાહ્મણ વાણિયાઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણુ ધારી બંધાઈ, તે પણ તેમના આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી જ સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદેરૂપે બંધાવા પામી, તેની સાથે ઉક્ત યુગને અંતે ઉક્ત કારણોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયાં અને જો કોઈ નવું સાહિત્ય જીમવા સરનેહું હોય, તો તેની ભાષા લોકની આ નવી ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન આટલા ઇતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે.

ઈ સ ના દશમા શતકમા હિંદી બાપા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા જન્મી, તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્ફુરવા પામેલી ગુજરાતી બાપાના અસ્થિત જરમા ચારસો પાચસો વર્ષોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાક દશા આણી, સરકૂત સાહિત્યનો લોપ થતા, ગુજરાતી બાપામા સાહિત્યજીવન સ્ફુરવા લાગ્યું હોય એમ સમજાય છે કારણ, આપણા આદિ કવિઓની બાપા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમા પ્રગટ થાય છે

સાહિત્યવૃક્ષનો ઋતુ

(૧) આ જ યુગમા ગુજરાત બહાર અને ચક્રાચાર્યના દેશમા જ તેમના અદ્વૈતમાર્ગના વિજયઅશોને પાછા હઠાવે એવો મધ્વમાર્ગ પ્રવર્તે છે અને દશ મધ્વગુરુઓ એક પછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે મધ્વાચાર્ય અને રામાનુજ ઉભય ધર્મ-ગુરુઓ દક્ષિણમા બારમા શતકમા હિંદવ પામ્યા હતા, પણ તેમના પથ ગુજરાત સુધી હજી આવ્યા ન હતા એમના પૂર્ણોદયનો કાળ કાર્ષક આ યુગમા જ હતો અને તેમના સાધુઓ ગુજરાતમા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા કર્ષક આ યુગને અતે આવવા લાગ્યા હશે, એમ હવેના યુગના ઇતિહાસથી સમજાય છે ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની જૂમિમા અને ઉક્ત પ્રકારના ઋતુમા ભારથી ઉક્ત પ્રકારનો પવન વાવા લાગ્યો, તેવામા આપણા આદિકાળના કવિઓની શક્તિથી આપણા સાહિત્યવૃક્ષના ખીજે રોપાયા

(૨) આદિ ગુર્જર સાહિત્ય. ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુમારે

આ ખીજ આખા ગુજરાતમા રોપાયા નહિ, પણ જૂનાગઢ, દારકા, પાટણ, અને સિદ્ધપુરમા પ્રથમ પ્રકટ થયા આ ખીજયુગ લગભગ ૫૬૨મા શતકના અત સુધીનો છે

આ યુગમા સર્જકીય ઇતિહાસ-અને આર્યાવર્તમા સાહિત્ય અને ધર્મ

(અ) અમદાવાદના સુલતાનોની ચડાઈઓ-માળવા ઉગ્ગન વગેરે ઉપર (૧૪૨૨), ઈડરના રાજા યુગનું સુદમા મરણ (૧૪૨૮), ઝાલાવાડના રાજાની હાર (૧૪૩૦) સુરત પાસેનું બગલાન (૧૪૩૨), ચાપાનેર ઉપર ચડાઈ (૧૪૪૬) માળવાવાળા મહમદની કપડવણજ આગળ હાર (૧૪૫૧)

- (આ) અમદાવાદ જુમા મસ્જિદ બંધાઈ રહી (૧૪૨૯), હાત-મતી ઉપર અહમદનગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.
- (ઘ) માળવા અને ગુજરાતની સંયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુમ્ભાનો વિજય (૧૪૪૩), કુમ્ભાનો ગુજરાત ઉપર ચડાઈ (૧૪૫૮), મહમદ બેગડો-ચાંપાનેર ઉપર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫), શિરોહીનો રાજા ગુજરાત ઉપર (૧૪૮૭), કુમ્ભાનો પુત્ર ગાદી ઉપર (૧૪૮૯), ધડર ઉપર બેગડો (૧૪૯૬).
- (ઉ) ગિરનાર ઉપર પાંચમા રાજા માંડલિકનો ક્ષેપ (૧૪૫૯). રાજા માંડલિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧).
- (એ) લાહોરમાં શીખગુરુ નાનકનો જન્મ (૧૪૬૯) અને મરણ (૧૫૩૮) વલ્લભાચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯) બંગાળાના નદિયામાં વૈષ્ણવ ગુરુ ચૈતન્યનો જન્મ (૧૪૮૫), કબીરજીનો ઉદય (૧૪૯૦).
- (ઐ) ગીતગોવિંદના કતી જયદેવ (૧૨મું શતક) બંગાળામાં; રામાનંદ આગ્રામાં; કબીર બનારસમાં; વિદ્યાપતિ બિહારમાં; તેણે રાધાકૃષ્ણનું રુપક લખ્યું (મોગલના સમયમાં); મીરાંબાઈની ગીતગોવિંદ ઉપરની ટીકા; વલ્લભાચાર્ય બનારસમાં, આગ્રામાં સુરદાસ, અને તુલસીદાસ અકબરના રાજ્યમાં; તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિષે લખ્યું. તેમાં તુલસીદાસે રામસીતા વિષે (રામાયણ) લખ્યું અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણ સંબંધે લખ્યું. તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો. તેણે ઉપદેશ અમદાવાદમાં દાદુએ કર્યો અને દાદુના શિષ્યોએ રજપુતાનામાં કર્યો. બંને જહાંગીરના રાજ્ય વખતે થયા.
- (ઓ) નરસિંહ મહેનો (૧૪૧૫-૮૧), મીરાં (૧૪૦૩-૧૪૭૦), પાટણનો ભાલણ (૧૪૩૯-૧૫૩૯); સિદ્ધપુરનો મોઢબાલણ ભીમ હયાત હતો (૧૪૮૪); એ જાતે ઉદીચ્ય હતો.

બીજા રૂપ કવિઓ-નરસિંહ વગેરે

આ શતકનો પૂર્વોર્ધ્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં ભાલણ અને ભીમ થઈ ગયાં.

પૂર્વોર્ધ્ધ:—અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નંખાયો અને આખા ગુજરાતમાં તેમના તરફનો ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો.

તે વખતે માત્ર બે મ્થાને, નગમિ હના જૂનાગઢમા અને મીરાણાઈના દારકામા, જેની ઉગ્ગડ સ્થિતિએ કોઈ રાજ્યને કે સુત્તાનને આદમા શતકે પછી આકાર્યા નથી, ત્યા જ શાંતિ અને ઉદય હતા. ડુમ્બો ગુજરાત ઉપર ચક્રાર્ધએ ડરતો હતો, પરંતુ તેના ખીજ ખૂણામા પડેલી દારામતીમા જઈ શકે એમ નહોતું તે દારામતીએ મીરાને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યા હતા, ત્યારે નરસિંહને મ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહ-ટુળ અને શાંતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સબધ છોડ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો સબધ બાધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામા અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કઈ શક્તિએ દીવાસળી બનીને એમના હૃદયમા નરી જવાલાઓ પ્રકટી, અને કયા તેતથી એ જવાલાઓ તેમના મરણ સુધી હોલાધ નહિ, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દયાદ કરતી ગઈ, એટલા પ્રકરણના શોધમા ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિકવિઓમા આ જવાલાઓ ગુજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકો-માથી નથી આવી, કાગણુ તે સર્વ આ કવિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા અથવા ઉદય પામ્યા છે (જુઓ, ઉપર 'એ') તેમજ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશના ખીજ નગસિંહ અને મીરાના કાવ્યોમા છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર વાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રમરી હતી, એ બે વાત ધ્યાનમા લઇએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના આ બે ગ્તનની અમરપ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશખીજ મળ્યા છે એવું બાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેરો હોય તેમ આખા હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમા, આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ અને મીંગ મિવાયના મર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરા ગુજરાતમા તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમા કોઈ પણ અન્ય જ્યોતિના પ્રભાવથી જવાલાઓ પ્રકટી હોવી જોઈએ તે વિષયે તેમની દન્તકથાઓ ઉપગત કાઈ પુરાવો મોધીએ તો તેમાથી પણ ન જડે એમ કે

(૧) મીનામાઈ—(જુઓ, 'એ')

(૨) શ્રીમદ્ ભાગવતની અમર—આ ગતકના ઉત્તરાર્ધના બીમ

ઉપર ચર્ચ, પૃ કા ભા ૪૫ ૪૭, ભાગવત માદાત્મ્ય પૃ ૪૯-૫૧

ભાગવતના અધ્યાયોનો માર અને પૃ ૧૫૨મા કલ્પતિનો મ્તોહ—

“પાંડિત ગોપદેવ કિન્ન એક, પ્રીતિ દરિલીલા વિવેક,
તેને આધારે દલીએ કથા, સરોવર જગસો ફવો ગયા.”

શ્રીમદ્ ભાગવત ગોપદેવનું દરેકું છે એમ આજ દેટલાક માને છે અને દેટલાક નથી માનતા; પરંતુ ગોપદેવે વર્તમાન ભાગવતરૂપે અથવા અન્ય ભાગવતરૂપે કંઈ પણ ગ્રન્થ તો દરેકો જ દતો. અને તે ગ્રન્થનો આત્મા આ કાળે ગુજરાતમાં સ્ફુરતો હતો, એટલું આથી સિદ્ધ થાય છે. ગોપદેવના દેશના રાજ્યએ ગુજરાત ઉપર મવિજય પ્રયાણ ઈ. સ. ૧૨૬૦ માં કર્યું હતું એ આપણે જાણીએ છીએ, અને તેજે રચેલી દરિલીલાને આધારે આપણા બીમ કવિએ પાંચ ઉક્ત પ્રકારે દરિલીલા રચી છે તે તેમાં ભાગવતના અંશ આવે છે. એ રાજ્યના કાળથી તે બીમના કાળ સુધી, જે ગોપદેવની ભાગવતકથા ગુજરાતમાં છીર્તામતી હતી, તે જૂનાગઢના રજપૂતરાજ્યમાં અપ્રસિદ્ધ નહિ હોય; અને એ કથાનાં બીજ અને રહસ્ય આપણા નરસિંહ મહેતાના હૃદયની જ્વાલારૂપ થયાં હતાં એમ એવા ગ્રન્થોમાં રપટ સ્ફુરે છે.

મીરાંને ગમેલું ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેલું રાસલીલા-વાળું ભાગવત* એ ઉભય ગ્રન્થોનું પૃથક્કરણ કરીએ તો દેવકથા અને દેવરહસ્ય એવા અંશ બેમાંથી નીકળે છે. અને તે ઉપરાંત ભાગવત-માંથી અધ્યાત્મજ્ઞાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે, અને એ સર્વ અંશોનું શિખરસ્થાન પરાભક્તિમા આવે છે.

* રા. આનંદરાઈએ ગયા આવણના “વસંત” માં, (૧) મુંબઈ સમાચારના એક લેખકે આપેલી મીરાંબાઈની જન્મમરણ તિથિઓ ઉપરથી અને (૨) ચૈતન્યાનુયાયી જીવા ગોસાંઈના પ્રસંગથી, એલું અનુમાન કરે છે કે, મીરાં સોળમા શતકના મધ્યમા (૧૫૪૦ માં) વિદ્યમાન હતાં, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્યસંપ્રદાયથી પ્રકટી હતી. જે ગોસાંઈના પ્રસંગની કથા મીરાંએ ગાઈ છે, તે જીવા ગોસાંઈની જ હતી એમ માનવાનું કારણ મીરાંના કે કોઈ ઐતિહાસિક લેખમાં નથી. તેમાં ઉક્ત જીવનમરણ તિથિઓને માટે કાંઈ આધાર નથી અને હોય તો તે બીજ કોઈ મીરાં સંબંધે હોવો જોઈએ. કારણ કર્નલ ટોડ આપણાં મીરાંબાઈને એવાડના કુમ્ભા રાણાની રાણી ગણે છે અને તેની તારીખો મારા લાપણુ પ્રમાણે છે. આણુ પર્વત વગેરેના લેખોમા પણ એ જ તારીખો છે અને બાબર બાદશાહે હરાવેલા રાણા સંગ-(સંગ્રામસિંહનો કુમ્ભો પિતામહ હતો; માણેલ રૂઢૂત કોનોલોજી ઓફ ઈડિયા, પૃષ્ઠ ૨૮૭ આ હેલ્લા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ ઉપરથી મહમદ બેગડાએ કરેલા પાંચમા રામંડલિકનો પરાજય પણ ઈ. સ. ૧૪૭૧ માં

આ યુગના ચારે કવિજન સંસ્કૃતના સસર્ગી હતા તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુરમાં, આ શતકના પાછલા ભાગમાં રાજકીય શાંતિ રહેલી જણાય છે અને અણહિલવાડ પાટણમાંથી જિગેલા અકુર જેવા પાટણ નગરમાં જૈન માધુઓ પ્રથમની પેઢે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યને રચવામાં લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મટી એ પણ તે કાળે તીર્થ નહિ તો તીર્થ જેવું જ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય છે અન્ય વર્ણોના ભ્રમણયુગ સમાપ્ત થતા, ભીમ અને ભાતણને આ સ્થાનોમાં સંસ્કૃત અભ્યાસનો યોગ થયો છે, અને ઘણા કાળથી મૂકી દેવાયલા સંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને યુજરાતી સાહિત્ય રચવા લાગ્યા એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને બાલણે કાદમ્બરી જેવી માનુષી કથાનું સંસ્કૃતમાંથી ભાષાંતર કર્યું પણ તેમણે તો જ્યારે ભીમની ભાષા બોલીને કહીએ તો સરોવર કાઠેના કૂવાનું પાણી પાયું છે, ત્યારે નરસિંહ અને મીરાએ પોતાના હૃદયપાતાલના ઝરાઓમાંનું પાણી પાયું છે દેવકથા ઉપરાંત દેવ-રહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમાં થઈ રહ્યા છે મીરાબાઈ એમ જાણતા હતા કે, યજ્ઞમાં તો એક જ પુરુષ છે અને સ્થૂન શરીરના સર્વ પુરુષો તો ભક્તદષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે આવું જ દેવરહસ્યજ્ઞાન અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મજ્ઞાન એ ઉભયના સયોગ-વિયોગ, નરસિંહની કવિતામાં સ્ફુરે છે આથી તેના જ્ઞાન-ભક્તિના પદ સમજી તેમાંથી મળેના પ્રકાશની ભાવનાથી તેની દેવકથા વાચનારાને જ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનું માહાત્મ્ય સમજાશે

રાસલીલા-નરસિંહના અધ્યાત્મ પદ

રાસલીલાને અન્તે ભાગવતકાર પૂવપક્ષ કરી પૂઝે છે કે, “ગોપીઓ કૃષ્ણ સાથે રામ રમવા આખી ગત ગઈ હતી, તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસૂયા કેમ ન કરી?” તેના ઉત્તરમાં તે સમાધાન કરે છે કે “એ સ્વામીઓએ તો સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે જ

છે, અને પૃષ્ઠ ૨૬૫ પ્રમાણે કળીરની તારીખ ઈ સ ૧૪૬૦ છે કળીર અને નરસિંહની હૃદયજ્વલાઓના અમુક લેખની સમાનતા સ્વીકારતા બાધ નથી, પણ કાળક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કળીરની હૃદય-જ્વલાનું બીજ નરસિંહમાંથી પ્રાપ્ત થયું હવે એમ કહેવું ઉચિત છે નરસિંહમાં ભાગવનનો કે જયદેવનો અંશ વિશેષ હતો, એ ચર્ચામાં આ પ્રસંગે ઉદાસીનતા છે ગો મા ત્રિ

દીદી છે, એટલે ગઈ દીદી નથી તો અમયા શાની થાય ?” અર્થાત્ ગોપીઓનાં સ્થૂલ શરીર તેમના સ્વામીઓ પાસે જ રહેલાં હતાં અને તેમને વ્યભિચાર-દોષ થયો ન હતો; માત્ર તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા રમવા ગયાં હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓના તેમ તેમના સ્વામીઓના સર્વના હૃદયમાં અધ્યક્ષ હતા. અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલાં ગોપીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસ-લીલાનો સમય તે “અલ્હરાત્રિ”નો સમય હતો. અન્ય જૂતોતી નિશાને કાળે આ ગોપીઓનો આ જગર-કાળ તે તેમની અલ્હરાત્રિ. વસ્ત્રમ-પંથમાં પુરુષો પ્રતિજ્ઞા લે છે કે, “હું મળતી ગોપી છું.” તે આવી રીતની અલ્હરાત્રિના આવા ભક્તિરસના રામને હિંદેશીને કહેવાય છે. અને નરસિંહનો ‘સુરતસંગ્રામ’ પણ એ જ અલ્હરાત્રિની સૂક્ષ્મશરીરભાવનાઓને હિંદેશે છે.

નરસિંહના આધ્યાત્મપદની સંગતિ કરીએ છીએ ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે. “નિર્ગુણ નાથને નીરખી નવ શક્ષે, સગુણ સુરતી તારે કેમ જાણે ?” એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથના આધ્યાત્મજ્ઞાન ધ્યા પછી, તેના સ્વરૂપ પ્રત્યયના દહીકરણ માટે “સગુણની સુરતી” અર્થાત્ ભક્તિયોગ છે અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને સાધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે “મૈતન્ય નિન્દા કરે, જડનું વન્દન કરે, અચેત જૂથો તે મિત્ર ભાવ આણે.” નાથ ક્યાં છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે, “નેત્રમાં નાથ છે” અને તે ઉત્તરમાં છાન્દોગ્ય ઉપનિષદના “एष तेऽक्षि पुरुषो दृश्यत” એ વાક્યનો આશય છે. એ દર્શનથી એક “અહર અનુપમ મૂર્તિ” ભાસશે. વિશ્વ તે રાસના સંગીતથી ઊભરાયલું ભાસશે, અને “ભાસશે અહા મળવનવેલી”-અહરૂપ મળવનની વેલી આ રાસમાં પ્રત્યક્ષ થશે. વળી યોગદષ્ટિ પામી કવિ કહે છે કે, “નીરખ ને ગગનમાં કેણુ ધૂમી રહ્યો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ જોશે” ત્યારે “તે જ હું” ના સંસ્કૃત અક્ષર “સોહમ્” સંભારી એક બીજા કવિનું વાક્ય સ્મરણમા આવે છે કે, “સોહં જપ જપતાં પામે અહને પળમાં યોગી” એ અહ-એ હરિ-પાસે છે-પોતાનામાં છે; પણ તેની અને મનુષ્યની સ્થૂલ દષ્ટિની વચ્ચે “ઓંકાર” આડો પડેલો છે એવું કવિ ગણે છે. આ “ઓંકાર” કયો ? માણ્ડક્યોપનિષદમાં વર્ણવેલા ચતુષ્પાદ અહના ત્રણ પાદ-અગ્રત, સ્વમ, અને

ત્રીજો ભાગ—પરચરણ સર્વ-સુક્તાનંદ, નિઃક્રાન્ત, પ્રેમાનંદ-સ્વામી, આપુ, રણુછોડ ભક્ત, દરિબટ, દરિગમ, નિગંત અને રાધાચાર્ધ અદારમા શતદ જેવા તણુખા. ઉપરચોટિયા કવિની મંખ્યા-માત્ર વીસ પચીસ અને એ પણ તણુખાજ. તણુખા-ને વૃક્ષને શિખર આવેતાં નાનાં નાનાં ખરી પડતાં ફોલો જેવા.

ચોથો ભાગ—જૈન કવિઓ, જે ચારેક, અદારમા શતદ પેટે.

પાંચમો ભાગ—દયારામઃ દેવરદસ્ય-નરસિંહ પછી દયારામમાં જ; અધ્યાત્મ-અલ્પ; દેવકથા વિસ્તારવાળી તેમ તણુખા જેવી, જે જાતની, પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઊભરાતી, છતાં પણ પ્રેમાનંદના જેવા માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને સ્થાયી વિકારોની પ્રતિપ્તિને સાટે નિરંકુશ અને ઊછળતા ક્ષણિક વિકારોની પ્રતિપ્તિ એ પોતાની શક્તિ; વૈરાગ્ય અને ભક્તિ શુદ્ધ, પણ મનુષ્યહૃદયની નિર્ગલતાને સ્વીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાર માગવા હરિશરણ; નરસિંહ અને મીરાંનાં હૃદયમાં વિશુદ્ધિના યાગથી પ્રભુ સાથે ઐક્ય.

ઉપર કહી ગયા છીએ તે પ્રમાણે જોતાં જણાશે કે, ગુણ અને પાપમાં ઈષ્ટદેવોની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ ‘બ્રમણશાન્તિ’ નું સ્પષ્ટ ચિહ્ન સ્ફુટ થાય છે; જુઓ પરિશિષ્ટ.

ઉપસંહાર

પાંચ પેરાઈઓ નાંખી જાઓ જોશે ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યનો વૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પછી હાલની વિદ્યાનો-અર્વાચીન સાહિત્યનો વૃક્ષ એ જ વૃક્ષમાંથી ખીજ વડવાઈઓ પેટે નવી ભૂમિમાં મૂળ નાખી જાઓ છે. એ નવી ભૂમિ સાથે એક પાસથી અને પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે ખીજ પાસથી જોડાયલા વડવાઈઓરૂપે વિસ્તાર પામતા આપણા અર્વાચીન સાહિત્યવૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે આજ અવકાશ નથી; પણ જે પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયેલો છે તે વૃક્ષની સુસ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સુસ્થિતિનો પણ આધાર છે. માટે પાંચસો વર્ષથી પાંચ પેરાઈઓ નાંખી જાગી નીકળેલા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે ભોમિયા થઈશું, તો જ તેના રસાયણનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષનો ભૂમિ રજપૂત રાજાઓના કાળના કેવા કેવા સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રંથોથી યંધાઈ હતી અને એ ભૂમિમાંથી આપણા

આદિકવિઓએ કેવી રીતે બીજા અને પોપણ લીધા છે, તે નરસિંહના દષ્ટાંતથી આપણે જોયું એ આદિકવિઓના સાહિત્યમાં ચડેલાં તત્ત્વ-કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ અને જ્ઞાનભાગ, યદ્યમૂળમાંથી ચડતા રસ પત્રપુષ્પાદિકમાં ચડે તેમ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી પેરાઇઓમાં અને તેમના અંશોમાં ચડ્યા છે તે આપણે જોયું આપણી અર્વાચીન ઘડવાઈઓ બંને નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે, પણ તેમનું મૂળ પોપણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથી જ સતત ધારાકે આપણે આવશે, તો જ તે આપણા લોકના જીવનમાં ભળી શકશે નવા સાહિત્યના પોપડાંએ આ વાત જૂલવા જેવી નથી અને તેમના કટલાકના લેખને મામાન્ય વાચનારાઓ ગમે તો દોષ દર્શિથી જુવે છે અને ગમે તો જોતા જ નથી તે સાહિત્યરોગનું કારણ એક એ છે કે, આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના રસોતું સેવન થયેછે કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી

બીજી પાસેથી દષ્ટિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષના ઇતિહાસમાં તેના યદ્યમૂળની ગિતિ અને ત્રીજા પર્વની એટલે પ્રેમા નદના યુગની સ્થિતિ-એ બે ભાગ જેવા બિંદિત નીવડ્યા છે તેવા બળવાળા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી છેલ્લા પર્વમાં દયારામે પણ બલિહતા ઘણી દર્શાવી છે અને હાલમાં તેની કવિતામાંના કટલાક અંશ નિન્દા ગણાવાથી તેનું બળ હીન થઈ ગયું છે પરંતુ આ પરિણામને માટે કટલીક રીતે એ મહાકવિની હિંદુશ્વસતાને માથે મુકાયેલા આરોપ યોગ્ય છે તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિ પાત ઝીલવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે નગમિદ મહેતાના ઠાળ પછી દેવરહસ્યનો મર્મનું વર્ગ નષ્ટ થયો છે તે રહસ્યોનો પુનરુદ્ધાર કરવા દયાગમ જે પ્રયત્ન કરે છે, તે તેના ગમિકવંદન આદિ કાવ્યોમાંથી જડશે આવા મર્મનું વર્ગ વિના ભક્તિની નવાલાઓ પૂર્ણ કલાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે આપણા જૂના વર્ગના વડીલોમાં ભક્તિની નવાનાઓ છે પણ તે અસમજસ અને અપૂર્ણ હોય છે અને રહસ્યની મર્મનતા તેમનામાં દિવસે દિવસે લીધે થાય છે આપણા ઇત્રિજી સાહિત્યમાં જિહ્વેલા વિકાનો મોડાવહેલા આ મર્મનતાને પામી શકવાનો સુભવ છે પણ ભક્તિની નવાનાઓ તેમના હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઈ શકતી તે ઘણા ઠાળ સુધી કઠણ નીવડશે પણ

દેશવચન્દ્રના જેવાં હૃદય આ વર્ગમાં કોઈ દિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાત્માના દષ્ટાન્તથી સાર્થક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે, ત્યારે જે સાહિત્યગળ આપણા પ્રાચીન વૃક્ષે ધારેલું છે તેવું બળ નવીન વૃક્ષ પણ ધારી શકશે.

દેવરહરય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે, તો પ્રમા-નંદની, સામળની અને દયારામની કવિતાઓમાં રઝુરતા માનુષ-વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિઓના જેવું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક છે. શેલી અને વર્ડઝવર્થના ઉત્કૃષ્ટ હૃદયરસ આપણે ચાર ઈંગ્રેજી બાલુનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે અને તેથી આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તે જ રસનું આપણા સોક્રાના રસની બાલભાષામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ ઉત્કર્ષ કોટમાં પ્રસરવાનો નથી. એ અવતરણ કેવી ઢળાથી કરવું તેનાં દષ્ટાંત નરસિંહ મહેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જડશે. કારણ તેમણે તેમના કાળના સોક્રાના હૃદય-કિલ્લાઓ સર કર્યા હતા, તે સોક્રનું કેવળ અનુસરણ કરીને નહિ, પણ વોકપ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

પ્રેમાનંદ પેઠે બાલવર્ગ ભરલા સોકને અનુસરી વશ કરવામાં, તેમ નરસિંહ અને અખાની પેઠે, તેમને સર કરી વશ કરવામાં, જે જે ઢળાઓ શોધવાની છે, તે જ શોધનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સહિત્ય વૃક્ષોનાં સાથે લાગાં પોપણ વીર્યવૃદ્ધિ અને ઉત્કર્ષ છે. તે શોધન આવી સાહિત્યપરિષદોથી સિદ્ધ થાય, તો તેમાં જૂના અને નવા સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ સમાયલું છે.

પરિશિષ્ટ

પંદરમા સૈદ્ધામાં ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદના સુલતાનના તાબામાં હવું. અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જૂનાગઢને ૧૪૭૨ માં જે તિથિએ સુલતાન મહમદ બેગડાએ સર ક્યું તે તિથિ નરસિંહ મહેતાની કારકિર્દીના અંતકાળનો સમય બતાવે છે. પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો અને મૂળ ગુજરાત દેશની રાજધાની ચાંપાનેર, કે જે હાલમાં ખંડેર થઈ ગયું છે, તે છતવામાં તે રોકાયેલો હતો; અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો ત્યારે એક શતક કરતાં વધારે વખતથી ગુજરાતમાં અંધેર હતું અને આવા સમયમાં કાવ્યનું પોપણ અશક્ય હતું. ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર બાદશાહે કબજે કર્યું, પરંતુ તે સૈદ્ધાના અંત સુધી પ્રજામાં સુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી. અને જ્યાં

દેશમાં સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમાં થવા લાગી આટલા દીર્ઘકાવ પર્યંત કવિતાનો વિષય અતિગમ્ય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોતા સમજાય છે અને ચાપાનેર કે જેનું નામ રસ સરકારથી શૂન્ય નથી, તેમાં પણ કાંઈક કવિતા ઉદય પામી હોવી જોઈએ અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય? સત્તરમાં સૈકામાં શાંતિ અને સુલેહ ઉદય પામ્યા તેની સાથે જ ત્રણ મહાકવિઓની ઝાંખી આપણી દૃષ્ટિમર્ષાદામાં આવે છે તે પ્રેમાનંદ, સામળ અને અજો છે આ ત્રણમાના દરેક જાણે પોતાપોતાની નવીન પદ્ધતિ પર કામ આરંભ્યું છે, દરેકે બીજાની કૃતિમાં રહેલી ન્યૂનતા પૂરી પાડેલી જ અને દરેક જણ પોતાના મહાકાર્યમાં ઉત્તમ નીવડ્યા છે આજ સુધી કવિતાના વિષય માત્રમાં ધર્મ અને ભક્તિના પ્રવાહ એકલા જ જોવામાં આવતા હતા તેના કરતાં તે બાધી હૃદના દર્શનને સ્થાને આ નવા યુગમાં કાંઈ વિશેષ દર્શન થવા માટે જોઈ, આપણને બહુ અનુકૂળ પડતી નવાઈ લાગવાનો પ્રસંગ આવે છે કારણ કે હવે આ દેશમાં કવિતાની ઇમારત પોતાના સ્વતંત્ર પાયા ઉપર પહેલવહેલી વાર જ બંધાય છે અને આ કવિતા જાતે કૃત્રિમ બંધનોમાંથી આમ મુક્ત થઈ એટલે, મનુષ્યભૂતિની ભુદ્ધિઓની અને ભાવનાઓની વિકાસશક્તિ અને ઉન્નતિ આપવાના પોતાના કર્તવ્યનો એ કવિતા હવે આરંભ માટે છે ધાર્મિક કવિતા હવેથી પાડવાના આશયથી આ કહેવામાં આવ્યું નથી પરંતુ જાણે કે કવિતાને પોતાનો સ્વતંત્ર વિષય કાંઈ હોય જ નહિ તેવી રીતે જે સ્થાનિક વહેમોએ કવિતાને આ દેશમાં સેકડા વર્ષો સુધી ફક્ત ધાર્મિક વિષયની માત્ર દાસી જેવી કરી રાખી છે, તે ઘાતવહેમોને અસ્ત કરવાના આશયથી ઉપર પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે આ પ્રકારે આ મહાન અને સર્વમાન્ય કવિઓના ગ્રંથો જનસમૂહને યોગ્ય રીતે સમજાવવાની જરૂર છે, તેનું મુખ્ય કારણ એવું છે કે, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કવિતાના સ્વતંત્ર કાર્યારંભથી જે લાભ મળી શકે એવા છે તે કાંઈ નાનો સુનો નથી (Classical Poets, Pages 27-28) (ભાષાન્તર કરનાર, બળવંતરામ ભુલાખીરામ ત્રિવેદી)

અજો, પ્રેમાનંદ અને સામળ, સત્તરમાં શતકમાં ગુજરાતી કવિતાની બુદ્ધિ પર પ્રકાર આપનારા ત્રણ મુખ્ય તારા છે અને ઉત્તરોત્તર સૈકાના ઇતિહાસથી જાણી આવે છે કે, ગુજરાતી સાહિત્યના આખા ઇતિહાસમાં આ ત્રણ જ કવિઓએ ધર્મ વિષયના કેવળ દાસત્વ સિવાયની શુદ્ધ અને સ્વચ્છાણુવતી કવિતા લખી છે આ દેશની પ્રજાનો સુલેહ અને અબાદીએ ઘણું વધારે વિગત થવા દીધો હોત તો આ કવિત્રિપુત્રીએ અને પ્રેમાનંદના સાહચર્ય સિંધોએ જે પદ્ધતિ પર કાવ્યની અભિવૃદ્ધિ કરી તે પદ્ધતિ જન સમૂહની પ્રકૃતિને આગેગમ્ય અને વીર્યવતા આપવામાં કાંઈ યોગી સાધનભૂત

ન થાત; અને અર્વાચીન ગુજરાત દેશમાં હાલ જે ભતની પ્રજાઓ વસે છે, તે કરતાં વધારે બુદ્ધિ શુદ્ધિવાળા અને લક્ષણવાળા જીવો હૃદય પામ્યા હોત; પરંતુ દૈવે તેથી ઊલટું જ ઇચ્છ્યું બાદશાહ શાહજહાનનો અમલ પૂર્ણ થવા ને ઔરંગઝેબનું તખતનશીન થવું-આ બે બતાવ બંને જ વિનાશકારક હતા એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે સાથે મરાઠાના લાંઠારા ટોળાંનું અવ્યુત્થાન થયું કે જેના આવવાથી કવિઓના અને વ્યાપારીવર્ગના દેશને કાંઈ સારા શકુન થયા નહીં.

અઢારમા સૈકાનો આરંભ ગુજરાતમાં થયો તેહું જ તેનું પોત અવ્યવસ્થાના પ્રવર્તનથી તેણે પ્રકાશ્યું. પોતાના સૂબાઓ અને સેનાપતિઓનો ઔરંગઝેબને વિશ્વાસ નહોતો, તેમ તેઓ એકબીજાના પર પણ વિશ્વાસ રાખતા નહિ અને તેઓને માંહોમાહે એક બીજાનાં આરક્ષા અને વિનાશ કરવાને રાખવામાં આવતા હતા: તેથી તેઓએ ગુજરાતને પોતાનાં યુક્તિનું, ખટખટનું ક્ષેત્ર બનાવી મૂક્યું. બળતામાં ધી હોમવાને જુદા જુદા મરાઠા સરદારોએ આ દેશમાં તે જ પ્રમાણે વર્તવા માંડ્યું. અને તેઓની એકબીજા સાથેની તેમ મુગલોના કુસંધી સરદારોની સાથેની અનિયમિત અને સંતાકુંકડી જેવી યુક્તિવાદી આખા ગુજરાતમાં ચારે પાસ લૂંટ અને વિગ્રહના સર્વવ્યાપી અશિનો ભડકો પથરાવા લાગ્યા. ત્રીસ વર્ષ સુધી આવી અસ્થિભિત લડાઇ થયા પછી, છેક ૧૭૩૨માં વડોદરાને રાજધાની શહેર તરીકે ગાયકવાડો મુકરર કરવા પામ્યા. અને આ પછી કેટલાક દશકા સુધી લડાઈ તથા અવ્યવસ્થા અંધ પડ્યાં નહિ. અઢારમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવતા કે, જ્યારે ચાર મરાઠા અને બે મોગલ સરદારો મળી સાથે લાગી, પોતાની તરવારોનો ડર બતાવી, જે સીલે માગે તે ગુજરાતની વસ્તીએ પૂરી પાડવી પડતી; અને જ્યારે નામની રાજસત્તા તેઓમાંથી એક અથવા બીજા પાસે થોડા કાળ માટે દેખાતી ત્યારે પણ, લડાઇ અને લૂંટની બીક તો હંમેશ રહેતી. આ સૈકાની લગભગ મધ્યમાં જ્યારે મુગલોને બિલકુલ હાંકી કાઢવામાં આવ્યા, ત્યારે સુલેહનો શબ્દ પહેલવહેલો જણાયો; પણ હજીએ પેશ્વા અને ગાયકવાડ, દેશમાં પડ્યે પડ્યે એક બીજાની ધર્ષા કરી રાજ્ય કરતા હતા. આ પ્રસંગનો લાભ લેવા કોણી તથા ઇતર તોફાની ભતી ચૂકી નહિ. અને એમ કહીએ કે આખું સૈકું અને ઝોગણીસમા સૈકાનાં થોડાં વર્ષ આખા દેશમાં લૂંટ અને વિગ્રહનાં હતાં, તો તે ખોટું નથી. શાંતિકાળની કળાઓના હૃદયને માટે વડોદરામાં પણ અવકાશ નહોતો. કારણ જ્યારથી રાજ્યોનું તે રાજનગર થયું, ત્યારથી હંમેશ મોટા અને નાના વર્ગની ખટખટાનું મધ્યસ્થાન પણ થઈ પડ્યું હતું.

-આના પહેલાના સૈકામાં કવિતાનો જે વિકાસ આ દેશમાં થયો હતો, તેવા કાંઈ પણ વિકાસને દેશની આવી રિથિતિએ બિલકુલ અંધ કર્યા એ

વાત મમજી જનય એવી છે, પરંતુ એક વખત સળંગાયવી જનાળા કેવળ હોણાઈ જનય એવું ન થયું તે જવાળા માત્ર એક જુદા રંગથી અને ઓછા ભેગથી મળગવા લાગી શુ ધ કવિતાના હૃદયાર શુ વ કવિતારૂપે બધ થયા, પરંતુ આ અધકારના યુગમા અનેક નવા ધર્મનાં પ યોને હૃદયવ પામવાની અનુકૂળતા મળી અને ભૂતકાળની કવિતામાથી તેમને પોપણ મળ્યું નરસિંહ, મીરા અને પ્રેમાનંદ તથા અખાના અમર આત્માઓ પ્રથમ અખંડ ગ્રહોની પેઠે પ્રકાશ્યા હતા તેના હવે કકડા થઈ તેમાથી અનેક ગૃહમંડો બધાયા અને જેમ જેમ અદારમુ શતક પુરુ થવા આવે છે ને ઓખા પિસમુ ગતક હૃદય પામવા માટે છે તેમ તેમ આ નાના કવિઓ અને કવિ બહુદે દક્ષિમર્યાદામા ભ્રમશાના માટે છે અને તેમની મજ્યાઓ વધારે વધારે ધાડી થતી જનય છે

તેમના પહેલાના શતકમાના મહાકવિઓમાથી એક અથવા બીજા કવિની ભાવનાના વારસાની રૂપરૂ નિશાનીઓ આ નવા કવિઓમા જણાઈ આવે છે પરંતુ અદરથી અને બહારથી આ દેશ ઉપર જે અનેક ધર્મ— પ યોના ઘોષ એકદમ ડાડવામા આવ્યા હતા તેમાના એક અથવા બીજા પ યની વિચારણાઓથી અને શ્રદ્ધાઓથી આ કવિઓમાના એક એકની કવિભાવના છવાઈ ગયેલી છે ગુજરાતની ઉત્તરમા મીરાના પતિનું રાજ્ય મેવાડ છે સમકાલીન નરસિંહ મહેતાની પેઠે આ આર્યા સ્ત્રીની શ્રદ્ધા વિશ્વધર્મ ઉપર હતી, મેવાડના રાજાઓના ધર્મ એ આર્યાનાથી એ છવતા જુદોજ હતો અને તેથી ખટખટ અને મતાવણી બેમાથી બધ વાને તેને ગુજરાતમા નાસી આવવું પડ્યું હતું, પરંતુ મેવાડના લસાટમા તેના ધર્મનો અગીકાર કરી તેનો ખ મ વાળવા લખેલું હતું આ પ યને સ્થાપનાર ધલભાયાઈ જેને મુખર્ષિમા ચાલેલા મહારાજા લાઈબલ કેસે પ્રસિદ્ધિમા આવેલી છે, તેનો ૧૪૭૬મા મીરા અને નરસિંહ મહેતાના કવિ છવનના અતસમયની લગભગમા જન્મ થયો વલ્લભ મેવાડના જૂના કાળથી ચાલતા આવેલા એકલિંગના ધર્મને સ્થાને આ નવો પ ધ સ્થાપવામા વિજયી થયો અને એ અરજિક અને વિરક્ત પ યને સ્થાને વલ્લભે એક એવો પુષ્ટિમાર્ગનો નવો મ પ્રદાય ચલાવ્યો કે, જેમા નરસિંહ મહેતાની ભાવનાઓને જન્મ આપનાર જ્ઞાનમાર્ગ અને કાવ્યરસના સીસામા, ઈશ્વર- હત્ત વિધિનિવેષ અને પ્રતિજ્ઞાઓની અમુક મજ્યાઓને ચલાવવા માડી, અને નિરતર ભક્તિએ ધીમે ધીમે આ વિધિનિર્ધારનો અને પ્રતિજ્ઞાઓનો સ્વીકાર તેમના રહસ્યને મ્યાને દેખીતા વિષયવાસના ભરેલા સપ્તાર્થ સમજન કર્યો હવે ગુજરાતના ચોતર જેવા આદિ કવિના રૂપે, ધર્મમા તેમજ કવિતામા અજ્ઞાત થઈ નયા આ પ યોની સમગ્ર રચના અશિશિત જન્મમૂલક માટે અષ્ટ પદાય મા, પ્રતિષ્ઠા કરેલી મૂર્તિઓમા અને પૌરાણિક

કથાઓમાં દેવભાવનાનું મિશ્ર સ્વરૂપ પામી જાય છે. પ્રાચીન રૂપકો લુપ્તાઈ જવા છતાં, આ કાળના કવિઓ વળતોવળત મનુષ્યની ક્ષેત્રી મૂર્તિઓમાં વિશ્વના અદૃષ્ટ નિયંતાની ચિરંજીવ સંજ્ઞાઓને સાચવી રાખે છે, અને ભક્તજનમાં એવી ભાવનાને બરે છે કે, જેથી તે ભક્ત પ્રતિમાના આકારના વ્યાનમાં લીન થઈ, અંતે નિરંજન ઈશ્વરને પ્રત્યક્ષ કરે અને પ્રત્યક્ષમૂર્તિમાં વિશેષ રૂપે પ્રત્યક્ષ થતા પરમ દેવતાની અંતઃકરણથી પૂજન કરે, અને અંતે પુરાણોક્ત ઈશ્વરાવતાર ઉપરની પ્રીતિમાં સંક્રાન્ત થઈ, તે દ્વારા નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માને માટે અમૂર્ત પ્રીતિ રાખવાનું સાધન પામે. કવિઓની આ રચનાપદ્ધતિ, પછી તે વિષ્ણુ, શિવ કે શક્તિ વારંતે હોય તો પણ તે પદ્ધતિ ઉક્ત કાળના કવિઓમાં સામાન્ય લક્ષણરૂપ છે. જે સૈકામાં અખો કવિ આ અને અન્ય ધર્મની સામે મર્મ પ્રહારો કરતો હતો, તે શતક વખતે આખા ગુજરાતમાંથી વલ્લભની સત્તા નિર્મૂલ નહિ ફરી શક્યું હોય તો પણ ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી તો વલ્લભની તે ધર્મસત્તાને દૂર રાખેલ છે. પણ જ્યાં આ સૈકા સમાપ્ત થયું અને તે પછીના સૈકાની રાજકીય અવ્યવસ્થા અને અધિકારે આ દેશને કેવળ રાજકીય નહિ પણ ધાર્મિક અને નૈતિક-વિષયમાં ચડાઈ કરી આવનારાઓને શરણ કર્યા; તે દાણે જ વલ્લભના શિષ્યો દેશમાં ટોળાબંધ આવવા લાગ્યા અને પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ તેમાં ધણે ભાગે વણિકવર્ગે ઉન્માદનો આ નવીન પંથ સ્વીકાર્યો. આ કવિઓ કે જેઓ સાધારણ સમયમાં દૃઢ મગજના રહી શકત, તેઓ આ નવા પંથનું આવી અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિમાં આવી પડેલા સૈકામાં મદદરૂપે ગાણું ગાવા લાગ્યા. પરોક્ષ વા અપરોક્ષ આ પંથને માનનારા ખીજ બાર કવિઓ આ દેશ ને કાળમાં એવી જાતની સ્ત્રેણ કવિતા પૂરી પાડે છે કે તેમાં નથી જોવામાં આવતા નરસિંહ મહેતાનાં તત્ત્વજ્ઞાન તથા ભક્તિ-ભાવ કે નથી જોવામાં આવતી મીરાંની કોમળ શુદ્ધતા (Classical-Poets, Pages 56-61 ભાષાન્તર કરનાર, બ. જી. ત્રિવેદી.)

આ શતકમાં આ ભોગવિલાસના પંથના અનેક કવિઓ આમ થઈ ગયા તો વિરક્તમાર્ગની છાયાઓ દૃષ્ટિમાંથી છૂક ખસી ગઈ નથી અને વલ્લભને દૂર રાખી વિષ્ણુને પૂજનાર વર્ગ ડોકોરમાં સળળ થતો હતો ને જૂના કવિઓની ભક્તિથી જીવન પામતો હતો. સ્વામીનારાયણના પંથનો દીર્ઘદર્શી અને વ્યવહારનિપુણ પાથો નાખનારા, રામાયણના અવતારી પુરુષના શાત અને સદ્ગુણી પૂજકો, મહાયોગી શિવજીના ઉગ્ર ભક્તો, ચુવાળના મેદાનોમાં તેમ ચાંપાનેરના ખંડેરો પાસે, પાવાગઢના શિખરો ઉપર તેમ આરાસુરના શિખરો ઉપર કોઈક અગમ્ય મુહૂર્તોમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલી જગદમ્બાના ભક્તો અને અંતે પ્રાચીનતર કાળથી આજુ અને શેતડુંજયના શિખરો ઉપર ટોળાબંધ જાગેલા પ્રાચીન અને વિનીત જૈનો:

-આ અને બીજા ધણાક ધર્મપથો આ દેશની અંદરથી અને બહારથી ચોમાસાના ધાસ પેઠે ચારે પાસ ફગી નીકળ્યા. આખા દેશમા દેવાવયોની એક વિગાળ બળ પ્રસારી રહ્યા, સર્વ જ્ઞાતિઓ અને વર્ગોને પોતાની મત્તામા મહાબળથી લઈ રહ્યા, વિષ્ણુના દેવાવયોની સખ્યાને પોતાની સખ્યા કરતા ઓછી કરી દીધી અને કવિતાના વિષયોમા પણ આ યુગમા આ પથો તરી આવ્યા. આગરે ચાર જૈન જાતીઓ, સ્વામીનારાયણ પંથના દસ સાધુઓ, જી રામભક્ત અને શિવ તથા શક્તિના ચાર પૂજકો કવિતાના વિષયમા પોતાના ભાગ્ય અજમાવે છે અને તેમા ઓછાવત્તો જથ્થો પામે છે. જો વૈષ્ણવમાર્ગના કવિઓમા બલિષ્ઠ દયારામ, બહુ લેખક ગિરધર અને રત્ના ભાવસારના જેવા કેટલાક હૃદયવેધક અને નાના શૃંગાર પદ્ય લખનારા બીજા ચોડાક કવિઓ આ યુગમા પ્રગટ ન થયા હોત તો ઉપર લખેલ અન્ય પંથના કવિઓ સખ્યામા અને ગુણોત્કર્ષમા વૈષ્ણવ કવિઓ કરતા વધી જત, કારણ ઉપર લખેલ કવિઓ ઉપરાંત આશરે પંદર જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓ પણ આ યુગમા પ્રગટ થાય છે અને અખો તથા કબીર વગેરેના જેવા તો છેક નહિ પણ તેમનાથી ઊંડરતા તો પણ સુદર અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા સરકારોને આ કવિઓ પોતાની કવિતાથી શુભરાતની વસ્તીના હૃદયો આ યુગમા ભરવા માટે છે અને કોને નમસ્તુ અને કોને માનસ્તુ તે સૂઝી ન શકવાથી આ સર્વ દેવો અને કવિઓ વચ્ચે જીલોલો મનુષ્ય આ દેશના ધર્મવૈચિત્ર્યમા જન્મ પામેલો હોઈ ભ્રમિત થઈ જાય છે અને માત્ર એક વાત સિદ્ધ ગણે છે કે સર્વ દેવોને, સર્વ સત્તાઓને અને સર્વ કવિઓને, નમ્રતાથી નમસ્કાર કરવા (Classical Poets, Pages 61-68 સારથે) અને દૈવ મહાપૂર્વક માનવો તો માત્ર પોતાના કુદરતના હિંદુદેવને જ

સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય શ્રીવ
[ઇ. સ. ૧૮૫૯-૧૯૩૮]
પ્રમુખ : બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
મુંબઈ, ૧૯૦૭.

શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું
ભાષણ

બીજી ગુજરાતી માહિત્ય પત્રિકા : મુંબાઈ
ગાંધીનગર ૧૯૭૭

સ્વ. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ

[ઈ. સ. ૧૮૫૯ થી ઈ. સ. ૧૯૪૮]

કેશવલાલભાઈ મુખ્યતઃ એમના સંસ્કૃત ગ્રંથોના અનુવાદોથી ગુજરાતને પરિચિત છે. અને એ દેશમાં એમનું કાર્ય ધર્મ વિજ્ઞાન છે મૂળ સંસ્કૃત દૃતિઓ -નાટકો અને કાવ્યોની સર્વાંગ સરસતા ગુજરાતીમાં ઉતારવામાં તેઓની સફળતા જેવી તેવી નથી. કેટલેક સ્થળે તો મૂળ સરસતાને તેમણે બદાવી પાડ્યું છે. વળી તે સાથે જ એ દૃતિઓને લગતી ઐતિહાસિક માહિતી પણ તેઓ અધાગ પરિશ્રમ કરીને મેળવતા. ભાસ્કર, કાલિદાસ, નયદેવ, વિશાખદત્ત વગેરેની દૃતિઓના અનુવાદો સાથે એમના ઐતિહાસિક સંશોધનનો પરિચય આપણને થાય છે.

તે સાથે પ્રાચીન ગુજરાતીના એક અખંડ અભ્યાસી તરીકે પણ એમનું નામ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલું રહેશે. ભાષણો કરેલો કાદમ્બરીનો પ્રદીપદ અનુવાદ એમણે ગુજરાતને આપ્યો છે. દુર્ભાગ્યે એ ગ્રંથને ઉત્તર ભાગ એવા જ સંશોધિત સ્વરૂપમાં એમની ઈચ્છા છતાં એ ગુજરાતને નથી આપી શક્યા પણ પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો અને રત્નદાસનું હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન એમણે ગુજરાતને આપ્યું છે. આ બધા ગ્રંથોના સંપાદનમાં એમનો ભાષા-શાસ્ત્રનો પરિચય આપણી નજરે પડે છે. અને એ હકીકત ગુજરાતથી અજાણી નથી કે ઈ. સ. ૧૯૧૫માં Wilson Philological Lectures આપવાનું નિમંત્રણ યુનિવર્સિટીએ એમને આપ્યું હતું. એમની તબિયત નાદુરસ્ત હતી. એમણે નરસિંહરાવલાઈનું નામ સૂચવ્યું એને એ ભાષણો નરસિંહરાવે આપ્યાં

પ્રેમાનંદના સાહિત્યનો એમનો અભ્યાસ અને પ્રેમાનંદ પરત્વેના એમનાં વિધાનો ગુજરાતને પરિચિત છે. આવા કેશવલાલભાઈ બીજા સાહિત્ય પરિપદનું પ્રમુખપદ અલંકૃત કરે છે અને પરિપદનું ગૌરવ પૂર્વવત્ તીવ્ર રહે છે.

ઉપોદ્ધાત

સાહિત્યરમિક મહિલાઓ અને ગૃહસ્થો !

તમે જે મહાન પદનો ભાર બધુપ્રેમથી મારે શિર મૂકો છો તે, રચિ અરચિનો, સ્ત્રીકાન્ડ અસ્ત્રીકાન્ડનો અને ઈચ્છા અનિચ્છાનો પ્રશ્ન બાળુ ઉપર મૂકી નમ્ર સર્વકાર્યપ્રતિપત્તિરેત્તવે કર્તવ્યધર્માય એ મહામૂલને માન આપી, ધારણ કરવા ઉદ્ધુક્ત થાઉ છું મારી ગતિ મેરેયનના સપ્તમગા સેનાનીપદે નિમાયલા સ્પાઈના અગતિક શિક્ષાગુરુના જેવી છે આથેન્સનો અબ્યુદય ઈચ્છનારા ગણવીરના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી તે દુર્ગળ શિક્ષાગુરુ વિજયરાણી થયો, તેવો આજ હું પણ ગુર્જર-સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઉપર પ્રેમ રાખનાર ને તેના ઉત્કર્ષમા આનંદ માનનારા અનેક સાહિત્યવીરોના ઉત્સાહથી યશસ્વી થવાનો શોભ રાખુ છું

પહેલી પરિપદના પ્રમુખ

સાહિત્ય પરિપદનું આ બીજી વારનું મળવું થાય છે પ્રથમ મેળાવડામાં એક વિશાળ હૃદયના, હાડી લાગણીવાળા, પ્રખર તર્કશીલ, ઉજ્જવળ પ્રતિભાગાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અગ્રગણ્ય આદરે પ્રમુખપદ ગોભાવ્યુ હતું એ સાક્ષરે જે નિવૃત્તિની પ્રતિધી ધનપ્રદ પ્રવૃત્તિનો પગિયાગ કરી નડિયાદમાં નિવાસ સ્વીકાર્યો હતો, તે નિવૃત્તિ એમનો અમર આત્મા અત્યારે અમર ધામમાં બોગવે છે ! ભાવના જૂતાવળને ધુણાવનાર ને બોનાવનાર, નવીન વિદ્યાના મનોનન્ધન પ્રતિમિ બ પાડનાર ને સત્પુત્રીના અદ્વિતીયનું ઉજ્જવળ ચિત્ર આતેખનાર એ અગ્રેસર શેખરને ઠાણ અમરનું નહિ હોય ? મદગત શ્રી ગોવર્ધન-ગમનો હાથ તો અદિ ખાલી જ છે

પરિપદ મળવાના સ્થાન

પરિપદનો પ્રથમ મેળાવડો જે વર્ષ ઉપર તેને જન્મ આપનારી સાહિત્ય મહાના નિરામગ્ધાન અમદાવાદમાં અર્થો દનો પનોતા પ્રેમે હોટેરેતા બાળદને તેની માતા આજે આ ગ્લાઈની પુત્રી મુખર્ષિના બોલે મૂકે છે અર્ધા એક ત ૬ મહામાગર ગબીગ ગાન થયો કરે છે, મદાગતિ ઠાઈ મમયે વામણીના તો ઠાઈ મમયે બેરીના મુઠ ઠાડનો વહી મ્મય છે જે ઋણુઓ પ્રવૃત્તિનો રામ ગમ્યા કરે છે અદી સ્પર્ધામાં ધુઆપૂઆ થના મચાઓ વેમમેગ બમી રવા છે, પાઠપેરી

વરાળની અને વીજળીની ગાડીઓ એક છેડેથી બીજે છેડે દોડ્યામ કરી રહી છે ને વ્યાપારનાં શેતરંજનાં મ્હોરાંઓ સર્વત્ર ફેલાઈ જઈ, અનેકાનેક દાવ ખેલતા ચોપટનું ધાંધલ મચાવી રહ્યાં છે. એવા પ્રવૃત્તિના ધામમાં પરિષદનાં પગલાં વળવાં ઉચિત જ છે. મુંબઈનું વાતાવરણ વ્યાપારના કોલાહલોને તેમજ વિદ્યાનાં આંદોલનોને અવકાશ આપવા પૂરતું વિશાળ ને અનુકૂળ છે. અહીં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, માસિક, ત્રૈમાસિક ને અન્ય સામયિક પત્રો સર્વદેશી ચર્ચા ચલાવ્યાં કરે છે. અનેક વિદ્યાપરાયણ સંસ્થાઓ ક્ષેત્રથી ને ભાષણથી શોધખોળ ને વિદ્યાવૃદ્ધિમાં આગળ ને આગળ પગદંડો કચેં જાય છે. સંગીત, શિલ્પ, ચિત્ર, સ્થાપત્ય આદિ કળા, કોઈ વ્યક્તિના તો કોઈ સંયુક્ત મંડળના પ્રયત્નથી, વિકાસ પામવાનું કરે છે. આ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર દક્ષિણમાં આવ્યું છતાં આપણા દક્ષિણાત્ય બંધુનું જ કંઈ નથી; આપણું પણ છે. ગૂજરાતના પ્રખેધના ઇતિહાસમાં સ્થાન પામવા યોગ્ય ઐદિવર્ધક સભાનું આ મુંબઈ જ કાર્યાલય હતું. કાર્યસ સભાની સંચિત શક્તિના ભાવી વ્યાપારનું ક્ષેત્ર તે આ જ છે. મરાઠી ને કાનડીની સાથે ગૂજરાતી સાહિત્યને એમ. એ. માં આવકાર આપનાર શારદાપીઠનું આ ધામ છે. પેશવાઈનું પૂના ભલે દક્ષિણીનુંજ કહેવાયો, સલ્તનતનું અમદાવાદ ભલે ગૂજરાતીનુંજ ગવાયો અને અમીરાતનું હૈદરાબાદ સિંધી બાંધવેનુંજ ભલે લેખાયો. મુંબઈ તો સર્વનુંજ છે ને આપણું તો છેજ. પારસી અને મુસલમાન બંધુઓ સાથે ગૂજરાતી હિંદુઓએ જ મુંબઈને સોનાની મુંબઈ બનાવી છે. તેમના મધ્યમાં એટલે સ્વજનના મધ્યમાં-આમ મંડળમાં-પરિષદ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિની ચર્ચા ચાલુ રાખવાને મળેલ છે.

સાહિત્ય તે શું ?

જેની અભિવૃદ્ધિ પરિષદને ઇષ્ટ છે તે સાહિત્ય તે શું ? કેટલાક કાવ્ય-નાટકને સાહિત્ય કહે છે. બીજા નવલકથાને સાહિત્યમાં ઉમેરે છે. ત્રીજા ચરિત્રગ્રંથને લેગા ગણે છે. ચોથા નીતિ નિબંધની સાહિત્ય કોટીમાં ગણના કરે છે. પાંચમા પ્રવાસનાં વર્ણનોનો સાહિત્યમાં સમાસ કરવા માગે છે. છઠ્ઠા ગિયનકૃત રોમના સામ્રાજ્યની પડતી ને પાયમાલીની તવારીખને સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન આપે છે. એમ

સાહિત્યની મર્યાદા મુસાદરની દ્રષ્ટિમર્યાદાની પેઠે આવીને આવી જાય છે. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યને વાડમય નામ આપી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે જે કંઈ સરકારી ગ્રંથો બાધામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સમજાને પાત્ર છે. વાણી, જગલી મનુષ્યને ભરતમુનિ જેને વાચિક અભિનય કહે છે, તેની જ ગરજ સારે છે. તિર્થગમ્મતિમાં અવ્યક્ત ધ્વનિ જે કામ જન્મવે છે, તેના જેવું જ કામ જગલી મનુષ્યમાં વ્યક્ત વાણી જન્મવે છે. વ્યક્તિની જ લાગણીનો તે યાદચ્છિક ઉદ્ગાર અને છે અન્યને બોધ, તે માત્ર આતુપગિક છે. સુધરેલા મનુષ્યમાં, જેમ નાણું દ્રવ્યના વિનિમયને માટે અને મૂલ્યના સંતોષનને માટે લેખાય છે, તેમ વાણી વિચારના વિનિમયને માટે અને ભાવના સંવિભાગને અથે, વ્યવહારનું મુખ્ય અને મહત્ત્વનું સાધન અને છે. કેળવાયના મનુષ્યને વાણી આત્મ વૈદિક વ્યવહાર કરતા લોકોત્તર પ્રયોગને માટે વધારે ઈષ્ટ છે. સામાન્ય મનુષ્ય જ્યારે બોલીને બોલવાને માટે જ શુકવત વાપરે છે, ત્યારે બોલી બોલાતા આપોઆપ પળાતા ઉચ્ચાગણના નિયમોનું શાષ્ટિક તેમથી દોહન કરે છે. બોલીના બોલોને બોલાતા કરી તેમની સાત પેઢીનો ઇતિહાસ કઢાવે છે. વળી વેચાકરણી એક વાક્યમાં શબ્દો કૌટુંબિક અને શી રીતે પરસ્પર સંકળાય છે તેના નિયમો સાધે છે, બોલીફરનું સ્વરૂપ નોંધે છે અને શબ્દસિદ્ધિની સાથે શબ્દતુલ્ય નિર્ધારે છે, તથા એક શબ્દને માટે એક લિપિનો અને એક ભાષાનો પ્રશ્ન આડકતરી રીતે વિચારે છે. વાણીના વર્ણુજલ્લ મળતરવોને એક વર્ગ જ્યારે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે, ત્યારે અન્ય વર્ગ શબ્દોના ભાવપ્રદર્શક સામર્થ્યને જ પકડી લઈ, લોકોત્તર ભાવચિત્રના કાવ્ય ગ્યે છે, શુદ્ધિસવાદો અલકારથી શણગારે છે, હૃદયમવાદી છદ્દોમાં ગોઠવે છે ને શ્રોત્રસવાદી સંગીતમાં ઉતારે છે. ત્રીજો વર્ગ, મરકારી હૃદયના ઉચ્ચ વિશુદ્ધ સંકારો જે ધાર્મિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનમાં તથા આધ્યાત્મિક ને નૈતિક પરીક્ષણમાં પરિણામ પામે છે, તેના ઉલ્લેખથી સાહિત્યને જળતર જનાવે છે. ચોથો વર્ગ, જેના જીવનની એક પણ કળા શબ્દના ઉત્કર્ષને માટે પ્રકારી હોય, તેની વ્યક્તિના ચરિત્રને ચારિત્રની ચિનાવળીથી અને નિજમડળ તથા અન્યમડળના સામાજિક અને રાજકીય ઇતિહાસના સંદર્ભથી સાહિત્યને શણગારે છે. પાંચમો વર્ગ ઇતિહાસની પતાકા ને પ્રકરીરૂપ સંસારશાસ્ત્રના વિવિધ અંગો

ખિલાવે છે. એવી રીતે મનુષ્યજીવન ઉચ્ચ ઠરવાને, દુઃખનો ભાર હલકો ઠરવાને અને સાત્ત્વિક સુખની સંપત્તિ વધારવાને અભિનયકળા, ગાનકળા, ચિત્રકળા, શિલ્પકળા, સ્થાપત્યકળા અને મોટાઘરો દેખાવ ન કરનારી સાદી ગૃહ-કળાઓનું વિવેચન વળી અન્ય વર્ગો કરે છે. આ ઉપરાંત આવો જ આડકતરાતો સંબંધ જિંવી દેખવણીમાં સર્વત્ર દેશી સાહિત્યને સ્થાન આપવાની અને સામાન્યવર્ગમાં ઉપયોગી રસાયાનાદિ વિદ્યાનું સામાન્ય જ્ઞાન ફેલાવવાની ચર્ચા સાહિત્ય સાથે ધરાવે છે.

આરંભ ક્યારથી ?

પરિપદ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરંભ પાંચસો વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્ય જ પહેલવહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા જ લખાયલી જાણ્યા મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષામાં આદિ કવિનું માન નરસિંહ મહેતાને સર્વાનુમતે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે, એ રસિક નાગરકવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપૂર્વ દર્શાવવામાં જ નહિ, પણ ભાષાઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે જૂજ શોધખોળ થઈ છે, તેમાં નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે થયેલા કોઈ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિકવિના સ્થાનથી ઉથલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઈએ કે ઇસવી સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બાંધાયલી છે તે ચારસો પાંચસો વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ બેએક સદી વધારે પાછી હકાવવી પડશે. કોઈ કહેશે કે, તમે તો ભીમદેવ અને સિદ્ધરાજના સમયની વાતો કરો છો; પણ હેમચંદ્રાચાર્ય જ તે સમયની ભાષાને એમની અષ્ટાધ્યાયીમાં અપભ્રંશ નામ આપે છે. એ કહેવું ખરું છે. પણ અપભ્રંશ નામથી ભુલાવો આવતો નથી. જો નામથી જ દોરાઈએ, તો અખાની વાણીને ગૂજરાતી ય નહિ, અપભ્રંશ નહિ, પણ પ્રાકૃત કહેવી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતે જ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. ભાલણુ ને પદ્મનાભ પણ કાદંબરી અને કાન્હડદેવપ્રબંધ પ્રાકૃતમાં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા

મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માળવી કે પૈશાચી નથી, પણ ગૂજરાતી જ છે કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો નરસિંહ મહેતાને ગૂજરાતીના આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ, કેમ કે તેમના પોતાના જ શબ્દોમા કીકએ, તો તેમનું સુગતમગ્રામ કાવ્ય 'અપભ્રંશ ગિરા' મા એટલે કે અપભ્રંશમા છે જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગૂજરાતી જ છે, તેવી ગીત હેમચન્દ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયી નો અપભ્રંશ તે ગૂજરાતી જ છે જેટલે દરબળે વૈદિહ ભાષા જે મામાન્ય રીતે સસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક સસ્કૃતથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરબળે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ અપભ્રંશ, જે પ્રાકૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મહારાષ્ટ્રી આદિ પ્રાકૃત થી ભિન્ન છે પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ-કલેવર સસ્કૃત વ્યાકરણના મૂળતત્ત્વોનું જ ધાયક છે જે Synthetic stage એટલે સમસ્ત દશમા સસ્કૃત છે, તે જ દિશામા નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત જે સસ્કૃતના જ રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો ધમાયના ધસાયલા પ્રાકૃત મા કાયમ રહ્યા છે અપભ્રંશમા એ પ્રત્યયો છેકાડેક વમાર્ધ જર્ધ, તેમની જગા નવા પ્રત્યયોથી પૂ વાર્મા આવે છે નામનું પ્રથમના એકવચનનું પ્રાકૃત રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાનકાળનું અંગ, એ અપભ્રંશ મા મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ઇમારત યધાય છે એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્તદશા કહે છે, તેમા અપભ્રંશ ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઈએ છીએ

ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ

વાસ્તવિક રીતે ગૂજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે ઇમવી સતના દમમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ પંદરમા શતકથી મતગમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીના નતકોનો ત્રીજો પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી નામ આપવું પડે છે બીજા યુગની ગૂજરાતી જે મામાન્ય રીતે હાલમા જની ગૂજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગૂજરાતી કહેવી યોગ્ય છે ત્રીજા યુગની ગૂજરાતીને અગ્રીચીન ગૂજરાતી મ ત્રી આપવામા મતમેદ હોય જ નહિ પહેલા પાચ શતકોની ભાષા ગૂજરાતી છે તેની પ્રતીતિ માગ કાલકેપનો ઉપાલમ વહેરીને પણ, શતકવાગ હિદાદગ્જ આપનાની જગ છે એ પાચ શતકના નાદિન્યને જે ઈન્માદ થયો છે કેમ કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને જ પ્રાચીન

કાવ્ય ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાના અભિમત તંત્રી ગૂજરાતી ગણવા ના પાડે છે, ત્યાં પ્રાચીન ગૂજરાતીનો તો ધડો જ થવો કેવો ! માતપિતા મોટાં છોકરાંને ઇનકાર કરી નાવારસ ઠેરવે ને નાના બાળકને જ કબૂલ રાખે તેના જેવું આ તો થાય છે. અવમાનિત સાહિત્યની શોધખોળ થતી નથી, અભ્યાસ થતો નથી, ચર્ચા થતી નથી ને તેને ન્યાય મળતો નથી. આંધળે બહેરું કુટાય છે ને ગૂજરાતી અગૂજરાતીની યોગ્યતા તપાસાયા વગર અવળું વેતરાયે જાય છે. વગર ઓળખ્યે અથવા ભૂલમાં અથડાઈ અજ્ઞાનના અંધારામાં પ્રકાશની રાહ જોયા વગર આપણે આપણા સાહિત્યવડની જમીનમાં ઊંડી ઊતરેલી વડવાઈઓ વાઢી નાંખવા પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. આ સાહસ અટકાવવા તે તે શતકની ભાષાનાં ઉદાહરણ નીચે આપવામાં આવે છે.

ચૌદમા—પંદરમા શતકનું ગૂજરાતી

શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત નરસિંહ મહેતાને જૂનાગઢના શિવભક્ત રા. મંડળિક સાથે વાદ પડ્યો, તે ચારસામાં ઉતારાયજા વસન્તવિલાસમાંથી કેટલીક કડીઓ પ્રથમ આપીએ છીએ. એ કાવ્યની એક સ્થિતિ પ્રત ડેક્કન કોલેજના સરકારી સંગ્રહમાં પણ છે. જૂના ગૂજરાતશાળા-પત્રમાં પૂર્વે એ કાવ્ય મારા તરફથી છપાયું હતું. એમાંથી દસ જ વૃત્ત અહીં ઉતારું છું.

ઘેલન વા વિ સુખાલી (જાલી ગૂરવ વિશ્રામ) ।

મૃગમદપૂરિ કપૂરિહિ પૂરિ હિ જલ અમિરામ ॥

અભિનવ પરિ શિળગારી નારી રમઈ વિસેસિ ।

વન્દન ભરઈ કચોલી, ચોલી મળ્લન રેસિ ॥

કામુક જન મન જીવન તો વન નગર સુરજ્ઞ ।

રાજુ કરઈ અમઙ્ગિહિ રઙ્ગિહિ રાઝ અનઙ્ગ ॥

કુસુમ તળું કરિ ઘણહ રે ગુણ હ મમરલામાલ ।

લલ્લ લાઘવિ નવિ સુકા મૂકા સર સુકુમાલ ॥

ઇમ દેહી રિદ્ધી કામની કામની કિનરકણિ ।

નેહગહેલી માનની માનની મૂકઈ ગણિ ॥

કેસૂ કલી અતિ વાંકુડી આંકુડી મયળની જાણિ ।

વિરહિણીનાં ઇળં કાલિ જ કાલિજ કાઢઈ તાણિ ॥

સકલ કલા તું નિશાકર શા કરં સહિરિ સંતાપ ।

અવલા મ મારિ કલઢ્ઢી શઢ્ઢી મ્યા હવ પાપ ॥
 વહિન્ રહિ નહોં મનમથ મન મથતુ દીહ રાતિ ।
 અઢ્ઢ અનોપમ શોપણ પોપણ વદરણિ રાતિ ॥
 વિરહ સહુ તે માગલુ કાગલુ કરલુડ પેચિ ।
 વાયસના ગુણ વરણણ અરણ ણ ત્યજઈ વિજેચિ ॥
 મુલ આગલિ તૂ મલિનરે નલિન જઈ જલિ નાહિ ।
 દન્તહ ઘોજ દિસાહિ મ દાહિમ તૂ મુસ માહિ ॥

ઉપરના ઉતારામા નરસિંહ અને પદ્મનાભમા મળી આવતો ત્રો પ્રત્યય, ભાક્ષણમા મળી આવતું કર ૩૫ ને પદ્મનાભમા મળી આવતો લડ પ્રત્યય વિદ્યમાન છે તે ઉપરાત જેને બીજી કે ચોથી વિભક્તિ કહે છે તેના અર્થમા પ્રાકૃત દ્વિતીયા-પૃષ્ઠીના દન્તહ ૩૫નો પ્રયોગ એમા ધ્યાન જે એ છે વળી અર્વાચીન હિંદી મગદીના સામાન્ય દૃષ્ટતુ પૂર્વ ૩૫ યેજનહે વ્યા ૮૧૪૪૧૧ તુમ તવે મળાળહમળા હમળાહ ચ । સૂત્રની સ્મૃતિ આપે છે, તથા પ્રાચીન ગૂજરાતીનો રેસિ પ્રત્યય હૈ વ્યા ૮૧૪૪૨૫૧ તાદ્ય કેહિ-તેહિ રેસિ-રેસિ-તળેણા । સૂત્ર યાદ દેવગવે છે આ ૩૫ ને પ્રત્યય પદરમા શતકથી જૂના હોવાથી આપેલા ઉતારો ચોદમા શતકની ભાષાનું પણ ભાન કરાવવા સમર્થ છે આથી તે શતકની ભાષાના દ્રષ્ટાંત પ્રાકૃત પિંગલ સૂત્રમાથી શોધતા નથી એ ગ્રન્થમા લક્ષણ બાધ્યા છે તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમા છે, ને ઉદાહરણે પણ મોટે ભાગે તે જ ભાષામા છે

તેરમા શતકનું ગૂજરાતી

તેરમા શતકની લોકભાષાના ઉદાહરણ મેગ્તુ મ પૂરા પાડે છે એણે પ્રગ્ધ ચિન્તામણિ રચ્યાની સાન ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૫ છે તેથી મધ્યમ ગણતરીએ એના પ્રબધોમાનું અપગ્રશ સાહિત્ય તેરમા શતકનું લેખીએ છીએ નીચેના દુહા મુજરાજપ્રવચમાથી લીધા છે

મુજુ મળઈ મુણાલ વડ જુવ્વણુ ગયડ મ શ્રી ।
 જડ સઘ્ન સય ગવ્ડ થિય તોડ મુ મિટી ચૂરિ ॥
 જા મતિ પચ્છડ સપજઈ સા મતિ પહિલી હોડ ।
 મુજુ મળઈ મુણાલવડ વિધન ન વેટઈ કોઈ ॥
 જોલી તુદિયિ કિન મુજડ કિં ન દુડ છારહ પુજ ।
 ધરિ ધરિ નચ્ચાવી યડ જિમ મઘ્ઘ તિમ મુજ ॥

સાયરુ સ્વાઈ લક્ક ગટ ગટ વડ રાવળ રાડ ।
 મગ કરવડ સવિ મળિ ગય મુદા મ કરડ વિસાડ ॥
 નીચેનાં રાણકદેવીનાં વચનો ' સિદ્ધરાજપ્રત્યંધ 'માં ધ્યાન ખેંચનારાં છે.
 તંદે ગઢુધા ગિરનાર કાહુ મળિ મચ્છર થારડ ।
 મારિતાં રેંગાર એકુ વિ સિહરુ ન ઢાલિડ ॥
 જેસલ મોડિ મ વાહ વલિ વલિ વિમૂડ ભાવિ ચર ।
 નડ જિમ નવા પ્રવાહ નવઘળ વિણુ આવડ નહિ ॥
 વાટી તડ વઢવાળ વીસારતાં ન વીસરડ ।
 સોનાસમા પરાળ મોગાવહ તંદે મોગદડ ॥
 નીચેનાં સુભાષિત પણુ મન હરે એવાં છે.

જહ્યા રાવળુ જાડડ દહમુહુ ડકસગીડ ।
 જળળી પીહલી ચિંતવડ કળળુ પિચા વિહ સીરુ ॥
 એહુ જમ્મુ ગયુ નગડ મહસિરિ સ્ત્રાગુ ન મગુ ।
 તિક્કાં તુરા ન માળિયાં નોરીગલડ ન લમ્મુ ॥
 કસુ કરુ પુત્તકલત્તધી કસુ કરુ કરસળ વાટિ ।
 આહુ જાહુ એકલા દત્થ વિત્તિ વિ ઝાહિ ॥

અગિયારમા-બારમા શતકનું ગુજરાતી

હવે અપ્રત્યક્ષ કિંવા પ્રાચીન ગુજરાતીનાં વ્યાકરણુ આદિપ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિનિ હેમચંદ્રાચાર્ય તેમની અષ્ટાધ્યાયીમાંથી ઉદાહરણુ ઉતારીએ છીએ. એ સમર્થ ગુર્જર ગ્રન્થકારનો સમય ઇ.સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨ છે. આથી એના અપ્રત્યક્ષ ખંડમાં સંગ્રહેલું સાહિત્ય બારમા અને અગિયારમા શતકની લોકભાષાના દ્રષ્ટાંત તરીકે લઈએ છીએ.

વાયસુ ઝઢાવન્તિ અહ પિડ દિઢુડ સહસત્તિ ।
 અદ્દા વલયા મહિહિ ગય અદ્દા ફુટ્ટ તડત્તિ ॥
 હિમડા ફુટ્ટિ તડત્તિ કરિ કાલ કલ્લેવે કાંઈ ।
 દેક્કલડં હય વિહિ કહિં ઠવડ પડ વિણુ દુક્કલસ ચાંઈ ॥
 સાહુ વિ લોડ તડપ્પડડ વટ્ટત્તળહ તળેણ ।
 વઢુપ્પણુ પુણુ પાવિઅહ હત્થિ મોકલડેળ ॥
 જહ ન સુ આવડ દુહ ઘર કાંઈ અહો મુહુ તુજ્જુ ।
 વયણુ જુ લખડહ તડ સહિએ સો પિડ હોઇન મુજ્જુ ॥
 જહ સ સળેહી તો મુહઅ અહ જીવડ તિન્નેહ ।

विहिंवि पयारेहि गइ अघण किं गज्जइ खल मेह ॥
 बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
 तुह जलि महु पुणु बलहइ विहुवि न पूरिअ आस ॥
 हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि धुडुइक्क मेहु ।
 वासारत्ति पवासु अह विसमा सकडु एहु ॥
 त तेत्तिउ जलु सायर हो सो तेवडु वित्थास ।
 तिसहे निवारणु पलु विनवि पर घुघुअइ असार ॥
 ज दिइउ सोमगहणु असइहिं हासउ तिसइकु ।
 पिअमाणु स विच्छोहगइ गिअि मिति राहु मयइकु ॥
 अने ते वीहर णअण जनु त मुअजु अलु ॥
 अजु मु घणयणहार त जनु जि मुहक्कमलु ।
 अनु जि केस कलावु मु अजु जि पाउविहि ।
 जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुणलावणनिहि ।
 पिअसगमि कउ निइडी पिजहों परो कसहो केम्ब ।
 मइ विनिवि विन्नासिआ विह न एम्ब न तेम्ब ॥
 जाइज्जाइ तहिं टेसइइ लम्बइ पिघहो पमाणु ।
 जइ आवइ तो आणिअइ अहवा त जि निवाणु ॥
 जइ पवसन्ते सहु न गय न मुअ विओए तस्सु ।
 लज्जि ज्जइ सटेसडा दिन्तिहिं मुहय जणस्सु ॥
 रज्जइ नउ कसरवेहि पिज्जइ नउ घुण्टेहिं ।
 एम्बइ होइ मुहच्छडी पिए दिअे नयणेहि ॥
 सिरि जरखण्डी लोअडी गि मणियडा नवीस ।
 तोवि गोड्डा कराविजा मुद्धए उअ वईस ॥
 जग्गमा लग्गा लुअरिहिं पठिउ रडन्तउ जाइ ।
 जो एरा गिरि गिण्णमणु सो कि घणहें घणइ ॥
 सिरि चडिआ तोडन्ति फल पुणु डालइ मोडन्ति ।
 तोवि महहुम सउणाहु जग्गहिउ न करन्ति ॥

नीयेना ये दुद्धा भुण् राणने लगती प्राचीनतः लोकविदिताना
 होय लक्ष रीति छे

रज्जइ सा विसहारिणी ते कर चुम्बिनि जीउ ।
 पडि विम्बि जमुआउ जउ जेहि अडोहिउ पिउ ॥

વાહ વિજોહવિ જાહિ તુહું હુહ તમ્વહ કો દોસુ ।

હિઅ અઢિઅ જહ નીસરહિ જાળહં સુઅજ સરાંસુ ॥

હેમચંદ્રાચાર્યનો સંગ્રહ મોટો છે. મહાભારત ભાગવત આદિ કાવ્યો તેમના સમયમાં અથવા તે પહેલાં રચાયેલાં હતાં. અને અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય સારું જોડાયેલું હતું, તેની એમના ઉતારામાં આપણને ઝાંખી થાય છે. વળી, ગોડમંડળમાં કવિ જયદેવે ગીતગોવિન્દથી રાધાકૃષ્ણની પ્રીતિ ગાઢ તે પહેલાં ગૂર્જરભૂમિમાં એ રસરાજના અધિષ્ઠાતાની અને એ રસેશ્વરીની પ્રેમગાથા અપભ્રંશ કવિઓ ગાઢ રહ્યા હતા, તેનું પણ સંગ્રહિત વચનોથી ભાન થાય છે. પરંતુ એ યધા કકરા અહીં ઉતારવા જેટલો અવકાશ નથી. આ ટૂંકી નોંધ, ગૂજરાતી સાહિત્યના આરંભનો અવધિ અગિયારમા શતકની પણ પૂર્વે જાય છે, તેનો સદજ ખ્યાલ આપવા માટે છે.

ખીજ અપભ્રંશ સાહિત્યનો સહજ નિર્દેશ

પ્રાકૃતદુયાશ્રયને પ્રસિદ્ધ કુમારપાલચરિતના છેલ્લા સર્ગનો પાછલો ભાગ હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશમાં રચેલો છે. મુંજરાજના સમયમાં થયેલા અમિતગતિના શિષ્યનો છક્રમ્મોવણ્ણો પણ અપભ્રંશમાં છે. વળી મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં જે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મળી આવે છે તે પણ અપભ્રંશમાં છે. સાહિત્યદર્પણના કર્તા વિશ્વનાથ કર્ણપરાક્રમ નામે કઢવકબદ્ધ મહાકાવ્ય અપભ્રંશમાં રચાયેલું લાગે છે. જૈન ભંડારોમાં, યારીક તપાસ કરાશે તો ધણું અમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવવાનો સંભવ છે. અપભ્રંશ સાહિત્ય બહાર પડવાથી આપણી ભાષાની તેમજ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ખીજ પણ અર્વાચીન ભાષાની ઉત્પત્તિ ઉપર અપૂર્વ પ્રકાશ પડશે. બૌદ્ધોની પાલી અને જૈનોની અર્ધમાગધી વૈદિક મહાસંસ્કૃત સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે, તેના કરતાં પણ વધારે નિકટનો સંબંધ આપણી અપભ્રંશ ભાષા સાથે એ બધી ભાષાઓ ધરાવે છે.

પ્રથમ યુગનું ઉત્તેજક સાહિત્ય

ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં ગૂજરાતી સાહિત્યની કાલમર્યાદા હજારેક વર્ષની થવા જાય છે. આટલું જૂનું સાહિત્ય તેની ભગિનીઓના ભંડારમાં મળી આવતું નથી, - તેને લીધે એ સવિશેષ મૂલ્યવાન

ખને છે એ સાહિત્યના આપણે ત્રણ યુગ પાડ્યા હતા પ્રથમ યુગનું પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય નિર્મળ શ્રેયભાવના પોષતું ને ઉન્નવણ દેશભક્તિથી ઊભગતું ઉત્સાહપૂર્ણ છે જે કાળમાં જેવી દેશની સ્થિતિ, તેવું તેનું તે વાળનું સાહિત્ય હોય છે મહાગણી ઇલિઝાબેથના ગાંધ્યકવિથી આજ પર્યંત આપણા પ્રતાપી રાજકર્તાઓનો ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક ઉદય થતો આવ્યો છે, તો તેમનું સાહિત્ય પણ એ સદી ઓનું પગમ તેજસ્વી અને ઉત્કર્ષશાળી છે ઇસવી સ.ની અગિયાંની, બારમી ને તેરમી સદી ગૂજરાતના પરમ અભ્યુદયની હતી ચાચિયા અને લૂટાગને શાસન થતા કરી વ્યાપાર જળમાર્ગે ને રથળમાર્ગે ધમવોહાર ચાવી રહ્યો હતો દેશનો ઉદ્યોગ ખિનાવવાને માટે બહારથી શિદ્ધીઓ તેડાવી વસાવ્યા હતા કુસ્કેત્ર, પાચાન, શુગ્સેન, પ્રયાગ, અયોધ્યા આદિ સ્થળના શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણોને આણી, દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને ગ્રામ્યા હતા વિદ્વાનોને સંપૂર્ણ આશ્રય મળી રહ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે, હેમચંદ્રાચાર્યનું વ્યાકરણ હાથીની અળાડીમાં ગાજરવારી સવારીના ઠાકથી મોટી ધામધૂમ સાથે મહારાજ સિદ્ધરાજના સરસ્વતી બહારમાં પધરાવવામાં આવ્યું હતું સિંધ, માળવા, કનોજ, અયોધ્યા, ચેદિમડળ, અપરાત અને ચૌલમડળપર્યંત દિગ્વિજયી ગુર્જરવીરોની વીરહાક ગાણ રહી હતી આવા સમયના સાહિત્યમાં શરાતનની જ્યાળા અને સ્વદેશપ્રીતિની જ્યોતિ બહુકી રહે તે સ્વાભાવિક છે સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માથે દેશનો ઉત્કર્ષ મધાયક્ષો જ છે નાખી નજર ના પહોંચે એના જે પ્રાચીનયુગમાં, પ્રકૃતિની વિનિધિ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સર્વનો મહિમા ઋષિઓએ ગાયો, તે જ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યાવર્તને આર્યાવર્ત બનાવ્યો, જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમોન્નવણ બ્રહ્મભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાંધી, વિક્રમ આદિ મહિતાઓ પૂજાર્થ અને અરુધતી સમર્પિની પક્તિમાં માન્યપદ પામી જે જમાં આજે રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાન વીરસ હિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારતભૂમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ જે વખતમાં જુદા ભગવાનના ઉદ્બોધક વચનોના ત્રિપીટક ગૂંથાયા, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સિકંદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વભૌમ ચક્રવર્તી અને તેના મહા પ્રતાપી પૌત્ર અગોકની મૈત્રી, જોધી, જે કાળમાં વિશુદ્ધ દાપત્યપ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદ્ભવ્યું, તે કાળમાં ભરતખડે સ્વરાજ્ય પાછું

મેળવ્યું. ઉત્કર્ષકાળનું સાહિત્ય આ રીતે ઉત્સાદપૂર્ણ હોય છે. ગૂજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગૂજરાતના ભવ્ય ઉદયનો હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષ-પન્નક્રમનું ગંભીર ગાન છે. મહાન યતિ હેમચંદ્રાચાર્યના મધ્યવાન સંગ્રહમાં એક વાર દ્રીને આપણે ચંચુપાત કરીએ, ત્યારે યદ્યદ્યાએ સંગ્રહીત સુભાષિત આવાં ગૂરૂ પૂરનારાં છે, ત્યારે તે સમયનું ઉદ્દેશપૂર્વક રચેલું સાહિત્ય તો કેવું ઉત્તેજક હશે તે કલ્પનાગમ્ય છે. સંગ્રહમાનાં થોડાંક વચન આપણે આપણા કાર્યસર ઉતારીએ છીએ.

ધવલુ વિસૂરહ સામિ અહા ગરહા મહ પિવન્નેવિ ।
 હહ કિ ન જુક્કહ દુહું દિસિહિ રવ્વહં દાંણિ કરેવિ ॥
 મહા હુઆ જુ મારિઆ વહિણિ મહારા કન્તુ ।
 લહજંજં તુ વઅંસિ અહુ જહ મગ્ગા ઘરુ અન્તુ ॥
 જી વિહ કામુ ન વલ્લહહ ધણુ પુણ કાલુ ન હુદ્દુ ।
 દોણિવિ અવસર નિવહિ અહિં તિણ સમ ગણહ વિસિદ્દુ ॥
 અમ્હે થોવા રિહ વહુઅ કાયર અમ્વ મળન્તિ ।
 મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયણયલુ કહ્જજળ જોપ્પહ કરન્તિ ॥
 મહુ કન્તહ વે દોસહા હેદ્ધિ મ મહુસહિ આલુ ।
 વેન્તહો હહ પર ઉવ્વરિઅ જુજ્જન્ત હો કરવાલુ ॥
 જહ મગ્ગા પારક્કહા તો સહિ મજ્જુ પિણ ।
 અહ મગ્ગા અમ્હં તણા તો તેં મારિ અહેણ ॥
 પુત્તે જાણં કવણુગુણ અવગુણ કવણુ મુણ ।
 જા વપ્પીકી મૂંહડી ચમ્પિજ્જહ અવરેણ ॥
 મહુ કન્તહ ગુર્જાદ્ધિઅહં કહ હુમ્પહા વલ્લન્તિ ।
 અહ રિહરહિરે ઉત્તહવહ અહ અપ્પળેં ન મન્તિ ॥
 સરિહિં ન સરેહિં ન સરવરેહિ નહિ ઉજ્જાણ વળેહિ ।
 વેસ રવળ્લા હોન્તિ વહ નિવસન્તેહિ સુઅળેહિ ॥
 હિઅહા જહ વેરિ અ ધણા તો કિ અલ્લિ ચહાહું ।
 અમ્હાહિં વે હત્થહા જહ પુણ મારિ મરાહું ॥
 પાહ વિલગ્ગી અન્નહી સિરુ લ્હસિહં સન્ધસ્સુ ।
 તો વિ કટારહ હત્થહહ વલિ કિજ્જહં કન્તસ્સુ ॥

અલંકાર-પ્રસ્થાનની અસર

આ યુગના પૂર્વભાગમાં સંસ્કૃત અલંકાર-પ્રસ્થાનની અસર

અપ્રમશ માહિત્ય ઉપર થતી જોવામા આવે છે મમમ્યાપૂર્તિ, રોષે આદિ સમાજની ઠવિતા અને સુભાષિતના મુક્તક આ સમયમા સસ્કૃતની પેઠે જપ્તગમા પણ ગ્યાય છે એ યુગના ઉત્તરભાગમા રજપૂત રાજ્યની અવનતિ થાય છે ને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના યુગમા તો દેશ પગ્યક નીચે કચરાય છે

મધ્યયુગમાં પૂર્વ યુગનાં આદોલનો

પેશવાઈ શોષ થયા છતાં પેશવાઈએ આપેલો વેગ મરાઠી સાહિત્યમા જેમ ટકી ગ્હેલો જોઈએ છીએ, તેમ રાજ્યની ઊચનપાથલ થયા છતાં પણ ગતરાજ્યના સમયનો વેગ આ મધ્યયુગના આરભમા કેટલોક વખત ટકી ગ્હે છે અને ન સિદ્ધ, ભાતણુ અને પદ્મનાભ જેવા કવિગત પાકે છે, પરંતુ તેમની કવિતાનો પ્રવાહ જુદે માર્ગે વહે છે અત્ર નાગર કવિ નાતજાતની અને આલકાગિની મર્યાદા ઉદ્ભવી પ્રલગદષ્ટિથી ગમલીલા અને દાણુલીલામા ભાગ લેતો ભક્તિશૃંગારના ઉન્નત પ્રદેશમા અચ્છદ ધૂમે છે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ કવિ કાદમ્બરી ને માગવત દેરીબદ્ધ ગૂજરાતીમા સસ્કૃતમાથી ઉતારી પોતાની રસવૃત્તિનો વેગ શમાવે છે, ને આશ્રિત નાગરકવિ આશ્રયદાતાના પૂર્વજના પગક્રમનુ યોગાગાન માર્ગ હૃદયમા દાનવે કે મધ્યયુગના ખીન ગણાવવા જેવા મમર્થ શોષકે નથી મોટા ભાગે ગ્રૂણ ધર્મબુદ્ધિ તૃપ્ત કરવા મહાભાગત રામાયણના અને નાનામોટા આખ્યાનોના જોડકણુ જોડાયલા આ મમયમા મળી આવે છે, અથવા તો સામાન્ય જનમમાજની વિનોદવૃત્તિ સતોપવા વાર્તાઓ ગદ્ય ને પદ્યમા લખાયલી જોઈએ છીએ બાનણુમુત ઉદ્ભવ વાત્સીકિના રામાયણનું પ્રતિગિમ ઉતારે છે વીદ્યામૃત નાકર પુરાણીના મુખે મન્દુત કથા માબળી, માણુગોળાવાળા ઉપર ઉપકાર અર્થે પુણ્યબુદ્ધિથી મારતના પવો વડે જે એ ધર્મ-સદિતા પાછળ યુગમા ધણુ કથામોટો મડી પડે છે

મધ્યયુગનું ધર્મમદ મૂલોપલવક માહિત્ય

વિંબદાસ, શિવદાસ, દેવીદાસ, મુરારિ, શ્રીધર આદિ કથકોના આખ્યાનોની ને કથાઓની ધર્મમદ નિ મત્ત્વ પ્રગ્નના અપતી પુષ્કળ થાય છે બોરમદ પગથાનો વગેરે આખ્યાનશૈલીમા વાતોની વિનોદનૈદી મેગવી તુકદેવ-આખ્યાન ગ્હે છે નાગર વગ્ગરાજ જેને પ્રેમાનદનો શિષ્ય વીંછ મુરેખાદેણુના આગમમા ગ્મરે છે, તે શ્રીચન્નિની વાર્તામા શબ્દજ્ઞાનનું ગૂરૂ રૂપક મમાવે છે નૈન પતિ નેમવિનય ધર્મ

અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો ઉપયોગ કરે છે. એ ક્ષેત્રોની કૃતાર્થતા જમાનાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની સાથે સાહિત્ય-વૃક્ષનાં મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય છે. સારસ્વત પ્રવાહ જે પંદરમા શતકમાં યવિત્ર દર્શન ધર્મ, સોળમા અને સત્તરમા શતકમાં શોપાર્થ સુકાધને ન છોતો જેવો થઈ ગયો હતો, તે અદારમા શતકમાં પાછો વિસ્તારથી એસબેર પ્રગટ વહેવા માંડે છે.

વ્યક્તિના પ્રતાપથી સજીવન રહેલાં મૂળ નવપદ્ધતિ થવાં

આદિ કવિની રસદષ્ટિ ને તત્ત્વદષ્ટિ વિભક્ત થઈ પ્રેમાનંદ અને અખામાં સંક્રાંત થઈ. એક પોતાની નવું જીવન પ્રેરનારી વાણીથી નૂતન રસિક મંડળ ઊભું કર્યું અને તેમાં પોતે તારામંડળમાં ચંદ્રવત્ સુધા સીંચતો પ્રકાશ્યો. નાગર ગુરુથી ભાષાભક્તિનો મંત્ર પામી, પ્રવૃત્તિનાં પ્રચંડ આંદોલને તેણે સાહિત્યને અનેક દિશામાં અપર્વ વેગથી યજ્ઞલાવ્યું. સાંસારિક જીવોનાં પ્રપંચ અને ક્ષુદ્રતાથી સંસાર જેને નીરસ લાગ્યો હતો, એવો ખીન્ને અકવિ મનાવામાં માન ગણતો જ્ઞાની કવિ નિઃસંગ રહી અચળ્યો રસ ચળાવવામાં ઉત્કૃષ્ટ રહ્યો.

સાહિત્યના મુકવણામાં એક અમર વેલ

અરાઢમા શતકમાં ભાલણુના સાહિત્યરસિક શ્રાતાને સ્થાને વાર્તાના ચમત્કારના ભોગી શ્રાતા જ હતા. એમની રચિતે પોષતું વાર્તાસાહિત્ય જેનાં મૂળ નેમવિજય વચ્છરાજ વગેરેએ સજીવન રાખ્યાં હતાં, તે રખીદાસના સીદ્ધંજના ચોરામાં વિસ્તાર પામ્યું. ઓગણીસમું શતક શમભય દુર્બળ સાહિત્યનું છે. તેમાં ઘણે ભાંગે ભજનિયાં ને વૈરાગ્યનાં પદ સાહિત્યની પાનખર ઋતુનાં શુષ્ક પત્રવત્ જ્યાં ત્યાં પથરાય છે. દેશમાં અવ્યવસ્થા એક છોડેથી ખીજે છોડે મચી રહે છે. અશાંતિને લીધે વ્યાપાર અટકી પડે છે લડાયક ધાડાંના ત્રાસથી ખેતીવાડીને ભારે ધક્કો પહોંચે છે. ઉન્નત ભાવના સમર્પનારું ધર્મચૈતન્ય ઉપશાંત છે. ગુરુકુળમાં કેળવણીનો પ્રચાર બંધ પડ્યો છે. એવા સંકટના સમયમાં કરતાં વગાડી ભજન કીર્તન ગાઈ, આશ્વાસન આપનારા ખુટિયો ભગત, નિરાંત ભગત, રણુછોડ ભગત, તથા ઉત્સાહ અને પ્રવૃત્તિનાં મૂળ બાળી નાખનારા વૈરાગ્યનો બોધ આપનાર નિષ્કુલાનંદ, કેશવદાસ, અલખ, બુલાખીરામ જેવાની પદરચનાનોજ વિકાસ થવો શક્ય છે. સાહિત્યના આ મુકવણામાં એક જ વેલી નવપદ્ધતિ રહી નયનને અને હૃદયને દારે છે. તે નર્મદાને તટે ઉદ્ભવી છતાં અન્ય દેશકાળનું પાણી પી ફૂલીફાલી જણાય છે. નરસિંહ ભાલણુ ને પ્રેમાનંદનો ઘટ પરિચય દયારામભાઈની વાણીમાં બેઠ્યો

છીએ, પણ એ ફક્ત કવિ કોઈનો દેવાદાર રહ્યો નથી મહેતાને નામે નવા પદ જોડીને, બાલજીની દશમલીલાનો પોતાની વાણીમા ઉદ્ધાર કરીને અને પ્રેમાનંદના ઓખાહરણમા ભારોભાર ઉમેરો કરીને, દયારામે બ્રહ્મીઋણ વાળી દીધું જણાય છે પાછના સાહિત્યનું સક્ષિપ્ત સમાલોચન અર્થે પૂરું થાય છે શુક્લપક્ષની અષ્ટમીએ ચંદ્રનું અર્ધું ચિન્ન તેજપુજ્યથી અજવાળીને સુધાથી સીચી પ્રકૃતિદેવી ખાડીના મડળની ઉજ્જવળ ઉપરેખા જ દોરે છે, તેમ, આ સાહિત્યના સુધાનિધિના ચિન્નનું પ્રતિચિન્ન પણ અહીં અર્ધું જ દોયું છે પહેલી પાય સરીનું સાહિત્ય સંગ્રહાયુ નથી-શોધાયુ જ નથી બીજી પચસતીના પણ હિતમોત્તમ ગ્રન્થો હજુ પ્રકાશમા આવવા ખાડી છે નરસિંહનો સહસ્રપદી રાસ પૂરો ઉપલબ્ધ નથી બાવળનું રામબાલચરિત ત્રુટિત જ મળ્યું છે એનો દશમસ્કંધ પ્રકાશકની રાહ જુએ છે પ્રેમાનંદના ત્રણ જ નાટકો છપાયા છે બીજા આઠ કયા છે? કયા છે એના લાખ લાખ પૂરના ત્રણ કાવ્યો? કયા છે પ્રવીરાજ રાસાને ટકોર મારતું વલ્લભે વખાણેલું કર્ણચરિત્ર? એ વલ્લભના નવે રસના નોખા નોખા કાવ્યો પણ બધા પ્રસિદ્ધ થયા નથી પિતાને પરિતોષ પમાડનારી કૃષ્ણવિષ્ટિ પણ શોધી કઢાઈ નથી ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા અત્યંત ઉપયોગી વલ્લભરૂત પ્રેમાનંદકથા પણ પ્રકાશમા અણુર્ધ નથી નેટલું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે, તે અપ્રસિદ્ધ સાહિત્યના મુકાબનામા થોડું જતાં યે મગફરી ઉપજવનારું છે નરસિંહ મહેતાના ગોવિંદગમન, સુરતસગ્રામ ને ચાતુરીમા પર્યેષક હૃદય ગાઠ પણ આદ્રાદ્ર ભક્તિરસના પારદર્શક પડો ઉઠે છે બાલજીની રામકૃષ્ણની બાળલીનામા રસિક હૃદય વાતસલ્યભાવની સુધડતા જુએ છે પદ્મનાભના પ્રબંધની કવિતા વાચી હિતસાહશીલ હૃદય ઉછળ્યા વગર રહેતું નથી ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદની વાણીની તો વાત જ શી કહેવી? એના અભિમન્યુ-આખ્યાનના વીરરસથી નાદોર દરબારમા રજપૂત સામંત વીરલાક કરી બેઠો હતો એના નાટકો સસ્કૃત નાટકોની સમોવડી કરે એવા છે એનું માધાતા-આખ્યાન વાચી ઠાવકા મનુષ્યને પણ હસવું દાખી રાખવું મુશ્કેલ પડે એમ છે એના પુત્ર વલ્લભની બાનીનેા ઝોક કોઈ આર જ છે પ્રેમાનંદના મડળના વૃદ્ધ પ્રસાદ કવિ દ્વારકાદાસના વચનો રોમેરોમ રસ ઉભરાવે છે દયારામ આદિ શૂંગારી કવિની ગરબીઓ લાખોને આલાપિ પણ ભક્તિમા ને શૂંગારમા લીન કરી નાખે છે

નૂતન સાહિત્યમાં પારસી મુસલમાન સહોદરનાં સહકારિતા અપેક્ષિત

કાવ્યમાર્ગમાં જૂનું સાહિત્ય યશસ્વી બન્યું છે ખરું પણ કાવ્યમાં જ સાહિત્યની પરિસમાપ્તિ થતી નથી. કાવ્યસાહિત્યમાં પણ કાલિદાસની મુદ્રા અને શેલી-ટેનિસનની ઉન્નત પ્રતિભા, મિલ્ટનની પ્રૌઢતા અને શેક્સપિયરની સર્વદેશી કુશળતા આવવી હજી અપેક્ષિત છે; તેની સાથે કળાવિધાન અને શૈલી પણ કેળવાય તે અપેક્ષિત છે. એ સાહિત્ય કેવળ પુરાણમૂલક છે, તે સંસારમૂલક થવું પણ ઈષ્ટ છે. બીજા સાહિત્યના માગો તો ઘણે ભાગે અક્ષુણ્ણ જ છે. કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી ગદ્ય કંઈક ખેડાવા લાગ્યું છે. ચરિત્રનિરૂપણ તરફ પણ કંઈક લક્ષ દોરાયું છે. સંગીતકળા સંબંધી કંઈક કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું છે પણ, હજી કરવાનું બહુ છે. જંગાળી ને મરાઠી સાહિત્યના મુકાબલામાં ગૂજરાતી સાહિત્ય પછાત છે. એના સર્વદેશી વિકાસનો આધાર ગુર્જરભૂમિના પુત્રો હોવાનું અભિમાન ધરાવનારાઓ ઉપર છે. સાહિત્યના કાર્યક્ષેત્રમાં જાતિનો, જ્ઞાતિનો, ધર્મનો, કર્મનો કે વર્ણનો ભેદ નથી. હિન્દુ, પારસી, મુસલમાન સર્વે જેમની જન્મભાષા ગૂજરાતી છે, જેમના શિક્ષણનો પાયો ગૂજરાતીમાં નખાયો છે ને જેમનો વ્યવહાર મોટે ભાગે ગૂજરાતીથી ચાલે છે, તે પછી પારસી હો, હિન્દુ હો કે મુસલમાન હો, સૌએ સહોદર છે. અધાની ગૂજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં સહકારિતા અપેક્ષિત છે. એક વખત સમશેર બળવવામાં આગળ પડનાર મુસલમાનભાઈએ કલમપેશીમાં પાછળ પડવું યોગ્ય નથી. જૂની હિન્દીના શણગારરૂપ પદ્માવતી નામે વાર્તા-કાવ્યનો કર્તા મુસલમાન જ છે. મુસલમાન રાજ્યકાળમાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં એવા મુસલમાન કવિઓ અનેક થયા છે. હાલ પણ ઉત્તરમાં મુસલમાન શાયરો મશહૂર છે. જે લાભ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનો હિન્દીને આપે છે, તે લાભની ગૂજરાતી ભાષા પણ અહીંના મુસલમાનભાઈઓ પાસેથી આશા રાખે તે ખરહક છે. હિન્દુસ્તાનની ગાયનકળા મુસલમાન ઉસ્તાદોએ ખિલાવી સજીવન રાખી છે.

સાહિત્યમાં ભાષાની વિશુદ્ધિ અને એકતા

એવી જ ઉસ્તાદી ગૂજરાતી સાહિત્ય ખિલાવવામાં આપણે તેમની માગીએ છીએ. આપણા ઉત્સાહી પારસીબંધુઓ તો સાહિત્યક્ષેત્રમાં

આગળ જ છે એમના અગ્રેસર લેખકોએ મરહૂમ કવિ દનપતરામે ગુર્જરીવાણીવિલાપમા મૂકેલુ આળ ખોદુ પાડ્યુ છે તેમ છતાં ઘણા મતખારી, ઘણા તારાપોરવાળા, ઘણા ખમરદાર, ઘણા વાયુચક્રશાસ્ત્ર ચર્ચનાર, ઘણા ઈરાન આદિની તવારીખ લખનાર, ઘણા આરોગ્ય અને વૈદ્યકશાસ્ત્રનુ ઉપયોગી જ્ઞાન ફેલાવનાર, ઘણા દેશપરદેશના રમુજ એહવાલ આપનારની સાહિત્યોપાસક ટોળામા ભરતી કરવાને અને ભાષાની એકતા જળવવાને જરૂર છે પારખી ભાઇઓ અંગ્રેજીમા કાબેલિયત મેળવવા ને મહેનત લે છે તે મુતારક છે, પણ તે મહેનતના ફળરૂપ તેમના જ્ઞાનનો લાભ ગૂજરાતી બોલતારી સર્વ આતંત્ર એક સરખી રીતે લઈ શકે એટલા માટે પારસી બોલીમા નહિ પણ ગૂજરાતી ભાષામા તેમના હાથે ગ્રન્થો લખાવા ઈષ્ટ છે અમુક ભાગની કે અમુક કામની બોલીમા ગ્રન્થ લખાવાથી ભાષાની વિશુદ્ધિ જળવાતી નથી, લેખકટોળામા ફૂટ પડે છે ને લેખનો લાભ સમસ્ત મળ લઈ શકેતું નથી આથી સાહિત્યની ભાષાની એકતા અને વિશુદ્ધિ જળવવા હમેશા સુધરેલા દેશોમા લેખકો પોતે જ ભાષા પ્રત્યેની પૂજ્ય શુદ્ધિથી, સાહિત્ય પ્રત્યેના ગૌરવથી અને સ્વઅધુ પ્રત્યેના પ્રેમથી કાળજી રાખતા જોવામા આવે છે સ્વિટ્ઝ દ્વીપોના એક ભાગનો હો કે ખીજ ભાગનો, દેશી હો કે વિદેશી, યુરોપ ને અમેરિકાનો હો, એશિયા ને આસ્ટ્રેલિયાનો હો, ગોરો હો કે કાળો, ને કાર્ષ લેખક અંગ્રેજીમા જ ગ્રન્થ લખવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તે (King's English) એટલે રાજરૂઠ અંગ્રેજીમા જ લખે છે પારખી બોની મૂકી રૂઠ ગુજરાતી ભાષા વાપરવી કેઈ પારખી ભાઇઓને મુશ્કેલ નથી ને વાચનમાળા હિન્દુ-મુમનમાનો રીખે છે, તે જ પારખીઓ શીખે છે એ વાચનમાળાથી સુગતી બોલીનું સુરતીપણુ અને કાઠિયાવાડી બોલીનું કાઠિયાવાડીપણુ ગયુ છે એ વાચનમાળામાથી ટેળવાયતા પારસીઓની પારખી બોનીનું પારસીપણુ ઘણે ભાગે ધસાયુ છે પારસીઓમા મગરૂર થવા જેવુ એ છે કે, ઓશિલજીનો બહુ સારો ફેલાવો છે પારસી બાળકીઓ અને હિન્દુ બાળકીઓ એક જ વાચનમાળા વાચે છે આ જોતા સામયિક અને જાન્યુ સાહિત્યમા પારખી બોલીના આધુન્યનો વરતારો દૂર નજાય છે પણ એ વરતારો સાચો પાડવાનું પારસી લેખક મડળના હાથમા છે પારસી રોજિંદા પત્રોના માલિકોના હાથમા છે, જ્ઞાન પ્રસારક સભા જેવી સંસ્થાઓના હાથમા છે આશા

છે કે, કેળવાયલા ઉત્સાહી પારસી ભાઈઓ જમાનાના ઝોદને માન આપશે.

ધર્મરંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય ગયો છે

પારસી ભાઈઓ ૩૬ ગૂજરાતી ભાષા વાપરતા થાય, તેની સાથે ગૂજરાતી ભાઈઓએ પણ સાહિત્યની દિશામાં એક અગત્યનો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. કેવળ પૌરાણિક (Mythological) સાહિત્યને પડખે શુદ્ધ સંસારી સાહિત્ય તેમણે ખેડવું જોઈએ, જેમાં પૌરાણિક કથાઓથી અજાણ્યા પારસી અને મુસલમાન ભાઈઓ સરખો આનંદ લઈ શકે. આની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. કેવળ ધર્મના રંગે રંગાયલા સાહિત્યનો સમય વીત્યો છે. એક સમય એવો હતો કે, ત્યારે સર્વ ઉપદેશ અને સર્વ જ્ઞાન આપવાનું દ્વાર ધર્મ હતો, પ્રતીતિ શ્રદ્ધાને પ્રીતિ ઉપજવનારો માર્ગ દેવકથા હતી, રુચિ અને આદર પ્રગટાવવાનો પ્રકાર અદ્ભુત કથન હતું. સમયબળને અનુસરી આરોગ્ય સંરક્ષણાર્થે રનાનશૈયાદિના સામાન્ય નિયમ ધર્મનું અંગ બન્યા; દેશાટનનો લાભ આપનારું તીર્થભાહાત્મ્ય શત શાખાએ વિસ્તર્યું; નીતિનો બોધ દેનારાં અનેક અદ્ભુત ઉપાખ્યાનો ઉદ્ભવ્યાં; અને જ્ઞાનનિર્વાણનો માર્ગ સર્વને માટે ખુલ્લો મૂકનાર ઐતિહાસિક ખુદ ભગવાન ઈશ્વરાવતાર બન્યા. એ જમાનો આજ નથી. જૂના જમાનાએ 'શીલવતીનો રાસ'ને અને 'રોપદશિકા'ને જન્મ આપ્યો તો નવો જમાનો 'સરસ્વતીચંદ્ર'ને અને 'કાન્તા'ને જન્મ આપે છે. ભૂતકાળમાં વ્યક્તિની સ્તુતિના રાસા અને પ્રયંધો રચાતા, તો વર્તમાનકાળમાં સામાજિક સ્થિતિના ઇતિહાસ લખાય છે. પ્રાચીન યુગમાં ધર્મના સંગ્રહાર્થે સાધુઓના મહાન સંઘો મળતા, ત્યારે અર્વાચીન સમયમાં નાગરીપ્રચારિણી સભા, એક લિપિપ્રચારિણી પરિપદ, સાહિત્ય પરિપદ જેવાં મંડળ ભિન્ન ભિન્ન ભાષાનાં સાહિત્ય સર્વમાન્ય કરવા, પોતાનું ભૂતપૂર્વ સાહિત્ય સંગ્રહવા, પ્રવર્તમાન સાહિત્યનો સર્વતોમુખ વિકાસ સાધવા સ્થળે સ્થળે મળે છે.

પૂર્વનું ઉત્તેજક અને પશ્ચિમનું પોષક સાહિત્ય

આવા મેળાવડાનું સાર્થક્ય ક્યારે કે, જ્યારે અશ્વિનોએ વ્યવન ભાગવમાં નવું જીવન પ્રેર્યું હતું તેવું નવું જીવન વૃદ્ધોમાં પ્રેરાય અને રોજર્ષિ વિશ્વામિત્રના સાહચર્યમાં રામલક્ષ્મણ જેમ વીરચર્યામાં ઉલુકત થયાતેમ યુવકો પોતાનું પરાક્રમ પ્રકાશવા પગભર થાય. આરંભ

મહાન છે, ખડેર ફરી વસાવવાના છે, ઉજ્જડ પ્રદેશ આખાદ કરવાનો છે, નવા ચાણા નાખવાના છે, આપણને ગૂંચળાવી નાખતી આલકારિકોની કિલ્લેખધી આપણે તોડી પાડવાની છે, સાહિત્યના ઉદ્ધાનમા જડ નાખી વધેલા નિંદ્ર રોપાઓ નીદી કાઢવાના છે, ભયકર પ્રાણીઓની આશ્રયભૂત ઝાડી સાફ કરવાની છે, તૃષા છિપાવનારા જળાશયો ખણવાના છે, આગાદી વધારનારી નહેરો ખોદવાની છે, ઉત્પન્નની આપ-સે સરળ કરનારા માર્ગો ઉઘાડવાના છે આ કામમા આપણા પૂર્વજો પીઠ પૂરી રહ્યા છે કાવ્યક્ષેત્રમા નવો વિજય મેળવવાને આદિકવિ વાલ્મીકિ આપણને કાકિતક કથા તેડે છે. આર્થિક વિદ્યાઓને પુનરુજ્જીવન આપવાને આરણ્યક પાલકાવ્ય હસ્તીના નિર્દોષથી પુકારે છે કુમાર સુકળાઓને ખિલાવવાને વીણા સારતા નારદ સાથે નાટ્ય મુનિ ભરત સજ્ઞા કરે છે રસાયનાદિક વિદ્યાનો રાગ જગાડવાને વીતરાગ નાગાર્જુન પ્રભોષે છે સાહિત્યના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવાના પ્રયાસમા સહાયભૂત થવા અનેક અશ્વરેહધારી સાહિત્યવીરો વ્યૂહમદ્દ આપણી પીઠે તત્પર બિભા છે જેઓમા આપણા માણ પ્રમુખ ભાગ મુકાવી મોખરે આવી ઉત્સાદપૂર્ણ મુખમુદ્રાથી આપણને ઉત્તેજે છે વળી આ તરફ આપણા મહાન રાજકર્તા આપણને આગળ દોગવા સન્મુખ તૈયાર છે બેકન ને ગ્વેન્સરની મરદારી નીચે તત્ત્વક્ષેત્રમા ધૂમે શેકસપિયર, મિલ્ટન અને ટેનિસનની સહાયતાથી કાવ્યક્ષેત્રમા આગળ ધસો પોપ, ગ્રિમ અને મેકસમુલરના અગ્રેસરપણામા શબ્દ-વિદ્યા અને પૌરાણવિદ્યાના અભણ્યા પ્રદેશ સગ કરો આ અને બીજા નિયમ હાથ કરવામા સાહાય્ય આપવા પશ્ચિમના વીરોની સેનાઓ સજ્જ જ છે વિજય મેળવવામા કોઇનો પ્રતિરોધ નથી પ્રતિરોધક કહીએ, તો તે આપણું આનરય જ છે, આપણો પ્રમાદ જ છે, આપણી કર્તવ્યવિમુખતા જ છે, આપણી હૃદયભીરુતા જ છે, આપણો અનુત્સાહ જ છે આલસ્ય મરડો મા, આલસ્યને જ મગડી નાખો પ્રમાદ ખાઓ મા, પ્રમાદને જ ખાઈ જાઓ પ્રવૃત્તિધર્મની ભગવદ્ગીતોપનિષદનો નિત્યપાઠ જ્યા થાય છે, ત્યા અનુત્સાહ કયાથી, હૃદયભીરુતા રી, કર્તવ્યવિમુખતા કેવી ? જેના મનમા રાષ્ટ્રને પ્રભોષવાની ઊર્મિ છે, તેને બિધવાનું નથી, જેના મગજમા કંઈ નવું ઉત્કર્ષક કહેવાની પ્રેરણા છે, તેને મોન ધાન્વાનું નથી, જેની પ્રતિભામા વીજળિક શક્તિના અંશ ઝણઝણે છે તેને જડવત્ જેમી ગ્રહેવાનું નથી આપણામા સમર્થ નરનો તોટા ન હોવો જોઈએ

આપણી શારદાપીઠના પદવીધારી નરો

પ્રતિવર્ષ આપણી શારદાપીઠમાંથી પદવીધારી નરો સંખ્યાબંધ બહાર પડે છે. આ આપણા વીરો શું નિર્વીર છે? નહિ જ નહિ. ત્યારે શું એમ છે કે ઢાઈ પૂછે તો જ સહદેવ જોષીની પેઠે તેમના જ્ઞાનનો તેઓ આપણને લાભ આપે? ના ના, તેમ ન હોય. ત્યારે તો એક જ દિશામાં તર્ક દોડે છે. સીતાજીની બાળ કાઢવા નીકળેલા મહાવીરો અરણ્ય ને પર્વત ઝોળંગતા ઝોળંગતા દક્ષિણ મહાસમુદ્રને તીરે જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે નસનીલ સાથે હનુમાન પણ શોય કરવા લાગ્યા કે હવે શું કરવું? આ મહાસમુદ્ર શે ઝોળંગાય? તે દક્ષણે ત્રિચક્ષુ જાંબુવાને મારુતિને તેમના સામર્થ્યનું સ્મરણ કરારી ઉત્સાહપૂરતાં વચનથી ઠલું કે, “કવિરાજ! તમે પણ આમ શોય કાં કરો છો? તમારે તો આ મહાસમુદ્ર ગોળપદ માત્ર છે.” આવી ઢાઈ જાતની સ્મૃતિ આપણી શારદાપીઠના વીરોને આપવાની જરૂર હોય તો કાણ જાણે! એમનામાં નિગૂઢ સામર્થ્ય છે. એઓ ચાહે તો, એક વખત મહાન શંકરાચાર્યે આકાશમાર્ગે ચાલી જતી સરસ્વતીને યોગબળે આકર્ષીનું કહેવાય છે તેવી રીતે. આ વીરો પણ દ્વીપાંતરમાં જઈ વસેલી સરસ્વતીને અને તેની પૂંદે લક્ષ્મીને પણ એમની વિદ્યાના બળે આકર્ષી લાવે. જે પશ્ચિમમાં છે ને પૂર્વમાં નથી, એવું કેટલું બધું તેઓ અહીં વસાવી શકે એમ છે? જાણશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, પ્રતિનિધિ-સત્તાક રાજ્ય આદિ ખાસ પશ્ચિમના જ કહેવાતા વિષયમાં કેટલું ઉપયોગી જ્ઞાન આપવાનું તેમને સડજ છે? પશ્ચિમના જનસંમાજમાં ઉદ્ભવ પામેલી હિતકારક યોજનાઓ આ દેશના જનસમાજને અનુકૂળ કરવાનું એમનાં અવલોકન અને અનુભવની સત્તાની બહાર નથી. રસાયનવિદ્યાનો ઉપયોગ અપવાદભૂત પ્રો. ત્રિભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર અને તેમના શિષ્યો સિવાય કેટલાએ ઔદ્યોગિક અભિવૃદ્ધિમાં કયો? પ્રાચીન મહાકવિની સૃષ્ટિનાં ભવ્ય ચિત્રોનો ઉપયોગ સદ્ગત ચિત્રકાર રવિવર્મા ઉપરાંત કેટલાએ હૃદય-દ્રાવક ચિત્રકળાની ખિલવણીમાં કયો? મિલ, ફેસેટ ને સિજવિકના ક્ષેત્રનું રટણ કરી, મિ. રાનડે કે સર ફિરોજશાહ, આ. મિ. ગોકેલદાસ કે મિ. ગોખલે જેવાં અથવા તો દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ કે આ મિ. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડ જેવા

આર્થિક પ્રશ્નોના ચિંતક કેટલા બિના થયા? અંગ્રેજોનો અક્ષર પણ ન બહુનાર સદ્ગત ભગવાનનાત ઇન્દ્રજી ગોધખોળમા યુરોપિયન શોધકોની દમોદમી કરે, એક પરીક્ષા પસાર ન કરનાર રા બ રણછોડલાલ છોટાલાલ સી આર્થ ઈ શહેરસુધારાના અટપટા સવાક્ષોનો નિર્ણય આણે, મધ્યમ દરજ્જાની કેળવણી ધગવનાર સદ્ગત દી બ મણિભાઈ જસભાઈ સ્ત્રીકેળવણીનો વિષય હાથ લે અને આપણા પદવીધારી બધુઓ તેમા ચ ચૂપાત પણ ન કરે એમ કાર્થ હોય? સદ્ગત રા સા મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ હરકોષને જેવું આવડે તેવું લખવાને પ્રેરતા તેમને કોષ ન આવડવાનું નામ દેતું તો તેઓ ભાર દધને ઠહેતા કે, 'ન કેમ આવડે? લખો એટલે આવડશે' માટે આ બધુઓ પ્રત્યે એટલું જ ઠહેવું છે કે શરમાઓ નહિ, સંકોચ ખાઓ નહિ, પોતાને ટુચ્છ લેખો નહિ તમારી પાસે મૂલ ન થાય એવું ધન છે તમે તેને અનુભવથી ઓળખાવો, તમે તેને અવલોકનથી ખિલાવો, તમે તેને ઉપયોગથી બહલાવો ને પત્રી એ ધન તમે તમારા ઓછા ભાગ્યશાળી અશિક્ષિત અથવા અલ્પશિક્ષિત બધુઓને આવકારદાયક થાય એવા રૂપમા આપો આપણું લખાણ નામ અમ કરે એવું ન હોય તેની પરવા નહિ કીતિ એ પ્રવૃત્તિનું પ્રવર્તક તત્ત્વ નથી પ્રવર્તક તો કર્તવ્ય છે કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ કર્તવ્યમા જ છે, તેનો કર્તવ્યથી ભિન્ન અન્ય હિદેશ છે નહિ માતાપિતા સત્તાને ઉઠેરે છે, રાજા પ્રજાને પાળેપોષે છે, શ્રીમાન અનાથની સમાજ લે છે શેરીમા રમતા નાના બાળકને રસ્તે જનાર માડીધોડાના ઝપાટામાથી ઉગારી લે છે ને નદીમા તણાતાને તરી જાણનાર તારે છે એ પ્રત્યેક પ્રત્યેકનું પોતાનું કર્તવ્ય છે ને તે કરે છે કરનાર સ્વધર્મ બખવે છે એ જ એનું ગૌરવ છે ન કરનાર સ્વધર્મમા ચૂકે છે ને દોષિત થાય છે

આપણા શિક્ષિત મહેતાજીઓ

પદવીધારી સુશિક્ષિત પુરુષો મોટા શહેરોમા વહેચાયતા છે, પણ શિક્ષણશાસ્ત્ર ને શિક્ષણકળાના પ્રમાણપત્ર ધારણ કરનારા ગૂંજરાતી મહેતાજીઓ બધા દેશમા ફેલાઈ ગયેલા છે તેમનો અવકાશનો સમય જે તેમને ગામડામા ભારે પડતો થઈ પડે છે ને જે તેઓ હલકી ખટપટ કે ટુચ્છ કારભારમા ગૂંમાવે છે, તેનો તેમના પોતાના હિતને માટે ને તેમના બધુઓના હિતને માટે સદુપયોગ કરવા ધારે, તે

અનેક માર્ગ છે. જૂના સાહિત્યનો સંગ્રહ કરવાની, સમાજના આચાર વિચારનું અધ્યયન કરવાની, મનુષ્યકુળની ખાસિયતનું અવલોકન કરવાની, જે મંડળમાં તેમનું જીવન નિર્માયું છે તેમને જ્ઞાન અને સાહિત્યનો રસ લગાડવાની, તેમની વૃત્તિઓ કેળવવાની, તેમને ઉચ્ચ ભાવનાઓ અર્પવાની અને તેમને સર્વ પ્રકારે પોતાની વિદ્યાનો, શક્તિનો અને સહૃદયતાનો લાભ આપવાની તેઓ અસાધારણ અનુકૂળતા ધરાવે છે. ખાળકેળવણી એ તો તેઓ જે વેતન ખાય છે તેનો બદલો છે. જનસમાજના શિક્ષિત સામાજિક તરીકેના નિજ ઈર્તવ્યનો તેમાં સમાસ થઈ જતો નથી. કુટુંબમાં રહી કૌટુંબિકાની ઉપેક્ષા કરે તે સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે; તેવી રીતે સમાજમાં રહી સામાજિક બંધુઓ પ્રત્યે બંધુકૃત્યમાં જે પ્રમાદ કરે છે તે જનસમાજનો દેવાદાર રહે છે અને સર્વ સમાજના પરમ અધ્યક્ષ જગદીશ્વરનો અપરાધી બને છે. જનસમાજ એક સહકારી સંસ્થા છે. એ સંસ્થાના સહકારધર્મથી શિક્ષિત સુશિક્ષિત સાધનસંપન્ન ને સાધનરહિત એકસરખા બંધાયલા છે.

સાધનસંપન્ન બંધુઓ અને સાહિત્યપીઠની યોજના

સ્વાગતમંડળના ઇતિહાસરસિક અધ્યક્ષ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજી શોધખેળમાં અને ઐતિહાસિક સંગ્રહમાં પોતાની સમૃદ્ધિનો સદુપયોગ કરી રહ્યા છે. શેઠ ગોકળદાસ તેજપાળ, શેઠ મંગળદાસ નથુભાઈ, શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, સર જમશેદજી જીજીભાઈ, સર કાવસજી જહાંગીરજી, શેઠ જમશેદજી નસરવાનજી તાતા વગેરે મુંબઈના ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોની ઉદારતાની પિછાન આપવી તે સૂર્યચંદ્રને ઓળખાવવા જેવું ગણાય. તેમણે કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ માટે બહુ કર્યું છે. પણ સાહિત્યની સેવામાં પોતાનું સર્વ ધન સમર્પનાર ને ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છેવટની વારસદાર ઠરાવી જનાર તો સુરતના સદ્ગત શેઠ હરિવલ્લભદાસ ખાળગોવિંદદાસ જ છે. સાધનરહિત બંધુઓને માટે સાધનસંપન્ન ગૃહસ્થો પુસ્તકશાળા ને વાચનશાળા ઉઘાડે છે. તેને માટે તેમને અભિવંદન આપવું ઘટે છે. તેની સાથે પુસ્તક-શાળાનો પુસ્તક—સંગ્રહ મૂલ્યવાન બનાવવા અને વાચનશાળાનું વાંચન વળનદાર કરવા. સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સંયુક્ત બંડોળ ભંજી કરવાની તેમને વિનંતિ છે. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ તેના બંધારણને લીધે એકદેશી છે. કાર્પસ

સમાની પ્રવૃત્તિની દિશા કંઈ બિન્ન છે પરંતુ તે પણ સર્વેતોમુખ નથી સાહિત્ય સમામા ઉત્સાહ છે ત્યારે સાધન નથી આ ખોટ પૂરી પાડવા મર્વેતોમુખ ઉત્તેજન આપનારી સાધનસંપન્ન સાહિત્યપીઠ સ્થાપવાની જરૂર છે, જે વિશુદ્ધ ભાવનાવાળું અને ઉપયોગી જ્ઞાનવાળું અદ્યપૂર્વ સાહિત્ય એકેએક ગામ જ્યાં ગૂંજરાતી નિશાળ હોય ત્યાં મક્કત પૂટથી વહેતી સાહિત્યની ગંગા આગણે આગણે વહેતી કરે, જે વધારે મૂલ્યના પુસ્તકોની અવેનન જગમ પુસ્તકશાળા સ્થાપી સગીન જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે, જે ભાષણોથી ને નિમંણોથી લોકોના હૃદય કેળવે અને સત્પ્રવૃત્તિનો સદુપયોગ જાગૃત કરે, જે સ્વકાર્યગતિક પગારદાર પુરુષો દ્વારા શોધખોળ ચલાવે, દૂકામા સાહિત્યની સંગ્રહક, સરક્ષક, સંવર્ધક, પ્રચારક ને અધ્યાપક મડળી નીવડે, આવી સાહિત્યપીઠની સ્થાપના લક્ષ્મીના ત્રિશ્રામભૂત ઉત્તમ પુરુષોના હાથમા છે વાચકવર્ગ તરફથી સાહિત્યને આવકારની જરૂર છે

સાધનગૃહિત બહુઓ પણ સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે બહુ કરી શકે એમ છે જેમને અક્ષરજ્ઞાન છે તેઓ સાદુ સાહિત્ય વાચે, તે પણ સાહિત્યની એક અગ્રેય તૃતીયતા છે, સાગ ભાષણોને અને સારા લેખોને આવકાર આપે, તે પણ તેની કદર છે, શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સારાનગ્મનો વિવેક કરે, તે પણ ઉત્તેજન છે

આટલું કરે તો વાંચનાર કયા છે, સાંભળનાર કયા છે, સમજનાર કયા છે, કદર ખૂંજનાર કયા છે એ જે દુગ્ધિદ ઉદાવવામા આવે છે, તે દૂર થાય

મુમૃષ્ટિ-એય માટે વ્યષ્ટિ-પ્રવૃત્તિ

આ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમા સર્વની પ્રવૃત્તિને સ્થાન મળે છે સાહિત્યના ક્ષેત્રમા કોઇનો અહિકાર નથી સર્વનો સહકારી ઉદ્યોગ સ્વીકાર્ય છે સત્સગીનું મંદિર જ્યારે બધાય છે, ત્યારે કોઇ સત્સગી ઇંટો ઉપાડી કે તગારા વહી શરીર વહેવરાવે છે, કોઇ સત્સગી પથ્થર ધડે છે, વેરે છે કે કોરે છે, કોઈ ઝમારત આંકે છે તો કોઇ પાયા ખોદે છે, કોઈ ચણતર ચણે છે તો કોઇ ચિત્રનું કામ કરે છે, કોઇ સર્વના ઉપર દેખરેખનો ભાર ઉપાડે છે, તો કોઈ ખન્યનો ભાર માથે લે છે સર્વ પોતાના મળ પ્રમાણે કાર્યભાગ બતાવી ઉત્સાદ પ્રવર્ધિત કરે છે એ નાનામોટા મો પુણ્યના સરખા અધિકારી છે સર્વ કર્મના માક્ષી પગ પુરુષની દૃષ્ટિમા મોને

પ્રયાસ સરખો આવકાર પામે છે. એ ભારવાહક, એ ઈર્મકર, એ શિષ્ટી, એ સૂત્રધાર, એ સમવેક્ષક, એ ધનદાતા, સંસારી પાળા કે સાધુ સૌ આ મહાન કાર્યમાં પોતાના વ્યપ્તિજીવનને સમપ્તિજીવનમાં ફેરવે છે. આવી સ્વધર્મપરતા, આવી સમપ્તિશ્રેયની ભાવના, આપણું સાહિત્યમંદિર બાંધવાને સરસ્વતીના સત્સંગીઓમાં છાટ છે. કાર્યક્ષેત્ર ક્યાં નાનું છે ? સૌને માટે પોતપોતાની યોગ્યતા અનુસાર પ્રવૃત્તિના અનેક માર્ગો ખુલ્લા છે. સ્વલક્ષણવતી કવિતા રચવાની પ્રતિભા ધરાવનાર કવિને ઘણા પ્રદેશ અક્ષુણ્ણ છે. તેમાં જ તે ધૂમે એમાં સાહિત્યને લાભ છે. જેનાથી સ્વકલ્પિત ક્ષેષ નથી લખાતો, તેને માટે ખીજી ભાષામાંથી અનુવાદનો માર્ગ ઉઘાડો છે. કેવળ સ્વભાષાનિષ્ઠ ને સ્વભાષામાં ઘણું થે કરવાનું છે. અનેક પુસ્તકો ઊધધ ખાય છે અથવા પટારામાં કે પોથીમાં અંધારામાં પડ્યા છે, તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. શોકગીત, શોકવાર્તા, રાસા-પવાડા, સિક્કા ને શાસનપત્ર-શિક્ષા ક્ષેત્રો ને પાળિયા, વહી ને દસ્તાવેજો સંગ્રહનારા પ્રયત્નની વાટ જીએ છે. હૃદયચક્ષુથી જોનારને શોકના રીતરિવાજો, વહેમો અને રૂઢ સંસ્કારો અવલોકન માટે તૈયાર છે. વિદ્યાના રસિકને નાનાં નાનાં પ્રદર્શનો માટે સાધનો ચોતરફ વેરાયલાં છે. પ્રતિભાવિધાન, ચિત્રવિધાન. સંગીતપરિચય આદિ અનેક કળાઓનો નિરાંતે એકાંતમાં અભ્યાસ થઈ શકે એમ છે. સરસ્વતીની સેવાના માર્ગ અનેક છે, જ્યારે દેવપૂજનના પ્રકાર આઠ જ છે. એક એક માર્ગ અનેક ઉપાસકોને યાવજીવ વ્યાપ્ત રાખે એવો વિશાળ છે. શ્રદ્ધાળુ સેવકોના લખલૂટ ધર્મદાયનું શ્રીજીના મુખવાસનું તાંબૂલ અને છે તેમ પણ છે ને વિદુરની ભાજી તથા સુદામાના તાંબૂલ પણ ભગવાનને ખડુ પ્રિય છે તેમ પણ છે. સરસ્વતીદેવીને પણ ઉપાસકોની ખરા હૃદયની સેવા સ્વીકાર્ય છે.

અસતપ્રવૃત્તિ ને તામસીવૃત્તિ અનિષ્ટ છે

આ મહા ઉદ્યોગમાં સંભાળવાનું એક જ છે. અસતપ્રવૃત્તિ સાહિત્યમાં વળ્યું છે, તામસી વૃત્તિ અનિષ્ટ છે, માટે આ પ્રવૃત્તિમય સંસારના સ્વામીનો અનુગ્રહ ઇચ્છી, તે પ્રવૃત્તિના પ્રેરકને પ્રાર્થના એટલી જ છે કે—

અષ્ટો માંસદ્ગમય । તમસો માં જ્યોતિર્ગમય । ઓમ્ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ।

સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ

[ઇ. સ. ૧૮૪૪-૧૯૧૪]

પ્રમુખ : ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

રાજકોટ, ૧૯૦૯.

સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ હેસાઈનું
ભાષણ

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : રાજકોટ
ઓક્ટોબર ૧૯૦૯

સ્વ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ

(ઈ. સ. ૧૮૪૪ થી ૧૯૧૪)

પ્રધાનતઃ લેખને સાહિત્યકાર ન ગાનાય એવા આ અંબાલાલભાઈ ગુજરાતના એક સુપ્રસિદ્ધ નાગરિક, એમના કાળના એક મહાન યોજક અને સંસ્કારપ્રેરક હતા. શિક્ષક હતા તે દરમ્યાન એમણે અનેકને પ્રેરણા આપી અને તેમાંના અનેક એમની પ્રેરણા પીને ગુજરાતની એક કે બીજે પ્રકારે સેવા કરવા પ્રવૃત્ત થયા. શ્રી. નરસિંહરાવના ‘રંગરામુકુર’માં પાંડુ એમનું ચિત્ર આજે પણ ગુજરાતને જોવું હોય તો મોત્તદ છે.

પ્રધાનતઃ હોય એવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા દેશની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી એ અંબાલાલભાઈનું સ્વપ્ન હતું. એકનિષ્ઠાથી એમણે પોતાના જીવન દરમ્યાન એ કાળમાં પણ સ્વદેશીની ભાવના જાગ્રત કરવા અને જાગ્રત થઈ હોય ત્યાં એ ભાવનાને સહોદિત રાખવા પ્રયાસો કર્યા છે. એક નાની સરખી ‘શાન્તિદાસ’ની વાર્તામાંથી પણ એમનો આ જીવન-મંત્ર આપણને મળી આવે છે તે હપરાંત ‘અર્થ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો’ અને એમનાં ભાષણો તથા લેખોનો સંગ્રહ પણ આજે તો ગુજરાતને ઉપલબ્ધ છે.

જીવનની સુધારણાની જે જે દિશાઓ છે, તે બધીને સ્પર્શવું અંબાલાલભાઈનું વ્યક્તિત્વ આપણને દર્શાવે છે કે, તે એક મહાન ગુજરાતી હતા. અને એક મહાન ગુજરાતી તરીકે જ સાહિત્યકારોએ પણ એમને પરિપક્વું સુકાન સોંપ્યું હતું અને કુનેહથી એમણે એ સુકાન સંભાળ્યું હતું, એ તો ઇતિહાસ કહે છે.

ઉપોદ્ધાત

શ્રીમતી મહારાણી સાહેબ, ગોંડળના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર લગવતસિ હજી, લીંબડીના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ હાલતસિહજી, રાજકોટના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ લાખાજીરાજ અને પરિપક્વના સન્નારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો !

આપ જેવા ગુર્જરખડના મહા સિંહ ને સરકારી જી પુરોના દર્શનથી મારા મનને અપૂર્વ હર્ષ થાય છે આવા મહાન વિદ્વાનમડળના દર્શન કરી, થોડો સમય તેમના સન્નિકર્ષ તથા સગમા ઠાઠવો એ લઢાવો આ જીવનના જે મોટા ને અનુપમ લઢાવાઓ છે, તેમાનો છે આવા પ્રકાશના મોટા સમાજની સેવામા એક અંગ તરીકે સામેન રહેવું એ પણ મોટું માન છે તેમા વળી પ્રમુખના આસન ઉપર ગ્હી એ સેના બળવવી, એ ઘણી અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા છે તમે સર્વ સિંહ સજ્જનોએ એ પ્રતિષ્ઠા મને આપવાનું યોગ્ય ધાયું માટે હું સર્વનો મારા અતરથી આભાર માનું છું એ આસન સેવાની તમારી ખુશી છે કે નહિ, એમ મને અવકાશથી પૂછવામા આવ્યું હોત તો હું શો હિતર દેત તે કહેવાને હાલ અસમર્થ છું, પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે, દેશ સમસ્તના કાર્યોમા નિમત્રણ થાય એ જ દેશની આજ્ઞા સમાન છે એ નિમત્રણ માથે ચઢાવવામા આનાકાની કરવાની મારા જેવાની મગફૂર નથી હવે આ સામાન્ય આજ્ઞાને તામે થતા માત્ર એક કૃપા માગી લઉં છું, તે એ કે, જેવી ઉદાર વૃત્તિથી આ આસનનું કાર્ય ઉપાડવાનું મને સોંપવામા આવે છે, તેવી જ વૃત્તિથી મને અત લગી આપ સર્વ સહાય થઇ નિભાવી કૈશે.

સાહિત્ય પરિપદની ભાષના

આવા પ્રકારે સાહિત્યની પરિપદો ભરવાના લાભાલાભ વિષે કોઈ કંઈ શંકા ઉઠાવે, તો તેથી કોઈ રીતની અવગણના થઈ એમ સમજવું દુરસ્ત નથી. હરકોઈ નવીન સંસ્થા વિષે એવો સવાલ ઊભો થવો સાહજિક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રેરકો દ્વે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અનેક રીતે આપી શકે છે. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોએ આ જ અરસામાં એવી પરિપદ વીરક્ષેત્રમાં આ વર્ષે ભરી છે ને બંગાળામાં પણ ન્યાયમૂર્તિ શારદાચરણ મિત્રની અધ્યક્ષતા નીચે બંગલાપાની પરિપદ ભરાઈ હતી. આ ઉપરથી વિનય સાથે એટલું તો કહી શકાય કે, ગુજરાતે આવું મંડળ એટલું દરવામાં કંઈ અલૌકિક પગલુ ભર્યું નથી.

ગયાં ચાર વર્ષના અનુભવનો આધાર લઈને ઉઠાવેલી શંકાનું કેટલેક અંશે સમાધાન કરી શકાય છે. આ પરિપદના ટાંચણથી ગુજરાતના સર્વ જાતના તથા ઇતર પ્રાંતોના સદ્ગૃહસ્થો જેમાંના ધણાએક વિદ્વાતાથી, સાક્ષારતાથી, શિષ્ટતાથી, જ્ઞાનથી, ડહાપણથી, વિવેકથી, જગતના અનુભવથી ને શુદ્ધ જીવનથી સર્વત્ર પંકાયેલા છે, તે એક સ્થળે ભેગા થાય, એ કંઈ નાનોસૂનો લાભ નથી. મહાકવિ ભવભૂતિ કહે છે કે—

સતાં સદ્ધિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવતિ ।

સન્તનો સન્ત જોડે સમાગમ ખરા પુણ્યના યોગથી થાય છે. વળી એવા સમાગમથી લોકોમાં સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ અને પ્રેમ ખીલે છે, સાહિત્યની જૂજ વધતી જાય છે ને સાહિત્યરૂપી દીપકનું તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. પરિપદના પ્રાસંગિક લાભમાંના આ લાભ છે. આ ઉપરાંત વિદ્વાતાવાળા, સૂક્ષ્મ વિચારવાળા, ઊંડી મનભાવનાવાળા ગ્રંથો, નિબંધો, કાવ્યો, કવનો આ પરિપદને લીધે જ લખાયાં છે ને તેથી આપણી ભાષાના સાહિત્યમાં અમૂલ્ય વધારો થયો છે. વળી આપણી ભાષાના ઇતિહાસ અને ઉત્પત્તિ વિષે આ પરિપદોને લીધે જ કંઈ નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. એમ કહેવામાં આવે કે પરિપદ ન ભરાતી હોત તો પણ આમાંના કેટલાક પ્રમુખ લખાયા વગર રહેત નહિ, તો તે તકરાર માત્ર થોડે અંશે ખરી છે. કેટલાક તો પરિપદની પ્રેરણાથી જ લખાયા છે ને પરિપદ ન હોત તો ભાગ્યે જ લખાત.

આ પ્રમાણે આ પગિપદનો મેળાવડો વિદ્વજ્ઞનોને પ્રેરણારૂપ થઈ ગયો છે એ પણ પરિપદનો માક્ષાત્ લાભ છે

આ પ્રમાણે આવતા બધા નિમિષ સામળવાનો બધાને લાભ મળતો નથી, એવો દોષ દાર્ઢિક અને પગિપદના નાર્યવિધિ ઉપર મૂકી શકાય અન્ય દેરોમાં કામ ચલાવવાની સુગમતા સાર પરિપદના વિષયવાગ ખડ પાડી, જુદા જુદા વિષય જુદા જુદા રચનમાં વચાવવામાં આવે છે ને તેથી જોને જોનો પ્રેમ તે તે ખડમાં ખેસે છે ને એકદર નિબળો ધણા લઈ શકાય છે વળી એક કરતા વધારે વિષયના ગોખીનોની સમવડ સાચવવાને સારુ જુદા જુદા ખડોના ક્રમમાં આગળ પાછળ દેરદાન કરી ધણાનું મન સાચવી શકાય છે આવો વિધિ ગ્રહણ કરવાનો મમય અને આવ્યો છે કે નહિ, તે જાણવા હું મમથ નથી, પણ ધણા ગૃહસ્થોની મરજી થાય તો તેને દાખલ કરવાનો માર્ગ મને ત્યારે લઈ શકાય

ઉત્તમ ગ્રંથોને અવકાશ અને ઉત્તેજન આપવાનું આ પરિપદ મોટું મ્થળ થાય અને ઉત્તમ ગ્રંથકારોને આ પરિપદનું અભિનંદન લેવાની વાજના થાય, તો ખેશક આપણા માહિત્યને વળું જ ઉત્તેજન મળે કાળાન્તરે પગિપદ આવું સ્વરૂપ પામે, એવી આપણે ઉમેદ ગખીએ તો તે અધટિત નથી

ઉપર જે લાભ બતાવ્યા છે, તે ને કે ખરેખરા છે, તો પણ આવા મહા સમાગ્ર બને પૂર્ણ રીતે ઘટે તેવા તે વિપુલ, વિગ્તીર્ણ ને રચાયી નથી આવી સમિતિઓના વાગ્તવિક ફાયદા તો ચિગ્દાળ ટકે તેવા તથા પ્રજા સમગ્રતાના બીતરનાગને અમર કરે તેવા થવા જોઈએ તેવા લાભ સાધવાને આપણે શુ શુ કરવું જોઈએ, તે નક્કી કયાં પહેલા માહિત્ય એટલે શુ તે આપણે એકવાર આપણા એક વિચાર થી નક્કી કરવું જરૂરી છે હવે વિદ્વાનોએ ધર્તર દેગોમાં એવું ગ્રહણ કર્યું છે કે "માણસના મનોગત મર્વ પ્રકારના વ્યાપારની વાણી" એટલે સાહિત્ય સમગ્રનું ખીજ પગિપદના વિદ્વાન પ્રમુખે માહિત્યનું લક્ષણ આપ્યું છે, તે ઉપગ્ની વ્યાખ્યાને ઘણું મળતું છે, પણ તે વધારે ચોક્કસ છે, તે એવું છે કે, "મગ્કારી ગ્યાથી બાપામાં લેકોત્તર લેખ કે થયન" એ જ સાહિત્ય આ બે તથા ધણા વ્યાપક છે, એ ઉધારું છે આ અર્થથી હુદો ને કમક અને સકુચિત અર્થ માહિત્યનો

ધણી વાર કરવામાં આવે-છે. કાવ્યો, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, રૂપકો, નિબંધો અને ખીજ એવા લેખો; એટલાને આ ખીજ અર્થમાં સાહિત્યના કુંડાળામાં દાખલ કરવામાં આવે છે; એટલે આ ખીજ અર્થની મર્યાદામાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે અનેક જાતનાં ગૌરવવાળાં સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ પ્રસંગે કયા અર્થમાં સાહિત્ય શબ્દ વાપરવો એ લખનારની મરજી ઉપર છે. પણ વિષયનો અર્થ સંદિગ્ધ રહેવાથી, ઘણી બ્રાન્તિ, અને બ્રાન્તિને લઇને ઘણા નકામા વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મંડળ 'સાહિત્ય' નો વિપુલ ને વ્યાપક અર્થ લઈને પોતાનો ઉદ્દોગ આદરે છે એટલું જ કહેવું બસ છે. ખીજ પરિપદના વિદ્વાન પ્રમુખે કહ્યું છે તે પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે ગુજરાતી વાસ્તવ્ય સમજવાનું છે.

આ પ્રમાણે લક્ષણબંધી કર્યા પછી, આવી પારપદે કરવાનાં કર્તવ્યો શાં તેની સીમાનું ડોળિયું કરવું સુગમ પડે છે. પ્રથમ તો હાલનું એટલે આપણા પૂર્વજોએ તથા આપણે પેદા કરેલું સાહિત્ય-ધન શું છે, તે કેવા પ્રકારનું ને કેવી કિંમતનું છે, તેનું આપણે ખરેખરું ને પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ ઘણું અગત્યનું છે. ગુજરાતી જૂના સાહિત્યનો ઘણો ભાગ હજુ ખૂણેખાંચરે પડ્યો પડ્યો બિઘડનું પોપણુ કરે છે. માટે તેવું જીર્ણ ને જૂનું સાહિત્ય ફેટલું છે, તેની પ્રથમ નોંધ કરાવવી જોઈએ. પછી તે હાલના પ્રગટ થયેલા સાહિત્યની બાજુએ એક સ્થળે આપણને સ્વાધીન રહે ને તેનો લાભ આપણા સાક્ષરોને મળે તેમ કરવું જોઈએ. ઘણો ખર્ચ કરતાં પણ આ પ્રયાસને સફળ થતાં કેટલોક લાંબો કાળ લાગશે. લગભગ ૩૫-૪૦ વર્ષ થયાં, પણ હજુ સંસ્કૃત જીર્ણ પુસ્તકોની શોધખોળ પૂરી થઈ નથી. આ પ્રમાણે એક દિશાએ એ ઉદ્દોગને ચાલતો કરી ખીજ દિશાએ તેના જોડે પણ તેથી વધારે કંઠણ ઉદ્દોગ છે, તે ગ્રહણ કરવો જરૂરનો છે. હજુ વાર્તાઓ, રાસડાઓ, રાસો, ગાનો, કવિત, લોકકથાઓ, લોકગીત, ઈત્યાદિ રૂપે ગુજરાતી ઘણું સાહિત્ય માણસના સ્મરણરૂપી નાશવન્ત આધારે રહેલું દિન પર દિન ક્ષય પામતું બન્યું છે. તેને કાગળ ઉપર ને અક્ષરરૂપમાં લાવવું એ આવી પરિપદનું ખીજું કર્તવ્ય છે. સ્વર્ગવાસી ફરામજી બમનજી માસ્તરે એક વાર આવો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમની રચેલી, 'ગુજરાત ને કાઠિયાવાડની

વાર્તાઓ' ઉપરથી આવું સાહિત્ય કેટલું બધું મૂલ્યવાન છે, તેનો ખ્યાલ આવે છે આ પણ લામા પ્રયાસ અને મોટા ખર્ચનું કામ છે આની સાથે જૂના તાત્રકેષ, શિક્ષાત્રેષ, પાળિયા, સિકકા અને હરેક જાતની જૂની વસ્તુની રોધ કરી આપણા પૂર્વજો અને પૂર્વ ઇતિહાસનું જ્ઞાન દહાડે દહાડે પૂર્ણ કરવાનો શ્રમ લેવો, એ પણ આ પપિદોના કર્તવ્ય પૈકી એક છે આ પ્રયાસોમા આપણા જૈન બધુઓના એ જ દિશાના પ્રયાસથી આપણને ઘણી સહાય મળવાની આશા છે આપણા માધન અને આપણા કાર્ય કરનારા થોડા છે, માટે દેશની બીજી આવા જ લક્ષવાળા સરથાઓ જોડે એકાધર્તા કરી પ્રયાસ કરવાથી સર્વને સુગમતા અને લાભ છે

આ પ્રયાસો આરંભવાને સારું તથા તે સતત જીવતા રાખવાને તથા સફળ કરવાને સારું એક-મે મત્રી તથા વાયમ કમિટીની સરથા રચવી જરૂરી છે એટલું જ નહિ પણ તેને નાણારૂપી પૂર્ણ સવડ ગુર્જરસાહિત્યના પ્રેમીઓએ કરી અપવી આવશ્યક છે આ પ્રથમ પાયો રચ્યા વગર દર્શાવેલુ ફળ મળવાનો ધણો થોડો જોગ છે

પરિપદે પોતાના કર્તવ્ય માવવાને આવી સ્થાયી ઘટના રચ્યા હિરાત પણ બીજી દિશાઓએ પોતાની નજર મતત રાખવી પડશે ને તે બધી પણ શ્રમનો વ્યય નિરતર કાવો પડશે આવી પરિપદના પ્રમુખની યોજના જો વર્ષ કે બે વર્ષ અગાઉથી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખ ॥ આસન અને મુખથી અથવા બીજા શિષ્ટજનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની ગંધી વર્તમાન સ્થિતિનું એક સમગ્ર પટદર્શન થોડે થોડે કાળાન્તરે આપણને મળી શકે વળી જગતના સરકારી દેશોમાના એકાદનું સાહિત્ય લઈ, તેની જોડે સગખામણી કરવાથી આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના કયા કયા પ્રદેશ સારા ખેડાયા છે, કયા હજુ સમૂળગા ફિજજડ છે, કયામા થોડો કે ઘણો આપણે પ્રવેશ કર્યો છે, ને કયાને આપણે હાથ પણ અડકાડ્યો નથી, એ વગેરેનું મમત્ર દર્શન આપણા સાક્ષરોના મુખથી પરિપદ આગળ આવી શકે અને તેથી પણ ઘણો અમૂલ્ય લાભ આપણા સાહિત્યને મળી શકે વળી આપણા ભરતખડવાસી મન્દુઓના સાહિત્ય જોડે સગખામણી કરવાથી પણ સારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પપિદના કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ ગણના થવાની જરૂર છે

આ પ્રમાણે સમર્થ પુરુષોના હસ્તે કાળે કાળે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન થવાથી સાહિત્યની ખિલવણી તથા વૃદ્ધિ સારુ સાર્વજનિક ઉપાય શા કરવા, તે વિષે આપણને માર્ગ સૂઝશે. એમ માલૂમ પડવાનો સંભવ છે કે, કેટલાક પ્રદેશો જે હાલ પડતર ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા કેટલાક યન્ધુઓ પોતપોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેશે, અને તેમાં મંડળીના મેલનથી કરવાનું કાંઈ નથી. કેટલાક ભણી આપણા ભાઈઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરવો પડશે, કેટલાક પ્રદેશો તો નૈસર્ગિક પ્રેરણાવાળા અલૌકિક જનો મળશે તો જ દ્વિગદ્વય થશે; અને વિદેશી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમાં અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમાં આવી સાહિત્ય પરિપદે ઉપાડવાનો ભાર વિશેષ માલૂમ પડશે. આ રીતે ગુર્જર સાહિત્યને પોપક અને મનોરંજક ક્ષેત્ર અને વાઢી ખનાવવાનો પ્રયત્ન હરેક ગૂર્જર કરશે એવી આપણી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે. તેમાં વિશેષ કરીને આપણા વિદ્વાન અને સંસ્કારી પુરુષો પોતાના ભાગનો ભાર અથવા તે કરતાં પણ વધારે ભાર ઉપાડવાને આનાકાની નહિ કરે એમ માગવાનો આપણો હક્ક છે. જ્યારે આપણા વિદ્વાન ને સંસ્કારી પુરુષો હાલ કરતાં વધારે વધારે સંખ્યામાં ને ઘણી હોંશથી આ કામમાં મંડશે, ત્યારે ગુર્જર ભાષાનો રથ કડકડાટ દોડશે. આ કર્તવ્યો કાયમની સંસ્થા વગર ખનવાં અશક્ય છે. ગમે તે રીતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પણ એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાય, તો જ આપણું શ્રેય થશે. જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ભાષાંતર દ્વારા કે એવી જ રીતે આપણે આપણા દેશમાં વસાવવું એ ઘણું ઉપયોગી છે. પણ જ્યારે આપણો અન્તરનો આત્મા જાગૃત થઈ પોતાના મહત્વનો વિકાસ કરી, બહારનું બધું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિચાર પોતાના કોઠામાં ઉતારી, તે જ્ઞાન અને લાગણી પોતાનારૂપ કરી, પોતાની અન્તરની વાણી વડે તે ખતાવી શકશે, ત્યારે જ આપણા સાહિત્યનો તેમ જ આપણા જનસમૂહનો ઉદય થયો સમજાશે. અનુકરણથી કોઈ પ્રજા મહત્વને પામી નથી, ને પામનાર નથી.

ભરતખંડની એક ભાષા

આપણા વિસ્તીર્ણ ભરતખંડમાં એક ભાષા થવી ઇષ્ટ ને શક્ય

છે કે નહિ, ને તે થવાનો હાલ સમ્ભવ છે કે નહિ, તે વિષે મેં મારા વિચાર અન્ય સ્થળે જણાવ્યા છે એ વાતને છ માસ વીતી ગયા છે, પણ વચગાળામાં એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવા જેવું ઘડું સમજ કારણ મને મળ્યું નથી કાળાતરે શું થશે તે બાખવાની મારામાં શક્તિ નથી, પણ ફરી ફરીને મનન કરતા મારો એ વિચાર દૃઢ થતો જાય છે આપણું ૮૦૦ વર્ષનું સાહિત્ય જે આપણા આજ લગીના જીવનનો આદર્શ છે, જેનું બળ ને અમળ આપણી રંગે રંગમાં વ્યાપી રહ્યું છે જે સાહિત્ય આપણા પૂર્વજોના નિરંતર વ્યાપારથી ધડાયું છે, જે સાહિત્ય અક્ષત જળવવા અને વધારવાના સકલ્પથી આપણા વૃદ્ધીએ આપણને વારસામાં આપ્યું છે, તેને ભરતખંડના ઐક્યની ભાવનારૂપી વેદી પર હાલ તરત અપી દેવાને મારું મન હા પાડી શકતું નથી જે ઐક્ય ઉપર કેટલાકનું મન હાલ મોહી જાય છે, તે મારે સર્વથા માન્ય છે પણ ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તૈલગી, તામીલ વગેરે બધી વર્તમાન ભાષાઓના સાહિત્યના દેહોનો ભોગ આપ્યા સિવાય એ મેળવવાનો બીજો માર્ગ છે કે નહિ, તે ઠડા મગજથી વિચારવાનું છે મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે હાલની સ્થિતિ જોતા, સામ્રાજ્યરૂપી ઐક્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે જ યોગ્ય ને ફળાદાયક માર્ગ છે તે સામ્રાજ્યની સાધારણ ભાષા હિંદી કે અંગ્રેજી કરવામાં હરકત નથી, પણ હાલ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય છે તેવા રાખવાથી ઐક્ય સાધવામાં હરકત કે હીલ થાય છે, એમ મને લાગતું નથી જ્યારે એકતાની ભાવના અતિ પ્રમળ ધર્મ મર્વત્ર હિંદીનો કે બીજી સામાન્ય ભાષાનો પ્રચાર વધશે, તે વખતે સર્વ વૈભાગિક સાહિત્ય કદાચ એની મેળે તળવામાં આવશે, પરંતુ એ કાળ હજી ધણો દૂર લાગે છે

એક લિપિ દેવનાગરી

હિંદુસ્થાનમાં એક ભાષા હાલ થવી અશક્ય હોય, તો પણ એક લિપિ થવાથી પ્રાતપ્રાતના વસનારને એકબીજાનું સાહિત્ય સમજવામાં થોડીધણી સુગમતા થાય, એ પક્ષમાં ધણી તકરારની જગ્યા નથી એક લિપિ કળી તો તે કઈ કરવી તે વિષે મતભેદ પડ્યો છે જનારસની નાગરીપ્રચારિણી સભા અને બંગાળની એક લિપિ-વિસ્તારક મહાએ દેવનાગરી એટલે જાણબોધ નિધિને પસંદ

કરી છે, અને તેનો પ્રચાર કરવાને શ્રમ અને ખર્ચ વેઠે છે. એમનો અંતિમ ઉદ્દેશ ધણો સ્તુત્ય છે, એ વિષે બહુ વાદ નથી. પરંતુ ઉત્તર-હિંદુસ્થાનમાં ફારસી એટલે ઉર્દૂ લિપિનો ધણો વાપર છે તેથી, તથા ઉર્દૂવાળાને નાગરી લિપિ સામાન્ય થવાથી પોતાનો રોજગાર જવાની ધાસ્તી પેઠી છે, તેથી સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એ વિષે ધણી તકરાર ઊઠી છે. મહારાષ્ટ્રને એ વાત અનુકૂળ છે, અને દ્રાવિડ પ્રાંતોનું મન હજુ આપણને સમજાયું નથી. આપણે અહીં ધણા કાળથી બેઉ લિપિ ચાલે છે, અને જો કે ગુજરાતીનો સામાન્ય પ્રચાર છે, તો પણ કેટલાંક કીમતી પુસ્તકો બાળબોધ એટલે નાગરીમાં છપાયાં છે. એ લિપિ છાપવાનું ખર્ચ કંઈક વિશેષ થાય છે, તેથી સસ્તા લૌકિક સાહિત્યમાં બાળબોધ વાપર્યાથી તે મોંઘું થવાની નડતર આવે છે, ને આપણે અહીં પણ સામાન્ય લોકોનો તે ઉપર ભાવ દીસતો નથી. વળી મૂળ નિશાનનું ભાન હજુ ધણા થોડાને જ થયું છે. એટલે હાલ એકદમ પગઉપાડો થઈ શકે એમ દીસતું નથી. માત્ર ધર્મનાં ને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તક તેમાં છાપવાનો પ્રચાર વધે તો તે ઇષ્ટ છે. આ ઉપરાંત આ વિષય સર્વની નજર આગળ હમેશ રાખી, સાહિત્ય વિષે કર્તવ્યની જે ટીપ થાય તેમાં તેને સામેલ રાખવો ઘટે છે.

હિંદી ભાષા

આખા ભરતખંડની રાજકીય એકતા થવા સારુ તથા હિંદુ-ધર્મનું માહાત્મ્ય વધારવા સારુ હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન પ્રસારવાની ઇષ્ટતા દર્શાવવામાં આવે છે, તે દૃષ્ટિમિંદુ આ પરિષદના ઉદ્દેશની સીમામાં ભાગ્યે જ આવી શકે; પરંતુ આપણા શિષ્ટજનોએ મનમાં વિકાસ તથા વિદ્યા ને સાહિત્યની વૃદ્ધિના અર્થે હાલની રૂઢ ભાષાઓમાંથી એક-બે કે તેથી અધિક જેટલી અને તેટલી ભણવી યુક્ત છે. હિંદી ભણવાથી તુલસીકૃત રામાયણ જેવા સાહિત્યના મહાગ્રંથોનું જ્ઞાન થાય એટલું જ નહિ, પણ તે ભાષા ભણનારાને પ્રવાસ ને વ્યાપારમાં તેમ જ સાર્વજનિક કાર્યોમાં ધણી અનુકૂળતા ને લાભ થાય એમાં સંશય નથી. યુરોપના વેપારીઓ બીજી ભાષાઓ વ્યાપાર આગળ વધારવા શીખે છે. ઉત્તર હિંદુસ્થાન જોડે ગુજરાતનો વેપાર હાલ ધણો છે, ને દિવસે દિવસે વધશે; સગળ હિંદી ઉપર આપણા દેશી ભાષાઓએ વિશેષ લક્ષ આપવું ઘટારત છે. ગુજરાતીનું જૂનું સાહિત્ય

કેટલુંક હિંદીની શાખા જે વ્રજ છે તે ઉપરથી ઘડાયું છે એટલે ગુર્જરીના બાપાપણિને હિંદીનું મારું જ્ઞાન સંપાદન કરવું અગત્યનું છે

જનસમૂહની કેળવણી

જનસમૂહને શિક્ષણ આપવાથી આપણા માહિત્યના ઉત્કર્ષને એટલી પ્રગટિ મળવાનો જોગ છે, એટલો ખીજા કોઈ પણ એક ઉપાયથી મળવાનો નથી છેક ગરીબમા ગરીબ સ્ત્રી કે પુરુષને પણ શેખન, વાચન ને ગણિતના સરકાર તથા સામાન્ય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળવું આવશ્યક છે, જ્યારે લોક મમસ્ત વાચવાના શોખીન થશે, ત્યારે શેખકોને અપૂર્વ ઉત્તેજન મળશે, ને સાહિત્યના સત્ત્વમા ધણો ઉત્કર્ષ થશે વળી એવું પણ બનશે કે, એ ગરીબમાથી કેટલાક સરકાર પામી સાહિત્યમા નવું મળ પ્રેરશે ગુજરાતના કેટલાક સ્વદેશી રાજ્યોમા આવી કેળવણી મક્કત આપવાનો શ્રેયોપકારક માર્ગ ઉઘાડો થઈ ગયો છે, તેનો પ્રથમ જય શ્રીમત મહારાજ મયાજીરાવ ગાયકવાડને તથા ઠાઠિયાવાડમા ગોડલ, લીબડી વગેરેના મરકારી રાજાઓને ત્રે છે હું ધારું છું કે અત્રે પધારેલા સદ્ગૃહસ્થોની કામના એવી છે કે, આ પ્રાતના સર્વ નાનામોટા ગણ્યોમા એ જ ધોરણે માર્વાજનિક કેળવણીનું સૂત્ર થોડા વખતમા દાખન થાય માન આ સબધમા એક જ સૂચના કરવી ઇષ્ટ છે, તે એ કે સામાન્ય કેળવણીનો પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય, તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઈએ કે, એથી શેખન, વાચન વગેરેના સમકાર ઉપગત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય તેમના તન અને મનનું આત્મગળ વૃદ્ધિ પામે, અને દેશાભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાગણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાકનો કસબ હંગીજ રીખે આથી જુની કેળવણી બહુ ફળદાયી ભાગ્યે જ થાય

જનસમૂહની કેળવણીનું પૂરેપૂરું ફળ મેળવવા સારું ખીજા એક વાત અત્રે સૂચનાની છૂટ લકિ છું તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેવાને શાળા છોડ્યા પછી વાચવાલાયક પ્રુમ્તકો ગ્યાવર્ત જોઈએ શ્રીમત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર મારું લક્ષ ખેચ્યું હતું અને આ પગિપદના નિયામકોની પણ એ દિશાએ નજર ગયેલી હોમે છે માત્ર કઈક સૂચના કરવી ઉચિત હોય તો તે એટલી

જ છે કે, ગરીબને વાસ્તે રચાયેલાં ચોપાનિયાં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમજાય એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દના આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઈએ. વપય અને તેનું વર્ણન પણ તેમનાં જ્ઞાન અને કેળવણીના ગજા ઉપરાંત હોવું ન જોઈએ. તેવું સાહિત્ય સસ્તું જોઈએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

સ્ત્રી કેળવણી

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ધણો ફળદાયક માર્ગ સ્ત્રી-કેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે. તે સ્ત્રી કેળવણીનો થોડોધણો પ્રારંભ સર્વત્ર થયો છે, પણ તે ખસ નથી. હાલ શિક્ષણનો લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે, તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળી કેળવણી આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઈએ, ને તેવું આપવાને સ્ત્રીઓ સારું ઉચ્ચ શાળાઓ (high schools) સ્થાપવી જોઈએ. તેથી શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી, છેક બે. એ. ના ક્રમની કેળવણી આપી શકાશે. હાલ તુરત આ બધું બનવું દુર્ઘટ દીસે છે, તો પણ તેમાં આજકાલની કન્યાશાળાઓ કરતાં ધણા સારા સંસ્કાર આપી શકાશે, એમાં શક નથી. જે થોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી ભણી પુરુષોની બરોબરી કરી, તેઓના જેવી પદ્ધતિઓ મેળવે, તેમાં કંઈ હરકત દીસતી નથી, પણ તેવો લાભ લેવાનું ધણી થોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધકચરું અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાથી કંઈ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે ભણવાનો કાળ ઉગારી, તેને બદલે બીજું વિજ્ઞાન ને સારા સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેનદીકરીઓને આપવાનું આપ સર્વને લાભકારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા સંસારના રિવાજોને લીધે ધણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લઈ શકશે નહિ, તો પણ કન્યાશાળાનો અભ્યાસક્રમ થોડે થોડે વધારી, તે માર્ગે માર્ગે ચાલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું હાલ બની શકે એમ દીસે છે. શિક્ષકોની ખોટ ને શીખનારની અછત હાલ પણ નડે છે ને હજી કેટલાક કાળ લગી નડશે; પણ ધીમે ધીમે તે ઘટતી જશે. અને સ્ત્રીઓ વાયકવર્ગમાં દાખલ થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના સત્ત્વમાં સુધારો થશે, એટલું જ નહિ પણ

બાપાની શુદ્ધિ ને સન્નતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકોને ધણુ ઉત્તેજન મળશે વળી ઓઐઓ પોતે પણ સાહિત્યના અમૂલ્ય કીમતી વધારો કરશે, ને પાત્રી મીરાજી, ગાગી, મૈત્રેયી જેની અનૌકિક નારીઓ આ દેશમા અવતરી, સર્વત્ર સદ્ગુણ, દેશભક્તિ, પાતિનત્ય, ધર્મ અને સુમાનની કાન્તિ પ્રસારશે

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ

અ ગ્રેજી શાળાઓમા અપાતું અ ગ્રેજી બાપા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષાદ્વારા આપવાની અગત્ય વિષે મેં મારા વિચાર અનેક વાર દર્શાવ્યા છે પચીસ વરસ પૂર્વે સર લુલિયમ હન્ટરના શિક્ષણ કમિશન આગળ મેં તે નિવેદન જ્યાં હતું, ને ત્યાર પછી પ્રસંગે પ્રસંગે તેમ જવાની તક આવી ત્યારે તે પ્રગટ કરવાને ચૂક્યો નથી પણ હજી તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફલાશા બધાય એવા ચિન્હ પણ દાસતા નથી હવે જો એ વાત માત્ર વગરની કે સામાન્ય ગૌરવની હોત તો કદાચ તે હું મૂકી પણ દેત પણ જેમ જેમ કાળ જાય છે, તેમ તેમ તેનું મહત્ત્વ મને વધારે વધારે લાગતું જાય છે, માટે આપ સર્વની રૂબ રૂબ વિનયથી પણ આગ્રહપૂર્વક ફરીને તે હું મુકું છું હાલ પ્રચારથી આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભારે હાનિ થાય છે, માટે એ વાત મૂકી દઉં તો દેશસેવાના અગત્ય મારી કર્તવ્યતામા ધણો ભ્રમ થાય જગતમા કોઈ પણ સ્થળે સામાન્ય જ્ઞાન પરબાપામા આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહિ હોય, વળી આગળ જ્યારે અ ગ્રેજી શાળામા ધણુ શિક્ષણ આપણી ભાષાદ્વારા અપાતું હતું, તે વખતના ફળ જોડે વર્તમાન પ્રચારના ફળ સરખાવ્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દઢ થઈ છે ચાલતા શિક્ષણમા શીખેલા પુરુષોની કૃતિ, વિચાર, હોશ, ઇત્યાદિમા સામાન્ય ગીતે જે મન્દતા અને નિર્મોલ્યપણુ કેટલીક વાર નજરે પડે છે, તેના કારણોમાનું એક મળજૂત કાગળુ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે એ પદ્ધતિ જેમ અને તેમ વહેલી પડતી મૂકી અ કમશ્ચિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખગોળ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત—મારાશ કે અ ગ્રેજી સિવાયના બધા વિષય માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામા આવે, તો પિછાંથીને પડેનો શ્રમ કમી થઈ શાળા ઓમા બહુતા દરેક યુવાનના આવગદાના કમીમાકમી બે ચાર

અમૂલ્ય વર્ષ ઉગરે એટલું જ નહિ પણ આપણા ગાળકોના તનની, મનની ને હૃદયની શક્તિઓનો ઉકેલ ઘણો સારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય. ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનારાઓની આ મહા સમાજ સમક્ષ એ સૂચના ધણી આશાભરતું મંત્ર હું. વળી ગુજરાતનું રાજ્યસ્થાન જે કાઠિયાવાડ, તેના ધોરી સ્થળમાં એ સૂચના મફવાથી તે વિષે વ્યવહારુ પગલાં લેવાઈ અનુભવ મેળવવાની પણ સુગમતા વધારે થવા જોગ છે. આ વિષય ઉપર શાન્તતાથી લક્ષ પહોંચાડવાની સર્વને મારી ખાસ વિનંતી છે. વ્યવહારુ રીતે ગ્રંથલેખ કરીને આ સૂચનાને મેં નિયમિત કરી અંગ્રેજી ઉચ્ચ શાળાઓના ક્રમ વિષે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટફાટી અડચણ આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી. ને શિક્ષકો પણ મળી શકે છે. આ આરંભથી આગળ વધતાં વધતાં અન્તિમ નિશાન આપણી માનવમાયા સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપવાનું છે. તે સાધવાનો માર્ગ એશક વધારે વિકટ છે. અને પુસ્તકો તથા શિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અડચણો જોધ જોધને ઉભા રહેવાથી અડચણો દૂર થતી નથી. તેમના સન્મુખ જવાથી તે ઓછી થાય છે. સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માનવ-ભાષાને એટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે ખનાવવી છે અને એમ થઈ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જીવાનીનો જીવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સરકાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્યકારભારના વ્યવહારની જોડે નિકટ સંબંધ છે એ સિદ્ધ વાત છે. હિંદમાંના બ્રિટિશ ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિદ્યાની કેળવણી લેવાના તથા તેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના કાયદા એટલા પ્રસિદ્ધ થયા છે, કે તેથી તે કેળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાખંધ વળ્યા છે. વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે કેળવણીને પ્રસંગવશાત્ ઉત્તેજ્ય આપવામાં આવ્યું છે. તો પણ તે રાજ્યનો બધો કારભાર; દકતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં ચાલે છે, ને ન્યાયના ફેંસલા પણ તેમાં લખાય છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ઘણો લાભકારી છે, માટે તેને દઢ કરી તેનો પ્રચાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્યસેવકો માગણી કરે તો તે અસ્થાને નથી.

વડોદરામાં ઇન્સાફના અમલના ફેમલા દેશી બાપાઓમાં લખવાનું
દર્ખા પછી ગુજરાતી બાપાની ગૈની અને શુદ્ધતામાં વણો મુધારો થયો છે,
એટલું જ નહિ, પણ શબ્દાર્થ પણ નિર્ણયિત અને ચોક્કસ થયા છે
કાઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું ગજગથાન છે તેમાં એ જ નિયમ પ્રદણ
કર્તાથી એ કરતા પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા

શુદ્ધ ભાષા તે શુ ને કેવા શબ્દરૂપને તથા વાક્યપ્રયોગને શુદ્ધ
ગણવા અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય ઉપર આપણા વિદ્વાનોનું
લક્ષ દોરાયેલું છે, એ સતોપની વાત છે પણ આ પ્રશ્નનો
નિર્ણય કરતા પહેલાં શુદ્ધાશુદ્ધનું ધોગણુ પ્રથમ નક્કી કરવું આવશ્યક છે
શુદ્ધ એટલે શુ ને અશુદ્ધ એટલે શુ ને એમાં વાદ પડે, તો કયા
સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તાવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ
એવો નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ધણુ મતાતર અને શબ્દધુક્કનાં ઝવડા
થવાનો સંભવ છે જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગને વિષે સામાન્ય રીતે
એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવા જોઈએ,
ને તેથી ભિન્ન થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય આટલે લગી મતફેરનો
માર્ગ નથી વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાક્યના અર્થ ચોક્કસ
ને નિશ્ચિત વ્યાપ્તિવાળા જોઈએ એ વિષે પણ વાદ થવાનો સંભવ
નથી પણ એટલેથી આગળ વધતા શબ્દશુદ્ધિનો નિર્ણય કરવાનો
એક તરફથી એવો માર્ગ પકડવાનું વનણુ દીસે છે કે સમ્પ્રત મૂળ
રૂપ મરખો જે શબ્દ તેને શુદ્ધ શબ્દ સમજવો અને જે તેથી
આધો ગયો હોય તેને અશુદ્ધ ગણવો એટલા માટે ધણુ જ વિનય
સાથે કહેવાની જરૂર છે કે, આ નિયમમાં મતફેરનો વણો અવકાશ
ગ્રહે છે મસ્કૃત ઉપરથી ગુજરાતીનો શબ્દસમૂહ તથા વાક્યરચના
નીકળ્યા છે, એ વાત ખરી છે એશક, ગુજરાતી ભાષા એ સસ્કૃતની
પુત્રી છે, પણ માની આગળી પકડી ચાનનાર બાળપુત્રી તે નથી તેણે
પોતાનો વ્યવહાર ધણુ સેકા થયા પોતાને માથે ઉપાડી લીધો છે
સેકડો વર્ષની ગજકાન્તિઓ, વ્યવહારકાન્તિઓ, ધર્મકાન્તિઓ વગેરે
મોટી આફનોમાં તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ અને જીવન જાળવ્યું છે
કાળને નમીને પોતાના ચલણુવલણુ તે જાદવતી ગણ છે દ્વેષાર્માં
ઠહીએ તો તે સ્વતંત્ર ભાષાના પદને પામી છે, તેથી બીજી સ્વતંત્ર

ભાષાના સમાન જ પોતાની ગણના થવાનો દક્ષ તે માગી શકે છે. હવે દરેક સ્વતંત્ર ભાષામાં તે ભાષાની સ્થાપિત થયેલી શબ્દરૂઢ અને વાક્યરૂઢિ જ સર્વથા પ્રયુજ ગણાય છે. તે રૂઢિ મૂળ ભાષાથી જુદી હોય તો પણ તે શુદ્ધ ગણાય છે ને તેવો પ્રચાર હાલ જગતની સર્વ ભાષા વિષે છે. અંગ્રેજી ભાષા એન્ગ્લો-સેક્સન (Anglo-Saxon) ઉપરથી નીકળી છે અને ફ્રેન્ચ ભાષા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તો પણ હાલ એ ભાષાઓમાં વપરાતા કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યોનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો હોય માટે તે અશુદ્ધ ગણાતો નથી. તેમ જ ગુજરાતીમાં કોઈ અમુક શબ્દ કે વાક્યપ્રયોગ મૂળ સંસ્કૃતના વ્યાપારથી અર્થમાં કે જોડણીમાં જુદો કે ઊલટો હોય, તેટલાં જ કારણથી તેને અશુદ્ધ ગણવો એ ઘટિત નથી. જ્યાં ચાલતી આવેલી રૂઢિ નક્કી થઈ હોય ત્યાં શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા રૂઢિ વડે જ માત્ર નક્કી થઈ શકે. સ્થાપિત રૂઢિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વસ્વીકૃત માન છે. આ વિષે મારા જૂના મિત્ર શ્રી. દોરાળજી એદલજી ગીમી, જે આ પ્રદેશમાં કેટલાક કાળ વિદ્યાગુરુને સ્થાને ધિરાજતા હતા, તેમણે ભાષા-ઉત્પત્તિ વિષે એક નાનું પણ ધણી વિદ્વતાવાળું ચોપાનિયું રચ્યું છે, તે ઉપર વિદ્વજનોનું લક્ષ જવું ઘટે છે. તે એમ લખે છે કે, “ સંસ્કૃત પ્રમાણે ગુજરાતીમાં લખવું જોઈએ એ દલીલ ખોટી છે; કોઈ પણ શબ્દ ભાષામાં બદલાતો બદલાતો આવે જે સ્વરૂપમાં કાયમ થયો હોય, તે જ તેનું ખરું સ્વરૂપ માનવું જોઈએ. ” શબ્દશુદ્ધિ વિષે આ નિયમ સ્વીકારવામાં આવશે, તો ધણી તકરારો તથા ચર્ચાનો પ્રસંગ રહેશે નહિ. આ સંજોગે વિચારમાં ભિન્નતા, ભ્રાંતિ કે દોષ જે જોવામાં આવે છે તે ધોરણ નક્કી નથી તેને લીધે છે. એક ભાષા બીજી ભાષામાંથી જન્મ પામી હોય, માટે તેણે તેની માતાનું જ સર્વ સ્વીકારવું જોઈએ, એવો ગર્ભિત સિદ્ધાંત કેટલાક સજ્જનોએ માન્ય કર્યો છે, તે જ આ મતભેદનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સર્વથા ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સંસ્કૃત ને લેટિન આદિ ભાષાઓને મૂકીને પણ તેમની માતૃભાષા જે મૂળ આર્યભાષા-તેના લગી જવાની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય. ગમે તેમ હોય તો પણ હાલની જીવતી ભાષાઓ એ પ્રમાણે કરવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેસી રહેવાને કબૂલ નહિ જ થાય.

આ વિષયમાં કેટલોક નકામો મૂંઝવણોડો “ અપભ્રંશ ” શબ્દના

પ્રયોગથી થયો છે. અપભ્રંશ એટલે મૂળથી બદલાયેલો શબ્દ એમ હું સમજી છું પણ સાધારણ રીતે એમ સમજ હોય છે કે, મૂળથી બદલાઇને બગડેલુ કે તે અપભ્રંશ પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્રમાણે નથી મૂળથી બદલાઇને નવા થયેલા કેટલાક કેપ તો એવા સ્વચ્છ, મર્મવાળા, અર્થવાન હોય છે કે, તેમનો અર્થ ને પૂર્ણ ભાવ મૂળ કેપમા હોતો નથી આથી કરીને એવી બ્રાતિ થઇ છે કે, અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય ઉદાહરણ તરીકે રાગની 'આણુ' કે દેવની 'આણુ' એ પ્રયોગમા જે અર્થ છે, તે અર્થ રાગ-આણુ કે દેવ-આણુમા આવતો જ નથી, તેમ સાસરવાસા યોગ્ય કન્યાને જે આણુ કરવામા આવે, તેનો અર્થ આમન્ત્રણ કે આજ્ઞાપનમા આવતો નથી નૃત્ય શબ્દમા નાચનું સામર્થ્ય નથી, કોઇ તવ ગરનો ભરમ એ ભ્રમ નથી, કથનો અર્થ કાન્તમા નથી, મહતનો મહાનમા નથી, લહાવાનો અર્થ લાભમા નથી સગા, મૂળ સ રક્ત શબ્દનું માહાત્મ્ય વધાવવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી બાપાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો જોગ નથી બાપાશુદ્ધિને સારુ તથા તેની ખિતવણી સારુ આપણા મહા-કવિ પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ વગેરેના ગ્રંથોના બહોળા અભ્યાસ થવો જરૂરનો છે

ફારસી ને દેશી શબ્દો

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમા રાખવા કે નહિ, એ પણ ઉપગ્ના પ્રશ્નના ફાટારૂપ પ્રશ્ન છે લમબમ સાતસો વર્ષથી એવા શબ્દો દાખલ થતા આવ્યા છે ને એમાના કેટલાક તો છેક બાપાના અન્તર્ભાગમા પેસી ગયા છે ને તે કદી કાઢી શકાય એવા નથી કળાજો, કાયદો, કેદ, મેજ, ખુરશી વગેરે કેટલાક એલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું મન કરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ધડવાનું બને નહિ ને કોઈ મનસ્વી રીતે ધડે તો પણ, તેમા જૂનાનો અર્થ આવી શકતા કેટલાક કાળના કાળ જાય, પણ જો મવાવ પૂછવાની છૂટ હોય તો આપણે પૂછીએ કે, ફારસી શબ્દો ટાળવાનો વિચાર શા માટે કરવો જોઈએ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ મસ્કૂત શબ્દો ને દેશી શબ્દો ગુજરાતી બાપામા આવ્યા છે, તેમ ફારસી પણ બળી ગયા છે ને તેમ જ દાલ અગ્રેજી શબ્દો બળતા જાય છે જ્યાં બાપાનો નિભાવ આપણા ચાતુ

શબ્દોથી થતો હોય, ત્યાં માત્ર ગદ્યલતથી કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે ખીજાં એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ વાપરવા, એ કોઈ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિ. પણ રૂઠ થઈ ગયેલા સાધારણ શબ્દો, પછી તે કારસી કે ખીજા હોય, તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા શા માટે કરવી ? એકાદ જણ પોતે પોતાના ઘરને ખૂણે જેસી કારસી શબ્દ તજીને બધા સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિવાળા શબ્દો વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના તરંગની વાત છે, પણ વિચારવંત પુરુષો તરફથી તેને ભાગ્યે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં ખીજે એક વિચાર મને સૂઝે છે, તે આ મંડળ આગળ મૂકી આ પ્રકરણ સમેટવા ધારું છું. આપણ સર્વની એવી ઇચ્છા છે કે, આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ આપણી જોડે સામેત રહી, ગુજરાતી ભાષાની ખિલવણી ને ફાળવણીમાં સહાયક થાય. હવે દુનિયાદારીના વ્યવહારકુશળ પુરુષો દાખલ આપણે વિચારવાનું એટલું છે કે, કારસી શબ્દ કેવળ વર્જવાથી આ હેતુ સિદ્ધ થશે કે નહિ ? આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ અનેક કારણોથી એવા શબ્દો આપણા કરતાં અનેક ગણા વાપરે છે; તેમને આથી સારું લાગશે ખરું ? તેઓ આપણાં સંસ્કૃતમય પુસ્તકો હાલ પણ વાંચી શકતા નથી; સારાંશ કે, કારસી શબ્દો ટાળવાની વાત વધારે પ્રસરશે તો, ગુજરાતમાં જે જાતનાં સાહિત્ય ચાલવાનો પ્રસંગ આવશે. (૧) મુસલમાન ભાષ્યો અને સામાન્ય શ્લોકો સમજે તેવું અને (૨) સંસ્કૃત ભણેલા શ્લોકો સમજી શકે તેવું; આવું પરિણામ સાહિત્યપ્રેમીઓને ઈષ્ટ નહિ જ હોય.

ઉર્દૂ વિષે

ઉર્દૂ ભાષા વિષે આવાં મંડળ સમક્ષ જે બોલ બોલવા અનુચિત નહિ ગણાય. ગુજરાતમાં લગભગ ચોથા ભાગની વસ્તી આપણા ઇસ્લામી બંધુઓની છે. તેઓમાંનો એક ભાગ મૂળ હિંદુઓ હતા ને હજુ પહેરવેશ હિંદુઓના જેવો પહેરે છે ને ઘરમાં પણ ગુજરાતી બોલી બોલે છે. આટલે લગી તો એ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બધી સ્થિતિ મનમાનતી છે, પણ તે સિવાયનો ખીજો ભાગ જે સંખ્યામાં નાનો છે, તે ઘરમાં તેમ જ વ્યવહારમાં ઉર્દૂ કે હિંદુસ્તાનીનો ઉપયોગ કરે છે. આ ખીજા ભાગ

તરફથી એવી માગણી થાય છે કે, ઇસ્લામી ભાઈઓનું બધું શિક્ષણ ઉર્દૂ દ્વારા થવું જોઈએ. ગુજરાતનું એક્ય ને ગુજરાતી સાહિત્યને દિન પર દિન ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારે આ માગણી ઉપર જરૂર વિચાર કરવો ઘટે છે. સર્વ મુસલમાન ભાઈ ઉર્દૂ બોલી અને ફારસીની નિપિ શીખે ને તેમાં લખેલા પુસ્તકો સહેલથી વાચવાને શક્તિવાન થાય ને વળી તેમનું પાવન ધર્મપુસ્તક કુગને—શરીફ પણ પઢી શકે, એટલું ખેશક તેમને માટે અવશ્યનું છે પણ આ અર્થ સાધવા સારું બધું શિખણ જુદું ગમવાની અગત્ય છે કે નહિ? આપણા પારસીભાઈઓ દેશ અમસ્તની સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણ લઈ, પોતાના ધર્મપુસ્તક વાચવા અને સમજવા પૂરતો જુદો બદોબસ્ત કરી શકે છે, જોના પણ કરે છે, તો તેમ ઇસ્લામી ભાઈઓ પણ સહેલાઈથી કરી શકે નાગપુરમાં આપણા ગૂર્જર ભાઈઓએ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી સર્વેએ મળી એક ગુજરાતી શાળા ઠાઢી છે, તેમાં હિસાબ, વાચન વગેરે પ્રાથમિક કેળવણી બધી જાતના છોકરાઓને એક હારે આપવામાં આવે છે, ને તે સિવાય ત્યાંના ઢાઢિઢી છોકરાઓએ પોતાના છોકરાને કુરાન વાચતા રીખવવાનો જુદો ઇલાજ લીધો છે હવે નાગપુરમાં બન્યું છે, તે બીજા ગ્યજે પણ બની શકે તેવું છે આ સૂચના કેવળ મિત્રભાવથી આગળ કરવામાં આવે છે.

હિન્દુ મુસલમાન એ હિંદની ડાબી-જમણી આખો છે ઇશ્વરે પોતાની અકલ-માયાને વાપરી ખેડેનું પાનું બેચું નાખ્યું છે, તે હવે ન નાખ્યું થાય તેનું નથી બને હિંદને પોતાનો દેશ ને માતૃભૂમિ ગણે છે સસારના બધા વ્યાપાર રાજગામમાં ને બીજા અગત્યના વ્યવહારમાં ખેડે બેગા ને બેગા જ રહી સાથે કાર્ય કરે છે આ પ્રમાણે એકતા વધારવાથી બેને લાભ થાય છે, એ ઉવાકુ છે બેના હિતમાં ઘણીખરી વાતોમાં લગાર પણ વિરોધ નથી જોમાં તેવો સબવ હોય ત્યાં દરેક પોતપોતાનું કામ મમાંગી લે એ ઉચિત છે પણ ગૂર્જરખડની ગૂર્જરી ભાયાની ખિતવણી કરવામાં ખેડેનો મરખો મ્વાર્થ ગહેલો છે, એ મદમદીય વિદ્વાનો પણ બીડો વિચાર કરતા કબૂન કરને આપણા ઇસ્લામી બધુઓ ઘણા ઉદાર મનના ને ઝીણી અછનવાળા ને કળાકોશમાં કસતી છે તેઓના માદમ અને કમમથી ગૂર્જરખડને ધણો લાભ

થયો છે ને હજુ પણ થશે. એ લાભનું વહેણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં હજુ વળ્યું નથી. તે દિન પર દિન વર્ધમાન વેગમાં વળે અને ગુર્જર સાહિત્યનો ઓધ, વેગ અને સત્ત્વ વધારવામાં ઇસ્લામી ખંધુઓ મોટો ભાગ લે, એવી આપણા સર્વની વાંછના છે; માટે આ ઇશારો કરવાની છટ લીધી છે.

જોડણી -

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણી એકસરખી કરવી ઇષ્ટ છે, એ વિષે એ મત નથી. પણ તે એકતા શી રીતે સાધવી, એ હજી આપણને યરોયર સૂઝતું નથી. એ પ્રશ્ન ઉપર આપણા શિષ્ટ મંડળમાંના અનેક વિખ્યાત પુરુષોએ લક્ષ આપ્યું છે ને પોતપોતાના અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. શ્રી. નવલરામ, મણિલાલ, માધવલાલ, નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, કમળાશંકર વગેરેએ આ વિષય ઉપર ઘણી ઝીણી નજરે વિચાર કરી, પોતપોતાના મત બાંધ્યા છે; પણ હજુ નિર્ણયનું સ્થળ પાસે આવ્યું હોય એવાં ચિહ્ન દીસતાં નથી. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે, દરેકનું ધોરણ કંઈ કંઈ અંશે જુદું છે ને એક ધોરણ વગર એકતા થાય નહિ. હવે એકતા સાધવાના માર્ગ માત્ર એ દીસે છે. (૧) કાં તો વાદવિવાદ કયાં પહોં એક ધોરણ નક્કી થાય તો તે માર્ગ, અથવા તો (૨) એક જ ધોરણ રાખવાનો પ્રયાસ મૂકી દષ્ટ બાંધછોડ કરી, કંઈ વ્યવહારુ માર્ગ કાઢવો.

શબ્દોના ઉચ્ચાર પ્રમાણે લેખન થાય એ વિષે મતફેર જણાતો નથી, પણ ભાગ ભાગના ઉચ્ચાર સરખા નથી તેથી શુદ્ધ ઉચ્ચાર કયો લખને ચાલવું, એ પ્રશ્ન પાછળ બધી કટાકટી મચી રહી છે. તેથી મુશ્કેલી ને ગૂંચવણ પણ વધ્યાં છે. કેટલાક વિદ્વજનો શબ્દની વ્યુત્પત્તિની સહાય લઈ ઉકેલ કાઢવા માગે છે ને કેટલાક વ્યુત્પત્તિની દરકાર રાખતા નથી. આ રીતની સ્થિતિ છે બીજી પરિપદમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા એક કમિટી નીમી હતી. તે ખેશક બધી બાબતોનો વિચાર કરી નિકાલ કાઢશે. હાલ સૂચના કરવી ઘટિત હોય તો તે એટલી જ છે કે, સામાન્ય રીતે જોતાં ભાષાના શબ્દની ઘટના એક જ ધોરણ ઉપર ગતકાળમાં થઈ નથી ને હાલ પણ થતી નથી. ને શબ્દ ઘણાં બિન્ન બિન્ન

બળોને વશ રહીને થાય છે ને ફરે છે માટે એક ધોરણ ઉપર જ બધું જોડણીનું તત્ત્વ રચવાના પ્રયત્ન કરવા કરતા બાધછોડ કરી ઉચ્ચાર, રૂઢિ, સરવતા, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સર્વ જુદા જુદા બળોને યોગ્ય વળન આપવાથી આ જૂના પ્રશ્નો નિકાલ થવો જોઈએ પરંતુ હાલ તુરંતમા આપણે એવા નિકાલ ઉપર આવી શકીએ એવો થોડો જ જોગ દીસે છે

પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા

પદાર્થવિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામા પ્રથમ પ્રશ્ન તેની પરિભાષાનો આવે છે એવા શબ્દ હાલ કે આપણા જૂના શાસ્ત્રમા અસ્તિત્વમા નથી તેની ખોટ શી રીતે પૂરવી ? કેટલાકનો મત એવો છે કે, સંસ્કૃત કે દારસીની મદદથી નવા શબ્દ રચવા અને કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, અસલ અંગ્રેજીમા છે તે જ ગ્રહણ કરવા પ્રથમનો મત બાપાશુદ્ધિના અભિમાનને પુષ્ટિકારક છે, એ વાત ખરી પણ તે સર્વત્ર ગ્રાહ્ય થઈ શકે એવો નથી મહાપ્રયત્ન કરતા પણ નવી પદાર્થોની સજ્ઞા આપણી પ્રાચીન ભાષા વડે ધડવી સહેલ નથી શ્રીકાશીક્ષેત્રની 'નાગરીપ્રચારિણી સભા'એ આ કામ ઉપાડી લઈ વૈજ્ઞાનિક કોશ તૈયાર કરાવ્યા છે, તેમા પણ પદાર્થના નામ તો અંગ્રેજીમા જ જેવા ને તેવા કેટલેક ભાગે ગળ્યા છે અને ક્રિયા તથા વિધિદર્શક શબ્દો કેટલાક સંસ્કૃત ઉપરથી તો કેટલાક દારસી ઉપરથી નવીન રચ્યા છે આપણે પણ એવો જ રસ્તો પકડવો પડશે, એમ મને લાગે છે

કોશ અને વ્યાકરણ

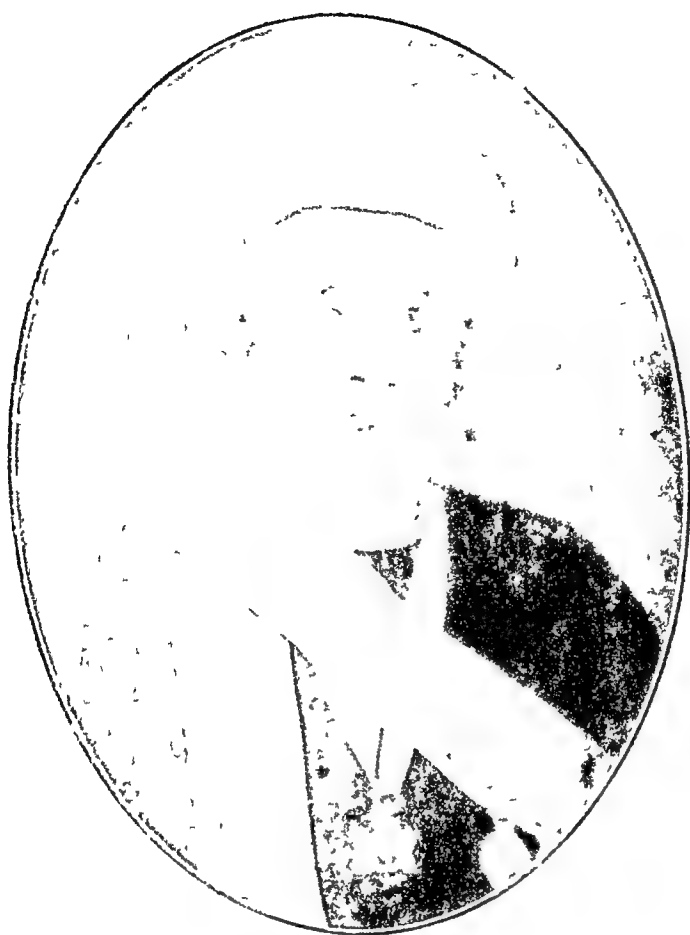
આપણા મદસ્તના કાર્યો મધ્યે ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચાવવાનું કામ છે તે પરિપદ કે એવી કોઈ મર્યાદાએ ઉપાડી લેવા લાયક છે તેવો કોશ શુદ્ધ ને પૂર્ણ હોવો જ જોઈએ તેમા પ્રત્યેક શબ્દના બધા અર્થ કાળ પ્રમાણે ગોઠવવા, તેના અર્થના દષ્ટાંતો અને આધાર-રૂપ ગ્રંથકારોના ઉત્તાર આપવા, વગેરે આપણા વિદ્વાન મત્રીએ જે જે સૂચનાઓ કરી છે, તે લક્ષમા લેવા લાયક છે ગુજરાત વનીકયુતર સોસાયટીએ વૈભાગિક યોજનાથી કોશ રચાવવાનો આરંભ કર્યો છે કાયમની સગ્યા તથા પૂરતા નાણા અને અનુભવી

સાક્ષરોની સદાયતા વગર એ કાર્ય પાર જાય નહિ; માટે એ ત્રણ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર પ્રથમ પ્રયત્ન થવો ઇષ્ટ દીએ છે.

ગુજરાતી ભાષાનું એક સમર્પક વ્યાકરણ ઘડવાનું કામ તેટલું વિકટ નથી; પણ તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય તથા ગુજરાતી ભાષાના સંપૂર્ણ રીતે વાકેદગાર અને તેની જોડે સંકૃત-દ્વારસીમાં પ્રવીણ ને સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા પુરુષ વગર આપણી કામના સિદ્ધ થવી કઠણ છે. એવી યોગ્યતાવાળા પુરુષ ઘણા નથી ને જે થોડા છે તે બીજા વ્યવહારમાં રોકાયેલા છે. એટલે હાલ સુગમ રસ્તો નજરે પડતો નથી. પરંતુ આને અર્થે પણ કાયમનું કંડ ને કાયમની સંસ્થાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કઈ કઈ રીતે સાધી શકાય તેનો ઈશારો ઉપર હું કરી ગયો છું, તેનો ઉપસંહાર કરી આપનો વખત લેવો દુરસ્ત નથી. પણ એ સર્વેનો સામાન્ય આધાર ને માર્ગ એ છે કે, તે અર્થને ઉદ્દેશીને આપણે એક સમર્પક ને કાયમ સંસ્થા બનાવવી. એવી વ્યાપક સંસ્થાને સારુ દ્રવ્ય જોઈશે. તે વિષે મને કંઈ ચિંતા નથી; કેમકે હું એમ માનું છું કે, દ્રવ્ય તો કર્તવ્યપરાયણ ને હોંસીલા કાર્ય કરનારને મોહુંવહેલું મળ્યા વગર રહેતું નથી. જે જે સારાં કામ અટકી રહે છે, તે દ્રવ્ય વગર નહિ, પણ તે ઉપાડવાને સમર્થ નરો નથી હોતા તેથી અટકે છે. વળી સર્વ એકલા થઈને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ઘણી અદ્ય છે અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન ને શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્જળતા દૂર થવાની નથી. માટે તેવી સુજનતા, શુદ્ધ મનન ને શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન સાહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂલ્ય લાભ થાય; કારણ કે શુદ્ધ જીવન ને સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરુષ તથા જનસમાજની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક ઉદ્યોગની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
[ઇ. સ. ૧૮૩૮-૧૯૨૩]
પ્રમુખ : ગ્રાંથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
વડોદરા, ૧૯૧૨.

શ્રી. રણછોડભાઈ ઉદયરામ ઠક્કેનું
ભાષણ

ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : વડોદરા
અગ્રિલ ૧૯૧૨

સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે

(ઈ. સ. ૧૮૩૭ થી ૧૯૨૩)

આજથી સો ઉપરાંત વર્ષ પૂર્વે રણછોડભાઈ જન્મેલા. એમના સમયમાં શિક્ષણ મેળવવું અને વિદ્યા સધાવો એ દેટલું મુશ્કેલ હશે તેની તો આજે કલ્પના પણ ઘણાને નહિ આવે. છતાં એમના જમાનાનાં સાધનોનો અને ણણોનો અને તેટલો લાભ લઈ રણછોડભાઈએ પ્રગતિ સાધી. એમનું જીવન અમદાવાદમાં શરૂ થયેલું.

ગુજરાત આજે એમને યોગ્ય છે રંગભૂમિ અને નાટકને લોકપ્રિય બનાવવાના પ્રયાસ કરનાર સાહિત્ય-કારિના. આદિપુરુષ તરીકે. એમણે જાતે પણ ‘લલિતા-દુઃખદર્શક નાટક’, ‘જયકુમારી વિજય નાટક’ આદિ ઘણાં નાટકો લખ્યાં છે અને એ બધાંમાં પણ વિષયની વિવિધતાનું અને જનસમાજને ઉત્તમ બનાવવાની એમની વૃત્તિનું દર્શન થાય છે.

સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખપદે તો તેઓ ૧૯૦૭માં બીજી પરિષદ મળી ત્યારે આવ્યા હોત. પણ એમને સંયોગ અનુકૂળ ન હતા એટલે એમની ચૂંટણી ફરીને ચોથી પરિષદ વખતે થઈ અને એમણે એ પ્રમુખરથાનેથી ગુજરાતી સાહિત્યના તત્કાળ ધ્યાન યોગ્યતા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી.

એમણે ગુજરાતને ઘણું આપ્યું છે. સતત પ્રવૃત્તિમાં જીવન ગાળનાર રણછોડભાઈની શક્તિ અને ઉત્સાહ આજે પણ એમના સાહિત્યવિસ્તારમાં મૂર્તિમન્ત છે.

ઉપોદ્ધાત

શ્રીમત મહારાજ શ્રી મયાજીગન, સેનાખાસખેલ, સમરૌર બહાદુર, સન્માનઢારિણી સભાના પ્રમુખ શ્રીમત રાનબહાદુર સપતરાન માહેમ અને વર્તમાન પરિષદના સભ્ય, મન્નારીઓ અને પ્રેક્ષકજનો ।

આજના સાહિત્ય મહેલન સમયે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યાને ત્યારે મને પૂછનામા આવ્યું ત્યારે, પ્રથમ તો મેં નિરાશી જવાની ધારણા કરી હતી, તે એના વિચારથી કે, નિશેષ યોગ્યતાનાળા અને નિશેષ ઉત્સાહનાળા પુરુષોને આગળ કરીને, મારા જેના વૃદ્ધે તો તેમની પીઠ ઠોકીને બની ગઈ તે પ્રમાણે તેમને સહાયભૂત થવું એ જ ધટિત છે ઢારણ કે હવે પંચી પરિષદ ભરાઈ ત્યાં મુધી ઢરનાના ઢાર્યોનું જોખમ પ્રમુખને શિર રડેવું જોઈએ તે પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે નહિ તો અન્યથાક્ષાર નહન ઢર્યો ગણાય પણ લાગલું જ મારા મનમા એમ સ્ફુરી આવ્યું કે, આપણને તો મહામમર્થ શ્રીમત મહારાજ સાહેબનો આશ્રય મળનાનો છે, તેથી તેમની સહાયને લીધે આપણા કાર્યમા ઢોષ પણ પ્રઢારની ન્યૂતતા આવનાનો મભન જ નથી તો બેધડક આના શુભ કાર્યમા આપણે ઢોભા રડેવું, એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે મહાશયો । આના જ વિચારથી મેં પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું છે અને તેમ કરવાનો મારો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, જો કે હું હવે વૃદ્ધ થયો છું, તથાપિ ગુર્જરગિરાના વાડ્મયનો વિસ્તાર વધેતો જોનાની માગી તીવ્ર તૃણા અતિ બળનતી થતી જાય છે માટે તેના કાર્યમા ઉત્સાહથી ભાગ લેવો એ મારા અતઢરણે આનદદાયક માન્યું છે તેથી, મનજનો । આપે મર્વેએ એઢમતે પ્રમુખ થવાનો પ્રસંગ મને આપ્યો છે, એટલા માટે આપ મર્વનો હું અતઢરણપૂનક આભાર માનું તેના પડેલા, જે અશ્વર્યમપન્ન મદાન્યકિત અહીં મિગમ્માન છે, અષ્ટદેવના અંગે અહીં પ્રત્યક્ષ મૂર્તિમાન છે, એના મદાગજાધિરાજ શ્રીમત મયાજીગનનો આપણે મર્વેએ પ્રથમ આભાર માનવો એ

ચોગ્ય છે. મહાશયો ! આ મહામંડળને ચોગ્ય મહત્તા આપી ઉત્સાહી કરનાર આ દેવાંશી પુરુષની ઉદ્ધરવૃત્તિ કેટલી છે તે તો જુઓ ! એઓશ્રી સર્વત્ર અધિપતિ છતાં આવા જનસમૂહના કાર્ય આપણે સ્વતંત્રતાથી કેવી રીતે કરીએ છીએ. તે પોતાની નજરે જોવાને, આપણને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર પોતાની સમક્ષ આપણને આટલી બધી ઘૂટ આપે છે ! તેમાં વિશેષ કરીને મારે એઓશ્રીના આભાર કેવા શબ્દોમાં માનવો એ સૂઝી આવતું નથી.

રાજશ્રીના પ્રતાપી તેજમાં અંગર્થ જવાય તે સ્વાભાવિક છે. રાજના પ્રતાપનો મલિમા કાલિદાસ જેવા મહાકવિને અસર કરનારો લાગ્યો છે. તો તેના આગળ મારું તે શું ગળું ? તો પણ આભારનું કાંઈક લૌકિક ચિહ્ન બતાવવા, મહાશયો ! મારી સાથે એક અવાજે સર્વ જોશો કે—

(ગીત)

હૃદયકમળ ફૂલવાથી આદરફૂલડાં વધાવતાં ધરીએ.

નજર રખી પરિપદ પર કૃપા કરીને સ્વીકાર તે કરીએ.

પ્રથમ ધર્મ, બળવવો ચોગ્ય હતો તે આ રીતે બળવ્યો; હવે મહાશયો ! આપ સર્વેનો સામટો ઉપકાર માનીને હું મારા ભાષણનો પ્રારંભ કરું છું.

ગૂર્જરભૂમિ અને તેના સુખ્ય પાટસ્થળ

શ્રીગૂર્જરીગિરાના ઉત્કર્ષમાં સતત ઉત્સાહ રાખનાર અને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર સજ્જનોનું આ યોથી વારનું સંમેલન વર્તમાન-કાળમાં, ભારતના નૃપતિઓના અનેક રીતે અગ્રણી ગણાતા, શ્રીમંત મહારાજાધિરાજ શ્રી. સયાજીરાવ ગાયકવાડના રાજ્યની રાજધાનીરૂપ અનેક રીતે પ્રસિદ્ધ એવા આ વટપદ-વડોદરામાં થયું, એ સર્વને અભિનંદનીય છે.

પ્રાચીનકાળમાં લાંટ, આનર્ત અને સુરાષ્ટ્ર એ દેશો નિરનિરાણા હતા. તેવા સમયમાં ઉત્તર પંજાબ તરફથી આ તરફ ગૂર્જરા આવ્યા અને તેઓએ જેટલો ભાગ છૂટી લીધો, તેટલો ગૂર્જરાષ્ટ્ર અથવા ગૂર્જરાત અથવા એવા નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ ભાગમાં ખોલાતી ભાષા ગૂર્જર અથવા ગૂર્જરાતીગિરાના નામથી પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત. પ્રારંભમાં તો આ ભાગની ભાષા અપભ્રંશ કહેવાતી હતી; પણ

ને નાગ્-આપાગદિ ગ્રાણીથી ઉત્તરોત્તર અધિક ન્યૂન વિદ્યુતિ પામી તેણે હમણા જેમ બોવાય છે તેવી ગિચિતિનું રૂપ ધારણ કર્યું જેમ એક મુન્દર અને ચિનિય નવના બિન્ન વસ્ત્રાલકારોથી અનોકિલે મોન્દર્યાની નિશાચ તેમ, આપણી ગૂંઘાતી બાપા જુદા જુદા અમર્ય ક્ષેષકોએ અપેલા બાપા અને વિચાર આદિ વસ્ત્રાલકારોથી મુગોબિન મની આપણા તેમજ અન્ય બાપાબકોના મન હરના નક્કિમાન થઈ છે

આરી ગૂંઘાતી ગિન જેઓની માતૃભાષા છે, તેના કાકાના નિવાસસ્થળની મયાદા ઉત્તરમા કન્દર-લગિયાનાં અને દક્ષિણમા મુખર્ધ ગણી રાકાય એ મને વિભાગની ગાજરાનીઓ મુખર્ધ અને ગાજરાકાટમા આપણી બીજી અને ત્રીજી પગિયદો બગર્ધ એ ઉભયની મધ્યમા જે આરુતર ન છે, તે એક પ્રકારે એ મહાન મત્તાથી વિભક્ત છે તેના અમુક ભાગમા પ્રિટિશ સત્તા છે અને અમુક ભાગમા શીમત ગાયકવાડ મગનગુ ગાસન પ્રવર્તે છે પ્રથમની ગાજરાની અમત્વાદમા આપણી પ્રથમ પગિયદ બગર્ધ, દ્વિતીયની ગાજરાની આ મુગોબિન નટપદ-રોદાદગ નગરીમા કમે કરી, ત્રીજીમા એથી પગિયદ બગરાનો લાભ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે

વરોદરા નગર

પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવતોક્ત કરતા, નટપદ નામથી આ નગરનો ઉત્તમ સુમાર મન ૧૧૭૬ મા થયેતો જણાય છે પ્રાગબમા જ એ મોટું નદરો દોનું નેર્ધએ પછીથી તે અનેક કાણોથી ઉત્તરોત્તર ઉત્તર પામતું ન્યું છે

તમાન નગર શીમાન મપાજરાના ઉત્પાદ, લાયકમના, પ્રત-પ્રમ આદિ અનેક ગુણમપત્તિ જે અન્ય ગાજરાને અનુભવીય છે તેના પાંગે કરીને, આ નગરની જાણ તથા અન્ય ઉદ્યોગોની શીમા ગમતમા ઉપન કરી, હરિગો નાની, શ્રદ્ધિ પાનની નય છે દુકામા અંદરું ન મ્દી ગમય છે કે, રોદાદગનું ગાજર દર્શી ગાજરોના મમદના એ આત્મ અને દર્શનીય થઈ પડ્યું છે

વરોદરા ગાજરના બે મહાન અલકાર

૧-કવિ પ્રેમાનંદ

આ ગાજરના એક મહાન અલકારનું નદામરે રવાનદ આ ત્યાં આગર ખના વર ઉપન આ નમમા કમનયા કે મુજાની બાકાના

ગણના આરંભકાળ પછી, સુમારે બેઠાં વર્ષનો તે સમય હતો; તેઓના ગ્રંથો સાક્ષી પૂરે છે કે, તેઓ એક સમર્થ વિદ્વાન અને સંસ્કૃત, હિન્દી આદિ ભાષાઓથી ગુપરિચિત હતા. પોતાની માતૃ-ભાષાનું કાવ્ય નામનું ગ્રંથ, પરમ પુષ્ટ તથા વિશેષ મંદર કરવા, તેમણે કેટ કરી હતી અને પાંચડી નહિ બાંધવાનું પણ પાણી લીધું હતું. તેમણે પોતે શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ આદિ વિવિધ રસોથી ઘસકાઈ જતા, ઉપમા આદિ અનેક અલંકારોથી વિભૂષિત, નાનાવિધ પદ્યબંધવાળા, અમર કૃતિ આપનારા ગ્રંથો રચ્યા એટલું જ નહિ પણ, રત્નેશ્વર આદિ શિષ્યરત્નો પણ ઉત્પન્ન કર્યા; તેમની માતૃ-ભાષાની અનુકરણીય સેવાથી ગૂર્જરભાષા સુચોપિત થઈ. કવિરાજ પ્રેમાનંદની કૃતિઓ બે પ્રકારની હતી—એક સામાન્ય વર્ગને માટે અને બીજી ઉચ્ચતર વર્ગને માટે લખાયેલી; તેમાંથી પોતાના સમયના લોકહૃદયને આલેખનારી પહેલી, ઘણીખરી, પ્રચલિત ગેય રાગોમાં છે. અને તેમાં નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, સુદામાચરિત્ર, મામેરું આદિ ગૂર્જરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાતાં આખ્યાનો લોકપ્રિયતા પામ્યાં છે.

તે સમયે તેનો ઉચ્ચ સત્કાર કરનાર વર્ગના અભાવથી અથવા તો બીજા કારણથી, તેમની જ અષ્ટાવક-આખ્યાન આદિ બીજી કૃતિઓનાં સંબંધમાં તેમ થયું જણાતું નથી.

૨—અપર રત્ન

શ્રીમંત નામદાર મહારાજધિરાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ—
તેમના ગૂર્જર સાહિત્ય ઉપર ઉપકારો

ગમે તેમ હો, પરંતુ પ્રેમાનંદ જેવા મહાન પુરુષને તથા રત્નેશ્વર, ધીરો, ભોજો, દયારામ, તથા તેવા જ બીજા પોતાના રાજ્યના અલંકારભૂત સાક્ષરોને યથાર્થ સજીવ અને અમર કરવાના મહત્ત્વ ડર્શનું અપૂર્વ માન, આરંભમાં નામદાર મહારાજશ્રીને ઘટે છે. જેમ નામદારશ્રીની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ રાજ્યતંત્રના પ્રત્યેક નાનામોટા કાર્યને નીરખી ગઈ છે, તેમ તેઓની મર્યાદામાંથી સાહિત્યક્ષેત્ર પણ બાકી રહેવા પામ્યું નથી. તેઓશ્રીની વિદ્યાવિલાસવૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીએ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ તેઓશ્રી એક સુભાષિત વક્તા છે. એવા પુરુષસિંહ સર્વત્ર વિદ્યાને તથા સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે એમાં આશ્ચર્ય નથી. આ રાજ્યમાં પૂર્વે છ શાળાઓ હતી

અને તેનું ખર્ચ રૂ. ૧૩,૦૦૦ થતું હતું તેને બદલે હાલમાં, રૂ. ૨,૦૨૬ નિશાળો થઈ છે અને ઠેળવણી ખાતે ખર્ચ ૧૪,૦૬,૦૮૬ રૂપિયાનું થાય છે ત્રયર્થાઓને પ્રતિર્થ ઉત્તેજન આપનામાં આવે છે ગઈ માત રૂ. ૨,૫૦૦ તેમને બક્ષિય અપાયા હતા નથી માહિયનો લાભ જનમમૂલને રાજ્યમાં સર્વત્ર મળે એટલા માટે પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થાના મબધમાં પણ નિમેષ-ગિફ્ત અપાય છે અને પ્રત્યેક મુખ્ય ભાગમાં નિઘાત્રયાગર્થે મહાન પુસ્તકાલયો સ્થાપનામાં આવ્યા છે વળી રાજ્યને ખર્ચે મક્ત અને ફરજિયાત ઠેળવણી સર્વત્ર અપાય છે, અને અનેકવિધ નિયોગો ગિફ્ત ગૂજરાતી બાપા દ્વારા જ અપાય, એની એક મહાન મરથા સ્થાપના પૂર્વે, તે ડામને યોગ્ય શિક્ષકો તૈયાર કરના એક ગાળા પણ તેઓશ્રીએ ચાનું કરાવી છે અર્થાત્ વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ મારું નેટલું આનંદ છે, નેટલું બધું આ રાજ્યમાં એકત્ર કરાયેલું જોનામાં આવે છે *

આ સર્વ, નામદાર મહાગાનથીને નિસર્ગય પ્રજના આભારને પાત્ર બનાવે છે

• મિ બોર્ડને ડિરેક્ટર એફ એટ્સ લાયબ્રેરીઝ કરાવીને પુસ્તકાલયોની સારી વ્યવસ્થા કરાવી છે લક્ષ્મીવિલાસ લાયબ્રેરીને સેન્દ્ર લાયબ્રેરી થાઈ છે ત્યાંથી રાજ્યના બહારના ગામોમાં પુસ્તકો મોકલવામાં આવે છે વડોદરા ગઢેરમાં ૧,૦૦૭ સેન્દ્ર લાયબ્રેરીના મેમ્બર છે પ્રતિ દિવસ ૧૦૦ સુધી પુસ્તકો વાચનારમાં ફેરવવામાં આવે છે રીડિંગ રૂમમાં ૨૦૦ વર્તમાન પત્રો અને ચોપાનિયા રાખવામાં આવે છે નિત્યના વાચનારની સંખ્યા ૧૬૦ની હમણાં થવા બધ છે રાજ્યનો હાખનો જોઈને તેમના સરદાર નવાબ મીર મહમૂદીન હુસેનખાન જોયો હૈના લેખક છે, તેમણે આઠ પુસ્તક રચી તેની ૧૫ હજાર પ્રતિ લોખને મક્ત વહેચી છે તેમણે એ સારી ઇમારતમાં લાયબ્રેરી સ્થાપીને મોટા પુસ્તકસમૂહ જનસમૂહને સોંપી દીધો છે ઉપરાંત કરનારાને એનો મક્ત લાભ મળે છે

હમણાં ૨૪૨ સહ્યુલેટિંગ લાયબ્રેરી સ્થપાઈ ચૂકી છે ગામડાની લાયબ્રેરીને ગઢેરની લાયબ્રેરી પુસ્તક પૂરા પાડે એવી એક સુલભ યોજના કરવામાં આવી છે ૩૦ થી ૪૦ પુસ્તકો એક રૂમમાં ગામીને ફેરવી રાહાય એમ હતું છે, તેથી યેર બેઠાં વાચવાને ત્રીજાને પણ અનુકૂળતા થઈ પડી છે વળી સેન્દ્ર લાયબ્રેરીને અનુકૂળ આવે એક એક ગદાન પુસ્તકાલય બધાવવાની યોજના ચાલે છે

પ્રસ્તુત ગૂજરાતી ભાષાના સંબંધમાં નામદાર મહારાજશ્રીએ જે સંમદદિ અને ઉદારતા દર્શાવ્યાં છે તે, અત્યંત પ્રશંસાને પાત્ર છે. તેમની જ આજ્ઞાથી સ્વભાષા દ્વારા વિજ્ઞાન આદિનું શિક્ષણ આપવા કળાભુવનની સ્થાપના થઈ અને જ્ઞાનમંજુષા-ગ્રંથાવલિની યોજના થઈ. અને તેઓશ્રીની જ આજ્ઞાથી પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસાહિત્યના રત્ન-ખાણરૂપ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ૩૫ સટીક અંકો પ્રસિદ્ધ થયા. એ અંકો પ્રેમાનંદ, દયારામ આદિના યશઃશરીરને કાળખળથી નાશ થતાં અટકાવવામાં સારા સાધનભૂત થયા. એ શુભ કાર્યની યોજનામાં મારા સન્નિવૃત્ત રાજ્યનીતિવિશારદ દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જશભાઈ પણ આદ્ય સુચકરૂપે ભાગી હતા. તેમનો એ ઉપકાર ગૂર્જરપ્રબંધોએ મંભારી રાખવા યોગ્ય છે. એ કાર્યારંભના ઉપરી, મારા મિત્ર રાવ-બહાદુર હરગોવિંદદાસે તથા કાવ્યસંશોધન અને ટીકાના કાર્યના અગ્રણી રા. રા. છોટાલાલ નરભેરાએ પણ જે યથાયોગ્ય શ્રમ લીધો છે તે પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

વળી આ રાજ્યમાં પુણ્યતમ અને પુરાતન સ્થળો બહુ સંખ્યામાં છે. જેવાં કે ગૂજરાતની પ્રાચીન રાજધાની અણહિલવાડ પાટણ, સિદ્ધપુર પાટણ, તેથી પણ વિશેષ પુરાતન સુપ્રસિદ્ધ વડનગર, કારવણ (કાયાવરોહણ તીર્થ), આણંદ, કર્નાળી, મોંઢેરા, ડભોઈ ઇત્યાદિ છે. તેમાંથી ડભોઈનાં પુરાતન કામોતું એક સચિત્ર પુસ્તક મહારાજશ્રીએ બહુ દ્રવ્ય ખર્ચીને પ્રસિદ્ધ કરાવી, આ વિષયમાં પણ પોતાની અભિ-રુચિ અને પ્રસન્નતા દર્શાવ્યાં છે. એ આદિ અનેક નાનાં મોટાં કાર્યો એઓશ્રીની દેખરેખ નીચે થયાં છે. વળી સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને ખાસ આશ્રય આપી, અણહિલવાડ પાટણના જગદ્વિખ્યાત પ્રાચીન જૈન લંડારો તપાસાવી તેમાંથી ઉપલબ્ધ કેટલાએક સારા ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી પ્રકટ કરાવ્યાં છે. :

*ત્યારપછી આ ભાષાંતરનું કાર્ય ચાલતું ગખવાને રા. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરા એમ એ ની પસંદગી કરવામાં આવી છે. તેઓ સારા લેખક હોતાં ઘણાં પુસ્તક પ્રકટ કર્યાં છે. કેળવણી અપાતી શાળાઓ અને તેને લગતી યોજનાઓ, સુદૃઢ અને સરળ હેતુથી, હૃદયપરીક્ષણ આદિ ગ્રંથોનાં રચનાર રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતને પસંદ કરીને યુરોપ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેઓ ૧૯૦૭ ઓક્ટોબર માસમાં અહીં વર્ષનો અનુભવ મેળવી પાછા આવ્યા. દોઢ વર્ષ સુધી તો લંડનની યુનિવર્સિટીમાં ખાસ અભ્યાસ કરી અનુભવ મેળવ્યો, અને પછી ફાન્સ,

આ પ્રમાણે નિઘાત્તિના મુખ્ય માધ્યમો ઉપર પાની નાખી ગળનામા અથણી નજેગતની માતિત્યના નિમે જોટી પ્રગમા ડગીએ નેટલી ઝોગી ૭

ભાનતપના રાજસક્ષીના નિનામતપ ગજનમદાગતઓએ આના ચગિનુ અનમ્ય અનુગણુ ડગી, નગત્યમા નિધાનભીની મટદિ ડરની બાદુ ચોગ્ય કે તેમજ, જૂનગતી ભાષાના અભિમાની વિદ્વાનોએ પણ પ્રેમાનદની મતિ અને કૃતિને અનુમરના મદા ખતીલા રહેવાની ઝાળી રાખની ઘટે ૭

ગત પરિપદોનુ પશ્ચાદ્વલોકન

ગત આદ વર્ષમા ત્રણ પરિપદો બગાડ ચૂકી તેઓમા નાના નિયમ મળધી અનેક ઉચ્ચાનચ પક્તિના નિમરો આવ્યા હતા તેમા કેટલાએક મૂલ્યનાત્મક હતા અને કેટલાએક અતુપ્રતગદ હતા, તો કેટલાએક અધિક ચર્ચાને અનગાગ આપે એના હતા નિર્દિષ્ટ યાગી શ્રમ લઈને તેયાર કરનામા આની હતી તેમાના નિયમામાથી ઘણા ઉપર એ- પણ નિમધ ન હતો, ત્યારે કોઈકાઈ નિયમ ઉપર અનેક નિમધ આવ્યા હતા ૧૭ પણ નિયમો અચ્યુતિત રહ્યા ૭ તે મળધી મારા લખાણુ ચર્ચને ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ નિમરો લખાના જાય, તેમજ મારી રીતે ચર્ચા ચર્ચને લખાયના નિમરોમાથી માર ખ્યાઈ નિર્જાય ઉપર આનીને તેમાથી દર્શ યોગ્યયોગી નર્ચો પડાઈ, તેની પ્રમિદિ થાય, એની મારી મમળ નિજી ૭

આના પ્રતગના મતનર નિષ્કૃષ્ટે આનના જેના નિયમોમાથી

જર્મની, સ્વોદગ્રથેન્ડ આદિ દેશોમા અપાતા ગિફણની પક્ષતિનુ તેમણે મનત અને અવચોખ્ખ કરી, વિગતવાર રિપોર્ટ કર્યા અને ૧૯૦૯મા એ વિષય એજ્યુકેશન કમિશન આગળ, મિ રલેડનના પ્રમુખપણા નીચે ચર્ચાઓ દેગી ભાષામા હ ચ સિફણ તો આપણુ એ રતુત્ય છે એમ અપિત થયુ, પણ તે વ્યવહારુ નથી એમ તે સમયે અણવામા આંચુ તથાપિ, છેવટે મહારાજશ્રીને આ નિષ્કૃષ્ટ ચોગ્ય લાગ્યો નથી એ આગળ આવતા કથનથી સમજશે વળી મહારાજશ્રીએ ધર્મ અને નીતિના ગિફણની ચોજના કરવા માટે રા ડાહ્યાભાઈ લલ્લુભાઈ પુરોહિતને યુરોપમા મોકલ્યા તેઓ ત્યા જઈ નિરીક્ષણ કરી આવ્યા છે અને તે સળધમા તેમનો વિગતવાર રિપોર્ટ રહ્યુ થતા આ અગત્યના સળધમા અતિ ઉત્તમ ચોજના થાણુ થશે એવો પુરો બરોસો છે,

પરિપક્વ એક જોડણી વિશેનો અગત્યનો વિષય ચર્ચા અને નિર્ણય માટે હાથમાં લીધા છે. એ વિષય અધિક ગ્રંથાગ્રાહ કરવા નેપે, વધુ અગત્યનો હોતાં, તેનું નિરાકરણ સત્વર કરી નાખવાની ઘણી અગત્ય છે. આ વિષયમાં વિવાદનાં સ્થાન ઘણા છે અને તે અગત્યનાં છે ખરાં, પણ તેનો ન્યારે ત્યારે પણ અંત આપ્યા વિના ગ્રિહિ નથી. કેમ કે, ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગર્જર ભાષાનો દ્રશ્ય રચવાનું જે ઉપયોગી કાર્ય હાથમાં લીધું છે, તેમાં આપણી પરિપક્વ નિર્ણય કરેલા નિયમાનુસાર શબ્દોની જોડણી નાખવા થાય, તો તે આપણે એક મહાન કાર્ય કર્યું ગણાશે.

રાજકોટની પરિપક્વ આપણી પરિપક્વ કાર્યવલ્લીમાં દાખલ થયેલો બીજો વિષય યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં દેશી ભાષાઓનો પ્રવેશ કરાવવા વિશેનો છે. આ વિશે પ્રથમ પ્રયત્ન ન્યાયમર્તિ મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ કર્યો હતો. આવા પ્રકારની સૂચનાઓ જેમ પ્રારંભમાં વિવાદને પાત્ર થઈ, તેમાં નાના પ્રકારના વિદ્યો નડે છે તેમ, આ વિષયમાં પણ થયું હતું. તો પણ આવા ઉપયોગી અને મહાન કાર્યમાં ભગીરથની પેઠે પ્રયત્ન કરવામાં ઉત્તરાધિકારીઓ મંડ્યા રાંધવાથી શુભ પરિણામ આવી ચૂક્યું છે. યુનિવર્સિટીની આદિ અને અન્તની જે પરીક્ષાઓ-મેટ્રિક્યુલેશન તથા એમ.એ. એ એમાં દેશી ભાષાઓને સ્થાન મળ્યું છે. એના પરિણામરૂપે ગૂજરાતી પુસ્તકોનું અધિક વાચન તથા લેખન વિસ્તરાવા માંડ્યું છે, અને ભાષાત્રિમાં સુધારો અનેક દિશામાં પ્રકટ થતો જોવામાં આવે છે. હમણાં બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં પ્રાચીન દેશી ભાષાઓને દેશવટો આપવામાં આવ્યો છે; તો તેનું સ્થાન આપણી વર્તમાન ભાષાઓને આપવામાં આવે એટલા માટે. પ્રયત્ન ચાલતો કરવાનું કામ મને અગત્યનું લાગે છે. કારણ કે મારું માનવું એવું છે કે, અનેક જાતિના સમાજને પર સાહિત્યની પ્રબળ અસર થાય છે અને તે સાહિત્યની ઉન્નતિ અને વિસ્તાર સારુ તેનું પરિશીલન ફરજિયાત થવાની અગત્ય છે. કારણ કે ઘણી વાર જોવામાં આવે છે કે, આ સંસારની અનેક ઉપાધિઓ, તથા મનુષ્યગત નાનાવિધ દોષોને લીધે, અમુક કાર્યો ગમે તેવાં લાભદાયક અને સારાં હોય છે, તો પણ તે ફરજ-ધર્મના બંધન વિના સારી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી.

દેશી ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ કૃષ્ણવણી

વળી આ હેતુ સિદ્ધ કરના મારુ દેશી ભાષામાં ઉચ્ચ કૃષ્ણવણીના વિષયો નિઘાર્થીઓને ગીખનનાની વ્યવસ્થા અતિશય અગત્યની છે નિદેશીય વિષયો, નિદેશીય ભાષામાં મમજનના કરતા અદેશી ભાષામાં ગીખનના નધારે ઉચિત જ, કમ ક તેથી, નિઘાર્થીઓને પણ તે વિષય મમજનનાની મજાના થાય છે

માતૃભાષા દ્વારા જેમણે મારી અને સગીન કૃષ્ણવણી લીધેલી હોય છે તેમની વેખનનૈની અભ્યાસે કરીને ઝટાઘાટ થયેલી જોવામાં આવે છે ક્ષિટિગ મગ્દારે કૃપારત વધને સન ૧૮૦૦ પછી તેની પ્રથમ પચ્ચીનીવી, ખુદ મહેતાજીઓ તૈયાગ કરના માટે, મુળધર્મા નોર્મલ મૂલ મ્થાપી, ત્યારપછી દેશી ભાષામાં કૃષ્ણવણી આપનાનો પ્રારભ થયા દેશી ભાષાનો આગે અભ્યાસ કરીને જેઓને પછનાડથી અગ્રેજી ભાષામાં કૃષ્ણવણી લેનાનો લાભ મળ્યો, તેઓ સામાન્ય રીતે મારુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ગયા, અને તેઓએ દેશી ભાષામાં લેખ લખવા માડ્યા તેથી તેઓ પરિણામે મારા વેખકા નીવડ્યા છે એમ આપણા જોનામાં આવ્યું છે કૃષ્ણવણી ખાતા માટે નોર્મલ મૂલ દ્વારા અથવા ખીજી રીતે ઉચ્ચ પ્રનાગ્નુ નિલક્ષ પામી, યોગ્યતા મેળવેલા જોનામાં કવિ નર્મદાગઢની પણ પ્રથમ ગણના હતી તેઓ ક્ષત્રા ગામના મહેતાજી નિમાયા હતા અને કનટ મુળધર્મા આની સાહિત્યના કિત્સાહમાં મડ્યા ગ્હેનાથી પછનાડથી, પોતે મેળવેલી યોગ્યતાને પાત્ર થયા હતા

મુળધર્મા આ મૂલત્ર વ્યપાયા પછી અમદાવાદમાં નોર્મલ મૂલ પ્રથમ વ્યપાર્ધ ઓ તેમાં ના મા મહીપતરામ નિમાયા તેઓ યુરોપમાં જઈ, ત્યાની નિલક્ષપદ્ધતિનુ અનુકરન કરી આવ્યા ગૃન્દરાની નિગાગોમાં સાદુ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી જેઓ નોર્મલ મૂલમાં દાખલ થયા, તેઓમાં ઉપર જણાવ્યું તેમ, જેમણે અગ્રેજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તેઓ મારા વેખકા થયા છે એટલું જ નહિ પણ તેઓ જ્યા જ્યા ગયા છે, ત્યા ત્યા નિઘાર્થીના કાર્ય કરનામાં, સામાન્ય યોગેને યોગ આપનામાં અને કૃષ્ણવણીના લાભ આપનામાં આગેવાન નીવડ્યા છે ના સા મહીપતરામ પોતે સાગ્ર અથવા હોનાથી, તેમના ગિયો પણ તેમનું અનુકરણ કરના લાગ્યા હતા માગ મિત્ર હરિવાલ તથા તેમના જોગિયા ના હરિનલ્લ આદિ તેમાં ગ્હેના ઘણા મનાવો નડાય એમ ક મળધર્મા સાપ્તાહિક 'સત્યનકતા' ચલાવનાર પણ ના હરિવાલ હતા

માતૃભાષા દ્વારા સારી કેળવણી લીધેલા કેવા નીવડે છે તેનાં હજી વધારે દાખલા ખતાવી શકાય એમ છે; પણ તેના વિસ્તારમાં નહિ જિતરતાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે, હવે તો દેશી ભાષામાં ઉચ્ચ કેળવણી આપવાનો સમય એની મેળે જ પ્રાપ્ત થયો છે. એથી ધોરણ મુધી ગૂજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કરી, અંગ્રેજી શાળામાં દાખલ થયેલા કોઈ ભાગ્યે જ સારા લેખક થયા હશે; પણ જેઓ દ્વિતીય ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષા લઈને પોતાનું દેશી ભાષાનું જ્ઞાન ઉત્તમ કરી શક્યા છે, તેઓ જ સારા લેખક નીવડ્યા છે. પ્રથમ તો મહત્ત કેળવણી આપવામાં આવતી અને પુસ્તકોના પૈસા બેસતા નહિ. હમણાં ભારે ફી આપવી પડે છે, વીશીખર્ચ દસથી તે પંદર રૂપિયા મુધી ભરવું પડે છે, તેથી ગરીબ છાત્રાઓ ઊંચી કેળવણીનો લાભ લેતા અટકી પડ્યા છે. તેઓની આંતરડી ઠારવાને દેશી ભાષામાં મહત્ત ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની યોજના કરવાની ખરેખરી અગત્ય આપણે શિરે આવી પડી છે.

નાના પ્રકારની વિદ્યા-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પેટામાં આવી જાય છે. તેની કેળવણી દેશી ભાષા દ્વારા આપવાની પાઠશાળાઓ સ્થાપવામાં આવશે, તો આ કાર્યની સારી રીતે સિદ્ધિ થશે. આવી પાઠશાળાની અગત્ય નામદાર શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબના ધ્યાનમાં યરાયર જિતરી છે, એ ખુશી થવા જેવી વાત છે. આ વિદ્યાવિલાસી મહારાજ સાહેબે મરાઠી સાહિત્ય પરિપદને પોતાની રાજધાનીમાં ભરવાનું માન આપ્યું હતું, તે પ્રસંગે તેઓ શ્રીમુખે વદ્યા હતા કે:-

“દેશી ભાષાઓ દ્વારા ઊંચામાં ઊંચી કેળવણી, શુદ્ધ અપાતી થવી જોઈએ એવું મારું મત પણ છે. દેશી ભાષાઓની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ; દેશી ભાષાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આરંભ જ્યારે યુનિવર્સિટી કરવાની હોય ત્યારે કરે, પણ અમે શરૂઆત કરવાના છીએ. આખા રાષ્ટ્રના ઉદ્ધાર માટે દેશી ભાષાઓ જ સાધન હોઈ શકે.”

આવા મુદ્દા જેમના વિચાર જે આપણને જ બોધ કરે છે, તેમને વિનવવા જવાનો અવકાશ ક્યાં રહે છે ? ‘**રાજા કાલસ્ય કારણમ્** ।’ પોતે વિદ્યાવૃદ્ધિનો યુગ વર્તાવી દીધો છે. પોતે શ્રીમુખે વદ્યા તે જ પ્રમાણે વર્ત્યા છે. આ સ્થાને કહેવાને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ કૃપાળુ મહારાજશ્રી પોતે જ ગૂજરાતી પાઠશાળાનો આરંભ કરી ચૂક્યા છે. મહારાજશ્રીના બેતાલીસ મોટાં નગર અથવા શહેર છે, ત્યા

ઉચ્ચ કેળવણીના ચોરણે ગિદ્ધણુ આપવાની યોજના થાય છે અને ત્યાંથી પસાળ થનારા અભ્યાસીઓ ગૂર્જર પાઠશાળામાં દાખલ થાય, ત્યાં જે ઉચ્ચ નતિનો અભ્યાસક્રમ યોજાયો હોય, તેની પરીક્ષામાં જેઓ પાસ થાય, તેઓને ક્રમશઃ પદવીઓ આપનામાં આવે, તેમજ તેમાં પાસ થયેલાઓને મગદાગે નોટરીમાં દાખલ કરનામાં આવે, તો આની પાઠશાળાની નિયતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતી જાય એમાં નવાઈ નથી મને લાગે છે કે, આની યોજના નામદાર મહાનગરપાલિકાએ ધારી ગઈ હશે જ અને તેમનું યથાયોગ્ય પગિણામ આપણે અત્યંત નેશિ

નામદાર ગાયકવાડ મગદાની મોટી સમીતીને* ગૂર્જર ભાષામાં ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી યેનાના માધનો મળનાથી, તેઓની ઉન્નતિ યનામાં પણ વાગવાની નથી આખી વસ્તીમાં હમણાં લણનાગની મળ્યા ૧,૮૫,૧૭૭ થાય છે, તેમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય

આપણી બ્રિટિશ નાન્યની ગૂર્જરોત્તર પ્રાંત માટે ગૂર્જર પાઠશાળાઓ ન્યાપના આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તે પણ ખતી ગડે એમ ૭ નિદાખાતાના ઉપરી અધિકારીઓનો અભિપ્રાય દેની ભાષા દ્વારા ઉચ્ચ કેળવણી આપનાનો જણાયો હતો

સાહિત્યનો પ્રદેશ-જનમમાજની ઉન્નતિ સાથે સંબંધ

આટલું ગત પગિણેએ ઉપાડેલી કાયવાદી મળધી જે સ્વચ્છ કરના યોગ્ય હતું તે મેં દર્શાવ્યું છે નાચનમાળાનો પ્રશ્ન પણ તેણે ઉભાડ્યો જે પગલું તે માટે એક સ્વતંત્ર દમિટી નિમાયકી હોનાથી એ પ્રશ્નમાં કોતરવું એ યોગ્ય નહિ લાગનાથી, હવે ૯ પ્રાકૃત સાહિત્ય આદિ મળધમાં માગ નિચારો ચલાવજિત જણાવું છું

સાહિત્ય શબ્દપ્રધાન અર્થમાં જેટલું નાન્ય છે તેને લાગુ પડે છે, મણુ ગૌણ અર્થમાં તે આનંદ સહિત ઉપદેશ આપનાર એના કાર્યોદિના અવમા નપગય જે આપણે એ સંકુચિત અર્થનો ત્યાગ કરી જ્ઞાને માત્ર-તેના વિષયો અને તેના માધનો-એ સર્વત્ર પ્રદણુ કરનાનો ૭ અને એ જ દષ્ટિમિત્તુ લક્ષમાં રાખીને, સાહિત્ય પગિણેમાં

* ૧૦,૫૫,૧૩૫ પુરુષો, અને ૬,૭૬,૮૬૭ સ્ત્રીઓ સાથે ૨૦,૩૨, ૭૮૮ માણસની વસ્તી છે ૪૨ ગઢેર અને ૩૦૫૪ ગામ છે, તેમને માટે ૪૧ અમેલ અને ૨૬૮૩ ગજરાતી નિશાળો છે આ ઉપરથી જણાય છે -, માત્ર મોડા જ ગામ નિશાળ વિતાના બાકી હશે

અપેક્ષિત નિબંધોના વિષયોની યાદીઓ વિસ્તારમાં આપી છે. પ્રથમ પરિપદના પ્રમુખ સદગત સાક્ષર શ્રી. ગોવર્ધનરામે પોતાનાં ભાષણોમાં સાહિત્યને માત્ર ઉપર જાણુવેલા દ્વિતીય અર્થમાં લખેને તેના વિભાગો દર્શાવ્યા હતા; અને તેનો આરંભકાળ આશરે ૧૪૦૦ નો દર્શાવ્યો હતો. બીજી પરિપદના પ્રમુખ સાક્ષર શ્રી. કેશવજીએ, પોતાના ભાષણોમાં પ્રધાન પણ આશરે તે કાળને દોઢ-એક શતક પૂર્વે કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્રીજી પરિપદના પ્રમુખ મારા મિત્ર દા. ગા. ગંગાલાલભાઈએ એક લિપિ, જોડણી, શબ્દો આદિ સાહિત્યના દેહભૂત વિષયો ઉપર વિચારદષ્ટિને પ્રેરો હતી. એ સર્વ ઉપયોગી વિષયો હતા.

સાહિત્યની સમાજ ઉપર અને સમાજની સાહિત્ય ઉપર અસરો રૂપ જ જે પરસ્પર, ઉપકાર્ય-ઉપકાન્ક ભાવ છે, તે આપ સર્વના લક્ષમાં છે જ. સાહિત્યની ઉત્પત્તિ એ સમાજની પ્રગતિ છે અને સમાજની પ્રગતિ એ નવા નવા સાહિત્યને પ્રકટ કરાવી તેને વિસ્તારે છે. જેમ જેમ વાચક વર્ગ અધિક જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ સારુ. ઉચ્ચ વિષયો ગ્રહણ કરવા સારુ જિજ્ઞાસુ થાય છે, તેમ તેમ લેખક વર્ગને નવા નવા શબ્દો અને વિચારદર્શન શૈલીની જરૂર પડતી જાય છે; વાક્યો આદિની રચનામાં અધિક સાવધાન થવું પડે છે અને એ પ્રકારે તેઓ ભાષાના શબ્દકોષ. વિચારદર્શન તથા લેખનશૈલીની અભિવૃદ્ધિ કરે છે.

સાહિત્યના વિભાગો

વિષય પરત્વે સાહિત્યના ત્રણ વિભાગો પડે છે. કાવ્ય (Poetry) દર્શન (Philosophy), અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો (Science). એમાં વિજ્ઞાન એ ઐહિક-એટલે સૃષ્ટિજન્ય પદાર્થો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દર્શનનો સંબંધ ઈશ્વરાદિ પારલૌકિક પદાર્થો પરાયણ છે. આ બન્ને વિષયો ઘણાં ગંભીર હોતાં શ્રમ વિના એકદમ સાધ્ય થઈ શકે તેવાં નથી. કાવ્યનો વિષય નૈસર્ગિક હોતાં મનુષ્ય પ્રાણીનાં મનમાં એની મેળે સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવેલો રહે છે, અને સમાજ ઉપર તે સત્તર અસર કરી શકે છે, તેથી જ પૂર્વકાળથી આરંભમાં કાવ્યસાહિત્યની યોજના થતી આવી છે, કેમ કે એ, મનને પ્રસન્નતાપૂર્વક કઠિણ વિષયોમાં પણ અભિમુખ કરાવે છે, અને શ્રમિત થયેલાં મનોને વિનોદ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તથા મુગ્ધોને અર્થાત અનુભવીઓને સંસારની સ્થિતિનું દર્શન અને ભાન કરાવે છે, આવો વિવેક હોવાથી સાહિત્યની ઉત્પત્તિ

અને તેના અગોના નિઝમના મનવમા મર્ન બાપાઓમા લાવ્ય-
માહિત્ય વગરે યોગ્યિય અને નિઝા પામેયુ તેનામા આવે છે
આપણી ગૂઢગતી બાપામા તો આત્મજ્ઞાનાદિ નિપયનો પ્રચાર
દનિતાના સાધન દ્વારા થએલો છે પરંતુ વિજ્ઞાનની તેટલી ઉન્નતિ થતી
અટકી પડી છે તેના કારણ એ છે કે, માયાના પ્રપચમાથી જ્ઞાનીઓ
નિમુક્ત થતા ગયા, આ નાગવત મમાર ઉપગથી તેમની વૃત્તિ વિગમી
ગઈ, તેઓ જ નાનાપ્રજાની નિષ્ઠા રીખનનારા હતા, અને નાના
પ્રજાની હમણા જે ગોપ થતી જોનામા આવે છે, તેમાની જે તે
સમયે પ્રચલિત હતી તે તેમણે વિસારી દીધી, અને પરિણામે તેમનું
નિશ્ચય આપનાર ગહેતા ગહેતા બંધ થઈ ગયા જ્યાં આ દેશમા અન્ન-
પાનાદિની જોઈએ એટલી અનુકૂળતા હોનાથી મર્નનો નિર્નાહ મારી
રીતે વાલના લાગ્યો, એટલે તેમને તે માટે નિશેષ ડગલૂટ કરવાની
અગત્ય ગતી નહિ પરંતુ મમય નિનો ગયો તેમ તેમ, દેશની સમૃદ્ધિ
તેમને બહારના યોગોનું આગમન થના લાગ્યું અને મમયે મમયે
તેમના તરફથી જે ઉપર આક્રમણો થના લાગ્યા તેમા વળી,
કળિયુગના યોગે કરીને માહોમાહે આન્તગઢાંચો આવતા જ ગયા

પરંતુ ગત ગતકથી એ ક્ષેત્રો ખિટીગ માત્રાન્તની નીતળ
હાયા નીચે, નાટપ્રાય થઈ ગયા છે, એટલે હવે કરીને ખેમનાનો
વારો આવ્યો છે તેથી નીતળ દિશામા માહિત્યે હવે ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ
કરના માહી છે

ખિટીગા માથે આપણો મમય વ્યાપાર દ્વારા થયો હતો એ
મમય ધર્મિરેન્ગથી બહુ દિશામા નિગૂન થઈ ગયો, અને મક્ષેપમા
કહીએ તો નર્તમાનમળમા પગપર વ્યાપારે એક નિશ્ચય અરૂપ
ધર્યું છે, તે એ છે કે, આનના મમયમા પત્રિમરાગીઓએ વિજ્ઞાનની
જે વૃદ્ધિ કરી છે, તેનો લાભ તેઓ આપણને આપે છે અને તે ॥
બંદામા, આપણા પૂર્વજોએ જે અપૂર્વ અને અતોદરિત રહ્યમય
આધ્યાત્મિક આદિ મુપ્રતિરિત કર્યું છે, તેનો લાભ તેઓ લે છે

આપણુ ગૂઢગતી લાવ્યસાહિત્ય લાલકૃતબેદથી બે પ્રનાગનું છે
એક પ્રાચીન અને બીજું અવાચીન

કાવ્ય માહિત્ય

ગૂઢગતી બાપાનું ઉપનંધ પ્રાચીન લાવ્યમાહિત્ય ભાગત-
મન્માન્ય પગમબક્ત નર્મિદ મનેતાથી આગવાનું ગદ્ય હતો ગણે

છે. એ સમય બક્ષિતો હતો. ધર્મનો હતો. ગૂઢગતમાં ગીતગોવિંદ, ભાગવત આદિ કૃષ્ણલીલાનાં વર્ણન કરનારાં કાવ્ય અને પુરાણોએ સારો પ્રવેશ કર્યો હતો. તેનાં સંસ્કારોથી નરસિંહ મહેતા તથા તેનાં સમકાલીન કવિઓની કવિતા રચાયેલી છે. જેમ કવિ જાણ તથા ભીમે સંસ્કૃત કાદંબરી. ભાગવત. પ્રબોધચંદ્રોદય આદિનાં વધવટ કરેલાં અવતરણો ગૂઢરાતી ભાષામાં કર્યાં. તેમ છૂટક પદો અને રાગબદ્ધ કવિતા પણ બની. મુખ્યત્વે તે કવિતા ધર્મમૂલક છે. તે પછીના શતકમાં નાના પ્રકારનાં પદોને બદલે પુરાણમૂલક અનેક મોટાં જુદાં જુદાં આખ્યાનો જેય રાગોમાં રચાયા માંડ્યા, અને તે લોકોમાં બહુ પ્રચલિત થયાં. આવા લેખકોમાં વિષ્ણુદાસ મુખ્ય હતા. ત્યાર પછીના શતકમાં આવાં આખ્યાનો ઉપરાંત લૌકિક વાર્તાઓ કવિતામાં રચાયા માંડી; એમાં શામળબટની વાર્તાઓ મુખ્ય છે. આ સમયમાં હવય આદિ જાતિ અને ખીજાં છંદોનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો. પ્રેમાનંદનો શિષ્ય રતેશ્વર સંસ્કૃત સુપ્રકિત કવિ હતો. તેણે વસંતતલિકા આદિ વૃત્તોમાં કવિતા રચી. એ સમયમાં ગૂર્જર કાવ્યસાહિત્ય બહુ વિસ્તાર પામી ગયું છે; એક તરફ શૃંગારાદિ રસમય આખ્યાનો લખાતાં હતાં. તેમ ખીજા ભાગમાં શાન્તરસપ્રધાન કવિતાસાહિત્ય પણ સમાન પ્રમાણમાં રચાયું જ નહતું હતું. કવિરાજ પ્રેમાનંદ સંખંધી ઉપર કથન થએલું હોવાથી અત્રે તેની પુનરુક્તિ આવશ્યક નથી. અખાએ ઉચ્ચ વેદાંતનો કવિતા દ્વારા પ્રચાર કર્યો અને ધીરો, ભોજો આદિ ખીજા કવિઓએ સામાન્ય લોકોમાં પ્રિય થઈ પડે એવાં પદોમાં સિદ્ધાંત-દર્શનના સાધનમૂલક વૈરાગ્ય આદિનો ઉપદેશ કર્યો.

ગૂર્જર ભાષાના સાહિત્યમાં એક વિલક્ષણતા એ જણાય છે કે. કેટલેક ભાગે જુદા જુદા કવિઓએ. કેવળ શૃંગાર કે કેવળ વૈરાગ્ય વર્ણવ્યો છે, અને કેટલાક ભાગમાં તો એક જ કવિએ એ બન્ને વિરોધી રસોનો ઉત્કૃષ્ટરીતે જનસમાજને આસ્વાદ આપ્યો છે. દયારામની શૃંગાર અને વૈરાગ્ય ઉભય રસની કવિતા છે. સદ્ગત ગોવર્ધન-ભાર્ગના સરસ્વતીચંદ્રમાં આદ્ય એ ભાગમાં તથા અંતિમ એ ભાગમાં એવો રસભેદ છે. એક પાસ નર્મદાશંકર જીવસાવાળી તેમ જ શૃંગાર-રસપ્રધાનવાળી કવિતા રચતા જતા હતા. તો બીજી પાસ કવિ દલપતરામ નીતિવર્ધક તેમ જ ઉદ્યોગપ્રેરક કવિતાઓ રચતા હતા. એ પ્રમાણે તેમનામાં પણ આવો ભેદ હતો.

પ્રાચીન ડવિઓની શ્રેણીનો સમય ગૂઝગતના સુપ્રખ્યાત ડવિ, ગમમૂર્તિ દયારામભાઈની હયાતી સુધીનો ગણી, તેનો અત પણ તે જ સમયે માથે ગણવો ઉચિત છે

ગૂઝરાતી જૈન સાહિત્ય

પ્રાચીન ડાવ્યસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જૈન લેખકોએ પણ સગીન વૃદ્ધિ કરી છે, તે આપણા લક્ષ બહાર રાખવું વડતુ નથી ગૂઝરાતના ઇતિહાસમાં જૈનોએ બહુ અગ્રણી ભાગ લીધો છે, પણ તે વિષયનો વિસ્તાર કરનારે આ યોગ્ય ગ્રંથ નથી જૈન મુનિઓએ ઘણા રામા, સત્રાથો, આદિ અનેક રસપૂર્ણ ડવિતા નાના પ્રકારના દેશી ગગોમાં, તેમ જ હદોમાં લખી છે સવત^૧ ૧૪૦૦ થી તે સાહિત્યનો પ્રસિદ્ધ આગમ થયો હોય એમ હમણા જણાય છે પ્રાગભ થોડે થોડે થતા પાળળથી તેમાં બહુ ગ્રંથો ગ્યાયા છે, તેમાં કેટલાક બહુ વખાણના યોગ્ય ડાવ્યગ્રંથો પણ ગ્યાયા છે જેવા કે—શ્રીપાળરાસ, ગમત-વિલામ, વિમળમત્રી ગસ, નળાખ્યાન, નદમત્રીદી, મૃગાનતી ગમો, મદનરેખા આદિ

આજણ તથા જૈન ગ્રંથે ધર્મમૂલક વિરોધ હોનાથી, તે કે બનેની ભાષા એક હતી પણ, પોતપોતાના ધર્માનુયાયીઓને ઉપયોગમાં આવે તેને માટે, બનેને ભિન્ન માહિત્ય રચવાની અગત્ય પડેલી જણાય છે આના ધર્મવિગેધનું સારું પગિણામ એ આવ્યું કે, એથી ભાષા-સાહિત્યના ગ્રંથોની સખ્યામાં સારો વધારો થયો ખેડની વાત તો એ થાય છે કે, એક ધર્મના એક માર્ગના પથીઓ બીજા માર્ગના પથીઓનું ગ્રહણ કરતા નથી, અને તેથી ગૂઝગતી સાહિત્યની ચચામાં અત્યાર સુધી મોટે ભાગે, જૈન સાધુઓનો જોઈતો ઉત્તેજ થયો દેખાતો નથી પણ ડાવ્યાદિ જેવા માહિત્યમાં, ધર્મ જેવા ભિન્ન વિષયને ઢાઈ પણ લાગતુનળગતુ નથી, અને જેનું ગસ એ જનન છે, એવું ડાવ્યાદિ સાહિત્ય જૈનોએ લખ્યું હોય તો પણ, તે તેના ગમવત્તા ધર્મને લીધે સર્વ ગમિત વાયગ્રએ ગ્રહણ કરના યોગ્ય છે

(૧) ગીતમ સ્વામીનો રાસ સવત ૧૪૧૨માં લખાયેલો તથા બીજો હ સ-વત્સ રાસ એ બે રાજકોટમાં ભરાયેલી પરિષદના પ્રદર્શનમાં મુખયા હતા સવત ૧૪૦૫ માં વસ્તુપાળ રાસ, પછી ભારતબાહુ રાસ ઈત્યાદિ રચાયા છે

અણુહિલવાડ પાટણ, જેસલમેર આદિ ભારતનાં અનેક મુખ્યસિદ્ધ સ્થળોએ, પુસ્તકનાં ભંડારો સ્થાપી નૈનોએ, નૈન તેમ જ આત્મશુદ્ધિમાર્ગોને હાથે રચાયલા અનેક ગ્રંથોનું સંરક્ષણ કર્યું છે. એવો નૈનોનો મહાન ઉપકાર આપણે ભૂલી જવો જોઈએ નહિ.

શિક્ષણ અને વિદ્યાવૃદ્ધિના પ્રયાસ

પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધી આટલું દિગ્દર્શક જણાવ્યા પછી, હું હવે અર્વાચીન સાહિત્ય સંબંધી જણાવું છું. કૃપાવંત બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય હેઠળ નવીન કેળવણી આપવાને અર્થે જે શિક્ષણ અને વિદ્યાવૃદ્ધિના પ્રયાસો આદરવામાં આવ્યા છે, તે અર્વાચીન સાહિત્યનાં ખેડાણમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ અને વિદ્યાવૃદ્ધિના પ્રયાસનાં ઉદાહરણો નવીન ક્ષેત્રોમાં તે જમાનાના કેળવાયલાઓએ જે કર્તવ્ય બજાવેલું છે, તે અર્વાચીન સાહિત્યની ઘટનાના પૂર્વરંગ જેવું હોવાથી. તેનું દિગ્દર્શન અત્રે કરવું ઉચિત છે.

ગૂજરાતી પ્રગ્નને નવીન શિક્ષણ આપવાના હેતુથી સન ૧૮૨૦ માં નેટિવ સ્કૂલ યુક અને નેટિવ સ્કૂલ સોસાયટી સ્થાપવામાં આવી. તે સમયે એલ્ફિન્સ્ટન મુખ્યમંત્રીના ગવર્નર હતા. તેઓનો અભિપ્રાય લોકને દેશી ભાષાઓમાં કેળવણી આપવાનો થવાથી, સન ૧૮૨૨માં 'હિન્દ નિશાળ' અને 'પુસ્તક મંડળ' એવું નામ ધારણ કરેલી સંસ્થા ચાલતી થઈ. તેમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓને સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. પ્રથમ પુસ્તકો મરાઠી ભાષામાં રચાયાં. તે વેળાએ કેળવણીના આગેવાન મરાઠી હતા, તેથી તેમણે અથવા તો અંગ્રેજોએ મળીને ગૂજરાતીમાં કેળવણીનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કર્યાં.^૧

૧. લિપિધારા, ડાડસ્કીની વાતો, બોધવચન, ઈસપનીતિ (અંગ્રેજીમાંથી મરાઠીમાં થયેલી, તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં ભાષાન્તર બાપુ શાસ્ત્રીએ કરેલું.) (નાની) બોધકથા, બાળમિત્ર (અંગ્રેજી ઉપરથી મરાઠીમાં થયેલું, તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં) પંચતત્ર (સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રથમ મરાઠીમાં થયું અને તે ઉપરથી ગૂજરાતીમાં થયું) ગંગાધર શાસ્ત્રી ફૂડકેએ રચેલું બ્યાકરણ (નાતું અને મોટું). આ બધા પુસ્તકો દેવનાગરી લિપિમાં છપાયાં હતાં. 'વિદ્યાના હૃદય, લાલ અને સંતોષ' એ નામનું પુસ્તક રેવરેંડ ગ્રેહરોએ અંગ્રેજી ઉપરથી ગૂજરાતીમાં રચીને છપાવ્યું હતું. 'ઈંગ્લેંડ દેશનું વર્ણન' એવા નામનું લીટી દોરીને ગૂજરાતી અક્ષરે છપાયેલું એક પુસ્તક હતું.

પછનાડેથી ગણુઠોભાઈ ગિરિધરભાઈ આદિ પઠિત ગૃહગ્રથો એ દિલચાતમા દાખલ થયા, ત્યારે ગૂર્જર ગિગને ગોભા મળના લાગી તેમના પત્રી ડગ્મનદાસ મછાગમ,^૧ મોહનલાલ ગણુઠોડદામર^૨ અને પ્રાણુનાન મથુગદામર^૩ એઓએ સાગ ભાપાતર ક્યા આગળ જતા સૃષ્ટિજન્ય ઈશ્વર જ્ઞાન, મત્રગાનના મૂળતત્ત્વ, ગ્રીન સાહેબની ખગોળ-વિદ્યા, ઈત્યાદિ ગ્રંથોનો તેમા ઉમેરો થયો હતો.

પ્રાચીન મમયની એન્કિન્ડન પાઠગાળાના આ ગૃહગ્રથો અભ્યાસી હતા એમના પત્રી એ જ પાઠગાળામા અભ્યાસ કરનાર અને ખીજ ગૃહગ્રથો હર્ગિનજલદામ બાળગોવિદદાસ, મયાગમ ગભુનાથ, ડગ્મનદાસ માધનદાસ, ડગ્મનદાસ મળત, મહીપતરામ ઉપરામ, નર્મદાશકર લાલશકર, દત્તપત્રગમ ખખખર, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશકર, ગગાનામ કિરોગદામ આદિ ગૂર્જરગતી ભાષાના ઉત્કર્ષ માટે ગ્રંથપાથેત્વ 'બુદ્ધિનર્ધક' હિન્દુ મભામા ભાપણો આપનાના અને આ ભૂમિમા સુધાગના ખીજ રોપનાના કાર્યમા અતઃકરણપૂર્વક મડયા હતા.

આણી તરફ સૂતવામી દુગાગર મહેતાશ, નંદગકર અને નનલરામ આદિ વિદ્યાવૃત્તિના કાર્યોમા મડી પડયા હતા અમદાનાદમા પ્રથમ ભોગીલાલ પ્રાણુનજલદામે નિદાના ખીજ નાવ્યા હતા અને ત્યાથી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશકર આદિ ઉત્તમાડી પુરુષોને સુખધની પાઠગાળામા મોકલના ચોખ્ખ કરીને તેમને ત્યાના નિકાન મડળમા દાખલ થવાની ચોખ્ખતાએ પહોચાડી દેવાને માધનજૂત થયા હતા મગનલાલ વખતચદ અને એદલત ડોમાભાઈ એઓએ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ' આદિ પુસ્તકો રચ્યા હતા ગુજરાત નર્નાકચકર સોઆયટીની ફાર્મસમાહેએ ગ્રંથપના કરી હતી (૧૮૪૮) વર્તમાનપત્રો અને માસિક પણ પછનાડેથી ચાલના થયા હતા.

પત્રી અમારો સમય આવ્યો ગ બ ભોળાનાથભાઈ, દરિ દત્તપતરામ, રા મા મહીપતરામ, રા મનસુખરામ, રા ભાઈશકર ન્હાનાભાઈ આદિનુ મડળ ગ્યાયુ હતુ પ્રથમ જે નિદાખ્યામક મભા ગ્રંથપાયની બધ પડી ગઈ હતી, તેનો મત્રી મને નીમ્યો હતો.

૧ શાળોપયોગી નીતિગ્રંથ

૨ મરાઠી બખગના જે ભાગનુ મરાઠી ઉપરથી ભાપાતર અને ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ

૩ કોલબસનો જ્ઞાનન્ત (અગ્રેષ્ઠ ઉપરથી)

અને તે સભા પૂરેપૂરી જગત કરવામાં અમે સર્વેએ પૂરી ડાળી રાખી હતી. મુંબઈની બુદ્ધિવર્ધક સભામાં કવિ નર્મદ ગર્જના કરી રવા હતા, ત્યારે અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામ પોતાની કવિતાની મધુરતાથી સભાનું મનરંજન કરતા હતા. અમદાવાદમાં ધર્મસભા સ્થાપવામાં આવી હતી અને ‘ધર્મપ્રકાશ’ ઓપાનિયું ચાલતું થયું હતું અને ગૂજરાતી ભાષાની વૃદ્ધિ કરનાર અને તેની સેવામાં તત્પર મંડ્યા રહેનાર શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ પણ આ વેળાએ અહીં જ વિદ્યાપ્રસારનાં આવાં કાર્યોમાં મહાલતા હતા. તેઓ તેના તંત્રી હતા. પાછળથી તેમણે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ગૂજરાતી ભાષાનો કોપ રચવાની યોજના પણ કરી હતી.

મારા પરમ મિત્ર સદગત મનઃસુખરામ પ્રથમ મુંબઈ ગયા અને પછીથી હું પણ ત્યાં જવા પ્રેરાયો. તેમ જ ખીજ પણ કેટલાક ત્યાં ભેગા થતાં, મુંબઈગરા અને અમદાવાદીનું મિત્રણુ દૂધમાં સાકર ભળ્યા પ્રમાણે વિદ્યાવૃદ્ધિના કાર્યમાં અનુકૂળ થઈ પડ્યું.

સુરાષ્ટ્રની રાજધાની રાજકોટમાં પ્રથમ ભોગીલાલભાઈ અને સુધારાનો ઝુંડો પકડી રહેલા દુર્ગારામ મહેતાજી તથા પછવાડેથી મોતીલાલ રામપ્રસાદ, નવલરામભાઈ, ગોપાળભાઈ સૂરભાઈ એએને આ સૂનું અને નવીન ક્ષેત્ર સોંપતાં તેઓએ ત્યાં વિદ્યાવૃદ્ધિ કરવામાં પાછી પાતી કરી નથી. વડોદરા રાજ્યમાં પણ આ સમયે આવો વિદ્યાવૃદ્ધિનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો હતો.

આ પ્રમાણે મુંબઈ, સુરત, અમદાવાદ, રાજકોટ આદિ મુખ્ય સ્થાનોમાં વિદ્યાવૃદ્ધિનો પ્રારંભ થવા પછી, ભાષાએડાણનાં કાર્યો પણ ચાલનાં થયાં હતાં અને તેનાના પ્રકારે વિસ્તારાતાં હતાં. વિદ્યા-પ્રચારિકા નવી સંસ્થાઓમાં છાપખાનાં પણ સ્થપાતાં જતાં હતાં. આ પ્રમાણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં નવી જાતનાં ખીજ રોપાતાં હતાં અને તેને ખિલાવનારા નવીન માળીઓ નવીન પ્રકારના બુટાનો ઉઠાવ કરતા હતા.

ધર્મના જ્ઞાનના પ્રચારને અર્થે મુંબઈમાં ભૂલેશ્વર આગળ શુદ્ધ-દ્વૈત જ્ઞાનનો ઓધ સદગત ગદુલાલજી અને અદ્વૈત જ્ઞાનનો ઉપદેશ વેદ-ધર્મસભામાં વે. પા. જયકૃષ્ણ વ્યાસ વ્યાખ્યાનો દ્વારા આપતા અને અપાવતા હતા. તેને માટે પુસ્તકો અને ઓપાનિયાં પ્રકટ થતાં હતાં.

વૈદકજ્ઞાન આપનાને વૈદ્ય પ્રભુરામ, ડૉ બાલચંદ્ર અને ડૉ પોપટભાઈના પ્રયામથી એક સમ્યા સ્થપાઈ આ મર્વેના પરિણામમા પછનાડેથી ખીજી સારી સમ્યાઓ સ્થપાઈ છે

જૈનોએ પણ પોતાના ધર્મનિષયક જ્ઞાનના બહાર ખોલીને પુસ્તકો છપાવી તથા સમ્યાઓ સ્થાપીને પ્રગતિ કરના માડી હતી તેમના પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રયાસ નિમે નિરાણુ ધ્યન ધ્યુ છે

મધિરૂપ સાહિત્ય

આ પ્રકારે સનત્ર સામટા ઉદ્યોગો ચાલતા દયારામ પછી સાહિત્યની પ્રગતિ નાનાનિધ થના માડી તેનુ દિન્દર્ગન થતા જણાગે કે પૂર્વના દરતા એક નવીન પ્રદાગનુ વિલક્ષણુ રમ ધારણુ કરતુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયુ છે અને તે યુનિવર્સિટીદ્વારા વધારે શિક્ષણુ પામેલા યુવકોના હાથથી જે નીનીનતર માહિત્યનો આરભ થના માડ્યો છે, તેની મધ્યેના અનુદાગની પ્રગતી કરનારુ છે એ ઉભયને જોડનારુ છે, સાદગરૂપ છે, સધિરૂપ છે ખરુ જોતા, એ સાહિત્યમા કેવળ નવીન નિચારોની પ્રધાનપણે મકલના નથી, તેમ જ, તે કેવળ પ્રાચીનનુ અનુરણુ પણ નથી પરંતુ માહિત્યના વિવિધ ખીજોનો તેમા નિક્ષેપ થયો છે એ સબધમા આ અનસરે અપમા ઉપસહાર કરુ તો તે ક્ષન્તવ્ય જ ગણાગે

મધિરૂપ માહિત્યનો જે મમય ઉપર જણાવ્યો, તેને અમારા મમયના માહિત્યનો મમય હોનામા આવે, તો તેમા કાઈ બાધ નડ એમ નથી એ સાહિત્યના મુખ્ય બેદગરક ચિહ્ન, ગદ્યયેષો તથા નાટકો, તેમ જ જૈનોને સ્થળે પારસી ભાષ્યોએ જે ભાગ લેના માડ્યો, તે ગણી ગઝાય એમ છે દયાગમભાઈના સમય મુધીમા ગદ્યભાગ, બહુધા કોઈ કોઈ સમૃત્ત ગ્રંથોના ગાસ્ત્રીય ગૈવીમા ભાષાન્તરો થતા, તે હતો ગદ્ય માત્ર ધ્યન કરનામા જ વપરાતુ, એટલે નિશિષ્ટ માહિત્યમા તેનો આશ્રય લેનાતો નહિ એમ લાગે છે પરંતુ ત્યાગ પછી તો, અગ્રેજી ભાષામા નિમધાદિ લેખો ગદ્યમા હોય છે, તે જોઈને ગૂજરાતીમા તેવો જ આરભ થના માડ્યો આવા આભિદ ગદ્યમા હમણા વિદાસ પામેલી વિવિધ સૈનીના ચમત્કારો ન હતા પણ તેની ભાષા મરજ અને માદી હતી પરંતુ અમારા જ મમયમા થોડા દાળમા કમે કમે તેમા સાહિત્યોચિત લલણો આવના માડ્યા

મારા મિત્ર સદ્ગત મનઃસુખરામે ઉત્તરોત્તર સંસ્કૃત શબ્દોના અધિક ઉમેરણના પ્રયત્નો પોતાના લેખોમાં કર્યા. તે સમયે ભાષાશુદ્ધિ તથા શબ્દલેખન શૈલીના સંબંધમાં પણ હાલની પેઢે બહુ વાદવિવાદ થતા. તે તે સમયનાં “બુદ્ધિવર્ધક” “બુદ્ધિપ્રકાશ,” “સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ” આદિના વિષયો જેવાથી જાણાય એમ છે. એ ગદ્ય ક્રમે કરીને કેટલા બધા વિકાસને પામ્યું છે એ સર્વેને મુવિદિત જ છે.

જ્ઞાનના જે જે વિવિધ વિષયો છે, તે સંબંધમાં કોઈ કોઈ સારા લેખકો તે સમયમાં થયા; તેમાં ગદ્યનિબંધલેખકોમાં કવિ નર્મદાશંકર અને રા. મનસુખરામ સારી પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે. કવિ નર્મદાશંકરે ગદ્ય તથા પદ્ય બન્નેની રચના કરી તથા અંગ્રેજી કવિતાનું અને મરાઠી કવિતાનું કેટલેક અંશે અનુકરણ કર્યું; દયારામ આદિ પ્રાચીન કવિઓના લેખો અને ચરિત્રોનો ઉદ્ધાર પણ કર્યો; અને સાધન વિષયમાં પિંગળ, રસ અને અલંકારોના પ્રવેશકો રચ્યા. કેપ રચવાનો સ્તુત્ય પ્રયત્ન પણ તેઓએ જ કર્યો. કવિ દલપતરામે પિંગળ રચ્યું હિંદી કવિતાનું અનુકરણ કર્યું, નીતિવર્ધક કવિતાઓ રચી અને ગૂજરાતને ચિરસ્મરણીય અને પરોપકાર દાર્પસ સાહેબના આશ્રય વડે ઐતિહાસિક શોધો કરી. રા. બ. નંદશંકરે કરણધેણીની સુપ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય કથા નવીન શૈલી ઉપર ગદ્યમાં રચી.

કરસનદાસ મૂળજી સુધારાના આગેવાન નાયક હતા. તેમણે નીતિવચન, સસારસુખ, ઇચ્છાંડનો પ્રવાસ, આદિ પુસ્તકો રચ્યાં અને “સત્યપ્રકાશ” વર્તમાનપત્ર ચલાવી છેવટે તે “રાસ્તગોક્તાર” સાથે મેળવી દીધું. તેઓ કેટલીક મુદત સુધી “રાસ્તગોક્તાર” ના તંત્રી હતા. રાવસાહેબ મહીપતરામે પણ નવલકથાઓ રચી, તેમ જ નાના વિધના વિષયો અને તેમાં વિશેષ કરીને કેળવણીના વિષયો રચ્યા. શાળાપયોગી પુસ્તકો રચ્યાં અને મારી જ પ્રેરણાથી ‘ભવાઈ-સંગ્રહ’ અવ્યવસ્થિત હતો તેનો ઉદ્ધાર કરી પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યો. મુંબઈમાં હતા ત્યારે પણ તેઓ “સત્યપ્રકાશ”ના અધિપતિનું કામ કરતા અને પ્રકાશનું વિષયો લખતા.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરવાને અર્થે અને ભવાઈ જેવા ભૂંડાં રૂપકો ભજવી યતાવવાનો અટકાવ થાય એવા હેતુથી મેં પણ નાટકોનો વિષય હાથમાં લીધો. રા. રા. ભાઈશંકર નહાનાભાઈએ

પણ એ ૧૧ માર્ગે નાટક રચ્યા હીન કરિ ગરવાને માનિત્રી નાટક
મરફત અને ગજગતીમા ગચ્છુ ગાત્રી નજનાલ કલિદાસે બાપા
સબધી ગોવો કરી અને પ્રકીર્ણ ગત લખ્યુ યુરોપ આદિ
દેશોમા પણ જેની કીર્તિ પહોચી ગયથી એના પડિત ભગનાનનાલ
ધન્દ્રજીએ, સુપ્રમિદ્ધ દાકતર બાઉ દાઉના આશ્રયથી પ્રાચીન
ઐતિહાસિક ગોવોમા શ્રમ લેના માડ્યો હતો એમના જેવી કીર્તિ હતી
મુ'ની નનીન વર્ગમા કાષ્ટએ પ્રાપ્ત કરી જણાતી નથી તે પડી
રાજકોટ મગજનાથનાળા ડ્યુરેટર આચાર્ય વત્સભાઉ (ગિદ્દે) પણ
ગ ભગનાનનાલના પ્રયામનુ રણે અગે અનુકૂળુ ડ્યુ છે ગ
ગતિગમ દુર્ગાગમ કર્ક એ દિગામા પ્રયત્ન કરતા હતા, અને જે
તેઓ વિગેપ જીવ્યા હોત તો, દાખલો નોધના જેના કૃત્ય કરે એના
હતા તેમણે ગૃજરાતના ઇતિહાસ મળ ની કેટલાક વેપો લખ્યા છે

નનકથાનાલિમા આવેની માહિત્યગૃથણી કરીને નિવેશ
નનયગમે પણ માહિત્યમા નનન પ્રકાર ઉમેર્યો જે એમણે
પ્રધાનપણે કેળવણી નિયેના પ્રશ્નો હસ્તગત ર્યા હતા પ્રથેનુ
નિવેચન કરનાર દીકરાક તરીકે એમની કીર્તિ અચળ ગહી છે
સર્વદેશીય લખાણ કરનાની એમનામા શક્તિ હતી જવેરીયાય,
દક્ષપતંગમ ખખખ, એઓએ “ જુદ્ધિનર્ધક ” મા વેપો લખ્યા
અને ગાકુન્નવના ભાષાન્તર ર્યા ખીજ પણ કેટલાક વેપક
આ મમયમા થયા છે નિનાનાદિ નિપયમ મધી કેટલાક
વેપકાએ તે મમયના વર્તમાનપત્ર અને અને મામિકેમા નાનામોટા
વેપો લખી દેશમા પ્રવેન પામેની રણી નવી ગોવો ઉપર અજરાણુ
નાખના માડ્યુ હતુ ઉચ્ચ તથા મધ્યમ વર્ગના યોદ્ધામા ઉચ્ચ નિચારો
પ્રકટાનના માડુ (અમદાવાદમા) “ જુદ્ધિપ્રકાશ ” (મુમર્ષમા)
‘ જુદ્ધિનર્ધક, ” (કાઠિયાવાડ-જૂનાગઢ-મા) “ ઔગપ્દર્પણ, ”
(રાજકોટમા) “ નિજાન નિલામ ” એના એના મામિકે પ્રમિદ્ધ થતા હતા
“ ધર્મપ્રકાશ ” ધાર્મિક વિષયો માટે નીજળતુ હતુ અને સુપ્રમિદ્ધ
કેનનાન હરિગમના ‘ આર્યવર્મ પ્રકાશ ” ચોપાનિયામા ધર્મમ મધી
વિષયો આનતા આ પ્રમાણે મામિકેની માહિત્યપ્રવૃત્તિ ચાનના
માયે મામાન્ય પ્રથો લખાતા હતા, પણ ઉચ્ચ પ્રવગ્ના દર્ગનાઓ
મ મધમા બહુ જાણનાયોગ્ય વેપો કે પ્રથો લખાયા ન હતા ગાત્રી
નજલાતે એક ન્યાયનો પ્રથ અને મન સખગમે જેણુ નિચારમાગનુ

ધર્મના કારણને લઈને જૈનોનાં સાહિત્ય ઉપર જેમ ઓછી અભિરુચિ જણાય છે, તેમ ભાષાના કારણને લઈને પારસીભાષાઓ સાહિત્યસેવામાં ઓછા ગણાય, એમ થવા દેવા જેવું નથી. વાચક-વર્ગમાં આવી ઉપેક્ષા, તેમના વાર્તાના ગ્રંથો સંબંધમાં થતી નથી એ વાત ખરી છે, પણ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યાધ નહે નહિ, એમ થવાને ભાષા અને શૈલીમાં તો નવા સાક્ષર પારસી યુવકોએ હિન્દુ ભાષાઓનું અનુકરણ કરવું જ નોંધ્યું. તેમણે પોતાના પણ ગ્રંથોની ભાષાશુદ્ધિ તથા શબ્દલેખનપદ્ધતિ સંબંધમાં વિશેષ કાળજી રાખવી નોંધ્યું, કે જેથી તેમના ગ્રંથો ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ઊંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે.

નવીન સાહિત્ય

આપણી ભાષામાં જુદાં જુદાં સાહિત્યોની સંપત્તિ આટલે સુધી મારા સમકાલીન સાક્ષરબંધુઓએ વધારી મૂકી હતી, તેવામાં નવીન ગ્રંથોએટોએ સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં ખની શક્યા પ્રમાણે પ્રયાસ કર્યા. પૂર્વના લેખકોએ ગૂર્જર-સાહિત્યસંપત્તિ વધારવાને એકલા સંસ્કૃત-ભંડારનો આશ્રય લીધો હતો, ત્યારે આધુનિક લેખકો સંસ્કૃત તેમ જ અંગ્રેજી આદિ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સાહિત્યભંડારમાં પેકા. તેઓએ ભાષાન્તરે, અનુકરણે અને પ્રાપ્ત કરી લીધેલી વસ્તુ ઉપરથી તથા સ્વકલ્પિત તરંગો ઉપરથી નાના પ્રકારની રચનાઓ કરવા માંડી. પણ ટૂંકમાં કહીએ તો ઇંગ્લિશ લેખોનું વિશેષ-તાએ તેમણે અનુકરણ કરવા માંડ્યું. એવા નવશિક્ષિતોમાં પણ રા. ભીમરાવે પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે પૃથુરાજ રાસો કાવ્ય લખ્યું. તેમ જ રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાએ જૂની શૈલી ઉપર કાવ્યમાં ઈર્ષ્ટતવધ, કથામાં કુસુમાવલિ આદિ રસભરિત કલ્પનાયુક્ત બોધદાયક કૃતિઓ લખી. રા. મણિલાલે થોડી ભાવપૂર્ણ ગઝલો અને કાન્તા નાટક રચ્યાં. રા. ગોવર્ધનરામે કાવ્ય તથા નવલકથા ઉભય લખ્યાં. રા. નરસિંહરાવે પાશ્ચાત્ય નીતિની કવિતાનો દુર્ઘટ થઈ પડેલો પરિચય ઇંગ્લિશ નહિ જાણનારા મોટા વર્ગને કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૮થી તેઓ શબ્દ લેખનપદ્ધતિ સંબંધી ચર્ચા અઘાપિ પર્યંત ચલાવતા રહ્યા છે.

નવા વર્ગના ગદ્યલેખકોમાં રા. મણિલાલ નલુભાઈના 'ત્રિયંવદા'

અને 'સુદર્શન' માના લેખો ગૂજરાતી - લેખનશૈલીના - આદર્શરૂપ છે. રા. મણિભાઈએ સાહિત્ય મળધમા બહુ સાગ નિવેચનો લખ્યા છે. દશ્યકાવ્ય નિપયમા, વસ્તારભય આદિ કેટલાક કારણોથી તે સળધમા વિશેષ અત્ર કથવું ઉચિત જણાતું નથી.

હાલમા કાવ્યનર્ગમા ગ. ક્લાપી (તે લારીના સ્વર્ગસ્થ હાકાર સાહેબ સૂરસિહજી)ના કાવ્યો અને ક્યાનર્ગમા રા. ગોવર્ધનરામનું સરસ્વતીચંદ્ર, જે પ્રસાસને પાત્ર થયા છે તે બહુ યોગ્ય છે. અ. કવીશ્વર દલપતરામના પુત્ર ન્હાનાલાલે બહુધા ગદ્યરૂપીના કાવ્ય લખ્યા છે તેમના છંદ અને રાગમલ્લ કાવ્યોનો શોકમા કાંઈક આદર થતો જાય છે. હાલની મોટે ભાગે ચાતુતી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ મળધી આ એક સૂચના કરવી ઈષ્ટ છે કે, અમુક ભાષાની સાહિત્યની સપત્તિની ઉચ્ચતાનું માપ અનુરંજો અને ભાષાતરોથી નથી થતું, પણ તેની અદર અત્ર પ્રતિભાશક્તિથી લખાયલા ગ્રંથોની સખ્યાથી થાય છે, પરંતુ હાલમા તેવી પ્રતિભા ગ્રંથો બહુધા લખાય છે.

વળી મિશ્ર પદ્ધતિ ઉપર લખાતી કવિતામા રા. કેશવલાલ હરિ-રામકૃત કેશવકૃતિ તથા રા. મણિલાલ છબારામની કવિતા ગૂજરાતી ભાષામા સારું સ્થાન લે તેની અને શોકગ્રિય જણાય છે.

શ્રીજનોની કૃતિઓમા ઓન લ'નુભાઈ ગામળદાસના મુપુત્રી સદ્ગત અ. સૌ મુમતિના લેખો તથા સમાનોચકમા એક શ્રીજનોની સન્નાથી લખનાગ ગ. અ. સવિતાની કવિતા આદિ મારા, ચિત્તાકર્ષક થયાનું જાણ્યામા છે. તેઓની મનોહારિણી મરણ વાણીમા સારો રમ અને ઉપદેશ ગુડેના છે. સદ્ગત મુમતિએ "દિવ્યમેષપાલમાલ" એના નામનું એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમા એક હરિગીત જાતિ તેમણે ગ્યા છે તે તેમને જ લાગુ પડતી ટોવાથી આ ગ્યાને ઉમેરું હ.

હરિગીત

તુજ મૃત્યુ પછી તારી પ્રસરા, અખિલ જગમા પ્રસરો,
તુજ કીર્તિરથભો સર્વ ગ્યલમા, જગતના જન નાખરો,
તુજ દાર્શના લેખો લખારો શેત શીલાઓ પરે,
તુજ ગુણના જાનો ગવાગે કાવ્ય કરગે કવિ જરે.

સૌ મુમતિએ ધાર્યું નદિ નેચ કે આ પોતાનો તેજ પોતા ઉપ-
જ લાગુ પડવાનો છ.

દાર્શનિક ગ્રંથો

જ્ઞાનપૂર્વક લબ્ધ કરવા જેવા આ ઉપયોગી વિષયમાં જનસમૂહ સારો ટુંબાયેલો નહિ હોવાથી તે વિષયના જાણકાર લખનારાઓ હોવા છતાં પણ આપણા સાહિત્યમાં જોઈએ તેવી વૃદ્ધિ થઈ નથી. બંગાળી ભાષામાં માનસશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી નવીન વિચારશીલ લેખોની સંખ્યા વધતી જાય છે. તેનું કારણ પણ તે લોકોનો તે વિષય પર પ્રેમ વધવાને લીધે જ છે. તેથી જ મને એવી સખળ આશા રહે છે કે, ધીરે ધીરે તે તરફ વળતી જતી લોકરુચિને સંતોષે એવા આ વિષયના સ્વતંત્ર વિચારના કૃત્તિ ગ્રંથો લખાશે.

દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા, પાતંજલ યોગદર્શન, રા. બ. કમળાશંકરનો બ્રહ્મસૂત્રનો અનુવાદ તથા આચાર્ય નથુરામકૃત બ્રહ્મસૂત્ર એ આદિ ગ્રંથ પ્રગટ થયા છે. ગીતાનાં જુદાં જુદાં ભાષાન્તરો થયાં છે. મારા મિત્ર સદ્ગત મનઃસુખરામનું ગીતાનું કવિતામાં ભાષાન્તર અને તે ઉપર વિસ્તારપૂર્વક ટીકાનો ઘણો ઉપયોગી ગ્રંથ લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે. એમનો જ વિચારસાગર જિજ્ઞાસુઓને વધારે પ્રિય થઈ પડેલો જણાય છે. યોગવાસિદ્ધ, યોગકૌસ્તુભ યોગચિંતામણી, સર્વદર્શન આદિ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. સાક્ષર મણિલાલ નલુભાઈનો સિદ્ધાંતસાર, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું સટીક ભાષાન્તર અને સંગીતશાસ્ત્રી ગોપાળ રાવ બર્વેનો યોગનો ગ્રંથ— ઇત્યાદિ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

વળી, આવા ગૂંજરાતી સાહિત્યમાં, ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં એક નવીનતાભર્યો વધારો શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યે સ્થાપેલા ‘ત્રેયસાધક અધિકારી મંડળ’ દ્વારા થયો છે. આ મંડળ ભણીથી મહાકાલ આદિ પાંચ માસિકો નીકળે છે. આ માસિકોમાં જે લેખો આવે છે તે મુખ્યત્વે કરીને મનુષ્યજીવનને વધારે સુખી કરે અને વધારે ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચાડે એવા જ્ઞાનના ભરેલા અને ઉચ્ચ ધોરણને અનુસરીને લખાય છે. તે સાથે વળી શારીરિક વિષયો સંબંધી તેમ જ કેટલીક વાર શ્રેષ્ઠ શાસ્ત્રીય પ્રકારના પણ લેખો જોવામાં આવે છે. આ માસિકોની ભાષા શુદ્ધ અને સંસ્કારી જણાય છે અને તેની શૈલીમાં એક અમુક જાતની વિલક્ષણતા પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, કે તેને લીધે તેનો જુદો નિર્દેપ કરવો યોગ્ય જણાય છે. આ મંડળનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ ધર્મી થઈ જવાનો જણાતો નથી અને તેથી તેના ઉપદેશકો તેવો ઉપદેશ

પણ કરતા નથી, પણ જ્ઞાનના વિષયોની માથે માથે મનાતન ધર્મને તથા સિદ્ધાંતને અનુકૂળ આવે તેવી સિદ્ધાંતપ્રાપ્તિ ક્રિયાઓ વિશે પણ ઉપદેશ રૂપમાં આવે છે પ્રાગભમા આવા જ્ઞાન મહાજ્ઞાને વધતા જે અડચણો નડવી નેહએ તે નડી હતી પરંતુ ગૃન્ગતમા અથપાયલા એના બીજા દૃષ્ટાંત સમાજને હજુ મુઠી બ્યાના ત્યા ગ્રિય રહેના જણાય છે, ત્યારે આ મહાજ્ઞાન તો સ્ત્રીનર્ગ અને પુરુષનર્ગ બન્નેમાં થોડાપ્રિયતા ધારણ કરતુ ચાલુ જાય છે એવું એટલે જ થાય છે કે, શ્રીમાન્ નૃસિંહાચાર્ય પત્રી તેમના ગિય છંટાલાન માત્ર કે જેમણે આ મમાજ માગી રીતે જમારી ગણ્યો હતો, તેઓએ થોડા મમય પૂર્વે નિદેશપદ ધારણ કર્યું છે આ ભાઈ જૈન હતા છતાં પણ વેદાન્તનો અભ્યાસ થતા તેઓ બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા હતા.

વિજ્ઞાનવિષયક સાહિત્ય

જનસમુદાયને અને તેની આખા દેશને વિજ્ઞાન માહિત્ય અતિ ઉપયોગી છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના જ્ઞાનની રૂબરૂ રૂબરૂ અગત્ય પડે છે વિજ્ઞાન વિષયની વૃદ્ધિ ઉપર માહિત્યની ઉત્પત્તિ અને ફેલાવાની ઉત્પત્તિનો આધાર રહ્યો છે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના નાના પ્રાગ્જ્ઞા ઉદ્યોગોનો અને નવીન ટારીગરીનો વિસ્તાર થવાનો નથી અને તેમ થવા વિના દેશનું દારિદ્ર્ય જાય એમ નથી આ વિશે માગ મિત્ર ગ બ હરગોવિંદદાસ દાટાનાળાએ 'દેશી ટારીગરીને ઉત્તેજન' એના નામનો મહુ ઉપયોગી અને માટે અથગ્યોને, તેમાં જે દેશ દાઝ ખતારી છે અને એ માગ દાટાનાળાએ તે દ્વારા દેશમાધવોમાં જે હૃદયભેદ દાટો ખોલ્યો છે, તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો બડોગો અભ્યાસ થનાથી જ નીચી મડ એમ છે.

વિજ્ઞાન માહિત્યનું મથાણું ઘણું વિસ્તારનાળું છે એમાં ધારા નાઓનો મમાવેશ થાય છે ભૌતિક નિદા, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, પદાર્થવિજ્ઞાન, જીવજનિદા, રસાયનશાસ્ત્ર પ્રાણીનિદા, રત્નપતિનાશ્ર મિત્રાન્નો મમાવેશ થાય છે ગ આ મહિત્વગમે જનગરિદાના મજનરવો પદાર્થવિજ્ઞાન આનિ પુનરકો અગ્રેષ્ઠ ઉપગ્રી રચ્યા છે ગ જાવામાર્ગ દેશગરીએ " મ જ પાર્થ વિજ્ઞાન " નામનો અથગ્યો છે ગ બ નાવ હરે 'જીવજનિદા'ની રચના કરી છે રસાયનશાસ્ત્ર મજધી પ્રો. ત્રિભુવનરામ ગજાને જુઝ માગી ચોળા કરી છે : હરિદુ ૧૬ કે, દેક મુદનમા એમનું કાગ્યાનું મગોઆનના કાગ્યાનાને દેક

મારે એવું થાય. મારા મિત્ર સહગત ડો. ધીરજીરામ દલપતરામે નાનું કેમિસ્ટ્રી ' નું જે પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું તે પ્રથમ જ હતું. દાકતર કેમુશરો વિકાલએ પણ આ વિષય ઉપર લખાણ કર્યું છે. હાલમાં પોરબંદરના રા. નયકૃષ્ણ ઇંદ્રએ વનરપતિશાસ્ત્ર નામે એક મોટો ગ્રંથ બહુ શ્રમ લઈ પ્રકટ કર્યો છે. ગૂજરાતી વાચનમાળામાં ઉપરના વિષયોના પાઠોની યોજના કરવામાં આવે છે એ પણ કાંઈ કર્યું છે.

આપણી ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી એ વિષયના કેટલાક ગ્રંથો હાલમાં પ્રકટ કરવાનું સ્તુત્ય કાર્ય શરૂ થયું છે. તેમ જ ના. શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પણ જ્ઞાનમંજુષાદિ ગ્રંથાવલિ દ્વારા એવા લોકોપયોગી વિષયો લોકોમાં અધિક પ્રચાર પામે એવા પ્રશસ્ત પ્રયાસો થયા છે, તો પણ એવા સાધનોનો લાભ લોકો વધારે ને વધારે લઈ શકે તેમ થવાની ઘણી અગત્ય છે.

નવીન લેખકોને સૂચના

મારા માનવા પ્રમાણે સાહિત્યનો એવો ક્રમ છે કે, પ્રથમ સામાન્ય સાહિત્ય પાઠે પાંચે રચાય છે, ત્યાર પછી વિશેષ સાહિત્યનો વારો આવે છે. ગૂજર્ સાહિત્યમાં સામાન્ય સાહિત્ય અગાઉ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું થયું છે અને હવે વિશેષ સાહિત્યનો આરંભ થવાની જરૂર જણાય છે. આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં તે પ્રકારનો વાચકવર્ગ અને લેખકવર્ગ હતો તેથી બહુ ઉચ્ચ પ્રકારનો હાલનો ઉભય વર્ગ અનેક કારણોથી થયો છે. એ નિર્વિવાદ પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે. તેનાં, સામાન્ય કેળવણીનો અધિક પ્રચાર. યુનિવર્સિટીમાં અપાતું શિક્ષણ, મુદ્રણાલયોની સહાયતા. વાચકોની વધતી જતી અભિરુચિ અને અનુકૂળતા અને તે કારણોથી વધતો જતો લેખકોનો ઉત્સાહ તેમ જ સ્ત્રીકેળવણીનો વિસ્તાર એ આદિ કારણો છે.

ગૂજરાતી સાહિત્ય ખરી અને દૃઢ ઉન્નતિએ પહોંચે એમ કરવા તેની વૃદ્ધિ ચાહનારાંઓએ પૂર્વોપરનો વિચાર કરી, પોતાનાં પગલાં ભરવા માંડવાનો હવે સમય આવી પહોંચ્યો છે. આ કાર્ય આપણા નવીન યુવકવર્ગને હાથે થવાનું છે. અને તેથી તેઓને થોડી યથામતિ નમ્ર સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય જણાય છે.

હમણાંના યુવકવર્ગનો એ દિશામાં ઉત્સાહ બહુ પ્રશંસનીય છે. અમુક વિશેષ કાર્યોમાં તત્કાલ અર્થલાભ કે ધન્યવાદ ન મળે, તો પણ મંદ ન થતાં તે પાછળ તેમણે સતત મંડ્યા રહેવું જોઈએ. કાવ્યવાદિકોમાં અંધ અનુકરણો થવાને બદલે રસાદિક

કાવ્યતત્ત્વોની જે મીમાંસા હજી લગણુ થઈ છે તેથી પણ વધારે થવાની અગત્ય છે તેમા માત્ર થોડી જ વ્યક્તિઓ ભાગ લેતી જણાય છે, તેથી વધારે લેતી થશે ત્યારે તેના ઇષ્ટ અને મારા પરિણામો આનંદે પ્રગટ થતા કાવ્ય અને કથાઓ આદિ ઉપર પણ વધારે નિષ્પક્ષપાત, વધારે નિમ્નૂત અને રસાદિક વિશેષ આનંદક કાવ્ય-તત્ત્વોની વધારે પરીક્ષા કરતા એવા સમાયોચનો થવાની વિશેષ અપેક્ષા રહે છે ભાષા, વ્યુત્પત્તિ આદિને અંગે થતા નાદનિનાદો આડે તેડે અને વાક્યકે માગે ચડી જવાને બદલે મત્યપ્રાપ્તિ જેમ શીઘ્ર થાય તેમ થવું જોઈએ બાદ એ 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વઘોષ' એના ઉચ્ચ આશયથી કે ફલશુદ્ધિથી થવો જોઈએ આવું થવાથી આપણું સાહિત્ય અનંત નુદરતર થશે

અમુક જાતિની અથર્થદ્વિનુ માપ માસિકોમા આનંદા તે તે નિપય મળધી લેખોના માપ ઉપરથી અનુમાની શકાય તેમ છે એમ જોતા હાલના માસિકોમા તેના શાસ્ત્રીય કે વિજ્ઞાન મળધી લેખો ઓછા જોવામા આવે છે અને તેના વાચકો તેથી પણ ઓછા હશે જ આ ગ્રંથિતિમા સુધારો થવો ઘટે છે પાઠશાળામા શિક્ષણ દ્વારા આ ગ્રંથિતિમા સુધી થઈ શકે, તેના પ્રમુખો જ્યાં સુધી થયા હોય નહિ ત્યાં સુધી ક્રમબોધની રૌલી દ્વારા કરતા બાપણોથી થોડુ ઘણુ થઈ શકે ખડુ સાહિત્ય પરિપક્વતા આની વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના થઈ હતી પરંતુ તે સંબંધમા હજી ઘણું થયું હોય એમ જણાતું નથી આ વાત જે મને માક્ષરરૂપે મિદ્ધ થયેલા સંજ્ઞાને બે બોલ કહેવાને લતચાલે છે

રા બ કમળાશંકર, રા રા કેશવલાલ, રા રા નરસિંહરાવ, રા બ રમણભાઈ આદિ કેટલાક સંજ્ઞાને તો અનેક નાના પ્રકારના વ્યવમાયમા નિમગ્ન હોના છતાં અનેક પ્રકારે મૂત્રરાતી ભાષા સાહિત્યની વૃદ્ધિમા પણ મતત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એને માટે એઓ ખડુ ધન્યનાદને પાત્ર છે અને એમના ઉદ્યોગ અને ઉત્સાહના દૃષ્ટાંતો આપણા યુવકવર્ગને ખરેખર અનુદરણીય છે વળી, પ્રતિષ્ઠિત માક્ષરોમા કેટલાક મારા વિદ્વાનો તરીકે પકાયેલા છે અને સારી શક્તિવાળા છે, પરંતુ તેઓ તરફથી લેખો કે પ્રયોગોના ઉત્સુક વાચકોને જે લાભ મળવો જોઈએ તે જોઈતા પ્રમાણમા મળતો નથી અથવા મળે છે તો તે નહિત જ મળે છે આ વાત પણ આવે પ્રસંગે અમરણમા આનંદા ખેડ થાય છે

અંતમાં મારે લેખકૃષ્ણધુઓને એવી વિનંતિ કરવાની છે કે. લેખોની સંખ્યા કરતાં લેખોના ખરા ગુણોની સંપત્તિ ભણી લક્ષ રાખવું યોગ્ય છે. અને તેમ થવામાં વધારે વિશાળ વાચન અને વધારે ઊંડા અભ્યાસ તથા વિચારની અગત્ય છે, એ લક્ષ બદાર રહેવું જોઈએ નહિ.

વળી વર્તમાન સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં જે એક ખીછ મૂચના કરવાનું મન થાય છે તે એ કે, જેઓ ઉચ્ચ પંડિતના લેખક છે અને જેઓ પ્રાસાદિક કવિતા કરી શકે છે, તે સિવાયના લેખકોએ માત્ર સામાન્ય કવિતા કે વાતો રૂપ સાહિત્ય રચી તેમાં સરસાઈ મેળવવાના પ્રયત્નોમાં પોતાની શક્તિ રોકવાને બદલે આપણા સાહિત્યના અંગમાં જે ન્યૂતતાઓ છે તે પૂર્ણ કરવા તરફ પોતાનાં ચિત્ત લગાડ્યાં. એ દિશામાં પણ તેમણે કરેલા પ્રયાસોની સાહિત્યસેવામાં સારી રીતે ગણના થઈ શકશે. એવા હાથ ધરવા જેવા ઉપયોગી વિષયોમાં ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પાદિ લલિત કળાઓ તથા તેઓના ગુણદોષોની પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે એવા ઉપદેશક ગ્રંથો, ઐતિહાસિક શોધો આદિ યાદીમાં આપેલા ઘણા ઘણા વિષયો ગણાવી શકાય એમ છે. અને આપણા ગૂર્જર સાહિત્યના હજી વિશેષ યોગ્ય વિકાસને અર્થે એ અચ્યુત્તિત વિષયો સંબંધી લેખો લખાવાની અગત્ય છે.

અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો

આપણી જૂની ગૂર્જરાતી કવિતાથી ગૂર્જર પ્રજાને વધારે પરિચિત કરવાનું પ્રથમ માન કવીશ્વર દલપતરામને ઘટે છે. તેઓએ કાવ્યદોહનના અનુક્રમે ૧૮૫૮ અને ૧૮૬૪માં બે ભાગ પ્રગટ કર્યા; ત્યારથી જે લોકો ગૂર્જરાતી પાંચ સાત કવિઓને જાણતા હતા, તેઓ તેથી વધારે કવિઓની કૃતિઓ જાણવા લાગ્યા. તે નમૂનાઓ ઉપરથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો સંબંધી વધારે શોધખોળ આદિ થવા માંડ્યાં અને શીલાછાપખાનામાં પ્રથમ જૂના કવિઓનાં ઘણાં પુસ્તકો અશુદ્ધ અને અસ્તવ્યસ્ત છપાયાં હતાં તે સંસ્કારાયાં. સન ૧૮૬૦માં કવિ નર્મદાશંકરે રસિક કવિ દયારામની કવિતાના સંગ્રહ દ્વારા, તથા સન ૧૮૭૨માં કવિ પ્રેમાનન્દકૃત દશમસ્કંધ દ્વારા પ્રાચીન કાવ્યગ્રંથોનો રસાસ્વાદ ગૂર્જર પ્રજાને ચખાડ્યો. સન ૧૮૮૪માં રા. બ. હરગોવિંદદાસે ત્રૈમાસિક દ્વારા પ્રાચીન કાવ્યો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં. પરંતુ

થોડા વર્ષ પછી તેમના એ કાર્યની નવીન સગીન યોજના થનાથી તે પડતુ મુઠાયુ પરતુ, પ્રાચીન કવિઓના કાવ્યગ્રંથોને મારા આકારમાં તથા મારા ડાગળ ઉપર છાપનાનો પ્રથમ આરભ 'ગુજરાતી'ના સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યગ્રંથો તરીકે રા રા ઇન્ડિયન સૂર્યરામ દેસાઈએ સન ૧૮૮૬માં 'બૃહત્-નવ્યદોહન' દ્વારા કર્યો તેના પ્રગટ થયેલા છ ભાગો ધણા પ્રાચીન કવિઓનો આપણને મારો પરિચય કરાવે છે ત્યારપછી થોડા અંતરમાં જ નડિયાદના ગ ચતુરભાઈ નરભાઈએ અપ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી પુસ્તકો મામિદ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરના માડ્યા પરતુ, યોગ્ય આશ્રયના અભાવે એકાદ વર્ષ પછી તે કાર્ય મધ થયુ એમ એની પરીક્ષામાં એ પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ હાલમાં દાખલ થયા પછી ગ્રેન્ડુએટ વર્ગમાં એ પ્રાચીન કવિઓનો અભ્યાસ કરવા અધિક પ્રવૃત્તિ થઈ છે અને એ યોગ્ય જ છે એ પ્રાચીન કવિઓ કેવળ ગૂજરાતી જાણનારા વર્ગમાં તો બહુ પ્રિય છે, પરંતુ નવા શિક્ષિત વર્ગમાં અધિક પ્રિય થના મારુ એ પુસ્તકોની નવીન પદ્ધતિ પ્રમાણે સંગોઢિત આવૃત્તિઓ ગ્રંથાદિ દીક્ષાઓ સાથે પ્રગટ થનાની અગત્ય છે

ઐતિહાસિક શોધો

શ્રીમાન કામર્ભ મારુએ ગ્રંથોની 'રામભાણા'નું ભાષાતર થયા પછી ઘણા નર્મો વ્યતીત થયા, છતાં પણ ખરા ગૂજરાતને લગતા ઇતિહાસ સંબંધમાં કાઈ નવીન જાણના યોગ્ય ગોવર્ધોળો ગૂજરાતનાગીઓ દ્વારા થઈ જણાતી નથી આચાર્ય નમ્બરજી તથા નિલકાંઠ દુર્ગાગમે પ્રાચીન નિયમો પરંતુ બધા આપ્યુ હતુ, પરંતુ ખામ નોંધનાયોગ્ય નીતનતાઓ પ્રકાશમાં આવી નથી આ નિયમમાં ગૂજરાત દેશ બહુ સામગ્રી આપે તેવા કે અને નિરર્થક નાનાંવાપોમાં વેળાનો વ્યય કરના દગ્ગતા ઐતિહાસિક ગોળોમાં નક્કિતો વ્યય કરના જેવું છે જેનું શિષ્ય, જના ધર્મો, જના મિષ્ટા, જના તળો જની નાર્તા, જૂના ગીત એ અર્થ નાના પ્રકારની અવૃત્તિઓને મતોપ તથા ઉત્તેજન આપે એના છે આ જામનમાં પ્રિટિંગો પગ્ગની છતાં જે રસદત્તિ અને ઉત્પાદપૂર્વક ઘણા નર્મોથી શ્રમ લીધા કરે છે, અને તેઓ દાગ જે જે વાતો પ્રકાશમાં આવી કે, તે અર્થે સારુ તેઓ બહુ ધન્યવાનને પાત્ર છે

વર્તમાનપત્રોનું માહિત્ય

આ પ્રસંગે જણાવવું જોઈએ કે, મામિદપત્રો માથે આપણા

સામાહિક તથા દૈનિક વર્તમાનપત્રો અનેક પ્રકારે જે લોકસેવા કર્યે
જાય છે, તેની અવગણના કરી શકાય એમ નથી. માસિકો કરતાં
વર્તમાનપત્રો અધિક સંખ્યાના લોકોને દસ્તગત થાય છે, અને તેઓ
પોતાની એ શક્તિથી જાણીતા છે. એ વાત તેઓમાં જે રૂપાન્તર
થયું છે તેથી સિદ્ધ છે. કેવળ વર્તમાન જ પ્રગટ કરીને તેઓ સંતોષ
પામતા નથી; પરંતુ કોઈ કોઈ વાર ચાતુ સામાજિક, ધાર્મિક, રાજ્ય-
દારી આદિ વિષયો ઉપર ધ્યાન આપનારા સારા લેખો પ્રગટ કરે
છે. એવાં પત્રોમાં મુખ્યત્વે ‘ મુંબઈ સમાચાર ’ અને ‘ ગુજરાતી ’
આદિ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ‘ ગુજરાતી ’ આદિ કેટલાંક તો અમુક અમુક
પ્રસંગે ચર્ચાપત્રોને અવકાશ આપી તેમ જ સારા લેખો લખાવી, અમુક
વિષયો ઉપર લોકમત કેવો છે તે જાણવાની સરળતા કરી આપે છે.
વળી તે તથા અન્ય પત્રો સારા લેખો પામેથી નાનાવિધ વિષયો
મંગાવી પોતાના મોટી સંખ્યાના વાચકવર્ગને શુભ પ્રસંગે ભેટ
આપવા માટે ખાસ અંકો પ્રગટ કરે છે. આવા મનોરંજક ઉપાયો
યોગ્ય તેઓએ સામાન્ય વાચકવર્ગમાં કેટલેક અંશે અંતર્યાદિ દ્વારા
કરતાં ખીજે પ્રકારે પણ જાનનો સારો ફેલાવો કર્યો છે. અમદાવાદમાં
પણ ‘ પ્રજાબંધુ ’ ‘ ગુજરાતી પંચ ’ આદિ સામાહિક પત્રો લોકમત
કેળવવામાં પણ હીક સાધનભૂત થાય છે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તો માસિકો અને વર્તમાનપત્રો લોકમત ઉપર
કેવી પ્રબળ અસર કરે છે તે આપથી અજ્ઞાતનું નથી. હાલનાં આપણાં
વર્તમાનપત્રો પણ કાંઈક અંશે તેવું બળ ગ્રહણ કરતાં થયાં જણાય છે.
વળી એ વર્તમાનપત્રોની ભાષા પણ પૂર્વ કરતાં બદલાઈ ગઈ છે.
અને તે લોકકેળવણી કેટલે અંશે વધી છે, તેનું માપ બતાવનાર
એક સાધન છે.

ભાષાશુદ્ધિ અને પ્રગતિ

પારસી પત્રોની ભાષા પણ અગાઉ કરતાં વધારે શુદ્ધ થઈ છે.
વર્તમાનપત્રો પણ આમ સાહિત્યનિપયક લોકસેવામાં સાધનભૂત
થવાની સાથે ભાષાને જીવી અને શુદ્ધ બનાવવા પ્રયત્નો આદરે છે.
તો હિંદુ ભાઈઓને હાથે ચાલતાં વર્તમાનપત્રોની તો થાય જ એમાં
નવાઈ શી? હાલમાં વર્તમાનપત્રોના લેખોમાં અગાઉ કરતાં સંસ્કૃત
શબ્દોની અધિકતા જોવામાં આવે છે, ભાષા પણ સામાન્યતઃ સંસ્કારી
જણાય છે. વાક્યોમાં પણ ગૌરવ લાવવા પ્રયત્ન થયેલો દેખાઈ આવે છે,

અને લેખનશુદ્ધિ ઉપર પણ અધિક લક્ષ આપાય છે

મારા મદગત મિત્ર મન સુખગમનો શબ્દશુદ્ધિ એટલે કે અન્ય ભાષાના શબ્દોને બદલે તે ગ્થાને મદ્યુત ભાષાના શબ્દો વાપરવાનો બહુ આગ્રહ હતો અને બીજાઓને પણ તેઓ તેવો જ ઉપદેશ દગતા હતો તેઓના મનનો તેના આગ્રહના સમયમા બહુ ઉપદાસ થતો હતો પરંતુ તે ઉપદાસને હમણાની નમુનિથિતિએ ખોટો પાડ્યો જણાય છે 'હાર્થ કોટ'ને બદલે ન્યાયમદિર, 'ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટ'ને બદલે આનાપત્રિના, 'હેન્ડબિન'ને બદલે હસ્તપત્ર, 'હોટેલ'ને બદલે હોટલગૃહ, 'યુનિવર્સિટી'ને બદલે ગાગાપીઠ, 'સ્વિસ્ટાલય', 'પોસ્ટલિયર'ને બદલે સ્વયમેન્ડ, 'પ્રચર-હાઉસ'ને બદલે અનાયાશ્રમ, 'સિસ્ટર્મહોમ'ને બદલે એરામન-નર્મીમ'ને બદલે એવિનઓ, આના આના અને- શબ્દોની યોગ્યતા કરનારા નવા વેખકો તો 'ટિલ્ટ'ને બદલે મૂલ્યપત્રિના, 'એશન'ને બદલે અમિગથ-આપન-મથન, અને 'ટેમન'ને બદલે લેખિનીનૃત્યાનય આદિ ઉપદાસિક શબ્દો યોગ્ય ઉપદામ દગનાગઓનો જણે કે પ્રતિઉપદામ દગી ગણા છે આ સર્વે ધીમે ધીમે પણ અગ્રાત રીતે ભાષાની પ્રગતિ ઈષ્ટ દિશામા થતી જાય છે તેનું નિસદિગ્ધ સૂચન કરે છે

માહિત્ય પરિષદ આગળ ચર્ચાના બે વિષયો

હમણા આપણી આગળ જોડણીનો તથા સાહિત્ય પરિષદના બધારણનો એવા પ્રશ્નો નિગદગણ સારુ ઉપગ્રિય થયેલા છે આમાંનો પ્રથમ પ્રશ્ન કેટલી- મુદ્દનથી ચર્ચાપાત્ર થયો છે આ મધી પાળળ જ્ઞન થયેલું છે વિશેષ એમા એટલું જ મહેતુ જોડે છે કે વિવાદ વિષયમા મનએ થવા જ જોડે અને તે આ વિષયમા થાય એ યોગ્ય જ છે પણ જ્યારે ત્યારે એક નિર્ણય પણ આવ્યા વિના સિદ્ધિ નથી તો બાધજોડની રીતિએ વ્યાવહારિક દષ્ટિ ઉપર લક્ષ ગખીને તેનો નિનન લાવવા માટે વિશેષ-મનને માન આપીને છેવટનો નિનન આણવા ઉપર સર્વે માક્ષરોનો અભિપ્રાય થાય, તો આપણી પગિષ્ટે મદાન દાર્પનો ઈડો આખ્યો ગણાગે અને એ પ્રમાણે થાય એમ મર્વેની પણ અભિવાગા દગે એમ દૂધાડુ ઈડ

બીજે પ્રશ્ન માહિત્ય પગિષ્ટના બધારણનો છે એમા પણ બેચાબેચી કરવા મજબુ નથી આપણી પગિષ્ટ મદાન દાર્પ એક સરખી સગળ રીતે હમ આત્મ જ્ઞન તેવી યોગ્યના વિચારપૂર્વક

કરવાની છે. વિદ્યાદિનાં કાર્યો વિદ્વાનો સમાધાનીથી કરે છે એવો દાખલો લેવા અને મેળવવાનો છે. એકથ ગું છે એ આપણે ખતાવી આપવાનું છે. વિદ્વાનોનો એકમત કેવી રીતે થઈ જાય છે તે શીખી, આપણે લોકને એ શીખવવાનું છે. માટે જો સરળતાથી ચોખ્ખા હૃદયે એક નિર્ણય પર હમણાં આવી શકાય એમ હોય તો આ ચર્ચાપાત્ર વિષયનો નિર્ણય હમણાં લાવવો, નહિ તો દીર્ઘમુત્રાણને વળગતું આપણે ચાલતું રાખવું હોય તો તેમ કરવું ઉચિત છે. હજી બે દિવસ છે તેટલામાં આ વિષયોનો પાંદો વિચાર વ્યવસ્થાપક સભામાં કરીને જે નિર્ણય આપી શકે તે અગાઉથી જ નક્કી કરી રાખવો, અને એટલા જ માટે મૂચનાર્થ હું આ કથન આહીં કરું છું.

આપણા આ પાયારૂપ કાર્યના સંબંધમાં જલદી નિર્ણય લાવવામાં યુરોપખંડની પ્રખ્યાત ક્રેન્ય એકેડમી, ઇંગ્લેંડની એકેડમી, ઓરિયેન્ટલ કોન્ગ્રેસો તથા આપણા દેશના ખંગીય સાહિત્ય પરિષદ, હિંદી સાહિત્ય સંમેલન, મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ, તેલુગુ પરિષદ આદિનાં બંધારણોના નિયમો આપણને બહુ માર્ગદર્શક અને સહાયકારક થઈ પડે તેમ છે.

ક્રાન્સની વિદ્વત્-પરિષદ (એકેડેમી)

યુરોપખંડની એકેડેમીઓ (વિદ્વત્પરિષદો) આ હેતુથી સ્થાપાયેલી છે; અને તેમાંય ક્રેન્ય એકેડેમી કેમ આટલી બધી જગત્પ્રસિદ્ધ થયેલી તે અત્રે હું જણાવું છું, આશા છે કે તે પ્રાસંગિક ગણાશે. સ્વાર્થના અંશ વિના સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા આદિની ખિલવણી-પ્રગતિને લક્ષ્યનિહ્ન રાખીને તદર્થે શ્રમ લેનારા મંડળને વિદ્વત્પરિષદ-‘ એકેડેમી ’-કહેવામાં આવે છે. યુરોપખંડના સર્વ દેશોની લગભગ સઘળી એકેડેમીઓનો જાહેર પ્રજામાં સ્વીકાર થયેલો છે. તેની સ્થાપનામાં તેમ જ તેના નિભાવમાં તે તે રાજ્યોએ સારો આશ્રય આપેલો છે અને અદ્યાપિપર્યંત તે આશ્રય ચાલુ જ છે. યુરોપમાં એવી એકેડેમીઓ (વિદ્વત્-પરિષદો) બહુધા પાંચ પ્રકારની છે. (૧) વિજ્ઞાનવિષયક (૨) સાહિત્યવિષયક (૩) પુરાણવસ્તુશોધ-વિષયક અને ઇતિહાસવિષયક (૪) વૈદકીય અને શસ્ત્રપ્રયોગવિષયક અને (૫) લલિતકલાવિષયક.

આ સર્વ વિદ્વત્-પરિષદોના હેતુઓ અને કાર્યોનું અવલોકન

કરનાનો અહીં અનકાન નથી પણ આદર્શરૂપ એની સત્ત્વમા મૈદાની ખીછ પચ્ચીમીમા સ્થપાયેલી ક્રૈન્ય નિદત્-પરિપદ સળધી હું દેવમા માર્ગદર્શક થઈ પડે એટલુ જ અહીં જણાવુ છુ આ પરિપદ સન ૧૬૩૫મા ગગ્ગની આગ્રાથી સ્થપાઈ હતી ગરુઆતમા ઢેટલાક સાહિત્યગમિ-મિત્રો મળતા અને મોટે ભાગે માહિત્યના જ વિષયો ચર્ચના વળી એકાદ વેખડના પૃગ થયેલા અથ ઉપર પણ તેના ગુણ-દોષની ટીકા કરતા અને અભિપ્રાયો દર્શાવતા આ ખાનગી મડળની પ્રતિષ્ઠા ચોમેર ધીરે ધીરે પ્રમરી અને ગત્યના ગ્થાણુ હેઠળ તેને પગવાનો મળ્યો તેની સ્થાપનાનો હેતુ નીચે પ્રમાણે નક્કો થયો હતો

(૨૪ મી કલમ) —આ નિદત્-પરિપદનુ મુખ્ય કાર્ય આપણી ભાષાને મોટે પૃગતી સભાળ અને ખતથી ચોક્કસ નિયમો ધડવાનુ અને તેને શુદ્ધ સુભાષિત, અને એ ક્તાઓ તથા વિગ્ગાનોનુ નિરૂપણ કરનાને મમર્થ બનાવવાનુ ગરેરો ૧ મામાન્ય જનમમાનના મુખથી, ધારાશાસ્ત્રીઓની ગગમડમગડ કે વાકધટાથી, અગ્ગાન ખુશામતિયાઓના ગરુપયોગથી તથા મભામ ક્પોમા વક્તાઓના દુરુપયોગથી જે અશુદ્ધતા-ઓ તેમા પેડેલી છે—તેમનાથી ભાષાને નિર્મળ ૨ કરવાનુ એ નિદાનોએ ધાર્યું

આ કાર્ય મોટે પ્રથમ સાળીમ નિદાનોની યોજના થઈ તેઓ આરભમા નારાક્રુતી પોતાનામાના દરેક નિદાને લખેલા નિમધ ઉપર વિવેચન કરતા તેની આગલની પ્રકૃતિથી જણાઈ આવે છે કે, તે મમયે એ નિમગો, ર્વ ખાસ પ્રતિભાનન્નિનાળા કે લક્ષણનાળા ન હતા પગી તેમણે સુપ્રમિદ્ધ નિદાનના અથની મમાતોચના કરવા માડી પણ તે મમયે એવો નિયમ હતો કે, એ લેખડની વિનતિ વિના

I " The principal function of the academy shall be to labour with all care and diligence to give certain rules to our language, and to render it pure, eloquent and capable of treating the arts and science " (art 24) *Encyclopaedia Bri* Ld 11 V 1 P 100

2 They proposed " to cleanse the language from the impurities it had contracted from the mouths of the common people, from the jargon of the lawyers, from the mixed uses of ignorant courtiers and the abuses of the pulpit "

અંથની સમાલોચના કરવી નહિ. ધીરે ધીરે આ વિદ્વત્પરિપદે પસંદ કરેલા લેખકોના ગદ્યપદ્ય અંથોની સૃષ્ટિ પ્રગટ કરી. તેમાંના પસંદ કરેલા સઘળા શબ્દો અને પદોના સંગ્રહમાંથી તેમણે એક ટ્રાપ તૈયાર કર્યો. આ વિદ્વત્-પરિપદનો ઇતિહાસ વાંચવાથી ખીણ ઘણી ઉપયોગી બાબતો સંબંધી માહિતી મળી શકે એમ છે.

અહીં યુરોપિયન વિદ્વત્-પરિપદના હેતુ અને કાર્ય સંબંધી ઉપર કરેલા સૂચન ઉપરથી આપ સર્વ મહાશયો આપણી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિપદના ઉદ્દેશ અને કર્તવ્ય સંબંધી વિચાર કરશો. તેમ જ હિંદની ઉપર જણાવેલી સાહિત્ય પરિપદોના ઉદ્દેશોની પણ નિરીક્ષા કરીને આપણી પરિપદને માટે એક યોગ્ય. અનુકૂળ, સાધ્ય કર્તવ્યમાર્ગ શોધી કાઢશો. હવે આ પરિપદ ચોથી હોવાથી ભવિષ્યમાં આપણી પરિપદે વિશેષ સંગીન અને નિર્ણાયક કાર્ય હાથમાં લેવાની આવશ્યકતા છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સાહિત્ય પરિપદોનો હેતુ એવો હોવો જોઈએ કે, અભિપ્રાયોની ભિન્નતાનો વિચાર કરી, તેનું મથન કરી, તેમાંથી સારરૂપ એકતા તારવી કાઢવી, ને પ્રત્યેક ગૂજરાતી ભાષાના અભિમાની વાચકો, લેખકો, આદિએ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગે ન જતાં, તથા પોતાની શક્તિઓ જુદે રસ્તે વિખરાવી ન દેતાં સર્વ સંઘની તુલ્ય એક સાહિત્યસેવાની સિદ્ધિરૂપ જે મંદિર—અથવા ઉદ્દેશ તેના પ્રતિ સાથે મળી સહગમન કરવું. કોઈ પણ પ્રકારના તાલભંગને અવકાશ ન આપતાં તાલબંધની સર્વત્ર યોજના કરવી એ જ સુશિક્ષિત સાક્ષરોની પદ્ધતિના અભિલાષીઓનું ખરું કર્તવ્ય છે. આવા સર્વ ઉદ્દેશોની સિદ્ધિ અર્થે આપણી પ્રથમ પરિપદના આરંભમાં જ સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈએ જે સૂચન કર્યું હતું, તેનું હું માત્ર અહીં તમને સ્મરણ કરાવું છું.

સાંપ્રત સમયે હિંદમાં એકપ્રજાત્યની ભાવના જાગ્રત થયેલી છે. તેને અંગે, દેશની જુદી જુદી ભાષાનાં સાહિત્યોના અનેકવિધ વિકાસો થવા માંડ્યા છે. ગૂજરાતી ભાષાના સાહિત્યને આવે સમયે સમૃદ્ધ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. તે સારુ ઉપર જણાવ્યું તેમ હિંદની આગેવાન સાહિત્ય પરિપદોના સમાગમમાં આવવાની અને તે તે ભાષાના સાહિત્યનો વિશેષ પરિચય કરવાની જરૂર છે. તેથી મને આ નીચેની યોજના માર્ગદર્શક જણાવાથી તે સંબંધી હું અત્રે કંઈક રેખાદર્શન કરાવું છું.

હિંદી સાહિત્ય પરિપક્વતાની એકતા

હિંદી વિશાળ વસ્તીની મુખ્ય ભાષાઓના આગેવાનોએ પોત-પોતાની સાહિત્ય પરિપક્વતા સ્થાપી છે, તો આ પરિપક્વતાએ એકબીજા વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવીને પ્રત્યેક ભાષાની ખામીઓ પૂરી કરવી અને આગળ સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારતા જવું.

અગ્રેજી ભાષામાં અનેક ગાંઠોના અથ રચાયેલા હોનાથી તેના કોપમાં શબ્દોનું સારું ભડોળ થયું છે એ ભાષામાંથી જે ગાંઠીય નિયમોના અથોના અનુનાદ કરના હોય અથવા અનુકરણ કરના હોય, તો તે માટે હિંદી મવ ભાષામાં જે જે નવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો પડે, તે સર્વની યોજના કોપ ભડારમાંથી કરીને સર્વે ભાષાના અથોમાં તેના જ નિયમે ઘડેલા શબ્દો યોજના જેમકે, 'ટાઉનહોલ' ને બદલે પૂરાલખ, 'યુનિવર્સિટી' ને માટે નિશ્ચવિલાયત, શારદાપીઠ, ગાળામજી આદિ શબ્દોમાંથી કોઈ પણ હિંદી મર્વે ભાષામાં દાખલ થાય એ જ પ્રમાણે નિજાન આદિ વિષયો સબધી પાઠિભાષિક શબ્દો મર્વે ભાષામાં એક જ પ્રકારના દાખલ કરના.

અગ્રેજી અને હિંદી મુખ્ય ભાષાના કોપને એક કોઈ નામ આપીને સર્વેની સમતિથી જે એવો એક કોપ થાય, તેમાં પ્રથમ શબ્દ અગ્રેજી, તેના અર્થ સમૃત, ગૂંજરાતી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી અને નામીત સાથે માથે આપવામાં આવે હિંદી ઘણીખરી ભાષાઓ સમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોનાથી એકબીજાનો અભ્યસ એવો છે કે તે સમજવાને અનુકૂળ પડતું નથી તેમાં નગી કોપનો આશ્રય મળે તો કોઈ મુશ્કેલી નડે નહિ ગાંઠીય અથોની રચના કરવી હોય તો તેની પસંદગી માટે મર્વે પરિપક્વતાનો એક મત થાય એવી એક અમરણી તૈયાર કરવી અને અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રત્યેક પરિપક્વ તેના અથ ગચાવવાને નહેચણી કરવી બંગાળીમાં આના પાચ અથ થાય તે ઉપરથી આપણી ભાષામાં આપણે તેનું અનુકરણ કરી વેલુ આપણી ભાષામાં નેટલા અથ તૈયાર કરવાનું કરે તેટલા તૈયાર થતા તે ઉપરથી બંગાળી કે મરાઠી ભાષાનાના ભાષાતર કરી લે આવે. પરિચય પડનાથી, અથ ગચનાગ પુરુષોનો એકબીજાની ભાષાનો અભ્યાસ વધનાથી હિંદી ચાલતી ભાષાઓ ઉપર પણ કાબૂ આવી જશે જે ભાષા, જે યુવ-માગી ગીતે સમજતો હોય તેના યુવક પામે

તે પ્રયાસોનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરાવવો. આ પણ સહેલી રીત છે.

ભાષાનો આવો ઉપયોગ, લીધા પછી શાસ્ત્રીય વિષયો શીખવવાની તેરી જ વિભાગીય યોજના થઈ શકે તેમ છે. ખગોળવિદ્યા શીખવવા માટે એક સ્થળે વેધશાળા સ્થાપી હોય, તેમાં જે દેશી ભાષામાં જ્ઞાન આપવામાં આવતું હોય તે ભાષા જાણનારા ત્યાં જઈને જ્યોતિષી થઈ આવે. યાંત્રિક વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાને માટે ખીજા યોગ્ય સ્થાને શાળા સ્થાપી હોય, તો ત્યાં જઈને જેઓને તે શાસ્ત્ર શીખવું હોય તો તે શીખી આવે. આમ થવાથી પ્રત્યેક પ્રાંતમાં સર્વે વિદ્યા શીખવવા માટે જુદી જુદી યોજના કરવા મોટું ખર્ચ કરવું પડશે નહિ. વહેંચણી થવાથી કાળે પડતું ખર્ચ થઈ શકવાને અડચણ આવશે નહિ. સરકારને પણ ઘણી સરળતા થશે. હિંદ બહારથી કળાઓ શીખી લાવવાને અથવા શાસ્ત્રીય વિષય શીખી લાવવાને પણ તેવી જ વહેંચણી થઈ શકશે.

આ પ્રમાણે પ્રાન્તવાર વહેંચણીથી જે કામ સિદ્ધ કરી શકાય એમ હોય તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાની યોજના કરવી.

અહીં હિંદની સર્વ પરિપદોની એકતા સંબંધી જે કહેણું છે. તેને સમર્થન આપનારા પ્રયાસ વિદ્વાનોએ આ કારણે કરવાની અગત્ય છે. હાલમાં ગૂજરાતમાં કેટલાક વિદ્વાનો મરાઠી અને બંગાળીથી પરિચિત છે. તેમને આ એકતા સંધાય એવી સરળતા કરી આપવી જોઈએ. એ ભાષાની પરિપદોમાં તેમણે ભાગ લેવો જોઈએ અને તેના વિદ્વાનોને આપણી ભાષા તરફ આકર્ષી લાવવા જોઈએ. આથી હિંદની મુખ્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ સનેજ થશે અને તે આયદે કળદાયી નીવડશે એમ મારી આશા છે.

બાળબોધ લિપિ

આમ સમગ્ર દેશમાં વિવિધ વિષયોના શિક્ષણ અને વિશેષ કળવણીના પ્રચારને માટે સાહિત્ય પરિપદોની એકતા સંબંધી જે ઉપર કહેણું છે, તેમાં બાળબોધ લિપિ દાખલ થવાથી વિશેષ સરળતા થાય એમ છે. મરાઠી બંગાળી આદિ ભાષાઓના જે ઉત્તમ અને ઉપયોગી ગ્રંથો પ્રગટ થાય છે, તે ભાષાના કોમ્પ આદિ આધાર લેવા યોગ્ય જે સુચિગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે ગ્રંથો એ બાળબોધ લિપિમાં પ્રગટ થયેલા હોય તો તે ગ્રંથોનો પરિચય સુશિક્ષિત અભ્યાસી

મરણતાથી ડરી ગકે તેને અભાવે તેમ જ બગાળા, મોડી આદિ
લિપિઓ નીખનાની મરણતા નહિ હોવાને લીધે એ ભાષાના ઉત્તમ
અને ઉપયોગી ગ્રંથોનો લાભ લઈ શકતો નથી આથી બાળબોધ
લિપિમાં ગ્રંથો પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા છે

“ માળબોધ લિપિ દાખલ કરના હાલ એકદમ પગઉપાડો થઈ
ગકે એમ ઈસતુ નથી, તેથી સાહિત્ય વિષે કર્તવ્યની ટીપના તેને
દાખલ કરવી ” એવું ત્રીજા પગિપદ-પ્રમુખ તરફથી ઇયન કરવામાં
આવ્યું હતું

ગૂજરાતી અક્ષરની તરંગેલુમાં છાપવાની સગળતાનો એમાં ગુણ
છે એમ કહેવામાં આવે છે તે કદાપિ એ લિપિના ઓછા પ્રચારથી
તેનું ઠામ કરનારાઓની જાણ આદિ કારણને લીધે હશે, પરંતુ એ
તરાર નધારે નજન આપના મરખી નથી બાર દરેડની હિલની
ભાષાના અક્ષર બાળબોધ કે મગદી પુસ્તકોની લિપિ દેવનાગરી છે
સંસ્કૃત પુસ્તકો સર્વે દેવનાગરીમાં જ છપાય છે નવીન ગૂજરાતી
ભાષાના પ્રારંભ અથવા દેવનાગરીમાં છપાતા હતા વળી ખામ હસ્ત-
લિખિત પુસ્તકો ઘણેભાગે એ લિપિમાં લખાયેલા છે બીજા પણ
જણાકે ગ્રંથો એ જ લિપિમાં છપાય છે એ પ્રમાણે દેવનાગરી લિપિનો
નફોતો પ્રનાહ છે તેમાં કોઈને કચનાવું પડ્યું નથી ગૂજરાતી અક્ષરો
તો માથા બાધ્યા નિનાના બોડિયા છે એકેએકે માથા બાધના તેની
મ્હાકૂટ ટાળનાને તેને બંધે પ્રથમ વીટી દાખલ થઈ અને હવે તો
લીટીને પણ રુખસા આપી છે આના અક્ષરના સહનામમાં આવી
પડવાથી તેનાથી વિખૂટા પડના કદાપિ ને દત્તિ ઓઝી થતી હોય,
તો હવે એવો આગ્રહ પકડી ગખનાની અમત્ય નથી અથવા ગૂજરાતી
લિપિમાં છપાય તો ખર્ચ ઓછું થાય છે, એ વાત ટકી શકે એમ
નથી છપાનનાને બલે લિપિ સરખે બાવે પડે છે તેમ છતાં તેમ
હોય તો પણ જનસમૂહની એકનાના સનાલ આગળ તે નબી શકે
એમ નથી મદામના એક પુસ્તકસંગ્રહમાં સંસ્કૃત પુસ્તકો છે, તે બધા
રામન અક્ષરમાં (Transliteration) છાપી નાખનાની સૂચના
થઈ હતી, તે ખેડકારક હતી, પણ હજી વગણું તે કામ પડી બાધ્યું છે,
તે ધણું જ સારું થયું છે કેટલાક તાત્પર્ય ઉપરના પ્રાચીન લેખ
રામન અક્ષરથી પ્રગટ કરવામાં આવે છે તે સંસ્કૃત લિપિના અક્ષરો

વાંચવાનો જોએને અભ્યાસ પડેલો હોય નહિ, તેની સરળતાને ખાતર આમ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે વળી કેઈ રામન અક્ષરમાં ગૂજરાતી અંથ છંપાવવાની ભક્ષામણુ કરવા ક્રિડાનાં જણાવે છે કે, છંપામણી ઘણી સરતી થાય એમ છે, અને એ અક્ષર આખી પૃથ્વીમાં વંચાય છે; માટે તે લિપિ દાખલ કરવી, તો તેમ કદી પણ આપણે કરી શકવાના નથી. માટે ખીલ્લો એકી અગત્યની ફલીકો વેગળા મૂકીને ગૂજરાતી ભાષાના અંથો દેવનાગરી લિપિમાં જ પ્રગટ કરવા એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

આ પ્રયાસમાં ના. મહારાજશ્રી ગાયકવાડ સરકારે શુભ પગલું ભરેલું છે. આ રાજ્યની 'આજ્ઞાપત્રિકા' આજબોધ લિપિમાં જ પ્રકટ થાય છે. તેમ અન્ય ઉપયોગી અંથો પણ એ લિપિમાં પ્રકટ કરવાના પ્રયત્નો ઉપાડાયેલા છે અને ભવિષ્યમાં આ પ્રયત્ન વિશેષ પગભર થશે.

આથી આ દિશામાં જે સત્તાધારીઓની સહાયતા મળે અને તેમના તરફથી તેને આદર આપવાના પ્રયાસો ઉદાવવામાં આવે, તો આ કાર્ય વિશેષ અંશે સધાશે. ખાનગી પત્રવ્યવહાર આદિમાં આજબોધ દેખા દે છે. તેમ એ ચાલુ રહે એ વાંધાભર્યું નથી. મરંતુ ઉપયોગી અંથોનો સરળતાથી દેશમાં વિશેષ સારો પ્રસાર થાય અને વિચારની આપણે કરવાની સરળતા વધે તેથી આજબોધ લિપિ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે.

ઉપસંહાર.

સદ્ગ્રહસ્થો ! આપણી સર્વની ઇચ્છા, ગૂર્જર ભાષાની તથા સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવી એ જ છે. તેને સારુ આપણે કર્તવ્યપ્રદેશ કેટલો ખંધો વિરતીલું છે તે ઉપર અલ્પમાં સૂચવ્યો છે. એની સિદ્ધિ કરનાર લેખકવર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે: એક કેવળ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા કેળવાયેલો, બીજો ગૂજરાતી સહ અન્ય હિંદી, બંગાળી, મરાઠી આદિ ભારતીય ભાષાઓનાં અભ્યાસીઓનો અને ત્રીજો ગૂજરાતી સાથે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી, ફારસી, ફ્રેન્ચ આદિ વિદેશીય ભાષાઓના અંથોથી સંસ્કૃત થયેલી બુદ્ધિ ધારનારાઓનો. આ સર્વે જે પ્રથમ પોતાનો અભ્યાસ દૃઢપણે વધારી તેનાં ફળ આપવામાં ગ્રેથાધિશેર ઉત્સાહપૂર્વક વર્તન કરશે, તો આપણી શુભ વાંછના ઇશ્વરકૃપાથી સત્વરે સિદ્ધ થશે.

મનનનો ! સાહિત્ય પરિષદને ચિગ્દાળ ઉત્તરોત્તર અફળ જીવન
 ધ્વજી, અને સઘે શક્તિ કલૌ યુગે એ વ્યાસનયનતુ અમરણ
 ડરાવી, માગ જીવનના અતિમ ભાગમા મારા પિયારો, આ ચોથી
 સાહિત્ય પરિષદ એક સન્માન્ય મહાન સમય નિવેદન કરનારો
 ને પ્રમુખ કાર્યવાહક મહાન દ્વાર મને આપનામા આવ્યો છે, તેને
 માટે હું આપ મરનો અતઃકૃણપૂર્વક આભાર માની બેમનાની
 આત્મા લઉં છું

સ્વ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા

[ઇ. સ. ૧૮૫૯-૧૯૩૭]

પ્રમુખ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

સુરત, ૧૯૧૫.

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાનું
ભાષણ

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : સુરત
મે ૧૯૧૫

૨૫. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા

[ઈ. સ. ૧૮૫૯ થી ૧૯૨૭]

“ નાટક ને નવલકથા સિવાયનાં ઘણાં ખરાં સાહિત્યનાં ક્ષેત્રોમાં લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમની હાક વાગતી હતી. ઘણા વિષયોમાં એમનો નિર્ણય અંતિમ ગણાતો. શુદ્ધિ અને સત્યશોધનથી પ્રેરાયેલી આ ભોળમ-પિતામહની આણુથી સાહિત્યકારો ને સાહિત્યરસિકો ખંને ધ્રુવતા હતા. ઘણી વાર તો જાણે અચળ દ્રુવ હોય એમ એ આપણા સાહિત્યવ્યોમમાં શોભતા ”

આવા ઉજ્જવલ રાજદોમાં શ્રી. મુનશીએ એમનો પરિચય આપ્યો છે તે નરસિંહરાવસાઈની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતી સાહિત્યને અનેક રીતે ઉપકારક બની છે. ૧૮૮૭-મા ‘કુસુમમાળા’ પ્રગટ કરીને તેમણે ગુજરાતી કવિતાને નવી દિશામાં સંક્રમણ કરાવ્યું. તે પછી ‘હૃદયવીણા’ ‘નૃપુરજંકાર’ અને ‘સ્મરણસંહિતા’ એ એમની કાવ્ય-સર્જન પ્રવૃત્તિનો પરિપાક છે.

ગુજરાતી ગદ્યના વિકાસમાં એમનું નામ ઉજ્જવલતાથી પ્રકાશશે. પાડિત્યના ભારથી સહેજ પણ દુગાઈ ગયા વગર એમનું ગદ્ય સંસ્કૃત ભાષાના ગૌરવ અને શિષ્ટતાને ધારણ કરે છે, અને ગૌરવની ગંભીરતામાં પણ એ વિરાટતાનો ત્યાગ કરતું નથી. વિવેચન અને ચિન્તનના એમના અનેક લેખો આ સત્યની પ્રતીતિ કરાવતા હોય છે. ગુજરાતના વિવેચન સાહિત્યને એમણે ઘણી સમૃદ્ધિ આપી છે. સત્ય, નીડરતા, અભ્યાસદોહન, નિષ્પક્ષતા અને સાહિત્યનાં સાચાં તત્ત્વોની મુક્તવણી; આ બધું એમનાં નાનાં મોટાં વિવેચનોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. અન્યકર્તાઓને સમેજે તો ઉપકારક અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓને અનેક રીતે માર્ગદર્શક અને એવા એમનાં વિવેચનો છે.

ગુજરાતી ભાષાનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરનાર ગુજરાતના આદિ પંડિત નરસિંહરાવ, એ પણ આજે સર્વ-વિખ્રિત છે. આ વિષયમાં એમની ઝીણવટ, ચોકસાઈ અને સંશોધનશક્તિનો ગુજરાતને પરિચય થાય છે.

ત્રીજા અને ચોથા ખંને સાહિત્યપરિપદોમાં એમનું નામ પ્રમુખપદ માટે સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પુરોગામીઓ માટે હારતાથી એ ખસી ગયા, અને સૂરતમાં ભરાયેલી પાચમી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખપદે એમની વરણી થઈ. એમનું એ વખતનું ભાષણ આજે પણ અને સર્વદા અભ્યાસયોગ્ય ગુજરાતીઓને ઉપયોગી થાય તેવું છે.

ઉપોદ્ધાત

તને પ્રદા હતા ચ આદિકવચ મુલ્યન્તિ ચત્સૂરયો

x

x

x

ધાત્રા સ્વેન સદા નિરસ્તકુહક સત્ય પર ધીમહિ ॥

સાહિત્યસેવાપરાયણ અને વિદ્યાવિલાસી બન્ધુઓ
તથા ભગિનીઓ !

આપણી આ પાચમી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદનું માન અને જવાબદારી મારે જિગ્ઞાસાપૂર્વક આપ સર્વનો હું અન્તરહૃદયથી ઉપકાર માનું છું. ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભગવાની યોજના પહેલ પ્રથમ ઈ. સ. ૧૯૦૫માં અમદાવાદની સાહિત્ય મંજલાતના નાધિપતીશ્રીઓએ મારી આગળ વાનપ્રમગે પ્રગટ કરી તે નખતે એ ઉચ્ચાભિલાષી પ્રયામ માટે તે ક્ષણે તો સકોચ, અશ્રદ્ધા અને દાઈક અંગે સંકેતનાની મિદ્ધિ વિશે બચ-એના બાન મારા મનમાં થયા હતા થોડા સમયમાં જ એ પ્રથમ પ્રયાસના નિત્યે એ ભાગણીઓને શ્રમાવી દીધી એ પ્રથમ પરિષદનું પ્રમુખગથાન ગુર્જર નિદાનો અને કનિઓમાં અંગેસંગે ગૌરવનભાઈને યથોચિત્ત રીતે અપાયું હતું એ પ્રસંગે મારા મનમાં પણ આશ્ચર્ય નહોતું કે બનિપ્યમાં એ પદવીનું માન મને આપનામાં આવશે કાલક્રમે અને કાલમજે ગુર્જર સાહિત્યના ગસિધર્મો એ આનમાં મોં ખેસાડવાનું ઉચિત્ત ધાર્યું તો એ પસંદગીને આનાકાપ માનીને મારે દર્શવ્યનો બાર નીમગ્વા સિવાય બીજો માર્ગ જ નહોતો, મારી હજીને ગૌણ ગથાન આપી આપ સર્વની હજીને પ્રધાનમદ આપ્યા વિના છૂટકે જ નહોતો અદી નિમ્લપને અનમદા જ નહોતો આ નિયતિમાં, જેવો છું તેવો, આપ સર્વની મમબાનભરી સલામતાથી, પાઠ પાડી નમગે તો '૧' નવદાગ દૃતકૃત્ય થયો એમ માનીશ

આ આપણા આગબને સતનુ નામ બાગે લાગે તો ક્ષણભગ ચિન્તન કરી બેસો પ્રાચીન કાળમાં આપણા પૂનલે જે મનના મનો

માંડતા હતા તે જેમ ઇષ્ટ દેવતાને પ્રીત્યર્થે યજ કરતા હતા તેમ આજ આપણે આપણી ઇષ્ટ દેવતા—સરસ્વતી દેવી—ને આરાધવા શું એકત્ર થયા નથી ? આપણા સત્રને વિશેષ રૂપ આપણે આપી શકીએ એમ છે. આ સત્રમાં યજ્ઞબલિ નરીકે દેવ, ઈર્ષ્યા, આહંતા ઇત્યાદિ પશુઓને હોમી દઈશું; કીર્તિ, ધન, ઇત્યાદિ લાભને ઇષ્ટ લક્ષ્યની બહાર રાખીશું; અને કામ્ય કર્મ જેવી આ ઇષ્ટિ નહીં પણ નિષ્કામ સરસ્વતીપૂજા એ જ આ સત્રનું વિશિષ્ટ લક્ષણ બનાવીશું. આવા મહાન સત્રમાં ઋત્વિજોની પદવીમાં મારું સ્થાન બ્રહ્માના અધિકારનું જ આપે રાખ્યું છે તે એક દૃષ્ટિએ, અલ્પ શ્રમના ભાગને લીધે. સુખકર છે, તેમ, અન્ય દૃષ્ટિએ, યજ્ઞસ્ય હૈવ મિષ્ણ્વ વ્રહ્મા એ બ્રહ્માનું કર્તવ્ય જોતાં વૈદ્યને શિર જે જવાબદારી રહે છે તેથી વિપમ કર્તવ્યથી ભરેલું પણ છે; આશા એટલી જ રાખું છું કે આપણા સત્રમાં એ વૈદ્યકાર્યનો પ્રસંગ જ થવા નહીં પામે; એ આશા સફળ થવી એ આપ સર્વના સૌજન્ય ઉપર આધાર રાખે છે. એ સૌજન્ય ઉપર મારો પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. વળી યજ્ઞના સમારંભમાં બ્રહ્માની કને તો સર્વજ્ઞપણાની અપેક્ષા રખાય; તે વિષયમાં બિનતા મારામાં જણાશે એ મને ભય રહેછે; પરંતુ તમારા સર્વના સ્નેહભાવનો વિચાર આવતાં એ ભયનું જોર બહુ ઓછું નરંમ થઈ જાય છે.

આ સ્નેહભાવને સ્થળ, કાળ, પ્રસંગ ઇત્યાદિની મર્યાદા છે; અને તેથી તેટલા જ ઉપર આધાર ન રાખતાં, જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પરિક્રમણ કરનારાઓને ઉચ્ચ માર્ગમાં રાખનારી એક ખીજી ભાવના ઉપર હું વધારે બળથી ભાર મૂકી તે તરફ આપ સર્વનું ધ્યાન ખેંચું છું. વિદ્યા, જ્ઞાન, સાહિત્ય—એ સર્વ માનવ જાતિના બુદ્ધિરૂપ ઉચ્ચ વ્યાપાર-વિષયમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાચું પ્રેરક બળ શું છે ? સત્યનું અન્વેષણ—અનન્ય ભાવથી, સત્ય તરફ પ્રેમથી, અન્વેષણ—એ જ. તો અન્વેષણમાં જે જે અભ્યાસીઓ નિર્મમત્વથી પ્રવૃત્ત થાય છે તેમના મનમાં પરસ્પર સહકારિતાનું બળ—એ સહકારિતાના ભાનનું બળ—હોય તો અને તેથી જ એક ખીજાની બિનતાઓ બંધુભાવથી, સહકારિતાથી પૂરી શકાય છે. પ્રત્યેક જણ એ અન્વેષણમાં પોતપોતાની શોધક-દીપિકા લઈને પગલાં ભરે છે, અને અન્ય દીપિકાથી તેમાં પ્રકાશ ઉમેરવો, બચનાં સ્થાન, ખાડા, હોય તે દર્શાવવા, અથવા ખોટી દિશામાં અન્ય

ખન્ધુ જતો હોય તે માટે ચેતનથી આપની—એ હેતુ જ પ્રેરક છે આ દષ્ટિ ગણ્યાથી ભ્રમ, કલહ, માનવ્ય અભાવને મુક્તબ ગંગદ્રોણ, એ મર્વનો યોગ થાય છે નાન અને મત્યના અન્વેષણમા મતન પ્રવૃત્તિ ગણનારાઓમા આ ભાવના તરફ જ પ્રીતિ હોય છે, તો આજ આપણે એ નિયમ માટે વિશેષ પ્રમગનો મમાગમ્બ આદર્યો છે તેમા એ જ પ્રેરક બળ—સત્યનુ અન્વેષણ, એ અન્વેષણમા મહકારિતાનો ભાવ, એ ભાવની અનન્યતા એ પ્રેરક બળ—નિશેષ ઉદ્ધાસથી આપણને પ્રવૃત્ત કરશે એ આશા વ્યર્થ નહી ગણાય આપણે સવ સરમ્યતી દેવીના સહયાશ બક્તો છીએ, એ દેવીનો પ્રસાદ કોઈને વધારે મળે, કોઈને ઓછો મળે, કોઈને મળે નહીં એમ ચાલ્યુ જાય એક શ્રુતિ-વચન છે કે —

उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्व शुण्वन्न शृणोत्यनाम् ।

उतो त्वस्मै त्ववविसृजे जयेव पत्य उक्षती सुवासा ॥

(ઋગ્વેદ ૧૦, ૭૧, ૪)

‘ માર્ગદેવીને એટ જણુ જુવે છે છતાં દેખતો નથી, ખીન્ને એને સામળે છે છતાં આભળતો નથી, પ્રેમવગ પત્ની સુન્દર વસ્ત્રો ધારેલી પોતાના પતિની આગળ પોતાનુ રૂપ દર્શાવે છે તેમ વાગ્દેવી વળી ત્રીજાને પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરે છે ’

આ કાગ્ણુથી એ દેવીના સ્વરૂપદર્શનનો લાભ આપણા અન્ય ખન્ધુઓ ને તે જોવાને વધારે બાગ્યજાળી છે તેમની પામેથી લેવાને શા માટે તત્પર નહીં રહીએ ? એના અન્ય ખન્ધુઓમા પણ પોતપોતે કરેલા દર્શનના અનુભવોની સગખામળી કર્પાથી લાભ થાય એ જ સદ્મગ્ધભાવે શા માટે ન થેવો ?

ગુરત અને માહિત્યમેવ :

આ જિગ્મી બાવનાથી પ્રેરાર્ધને ઓજ પ્રમાણે મુગ્ધગતી સાહિત્યપગિવન્ની પાયમી ભેદ આ પ્રાગ્મીન નગમ્મા ભરી છે ગુરતનો પ્રાગ્મીનતાનો દક્ષ આ પ્રમગને માટે બહુ મગર્ત ના ગમ્માય પરતુ સાહિત્યમેવનો દનિદામ ચાંગીશું તો એ દષ્ટિથી મુગ્ધગતી દમ્ધા-પવાને માત્ર એમ જામ—ગોટા અપરે રખનાનુ નામ—જમ્મ છે, —નર્મદ કવિ ને જમાનામા કવિનો પંધા તે હૃદનિર્મીહનુ સોધન

ગણાઈ તે હીન ભાવનાની સાથે અવશ્ય જોડાયેલા કેટલાય આત્મ-ગૌરવવિરોધી ગુણો પ્રગટ થતા હતા; રાજ્યની સ્તુતિ, રાજ્યના અમલદારોની ખુશામદ, એ દલકા ભાવોથી કવિતા બહુ બહુ વાર પ્રેરાતી હતી; સરસ્વતીને દેવીપદમાંથી બ્રહ્મ કરી દારૂપદ અપાતું હતું; તે જમાનામાં એ દેવીની અનન્ય ભાવથી—આત્મગૌરવના બળથી ઉત્તેજિત થઈ, દેશસેવાના ઉત્સાહથી ઊભરાઈ જઈ, આપણા ગુર્જર સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં સેવા કરનાર નર એક નર્મદ જ હતો. કવિ તરીકે એનામાં ઘણી ઊનતાઓ હશે; ભક્તે, તે આપણો પ્રશ્ન નથી. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલા ગુણોથી સાહિત્યસેવાને ગૌરવને ગૂંચળાવનારા રાજદર-બારના પ્રદેશમાંથી કાઢીને વિશુદ્ધ ભાવના વાતાવરણમાં મૂકનાર કવિ નર્મદાશંકર આ સુરત શહેરના ઇતિહાસમાં અસાધારણ દીપ્તિથી દીપનાર નક્ષત્ર તરીકે આપણા સાહિત્યના ઓમમંડળમાં ચિરકાર સ્થિર રહેશે. અસહાય, આત્મબળ ઉપર જ ભરોસો રાખનાર, નર્મદે ગમે તેવો પણ આદિ પ્રયાસના ગુણોથી ભરેલો ગુજરાતી ભાષાનો કાશ ક્યો છે. તે પછી આજ મુખી એ દિશામાં ઊનતાપૂરક પ્રવૃત્તિ કોઈની પણ થઈ છે ખરી? માત્ર કોશથી જ નહીં. પણ ગદ્યપદ્યમય અનેકાનેક કૃતિઓથી—નવીન ભાવનાના ઉત્સાહબળ વડે પ્રેરાયેલી કૃતિઓથી—પોતાની આસપાસ વિશાળ મંડળમાં એ ભાવનાનો તેજસ્વી સંપર્ક લગાડીને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો ઉચ્ચ અધિકાર સ્થાપીને, નર્મદ કવિએ ગુર્જર સાહિત્યની અનન્ય સેવા કરી છે.

એ નર્મદ કવિનું સમર્થ લેખનીથી જીવન આલેખનાર. માર્મિક ભાષાની સંક્ષિપ્ત શૈલી ઉપર પ્રભુત્વ ધારણ કરનાર. દૂરેલ વિવેચનો લખનાર અગ્રણી વિવેચક અને ગંભીર કવિત્વવાળી રચના રચનાર, નવલરામભાઈનું નામ આ સાથે જ બહુ થાય છે. સુરતના એ વતની હતા. પરંતુ એમનું સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું જીવન તળ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં બહુ ભાગે ગયું હતું, તેથી સુરત સાથેનો એમનો સંબંધ કાંઈક અંશે શિથિલ ગણાય; પરંતુ આરંભકાળના સાહિત્યના સંસ્કાર સુરત-માંથી અને સુરતના એકલવીર નર્મદના સંબંધમાંથી સધાયા હતા તે દૃષ્ટિએ એમની નામગણના અહીં અસ્થાને નથી. નર્મદ કવિની અગ્નિ-જ્વાળામાંથી બીજા અનેક કૂટી નીકળેલા સ્ફુલિંગોની ગણના કરવાની અહીં જરૂર નથી. સુરતને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં માનવું સ્થાન આપ-

નાગ આ બે સમર્થ વ્યક્તિઓ જ બસ છે પરંતુ નદરાદર તુળ્યશબ્દ, મહીપતગમ રૂપગમ, દુર્ગાગમ મહેતાજી એ તેજસ્વી વ્યક્તિઓને સુરત જોડેનો સબધ જૂવનાનો નથી, અને એમની ગણના નર્મદ અને નનલ એ યુગમની સાથે સમાન જૂમિમા જ કરવાની છે

વૃદ્ધશ્રાવ

એ સમર્થ સાહિત્યસેવકો પોતાની તગ્દની મેંના બંજલવીને આ જીવનમાથી ચાલી ગયા છે, એમની સેનાના ફળનો લાભ આપણે લેનાતુ અહીં જૂવીએ તો એમની રૂદર ઢાઈડ અંગે આપણે જાણી એમ ગણાગે આ સગ્ગવતીભક્તોને વિગે આ રીતે બોલતા છેવટની સાહિત્ય પત્રિપદ પંડી આજ આપણે મળીએ છીએ તે વચગાળામા આપણે જોયેલા અન્ય નિદ્દગજનોતુ મ્મરણુ યયા વિના નહી રહે દિનાન બહાદુર અગાવાલ સાદરવાય વડોદરાની સાહિત્યપરિપદમા આપણને પ્રેતસાહન આપના માટે હાજર રહ્યા હતા, એમનું મ્થાન આજ ખાલી છે, એ જોતા કોને ખેદ નહિ થાય ? ગજકોટમા સાહિત્યપરિપદનું પ્રમુખમ્થાન એમને મળ્યુ તે સમયે એમની યોગ્યતાથી અગ્નિયા ગણુ-તર વર્ગ તરમ્થી એમને જે અન્યાય મળ્યો હતો તે એમના તે પરિપદ વખતના ગભીર વિચારપૂર્ણ અને સુચક બાપણે તેમ જ પ્રમુખપદથી ડરેલા ડામે તદ્દન વિવ્રુષ્ટ થયો હતો તે સવના મ્મરણુમા હરો ઢવિતા કે નાટકો લખ્યાથી જ સાહિત્યપરિપદના પ્રમુખપદની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય એ સદુચિત કલ્પના છે ગભીર ચિતન, સાહિત્યના વિદાસ માટે તનમનથી પત્રિત્રમ, ઇત્યાદિ ગુણો અબાલાવભાઈનામા નહોતા એમ કોણુ કહી શકશે ? પરંતુ અત્યારે એમની યોગ્યતા માટે હિમાચત કરવાનો પ્રસંગ નથી એમની ખોટ આપણને ખરેખરી પડી છે એ હું કહું છું તે એ મારા પૂજ્ય ગુરુ હતા તેથી અને તેથી ઉત્પન્ન થતા ભક્તિભાનથી જ કહું છું એમ નથી, સર્વ સુજ્ઞે એ ખોટ પડવાનું સ્વીકારગે જ એમ માનું છું આપણા આગ્નના પત્રિપદના કાર્યમા એ અને અન્ય પરયોક્નામી સાહિત્યસેવકોના આત્માઓનું આનાહન કરીને આજ ભરીશુ

આપણે લાભ પણ જોઈએ, પ્રત્યક્ષ દષ્ટિમાં પડ તેમ એ નહી હોય પરંતુ સમભાવ સાથે નિરીક્ષણ કરીશુ તો જાણાગે કે આપણા કાર્યમા સહાય કરનાર યુવક મડળ છે તેમાથી અને નવીન ઉત્સાહ-

ખળથી, નવીન બુદ્ધિખળથી અને નવીન વિદ્યાખળથી ભવિષ્યમાં સાહિત્ય-પરિપદને પુષ્ટ કરનારા નીવડશે એવા છે; એમની નામગણના આ પ્રસંગે કરવાથી એમને જ અન્યાય થાય માટે એમની ઉત્સાહભરી સહાયતાનો સ્વીકાર કરીને જ મૌન રાખું છું.

એક અભ્યર્થના

મારા આજના ભાષણ માટે તમે જે મોટી આશાઓ બાંધી હશે, તો, લાચાર છું, તમારે નિરાશ થવું પડશે. આજ પહેલાં ચાર પરિપદો થઈ ગઈ તેથી કરીને હું તો એક રીતે પ્રતિદૂલ દશામાં પડ્યો છું; એ પરિપદોના પ્રમુખસ્થાને આવેલા વિદ્વાન પૂર્વાધિકારીઓ જે જે કહી ગયા, તે તે બાબતોમાં મારે માટે તો ઠાર બંધ જ થયાં છે; એ વિષયોની પુનરુક્તિ ના થાય એમ મારે સાચવવાનું વિષમ કામ આવ્યું છે. તે ઉપરાંત જગતમાં જ્ઞાનનો ભંડાર એવો વધી પડ્યો છે કે સામાન્ય રીતે પણ પૂર્વગામીઓનાં ભાષણોની સરખામણી કર્યા વિના સ્વતન્ત્ર રીતે પણ હું કશું નવીન ભાગ્યે જ કહી શકીશ. પારકું ચોરેલું ઘણું ભાગે દેખો, અથવા તો ચોરેલો માલ નથી એમ ખપાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીને જૂનાને નવું રૂપ આપેલું જણાય તો મને સવાંશે દોષ ના દેશો. આ જમાનો ચોરીનો જ છે. આપણે બધા એક દૃષ્ટિએ ચોર જ છીએ, અને આ “ચોરીની પરિપદ” જ છે એમ ઉપહાસદૃષ્ટિ વાપરીને જેનાર એક જણે વિનોદમાં એ મથાળાથી એક ઉપહાસલેખ લખ્યો હતો તે અત્યારે નવીન અર્થમાં સ્મરણમાં આવેછે. મારે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જ્ઞાનની સામગ્રી આપણી કને આ વ્યાપક વિદ્યાપ્રસારના સમયમાં સર્વશુલભ હોઈ નવીનતાની ઝળક જતી રહેલી, સર્વને પારચિત વસ્તુ જેવી, ઠેર ઠેર પ્રત્યક્ષ છે. એ સામગ્રીનો ઉપયોગ અપૂર્વ રીતે કરીને, એક જ ઈંટોના સમૂહમાંથી જુદા જુદા નમૂનાનાં મન્દિર રચી શકાય તે સ્વરૂપે, નવીનતા જોઈ શકાય તેટલું આપણી શક્તિ તો તેટલે અંશે મને નવીનતા સાધ્ય છે, એ સાધનમાં શ્રમ અને કળાનો ખપ પડે છે; તે જેટલે અંશે મને આવડશે તેટલે અંશે સિદ્ધિ થશે.

વિદ્યાસેવા-ઉપરના આક્ષેપની પરીક્ષા.

અહીં જરાક થોભીએ. આપણે આવી પરિપદો ભરીને આપણી સાધનમૂડી ન્યર્થ ખરચી નાખવાનું મૂર્ખકૃત્ય કરીએ છીએ એમ તો

નથી થતું ? પ્રજ્ઞના જીવન જોડે અતિ નિહટ સખધ ગખનારા આર્થિક, રાજકીય, પ્રશ્નો આપણી પામે આગ્રહથી દષ્ટાણુ કરીને ખુલામો માગે છે તેના સમયમા, ચોમેરે યુદ્ધના દુ ખમય પરિણામોની પરખપરા વચ્ચે, દેશનો વેપાર દુર્દશામા છે તેવે નખતે, ગરીબ લોકો જૂળે મરે છે તેના સમયમા, આપણે અહીં બેઠા બાપા, સાહિત્ય, કવિતા ઇત્યાદિ અનુત્પાદક નિપયોની જ્ઞાનમન્દિર શોભાનનારી ચચા ડગા બેમીશુ એ ગુ કર્તવ્યદોહ જેવું નથી થતું ? આ પ્રશ્નો નું નકામા નથી પડતો, કેટલાક ડાહ્યા પુરગો આ પ્રદારનો આરોપ આપણા આજના પ્રયાસ ઉપર મૂકનાને તત્પર થયા છે દેગની લાલની વિશેષ અપવાદરૂપ ગ્રિથિતિની વાત બાજુ ઉપર મૂકતા પણ કટનાકોનો મત એમ છે કે શુદ્ધ સાહિત્યની ચચામા ડાળ ગુમાનવો એ દેશદોહરૂપ છે, એ લોકોને મતે તો ધાન્યનો એક અકુર ફૂટતો હોય તેને ચથળે બે અકુર ફૂટે એના વ્યાપારમા આપણી બુદ્ધિ, ધન, ચરો ઉદ્યોગની સપત્તિ વાપરની તે સાહિત્યના નિષ્ફળ પ્રયાસો કરતા હનરગાડુ શ્રેયસ્કર છે

આ મિત્રોને શો ઉત્તર દઈશુ ? એ જ કે દેગની લાલની વિષમ રિથિતિમા દુ ખ ઓળા ડરનાના જે જે માર્ગ છે તે આદગનાની જોડે આપણે આ પરિપદનો વ્યાપાર અલુમાન રિરેાંડી નથી બનતો એ માર્ગોમા જે જે કર્તવ્યો ડરનાના તે પણ ચપે જાય છે, અને તે સાથે આપણુ આ ડાય બસે ચાય, એમા દુ ખ માનનાનું કાળુ વચુ નથી આર્થિક પ્રશ્નોને જ જીવનનું કેન્દ્ર ગણનાગને તો ડ્રિનિજન ઉત્તર એ જ આપમે કે જીવનનું સાર્થક્ય કેવળ ધનોપાર્જનમા નથી સમાયુ, ધન-સપત્તિ તે, સુખસપત્તિનો પર્યાય નથી, કે એ સપત્તિનું નિયત દારણુ પણ નથી ડ્રિનિજન ડહેમે કે રક્ત એક આત્માને સત્ય સુખના, વિશુદ્ધ આનન્દના, માર્ગમા એક ક્રમ જીવે ચઢાની શકાય, તો તે રિથિતિ આર્થિકસપત્તિ કરતા હનર ગણી મુદ્ધનાનું છે ડાર્થિક આ ધોરણે જ સાહિત્ય અને એવા બુદ્ધિવ્યાપાર યોગનાગ નિપયોના મેવડે ધનસપત્તિના મેવડોને ઉત્તર આપી શકશે જ્ઞાનના નિપયમા નિહાટ ડરનાર સગ્ગતી-પૂજક પોતાની તેમ જ અન્ય બન્ધુઓની માનસિક ઉન્નતિમા, ગુદ્ધ વિદ્યાનન્દમા, જે મેના કરે છે તેની કદર રૂપિયા-આના-પાઈથી સવ વિપયોની કીમત આઢનાગ બાબે જ કરી સમ્મે

આમ ના જૂની નડુ ના જોડેએ કે નિદા અને સાહિત્ય મેવ-કોએ પરોળ રીતે-અને ડનચિત્ત માંદાત્ ડપે-દેગની માંમારિક, અને

આર્થિક, અને રાજકીય ઉન્નતિ ઉપર સમર્થ અસર કરી છે, અને એવાં દૃષ્ટાન્ત જગતના ઇતિહાસમાં ચિરંજીવ રહ્યાં છે. 'Uncle Tom's Cabin' એ વાર્તા અમેરિકામાંથી ગુલામગીરી નાબૂદ કરનાર કારણરૂપ બની હતી; રૂસોનાં લખાણોએ ફ્રાન્સની પ્રજામાં ભારે જીવન પરિવર્તન કર્યું હતું; કેન્ટીની કવિતામાં ઇટલીના જીવનોદ્ધારનાં મૂળ હતાં; ઇરેસ્મસના લેખો યુરોપના ધર્મપરિવર્તનના આદિ કારણ હતા, અને એનું પણ ઊંડું મૂળ સેવેનરોડા મુઝી અને ઇંક પેટેટો સુધી લઈ જવાય એમ છે. ઇરેસ્મસના 'Eucharidion' તથા 'Adagia' એ બે ગ્રંથોની અસર વ્યાપક થઈ હતી તેથી પણ વિશેષ રૂપે બાઈબલના એના ભાષાન્તરે 'રિફોર્મેશન' (Reformation)નાં બીજા વાવ્યાં હતાં. તે જ રીતે વેદનાં ભાષાન્તર યુરોપના પંડિતોએ કર્યાં તેથી આપણા હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મ, સંસારજીવન, ઇત્યાદિ ઉપર નવો પ્રકાશ પડી પરિવર્તન થયું એમ પ્રો. મેક્સ મ્યુલર માને છે. * ડિકન્સની વાર્તાઓના પ્રતાપે તે સમયમાં ન્યાયખાનામાં અને વકીલ સોલિસિટર વર્ગોમાં તથા દિવાની જેલખાનામાં પ્રવર્તતા અંધેર તથા અન્યાય દૂર થવા પામ્યાં હતાં. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલાં ઉત્કટ અને વ્યાપક દૃષ્ટાંતો નહીં જડે; તોપણ 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટક લજવાનું જેઈ એક બાઈ એ પોતાની પુત્રીનો અયોગ્ય વર સાથેનો વિવાહ ટાળી નાંખ્યો હતો તે વાત નોંધવા લાયક છે; 'સરસ્વતીચન્દ'ની અસર પ્રબળજીવન ઉપર નહિ, પણ સાહિત્ય ઉપર થઈ છે તેથી તે આ પ્રશ્નને સંબંધ થશે નહિ.

પરિષદની કલ્પના અને એનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

તો આપણે હવે આપણું કામ હાથ લઈએ. આપણી સાહિત્ય પરિષદનો ઇતિહાસ અને એની કલ્પના વિશે કાંઈક પશ્ચાદ્યલોકન અહીં અસ્થાને નહીં ગણાય. તે કરવામાં આરંભમાં જ પરિષદ એ સંસ્થાને ઇતિહાસ જેઈ જઈશું તો આપણી દષ્ટિ સુસ્થિત થશે. અતિ પ્રાચીન સમયમાં આપણા આર્ય પૂર્વજોએ પરિષદ નામે એક સંસ્થા સ્વીકારેલી 'બૃહદ્દારણ્યક'માં જણાય છે: 'શ્વેતકેતુ પગ્ન-આસોની પરિષદમાં ગયાની વાત ત્યાં કહેલી છે; એ શિવાય પરિષદ વિશે અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ છે. મેક્સ મ્યુલર કહે છે કે પરિષદ એટલે બ્રાહ્મણોનું એક મંડળ,

* 'ફ્રાન્સેકશનસ ઓફ ધી સેકન્ડ ઈન્ટર્નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિ-એન્ટાલિસ્ટસ,' પા. ૧૯૧.

કોયેન, કે એની સન્ધ્યા જેમા જુદી જુદી ગાળાના (જુદા જુદા ચણુના) આહણો જોડાયલા હતા એ પગિદોના વિશેષ ગ્રન્થો તે પાર્ષદ અને પાર્ષદનો એક વિભાગ તે પ્રાતિગાથ્ય ભિન્ન ભિન્ન પૈદિત ગાળામા મીંગાયલા ઉચ્ચાગદિની ચર્ચા કરનારા ગ્રન્થ તે પ્રાતિગાથ્ય

મનુ, યાજુન્ય, પગાગર એ ન્મતિદારોએ પગિદની રટના બતાવી છે તે પ્રમાણે મીમાસા, ન્યાય, વેદાદ્ગ જાણનારા ૨૧ આહણોની પરિપદ બનતી હતી, એ સખ્યા ઓછી પણ, જરૂર પડે, થઈ શકતી હતી, તે એટલે સૂધી કે એ આહણને પણ પરિપદ ગણાય એમ સભન હતો ધર્મશાસ્ત્રના મહિમ પ્રશ્નોનો નિર્ણય, લોકોની માગણીથી, આપવો એ આ પરિપદોના કર્તવ્યોમાનુ એક હતુ એમ પણ મનાય છે કે દેશ કાલને અનુસરીને ધર્મનાન્મમા ફેરફાર કરવાનો પ્રમગ આવે તો પરિપદ ભગીને એ વિશે નિર્ણય થતો હતો આ પરિપદોમાના આહણોના વિદ્યા, નય, ઇત્યાદિને અગે અધિકારના લક્ષણુ પણ દર્શાવેલા હતા

દરુ કેરળ વિદ્યાના-કાવ્યાદિ શાસ્ત્રોના-પતિોની પગિદોનો સમય આવ્યો નહોતો જે અપ સમયમા પુસ્તકો છાપનાની કળા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી, અને પુસ્તકોનો પ્રસાર થવાના સાધન અપ હતા, તેના મમયમા પતિોની મભાઓ ભરાતી અને પડિતોએ ગ્યેલા નવીન ગ્રન્થો રચાતા હતા એ મમય ઉપગના મમય પડી કાઈકે મોટો નજરે પડે બૌદ્ધ માધુઓની મગીતિ નામની મભા-ઓમા પણ આ પ્રકાર નજરે પડે અગોડે અને કનિકે મેળવેલી મગીતિઓ મગમિદ કે એ મગીતિઓનો મર્પવ્યાપાર ધર્મમા સદ્વિધ પ્રશ્નો ॥ ખુનામા મેળવવા, અન્યગથા મટાડી, ભિન્નુઓની આચારવ્યવસ્થામા મુધારો કરવો, ઇત્યાદિ ધર્મવિષયનો દતો જૈન પગિદ વનબીપુગમા સવન ૫૧૦ મા મગ્યાનુ કહેનાય કે તે નયની પુગના ઐનિદામિ ઉત્પત્તિ મમય લેકે અમગન થાય છે પન્તુ તેટલાથી નન્તુ પગિદ મગી નહોતી એમ નથી ચનું મગમમા પ્રથમ જૈન પગિદ મગેલી કહેનાય છે, તેજે “ માગધી બાપામા મુનમમદ ક્યો દતો અરે રવનાપુગની પગિદ એ મુરો ગ્યાનિ બાપાનું ૩૫ આયુ દન ” (“ વિમન પ્રગન્ધ ” નો ઉપોદ્ધાન, ૨૦ મણિનાન બકોરબાઈ વ્યામકૃત, પૃષ્ઠ ૭) રીજ પગિદ મધુગની

કહેવાય છે. આ પરિપદોનું સ્વરૂપ આપણી હાલની પરિપદોથી જુદા પ્રકારનું એમાં તો શક નહીં. અને ખરું જોતાં આ મંડળનું નામ પરિપદ નહોતું; સંઘ એમને કહેતા હતા. પોતાના આગમનો સંગ્રહ કરવો ઇત્યાદિક તે સમયમાં ઉપસ્થિત થાય તેવું જ એ સંઘનું કાર્ય હતું.

આ ત્વરિત પશ્ચાદવલોકનમાંથી એટલું જણાય છે કે:—

પરિપદના મંડળ માટે અધિકારનું તત્ત્વ

(૧) આ પરિપદોના કાર્યવ્યાપાર તથા હેતુ (ક) વૈદિક શાખાઓ અને ચરણોના અધ્યયનને અંગે ચર્ચાદિક; (લ) ધર્મશાસ્ત્રના સંદિગ્ધ પ્રશ્નોનાં વિચરણ, દેશકાલાનુસાર ફેરફાર; (ગ) છાપવાની કળા ઇત્યાદિ પ્રચારનાં સાધનોને અભાવે પડિતોની રચનાઓની પ્રસિદ્ધિ માટે અવકાશ, ઇત્યાદિ હતા;

(૨) પ્રાચીન પરિપદોમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્યાદિક પરત્વે અધિકારની મર્યાદા દઢ હતી; અને એ મર્યાદાને લીધે સંકુચિત વૃત્તિ, સર્વગ્રાહિતા સાથે વિરોધ, ઇત્યાદિ અંશે દૂષણરૂપ નહોતા મનાતા.

પ્રાચીન સમય અને ચાલુ વર્તમાન સમયની વચ્ચે આ સિવાય અન્ય સ્વરૂપની પરિપદો જાણ્યામાં નથી.

આપણા વર્તમાન સમયની પરિપદની સ્વરૂપકલ્પના માટે એના અમલ નમૂના તરફ નજર કરવી પડશે; પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ‘કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિએન્ટાલિસ્ટ્સ’ (Congress of Orientalists) ઇત્યાદિ પરિપદો ભરાય છે તે સંસ્થાને જ આદર્શરૂપ લઈને આપણી પરિપદની કલ્પના થઈ લાગે છે. (હાલ બંગાળામાં બંગાળપરિપદ છે તે સંસ્થાનું સ્વરૂપ કોઈક જુદા પ્રકારનું છે; કાયમનાં સ્થાન, સભ્યવર્ગ, અધિકારીવર્ગ ઇત્યાદિથી બનેલી પાશ્ચાત્ય ‘એકેડેમી’ (Academy)-વિદ્વન્મંડળી-ના ધોરણે એ પરિપદ રચાયેલી જણાય છે; માટે આપણી પરિપદ માટે માત્ર નામના સરખાપણાથી ભ્રમ થવો ન જોઈએ તે લક્ષમાં રાખવાનું છે). પરંતુ બંગાળપરિપદના કાર્યરૂપે સાહિત્યસંમેલનો બંગાળામાં થાય છે તે આપણી ગુજરાતી સાહિત્યપરિપદના સ્વરૂપનાં છે. મરાઠી સાહિત્યસંમેલનો પણ એ જ નમૂનામાં છે.

પાશ્ચાત્ય ‘ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસ’નું સ્વરૂપ આપણે આદર્શરૂપે લીધું છે તે ખરું; પરંતુ બંનેના કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારમાં ભેદ હોવાને

લીધે બને વચ્ચે બેઠા આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે 'ઓરિએન્ટાલિસ્ટ્સ કોએસ'નો વ્યાપાર સંસ્કૃત, અરબી, ચીનાઈ, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ સર્વ પૂર્વજાતી ભાષાઓ નગેરે સબધે પ્રાચીન ઇતિહાસ, ઇત્યાદિના અભ્યાસકોની પ્રવૃત્તિઓમા પ્રવર્તે છે, આપણે તો અનશ્યમેન ગુજરાતી ભાષાના પ્રદેશમા જ કોય રાખી પ્રવૃત્તિ કરનાની છે યુરોપની કોએસમા આખા જગતમાથી નિગેય વિષયોનો ખાસ અભ્યાસ કરેલા પડિતો અને નિદાના પ્રતિનિધિઓ ભેગા થાય છે, આપણે તો આપણામા છે તેના અપ અભ્યાસીઓનુ જ મડળ ભેગુ થઈ શકે છે, યુરોપની કોએસમા વિષયોના વિભાગ એટલા બધા અને મહત્વના છે, અને તે તે વિભાગ માટે અન્વેષક અને શ્રીતા સર્વનુ મડળ એવુ મોટુ બનનુ શક્ય છે કે કોએસમે જુદા જુદા વિભાગમા નહેયનાની ફરજ પડે છે, આપણી સ્થિતિ, સર્વે વિષયમા આપણી દરિદ્રતાને લીધે તેમ જ ગુર્જર ભાષામા જ પ્રવૃત્તિ રોકનાની આનશ્ય-જ્ઞતાને લીધે, એથી ઊલટી છે ત્યાની કોએસમા મળનારા બહુધા ખાસ અભ્યાસી પડિતો, વિગિષ્ટ નિપુણતાનાળા નિદાનો હોય છે, આપણા મડળમા હાલ લબ્ય છે તે નિદાનો ભેગા સર્વ નિદારસિદ્ધ વર્ગનો સંગ્રહ થાય છે

આટલા દષ્ટિનિર્લેપ ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે પ્રાચીનકાળની આપણા દેશની પરિપદોના અને હાલની સાહિત્યપરિપદના વિષયમા બેઠા હોના છતા, પ્રાચીન પરિપદોની ઘટનામાથી, તેમજ હાલની પાશ્ચાત્ય પરિપદોની ઘટનામાથી, કુખ્ય તરતબૂત અશ પરિપદના સભ્યતા અધિકારમા વિશિષ્ટ નિદાદિની આવશ્યકતા, અને એની બહારના વર્ગનો અસંગ્રહ-એ જણાય છે પરિપદનુ ગૌરવ, વર્તવ્ય, મહત્વ, ઇત્યાદિ જોતા સકુચિતપણાનો ખાસ ભયે થાય, પરિપદના ઉપર નાતો સમી બહિષ્કારિતાનો આરોપ લસે આવે, પણ પરિપદનુ પરિપદનુ માગી જ વે છે કે એ અરૂપઘટના ફરે નહીં હવે આપણી પરિપદના અરૂપમા સિચિતતા કરવી કે નહિ એ પ્રશ્ન આપણી આગળ વારવાર ઉપગ્રિય થાય છે દેશગલને લક્ષમા લેતા એટલું તો સીદારવુ પડશે કે પ્રાચીન પરિપદોના જેટલી અથવા હાલની યુરોપની પરિપદોના જેટલી દૃઢ મર્યાદા માચવી આપણે માટે શક્ય પણ નથી અને ઇષ્ટ છે કે આપણી પરિપદને અનિદાગનુ બન્ધન તદ્દન તોડી નાખી ગમે તે વર્ગનો સંગ્રહ કરીને મડલ ભેગા બનાવી નહિ

પરિપદના ઉપર સંકુચિતવૃત્તિનો આરોપ મૂકનારાઓ એટલું જ વિચારે કે દરેક વિષયમાં ખાસ અધિકારની આવશ્યકતા હોય ત્યાં સંકુચિત-તાનો ભાસ આવે જ, તો એ આરોપ મૂકતાં તેઓ કાંઈક અચકાય. ધારે કે કાલને વહાણે એંગ્લિનીયરોની પરિપદ ભરાય, દાક્ટરોની પરિપદ મળે, તો તેમાં અન્યવર્ગને સ્થાન ન આપવા માટે ક્રિયાદ વાળખી ગણાશે ? તો શું શુદ્ધ સાહિત્ય એ શ્રમ વિના, અધિકાર વિના, સર્વસાધ્ય છે કે તેમાં અધિકારમર્યાદાનો પ્રવેશ થવાનો ભાસ માત્ર થતાં પોદાર ઉઠાવશે ?

આ આરોપના ભેગભેગો આ જ સ્વરૂપનો બીજો આરોપ આપણી પરિપદ ઉપર મુકાય છે તે તપાસીએ; તે એ કે યુવકવર્ગનો એમાં સંગ્રહ થતો નથી. આ આરોપ માટે પણ ઉપરનો ઉત્તર બસ થશે. વિંશપમાં, એટલું જ કહેવું બસ છે કે સાહિત્યપરિપદની ઘટનામાં વચનું બંધન કોઈ કંઈક છે જ નહિ; વય એ અનુભવની જિનતાને લીધે કંઈક બાધક બને, પરંતુ તે સિવાય વય તે બાધ છે જ નહીં. મહાકવિ ભવભૂતિએ સુશ્લિષ્ટ વાણીમાં દર્શાવેલું સત્ય—

ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં ગુણિષ્ઠુ ન ચ લિટ્ઠં ન ચ વયઃ

એ સત્ય—આ પરિપદ સ્વીકારે જ છે. અને પ્રત્યક્ષ જ જુવો; યુવકવર્ગ વિના આ પરિપદમાં ઊંસાહ, કાર્યબળ, ઇત્યાદિ આવે ક્યાંથી ? મૂળ આ પરિપદની કલ્પના ઉત્પન્ન કરનાર કોણ હતું ? અમદાવાદની ‘સાહિત્યસભા’ એ નામથી બનેલું યુવકમંડળ જ. આ સમાધાન પછી જણાશે કે સાહિત્યપરિપદની ભાવનામાં ગૌરવ હોય, એના કાર્યક્ષેત્રમાં વિદ્યા, જ્ઞાન, ઇત્યાદિની કક્ષાની ઉચ્ચતાની આવશ્યકતા હોય, એનાં કર્તવ્યોમાં મહત્ત્વ હોય, તો તે ગૌરવ, ઉચ્ચતા અને એ મહત્ત્વના પ્રમાણમાં મંડળમાં સંખ્યાતું નહિ, પણ અધિકારનું નિયંત્રણ અવશ્યમેવ આવશે. એ નિયંત્રણ માટે સમજુ વર્ગ, પોતાની યોગ્યતાની ખરી મર્યાદા જાણનાર વર્ગ, કદી પણ ક્રિયાદ કરશે નહિ.

યુજરાતી સાહિત્યપરિપદનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

આ સ્થળે આપણી સાહિત્યપરિપદનો દસ વર્ષનો ઇતિહાસ ઝડપથી જોઈ જવાનું મન થાય છે. ઈ. સ. ૧૯૦૫માં અમદાવાદની ‘સાહિત્યસભા’ના યુવકવર્ગમાં પ્રથમ કલ્પના સ્કુરી કે સાહિત્યપરિપદ ભરવી. મારા સ્મરણ પ્રમાણે આ નવીન જ કલ્પના હતી. મહારાષ્ટ્રમાં

એ સમયમા રાત્ર થયેની મરાઠી પરિષ ની સસ્થામાથી પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ નહોતી 'ગુજરાત સાહિત્યસભા' એમ નામરૂમાન્તર એ મંડળનુ થયુ તે વખતે યોજેલા ઉદ્દેશોમા 'સાહિત્યપરિષદ' ભરૂવી એ એક ઉદ્દેશ હતો પ્રથમ પરિષદના ગિર્ણાઈ (આમુખ, પૃ ૩) ઉપરથી જણાશે કે નર્મદ અને મણિલાલ દ્વિવેદીની અભિનાયા પરિષદ ભરનાની હતી ગમે તેમ હો, ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદને ઉત્પન્ન કરનાનુ માન એ 'સાહિત્યસભા'ના યુવજનર્ગને જ ઘટે છે, એટલુ જ નહિ, પણ એ નીનીન કાર્યને અગે અને- અડચણો, સમમાન પિનાના પુરુષો તરફતા ઉપહાસ, ઇત્યાદિને છતી એ સમારમ્ભને વિજયી બનાવનાનો મશ પણ એમનો જ છે આ યગ સ્થાનિત જ છે, બાકી દૂરતમ કારણુદર્શન કરના જઈશુ તો યુગના પ્રેરકબળોને જ અન્તિમ યશ તો મળશે. સત્તા રામા પ્રથમ મરાઠી સાહિત્યમમેનન ઈ સ ૧૯૦૫-૬મા ભરાયુ, બગાળામા ઈ મ ૧૯૦૭મા પ્રથમ સાહિત્યસ મેલન થયુ-પરતુ એ ઈપનાનો મૂળ આરમ્ભ ઈ મ ૧૯૦૩થી થયો હતો, અને ગુજરાતમા ઈ સ ૧૯૦૪મા ઉનાળામા મ્વ ગોવર્ધનરામની સાથે 'સાહિત્યસભા' (અમદાવાદ)ના પ્રમુખ ગ રમણભાઈ તથા તન્ત્રીઓ રા ઠાકોરલાલ હરિનાથ દેસાઈ તથા રા રણુજિતરામ વાવાભાઈ એમણે પરિષદ ભરનાની ચર્ચા કરી હતી આમ ભરતખજના ત્રણ મુખ્ય અને દૂર દૂર પડેલા પ્રાન્તોમા આ પ્રકારનુ સચલન અન્યોન્યનિરપેક્ષ આત્મસ્ફુરણાથી લગભગ એક સમયમા જ પ્રવૃત્ત થયુ હતુ આ તે યુગના માનસિક બલપ્રનાહની સૂચના કરે છે એ ત્રણેનો આદર્શ પાશ્ચાત્ય 'ઓરિએન્ટલ રોએસ' ઉપર જ ગ્યાયતો હતો હિન્દી ભાષાનુ સાહિત્યસમેતન આ ત્રણ કરતા વાર્ધક પગીના સમયમા પ્રગટ થયુ છે, ઈ સ ૧૯૦૬-૧૯૧૦ મા વાગીની નાગરીપ્રચારિણી સભાના પ્રચારથી એની ઉત્પત્તિ થઈ એ સમેતન દર નર્મદ થાય છે, એનો ઉદ્દેગ આપણી પગિપત્તી વાર્ધક અગે ભિન્ન છે નિર્મર્ગન, ચિન્તન, ઉપગત ગ્રન્થકારોને ઉપાધિ દાન ઇત્યાદિથી સમાનિત કરના, એક ભાષા અને એક લિપિ માટે પ્રચારપ્રત્તિ, ઈત્યાદિ મિશ્ર ગતપની એ પરિષદની કાર્યપ્રત્તિ છે

ચારેગુર્જા પગિપદોની હકીકત જુદી જુદી બામતને અગે સગખાની બેનાથી મુગમતા થગે પ્રથમ પરિષદ (અમદાવાદમા ઈ સ ૧૯૦૫ મા) મળી તે વખતે પ્રમુખ ગ્વ ગોવર્ધનભાઈની પમદગી કાર્યકર્તાઓએ શુદ્ધ પમદગીને ધોરણે જ કરી હતી, એમા સપરણુ ('ઇન્ડેક્શને')નું

તત્ત્વ નહોતું; ખીજી પરિપદ (મુંબઈમાં ઈ. સ. ૧૯૦૭માં) થઈ તે સમયે પ્રમુખપદ માટે રાં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પણ વ્યવસ્થાપક મંડળમાં ડાંઘકિ એવા ૧૮ ધોરણે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા; ત્રીજી પરિપદ (રાજકોટમાં ઈ. સ. ૧૯૦૮માં) ભરાર્થ ત્યારે સ્વં દિવાન-ખહાદુર અંબાલાલભાઈની પસંદગી ડાંઘકિ મિત્ર ધોરણે કરવામાં આવી હતી. સંવરણનું તત્ત્વ આ સમયે નિયન્ત્રિત રૂપમાં પ્રવિષ્ટ થયું. મત આપનાર અધિકારી મંડળ યોગ્ય કારણોથી મર્યાદિત રાખીને એ તત્ત્વ સ્વીકારાયું હતું. ચોથી પરિપદ (વડોદરામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨માં) મળી ત્યારે રાં રણછોડભાઈ ઉદયરામ પ્રમુખ નિમાયા હતા, તે પ્રસંગે આરમ્ભમાં સંવરણનું તત્ત્વ પૂર્ણ રૂપમાં સ્વીકારાયું હતું, મત આપવાનો અધિકાર અમુક રકમ ભરી સત્કારમંડળના સભ્ય બને તેમને આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ છેવટે તે ધોરણ છોડી દઈ, સર્વની સંમતિથી રા. રણછોડભાઈને પ્રમુખપદ અપાયું હતું.

પરિપદે કરવાનાં કાર્યો તરફ દષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે પ્રથમ પરિપદમાં માત્ર નિયન્ધો વંચાવવા, કોઈપણ જાતના ઠરાવ રજૂ કરી પસાર કરવા નહિ, એ માર્ગ સ્વીકારાયો હતો; અપવાદ માત્ર જોડણી સંબંધી વ્યવસ્થા સાહિત્યસભાને સોંપવાનો ઠરાવ પ્રમુખે રજૂ કર્યો તે હતો; અને કેટલીક છૂટક સૂચનાઓ જુદી જુદી બાબતો વિશે કેટલાક ગૃહસ્થોએ માત્ર રજૂ કરી હતી. ખીજી પરિપદમાં નિયન્ધો ઉપરાંત થોડાક ઠરાવો કરવાનું દાખલ થયું હતું; જોડણી તથા લિપિ માટે કમિટી નીમવાનો ઠરાવ એમાં હતો. ત્રીજી પરિપદમાં નિયન્ધો ઉપરાંત અનેક મહત્ત્વના વિષયો વિશે ઠરાવો થયા હતા; ‘વાંચનમાળા’માં ખામીઓ હોવાથી તે વિશે પગલાં ભરવાની કમિટીની નિમણૂક; જોડણી કમિટીને ચોથી પરિપદ સુધી લંબાવવાનો ઠરાવ; પરિપદનું પુસ્તકાલય નવું બિલું થયું તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોંપવું; વ્યાખ્યાન-માલાની યોજના; પરિપદનું બંધારણ ઘડવા માટે કમિટીની નિમણૂક; ત્રણ જનરલ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો ઠરાવ; પરિપદ ભંડોળની કમિટી; ઇત્યાદિ. મહત્ત્વની બાબતો પ્રવિષ્ટ થઈ હતી. એ ભંડોળમાંથી અત્યાર સુધીમાં બે ગ્રન્થો રચાવાઈને અથવા ચોખ્ખાઈને પ્રસિદ્ધ થયા છે:— (૧) બ્રિટિશ હિન્દુ રાજ્યબંધારણ અને (૨) નવલરામભાઈનો ‘ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ ’; અને મેક્ડોનલ્ડકૃત ‘ સંસ્કૃત સાહિત્યના વૃત્તા-

નત'નુ બાપાન્તર હજી પ્રસિદ્ધ થવાનું છે ચોથી પરિપદમા નિમ્ન-ધો ઉપગત ઠગવો કેટલાક મહત્ત્વના થયા હતા, બેડણીકમીટીનો રિપોર્ટ વચાર્ધ દક્ષતરે નોધનાનો ઠરાવ, બધાગણુ-મિટીએ રિપોર્ટ ૨૦૬ કર્યો તે ચોજના પાચમી પરિપદ સુધી સ્વીકારી તે પંચી આગળ ચલાવના અથવા ફેરફાર કરનાનો ઠરાવ, જનરલ એક્ટેટગીઓની નિમજી, ઇત્યાદિ ઠરાવો.

આ ઉપગત બીજી પગિપદમા લિપિ ત્રિશે ચર્ચા, ત્રીજી પરિપદમા 'વાચનમાળા' ત્રિશે તથા 'યુનિવર્સિટીમા ગુન્જરાતી બાપાને સ્થાન' એ ત્રિશે ચર્ચા, અને ચોથી પરિપદમા, 'લિપિ,' 'એવ બાપા દ્વારા જિન્દી કેળવણી' અને 'જનસમૂહમા સાહિત્યનો પ્રસાર' એ ત્રિપથો ત્રિશે ચર્ચા દાખલ થઈ હતી તે ઉપગત બીજી પગિપદમા છપાવેના ગ્રન્થોનું પ્રદર્શન બહુ જ નાના પાયા ઉપરનું, ત્રીજી પરિપદમા મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન—ગિલાનેખો, તાત્રપત્રો, દસ્તાવેજો, હસ્તલેખો, છપેના પુસ્તકો, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિનું અને ચોથી પરિપદમા ગળકોટ કરતા બહુ નાના ઘોગણુનું પ્રદર્શન—પુસ્તકો, હસ્તલેખો, અને વિદેહ નિકાનોની ઇમિઓનું—એમ દાખલ થયું હતું ચારે પરિપદને અંગે નાના મોટા ધોરણે મિત્રમેળાપ કરનામા આવ્યા હતા બીજી પરિપદ વખતે મુખર્જના પાગમી લેખકમંડળે પરિપદને આપેનો સત્તર ધ્યાન ખેંચનારો હતો, હિન્દુ અને પાગરી લેખકો વચ્ચેનું અતર ઓછું થયાનું એ એવ પ્રથમ પગલું હતું, તે પ્રમંગે ઘણા પાગમી વક્તાઓએ નિખાનસપણે સ્વીકાર્યું હતું કે પારમી ગુજરાતી બાપા દૂષિત છે અને સત્કાર એને આપનાની આવસ્થાતા છે.

આ સર્વ અંગો પગિપદમા હતા, છતાં એ બધી પગિપદમા મુખ્ય અંગ તો નિમ્ન-ધોનું વાચન તે જ હતું પ્રથમ પગિપદ વખતે ૨૧ નિમન્ત્રો આવ્યા હતા, અને કોર્ટને પણ આરમ્ભસમયમા નિરુત્સાહ ન કરવો એ વોગણુ રાખેલું હતું તેથી બધા સ્વીકારાયા હતા બીજી પરિપદ વખતે "પરિપદના શૈગમમા નિયમપાનનો કડક આગ્રહ ગખવો એ અનુચિત હોવાથી" સ્વીકારાયા હતા છતાં રિપોર્ટને અતે દીપ આપી છે તે ઉપગતી વળ્યાય છે કે આટલા દયાળુ દર્શનવાળા વ્યવસ્થાને પણ એ નિમન્ત્રો "તત્ત્વ નિમાલ્ય હોવાથી" ઊડી દેના પડવા હતા એ બીજી પરિપદમા ૪૧ નિમન્ત્રો આવ્યા

સાધવામાં સહાયભૂત થવાને તથા કાંઈ સાચું અને સ્થાયી હિત સંપાદન કરવાને, પ્રત્યેક આગ્રહથી ઉદ્બુદ્ધ થયેલા હીએ. ”)

પરિપદનો એક લાભ અથવા હેતુ તે મંડળમાં સાથે ખાવાપીવા માટે તથા આનન્દસમાગમ માટેનો મેળાવડો થાય છે તે છે, એ વાત ગૌણરૂપે સ્વીકારીને પ્રો. મેકસ મ્યૂલર પરિપદના ખરા અને સ્થાયી લાભ એ બતાવે છે:—

- (૧) આપણને આ સંમેલનો આપણા જ્ઞાનની ધનસામગ્રીની ગણના કરવાને, પરસ્પર કાર્યની સરખામણી કરવાને, આપણે ક્યાં હીએ તે જોવાને તથા કઈ દિશામાં જવું જોઈએ તે શોધવાને શક્તિમાન કરે છે;
- અને (૨) આપણે ક્યાં આવી પહોંચ્યા હીએ, જગત માટે શું કરીએ હીએ, અને બદલામાં જગતે આપણે માટે શું કરવું જોઈએ એમ અપેક્ષા રાખીએ હીએ, તે વખતોવખત જગતને કહેવાનો આપણને પ્રસંગ આવાં સંમેલનોથી મળે છે.

એ પરિપદના બીજા જ વર્ષમાં એના પાંચ વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા; પ્રત્યેક વિભાગનો પ્રમુખ બુદ્ધો હતો, અને એક વિભાગની બેઠકને એક દિવસ આપવામાં આવ્યો હતો; વિભાગોની નામગણના આમ હતી:—‘સેમેટિક,’ ‘તુરાનિયન,’ ‘આર્યન,’ ‘હેમિટિક,’ ‘આર્કિયો-લોન્ડિકલ’ તથા ‘એથ્નોલોન્ડિકલ.’ આ વિભાગોની વિસ્તીર્ણતા તથા સ્વરૂપ જ વિભાગ કરવાની આવશ્યકતા દર્શાવે છે; એ પરિપદની દર્શન-મર્યાદા જ પૃથ્વીના અર્ધ વિસ્તાર ઉપર વ્યાપેલી હતી. રાત્રે રાત્રે પરિપદની બેઠકો થતી અને દિવસે પરિપદનું મંડળ બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ જેવાં સ્થળોનાં નિરીક્ષણ કરી આવતું હતું.

આ પરિપદોના પૂર્ણ ઇતિહાસમાં ઊતરવા જતાં લંબાણ થાય. પરંતુ એટલું તો જણાય છે કે પરિપદ માટે અંધારણ, અધિકારી-મંડળ, પ્રમુખો, ઇત્યાદિની યોજના, વગેરે પ્રશ્નોને ગૌણ સ્થાન આપી પરિપદનું સર્વ લક્ષ પોતાના વિદ્યાવિષયક કર્તવ્યમાં જ પૂરેલું રહેતું હતું. તે સાથે પરસ્પર સહકારિતા, કલહત્યાગ, સત્યશોધન તરફ અનન્ય દષ્ટિ, એ ભાવોથી એ પરિપદોનો કાર્યવ્યાપાર પ્રેરિત થતો. બીજી પરિપદના પ્રમુખસ્થાનના ભાષણમાં ડો. સેમ્યુઅલ બર્ચ બોલ્યા હતા:—

“ Orientalists, too, are all, so to say, men born of

the same family, and, like a family, mutually interested, in the success of their respective studies. Before that, as students, all the distinctions of race, creed and nationality disappear or are forgotten. Even criticism ought neither to be nor become personal, inasmuch as science places for its object the highest scope of the mind—truth, which is in most cases difficult to find, and no reproach to men."

(" પૂર્વના દેશોના વિષયોના અભ્યાસકો એક રીતે જોતા એક કુટુંબમાં જન્મેલા પુરપો છે, અને, એક કુટુંબીઓની પેરે, પોતા-પોતાના અભ્યાસમાં વિજય મેળવનામાં અન્યોન્યના હિત જોડાયેલા છે આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસકો તરીકે જાતિ, ધર્મ, અને પ્રજાપણના બેદ લુપ્ત થાય છે અથવા ભુલાઈ જાય છે દીકરા પણ અગત રૂપની હોવી અથવા થવી ન જોઈએ, કેમકે જાનના અન્વેષણનો વિષય માનવશુદ્ધિનો જિજ્ઞાસા જિજ્ઞાસા વ્યાપારવિષય-સત્ય તે છે, સત્ય જે બધું પ્રસંગે જડવું ઠકવું છે, અને પ્રાપ્ત ન થવું તે લક્ષ્યસ્પદ નથી ")

આના મહાન ભારોથી પ્રેરાયેલા, આખા જગતના વિખીણું જ્ઞાનવિષયોના પડિતોની, નિશાળ અન્વેષણક્ષેત્રમાં વિચરનારી, પગિ-પ ને આદર્શ તરીકે ચેનારી આપણી પગિપદ છે અવગત, એ મહાન પ્રયાસ દ્વારા અને આપણો સક્રિય ક્ષેત્રનો, અદ્ય અધિકારનો, પ્રયાસ દ્વારા ? તથાપિ આપણા આદર્શમાં ગહેના ઉન્નત ભાવો આ-પણા પ્રેરક બળ બને તો નિ સશય કાલક્રમે આપણો અધિકાર સ્થના સ્થના આપણી પગિપની યોગ્યતા વધારી રાખીશું

આપણા પ્રયાસની સામે સધો ઉપાવમાં આવે કે નમે putting the cart before the horse (" ગાડુ આગળ અને બળદ પાછળ જોડવા ") એવું કામ દરો છે, પરિપ- પડિતોની દેાય પડિતપરિપદ માટે તમાગમાં ખરા પડિતો ક્યા છે ? પગિપદ તે કાર્ત પડિતો બનાવવાનું કારખાનું નથી પણ મનેના પડિતોના સમુદાયમમાંગમ છે — હિતર ગો આપણ ! સ્વીમગ્નુ પડો કે પુરો પની પગિપદની ગિયનિ આપણે અદો નથી, ત્યા પ્રથમ પડિતો અને પડી પરિપદ—એ ગ્રાભાવિક ક્રમનું દર્શન થાય છે પરંતુ આપણામાં ન થોડા ગજનગ પડિતો—નાના પાટના પણ ખરા

પંડિતો-નહિ જડે ? અને એવાની જોડે સમાગમ થવાથી આપણને આપણી અપંડિતતા, જનપંડિતતા, સુધારવાનો પ્રસંગ આવી પરિપદોમાં મળે એ પણ એક ઓછો લાભ નથી. વળી એ પણ વિચારવાનું છે કે દેશકાલની સ્થિતિ વિચારતાં પ્રાચીન પરિપદની સર્વાંશે સ્વરૂપસમાનતા માટે વાટ જોઈ જેસી રહેવું એ ઇષ્ટ નથી. આપણા દેશના હિતસાધન માટે અડધી સામગ્રી વડે પણ કામ ચલાવવાની જરૂર છે.

તો આપણી પરિપદના હેતુ હાલ શા છે ? મારી દૃષ્ટિએ તે આ પ્રમાણે હોવા જોઈએ અને છે:—

આપણી પરિપદના હેતુ

- (ક) ગુર્જર સાહિત્યને તથા ભાષાને સમૃદ્ધ શી રીતે કરવાં તે વિશે તપાસ કરવી:
- (ખ) એ સમૃદ્ધિ કરવા માટે ઉપાયો યોજવા સાધનો મેળવવાં:
- (ગ) પ્રાચીનઅર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય અને ભાષાનો અભ્યાસ કરી વિકાસોએ જે શોધ કરી હોય તેનો વિચાર કરવો:
- (ઘ) ગુર્જર ભાષા અને સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જળવવી, તેમનું જીવન પ્રવર્તાવવું, મરણમાંથી રક્ષણ કરવું.

ગુર્જર સાહિત્ય તથા ભાષાની સમૃદ્ધિની તપાસ તથા ઉપાયયોજના

વૃથા ભાષાભિમાન અને દેશાભિમાનનો ત્યાગ કરીને ખરી આત્મપરીક્ષા કરશું તો જણાશે કે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની સ્થિતિ ખરેખર દરિદ્ર જ છે. અંગ્રેજ અને યુરોપની અન્ય સંસ્કારી ભાષાઓનાં સાહિત્ય જોડે સરખામણી કરીશું તો એમ જ ભાસ થશે કે એ દેશનાં ભાષાસાહિત્ય જગ્યા જગ્યા સૂર્યલોકમાં વિચરે છે, અને આપણી ભાષા અને સાહિત્ય પૃથ્વી ઉપર અંધકારમય પ્રદેશમાં ભટક્યા કરે છે. સાહિત્યના વિભાગો અંગ્રેજ ઇત્યાદિમાં કરીશું તો તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ, તત્ત્વશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિ અનેક વિભાગમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો જડશે, અનેક વિકાસો તે તે વિષયના ખાસ અભ્યાસકોષની કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈશું; શુદ્ધ સાહિત્યમાં કવિતા, વાર્તા, નાટક, બાલસાહિત્ય, લોકગીત, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અનેક શાખાઓમાં તે જ પ્રમાણે સમૃદ્ધ અવસ્થા નજરે પડશે. આ

સર્વમા આપણાથી એક શાખામા પણ અભિમાન કરના જેની સમૃદ્ધિ બતાવી શકાય એમ નથી આ ચિત્રથી ગ્તાનિ થાય ખરી, પણ નિરત્સાહ થનાનું કારણ નથી કેમ કે ભાષા અને સાહિત્ય તે પ્રજા-જનનના પ્રતિબિંબ છે એ જનનનો વાણીમય સાક્ષાત્કાર છે, અને આપણા પ્રજાજનનમા ધર્મચર્યોજનાથી પાશ્વર્ય સપડીને પરિણામે નવી જાગૃતિ આવી છે તેથી કાલક્રમે જનવિદ્યાસ થયા વિના રહેવાનો નથી આ વિદ્યાસ જેમ જેમ સમજાવે થશે, આપણા જનનમા તરુનાન વિનાન, કવિત્વભાનના, ઇત્યાદિ વ્યાપારો ખરેખરા પ્રવેશ કરશે, પ્રજાની નાડીનાડીમા જાનનું મધિગ્રહન કરશે, તેમ તેમ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય અનુકૂલ રૂપ અવશ્યમેવ ધાગણુ કરશે

આ દૃષ્ટિએ પ્રજાના સાસાંગિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય જનન અને ભાનનાઓ જોડે ભાષા અને સાહિત્યનો સબન્ધ પ્રગટ થશે, સાક્ષાત્ તે તે જનનના અગતા સાહિત્યથી ભિન્ન, પણ મમાર, ધર્મ અને ગાંધીના પ્રાણથી અનુપ્રાણિત થઈને ભાષા તથા સાહિત્યના સ્વરૂપ ધકાય છે તે રીતે સબન્ધ આગળે જાડી એ ત્રણ નિયમમા સાહિત્યપરિપક્વતા વ્યાપારને અતિક્રમણ કરના દેવો ન જોઈએ, કેમકે આપણી પરિપક્વતા સાહિત્યપરિપક્વ છે, સાસારિક, ધાર્મિક, કે રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ નથી અલગત સાહિત્યનો સબન્ધ આ ભાનનાઓ જોડે આનંદથી શુદ્ધ સાહિત્યની અત્યંતનાનો કાર્ત્વિય નોપ થાય છે, કેમકે શુદ્ધ સાહિત્યના અધિકારતા મહાન નાયકોના અન્થો તો માનવજનની નિશાળ ભૂમિ ઉપર નિસ્તીર્ણ મન્દિર ચણીને મિથિત કરે છે ગેફરપીઅર, મિલ્ટન, ડેન્ડી, નાટમીટિ, કલિદાસ, ભવજૂતિ, ઇત્યાદિ આખી પૃથ્વીના કવિઓ—અમુક દેશનાના નદિ પણ આખા જગતના કવિઓ—તે તો આ જ આ પાયા ઉપર જ ઊભા રહે છે આ વિચારનું તો અમુક દેશનાના મુકુચિન લખણુ નડે મયાદિત થયેના વિષયની કવિતાને જ કવિતા તરીકે લેખનારાઓ સર્વકાલીન કવિતાનું સ્વરૂપ જ ભૂલી જાય છે તે સદા જાણીએ આપણી સાહિત્યપરિપક્વતા વિનિષ્ક્રાંતિનું તેમ જ સર્વકાલીન સાહિત્ય એ બને તર્ક દૃષ્ટિ કરવાની છે, જે કે ધણીવાર અમુક સાહિત્ય સર્વકાલીન થશે તે માત્ર ચોડો વખત અગમ્ય ગડે કે ખગી જા, સર્વકાલીન અને સાવધાન સાહિત્યને પણ ભાષા તો મિની-અન્થકાલીની-પોનાના દેશની જ સાધન રૂપે નાખવી પડે અને તેથી કરીને અમુક મર્યાદામા દેશીય અથવા પ્રવેશ પામે જ.

આ પદો સ્વભાષાની શુદ્ધિ, વૃદ્ધિ, સમૃદ્ધિની તથાસ પ્રરતુત બનવાની જ.

ત્યારે આપણા સાહિત્યને અને આપણી ભાષાને સમૃદ્ધ કરવા માટે ઉપાયચોજના શી? પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનના તેજઃપ્રવાહે આપણને માર્ગ દેખાડ્યો છે તે તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ તેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો અભ્યાસ જે રીતે વધારે પ્રસાર પામે અને વધારે દૃઢરૂપ થાય તે રીતે પ્રયાસ કરીએ એ એક મુખ્ય સાધન છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત સાહિત્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે કહેવાની જરૂર નથી. આ સાહિત્યનો અભ્યાસ તે જતે જ અન્તિમ લઘ્ય નથી—અલગત તેમ માનીને એ અભ્યાસ તીવ્ર વિદ્યુત્તાથી થઈ શકે, તે જુદી વાત. પરંતુ એ અભ્યાસથી પ્રજ્ઞજીવનનો સાક્ષાત્કાર કરનારી ભાષાનો ને સાહિત્યસમૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જોઈ એમાંથી કાલાનુસાર આપણી સમૃદ્ધિ વધવાના માર્ગ શોધવામાં એ અભ્યાસનું છેવટ સાર્થક્ય છે. તેમ ન થાય તો કેવળ પુસ્તકપંડિતોના નિષ્કળ જીવનથી દેશને જે હાનિ થાય તે થવાની. પંડિતોના જ્ઞાનનો દેશસેવામાં વિનિયોગ થાય તે સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત ન થવાનું.

માટે કાલાનુસાર આપણી ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા માટે યોગ્ય મર્યાદામાં (ભાષાનું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખીને) ઉદારભાવથી શબ્દો, વચ્ચનો, વિચારો, ઇત્યાદિના ઉમેરાથી, અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ નવીન ભાવનાઓના યોગ્ય ઉમેરાથી—જે રીતે થાય તે તરફ આપણી પ્રયાસપ્રવૃત્તિ થવાની જરૂર છે. અલગત, આ ભાવનાઓ આપણા વ્યક્તિજીવનમાં તેમ જ પ્રજ્ઞજીવનમાં સ્વાભાવસિદ્ધ જેવી બની હશે તો જ પરિણામી સાહિત્ય સજીવ, સત્ય, અને સમર્થ થશે. કવિતા લખનાર કવિ જે ભાવનાને પોતાની કૃતિમાં મૂર્ત રૂપ આપે છે, તે ભાવના તરફ કવિને અન્તઃકરણમાંથી શ્રદ્ધા, પૂજ્યભાવ હોય તો એની કવિતા અકૃત્રિમ અને સત્ય ભાવવાળી થશે. અને એ સત્ય ભાવના ગુણુ માટે તે તે ભાવના તરફની શ્રદ્ધા આત્મબલિદાનની પણ માગણી કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, દેવસેવાની ભાવના હોય. એ ભાવના માટે જ્યાં સુધી આત્મબલિદાનની તત્પરતા નહિ હોય ત્યાં સુધી એ ભાવનાના તરફ ખરી શ્રદ્ધાની ખામી જ રહેશે, અને ત્યાં સુધી

એ ભાનનાનુ સાહિત્ય કૃતિમ અને સત્યભાન નિનાનુ, નિર્જીવ,
દામ્ભિક અને શે

ભાષાસમૃદ્ધિ વધારના માટે હિંદાર ભાન રાખી સર્વ ગ્રંથોથી
શબ્દાદિકનો સ્વીકાર કરવો એ પક્ષને મર્યાદાની જરૂર તો છે જ
સર્વસ્વીકારની પદ્ધતિ એવી પણ ન થી જોઈએ કે ભાષાની વિશુ-
દ્ધિને હાનિ પહોંચે ‘મોડલી આપનુ,’ ‘શુ ચિન્તા,’ ઇત્યાદિ દૂષિત
પ્રયોગોને માટે, તેમ જ અગ્રેજી ભાષાશૈલીના તરજૂમિયા ઉતારા,
અગ્રેજી વાક્યરચનાની કઠગી નડો, ઇત્યાદિ માટે, ભાષાના જીવન
તરનની દૃષ્ટિએ જોતા, હજો પણ બચાવ નથી આના પ્રયોગોની
અનુદિનુ ખીજ તપાસવા જઈશુ તો જણાશે કે પ્રજાજીવન સાથે
વિરાધ એમા કોઈને કોઈ રૂપે સમાયેયો હોય છે પ્રજાજીવનમાથી જે
પ્રયોગો આભાવિત વિકાસક્રિયાથી પ્રગટ થતા નથી તે ભાષાની
વિશુદ્ધિને ક્ષતિકર અને છે અગ્રેજીમા a storm in a tea cup’
એ કહેવત છે તેના પ્રતિબિમ્બરૂપે આપણી ભાષામા કોઈ કહેવત
ન જડે તે માટે “આના ખ્યામા તોફાન” એમ કહેવત ધડી
કાઠીશુ તો તે પ્રજાજીવનનુ પ્રતિબિમ્મ તો નહિ જ અને એ જ રીતે
ગુજરાતી કહેવત “ઓ દહાડા વહના” એનુ અગ્રેજીમા ઉપાન્તર
હજો જતા તેની જ વિશ્લેષતા થનાની પ્રજાના નિત્યજીવનમા આનો
પ્રવેશ સપૂર્ણ ઓતપ્રોત થઈને એ પ્રજારતી કહેવત આપોઆપ ભવિ-
ષ્યમા આભાવિક નિવાસથી હિલન પામે તો જુની વાત પરતુ
આનો આનો નગનાસીમા તેમ જ ગ્રામનામીમા પણ પ્રવેશ પામ્યો
છે છતા જીવનમા ઓતપ્રોત નથી, અને જીવનાગ નથી, જીવનને
બહારથી વળગાડેતો પ્રનાર છે ભાષાનો વિકાસ પ્રજાજીવનમાથી થાય
છે એ તરન અહિ આકર્ષિત રીતે સૂચિત થાય છે

માટે ભાષાના જીવનનુ રક્ષણ કરનુ એ પણ આપણુ કર્તવ્ય
છે, બહારના અરોનો સ્વીકાર, પોતાના વ્યક્તિગતરૂપને બાંધક ન
થાય તે રીતે કરવો એ જેમ ધૃષ્ટ છે તેમ, અન્ય પક્ષે, ભાષાના જીવ-
નરૂપને અનિષ્ટ આક્રમણથી અનુષ્ટ રાખી રક્ષણ કરવુ તે પણ
કર્તવ્ય છે આમ ભાષાના વ્યક્તિજીવનના રક્ષણરૂપી કર્તવ્યને લીધે
જ હિન્દી અથવા અન્ય ભાષા ભરતખંડ માટે (સમાન ભાષા નહિ,
પણ) એક ભાષા—અનન્ય ભાષા—બનાવનાનો પક્ષ આપણી માહિત્ય

પરિપદના વ્યક્ત ઉદ્દેશને યાદ કરી જનવાનો રહે છે. આ વિશે અન્ય પ્રસંગે હું સવિસ્તર સ્થિતિપરીક્ષા કરી ચૂક્યો છું. * અહિં પ્રસંગોપાત્ત આટલું દિગ્દર્શન થસ છે.

પ્રગ્નજીવનનો સાક્ષાત્કાર ભાષામાં છે તો તો ભારત રાષ્ટ્રીય ભાવના માટે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા ઉત્પન્ન થઈ જ એમ શંકા નીકળે. પરંતુ જરાક ઊંડો વિચાર કરોએ. પ્રગ્નજીવન અને રાષ્ટ્રીય જીવન એ સમાન વ્યાપ્તિના શબ્દો નથી; પ્રગ્નજીવનનો વ્યાપાર રાષ્ટ્રીય જીવનમાં પર્યાપ્ત નથી થતો. સાંસાસિક જીવન, ધાર્મિક જીવન, ઈત્યાદિ જીવનના વિવિધ પ્રદેશોના સંગ્રહ એમાં થાય છે. તે દૃષ્ટિથી પ્રાન્તિક રીતરિવાજ ઈત્યાદિમાં ભિન્નતા અનિવાર્ય છે. ઊંચી ભાવનાઓ સર્વપ્રાન્તોને સમાન હોય તે ખરું. પણ ભાષા કાંઈ ઘડી ઘડાતી નથી, કે ભાંગી ભંગાતી પણ નથી. એ તો પ્રકૃતિના નિયમોને વશ ઊગનારું વૃક્ષ છે. ખીજું, રાષ્ટ્રીય ભાવના હજી આદિમ અંધાવાની હાલતમાં છે, તેનો સાક્ષાત્કાર હજી પ્રગ્નજીવનમાં આભ્યન્તર વિદાસમાંથી નથી થયો, બાહ્ય સંસ્કારના રૂપમાં જ છે,—ઈત્યાદિ સ્થિતિ વિચારીશું તો ઉપર કાઢેલી શક્યતાો નિરાસ થઈ જશે.

આપણી ભાષાનું મરણ ન થવા દેવું—આ એક આપણે સંભાળવાનું છે. ડોક્ટર ફ્લીટ જે વખતે શેઝાપુર જિલ્લામાં ક્લેક્ટર હતા તે વખતે એમના પ્રસંગમાં હું આવ્યો હતો. તે અરસામાં વાતપ્રસંગે એમણે કહ્યું કે દેશી ભાષાઓના વિકાસ માટેના પ્રયાસો વ્યર્થ છે, વખત જતો અગ્રેજી ભાષા તે જ હિન્દુસ્તાનની ભાષા થવાની છે. આ વિલક્ષણ મતનો ઉત્તર મેં અન્યત્ર * આપ્યો છે. આપણી પ્રાન્તીય ભાષાનો ઇતિહાસવિકાસ એ મતને ખોટો પાડશે, એમ તે સ્થળે મેં દર્શાવ્યું છે. અહીં એટલું ઉમેરું છું કે હિન્દુસ્તાનના લોકોના પ્રાચીન કાળથી વિકાસ પામેલા સુધારાનો ઇતિહાસ ભૂલી જઈને એમને અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની સાથે સમાન કક્ષામાં મૂકનારા કેટલાક એમ કહે છે કે એ અમેરિકાની જંગલી પ્રજાની

* “ભરતખંડ માટે એક ભાષા” એ નિબંધ, ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના રિપોર્ટમાં પ્રગટ થયેલો જુલો.

** “ભરતખંડ માટે એક ભાષા” એ નિબંધ પૃ-ક ૩૭-૩૮ (‘ત્રીજી સાહિત્યપરિપદનો રિપોર્ટ’).

પેઠે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા પણ નાજુદ થશે તેના જેવો જ આ મતમા ઇતિહાસ અને ઇતિહાસિતોના અનાદર પ્રગટ થાય છે તે બમ-ખડની પ્રજા અગ્નિ-માથી હુમ થશે, બરતખડમાથી તૂટ પ્રાચીન ધર્મનું મરણ બુમાઈ જઈ મર્વત્ર ડિઝિઆનિટી વ્યાપશે, તો બેગદ પ્રાન્તીય ભાષાઓનો નાશ થશે પણ હજી તે સમયને બહુ વાર છે

પણ જે રીતે સમૃદ્ધ ભાષા હાલના સમયમા મરણ પામેલી જ ગણાય તેમ આપણી ભાષાઓનું મરણ થશે તો કેમ? સમૃદ્ધ ભાષા તે હવે જીવનની ભાષા કેઈ પ્રદેશમા નથી (સ્ત્રીપત્રના ગિપોર્ટમા નિરન પ્રદેશમા સમૃદ્ધ ભાષા બોલાતી દેહલી છે ખરી, પરંતુ તે માન ૭૧૬ જણા બોલે છે એમ કહેવું છે, અને એ જીવનભાષા તરીકે હોના નિશે સત્ય છે) આ પશ્ચિમ આપણી ભાષા ન પામે તે માટે સમૃદ્ધ ભાષાના મરણના કાળો તપાસીને તો આપણને બચાવના ન્હોતો નડો સમૃદ્ધ ભાષાએ પોતાના સ્વરૂપમા જોઈએ તેટલી ગિતિગથાપદતા જળની નહિ, પોતાના પરિવેષ્ટનો ('એન્વી મેન્સ'—આમપામ વી ટાયના બોલો—ની સાથે થોડા અનુકૂળતા, સમયોચિત કેન્દ્રો દરનાની ક્રિયા તર- વળણ ન રાખ્યું, અને બહુ ઓછા અણુગણની બોખડ જેવી ગિતિ પડી રાખી, પ્રજાના આન્તર જીવનમા પ્રચલિત થયેલા ઉપાન્તરોને મર્ત દરના માટે તે તે પ્રમાણમા ભાષામા ઉપાન્તરો ન થયા દીધા, તેથી સમૃદ્ધ ભાષા પશ્ચિમને મરણ પામી માટે આપણે મરણબચ ટાળના માટે આપણી ભાષાને એ આગ્રહી ગિતિમા અડાઈ જવા દેવી નહિ એ મુખ્ય પ્રતિબંધક ઉપાય છે પરંતુ સામે એ પણ મહાજ ગમ્પરાની જરૂર છે કે આપણી ભાષાનું જીવનબિન્ન અન્તસ્વરૂપ તજી દઈને નિદેની સ્વરૂપો અનિચારથી મધના ન જોઈએ નરીન ભાવનાદિક આમપામ આવીને અનુપ્રાણન કરે તો તે વખતે ભાષાના ઇન્દ્રિયદ્વારો મધ પણ ન ગમ્પરા પરિવેષ્ટનોમાના પ્રતિકૂળ દોષ તે જોડે યુદ્ધ મરણ અને અનુકૂળ દોષ તે જોડે આલિંગન કરી એના પ્રાણ બેળવી દેવો આમ સર્ગના સમુત્પન્ને અર્થ ત્યજાતિ પશ્ચિત એ બોધનો સામે ઉપયોગ કરવો, મર્જ પડિનાએ ડ્યો દનો તેવો નહિ

ભાષાને મરણમાથી બચાવના માટે આ મામાન્ય ધોગ્યબમ છે અનમન, પરમ અન્તે તો મરણ સર્વનું છે જ, ભાષા, સાન્ન, માદિત્ય,

ધ્યાનિ સર્વનું. પરંતુ તે પ્રત્યક્ષાળના સમયના વિનાશ માટે ખેદ પણ નથી કરવાનો, અને તેટલા માટે દુનિયા આપે છે ત્યાં સુધી તો ભાષાના રક્ષણ માટે પ્રયાસ કરતાં અટકવાનું પણ કારણ નથી. એ પ્રયાસ કરતે આપણે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દેહ કરતાં મનોવ્યપાર અધિક પ્રભાવવાળી વસ્તુ છે, અને મનોવ્યાપારના વિચારમય રૂપને પૂર્ણે જળમાં પ્રગટ કરવાનું સામર્થ્ય કોઈ પણ માનવભાષામાં નથી; ભાષા તે વિચારપ્રકટનનું આખરે અદ્યક્ષ સાધન છે; છતાં તે સાધનમાં આપણાથી અને તેટલું સામર્થ્ય પૂરું એ આપણું લક્ષ્ય જોઈએ. ખીજું ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ યુગમાં, જગતના દૂર દૂર દેશનાં સ્થળો વચ્ચે પરસ્પર ગાઢ વ્યવહારસંબંધના યુગમાં, કોઈ પણ છૂટક પ્રજા જગતનાં ચાલક જળો ('વર્લ્ડ ફોર્સીઝ')થી અસ્પૃશ્ય રહી શકશે નહિ, તેથી ભાષા ઉપર પણ એ વ્યાપક જળોની અસર પહોંચવાની જ. તેટલે અંશે ભાષાને બાહ્ય સંસ્કારોથી બચાવવાનો વ્યર્થ પ્રયાસ ન કરવો તે ખરું છે. તથાપિ ભાષાનું વ્યક્તિરૂપ સાચવવાનો પ્રયાસ તે આ તત્ત્વને બાધક નહીં અને. મેં અન્ય પ્રસંગે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે યુરોપખંડમાં પંદર વર્ષ ઉપરાંતથી દેશદેશની ભાષાનું સ્વતંત્ર સાહિત્યમય બંધારણ થવાનું વલણ શરૂ થયેલું છે અને એનું પ્રાબલ્ય ચાલુ છે; અને વિશ્વનાં ચાલક જળોની વ્યાપકતા ઉપર કહી તે, ધ્યાનમાં રાખતાં એ જળનો પ્રભાવ આપણા દેશની પ્રાન્ત ભાષાઓ ઉપર પણ થવાનો, અર્થાત્ ભાષાનું વ્યક્તિસ્વરૂપ બાંધવું તથા વિકસાવવું એને પણ વિશ્વનાં ચાલક જળોમાં સ્થાન છે. આમ છતાં ખીજાં ચાલક જળોની પ્રવૃત્તિ પણ ભેગભેગી થવાની; --જેવા કે માનવ જાતિમાં બંધુતા સાધનારાં, એકીકરણ કરનારાં, આત્મિક જળો. આ જળો ભાષાના વ્યક્તિવિકાસને પોષક થાય એમ સમન્વય સાધવો, અને ભાષાને પણ એ એકીકરણ સાધનારાં આત્મિક જળોનું સાધન બનાવવું, એ તો પરમોત્તમ સેવા ગણાશે.

ગુર્જર ભાષા તથા સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન

આપણી ભાષા તથા સાહિત્યની વિશુદ્ધિ જાળવવાની સાથે એ એને સમૃદ્ધ કરવાનું કર્તવ્ય આપણે શિર આપ્યું છે. એ બજાવવામાં

* 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા' એ નિબંધ પૃષ્ઠ ક ૧૨, ક ૧૩, 'ત્રીજી સાહિત્યપરિષદનો રિપોર્ટ' જુઓ.

ખરો માર્ગ જાણવા માટે એ અનેની હાલની સ્થિતિ અને પૂર્વનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ જનાની ટાઈડ જરૂર લાગે છે આજ ને યાને હું ઊભો છું તે યાનના માગ પૂર્વાધિકારિઓમાંથી એ જણે આપણી ભાષા તથા સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન વિદ્વાતાથી અને વિશાલ દૃષ્ટિથી ટાઈડ વિસ્તૃત રૂપે રચ્યું છે, એટલે એના એ પ્રદેશમાં સચરણુ કરવું હવે આવશ્યક કે છાંટ નથી માત્ર એ ઇતિહાસ-દર્શનની પુરવણીરૂપે તેમ જ અતન્ત્ર સક્ષિત રેખાલેખન રૂપે હું થોડુંક કહી જઈશ

ભાષા

પ્રથમ ભાષાનો ઇતિહાસ તથા સ્થિતિ લઈશું આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી સર્વાંશે માક્ષાત્ ઊતરી આવી નથી, વચલા ગાળામાં પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ઝલાદિ ક્રમોમાં થઈને હાલનું સ્વરૂપ વડાયું છે, એ સ્વરૂપમાં સંસ્કૃતસમ, સંસ્કૃતમવ, અને સંસ્કૃતમિત્ર એ ત્રિવર્ગી રાખેલા મમદ મમાયા છે, ઇલાદિ સત્યોથી વિદ્વાનો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એ સર્વેની વિગતોમાં ઊતરવાની અને પુનરુક્તિ કરવાની જીજ્ઞાસુ નથી માટે અપભ્રંશથી જ આપણા સિંહાવસોકનનો આરમ્ભ કરીએ અપભ્રંશ, મધ્યકાલીન અપભ્રંશ, અન્તિમ અપભ્રંશ (અથવા જેને ડૉ. ટેસિટોગી 'જૂની પશ્ચિમ રાજ્યોમાંની' કહે છે તે), આરમ્ભ-કાળની ગુજરાતી, મધ્ય ગુજરાતી, અને આધુનિક ગુજરાતી—એ ક્રમમાં આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ ચાલ્યો આવેલો જણાય છે આ મર્વ ભાષાક્રમોના સ્વરૂપ-ર્ગક ઉદાહરણો તે તે કાળના સાહિત્યમાંથી ઉનાગવાની જરૂર નથી ગ કેળવવાલ ધ્રુવના ખીજ સાહિત્યપરિષદ વખતના પ્રમુખપદથી કરેલા ભાષણમાં, તેમ જ અન્ય વિદ્વાનોના જુદા જુદા લેખોમાં એ પ્રકારનું સ્વરૂપદર્શન થઈ ચૂક્યું છે તેથી આજ હું અન્ય માર્ગ પસંદીશ તે તે મમયની ભાષાના ગુજરાતીના હાલ સુધીના વિનાસ ત્રેડે નિષ્ઠ સબન્ધ ગખનાગ વાગ્યાપાગના લક્ષણદર્શી સ્વરૂપોનું સક્ષિત દર્શન જ હું કરી જઈશ

અપભ્રંશમાં પ્રવર્તતા મુખ્ય વાગ્યાપાર —

(૧) રેકારનો (નિષ્પે) રોપાભાવ,

આ તત્ત્વને લીધે સ પ્રકટમાંથી ગુજરાતીમાં 'અગટ' એ ગખદ રકાગ સહિત આવ્યો છે.

(ટીપ:-ટ નો ડ અડી નથી થયો તેટલે અંશે આ શબ્દ સાક્ષાત્ નહિબળ ગણવામાં આવે આવશે, કેમકે બાંનું રૂપાન્તરે પ્રાકૃતઅપભ્રંશદ્વારા થયેલાં છે. તેથી ટ નો ડ ન થયો તે અપવાદસ્વરૂપ ગણવું ઠીક છે). વિકૃત-વકરે. આશ્રય-આશરે. એ પણ આ પ્રકારનાં ઉદાહરણ છે.

(અંમૂલોડપિ ક્વચિન્ (‘સિ. હે.’, ૮-૪-૩૯૯) એ સૂત્રને આધારે રકારનો અકારણ ઉમેરો.

ઉદાહરણ:-સં. ગાળ, ગુજ્જ ‘સરાણુ’ (ધ્રાણ એમ થઈ પછી વિશ્લેષ થઈ ‘સરાણુ’);

સં. પક્ષ-પક્ષ્વ-પાપું-પ્રપું-પડપું;

સં. કોટિ-કોટિ - કોડ-કરોડ (દસ લાખથી દસગણી સંખ્યા);

સં. તુષ્ટ-તુકો-તૂકો;

(ટીપ:-આં ર કારનો ઉમેરો અકારણુ તો ખરો જ, પરંતુ કાંઈક સંસ્કૃતનો ભાસ આપવાનો લોભ એ પણ પ્રવર્તક કારણ હોય; એક દક્ષણી પાઘડી બાંધેલા ગુજરાતી પુરુષને પૂછ્યું કે તમે આવી પાઘડી કેમ બાંધી છે? તો ઉત્તર મળ્યો:-“હમે અસલથી જ દક્ષણી પાઘડી બાંધીએ છીએ.” આ ખરી બનેલી વાત પછી, પેલા ગામડાનો અભણ બ્રાહ્મણ સાસુ આગળ સંસ્કૃત ભણ્યાનો ડોળ બતાવવાને બોલ્યો હતો કે-“પ્રેક્ષી પ્રીટિયેથી અષ્ટોટિયું લાવો” તે બતાવટી ઉપહાસવાર્તાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.)

(૬) (અનાદિ અસંયુક્ત) કં નો ન;

સં. પ્રકટનું પ્રગટ; પ્રકરણ પગરણુ; મુકુટનું મુગટ; ચૂતકારનું જુગાર; રત્નાકરનું રતનાગર; વ્યક્તિનું વિગત; ઇત્યાદિ.

(૭) લિङ्गमेतन्નમ્ (‘સિ. હે.’, ૮-૪-૪૪૫) એ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતીમાં બહુ થાય છે:-મિત્ર, ઉત્તર, પત્ર, મુકુટ, ઇત્યાદિ નપુંસકલિંગના ગુજરાતીમાં મિત્ર, ઉત્તર, પત્ર, મુગટ, ઇત્યાદિ

* સચેદીના નાનજિયાણીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ‘ખોનવૃત્તાન્ત’ માં ખોનવૃત્તાના કેટલાક પદોના નમૂના આપ્યા છે, તેમાં (પૃષ્ઠ ૨૦૭ તથા ૩૧૨-૩૧૩) ‘કોડી’ તેમ જ ‘કોડ-શબ્દ’ પણ છે. એ પદોના સમયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ આપ્યો નથી,

‘પુલિંગ શબ્દો થયા છે, વૃદ્ધ સંસ્કૃતમાં ‘પુલિંગ’ તે ‘શુન્દરાંતીમાં
‘નપુસકલિંગ’ છે, ‘પાખ’ સ્ત્રીલિંગનું ‘સંસ્કૃત’ મૂળે-પક્ષ
પુલિંગ છે; ‘આખ’ સ્ત્રીલિંગનું મંદુરમાં મૂળે ‘અક્ષિ’ નપુસક-
લિંગ છે, ધત્યાદિ ધત્યાદિ

(પ) ક પ્રત્યયનો બહુ છટથી ઉપયોગ, એમાં—

(ક) ક નો લોપ, અને આ ક પ્રત્યયને યોગે તથા લોપ થતા
પુલિંગના શબ્દો (પ્રથમા એક વચનના કેપના) ને અ તે
મડ અને નપુસકમાં મડ,

(ઘ) આ ક પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે પુલિંગ શબ્દોને અંતે
ડ અને નપુસકને અંતે પશુ ડ, (‘સિ હે’, ૮-૪-૩૩૧-
ને આધારે અંતે ડ અને ૮-૪-૩૫૪ને આધારે
ડ થાય છે)

(ગ) આ ક પ્રત્યયનો ઉમેરો કેવળ ચદ્ગામલક ન હોઈ
સ્વરભાર (‘એફસટ’)ને અનુસરીને એનું અગ્નિતન અથવા
અભાન જણાય છે, અંતોદાત્ત શબ્દોને ક પ્રત્યય
લાગતો, અને બીજાને નહિ,

(ઘ) આ રિથિતિને પરિણામે શુન્દરાંતીમાં પુલિંગમાં એવા
રાન્ત તેમ જ અદારાન્ત શબ્દો નૂજરે પડે છે, તેમ જ
નપુસકલિંગમાં ઉદાગન્ત તેમ જ અગાગન્ત શબ્દો
જોઈ એ જીએ-એ દ્વિધા રિથિતિનું સમાધાન મળે છે

ઉદાહરણ —	પુલિંગ—	નપુસક-લિંગ—
ઘોટક ઘોઢક ઘોડો,	મૃતક મડક મડું,	
ધવલક ધવલક વોળો,	માજનક માણક બાણ	
પાદક પાયક પાયો,	અગનક અગણક આગણ	
મર્કટક મકકક માકડો		

શબ્દ સદ્	સાદ,	નયન	નયણ	નેણ,
મત્કુણ	મમ્કુણ	માકણ	વચન	વચણ
			ગૃહ	ઘઠ
			દુઘ	દુદ્ધ

આ શિવાય કાનો, કાન (મ. કર્ણ), ગાઓ, ગાળ (સ

ગર્ભઃ); દાંતો, દાંત (સં. દન્તઃ); વાંસો, વાંસ (સં. વંશઃ)-ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો ભિન્નાર્થ પ્રસંગે થાય છે. ત્યાં અર્થભેદે સ્વરભારનો ભેદ હશે એમ કલ્પના ઉપરિચિત થઈ શકે એમ છે.

આ સ્વરૂપ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા મેં “ગુજરાતી ભાષાનું અંધારણુ” એ વિષયના લેખમાં કરેલી છે. (‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૯ ચૈત્ર તથા જ્યેષ્ઠ, પૃષ્ઠ ૧૩૪-૧૩૬ તથા ૨૪૧-૨૪૭ જુલો).

(૬) અમ્હારડ, મહારડ, ઇત્યાદિ અપભ્રંશનાં રૂપો: કાંઈ, કવળ ઇત્યાદિ આદેશો; વિતાનું વિણુ રૂપ; ઇત્યાદિ અપભ્રંશનાં અનેક રૂપો ગુજરાતીના હાલના શબ્દો જોડે નિશ્ચય સંગ્રહી છે.

અપભ્રંશ પછીના અર્થોત્ મધ્યકાલીન અપભ્રંશનાં તથા અન્તિમ અપભ્રંશના ભાષાવિકાસનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો જોઈએ:—

(૧) સંયુક્ત વ્યંજનમાંનો એક હ્રસ્વ થઈ પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થયું:

ઉદાહરણ: કમ્મ-કામ; સપ્પ-સાપ; તિક્કલં-તીર્ણ; પુત્ત-પૂત, ઇત્યાદિ. ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ (વિ. સં. ૧૩૬૧)માં જે જે નમૂના દેખાય છે તે ભાષા આશરે સૈકા પૂર્વની રા. કેશવલાલ ગણે છે. તે વિ. સં.ના ૧૩ માં સૈકામાં હજી સંયુક્ત યથાવત્ રહેલો નજરે પડે છે. તુદિ, સકર. મક્રડ, તિક્કલા હત્ય, ઇત્યાદિ રૂપો એમાં હજી છે.

વિ. સં.ના ૧૪મા—૧૫મા સૈકામાં આ સ્થિતિ બદલાઈ ઉપર કહેલો રૂપવિકાર નજરે પડે છે. ‘મુખ્યાવખોધઔક્તિક’ (વિ. સં. ૧૪૫૦)માં ‘નીચાર્ધ’, ‘પાધરી’, ઇત્યાદિ શબ્દો જોઈએ છીએ; ‘વસન્ત-વિલાસ’ (વિ. સં. ૧૫૦૮)માં મૂકણ, ચૂકણ, દીઠડ, લગી એ રૂપો દેખીએ છીએ; ‘કાન્હડદેખન્ધ’ (સં. ૧૫૧૨)માં વાત, સાપ, લાગ. માગ એમ શબ્દો જોઈએ છીએ.

ડોક્ટર ટેસિટોરી કહે છે કે આ રૂપાન્તર ઇસવી સનના ૧૪મા સૈકા (વિ. સં. ૧૩૪૪થી પૂર્ણ

યતા સૈના)ની બહુ પૂર્વેથી ગત થયું હતું કહિજ્જહ, મળિજ્જહ ને બદલે કહીજે, મળીજે એ રૂપો 'પ્રાકૃત-પિગલ' નામના ગ્રન્થમાં દેખા દે છે પરંતુ એ જ પડિત બતાવે છે તેમ 'પ્રાકૃતપિગલ'ની ભાષાનો સબન્ધ જૂનો પશ્ચિમ રાજસ્થાની બોલે તે આડ ન્તરે જ છે એટલે ગુજરાતીની પવજ ભાષાઓમાં હદાય આ રૂપાન્તર ઘર્ષદ મોડું થયું સભવે, કેમકે 'પ્રાકૃતપિગલ'ની ભાષાનો સમય ડો ટેસિટોરી ઈ સ ના ૧૦માંથી ૧૨માં સૈનામાં મૂકે છે, અને આપણે 'અન્ધચિન્તામણિ'માં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી નિ સ ના ૧૩માં સૈનાની ભાષામાં તે મયુક્ત વ્યજન ઘાયમ દીડો છે આટલી વિગિષ્ટતા રાખીને હોવાને બાધ નથી કે આ રૂપાન્તર અપભ્રંશ અને પ્રાચીન પશ્ચિમ ગજપથાનીના વચગાળામાં બહુ નહેલું થયેનું એમાં ગન્ નહિ, નિ સ ના ૧૪માં સૈનામાં તે એ ઘર્ષ મૂકેલું હોવાનો સભન ઉપર આપણે દીડો છે જો ટેસિટોરી પણ જે ઉદાહરણો આપે કે તે ઈ સ ૧૫૦૦થી ૧૬૦૦ (નિ સ ૧૫૫૬થી ૧૬૫૬)ની અદગના ગ્રન્થોમાંથી આપે છે

- (૨) ઉપરના રૂપાન્તરને મળતું જ બીજું રૂપાન્તર અનુન્વારની ગિચિલતા અને પૂર્ન ગ્રન્થની દીર્ઘતાનું છે ઉદાહરણ—વક-નાડ, સક્ષા-માઝ, વત-લન, સિચ્હ-સીચે, મુહ્હ-મૂડે, ઈત્યાદિ

આ રૂપાન્તરની મમયમયાદા ઉપન હોવા સયુ-કાલોપની સાથે સાથે જ છે સ ૧૪૫૦નું 'મુધ્ધાનબોધ' વાકુડી ઉક્તિ કહે છે, સ ૧૫૦૮નું 'વમ તવિલામ' વાકુડી ગન્દ પ્રયોગે છે (આ ગ્રન્થોની ભાષા પોતાની સ્વચ્છતા દરના પંચોસ મો નર્ પૂર્નની મિતિ દર્શાવે છે એ ધોરણે જ આત્રીએ બીએ)

- (૩) અન્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ —

ઉદાહરણ:—ઉપવિશતિ —ઉવચિસદ્ — ઉવદસદ્—વદસદ્
—વદસદ્—ખેસે.

(ટીપ:—શાસ્ત્રી વ્રજલાલે તેમ જ કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ વિશતિ ઉપરથી ‘ખેસે’ એમ વ્યુત્પત્તિ કાઢી છે તે આ પૃથક્કરણ બેંચા પછી લાગ્ય ગણાશે એમ આશા છે.)

અપત્ય—અવચ્ચં—વચ્ચં—ખચ્યું;

અસ્તિ—અચ્છદ્ * —અછદ્—છદ્—છં;

અન્યત્—અણ્—અનદ્—નદ્—ને;

અરઘદ્—અરઘદો—રઘેટ્;

ઈત્યાદિ.

વિ. સં. ૧૩૪૮માંના ખામનેરા (૨૦૮૫૫તાના)માંના એક શિલાલેખમાં અરઘદ શબ્દ (‘રઘેટવાળો કુવો’ એ અર્થમાં) છે. * તે ઉપરથી કદાચ જણાય કે આ વિકાર એ સમયમાં લઘુ પ્રવૃત્ત થયો નહિ હોય. વિ. સં. ૧૪૦૦ની પછી આ લોપ પ્રગટ થાય છે. મેરુમુન્દરના ‘પુણ્યમાળ-પ્રકરણ’ (પ્રતસાલ સં. ૧૫૨૯ એટલે રચ્યાસાલ ૧૪૦૦ ને ૧૫૦૦ની વચ્ચે સંભવે) પુસ્તકમાં ‘ખઈકું’ રૂપ નજરે પડે છે.

‘મુઘાવખોધઔકિતક’ (સં. ૧૪૫૦)માં ‘છઈ’ તેમજ ‘અનઈ’ એ રૂપો છે;

‘વસન્તવિલાસ’ (સં. ૧૫૦૮)માં ‘ખઈકું’ રૂપ છે;

‘કાનહડદેપ્રખન્ધ’ (સં. ૧૫૫૨)માં ‘છઈ’ તેમ ‘અછઈ’,

‘નઈ’ તેમ જ ‘અનઈ’, તથા ‘ખઈસઈ’ એ રૂપો છે;

કર્મણુમંત્રીકૃત ‘સીતાહરણ’માં ‘નઈ’ રૂપ (=અનઈ) છે.

આમ આ અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિનો લોપ વિ. સં. ૧૪૫૦ની પૂર્વે શરૂ થઈ ચૂકેલો તે પછી ચાલ્યો આવ્યો છે.

* ડો. ટેસિટોરી પિશેલનો આધાર લઈને ક્ષ્ણતિ ઉપરથી અચ્છદ્—અછદ્ ઉપખલે છે (‘ઈન્ડિઅન એન્ડીકવેરી,’ ઓપ્રીલ ૧૯૧૩, પાન ૫૬); પરંતુ ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’, પરિચ્છદ ૧૨, સૂત્ર ૧૯ પ્રમાણે શૌરસેનીમાં અસ્ ધાતુનો અચ્છ્ આદેશ છે.

●● ‘રિપોઈ ઓફ ધી આર્કિઓલોજીકલ સર્વે ઓફ ઇસ્ટર્ન ઇન્ડિઆ: આસિસ્ટન્ટ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ્સ રિપોઈ,’ પરિચ્છદ ૪૫, પા. પરં.

મરાઠીમા સમ્પૂર્ણ ઉપરિનુ પ્રાકૃત ઉચ્ચારાવર થયેલું છે તે પ્રાચીન મરાઠીમા પણ વર અથના વર્તિ જ માલમ પડે છે, તેથી લાગે છે કે આ પ્રથમશ્રુતિયોપનુ તત્ત્વ મરાઠીના આરમ્ભ ક્રમતા પ્રાચીન હોય પરંતુ આ માટે વધારે અન્વેષણની જરૂર છે

(૪) 'ઢે' (પ્રાચીન 'છઘ') એનો અતન્ત્ર ક્રિયાપદ સંત્રી ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ,

નજતાય ગાચી ડહે છેન કે અવત ૧૪૦૦ના સૈકા પછી ગુર્જર ભાષામા આ સ્વરૂપ પેદા છે, તે પૂર્વે નજરે પડતું નથી કરોત્તિનુ અપભ્રંશ કરક થયુ તેમા વર્તમાનવાળોના ભાવ પૂર્ણ બળથી બતાવવાની શક્તિ કાલક્રમે જતી રહી ને વધારાનુ 'છઘ' (ઢે) ઉમેગઈ 'ડરઈ છઈ' એમ પ્રચાર થયો, તે હાલ તો સર્વત્ર વ્યાપે છે.

આ સ્વરૂપ વિ સ ૧૪૦૦ પછી બહુ મોટું પ્રવેશ પામ્યું હશે એમ લાગે છે બાલણ (વિ મ ૧૪૬૫ પછી-નો અર્થાત ૧૫૦૦ પછીનો કવિ) 'દોસિછિ' ૩૫ ('કાકમરી'મા) નાપગતો જણાય છે 'હાન્હડેપ્રખન્ધ' ઇલિયાન્દિ, વિ મ ૧૫૦૦-ની આગપાસના ગ્રન્થોમા 'છઘ'નો ઉપક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ નજરે પડતો નથી વિ મ ૧૭૦૦ પછી એ ઉપયોગ નિરોપ જણાય છે આ વિશે વધારે ધીરજથી તપાસ કરીને પછી નિશ્ચિતતા થાય પરંતુ એટલું તો ખરું કે વિ સ ૧૫૦૦ની પાછું પછી આ પ્રકાર ચાલુ થયેલો

હવે અન્તિમ અપભ્રંશ પછીના સમયની ભાષાના મુખ્ય વિશેષક સ્વરૂપો જોઈએ —

(૧) 'અઘ' અને 'અઢિ' એ વિશિષ્ટ સ્વરૂપો જોડકાનુ 'એ' અને 'ઓ'માં રૂપાન્તર;

ઉદાહરણ — 'કન્ધ'નું 'કરે', 'ધોઢિ'નું 'ધોડો'; ઇલિયાન્દિ ગુન્ગાની ભાષાની ઉત્પત્તિ ગોધનાગને તરફ જણાગે કે આ 'અઘ'-'અઢિ' વાળા રૂપ બહુ જ લાખા વાળા મુઘી દક્ષી ગઢી છેક મનત

૧૭૦૦ સુધી ગ્રાહ્યાં ગ્રાહ્યાં હતાં; અને તે પછી પણ ‘ઘ’-‘ઉ’ એમ રૂપ લાંબો વખત સુધી રહ્યાં. સંવત ૧૭૫૦ પછી ‘ઐ’ અને ‘ઔ’ એ રૂપાન્તર થયેલાં લાગે છે.

સંવત ૧૫૯૯માં લખાયેલા અમદાવાદના ‘અણુકપત્ર’ (ધરેણા-ખત)માં ‘એણુઘ’, ‘છોડવઘ’, ‘છુટઘ’, ઇત્યાદિ સંખ્યાઅન્વ રૂપો ‘અઘ’ જેવા વિલિપ્ત સ્વરોનો પ્રચાર ત્યાં સુધી ગાણુ હોવાની સાક્ષી પૂરે છે; જે કે સંવત ૧૫૮૨નો ‘સ્વપ્નાધ્યાય’ ‘ગિશિ’ ‘પાલીઘ’, ‘ઊપજિ’, ‘તરિ’, આવિ, ઇત્યાદિમાં ઇશરમાં રૂપાન્તર થયાની ક્રિયા પણ શરૂ થયેલી સૂચવે છે. સંવત ૧૬૦૦ પછીના દસ્તાવેજો વગેરે ‘માથિ’, ‘છિ’, ‘ગિશિ’, ઇત્યાદિ રૂપોથી અંકિત છે; સંવત ૧૭૨૮ના દસ્તાવેજમાં પણ ‘ગિશિ’ રૂપ છે. સંવત ૧૭૫૦ પછી લખાયેલા ગ્રન્થોમાં ‘ચિંતવે’, ‘કહેશે’, ‘દેશતાણા’, ‘તેને’, ‘તેનો’, ‘કર્યો’, ‘કરે’ ઇત્યાદિ રૂપો લલિયાઓએ કરેલું ભાષાનું રૂપાન્તર સૂચવવાની સાથે એ પણ સૂચવે છે કે તે સમયમાં ‘અઘ’-‘અઉ’ ને બદલે ‘ઐ’-‘ઔ’ એમ રૂપ રૂઢ થઈ ગયેલાં. માટે સંવત ૧૭૫૦ની સાક્ષની મર્યાદા આ રૂપાન્તર માટે રાખવાને બાધ નથી.

‘અઘ’-‘અઉ’ અને ‘ઐ’-‘ઔ’ એ રૂપોની વચ્ચેનો અવાન્તર ક્રમ ‘ઘ’-‘ઉ’ નથી; ‘કરઘ’ અને ‘કરે’-એ રૂપોની વચ્ચે ‘કરિ’ એ રૂપ નથી; વાગવ્યાપારની દૃષ્ટિએ તો નથી જ. તે દૃષ્ટિએ તો ‘અય્’-‘અવ્’ એ ક્રમ આવે છે, જે વિશે મેં અન્યત્ર ચર્ચા કરી છે. (‘ધી ઇન્ડિઅન એન્ટીકવેરી’, જાન્યુઆરી ૧૯૧૫, પાન. ૧૭-૧૯). પરંતુ સાહિત્યમાં ઇતિહાસદૃષ્ટિએ પણ ‘કરિ’-‘ગિશિ’ એ નમૂનાને વચ્ચે ક્રમ માનતાં અચકાવું પડે એમ છે. કેમકે વાગવ્યાપારદૃષ્ટિએ જોતાં ‘ઐ’-‘ઔ’ તે આ ‘અઘ’ ‘અઉ’ ઉપરથી જ (‘અય્’-‘અવ્’ દ્વારા) આવે. આ કારણથી લાગે છે કે ‘અઘ’-‘અઉ’ રૂપ ‘ઘ’-‘ઉ’ ના સમયમાં પણ છેક વિલુપ્ત ન થતાં સામાન્તર અથવા આગળ પાછળ ચાલતાં હોવાં જોઈએ. આ વિશે તે સમયના લખાણોમાં હજી વિશેષ તપાસની જરૂર છે. પરંતુ ઉપર દર્શાવેલાં તત્ત્વને બાધ આવવાનો ભય રાખવાનું કારણ નથી.

* નમૂના “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ” (વજલાલ શાસ્ત્રીદ્વિત), પૃ. ૬૬-૬૭માં જુઓ.

(૨) અનન્ત્ય હ્રસ્વ 'ઈ'-'ઉ' નું અકારમા ઉપાન્ત,

ઉદાહરણ — 'નિલુ'નું 'પણુ' (=વિના), 'ચિણુ'નું 'ચણે', 'લુણુ'નું 'લણે', 'તિલ'નું 'તલ', 'લિખણુ'નું 'લખે', 'મિલણુ'નું 'મળે', ઇત્યાદિ

આ ઉપાન્ત માટે પણ ઉપરના ઉપાન્તરની સમયમર્યાદા—નિમ્ન ૧૭૫૦ અને તે પછીની ઠગવી ગદાય એમ છે સ ૧૭૦૦ પછીના સમયમા પણ 'ઈ'-'ઉ' નજરે પડે છે સ ૧૭૩૦મા રચાયેલા 'પાણડવાશ્વમેધ'નો કર્તા પોતાનું નામ 'તુલમી' કરીને લખે છે

[દીપ — મરાઠીમા હજી સુધી પણ આ વિકાસ નથી, એ બાપામા તો 'તલ'ને બદલે તિલ (તીલ) ઇત્યાદિ જ છે * આ કાગળથી, આ તુલમીદાસનું તલમીદામ, સુકુન્દલનું મકનજી, ગિનજીનું શવજી જેના ઉપોને આગળ ધરીને ગુર્જરાણા મુર્ગ્ગ વ્રજ વાળો સ્તોત્ર ગુજરાતી બાપાને ઉપહાસ કરવા માટે કોઈ મહારાષ્ટ્રગીતીએ વડેયો રૂઢિપ્રવાહમા આડકથર્મ પ્રાચીનતાનો ખોટો ભાસ આપનારો થયો છે ઇતર ઉકારના આ ઉપાન્તરનો વ્યાપાર ગુજરાતીમા હાલ પણ નિષેપનામમા તો અસન્નારી વર્ગમા નજરે પડે છે, અને વિચાર-ગુલાબ, ઇત્યાદિને બદલે નચાર-ગુલાબ, ઇત્યાદિ પણ તે જ વર્ગના પ્રયોગો છે, વળી રૂઢિગિષ્ટ ગુજરાતીમા ચણુડુ, તલ, ઇત્યાદિ રૂપો પણ સવત ૧૭૫૦ની પૂર્વે જડે એમ નથી, આ સર્વ નિચારતા ગુર્જરાનું મુખ્ય ભ્રષ્ટ થયાનો ઉપહાસ પાઠશા દોહસો વર્ષની બહુ અદુર જ પ્રગટ થયેલો ગણાયો, કેમકે એ રૂપો બહુ રૂઢ થઈ જાય તે પછી ઉપહાસનો નિષય બને, અને તેમ થનાને પચાસ વર્ષ તો લેઈએ]

આ ગિવાય બીજા અરૂપો પણ છે, તે ડોહટર રેસિટોરીએ બતાવ્યા છે * તેમા ત્રણ ધ્યાન ખેંચનારા છે —

(૩) 'અ'નો 'ઈ' અથવા 'અ'તા સપર્કથી ગકાર, ઉદા — ખેશીને ('ખેઅ'+ઈ'ને), ઇત્યાદિ,

(૪) લ'નો 'ળ', મળવુ, દળવુ, ઇત્યાદિ

* એક અપવાદ છે પુલન (સ મુલ્લિન પ્રપરથી) આ ઠાણની લાખાના સપર્કથી ફળ ફરો

† 'ધી ઇન્ડિઅન એન્ડિવેરો', ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪, પા ૨૫

(૫) સહ્યમેદના 'ધ્યમ'ને બદલે 'આય' પ્રત્યય; 'કરિયમ' ને બદલે 'કરાય,'

(૩) 'ખિશિ' જેવાં રૂપ સંવત ૧૫૫૭માં ('ભુવનદીપદ'ના ભાષાન્નરમાં) નજરે પડે છે; પણ તેમાં સાથે સાથે 'નેસી' પણ છે. સ્થિરતા પામીને 'સ' નો 'શ' થયાનો સમયતો સંવત ૧૭૫૦ પછી જ ગણી શકાશે.

(૪) 'લ' નો 'ળ' બોલાતાં છતાં 'લ' લખાતો હતો. 'ળ' એ સ્થિતિ છેક પાહલાં પચાસ વર્ષ ઉપર મુઘી હતી; તેથી ળકાર ઉચ્ચારનો આરંભ ગુજરાતીમાં ક્યારે થયો તે કહેવું કઠણ છે. હેમચન્દ્રે 'લોલ' એમ મુદ્ર પૈશાચી ભાષા માટે આપ્યું છે. તે અહીં કામ નહિ આવે; એમ તો વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ જ હતો. ડૉ. ટેસિટોરી તર્ક કરે છે કે ળકારનો પ્રચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના જૂના આરંભકાળમાંથી શરૂ થયો હશે. તો પછી આ સ્વરૂપ ગુજરાતીને જૂની પ્રાચીન રાજસ્થાનીમાંથી પૃથક્ પાડવાનું લક્ષણ કહેવાશે નહિ. પરંતુ હાલની મારવાડીમાં ળકાર નથી પણ લકાર ઉચ્ચાર છે, અને હાલની ગુજરાતીમાં ળકાર ઉચ્ચાર છે. તે જોતાં, ળકારનો આરંભ મોડો જ મૂકવો યોગ્ય લાગે છે. ડૉ. ટેસિટોરીના તર્કને માટે આધાર શો હશે તે ખબર નથી પડતી.

આ જરાક અણુધાર્યા લંબાણુવાળા સ્વરૂપદર્શન ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસક્રમની સમયરેખા નીચે પ્રમાણે આંકી શકાશે:—

[અપભ્રંશ—વિ. સં. ૯૫૦ સુધી.]

મધ્યકાલીન અપભ્રંશ—વિ. સં.ના ૧૩મા સૈકા સુધી;

અન્તિમ અપભ્રંશ } —વિ. સં.ના ૧૩મા
(= ડૉ. ટેસિટોરીની જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની) } સૈકાથી સં. ૧૫૫૦ સુધી;

આરંભ કાળની ગુજરાતી—સં. ૧૫૫૦ થી સં. ૧૬૫૦ સુધી;

મધ્ય ગુજરાતી—સં. ૧૬૫૦થી ૧૭૫૦ સુધી.

આધુનિક ગુજરાતી—સં. ૧૭૫૦ પછી.

આ સમયરેખાઓ દૃઢ મર્યાદાથી આંકેલી નથી એ કહેવાની જરૂર જ નથી; કેમકે મુજોને વિદિત જ છે કે ભાષાનાં પ્રવાહને વચમાં

ભીતો બાધીને ગોઠવાય નહિ, એમાં તો એક અરૂપમાથી અન્યસ્વરૂપમાં સફળભણ પ્રકૃતિના જીવનવ્યાપારને અનુકૂળરીતે અણુદીકુ થયે જાય છે, અને તેથી કરીને એક સમયના અરૂપો કનચિત અન્ય સમયમાં પણ કેટલોક કાળ ચોલી રહેતા, રજળતા, નજરે પડે છે.

ખીજી એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે. 'આધુનિક ગુજરાતી સ્થિરતા પામી તે પ્રજાના સમયમાં ભાષાના ગળદોના રૂપો અન્તર્ગત બધારણમાં નવા નવા વિકાર પામતા હતા, અને તે સમય સુધી ભાષાનો અરૂપવિકાસ અન્તર્ગત બધારણનો હતો એ મ્થિતિ આધુનિક ગુજરાતીના સમય પછી બદલાઈ છે હવે અન્તર્ગત બધારણમાં ફેરફારનો પ્રસંગ નથી (ઉચ્ચાગનુસાર જોડણી પ્રમાણે લખવાની પદ્ધતિથી ભ્રમમાં પડનાનું કારણ નથી, કેમકે વસ્તુતઃ ઉચ્ચારસ્વરૂપ તો ભાષામાં જે જ, અને પ્રાચીન સમયમાં ઉચ્ચાર અને આકાર વચ્ચે ભેદ ગાખનામાં આવતો નહોતો) હવે તો નવા ગળદો અન્ય ભાષામાંથી આણનાનો, નવા વિચારને પ્રતિબિમ્બ આપનાને સમર્થ શબ્દો યોજવાનો, નવી વાક્યઘટનાના સ્વરૂપો ઉપજાવનાનો સમય છે અર્થાત્ ભાષાના શબ્દોનું બધારણ તો સ્થિરતા પામ્યું હાજે છે પ્રાચીન અને આધુનિક મ્થિતિ વચ્ચે આ ભેદના અનેક કારણો છે પ્રાચીન સમયમાં દેશમાં ગાજીય રેઝકારો અનેક હતા, લખવાની, છાપવાની, સાહિત્ય પ્રચારવાની, અનુકૂળતાઓ નહોતી, થોડોના ઉચ્ચાર ઉપર અકુશના હાલના જેટલા સાધનો નહોતા, ઇત્યાદિ અનેક બળોના સંકુલ વ્યાપારનું કૂળ ગળદોના અન્તર્ગત બધારણમાં ફેરફાર થનામાં પ્રગટ થતું હતું હાલ તે મ્થિતિ નથી એટલે ગળદોના રૂપો તો સ્થિરતા પામી ચૂક્યા છે એમ કહી શકાય ખરું.

હાલની સ્થિતિમાં તો ખીજો ક્ષોભદર પ્રકાર પેદા છે એ પ્રકારના પરિણામમાં આધુનિક ગુજરાતી બદખદતા ખીચડો જોવી બની છે, શબ્દના આન્તર અરૂપમાં નહિ પણ શબ્દસમૃદ્ધિમાં અને કાઈકે અંગે વ્યાકરણસ્વરૂપમાં સમ્પૂર્ણ ગુજરાતીના મોહ, 'આગમી ગુજરાતીના અને મુખ્યાર્જની ખીચડિયા ભાષાના અનિષ્ટ અગનો આદર, ઇત્યાદિ પ્રકારોને લીધે ભાષાની વિનુદિને 'ક્ષોભદર મ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે એ મ્થિતિને સારે માર્ગે ત્રી ગીતે દોરવી તે પરિપાત્ત એક ચિન્તનદાર્ય છે.

નરસિંહ, મીરાં, વગેરેના સમયની વ્યાપક ભાષા

એક ખીજી વાત લક્ષમાં આવશે. ઉપરની ઇતિહાસચર્યાથી સહજ જણાઈ આવશે કે મીરાં રજપૂતાનામાં ઉત્પન્ન થઈ, રહી, એણે કવિતા કરી, વળી સૌરાષ્ટ્રમાં આવી વસીને કવિતા કરી,—આમ રજપૂતાનાની આ કવિભક્તાણીના પદો ગુજરાતના લોકો શી રીતે સમજી શક્યાં હશે ? આ શુદ્ધનો ઉત્તર તે સમયમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રજપૂતાના એ વિશાળ પ્રદેશમાં વ્યાપક એક ભાષા હતી એ સ્થિતિથી મળે છે. ‘કાન્હડાદેવપ્રબન્ધ’ની ભાષા, એના કવિનો જલ્દારમાં રાજકવિ તરીકે નિવાસ, ઇત્યાદિનું સમાધાન પણ આ સ્થિતિથી મળે છે. આ ખુલાસો પૌષ ૧૯૭૦ના ‘વસન્ત’માં (પૃ. ૬૪૮મે) મેં સૂચવેલો; તેને ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૪ના ‘ઇન્ડિઅન એન્ટિક્વેરી’માંના લેખમાં ડૉક્ટર ટેસિટોરીએ અણુધારી પુષ્ટિ આપી છે. જે કલ્પના મેં ઇતિહાસ અને સ્વરૂપને આધારે ઉપરિચિત કરી હતી તે જ અનુમાન ઉપર એઓ જૂના હસ્તલેખોની પરીક્ષાદિકથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યા છે. એમણે તે ઉપરથી એમ પણ સાબિત કર્યું છે કે નરસિંહ મહેતાની કવિતા ‘કાન્હડાદેવપ્રબન્ધ’ની ભાષામાં જ રચાઈ હશે, અને કાલાદિક સંગતિને બળે આધુનિક રૂપમાં આપણી કને આવી છે. વિસ્તાર થાય તેથી એમના શબ્દો અહીં ઉતાર્યા નથી. ડૉ. ટેસિટોરીએ જુદા પ્રકારે સાબિત કરેલી વાત પૂર્વે પણ પંડિતોએ સ્વીકારેલી હતી. નવલરામભાઈ એમના “ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય” નામના લેખમાં લખી ગયા છે કે:—

“આશરે સાતસે આઠસે વર્ષ ઉપર બેઠેલું તો માલમ પડશે કે આપણું ભાષાઐક્ય હાલ છે તેથી પણ બહુ જ વધારે હતું. એ સમયના ગ્રન્થો અને પ્રાકૃત ભાષાના અર્વાચીન શોધકોના કહેવાથી સાબિત થયું છે કે એક વખત ઉપર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ પાંચ સિન્ધ, કચ્છ, મેવાડ, મારવાડ, વજ, ખાનદેશ, ઉરિયા અને ઠેક બંગાળા સુધી લગભગ એક સરખી જ ભાષા બોલાતી હતી.”

આ જરાક અતિ વ્યાપક સ્થિતિકથનનો સંકેત આપવો પડે એમ છે, અને તે સંકેત જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાના વિસ્તારક્ષેત્રને ડો. ટેસિટોરીએ આપ્યો છે, તે ઉપરથી જણાશે. વાત ખરી એમ છે કે નવલરામભાઈએ ઉલ્લેખ કરેલી વ્યાપક ભાષા તે સામાન્યરૂપે પ્રાકૃત ભાષા હતી, તેના વિભાગ માગધી, શૌરસેની,

ઈત્યાદિ હતા જ અને ડૉ. ટેસિટોરીના અવલોકનનો વિષય તો ગળ-
સ્થાન અને ગુજરાત (તળ તથા સૌરાષ્ટ્ર) માં વ્યાપક રૂપે પ્રવર્તતી
અન્તિમ અપભ્રંશ (જૂની પશ્ચિમ ગળસ્થાની) ભાષા તે હતો.

આ સર્વ અવલોકન પછી જાણ્યું કે ડૉ. ટેસિટોરીએ ડગવેલા
દર્શન પછી હવે અન્યાર સુધી પાડેલા ગુજરાતી ભાષાના યુગવિભાગમાં
થોડો કેરફાટ દગ્ગે પડે છે એ ફેફાળની દિશા મેં ઉપર બતાવેલી
સમયરેખાઓમાં મતાવી છે અગાઉ મેં એ યુગવિભાગમાં થોડોક
ઝરઝાર સૂચવ્યો જ હતો. તેમાં નધારે પેટાવિભાગ ઉમેરીને વિશિષ્ટ
ભાષાલક્ષણોને આધારે અહીં પાંચ વિભાગ મેં પ્રગટ કર્યા છે મન-
જ્યોર્જ ટ્રીઅર્સને 'લિંગિસ્ટ્રીઃ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા' ગ્રંથ ૯,
ભાગ ૨, 'ગળસ્થાની એન્ડ ગુજરાતી' માં પૃષ્ઠ ૩૨૭મે
'મુગ્ધાનબોધ'ની ભાષાને ગુજરાતી જ્ઞી ગણાય એમ કહ્યું છે, અને
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નરસિંહ મહેતાની કવિતાથી શરૂ થાય છે
એમ કહ્યું છે તેમજ 'ધી ઇમ્પીરીઅલ એન્ડ્રીઅઝ ઓફ ઇન્ડિયા,'
નવી આદિતિ, ૩ રજના ૫ ૪૦૦મે કહ્યું છે કે ગુજરાતીનું
સાહિત્ય છે ૧૪મા સદીથી ચાલી આવ્યું છે; તે વિશે મેં ધણા
ઢાળથી સરળચિહ્નની નોંધ અન્ય પ્રમાણને આધારે કરી હતી,
અને આજ કહી ગયાં એમ છે કે ડૉ. ટેસિટોરીએ સામિત ઝરેલી
ગિચિતિ નેતા સન જ્યોર્જ ટ્રીઅર્સનના આ નયનો ફેગવના પડે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું ઇતિહાસદર્શન

હવે આપણા સાહિત્ય તરફ નજર નાખીએ આ સાહિત્યના
એ મૂળ સમયવિભાગ કરીશું, (૧) ઈ સ ૧૮૫૦ (નિ સ
૧૯૦૬) પૂર્વેનું સાહિત્ય, અને (૨) તે પછીનું સાહિત્ય પ્રથમ
વિભાગમાં આનનાગ મર્વ કવિઓ પાંચાત્ય મર્વ પૂર્વેના અંચના
એ મર્વના પગિણામથી અમૃષ્ટ સમ્પ્રદાયના આવશે, અને બીજા
વિભાગમાં તે મર્વ પછીના અને નધના ઓઝ પ્રમાણમાં અને
અવપમાં સર્વના સમ્પ્રદાયના કવિઓ તથા ઇતર લેખકો આવશે
પ્રથમ વિભાગના કવિઓની કવિતા વિશે અત્યાગ સુની એટલી બની
ગયાં થઈ ગઈ છે કે સર્વ વિષાગસિ- જન એથી પગિચિત છે

તેથી એ ખેડાયેલી ભૂમિ ફરીથી ખેડાવામાં શ્રમ અને સમયનો વ્યય કરીશું નહિ. માત્ર એ કવિતાના સ્વરૂપના સ્થૂલ વિભાગો અને રૂપ-રેખાનું સ્મરણ કરી જઈશું. સરળતા માટે પ્રથમ વિભાગનાં સાહિત્ય, કવિતા, અને કવિઓને પ્રાચીન એ વિશેષણ આપીશું અને બીજા વિભાગનાં અર્વાચીન કહીશું. (આ વિશેષણો આ ચર્ચા માટે જ વાપર્યાં છે; પ્રાચીન થઈ ગયેલી ભાષાદિકના ઇતિહાસની ચર્ચાને તે ક્ષણે પાડવાનાં નથી).

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચેના ભેદ

પ્રાચીન સાહિત્ય અને અર્વાચીન સાહિત્ય વચ્ચે એક ભેદ સાહિત્યશરીરને સંબંધે છે; તે એ કે પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમય જ છે, ગદ્ય અપવાદ રૂપે નગરે પડે છે; અને અર્વાચીનમાં ગદ્ય તથા પદ્ય અને સમતોલ છે. પ્રાચીન ગદ્યના છૂટાછવાયા અપવાદરૂપ દાખલા અદ્ય જ છે; એ ગદ્ય સંવત ૧૬૪૩ સુધીમાં છૂટક છૂટક છે. આ સર્વ નમૂના ગદ્યસાહિત્યનું નામ આપવા ભેગ નથી; “વૈશાખ સુદિ જુલુહાન ન દીજઈ,” એવાં બોધનાં છૂટક વચનો, અથવા તો ‘છાસિસઉં પાકીઉં બીલું પીજઈ હરસ જાઈ,’ હેવા આસડના દૂચકા, ઇત્યાદિ તૂટક વાક્યો, અથવા તો “વિપુલ વિરતીણું પુલક ચે રોમાંચ તીણું સહિત છિ પૃથુ કહિતાં ઘણુ વેપથુ ચે ધૂજવું,” એવી દીકાનાં વાક્યો, બહુ ભાગે છે; કવચિત માત્ર વાર્તાનું ગદ્ય છે: “પાડલિપુર નગર તિહાં નંદનઉ શત્રુ ચંદ્રગુપ્ત રાજા તેહનઉ પ્રધાન આણિક્ય પ્રતિબિમ્બ થકઉ રાજ્ય ભોગવઈ”-ઇત્યાદિ; ‘શુક્રબોહોતરી’ (વિ. સં. ના ૧૫મા સૈકાની) વાર્તાનું ગદ્ય; ઇત્યાદિ. નર-સિંહ મહેતાના સમયનું ‘ગદ્યરામાયણ’ તે પણ કથાગ્રન્થ તરીકે અપવાદમાં સુકાશે. આ ગદ્ય તે પ્રાચીનસાહિત્યના વિશાળ પદ્ય-સિન્ધુની, સરખામણીમાં ખાઓચિયાં જેવું છે.

અર્વાચીન ગદ્યનો આરંભ સંવત ૧૮૮૪ (ઈ. સ. ૧૮૨૮)માં ખાખુશાસ્ત્રીકૃત ‘ઈસપનીતિ’ (ભાષાન્તર-મરાઠી ઉપસ્થી કરેલા) થી

* તે પછીના એક બે નમૂના ‘નર્મદાશ’ના ગુજરાતી ભાષા-વિશેના પ્રકરણમાં છે. પણ તેના સમયનિર્દેશ નથી; ૧૯મા સૈકાના વિભાગમાં સુકાયા છે.

થયો ડનિ નર્મદાગર આ મિથિતિ વિશે જુદે જે — “સન્નરકાળનુ પ્રભાત સવત ૧૮૮૦ પળી ચના માડયુ” ગુજરાત વનાક્રયુલ મોસા-યટીની મ્થાપના (ઈ સ ૧/૪૮-મવત ૧૯૦૪), તેને અગે ‘બુદ્ધિપ્રગણ’ મ્થાપનિયાનો ઉદભવ (ઈ સ ૧૮૫૮=સવત ૧૯૦૬), ‘બુદ્ધિવર્ધક હિન્દુ સભા’ની મ્થાપના (ઈ સ ૧૮૫૧=સવત ૧૯૦૭), અને તે મહાનુ ‘બુદ્ધિવર્ધક’ માસિક (ઈ સ ૧૮૫૮=સવત ૧૯૧૨), ઇત્યાદિ અને કેળવણી ખાતાની ઉત્પત્તિને અગે જ્યાયલા પુસ્તકો, વાચનમાળા, ઇત્યાદિ સન્નરસાધનો નવીન રૂપમા પ્રવેશ પામતા ગુજરાતી ગદ્યની ઉત્પત્તિ થઈ નરહરમમાઈએ આ બુદ્ધિવર્ધક સભાના આદ્ય પ્રમુખ રણછોડદામ ગિરધરભાઈને “ગુર્જરી ગદ્યના પિતા”+ જુદાં છે, અને તે યથાઘટિત જ છે તે એમની ગુર્જર-ગિરાની મેરાથી વાકેક માણસો જૂલ કરશે * એમના પૌત્ર પણ આ સમયને અનુરૂપ ગુર્જર ગદ્યની મેરા કરે છે, અને આપણી આ પરિપક્વા વાર્યમા ધુર્ય ભાગ વે છે તે અરમ્વતીદેવીના ભડતોને એક આર્દ આનન્દનુ વારણુ બને એમ છે

પ્રાચીન અને અર્ચાચીન સાહિત્ય વચ્ચે ખીન્ને ભેદ સાહિત્યના નિપયમરૂપને અગે નજરે પડે છે પ્રાચીન સાહિત્યમા નગસિહ, મીરા, ભાલણુ, ઇત્યાદિ મોટે ભાગે ધર્મ, ધર્મના સપર્ડનો કૃષ્ણલીલાનો શૂરૂગાર, ઇત્યાદિ વિષય અર્થે છે, ભાનણુ ‘ગદઅરી’ જેની રસપર્ણુ કથાને કાવ્યરૂપમા રસમય બનાવે છે, જૈન રવિઓ ગમાઓમા કથાઓ ગૂથે છે પાળના રવિઓ પ્રેમાનન્દ જેવા આખ્યાનો, પુરાણકથાઓ, ઇત્યાદિ ગાય છે, ગામળ કટિપત નારાંઓને નવીન માર્ગમા જ દોરે છે, દયાગમ શૂરૂગાર રસને પોતાની મોહક ભાષાશૈલીથી આકર્ષકરૂપ આપે છે, તેમ જ ભક્તિવૈરાગ્યની પણ કવિતા ગાય છે, અન્ય રવિઓ બોધપ્રગયણુ (“ડાયડેક્ટિક”) પણો, આગખા, ઇત્યાદિ વડે ધર્મ, નીતિ, વગેરે નિપયોને અંગીકૃત કરે છે, આમ પ્રાચીન સમયનો સાહિત્ય મમ્લ એક જુદા ખડમા મુદાય-એવો છે ત્યારે અર્ચાચીન સાહિત્ય આ પાળના વિષયને લગભગ છોડી જઈને નવીન દિવા તરફ જ

+ ‘નવલમ યાવલિ’ ભાગ ૩ ને, પૃષ્ઠ ૩૭, ઉદતો -રો.

* એ-સેવાને દુકા સાર “સાંકીર સાહિત્ય” પૃષ્ઠ ૪૬મે મળી શકશે.

વલણ લે છે; તેમાં પણ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના સમયનું સાહિત્ય એક વર્ગમાં આવશે; અને તે પછીનું ઈ. સ. ૧૮૮૦ પછીનું બીજા વર્ગમાં આવશે; અને એ બેની વચ્ચે બિંબેલું નવલરામનું સાહિત્ય એક અવાન્તર ક્રમમાં રહેલું જણાશે. નર્મદાશંકર તથા દલપતરામની કવિતાએ પ્રાચીન સાહિત્ય જોડેનેા સંબંધ લગભગ તદ્દન છોડ્યો, છતાં વિચાર અને પ્રદર્શનપદ્ધતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની ન પ્રગટ કરી; આથી આગળ ક્રમ ભરનારા નવલરામભાઈનાં ‘વીરમતી નાટક’ ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’ ‘મેઘદૂત’નું ભાષાન્તર ઇત્યાદિએ એમના પછી તરત આવનારા નવીન યુગનાં કાંઈક પ્રભાતકિરણો પ્રગટાવ્યાં.

મનસુખરામ સૂર્યરામની આરંભકાળની કૃતિઓ અને રા. રણુ-છોડભાઈ ઉદયરામની નાટકરચનાઓનો પ્રવાહ તે વળી આ વચગાળાના સાહિત્યને બે જુદાજુદા રંગ આપતાં જણાય છે. ઝવેરીલાલ ઉમિયા-શંકરનું ‘શાકુન્તલ’ નાટક પણ આ મધ્ય ખંડમાં મુકાશે. ‘કરણુ-ધેસો,’ એ એકલ પુસ્તક હોઈ એની વાર્તાસાહિત્યમાં પડેલ તથા નવીનતાને લીધે એ જમાનામાં પંચમહાલના વિશાળ મેદાનમાં એકલા બિંબેલા પાવાગઢ જેવી સ્થિતિએ ભોગવે છે. એ પણ આગામી શુદ્ધ નવીન યુગનો ડંકો વગાડનાર અગ્રેસર સવારનું સ્થાન લે છે. ભીમરાવનાં ‘પૃથુરાજ-રાસા’ અને ‘દેવલદેવીનાટક’ તથા ‘મેઘદૂત’નું ભાષાન્તર તે પણ આ ડંકેસવારની જોડાજોડ ચાલનાર બીજા દુંદુભિવાદક તરીકે ગણી શકાશે. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની કવિતામાં નવીન યુગ અને પ્રાચીન યુગનું વિલક્ષણ મિશ્રણ છે.

નવીન યુગનું સાહિત્ય

કેવળ નવીન યુગ ગ્રોવર્ધનરામ, મણિલાલ દ્વિવેદી, ‘ફલાપી,’ ઇત્યાદિ કવિઓના જુદા જ સંસ્કાર અને પદ્ધતિથી રંગાયેલા સાહિત્યથી અંકિત થાય છે. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનપ્રકાશનો પ્રવાહ પૂર જોસમાં આવ્યા પછી આ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું; આ સાહિત્યયુગમાં નવલકથાનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું, નાટક સાહિત્યને નવું રૂપ મળ્યું, કવિતાના વિષયમાં તો કોઈ અપૂર્વ નવો પ્રદેશ જ બિઘડ્યો, અને વિજ્ઞાન, જીવનચરિત, સમાજશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિના જે પ્રદેશો ઉઘાડવાનું મુખ્ય માન ગુજરાત વર્તીકયુલર સોસાયટી ને થયે છે તે સાહિત્યવિભાગને પણ અદ્વંદ્ય આદર અપાયો.

આ નવીન યુગના સાહિત્યનું દર્શન વધારે નજીક જઈને કરતા પહેલા એક સામાન્ય વિચાર આ મ્યજે નોધના જેવો છે ઉપર આપણે પ્રાચીન અર્ચાચીન એમ બે વિભાગ ગુર્જર સાહિત્યના કર્યા, અને અર્ચાચીનના બે પેટા વિભાગ જોયા, ઈ સ ૧૮૮૦ પૂર્વેનું સાહિત્ય અને તે પછીનું, આ બેમાના પ્રથમને અર્ચાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ અને બીજાને ઉત્તરાર્ધ એ સજાથી ઓળખીશું આ ત્રણ વિભાગના સ્વરૂપ જોતા જણાશે કે પ્રાચીન અને અર્ચાચીન સાહિત્યનો પૂર્વાર્ધ એ બે વચ્ચે વિષયભેદ અને કાર્ષક અંગે રૂપભેદ થયો ખરો, છતાં પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ કરીને એ અર્ચાચીન પૂર્વાર્ધનું સાહિત્ય પ્રવૃત્ત થયું નથી, ત્યારે અર્ચાચીન ઉત્તરાર્ધનું સાહિત્ય તે તો અર્ચાચીન પૂર્વાર્ધના સાહિત્યથી પણ તદ્દન વિચ્છિન્ન થઈને કોઈ નવા પ્રદેશમાં નવી જ ફલગો મારતું ચાલુ છે, તો પછી પ્રાચીનથી તદ્દન વિચ્છેદ થયો છે તેની તો વાત જ શી ? આ સ્થિતિ શું સૂચવે છે ? સાહિત્યના વિભાગમાં ઉત્ક્રાન્તિના તરનો ત્યાગ થયો ? ભૂત ઉપર બાંધેલો પાયો ચલાય એ નિયમ અહીં પ્રવૃત્ત કેમ ન થયો ? આ આભાસી નિયમનું મમાધાન જડે એમ છે પ્રાચીન અને અર્ચાચીનમાં ભેદ પાડનાર કારણબળ પાશ્ચાત્ય નવીન જ્ઞાનપ્રકાશ હતો, તે જ જ્ઞાનપ્રકાશ અર્ચાચીન ઉત્તરાર્ધનું સ્વરૂપ બાધનારું પ્રવર્તક કારણ હતું પ્રથમનામાં એ કારણબળ કાર્ષક સંક્રાંત્યુક્ત અને પ્રાચીન તરફ નજર નાખનારું હતું પાછળનામાં તેમ ન હોઈ અપૂર્વ અતન્ત્ર દષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિ ગમનારું બળ નવીન રૂપનું જ બન્યું હતું આથી કરીને પ્રાચીન તરફ દષ્ટિ નાખ્યા છતાં એ પ્રાચીન વિષયોનો તો અગ્રહ કરીને, પણ તદ્દન નવીન દષ્ટિ અને નવીન સ્વરૂપ એ વિષયોને આ નવીન યુગના સાહિત્યમાં અપાયા છે હાલતા નવીન યુગનો આરંભ ઈ સ. ૧૮૮૦થી થયો તે વખતથી અગ્રેજી, ફારસી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના જિયા પ્રકારની પ્રેરણાથી એ યુગનું સાહિત્ય અનુપ્રાણિત થયું આ સ્થિતિમાં પ્રાચીન જોડે વિચ્છેદ થયો તે માન મૂલ કાલ તથા સ્વરૂપના મળનું નહોતું, આથી પ્રેરક બળોની દાર્પભૂતિ આ પરિણામને અંગે તપાસીશું તો ઉત્ક્રાન્તિનિયમનો ભગ થયો છે જ નહિ પ્રાચીન અશોનો ઢાળમળે ત્યાગ અને નવીનનો સ્વીકાર એ ક્રિયા તો વિકાસબળપાત્રનું અંગ જ છે કોઈ દેશની ભૂમિમાં અમુક ઢાળ સુધી અમુક જાતની ધાન્ય, ફલ, ઇત્યાદિની મમૃદ્ધિ નીપજતી જોનામાં આવે, પછી કોઈ અણુધાર્યા નવીન મળેગો પ્રગટ થઈને

નવીન કારણસામગ્રી પ્રગટ થાયઃ ધરતીના પડની અંદરનાં કમ્પાન્કિ સંચલનોને પરિણામે નવા જલપ્રવાહ એ જમિમાં વહેવા લાગે અને એ પ્રવાહની સાથે નવા પ્રકારની માટી, કાંપ, ઇત્યાદિ સામગ્રી ઘસડાઈ આવે, નવાં ખીજ ઘસડાઈ આવે; વાતાવરણમાં પણ પવનો બદલાઈ નવાં ખીજ ઊડીને આવી તે જમિમાં પડે—આ ફેરફારોથી નવીન ફલ, પુષ્પ, ધાન્ય, ઇત્યાદિની ઉત્પત્તિ થાય; તે એ વિકાસનિયમનો ભંગ સૂચવશે નહિ. એ જ પ્રકારની કાંઈક ક્રિયા આપણા સાહિત્યના નવીન યુગની ઉત્પત્તિને અંગે પ્રવર્તમાન થયેલી જણાય છે. વળી આ પ્રકારની નવાં બળોની ક્રિયાનો વ્યાપાર સાહિત્ય ઉપર ખીજ આડકતરી રીતે પણ થવાથી આ નવીનતા પ્રગટ થઈ છે. ઉપર સૂચવેલાં નવા જ્ઞાનસંસ્કારનાં બળોએ પ્રજ્વળતા જીવનમાં પ્રજ્વળતી ભાવનાઓમાં, ઉલ્લાસોમાં, આકાંક્ષાઓમાં, નવો જ ફેરફાર કર્યો છે (પછી તેમાં અનિષ્ટ અંશે પ્રવેશ પામ્યા હોય તે જુદી વાત). તે સાહિત્ય તે પ્રજ્વળનનું પ્રતિબિંબ આપનારું સ્વરૂપ છે તે દષ્ટિએ જોતાં પણ આ નવીનતાનો ખુલાસો જડશે. યુરોપના દેશોનાં સાહિત્યમાં જોવા જશે તો આ પ્રકારની જ વ્યાપારક્રિયા ચાલેલી જણાશે. અલગત, એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આપણા હાલના નવીન યુગના સાહિત્યમાં કેટલીક કૃત્રિમતા છે. ખાસ કરીને કલ્પિતકથા (‘ ફીક્શન ’) માં એ નજરે પડે છે. પણ એ કૃત્રિમતાનો અંશ તો આપણા યુગનો જ દોષ છે એમ નથી. બાણભટ્ટની ‘ કાદમ્બરી ’માં કે શામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં પોતપોતાના સમયનાં સંસારચિત્ર પડાયાં છે એ સ્વરૂપદર્શન સર્વાંશે ખરું લાગતું નથી; એમાંનાં ચિત્રો તે તે સમયની સમાજ સ્થિતિનાં પ્રતિબિંબ હોવા કરતાં કવિની હૃદયની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલાં, કલ્પનાએ ઘડેલાં, કૃત્રિમ બિમ્બો હોવાનો સંભવ વધારે છે. તો પણ જ્યારે હાલના સાહિત્યમાં મુખ્યપૃષ્ઠ ઉપર કેટલીક કથાઓમાં ‘ આધુનિક સંસારનું ચિત્ર ’ એમ જોઈએ અને વાર્તાની અંદર એ સંસારમાં કદી નજરે ન પડે એવાં બનાવો, સંસ્થાઓ, પ્રવૃત્તિઓ આલેખાયલાં દેખીએ ત્યારે તો, કૃત્રિમતા કરતાં પણ વધારે ભારે, અસહ્યતાનો દોષ પ્રવિષ્ટ થાય; અને એવાં પુસ્તકો હાલના વખતમાં દેખા દે છે ખરાં, તે દ્વપણરૂપ ગણીશું. આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો બાદ કરીને પણ હાલના સાહિત્યમાં કૃત્રિમતા કોઈ કોઈવાર એટલી બધી છે કે ભવિષ્યકાળનો ઇતિહાસ લખનાર

એ કૃત્રિમ સ્વરૂપને ચાતુ જનમડળની ગિચિતિના પ્રતિબિમ્બરૂપે માનનાનો ભ્રમ કરે તો નનાઈ નહિ એટલે અગે ચાતુ સાહિત્યને ઇતિહાસની સત્યદર્શક સામગ્રી તરીકે સ્વીકારનામા હાંધકે ભય છે એ ચેતનશ્રી ભરિધના ઇતિહાસકારને આજ આપી મકીયુ તો એક પ્રકારની સત્યમેના થગે

હાલના યુગના માહિત્યનું હવે સમીપથી દર્શન કરીએ કેણુ જાણે કેમ પણ આ યુગમા ઈતિહાસ સાહિત્ય બીજા માહિત્ય કરતા વિશેષ જથામા ઊભનાઈ જાયછે પરિણામ એ આવેછે કે જથાથી નિપરીત પ્રમાણુમા ઈતિહાસનું નજરે પડે છે નવીન સાહિત્યનો આગમ્મ ઈ સ ૧૮૮૦ પછી થયો ગણીએ છીએ, તે નવીન યુગના અધિષ્ઠાતા બનેના મુખ્ય ઈતિહાસની દબની નડ્યો પણ બહુ થાય છે તેમા એ ગૈલીનું હૃદયતરન ઉતારાતુ નથી અને બાલ રૂપના નિર્જીવ બોખા, આગનુદ અગો, ઇત્યાદિ ઉપાડી લઈને અમલ શૈલીનો અગમ્યતા ઉપહાસ કરનારી ગ્યનાઓ પ્રગટ થાયઁ આ દશાનું દારણુ એ છે કે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, દલાપી, નાનાલાલ, ઇત્યાદિની કવિતાને જે હૃદયના અન્તગની સાચી કવિતાભાવની ઊર્મિઓ પ્રવૃત્ત કરતી હતી અને રૂંદે છે તે ઊર્મિઓ અનુકરણથી ઉતારી શકાય જ નહિ અને તેને અભાવે એ ઊર્મિઓ બહુ તો આભામ પ્રગટ કરાય ઁ, અને તેથી ગ્યના અમલ અને કૃત્રિમ બનેછે પ્રાચીન સાહિત્યમા ગમે તે ખામીઓ હોય, પરંતુ એમા એક નગદ ગુણ એ હતો કે એ સાહિત્યની કવિતામા ખરા દિવની ઉત્સાહદૃષ્ટિ, હૃદયની સાચાઈ, એ ગુણો હતા અને તેથી કવિતામા અન્ય દૂષણો જતા સાચાઈનો ગણુદાર હતો આપણા હાલના નવીન યુગમા બહુ દેશણે આ ગુણોની ઉત્તર દેખાય છે અર્વાચીન સાહિત્યના પૂર્વોર્ધમા પણ આ સાચાઈ, ખરુ દિન, એ ગુણો હતા માત્ર આપણા નવીન યુગમા જ ભાવ નાદિની નવીન ગતિ માથે, કવિના લખનારાના ગોટા ભાગમા ઉપર રૂંદેલી ખામીઓ પ્રવે. ખામી છે એ ખામીઓની માથે વિદ્યાદિના સગ્ગરની કવિતા અથવા પોતાના અધિભાગની મર્યાદાના જ્ઞાનનો અનાન વત્યાન્નિ વખણો પણ આ દૂષણમય દશાને રૂંદા વામા મલમલ થાયછે કેક પિગળના નિષ્ક્રમોની નાખનમા પણ ઉત્તર અનાન નગદ પડેછે, અર્વાચીન પૂર્વાર્ધમા મહેતાનગર ૧૧ એો દનર કવિતા કરના તેમા બીનુ મર્ડ નદિ પણ પિગળના

નિયમો સગવાતા હતા. યાવના દિનસાંમાં નેમ નથી. એટલે જ નિયમો એ નિયમશંગમાં મોટાઈ માનનાર અસરનાના એ સમજાવે અનુકરણ કરનારા કેટલાકના મનમાં એ વિદેશી અનુકરણ નહીં અંધારું જાય છે. એક દિવસમાં નિર્ણય લખનારે લખ્યું હતું કે પાંચમી વર્ગની તથા અપ્રતિમ સાક્ષર વર્ગની કૃત્રિમ નિયમચલ પદ લખાવું માટે ત્રીજા યુગમાં એ એવું સાગવાથી પિંગળના નિયમો અસરપર પળાયા નથી, અને તેથી રાગનાં કે હન્દનાં નામ નહોતું. રાગ અને હન્દ વચ્ચેના બેન્દુ અજાન આના અનુકરણ છે તેનો વધારા થતો, પરંતુ 'નિયમ પળાયા નથી' એ સ્વીકારથી પાતાન અસાધ્ય ઉપાદું એ અસાધ્યને માટે આ 'સંકલન'ની વાતનું સ્થાન તે છે એ બહુ સમજ થતો છે.

પરિણામ એ થાય છે કે જે કાવ્યશૈલીનું અનુકરણ કરવામાં આવે છે તે શૈલી નામક અદનામ થાય છે; અનુકરણના દોષ અનુકરણ મૂળને જ સમર્પી દેનારા નીકળે છે. એક પક્ષે નવીન શૈલીનું અનુકરણ ન સમજનારાઓ બાળ અંગેને પછડી લઈને નિન્દા મંડી જાય છે—જે બાળ અંગે અનુકરણ કરનારા તત્ત્વજન સ્વરૂપ તરીકે પછડી લઈ સ્વીકારે છે—તો, બીજે પક્ષે ન્યાયદષ્ટિથી વિવેચન કરનારા એ બાળ અંગેને જ તત્ત્વ માની ઉપાડી લેનાર વર્ગનો વાળખી ઉપહાસ કરે છે. કેટલાક માસ ઉપર એક "શાહિસા ઉર્ફે" કોયલ ઉર્ફે પરભૂતિશ" ના નામથી અર્થાપત્ર પ્રગટ થયું હતું. તેમાં વિનંતી કરી હતી કે આ સાહિત્યપરિષદે દરેક પસાર કરેલા કે કવિઓ અગર કવિ કહેવડાવનારાઓ હવે પછી કોયલ પર કવિના લખવાની બંધ કરે—એ વિનંતિમાં આ પ્રકારનો વાળખી ઉપહાસ સમાયો હતો.

અર્વાચીન નવીન સાહિત્યની ભાવનાઓની હું નિન્દા કરવાને પ્રવૃત્ત થયો નથી. એ ભાવનાઓ તો મારે સર્વથા ઇષ્ટ. આદરણીય જ છે અને હું તેનો પૂજક જ છું. મારો હેતુ તો એ ભાવનાઓને યોગ્ય સ્થાનથી બ્રહ્મ થવાના ભય ચાલુ યુગમાં કયે સ્થળે છે તે દર્શાવવું એ છે. એ ભાવનાઓનું આમ એક પક્ષે અંશ થવામાંથી રક્ષણ કરવાની જરૂર છે; તો બીજે પક્ષે અન્ય સ્થળેથી જ એ ભાવનાના સાહિત્ય ઉપર અન્યાયયુક્ત આક્ષેપો આવે છે તેનો પણ

નિગસ કવવાની આસ્પષ્ટતા છે નીન માનનાનુ ખડુ રહ્ય ન સમજનારા માન નિન્દાપ્રદત્તિ ન આદરનાગ વર્ગ વિગે હુ નથી બોલતો એ તો ઉપેક્ષ્ય ગણિતગીકે ન મમત્વા લાયક હું બોલુ છુ—
બોલવાને ઇચ્છુ છુ તે તો આપણા સાહિત્યની ગુણપરીક્ષા પગીય અને નિશાળ વર્ગમા પ્રસંગનાર ઇલાક ખગ વિદ્વાનોને ઉદ્દેશને ત્યારે સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્મન જેવા પ્રમાણભૂત ગણના પડિન આ યુગની કનિતા વિગે કાર્ષ પણ અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યારે આપણા સાહિત્યથી અજાણ્યા પઢેગીઓ એ અભિપ્રાયને ગદ કાઢવા નિના ન શીકારે, આવી રિયતિ હોનાથી એ પડિનનો અભિપ્રાય આપણા સાહિત્યને અન્યાય આપતો જણાય તો આપણા સર્વનુ ર્તવ્ય છે કે એ અભિપ્રાયની દૂષિનતા પૂર્ણ ઘોષથી દર્શાવવી એ પડિનના નાખદો આ પ્રમાણે છે —

“Under English influence a number of works have issued from the press of late years, but these possess little originality, and are mostly translations.”

[‘નર્નાન્યુયર લિટરેચર’ એ લેખ—‘ઈન્ડીયન ગેઝેટિયર ઓફ ઈન્ડીઆ’ (નરી આસ્તિ, ઇ મ ૧૯૦૮), અથ ૩ વ્તે, પા ૪૩૦]

(“અગ્રેજ સાહિત્યની અમર યત્રને લાન કટવાક નર્થી મ-ખ્યામધ પુસ્તકો હપાર્ષ પ્રગટ થયાં, પરંતુ એમા અપૂર્વતા બહુ ઓછી ન છે, અને ઘણે બાગે એ ભાષાન્તર ન હ”)

મર ત્યારના આ વચન માટે ગુ કદીન ૧ એ પડિનની નિદતા, અબ્યામની ખત, કત્યાદિ માટે પૂર્ણ માન હતા કહેનુ પડ છે કે આ મન એમણે નતે મેળવેલા નાન ઉપન્યી નલિ પામુ અન્યની પામેથી મેળવીને પ્રગટ કર્યો લાગે હ ‘ઘણે બાગે ભાષાન્તર હ’ આ વચનમા રમ્પુગિયનિ નેક ઇટલા વિગેધ હ તે આપણે તો જાણીએ ન કીએ મર ત્યાર ગ્રિઅર્મને દિન્દી ઓ ગુજરાતી પ્રાચીન રિચો નિગ મન દર્શાવેલો હ તેમા પણ ગુજરાતી આદિય રિગે નનનુ ગા ન દોષ એ પગાર્ષ આનક ઉપર દનાગે આપ્યો તે પૂ રમા ન એઓ નજાવેક હ નિન્દુઆના મખમયીન મમર્ષ દરિસગતી સ્મીપ પણ ગુજના આવી નકે એવા રિ ગુજરાતી બાભએ નદુ નુધી પે ૧ મ્યા નરી

તુલસી, સુરદાસ, ઇત્યાદિને ઉદ્દેશીને લખેલા આ વચનમાં-પ્રેમાનન્દ, દયારામ, ઇત્યાદિ સમર્થ કવિની કૃતિઓનો પરિચય ન હોય એમ જ ભાસ થાય છે. એ પંડિતને હિન્દીનો જેટલો ગાઢ પરિચય છે તેટલો ગુજરાતીનો નથી એમ માનવાને કારણ જણાય છે. ભલે, તેમ હોય તો આવો ઘાતક અભિપ્રાય પ્રગટ કરનારનું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ એ હતું કે ગુજરાતના વિદ્વાનોમાંથી કોઈનો અભિપ્રાય પ્રથમ પૂછવો હતો. આ રીતની જવાબદારીથી આ પ્રકારના સ્થાયી લેખ લખનાર પંડિત મુક્ત થઈ શકતા નથી.

જો સર જ્યોર્જ ગ્રિન્થર્સને કેવળ મિશનરી વર્ગના વિદ્વાનો ઉપર આધાર રાખીને આ અભિપ્રાય સ્થાપી દીધો હોય, તો એઓ બિલકો માર્ગે ગયા છે એનું કારણ સમજી શકાય એમ છે. નવીન યુગના સાહિત્ય જોડે એ વિદ્વાન લોકોનો સમભાવ કાંઈકે ઓછો જ જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ખંતથી કર્યા છતાં નવીન યુગના સાહિત્યના હૃદયમાં એઓ પ્રવેશ જ કરી શકતા નથી જણાતા. રેવરંડ મિ. એચ. આર સ્કોટ—આ સુરત શહેરના મિશનના અધ્યક્ષ—નો એક નિબંધ ઈ. સ. ૧૯૧૧માં ગુજરાત મિશનરી કોનફરન્સ આગળ વંચાયો હતો, તેમાં એઓ નીચે મુજબ કહે છે * :—

“There is a modern poetry, over which I do not advise you to spend time. It is the work of highly educated men, who aim at clothing the poetic fancies of English and Sanskrit poets in rather high-flown Gujarati. It is for the most part very artificial—full of Sanskrit words and turns of thought, and is obscure and difficult to understand. No doubt it has an interest and value of its own, but only those who have much spare hand can afford to take it up. But the ancient classical poetry of Narasinh Mehta, Tulsi, Premanand, Samaldas and Akho
* * * is easy to understand.”

(“અર્વાચીન કવિતા છે; પણ તે ઉપર વખત ગાળવાની સલાહ હું આપતો નથી. ગ્રંથી કેળવણી પામેલાઓની એ કૃતિ છે; અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત કવિઓની કલ્પનાઓને આડમ્બરી ગુજરાતી વસ્ત્ર પહેરાવવાં એ એમનો ઉદ્દેશ છે. બહુ ભાગે એ અતિશય કૃતિમ સંસ્કૃત શબ્દો અને વિચારશૈલીથી ભરપૂર, અવિશદ તથા સમજાવી

દાણ પડે એવી છે એમ, એની એક જાતની કીમત છે અને એમાં એક પ્રાગ્નો રસ પડે એમ જ, પણ જેઓને ધુરસદ બહુ હોય તે જ એ દવિતાનો અધ્યામ હાથમાં લઈ શકે પરંતુ નરસિંહ મહેતા તુલસી, પ્રેમાનન્દ, સામળદામ અને અખાતી પ્રાચીન ગિ'ટ દવિતા સમજતી સગળ છે ”)

આધુનિક દવિતાના ખગ અન્તઃસ્વરૂપનું અજ્ઞાન, એ દવિતા અધનારાઓની દષ્ટિએ ત્રેતાની અગતિ અથવા અનિશ્ચય, એ દવિતા જોડે સમમાનની જિનતા, ઇત્યાદિ ભાવો આ અન્યાયયુક્ત અભિપ્રાયના ઉત્પાદક કાણુ સભવી શકે (રેન મિ મ્હોટનો નિમન્ધ મિશનરીઓ માટે હતો અને ધર્મપ્રચારકની ત્રિગિષ્ટ દષ્ટિથી લખાયો હતો, એ વાત ધ્યાનમાં ગણીને આ હુ થોડું હુ) ઉપરના જેવો અભિપ્રાય બાધનાર નિદાનો એટલું નથી ધ્યાનમાં ગણતા કે દવિત્વ એ આખા વિશ્વની મિત્રાન્ત છે, અને એક દેશના અને બીજા દેશના દવિત્વીય નામાં સામ્ય આવે તે ઉપરથી એકલું બીજાએ અનુરણુ ધ્યુ' છે એમ અન્ય કશું નથી થતું, આ નવીન યુગના દવિનર્ગને પાશ્વાત્મ્ય અર્થે મમ્કૃત દવિઓના સમ્માર મળેલા તે ઉપરથી એમની દવિતામાં તે સમ્માનની ગ્રેણી મળે તે જુની વાત છે અને અનુરણુ કરતું તે જુદી વાત છે, પાશ્વાત્મ્ય તેમ જ સમ્કૃત દવિતાના ઉત્તરત્વને પોતાના હૃદયમાં પચાવી દઈને, પરંતુ નાભાનિક શક્તિ અને ગ્રેણીથી, નવી કૃતિ ઉત્પન્ન કરાય તેમાં જે હાયાક્રમ આકૃતિ રહાય તે કાલ અનુરણુ ન ગણાય, એમ તો ટેનિસન જેના સમર્થ અને સ્વગતિ-નાળા દવિમાં પણ ગેટ્ટીપીઅર વગેરે પૂર્વગામી દવિઓની હાયા કે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે 'જ્ઞા એની અપૂર્વ ધટનાગાનિ વિશે મનભેદ થાય એમ નથી પાશ્વાત્મ્ય દવિ જેવા એ નર્ગના, એ નમ્તાના તો દવિ ગુન્ગાતીમાં થઈ શકે જ નહિ એ એક પ્રકારના અમોઘ ગર્મની લાગણી ગણનાથી સ્તુતિયિતિ બદલાય એમ નથી. આ યુગના અગ્રણી કવિઓની દવિતા તમ્ નિર્મિતર આદર ગણીને જુવે તો ઉપર દાકેના આલેખ ઉત્પન્ન થાય જ નહિ નવીન યુગની દવિતાને સમજતી કાણુ વ્હી પ્રાચીન દવિતાને સમજતી સગળ મ્હી છે તે આ ગર્વની વાત છે પ્રેમાનન્દ અને અખાતી દવિતા વિશે તો એ નિર્ભય આશ્ચર્યકારક જ છે અખાતી એક જ પક્કિ “ કને નહિ તે કદો નુ ખુવે ? ” એનો અર્થ મારું મિ મ્હોટે “ He that is low

(need fear) no pride ” એમ ક્યો છે તે ઉપરથી જણાશે કે અખાની કવિતા સમજવી એ ધારે છે તેટલી સહેલી નથી.

કવિતા જોડે નિકટ સંબંધ રાખનારું નાટકસાહિત્ય જોઈએ. પણ એમાં શું જોઈશું ? એ સાહિત્ય ખરું જોતાં આપણી ભાષામાં હજી ખેડાયું જ નથી. ‘કાન્તા,’ ‘દેવલદેવી નાટક,’ ‘જ્યા અને જયન્ત,’ ‘રાઈનો પર્વત,’ ઇત્યાદિ ખરા ગુણવાળાં નાટકો આંગણીને વેદે ગણાય એટલાં છે. ખીજાં નાટકો ખરા કવિત્વગુણની દૃષ્ટિથી કે કલાની દૃષ્ટિથી સ્વીકારાય એવાં જણાતાં પણ નથી, અને ગુણહીન નાટકો પણ સંખ્યામાં અલ્પ છે. હાલની રંગભૂમિ માટે રચાતાં નાટકો તો ગણનામાં લઈ શકાશે જ નહિ. જનસમાજના ઊતરતા વર્ગની હીન રચિયોને સંતોષ આપવાનો ઉદ્દેશ જ જ્યાં પ્રધાન ત્યાં ખરું સાહિત્યલક્ષણ શી રીતે સંભવે ?

નવલકથાનું સાહિત્ય નાટકસાહિત્ય કરતાં વિશેષ વિસ્તારનું છે. પરંતુ એમાં પણ ખરાં રસતત્ત્વ સાચવનારાં પુસ્તકો વિરલ જ જણાય છે. કવિતાના સાહિત્ય સંબંધે જે દૂપણો મેં પાછળ બતાવ્યાં—કૃત્રિમતા, હૃદયની સાચાઈનો અભાવ, ઇત્યાદિ—તે આ નાટક અને નવલકથાના સાહિત્યમાં પણ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અર્વાચીન પૂર્વાર્ધમાં આ દૂપણ નહોતાં એ પાછળ કહ્યું જ છે; એ સમયના સાહિત્યમાં ભાષા વગેરેમાં સંસ્કારિતા નહોતી, તો હાલના સાહિત્યમાં પણ કવિતા, નાટક, નવલકથા, સર્વમાં ભાષા, વિદ્યા, ઇત્યાદિના સંસ્કારની ખામી પહે પહે જણાઈ આવે છે, અને તે અસંસ્કારિતા નવા જ પ્રકારની, સંસ્કારિતાનો ડોળ કરવા જતાં અસંસ્કારી બનાવનારી. ઉદાહરણો આપવાની જરૂર નથી. આ સર્વ દૂપણોનું મુખ્ય કારણ વિચારશૂન્યતા અને ભાવશૂન્યતા છે. કશું વક્તવ્ય હોય નહિ; તેમ વિચારની ઉત્પત્તિ જ ન હોવાને લીધે, હૃદયની ખરી ભાવોર્મિ પણ હોય નહિ; તે સ્થિતિમાં માત્ર શબ્દોની રણકારરચના, અર્થ-હીન રચના, શિવાય બીજું શું વડાય ?

આ સર્વ અપ્રિય વચનો લાગશે, પરંતુ આ મારાં વચનો ઉપર વર્ણવેલી નિઃસાર કૃતિઓના લેખકોને સંબોધીને હું નથી કહેતો, સંસ્કારી સાહિત્યશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ અપરાધ કરનાર વર્ગને સંબોધીને હું નથી બોલતો, પરંતુ એ અપરાધીઓનો ઉદ્ધાર કરનાર આજના

મનના સ્તિત્ત્વે તથા ધનર વ્રાહ્મણોને મબોધીને ઝુહુ આ પરિ
પદ આગળ આમ આજ શુભ હેતુથી આ ક્રિયાને કરૂં છું કે
આપણી પગિપદાને નામનમન નથી, અને હોય જ નહિ, પણ અન્ય
દષ્ટિએ રાસનમન જ ગણાય માહિત્યની ભાનના બેચી દર્શાવની,
ધનામી નિમન્ધોમા તેમ જ અદી વચ્ચાનાના નિમન્ધોમા ધોગણુ એ
બેચી ભાનનાની સમીપ જઈ ગકે એમ દટ અને બેચુ દ્યે ગતુ,
અને એ માર્ગે ચાની સાહિત્યની મિથિતિ મર્ નિભાગમા કમે કમે
શુદ્ધિમાર્ગમા ચઢાવની—આ બળ આપણી દને છે

આપણા માહિત્યમા કેટલાક વિભાગના માહિત્યની વસ્તુત જિનતા
જ છે તે હવે જોઈએ જનનચરિતનુ સાહિત્ય, વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય, દર્શન
(તત્ત્વનાન)નુ માહિત્ય માહિત્ય વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય—એ મહત્ત્વના વિભા
ગોના ખડ આપણા સાહિત્યના સમદમા લગભગ ખાની જ છે
શુભગત વર્તી-યુનર મોઆયદીના મનન પ્રયાસથી, તેમજ છૂટક વ્યક્તિ-
ઓના પ્રયાસથી આ જિનતા દાર્ઝ પૂગતી જાય છે, પરંતુ આ મર્
નિશામા ગતિ મન્ છે બાલમાહિત્ય માટે લમણાલમણા નિગતે-પ્રયાસ
ગક થયા છે, પરંતુ એ સાહિત્યના ખગ મ્વડપનુ પણ દર્શન એમા
થતું નથી હામ્પરસનુ સાહિત્ય અત્યન્ત અપ છે અને જે છે તેમા
ખગ શુભગૌરનાણુ વિગ્ન જ છે દટામમાહિત્ય ('સેટાપર') તો છે જ
નહિ એમ કહીએ તો ચાતે ૫ જૂનો નથી કે હામ્પરસનુ સાહિત્ય
અને દટામનુ માહિત્ય ઉપમવ્યુ ઉપજતુ નથી, એની ઉત્પત્તિ માટે તો
અનુદન વાતાવરણ અને લેખની પ્રતિભા અનેની જરૂર છે એ શુભો
પ્રગ્નતા કેટલાક અભાવવસ્તુ લમણુ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ તે
અમુ મર્યાદામા જ માટે આ સર્વ વિભાગોની જિનતાપૂર્તિ દરવામા
વિષમમા વિષમ પ્રજ્ઞ આ કેના બે માહિત્યોનો જનને આ શિનાય
બે ત્રણ મહત્ત્વના વિષયની જિનતાઓ જુદી નોધવા જેવી છે શુભ-
ગતી કોશ, વ્યાખરણ, માહિત્યનો ઇતિહાસ, અને બાળાનો ઇતિહાસ
આ ચાગ વિષયના ખગ વિદ્વતાનાળા અને સમર્થ અન્યની આપણે
ખાસ જરૂર છે અત્યાર મુધીમા આ ચાગે દિશામા થયેલા પ્રયામો
અભાવિક રીતે જ નાના પાયા ઉપર અને ખલિત છે આ જિનતા
પણ દટા તરફ આપણી પગિપદે લખ ગખવાનું છે સર્વભાષાકોશ
(' પોલીગ્નાટ ટિક્કનગી ') જેવા બગીરથ પ્રયત્નો સોમ તો હાસ
નહિ જ કોમે હિન્દુઆનમા કિશીઅન મિગનના આરબમસમા રવરઃ

દેરીએ એ દિશામાં દરેકો પ્રયત્ન દુર્ભાગ્યે સિદ્ધિ પામી શક્યો નહોતો.

આપણું વર્તમાનપત્રો અને માસિકોનું સાહિત્ય જોઈશું તો અતિ-શય શોચનીય સ્થિતિ નજરે પડશે. દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં ભાષા, શૈલી, અર્થગૌરવ, ઇત્યાદિ દરેક વિષયમાં અશુદ્ધિ, નીચી પાતરીનું સ્વરૂપ, અને શત્યતા સર્વત્ર વ્યાપેલી જોઈને કાને ખેદ નથી થતો ? અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોની શૈલી—જેના સ્વરૂપમાં ધારણનું મૂળ મેટ્રોલેટી વિદ્રક્તાભરી શૈલીમાં શોધી શકાય એમ છે, તે શૈલી આપણાં પત્રોમાં આવવાની વાત તો ક્યાંની ક્યાં રહી, પણ કોઈ પણ વર્તમાનપત્રના ‘લીડર’ લેખોમાં શબ્દશુદ્ધિ, વાક્યરચના, ઇત્યાદિ પ્રાથમિક લક્ષણોમાં જ ક્ષતિઓ પદે પદે થાય છે. માસિકો પણ સારા વર્ગનાં તો ગણતર જ નહોતે. ‘ધી સ્ટ્રેન્ડ,’ ‘ધી ફોર્ટનાઈટલી રિવ્યુ,’ ઇત્યાદિ માસિકોના નમૂનાનાં માસિકો આપણે પેદા કરવાને હજી વર્ષોનાં વર્ષો સુધી મથતાં સિદ્ધિ મળવી શકે છે. પરંતુ જે છે તે માસિકોમાં પણ ગૌરવ, શુદ્ધિ, અને ઊંચી કક્ષાના લેખ એ કેટલા વિરલ જોઈએ છીએ ? આપણા સ્થાપી સાહિત્યનું પ્રતિબિંબ આ માસિક સાહિત્યમાં પડે છે. આ સર્વ સ્થિતિદર્શન કરવાથી આપણને લાભ છે, હાનિ નથી. આપણું બધું સારું સારું જ છે એમ આંખમીંચામણાં કર્યાથી સુધરવાનો સંભવ જ નથી રહેતો. ખરો રોગ જોવો, જાણવો, એ ઉપાય કરવાની પ્રથમ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ છે.

પારસી સાહિત્ય

વર્તમાન યુગના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરતાં પાંચ વિભાગના સાહિત્યનું વિસ્મરણ કરવું એ વાજબી નહિ ગણાય: (૧) પારસીઓનું સાહિત્ય, (૨) ખોન્ડ સાહિત્ય (૩) જૈન સાહિત્ય, (૪) સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય, અને (૫) ક્રિશ્ચીઅન પાંદરીવર્ગનું સાહિત્ય. પારસીઓએ આ નવીન યુગના આરમ્ભની પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે ભાગ આપ્યો છે તે આ સ્થિતિદર્શનમાં નહીં આવે. કેબુશરુ કાબરાજીનું નામ જે સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સાથે ચિરકાળ ઉચિત રીતે જોડાયલું રહેશે તે આ નવીનયુગની પૂર્વની છે. તેથી એના ગુણદોષની સવિસ્તર નિરીક્ષા અહીં અપ્રસ્તુત છે; માત્ર સંક્ષેપમાં એટલું કહેવું બસ છે કે પારસી ગુજરાતી ભાષાની અસંસ્કારી દશા સુધારવાનો એમનો સ્તુત્ય હેતુ, એમના સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાનને લીધે તેમ જ ફારસી ભાષાના શબ્દોનું પણ મર્દન

કગી નાખનાને લીધે, તેમ જ અન્ય પાગમી લેખકો એમની જોડેજોડે ન ચાલી શક્યા તેને લીધે, સર્નાશે સફળ થયો નહિ, તથાપિ એમનો પ્રયત્ન માન અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કર્યા વિના ગદ્ય એવો નહોતો, અને સાહિત્યગ્રન્થોની ભગતી કરનાતો એમનો પ્રયાસ આ ભાષાની ખામીને લીધે આપણા વ્યાપક સાહિત્યમાં યોગ્ય ધ્યાન લઈ ગઈયો નહિ આ યુગના પારમી સાહિત્યની ગિતિ તો કાખરાજના અનમાન પડી ગયેલીય જ છે—ભાષામાં તેમ જ સાહિત્યરિપયમાં મિ અરદેશર કગ-મજી ખખરના જેના અપનાદશ્ય લેખકોને તો, કેટલાક પારમી ગુજરાતીના ધારા વળગી ગદ્યના હોવા છતાં, હિન્દુ ગુજરાતીના લેખક નર્ગમાં જ ગણનાના છે પારમી લેખકબન્ધુઓ સમૃદ્ધ તેમ જ ફારસીનો સરદાર પ્રાપ્ત કરે, અને ખીજે પક્ષે આપણે કેવળ આડમર માટે જ સરકૃતમય ગૈલીનો આશ્રય કરતા અટકીશું, તો બને પક્ષની વચ્ચેનું અતર કલક્રમે તટરો સમૃદ્ધ શબ્દો જ વાપરનાથી ભાષા સમ્પૂર્ણ નથી થતી તે વાત તેમ જ એ ગળદોને અશુદ્ધ બનાવીને વાપરનાથી ઊલટી ફારસી થાય છે તે વાત પારમી બન્ધુઓએ અમરણમાં રાખવાની જરૂર છે

ખોજ સાહિત્ય

ખોજ બન્ધુઓનું સાહિત્ય વીસરવું જોઈએ નહિ કેટલાક સન્ને જોને લીધે એ આપણા સપર્શમાં આવ્યું નથી પરંતુ ભાષાશુદ્ધિમાં એ સાહિત્ય મતોપ ઉપજનના છે, પાગમી સાહિત્ય માટે જે ગિયાફ ઠગીએ તે ફગિયાન્ને એમાં ધ્યાન મળે એમ નથી સચેદીના નાનગિયા-ખીએ પ્રગટ કરેલા 'ખોજનૃત્તાન્ત'માં આપેલા પદોની ભાષાશૈલી કાંઈક પાગના યુગની કે તેમના નમના ટાંકનાથી વિભાજ થવાનો ભય છે, છતાં એક બે નમૂના આપ્યા વિના ગદ્યના નથી —

(૧) 'સનપથ સતતુ મુખ છે, બ્રહ્મા હેત પરીત,
નાનીય ગુન્તરતુ નામ છે, કમા દ્યા બે દ્રષ'

(૨) 'એ બ્રહ્માનીયો હાથે અમ્રનનો, અમ્રબ્યો ગણે શરાખ,
એક હાય મયે હૈડ, મુખી ન મેને વિશ્વાસ

સારીક સાતેમલમદની ગદ્ય ભાષા પ્રખ્યાત છે, અને એમના પુત્ર અવાદીનકૃત 'વિશ્વબેદ' ઉઘાડીને ગામીશું તો સમ્પૂર્ણ ભાષા જ

નજરે પડશે. એક ખોળ વૃદ્ધ સ્ત્રી જે હાલ હયાત છે તેનાં ભગનોનું પુસ્તક મારી કને છે; તે પણ ભાષા માટે સંતોષ ઉપજાવે એમ છે.

જૈન સાહિત્ય

આપણા જૈન બન્ધુઓએ કેટલાંક વર્ષથી પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ આરંભ્યો છે. એ પ્રયાસથી ગુર્જર સાહિત્યમાં ભાષાના ઇતિહાસ તેમ જ સાહિત્યના ઇતિહાસ બંનેમાં નવો પ્રકાર મળ્યો છે. તેથી એ બન્ધુઓના આપણે ખરેખરા આભારી છીએ એમણે પ્રગટ કરેલા ગ્રન્થો પ્રાચીન સાહિત્યના છતાં, એમની પ્રવૃત્તિ આ યુગમાં શરૂ થઈ છે તેથી આ યુગમાં આટલું એ પ્રવૃત્તિનું દર્શન કર્યું છે.

સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યને જુદું સ્થાન આપવાનું એક કારણ એ છે એ પ્રાન્તમાં વિદ્યાખાતાનો સંસ્કાર તળ ગુજરાત કરતાં મોડો પડ્યો હતો; છતાં પ્રમાણમાં સાહિત્યવિષયક જનગતિ ઝડપથી પ્રસરી છે. પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર-સાહિત્ય—દુહા, સોરઠા (સોરઠના દુહા તે સોરઠિયા દુહા એમ ખાસ એ દેશ ઉપરથી નામ પડેલું તે પ્રસિદ્ધ સોરઠા), ઇત્યાદિ લોક-ગીત તથા લોકસાહિત્ય એ જુદો જ વિષય છે. નવી સંસ્કૃતિ પછીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સૌરાષ્ટ્રમાં થઈ તે હાલના નવીન યુગની પૂર્વનાં ૨૫-૩૦ વર્ષ અને હાલનાં ૩૦-૪૫ વર્ષ એ એ વિભાગમાં સ્થિતિ કરે છે. પ્રથમ ભાગની પ્રવૃત્તિ આરંભકાળના ગુણ તેમ જ દોષથી લક્ષિત હતી; બીજા ભાગની પ્રવૃત્તિમાં સંસ્કૃતિ વિશેષ ભળી—જે કે પૂર્ણ નહિ, તો પણ ‘કલાપી’ બાદ કરતાં કોઈ બીજો યુગ આંકનારો કવિ કે લેખક પ્રગટ થયો નથી. બાકી બીજી ત્રીજી દક્ષામાં મુકાય એવી સાહિત્યકૃતિઓ અનેક અને કેટલીક પ્રશંસાપાત્ર પ્રગટ થઈ છે. રા. મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, નારાયણ હેમચન્દ્ર, વગેરે કવિઓ તથા લેખકોને સૌરાષ્ટ્રના કરતાં આખા ગુજરાતના પુત્રા તરીકે લેખું છું તેથી આ વિભાગમાં એમનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો. મહામહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરની કૃતિઓની ગણના આ સમૂહમાંથી જુદી કરવી પડશે, કેમ કે એ કૃતિઓનું સ્વરૂપ નવીન યુગનાં લક્ષણોથી ભિન્ન છે. આ યુગના સૌરાષ્ટ્રસાહિત્યની પ્રવૃત્તિનું દર્શન કરતાં એક ખેદની વાત એ લાગે છે કે કેટલાક ઉત્તમ સંસ્કારી કવિઓએ પોતાની

અતઃપર તા આધુનિક નાટક કથનીઓને ગ્રાહ્ય થાય એવી ભાવનાને મમર્ષણુ કરી દર્શને પોતાની ક્યાની વેવીને અયોગ્ય તર ઉપર વીટીને ગૂંચળાવી નાખી છે " સાક્ષરસમ્રાટ"ના સન્નગી કરિ એ પ્રકારે પોતાની કાવ્યશક્તિને ધરનજ ળનાવે તેથી કોને આ પ્રત્યક્ષો ખેદ ન થાય ?

કિશ્ચિઅન પાદરીઓનું સાહિત્ય

કિશ્ચિઅન મિનનગી સાહિત્ય રિંગે ઓનરાની જરૂર નથી એ સાહિત્ય એ ધર્મના નિપયમા જ બહુધા રોડાયલુ છે, અને એ માતિ ત્યની ભાષા ગુજરાતી છતાં ગુજરાતી નથી એ અરૂપલક્ષણુ આપી બસ કરીશુ અતમત્ત, ટેલરકૃત વ્યાકરણુ એ અન્યનુ મ્થાન જુદુ જ છે અને તે નવીન યુગની ઉત્પત્તિ નથી, બાકી એ અન્યની નિક્ષ-તાને મિનનગી સાહિત્ય ખેડે દગો સપડે જ નથી

બોધ અને ભાવિદર્શન

આ યુગના સાહિત્યના આ નિરીક્ષણથી સર્વક જ્ઞાનિ થયા નિના નહિ મહે, પરંતુ નિરાશા માટે મ્થાન નથી આપણી આસ પામની અને અરની ગ્થિતિ જોતા, જ્ઞાનના પ્રનાદની દિશાઓ તથા બળ તેમ જ તે પ્રવાહ અને બળ જીવનાર વર્ગોના સામર્થ્ય, અધિ વાર, ઈત્યાદિ જોતા, સાહિત્યમા આ પ્રકારની મિત્ર દના ગિનાય બીજુ સભવે નહિ, પરંતુ યોગ્ય નાયકોની મદદથી અો યોગ્ય ઉપાયના મેવનથી ભરિયમા ગ્થિતિ સુધરશે એમ આશા રાખવી તે નિરાધાર નથી નજી, આ યુગના સાહિત્યનુ મ્થાપન થયુ છે તે તો સુમન્દગના પાયા ઉપર જ અને જે સર્વ મગાડા પ્રવેશ પામ્યો છે તે અન્ય સયોગોને પગિણામે એ મયાગોનો જો કમેકમે ઉચ્છેદ થાય તો ગભ પગિણામ જ આવે

ભાવિ મુસ્થિત કરવાના ઉપાય

આ શુભ પગિણામ આણુના માટે ઉપાય ના ? પ્રથમ તો પ્રગ્ન-ગમા એ પ્રકારનો નિઘાપ્રમાર દગાવો કે જેથી દરેક વ્યક્તિ ગુદ મગ્ગ મેળવે, તે માટે જ પોતાના અધિનાગની મયાત પણ જ્ઞાતી રાકે પડી બીજુ માન એ કે નરીન ભાવનાઓ પ્રગ્નના અનન્યા પાનમા, નાડીમા રહેના ગરિપ્રનાદની પે', આગાધ્યાસમા નેવાના પ્રાણવાયુની પે', પ્રવર્તે એ માર્ગ ગોવના માટે દરિનર્ગ,

લેખકવર્ગ, અને ધતર વિદ્યારસિકો નેડે સહવાસમાં આવે એવા પ્રસંગ રચાવા નેઈએ. આ ઉપરાંત, લેખકોનું એક મંડળ બંધાય. પરસ્પર બંધુતા ફેલાવા સાથે અરસપરસના અનુભવો, વિચાર, ઇત્યાદિની આપલે થાય, તે માટે એ મંડળમાં પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે એ એક સાધન છે. માસિક પત્રોના સાહિત્યમાં સુધારા માટે વિદ્યાપ્રસારની સાથે પત્રોના તન્ત્રીઓના મંડળની સ્થાપના, તે મંડળમાં દાખલ થવાના અધિકારની દહતા, ઇત્યાદિ ઉપાય શક્ય જણાય છે. આપણી પરિષદ એક આદર્શરૂપ માસિક કાદે એ કલ્પના પણ વિચારમાં લેવા જેવી છે.

આ સર્વ ઉપાયોનો પાયો વિદ્યા, ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન—શુદ્ધ જ્ઞાન—પ્રસાર પામે તે ઉપર છે. હાલ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ આપણી અંગ્રેજી શાળાઓમાં લગભગ નથી જ મળતું એમ કહીએ તો ચાલે. ઘણા વિચારશીલ માતૃપિતા આ માતૃભાષાના શુદ્ધ અને પાકા જ્ઞાનની ખામી પોતાનાં છોકરાંમાં હોવા બાબત ફરિયાદ કરે છે. અને એ અનિષ્ટ સ્થિતિ સુધરાવવાની માગણી કરે છે. ગુજરાતીના પાકા જ્ઞાનની ખામીને લીધે બી. એ., એમ. એ.ની ઉપાધિ મેળવેલા યુવકો પણ ભાષાશુદ્ધિમાં ગોથાં ખાય છે. ‘લખાવું’ એ સહ્યભેદનું રૂપ અને ‘લખાવવું’ એ પ્રેરક રૂપ એ બે વચ્ચે ભેદ ન સમજનારા એમ. એ.—બી. એ. નેવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત ભણેલા ગ્રેજ્યુએટો પણ સંસ્કૃત શબ્દની નેડણી ખોટી કરે છે. ‘મોકલી આપવું’ નેવા દૂષિત પ્રયોગે એટલો પગપેસારો કર્યો છે કે “પરિષદ માટે ડેલિગેટો મોકલી આપવા” એમ માણસને નિર્ણય પદાર્થની કક્ષામાં મૂકનારું વચન એક સાપ્તાહિક પત્રમાં નજરે પડ્યું હતું. આ ઉપરાંત, આપણા પ્રાચીન સાહિત્યનું જ્ઞાન તો વિરલ જ થવા લાગ્યું છે; અને પ્રેમાનન્દ, અખો, ઇત્યાદિની કૃતિઓના અર્થ સમજવામાં પણ ભૂલો કરનારા ગ્રેજ્યુએટો નેવામાં આવે છે. આમ એક પક્ષે બિનતા છે, તો બીજે પક્ષે જનસમૂહમાં અને તે પાસેથી ગુજરાતીનો આદર કરનાર મંડળમાં પણ સંસ્કૃત શબ્દો તરફ રુચિ વધતી જણાવા લાગી છે. આજથી વીસ વર્ષ ઉપર જે સ્થિતિ અસંભવિત હતી તે આજ વર્તમાનપત્રોની ભાષામાં નજરે પડે છે. વીસ વર્ષ ઉપર ‘દરિયાઈ લઢાઈ’ શબ્દો વપરાતા, તે સ્થળે આજ મુખાઈમાં રસ્તામાં ફેરવાતાં જાહેર ખખરોનાં પાટિયાં ઉપર (નૌકાયુદ્ધ

નહિ તો) ‘નહિજા યુદ્ધ’ એમ ગજ્ઞો તોનામા આવે છે સમ્મત ગજ્ઞ બનારના માટે “એટો અમૃત” એવી નિચિન અગચિહ્નોતી મિથ્રતા એક પાટિયા ઉપર મુખાર્ધમા નીચે છે, તેનો ઉપહાસ કરવાને બન્ને એમા પણ સમ્મત તરફ ઉત્સુજ્તા ભરેતુ નનાથુ જોઈ શકાય એમ છે

સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્ય અને કર્તવ્યના પ્રદેશની યોજના

આમ ભાષાશુદ્ધિના ભગમા ભાષાશુદ્ધિનો ગુપ્ત રંગ જોઈ શકાય તો નિરાશા માટે કાગળુ નહિ રહે માન કર્તવ્ય એટલુ ઉપગ્રિયત થાય ખડુ કે જે વર્ગ આ દ્વયજો માટે અપરાધી છે તેને સુપથે દોરના આ માટે આપણી પગિપ્દના કાર્ય અને કર્તવ્યની યોજનાનુ રેખાચેખન અહીં આકરી બતાવતુ અગ્યાને નહિ ગણાય —

- (૧) વખડમડળની રચાપના,
- (૨) વર્તમાનપત્રો અને માસિકપત્રોના તન્ત્રીઓના મડળની રચાપના,
- (૩) ગુજગતી ભાષા અને સાહિત્યની કેળવણી અગ્રેજી મુકુવામા દાખલ કરના માટે યોજના,
- (૪) સાહિત્યપરિપક્વતા માસિક દાહનાની યોજના,
- (૫) ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદે જોબી કરેલી વ્યાખ્યાનમાલાની યોજનાને સજન કરી પ્રવૃત્ત કરવી

નનીન સાહિત્યના સમ્કારી પ્રચાર માટે આટલા સાધનો ટાલ બસ જણાય છે

- (૬) પ્રાચીન ઈવિઓના અસલ ગ્રન્થોના હસ્તલેખ (‘મેનરફીપ્સ’) નો સંગ્રહ કરાવવો,
 - (૭) એ લેખોનુ સંગ્રાહન યોગ્ય પડિતો કરે કરાવતુ ,
 - (૮) એમાથી સારા ભાગોનો ૪ પ્રસાર કરાવવો
- પ્રાચીન સાહિત્ય માટે આટલી મગ્યાના બસ છે

આ રેખાચેખન બહુ વિસ્તીર્ણુ જણાય છે અગણુમા રાખવાનુ એ છે કે આ સર્વ કાર્ય એકદમ હાય વેના એમ કહેવાનો હેતુ છે જ નહિ પણ ત્રેઆમ તૈયાર કરી મુકનામા નુત્તાન નથી, એને અમનમા

આણવા માટે ડગલે ડગલે કામ કરીશુ તેમાં ગાથ નથી. આ ઉપરાંત આ યોજનામાં વધારે ઘટાડો કરવા માટે એકાદ કમિટી નીમીશું તો અડચણ નથી. એ યોજનામાંના હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે શા શા માર્ગ લેવા તે વિષે એ કમિટી સારી રીતે વિચાર કરી સલાહ આપી શકશે.

આ સર્વ કાર્ય એક વ્યક્તિથી એકલે હાથે થાય એમ નથી, તેમ આપણા મંડળને ગાલ સાહાય મળ્યા વિના પણ થાય એમ નથી. માટે રાજરજવાડા વગેરેને આપણી પ્રવૃત્તિની સાહાય્યમાં લેવા એ ઇષ્ટ જણાય છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજને તે આપણી પરિપદને ખાસ સહાયતા આપી છે તે વંડાદરાની પરિપદ વખત એમણે આપેલી હાજરી તેમ જ સંગીત મદદ ઉપરથી સાબિત થઈ ચૂક્યું છે. એ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોમાંથી સહાયતા મેળવવા માટે આપણા કાર્યવાહકોને અધિકાર આપીશું તો ફીક. એ સર્વ ખરું, પરંતુ કાર્ય-સિદ્ધિનું ખરું ખીજ તો આત્મમળ જ છે, અને આ આપણી પ્રવૃત્તિને અંગે આપણો સમૂહ તે એક આત્મવ્યક્તિ છે એટલે આ પ્રસંગે આત્મમળ એટલે સંઘમળ ગણીશું. આપણી આગળ કિભાં રહેલાં કાર્ય મોટાં છે, વિપમ છે, પરંતુ આપણી ભાષાભક્તિ પણ તે પ્રમાણમાં મોટી રાખીશું, આપણી શ્રદ્ધા અચલ સ્થાપીશું. તો પરમ અન્તે વિજય જ છે.

ભગિનીઓ તથા બન્ધુઓ ! માટે છેવટમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે આપણી પરિપદનું કાર્ય ભારે જવાબદારીનું છે એ યાદ રાખી, આપણા આ સરસ્વતીસત્રમાં પરસ્પર પ્રીતિભાવથી પ્રવૃત્ત થવાનું પવિત્ર કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખી, અને સાહિત્યના વિશુદ્ધ આનન્દને અતન્ય ભાવથી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્સાહ ધારી, આપણે આપણા આ કાર્યનો આરંભ કરીએ, અને સર્વ કાર્યના સિદ્ધિદાતા પરમ કૃપાળુ પિતાની આશિષ માગીએ.

इतिशाम्

સ્વ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

[ઇ. સ. ૧૮૪૪-૧૯૩૧]

પ્રમુખ જૂઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

અમદાવાદ, ૧૯૨૦.

શ્રી. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાનું
ભાષણ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : અમદાવાદ
એપ્રિલ ૧૯૨૦

સ્વ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા

(ઈ. સ. ૧૮૪૪-૧૯૩૧)

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદને પ્રમુખપદે સ્વ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા બિરાજ્યા હતા. ગુજરાત તેમને ઓળખે છે ‘સાહિત્ય’ માસિકના સંસ્થાપક અને સંચાલક તરીકે “ ‘સાહિત્ય’ એટલે આમવર્ગનું માસિક ” એ ધોરણે એમણે સંપાદન કરેલું એમના પછી એમના પુત્ર મહુભાઈએ પણ એ નીતિ જ ચાલુ રાખેલી.

વડોદરા રાજ્યે ગુજરાતી સાહિત્યને વેળ મળે તેવી ધણી પ્રવૃત્તિઓ કરેલી છે એ તો સર્વવિદિત છે. આ પ્રવૃત્તિઓમાં એક કે બીજે સ્વરૂપે હરગોવિંદદાસભાઈ સંલગ્ન હતા. અને ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના સંપાદકોમાંના તેઓ એક હતા એ તો સમસ્ત ગુજરાત જાણે છે.

કાવ્યો અને વાર્તાઓ એ બંને ક્ષેત્રોમાં, એમણે મળેલું સાહિત્ય આજે ઉપલબ્ધ છે. તે ઉપરાંત શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે ઘણું ઉપયોગી કાર્ય કર્યું છે. પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિથી વેપારી ગણાય એવા આ સાહિત્યકારને ગુજરાતે પોતાની આમદાવાદમાં તેમણે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદનું સુકન સોંપ્યું હતું.

સાહિત્યનો સામાન્ય જીવનવ્યવહાર સાથે સંબંધ વિચારી સાહિત્યને પણ વ્યવહારુ બનાવવું એ એમનો ઘણે સ્થળે વ્યક્ત થતો આશય છે. અને આ આશયના પ્રચારમાં ‘સાહિત્ય’ માસિકે પોતાના જીવન દરમિયાન ઘણું કાર્ય કર્યું છે.

વડોદરા રાજ્યે એમની સાહિત્યસેવાનો કરેલો સરવાળો, રાજ્ય તરફથી એમને બક્ષાયેલા “ સાહિત્ય-માર્તંડ ”ના ખિતાબમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. જીવન-વ્યવસાયના અનેક ક્ષેત્રોમાં ગૂંચાયેલા આ સાહિત્યકારે સાહિત્ય સાથેનો પોતાનો સંબંધ આજીવન જીવતો રાખ્યો હતો. એમની સરળતા એમના સર્વ વ્યવહારોમાં ભૂપણરૂપ બનતી હતી. આવા સરળ સાહિત્યકાર હતા સ્વ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા.

ઉપોદ્ધાત

સાહિત્ય પરિષદ જેના નિદ્ધાન્તનોના મદદામ ડળનુ પ્રમુખપદ અતિ માનવતુ ને જોખમ ભરેલુ જતા તેને માટે સત્કારમ ડળીના જે સભ્યોએ, તથા જે પત્રકારોએ, મર્યાઓએ અને અન્ય ગૃહસ્થોએ મારા લાભમા સમતિ આપનાની કૃપા કરી છે, તેમનો હુ ખરા અત કૃતજ્ઞી આભાર માનુ છુ મારી પૂર્વે એ પદને જે શુભસિદ્ધ સાક્ષરાએ ગોભાવ્યુ છે, તેમની સાથે સરખામણી કરતા મારી યોગ્યતા ઊતરતી છે, અો મારા કરતા વધારે લાયક નિદ્ધાનો ઘણા છે એમ હુ માનુ છુ તેમ છતાં મારી જ પમદગી કરનામા આવી જે, તો હુ મારે કર્તવ્ય બજાવના પ્રયત્ન કરીને પ્રમુખ તરીકે મારી ઇચ્છા અર્થ કરના માટે અને સાહિત્યના હિતની ખાતર, ડદી કોઈને અપ્રિય લાગે એવુ થયે નહીં પડે, તો તેને માટે હુ ક્ષમા આપુ છુ.

બીજી બાબત મારે નિવેદન કરનાની એ છે, કે સાહિત્ય ગણને વાહુમયના અર્થમા વાપરીને આ પગિયુ ક્ષેત્ર નિગાળ કરવુ જોઈએ સાહિત્યમા કાવ્યો, કાવ્યરીઓ ને નાટકો તો જ નહિ, પણ ખાન મર્વ નિયોનો સમાવેશ કરવો, એટલે તે સર્વ જાતિના ને ગિથિતિના નોકાને ઉપયોગી થઈ પડે, એવો આનય ગખવો જોઈએ

ત્રીજી બાબત હુ નમ્રપણે એ જણાવુ છુ, કે આ વખત જેમ નોસમદો માટે બાપણો આપનાની યોજના કરી છે, તેમ આપણી પગિયમા તેઓ બાનથી ભાગ વેતા થાય એના ધ્યાન લેના જોઈએ એટલે આ પરિષદ એકના માક્ષાગમ ડળ માટે જ નહિ, પણ શુભગતી જોનનારા મર્વને માટે સમજતી જોઈએ સગ્ગતીદેરીના મર્ગ સર્વને માટે ખુલા રહે, અને આપણે જનસમુદને સાથે ગખીએ, તો જ સાહિત્યનો ખરો ઉપયોગ થઈ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે

બાપાના ઇતિદાસ ગોરેના મનુષ્યમા નિદ્ધાનો ઘણા સખી ચુના છે, પરંતુ નવા નવા માધનો મર્ગો આપનાથી જે નવી નવી જામનો પ્રમદમા આવતી જાય તે દર્શાવનાના તથા જુના જુદા નિગારોની મરખામા તો કરી જતાવવાના હેતુથી મે એ વિષય છોડી દીધો નથી

ભાષણ શરૂ કરતાં અગાઉ મારે અતિ દિલગીરી બરેલી નોંધ લેવાની ફરજ પડે છે, તે એ કે ગઈ સાહિત્યપરિપદ બરાબા પછી પાંચ વર્ષના ટૂંકા અરસામાં આપણે કેટલાક સારા લેખકો ખોયા છે. રણછતરામ વાવાભાઈ, ભોગેન્દ્રરાવ દાવેટિયા, ચીમનલાલ દલાલ, ગણપતરામ ત્રવાડી, અમૃતલાલ પઢિયાર, શિવુભાઈ બાપુભાઈ, મલયાનિલ, ખુરશેદજી ફરામરોજ, નારાપુરવાળા, ભાગળિયા અને જહાંગીર પોલીસવાળાનો સ્વર્ગવાસ બહુ ખેદજનક છે. પડેલી ખોટ જલદીથી પૂરાતી નથી એ કમનસીબની વાત છે.

ભાષા

ભાષાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની ઉત્પત્તિની સાથે જ થયેલી હોવી જોઈએ, કેમકે તે વગર મનુષ્યો એક બીજાના મનમાં ઉદ્ભવતા વિચારો જણાવવાને, અને એક બીજાની સહાયતા મેળવવાને શક્તિમાન થાય નહિ. ભાષા વગર પણ કેટલીક હદ સુધી માણસ વિચાર કરી શકે છે, અને તે કરપલ્લવી, નેત્રપલ્લવી જેવી નિશાનીઓથી બીજાને સમજાવી શકે છે; પરંતુ એ મૂંગાં-બહેરાંના જેવા સાધન વડે મનુષ્યનો કારવ્યવહાર સારી રીતે ચાલી શકે નહિ. ઇશ્વરે તેને વાચા આપી છે, તે વડે તે ભાષા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. કોઈ કહે છે કે ભાષા ઇશ્વરદત્ત છે. પરમેશ્વરે માણસને ઉચ્ચાર કરવાને વાણીસ્થાન આપ્યાં છે, તેટલા પૂરતી તે ઇશ્વરદત્ત ગણાય, બાકી ભાષાને ઉપજાવનાર સમાજ છે, અને તેથી તે સમાજની સામાન્ય મિલકત છે. એ મિલકત પેઢી દરપેઢી વધતી જાય છે; અને તેનો વારસો વંશજોને મળ્યા કરે છે. તરતનું જન્મેલું બાળક અવાચક હોય છે. ધીમે ધીમે તે કંઈ અર્થ વગરના ઉચ્ચાર કરે છે. એ ઉચ્ચાર બહુધા ઓષ્ઠસ્થાની ને કંઠસ્થાની હોય છે. તે મ મ મા બ બ બા એવા ઉચ્ચાર કરે છે, તેને નજીકનાં સગાં—તેની માતા વાચક છે એમ સમજીને જરૂર પડે ત્યારે તે મા બા કહીને પોતાની માઠીને બોલાવતાં શીખે છે. તે સહેલાઈથી બોલી શકે તેટલા માટે મા, બા, મમ (ખાવાનું), ભૂ, પા, બાપા, ભાઈ, બહેન, મામા, માસી, ફોઈ, એવા ઓષ્ઠસ્થાની શબ્દો કે આદિ અક્ષરો ધોળા નાના શબ્દો તેની માતા અને આસપાસનાં માણસો શરૂઆતમાં બોલતાં શીખવે છે, અને અમુક મનુષ્ય કે પદાર્થને લાગુ પાડી

આપે છે એ રીતે બાપાની શરૂઆત થાય છે બાળકને નનુ મનુ
ગજાણની જેમ જેમ જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે, તેમ તેમ તેનું શબ્દ-
બહોળ વધતું જાય છે નૃપિ સમયે માણસને થોડી વસ્તુઓનો ખર્ચ
હોય અને તેના વિચાર પણ ટૂંકા હોય, તેથી તેની બાપા નાની હોય

બાપાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યની સાથે થઈ, પરંતુ તે ક્યારે ને ક્યા
થઈ તે જાણવાને સાધન નથી આપણે બાપાને અનાદિ કહીએ
છીએ, પણ જો મનુષ્ય અનાદિ હોય તો બાપા અનાદિ કહી
શકાય દેશર કહે છે કે સૃષ્ટિ સમયે માણસની બાપા એક હતી
જો મનુષ્યની ઉત્પત્તિ એક જગ્યાએ અને એક જ જાતની થઈને આખી
પૃથ્વી પર પસરી હોય, તો આ વાત માન્ય કરી શકાય ભૂતગ-
તિદાની ગોધખોળ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિને લાખો નાં થઈ ગયા
છે (અને એજ માન્યતા આપણી અને જૈન બધુઓની છે), પરંતુ
ભૂતગતના જુદા જુદા યુગમાં જુદે જુદે જગ્યાએ જો માણસના
અવશેષ મળી આવે છે, તે ઉપરથી જુદી જુદી જાતના મનુષ્યો જુદા
જુદા યુગમાં થયેલા જણાય છે એટલે તેમની બાપા એ-હોર્સ ગક
નહિ જુલુકવી જાતોની બોધી એક નહિ પણ જુલુકવી હોય ભૂત-
ગતેતાઓની ગોધથી પાપાણુયુગના ‘પેલીઓનીથિડ’ સમયમાં નમતાં
મનુષ્યોનાં જોય ભાગ ક્રાન્મ અને મ્પેન રચેના પિગિનિઝ પર્વતની
ગુફામાંથી મળી આવ્યા છે ગુફાની બીતોએ પ્રાણીઓના સપ્રમાણ
ચિત્રો તથા ચિત્રતેખન કાઢેલા છે, તે ઉપરથી લાખો નાં પૂર્વે
મનુષ્ય જાતમાં બાપા હતી, તે ચિત્રતેખન પડે બધી જાણતી આ
અને ચિત્રખા પણ તે મારી રીતે જાણતી હતી, એમ માનમ પડે છે
વિદ્વાનોએ બાપા વિષે જો ગોધ દેરી છે, તે જાણ કરીને યુરોપ અને
અને એર્જિંધાની બાપા મનધે છે, તેમાં પણ તેમને પણ કુટુંબ—
ચડની બાપાઓ માનમ પડી છે પરંતુ એ જાણતું પણ એ-મળ
ની-જાણતું નથી, તો બીજા મેડડા બાપાઓ જો આફ્રિકા, અમેરિકા,
આદિના અસની નનનીઓમાં અનન્ય રીતે આવે છે, તેમજ એક મળ
દયાથી હોય ? અર્થાત્ સૃષ્ટિ સમયે એક જ બાપા હતી એ કંપના
સાધાર જાણતી નથી

આમાન્ય માન્યતા એવી છે કે નગવી તાકોની બાપાઓ બધી
નાની એટલે દમગ પાચમે શબ્દોની ગનેરી હોય છે પણ મકા

વર્ષથી ચાલી આવતા સમાજનો વ્યવહાર એટલા થોડા શબ્દોથી ચાલી જ ન શકે. મી. મેરેટ જણાવે છે કે ટેરા કેલ કુખગોના જંગલી લોકોની ભાષામાં ત્રીસ હજાર કરતાં વધારે શબ્દો છે.

આર્ય ભાષા

ઉપર કહ્યું તેમ યુરોપએશિયાની મુખ્ય ભાષાઓને ત્રણ કુટુંબ—થડમાં વહેંચેલી છે. ૧ આર્ય—‘આર્યન’ (જેને ‘ઇંડોજર્મેનિક’ કે ‘ઇંડોયુરોપિયન’ કહે છે). ૨ ‘તુરેનિયન’ અથવા તુરાની અને ૩ સેમિટિક. એમાંની પહેલી એ ભાષાઓ સાથે હિંદની ભાષાઓને નિશ્ચય લેવાથી સેમિટિકને આપણે છોડી દઈશું. યુરોપમાંની ‘આર્યન’ ભાષાઓ ‘સેલ્ટિક,’ ‘ઇતાલિક,’ ‘ટ્યુટોનિક,’ ‘હેલેનિક’ અને ‘ઇલાઇરિક’ છે, અને એશિયામાં ઇરાનની ને ભરતખંડની આર્ય ભાષાઓ છે. આર્ય લોકોનું મૂળ સ્થાન કાકેસસ પર્વત તરફ માનવામાં આવે છે. હિંદના ભાષાશાસ્ત્રના કર્તા ખીમ્સ કહે છે, કે તેઓ ઉત્તરપશ્ચિમ તરફથી આવ્યા હતા. કોઈ હિંદુકુશ પર્વતને આર્યોનું મૂળ સ્થાન કહ્યે છે, તો કોઈ તે સ્થળ યુરોપની ઉત્તરપશ્ચિમે હતું, એમ કહે છે. છેલ્લી શોધને આધારે ગ્રિઅર્સન જણાવે છે, કે તે યુરોપ ને એશિયાની સરહદ ઉપર એટલે દક્ષિણ એશિયાના મુલકમાં હતું. લોકમાન્ય ટિળક સાબિત કરે છે, કે આર્યોનું નિવાસસ્થાન ઉત્તર ધ્રુવ તરફ હતું. જગ-દીશ એટરંજ કહે છે, કે તેમનું મૂળ રહેણાણ પોન્તસ ને આમિનિઆ હતું. આર્ય લોકોની સાથે બોઝિસોનિઅન, ઇજિપ્શિઅન, ઇજિઅન અને હીબ્રુ લોકો હિંદમાં આવ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ દર્યુ—દાસ, જેમને કેટલાક વિકાનો આ દેશના અસલ વતનીઓ માને છે, તે પણ આર્યો સાથે આવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્યોની સાથે ખીજી ભાષાઓ વાપરનારા લોકો પણ પ્રાચીન સમયે આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. ખીમ્સ લખે છે કે ‘તુરેનિઅન’ની પાંચ શાખા પૈકી ચાર શાખા આપણા તરફ આવે છે. (૧) હિમાલયી, (૨) લોહિટિ, (૩) કોલ, અને (૪) દ્રાવિડી. હિમાલયીની ૨૩ શાખા, લોહિટિ એટલે અલ્બાનિયાની ભાષાની ૨૬ શાખા, કોલની ૬ શાખા (હિંદુસ્તાનના જંગલી લોકો સન્થાલ, ગોંડ, વગેરેની) અને, દ્રાવિડીની ૧૨ શાખા (સિહલી સાથે) દ્રાવિડ દેશમાં વપરાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ‘તુરેનિઅન’ ભાષાઓએ આ દેશની આર્ય ભાષાઓ ઉપર કેટલીક અસર કરી છે, તેમ તેમની ભાષાઓ ઉપર આર્ય ભાષાઓની

પણ ઘણી અસર થયેલી છે કાર્ઠ એમ પણ માને છે કે આર્યોની પહેલા 'તુરેનિઅન' યોડો હિંદમાં આવીને આખા દેશમાં ગયા હતા.

સ સ્કૃત ભાષા

આર્ય લોકો સામટા એકી નખતે આ દેશમાં આવ્યા નહોતા. જુદા જુદા ટોળા લાગા અતરે આવે તો તેમની ભાષામાં ફેરફાર હોય જ તેમ અનેક ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના ભેળમેળ થનાથી પણ ભાષામાં વધારે ઓછું મિશ્રણ થવા પામે વેદની ભાષા થઈ તેને સંસ્કૃત નામ આપનામાં આવ્યું જગદીશ એટરજી જણાવે છે, કે વેદ બન્યા પછી વણે વણે આર્યો હિંદમાં આવ્યા હતા તે તો નળી આગળ નધીને એમ પણ જણાવે કે કે 'મહાભારત' અને 'રામાયણ'ના બનાવ પણ હિંદમાં બન્યા નહોતા. નના નના શોધાથી કેવી કેવી નાતો પ્રગટ થયે તે જહી શઠાણુ નથી પામિર, અને ગોમીના રણુથી ઢઢાએલ ઋગ્દ્રૂપ દેશમાં પૂર્વે આર્ય પ્રજા વસતી હતી તેમના દેવળો ને પુસ્તકો નુહા હાથમાં હાથ લાગ્યા જે, તે ઉપરથી ભાષા-ઓની ઉત્પત્તિના સબધમાં વખતે નવો પ્રકાશ પડ્યો સિંહલીની બીએ 'તુરેનિઅન'માં ગણુના કરી છે, તે જદાય હિંદમાંનયમાં વસતી સિંહલીઆ જાતની ભાષા 'તુરેનિઅન' મળતી છે, તેઓ પૂર્વે સિંહલ દ્વીપમાં જઈ રહ્યા હોય, એમ ધાગીને કિના દ્રિડ યોડોની મોટી સખ્યા તેમાં જઈ નગી છે, તે ઉપરથી જલપના કરી હશે, પરંતુ ખુદ ધર્મના પ્રચાર અર્થે ઈ સ પૂ પૃથ્વમાં વિગથે પાલિ ભાષા દાખવ કરી, તે પછી તેનો એટલા પ્રચાર થયો છે કે હાતની સિંહલીને આર્ય ભાષાની શાખા ગણી શકાય, અને તે જાણે ગુજરાતી સાથે બહુ સબધ ધરાવતી હોય એની દેખાય છે તેમાના થોડાક શબ્દો જુઓ —

સિવાલી	ગુજરાતી	સિંધાલી	ગુજરાતી
માસમ	માસ	એક્ય	એક
દાસ	દિન્ન	ગુન્ય	તણ
મુલ	મૂળ	અટ્ય	આટ
પેટીય	પેટી	દહ્ય	દસ-દદ
ગીતન	ગીતળ	કોઈ	કયુ
કગના	કગુ	દર	દર

મરનવા	મરવું	નમ	નામ
દેનવા	દેવું		
ગીયા	ગયા		

વળી હાલના સિંહલીઓમાં સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની રૂઢિ વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં શુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્ત્યો, ત્યાં ત્યાં પાલિ અને સંસ્કૃતની અસર થયેલી છે. જવા ને આલિ ખેટામાં ધર્મને લીધે તથા ખાસ કરીને પ્રાચીન આર્યો જથાજંથ જઈ વસેલા હોવાથી ત્યાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણા વપરાય છે. જવાની જૂની કવિતાની ભાષા જેને કવિ ભાષા કહે છે, તે તો લગભગ આખી આર્ય ભાષા છે.

આ દેશની સર્વ આર્ય ભાષાઓ—પ્રાકૃત અને આહુ—નું મૂળ સંસ્કૃત છે. તેણે આપણને અખૂટ ભંડાર વારસામાં આપેલો છે. તેની મહત્તા સંબંધે પંડિત હરણિલાસે પોતાના કીમતી ગ્રંથમાં જે વિદ્વાનોના મત ટાંક્યા છે, તે મેં ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં છપાવેલા છે. તેથી તેમાંના એક જ વિદ્વાનનું મત અત્રે આપી સંતોષ માનીશ. સર વિલિયમ જેન્સ કહે છે કે સંસ્કૃતનું બંધારણ આશ્ચર્ય-કારક છે; તે ગ્રીક કરતાં વધારે પૂર્ણ, લાટિન કરતાં વધારે વિશાળ અને બંને કરતાં વધારે સુંદર રીતે સંસ્કારી છે.

સંસ્કૃત ભાષાનું સર્વોપરિપણું સાબિત કરવા માટે બીજો એક જ દાખલો બસ થશે. ભગવાન પાણિનિએ શાસ્ત્રીય રીતે લખેલા વ્યાકરણ જેવું વ્યાકરણ કોઈ ભાષામાં નથી. વળી મહામહોપાધ્યાય શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું, કે શ્રીમાન્ રાજેન્દ્રલાલ મીતરે વ્યાકરણશાસ્ત્રના જુદા જુદા ૮૫૦ ગ્રંથોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. દુનિયામાં છે કોઈ એવી ભાષા કે જેમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રના સેંકડો ગ્રંથ હોય ?

લેખનકળા સંબંધે ટેલર કહે છે કે રોમીય ભાષા બોલનારે ગ્રીક લોકોને પ્રથમ અક્ષરજ્ઞાન ઈ. સ. પૂ. ૧૪૯૩-૧૫૦૦માં આપ્યું; અર્થાત્ લેખનકળા પ્રથમ રોમીય લોકોએ શોધી કાઢી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે. મેક્સ મ્યુલર કહે છે કે ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦ અગાઉનાં લેખી પુસ્તકો નથી. આ બંને મત ખરાં નથી, તેના પ્રમાણમાં પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ પૂર્વદેશીય ભાષાઓની લંડનમાં મળેલી પરિપદ (સન ૧૮૮૩)માં જે લેખ વાંચ્યો હતો તેમાં

જણાવ્યું છે, કે મેક્સ મ્યુરરને પોતાને ડબ્લુ ડબ્લુ પડ્યું હતું કે સૂત્રોના કર્તાઓ વેખનડળા જણતા હતા. તથા તે દહે છે કે વેદની મહિતાઓમા આદ્યજ્ઞ અને સૂત્રોના ત્રયોમા એના ગળ્દો ને વાંચ્યો છે, કે તે ૪૬ પ્રાચીન હિંદમા લેખનડળાનો ઉપયોગ થતો તે વિશે ગદા રહેતી નથી પાણિનિની પૂર્વે વાળા વખત પરના ને નિયમિત પ્રખ્યાત ગદ્યમા છે તે વેખનની મદદ વગર બને નહિ પ્રોફેસર મિલ્સન દહે છે કે હિંદુઓમા સાહિત્ય સાથે જ વેખનડળા હતી પ્રો ફીરેન દહે જે કે છેડ જૂના વખતથી હિંદમા અખરગાન હતું અને તે નિલાનેઓ ને તાત્રયેઓમા નહિ, પણ સામાન્ય જિંદગીના દરેક કામમા નપગતુ ડાઉન્ટ નેનેટર્જન જણાવે છે કે હિંદુને ઈ સ પૂર્વે ૨૮૦૦ અથવા ઈસાહિમતી પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાના લેખી ક્ષર્મના પુસ્તકો હતા મહાભારત મખરે એવી વાત ચાને છે કે વ્યામ ભગવાને તે તૈયાર કર્યું, તેને લખના માટે શ્રી ગણપતિએ બીડુ ઝડપીને તે લખ્યું હતું આ વાતને ઓગમા ઓછા પાચ હજાર ૪૪૬ થઈ ગયા ટેલર અક્ષરગાન માટે ઈ મ પ ૧૫૦૦ પગની વાત કરે છે, પરંતુ બાબિલોનના લોકોને ઈ મ પ ૨૦૦૦ની પાંચા લખનાની ડળા માલમ હતી 'આસિરિઅન' અને 'એકેડિઅન' ભાષાના ગળ્દસઅહો, વ્યાકરણો, કોગો અને પાઠ્ય પુસ્તકોનો ગોધ લાગ્યો જે (પાટી ઉપગના હજારો વેખોમાનો ઘણો ભાગ વિલાયતના મત્ર-હસ્તાનમા ગળેયો છે) બાબિલોનના લોકો જાડની છાન નગેરે પર અને પાછળથી માટીની નાતી પાટીઓ ઉપર વતગણાથી લખતા હતા મીસરના કેક પ્રાચીન કાળના લોકો ચિત્રલેખન (પિપિ) થી નામ નિભાવતા ભાષા પેદા થયા પછી થોડે કાળે વેખનની જરૂર પડે, કેમકે ગામ પગમા ખખર આપવાના, હિમાન ગખવાના, પોતાના નિચાગ સમઘી ગખવાના પ્રસંગ આવ્યા વિના રહે નહિ રાજ્યાનમા આ કાર્ય ચિત્રલેખનથી થતું એમ માનમ પડે છે

મગ્ધત ભાષા એ મર્વ યોડની બોની હતી કે કેમ એ વાત ગમ પડતી છે સુધારેલી મગ્ધત એ નિદાનોની દલાપિ ભાષા હશે, પરંતુ બાબિલના લોકો તે મધ્યે પ્રાકૃત ભાષા બોલવામા વાપરતા હશે એમ વાગે છે પ્રાકૃત ભાષા મ્યાગથી પ્રચાનમા આવી તે પ્રેતુ મુખેન છે, તથાપિ પાલિ ભાષાને વ્યાગે સુમારે અઢી રજગ વડે

થયાં છે, ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા તે અગાઉ ઘણાં સૈકાથી ચાલુ થએલી હોવી જોઈએ. ત્રિઅર્સન કહે છે કે વેદની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષા થઈ છે. કોઈ પ્રાકૃત સુધારીને નવી સંસ્કૃત ઉપજવવામાં આવી એમ પણ ધારે છે. એ પછી દ્વિતીય પ્રાકૃત ઉદ્ભવી અને છેવટના વખતમાં તૃતીય પ્રાકૃત થઈ. વ્યાકરણતીર્થ બહેચરદાસ તેમને સંસ્કૃતસમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય (દેશી) પ્રાકૃત એવાં નામ આપે છે. એમાંથી પાછલી પ્રાકૃતો થઈ અને એ પ્રાકૃતોમાંથી ચાલુ આર્ય દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. દ્વિતીય પ્રાકૃતથી પાલિ ઉદ્ભવી અને તે બૌદ્ધોના ધર્મની પવિત્ર ભાષા બની. જૈન ધર્મીઓએ કઈ પ્રાકૃત પસંદ કરી તે વિષે મતભેદ ચાલે છે. બીમ્સ કહે છે કે તે ભાષા શૌરસેની હતી. ત્રિઅર્સન માને છે કે તે વિદર્ભદેશની મહારાષ્ટ્રી (દક્ષિણની મરાઠીની માતા) હતી. કોઈ કહે છે કે તે અર્ધમાગધી હતી, પરંતુ પંડિત બહેચરદાસ આ સર્વ મતને ખોટા ઠરાવે છે અને કહે છે કે “જૈન પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પ્રાકૃત ભાષા પ્રયોજાઈ છે. શ્રી હેમચંદ્રનું જ વ્યાકરણ જૈન સૂત્રોની ભાષાને અર્ધમાગધી કહેવાની ના પાડે છે. જૈન ધર્મનાં પુસ્તકોમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે દેશ્ય પ્રાકૃતનો અને શૌરસેની ભાષાનો પણ એકાદ શબ્દ આવી ગયો છે, પણ એટલાથી એમ કેમ નક્કી થાય કે જૈનસૂત્રો અર્ધમાગધીમાં છે ?”

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે જે ધર્મના તે અન્ય વિષયોના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખવાનો વહીવટ હતો, તે તોડીને લોકભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું માન જૈન અને બૌદ્ધ આચાર્યોને ઘટે છે. તેમણે જેમ પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથો લખ્યા, તેમ તેઓ વ્યાખ્યાન વગેરે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આપતા હતા. બૌદ્ધ ધર્મની પાલિ ભાષા પછી ઉદ્ભવેલી પ્રાકૃતોમાં તેમના ગ્રંથો પ્રકટ ન થયા; પરંતુ જૈનોએ તો જેમ જેમ ભાષાઓ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ નવી થયેલી ભાષાઓમાં

* કેટલાક જૈનાચાર્યો એથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે કે કહે છે કે જૈન સાહિત્ય મૂળે અર્ધમાગધીમાં રચાયું હતું. અર્ધમાગધી એટલે શૌરસેની અને માગધી મળીને થએલી ભાષા, એમ છતાં રા. મણિલાલ બક્ષે-રભાઈ અનુમાન કરે છે કે, અર્ધમાગધી તે બીજું કોઈ નહિ પણ ગુજરાતની તે કાળની લોકભાષા હોવી જોઈએ ?

અથો લખ્યા છે, એ તેમનું કાર્ય ખરેખર પ્રશસાને પાત્ર છે અને એ જ પદ્ધતિથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે

મૂળ પ્રાકૃતની શાખાઓ

આપણે ત્રણ પાયરીની પ્રાકૃત જોઈ એ ઉપરથી જે પ્રાકૃતો પેદા થઈ, તેના વરરચિ, હેમાચાર્ય, વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ રચ્યા છે, તેમા પાંચ નામ આવે છે ૧ શૌરમેની ૨ માગધી ૩ પૈશાચી (તેની એક શાખા ચૂલિકાપૈશાચી) ૪ અપભ્રંશ અને ૫ મહા ગાઢી આગળ જતા તેમા નધારો થતો ગયો છે, તે એટલે સુધી કે ગમનકર્તાગીશ ૨૦ પ્રકારની પ્રાકૃત ગણાવે છે એમાની હપિકેરા વ્યાકરણમાથી પાચાલી, ટક્ક અને આભીરી એ ત્રણના નામ મળી આવે છે એટલે કદાચ પ્રાત પ્રાતની જુદી પ્રાકૃતો થઈ ગઈ હો

ભરતખંડનો મધ્યદેશ તે ઉત્તરમા હિમાનયથી માડીને દક્ષિણમા ત્રિધાચળ સુધી અને પશ્ચિમમા મરહિદથી માડીને પૂર્વમા ગંગાજમનાના સંગમ સુધી પૂર્વે ગણાતો, તથા તે આર્યોની પરિત્ર ભૂમિ મનાતો, અને બાકીના દેશ એક—જગલીમા ખપતા ભગવાન પાણિનિએ સમૃદ્ધતનુ વ્યાકરણ એ રચ્યો છે સ પ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર રચ્યુ હતુ આગળ જતા એ ભાષાએ ધીમે ધીમે પ્રાકૃતનુ રૂપ ધારણ કર્યું મધ્ય દેશની આજુબાજુએ—પશ્ચિમ, દક્ષિણ, તે પૂર્વમા—જે મુલક તે મૈદિદ મમયે પણ આર્ય જાતોથી વસેલો હતો એ મુલકમા હાલનું પગ્ગળ, સિધ ગુજરાત, રજપૂતસ્થાન (હાન મધ્યદેશ) અયોધ્યા અને બિહાર આવે છે આ બાલ્ય સુવર્ણમા જુદી જુદી જાતો આની હતી અને તે દરેકની એવી જુદી હતી તથાપિ એ જાણુ અગત્યનુ છે કે સાપ્રત ભાષાઓનો મુદ્દાગનો રૂપતા આ બધાંની ભાષાઓ મધ્યદેશની ભાષા રૂપતા એકબીજા માથે નધારે સમઘ ધગતી હતી વિશેષ તપાસથી એમ માયમ પડે છે કે મધ્ય દેશમા આવી એલા આગો સૌથી ઢેલ્યા હતા આગળ જતા મધ્ય દેશની રૂપતા વધના લાગી અને નેણે હિંદના બાકીના ભાગો ઉપર અગત્યની સત્તા પ્રાપ્ત કરી દિની અને કોનાર એ નાજવાનીના શહેર હતા અને મવુરાનુ પરિત્ર નગર એ દેશમા હતુ ત્યાના મોક્ષએ પૂર્વ પગ્ગળ, રજપૂતસ્થાન, ગુજરાત અને

અયોધ્યા છતી લીધાં. તેમની કોજ તથા જઈ વસનારાઓ પોતાની ભાપા ત્યાં લઈ ગયા, તેથી એ સર્વ પ્રદેશોમાં આપણે હાલની ભાપાઓનું મિશ્રણ જોઈએ છીએ. તે દરેકનો પાંચો ગાલ દેશની ભાપાનો હોઈ તેનું શરીર મધ્ય દેશની ભાપાનું બંધાયું. એમ છતાં જેમ આપણે મધ્યગિદ્ધી આગળ જતાં જઈએ, તેમ મધ્યદેશની ભાપાની અસર નળા પડતી અને ગાલ અથવા રથાનિક ભાપાની અસર બળવાન થતી જોઈએ છીએ. ને એટલે મુઘી કે છંવટ મધ્ય-દેશની ભાપાની છાયા પણ રહેલી નથી. દાખલા તરીકે પશ્ચિમ પંજાબની લહંડા ભાપા તે મધ્યદેશની ભાપા સાથે કંઈ જ સંબંધ ધરાવતી નથી. જેમ આપણે દક્ષિણપશ્ચિમ ભાગી જઈએ તેમ ગાલ દેશોની મૂળ ભાપા વધારેને વધારે જોઈએ છીએ અને તે ગુજરાતમાં ખાસ માલમ પડે છે. છંવટ જ્યાં શક્ય હતું, ત્યાં ગાલ દેશના લોકો દક્ષિણમાં ને પૂર્વમાં પ્રસર્યા અને એ રીતે આપણે મરાઠીને મધ્ય-પ્રાંતોમાં, વરાડમાં અને મુંગાઈ તરફ જોઈએ છીએ. એ જ રીતે પૂર્વમાં ઉડિયા, બંગાળી ને આસામી ભાપાઓ મધ્યદેશની અસર થયા વગરની છે.

મધ્યદેશની પ્રાકૃત ભાપા તે મથુરાની આસપાસના શરસેન દેશના નામથી શૌરસેની કહેવાઈ, અને તે સમયની આર્ય સત્તાનું મધ્ય સ્થાન જે કોનોજ તેની નજીકની તે હતી. પૂર્વમાં જેને હાલ બિહાર કહે છે તેમાં માગધી (મગધ દેશ ઉપરથી), અયોધ્યા અને ભાગલખંડમાં અર્ધમાગધી (માગધી અને શૌરસેનીના મિશ્રણ વાળી) અને વરાડ (વિદર્ભ) દેશમાં મહારાષ્ટ્રી ચાલતી. મહારાષ્ટ્રી અર્ધમાગધી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હતી, અને તે અર્ધમાગધીનો સંબંધ કરનારી કડી હતી. વળી મધ્યદેશના હુમલા થયા અગાઉ મહારાષ્ટ્રી તે સૌરાષ્ટ્રીને નામે ચાલતી ગુજરાતી ભાપા હતી—સંસ્કૃત નાટકોમાં જે પ્રાકૃત ભાપા વપરાઈ છે, તેની કવિતા બહુધા મહારાષ્ટ્રી પછીનું છેલ્લું પગથિયું અપભ્રંશ (ભ્રષ્ટ, વિકાર પામેલ) હતું, અને તેને પ્રાકૃતોમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યા પછી ખરી દેશી ને મુઘરેલી—સાક્ષરી શાખાઓનો પાંચો ગણી તેને વ્યાકરણકારોએ એ નામ આપ્યું હતું. છેવટે આ અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય લખાવા લાગ્યું, અને જે પંડિતો પૂર્વે ધિક્કારતા હતા, તેમના જ વંશજ વૈયાકરણો

તેનો અભ્યાસ કરના લાગ્યા પ્રાકૃત ધર્માર્થ પ્રસારને નિર્મળ થતી ગઈ, અને ઘણા જમાના વીત્યા પછી તેને અપભ્રંશને જગા આપવી પડી સાત્રત દેશી ભાષાઓ એ અપભ્રંશોના સીધા—ઔરસ બાળક છે રૌરમેન અપભ્રંશ એ પશ્ચિમ હિંદીની ને પન્નબીની માતા છે, તેની સાથે નિમ્નનો મળધ રાખનાર ઉજ્જવનની અનતી (રાજસ્થાનીની માતા) હતી ગુજરાતી અપભ્રંશ એ ગુજરાતીની માતા છે પૂર્વ હિંદી એ અર્ધભાગધી અપભ્રંશથી પેદા થઈ છે મરાઠી એ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશની પુત્રી છે મદાન ભાગધી એ બિહારીની, ઉરિયાની, બગાળીની અને આસામીની માતા છે જેતુ નામ ભાલમ નથી એવી અપભ્રંશમાથી લહડા અને ઢાસ્મીરી, જેનો પાયો કોઈ પૈશાચી ભાષા છે, તે પેદા થઈ છે સિંધી એ નાયડ અપભ્રંશથી નીવળી છે

પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી શૌરમેની, ભાગધી, અને પૈશાચી (ચૂલિકપૈશાચી) એ નામ અમુક દેશની ભાષા મુજબ છે પિશાચ બોલો હિમાલયના પૂર્વ ભાગમાં વસતા હતા એમ કહેલાક ધારે છે, પણ વ્યાકરણતીર્થ મહેયરદાસ આધારપૂર્વક જણાવે છે કે પાડય, કેડય, બારિહડ, સિહલ, નેપાલ, કુતલ, સુદોણ, વોટ, ગાધાર અને જનોજ એ બધા પિશાચ દેશો છે (એમાં કેટલાક અનાર્થ દેશોના નામ છે) પિશાચ બોલોનું એક વખતે સિંધમાં પણ જોર હતું એમ માન્ય પડે છે ચૂલિકપૈશાચી એ પહાડી પૈશાચી, જેને બીમ્બ ‘પહાડી’ કહે છે તે હશે અપભ્રંશ ભાષાનો મળધ પાયો પ્રાકૃત ભાષા માથે છે પડિન બેયરદાસ જણાવે છે કે પ્રાકૃત ભાષા મધુર અને કામળ છે, કેમ કે હેમચન્દ્રચરિત્રે પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ—સરકૃત—થી આવેલ એવો અર્થ દ્રવેલો છે આપણી ગુજરાતી (મર્વ પ્રકાગ્ની ગુજરાતી) ભાષામાં દેમ્ય—દેશી પ્રાકૃતનું ઘણું મિશ્રણ થયેલું છે એ જ ગીતે સન્કૃત કે સન્કૃતભન પ્રાકૃતનો પણ આપણી ભાષા સાથે મળધ ઠ

ગુજરાતી ભાષાનું સગપણ અથવા સમઘ જોઈએ તો તે અપભ્રંશની પુત્રી છે, જૂની પ્રાકૃતની પ્રપૌત્રી છે રૌરમેની રગેરે નવી પ્રાકૃતો તેની માનીઓ થાય છે, અને ચાલુ દેગી ભાષાઓ હિંદી, મગાળા, પન્નબી, સિંધી, મરાઠી, ઢાસ્મીરી, ડોધા, નેપાળી, ઉડિયા

અને આસામી એ તેની મશિઆઈ બહેનો થાય છે; મતકળ કે રો હિંદની સર્વ આર્ય ભાષાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી શરૂ થઈ તે નિશ્ચિતપણે કહેવાનું નથી. તે સુમારે નવસો વર્ષથી આવે છે, એમ ગ્રિઅર્સન કહે છે. ખ્રીસ્તનું મત એવું છે કે કદાચ હિંદની આર્ય ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું અસ્તિત્વ સૌથી જૂનું ને પહેલું છે. સ્વ. હરિલાલ દ્રુવ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાની હયાતી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો શું પણ વનરાજના વખતમાં પણ હતી. પંડિત બહેચરદાસ જણાવે છે કે ગુજરાતી શબ્દ ગૂર્જરિ ધાતુ ઉપરથી થયા છે, અને તેના આધારમાં હેમચંદ્રનું મુત્ર ટાંકા બતાવે છે, ને ઉપરથી શ્રી હેમચંદ્રના સમયમાં ગુર્જર શબ્દ જાણીતો હતો એમ દેવે છે. ગુજરાત શબ્દ ગુર્જરના ઉપરથી થયા છે, અને તેના અર્થ ગુર્જરને પાળનાર અથવા ગુર્જરને આશ્રિત એવો થઈ તે દેશને લાગુ પડે છે.

ગુજરાત—ગૂજરાત એવું આ દેશનું નામ પ્રાચીન કાળમાં નહોતું. તેના પશ્ચિમ ભાગનું નામ સૌરાષ્ટ્ર, રાજધાની દ્વારકા અને ભાષા સૌરાષ્ટ્રી હતી; દક્ષિણ ભાગનું નામ લાટદેશ, રાજધાની કાટિવર્ધપુર. અને ભાષા લાટી હતી; અને ઉત્તર ભાગનું નામ આનર્ત દેશ (કાઠિવાર સૌરાષ્ટ્રને અને કાઠિવાર તેના ઉત્તર ભાગને પણ આનર્તદેશ કહ્યો છે) હતું. પૂર્વ ભાગ લાટ અને આનર્ત વચ્ચે વહેતી વલ્લભી નદી જગદીશ એટરજી જણાવે છે કે કેટલીક જાતો જેવી કે ગુજર, આભીરનું મૂળસ્થાન કોકેસસના ઉત્તરપશ્ચિમ ભાગમાં અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનમાં હતું, એટલે ગુજરો (ગુર્જરો) પણ ખીલ આર્ય વગેરે પ્રજાઓની સાથે ઘણા પ્રાચીન સમયે આવી વસેલા સમગ્રાય છે. આ વાતને ડૉ. ભાઉ દાદના કથનથી ટેકા મળે છે. તે ધારે છે કે આ.લોકો (ગુજર અથવા ચૌર જે ઉપરથી ‘આવડા’ શબ્દ થયો ગણાય છે) ધણું દૂરને ઇશિઅન રાજના સીમાડા ઉપરના ન્યોર્થિઆ પ્રાંત (જેને કાઠિ કાઠિ વાર ગુર્જરસ્તાન પણ કહે છે ત્યાં)થી + આવેલા છે. તેઓ પ્રથમ પંજાબમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને ગુજરાતમાં આવ્યા. વળી ડૉ. ભાઉ કહે છે કે વલભીરાજનો નાશ કરનાર અને આ દેશને ગુજરાત એવું નામ આપનાર ગુર્જરો હતા. ગુર્જરો આ દેશમાં ખરેખરા ક્યારે આવ્યા

+ ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ.’

તે નક્કી પણે ઠી નડાતુ નથી ન પાલનનું દેખાઈ લમે કે ગૂંચર લાકો ઈ મની પાચમી સર્જને મુમારે હિંદુસ્તાનમા વાયવ્ય ખૂણા તરફથી દખન થયેલા જણાય કે પતિ ભગનાન લાલ ઇશ્વરે ગુર્જરોનું ગુજરાતમા આનાગમન ઈ સ ૧૦૦થી ૬૦૦ના મમયમા થયેલું જણાયું છે ગ્રિઅર્સન ને ભાડાગરના મત પ્રમાણે ગુર્જર એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સપાદ્યક્ષમાથી આવીને ઉત્તરપૂર્વ ગજપૂતાનામા ને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમા આવી વસ્યા, અને ત્યાંના આખા મુલકમા પોતાની ભાષા લાગુ કરી (સાવ આપી નથી) ડો ભાઉ દાજી રહે છે કે માતમી સદી પહેલા જુના ગ્રથોમા આ દેગનું ગુજરાત નામ હોય એવું જ્ઞાય જણાતું નથી તેઓ સાતમી સદીમા આની વસ્યા, તે ઉપરથી ગુર્જરના એવું દેગનું નામ પડ્યું વેલિઆ પાટીદારના રહી વસ્યા રહે કે વેલિઆ લોહગઢ(લાહોર)થી સન ૭૦૦ની સાલમા ગુજરાતમા આવી વસ્યા

ઉપર જણાવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રી પૂર્વે ભાષા તરીકે ચપગતી હતી કે કેમ, અને તે અપભ્રંશ પાડેલા કે પડી ચાલતી હતી તે જાણનાને આધાર નથી, પરંતુ એ ભાષાની છાયા હજી સૌરાષ્ટ્રમા રહી ગઈ છે ઢાળિઓ ગેરેમા તેનો કેટલોડ નાપર છે જુઓ ઢાળિ બોલતું -

અરો (અહી, એથે) આન, તાળી(તારી) માશીના ખોરડા નથી ધિગાણુ કરતોસ, યાનો કેટલો આકડો તે મેળુધા, અમે નહુ મરાં માંગર (ગાડી) ના કરો (હી-કેથે) તોહિ જાવા ઘાં નહિ તાળી માહે ઘાં ગામ ખોહુ તે ઢાઢી નાખા

નરમિહ મહેતાએ, બાવણે, 'કુસુમશ્રી ગસ'ના ઢાળી ગેરેએ ઢાળીનો પ્રત્યય 'ઓ' વાપર્યો છે, તે જ્ઞાથી આવ્યો તે હવે સમજાશે પૈશાચીમાં 'લ' ને બદલે 'જ' ચપગતો તે ગુજરાતી ને મગદીમા ચાલે છે મને લાગે છે કે તે પૈશાચી નજીકની મહારાષ્ટ્રીમા થઈને મગદીને ગુજરાતીમા આવ્યો હશે એ 'જ' અક્રમરના વખતમા લખાયેનો મારા નેરામા આવ્યો છે, મનવચ કે તેનો નાપર આધુનિક નથી

ખીજી એક વાત ડો ભાઉ દાજી રહે છે, તે એ કે ઓગિમાની ઉડિયા ભાષા તે દક્ષિણી ઢગતા ગુજરાતીને ઘણી મળતી છે કયા હિંદના પૂર્વ ઢાઢા તરફની મહારાષ્ટ્રી ને ઉડિયા, અને કયા પશ્ચિમ ઢાઢાના

ગુજરાતની સૌરાષ્ટ્રી ને ગુજરાતી ? વચ્ચેના અનેક દેશ છોડીને એ ભાષાઓ શી રીતે મળતી થઈ, તેનું કારણ તપાસવા જવું છે.

ગુજરાતીની શાખાઓ

ખામ્સ ગુજરાતીની ત્રણ શાખાઓ ('ડાયલેક્ટ્સ') ગણાવે છે. ૧ સુરતભર્ય તરફની, ૨ અમદાવાદની અને ૩ કાઠિયાવાડની. એ ત્રણેમાં એવો તફાવત નથી કે તેમને જુદી શાખાઓ ગણી શકાય. અિઅર્સન જણાવે છે કે બીલ અને ખાનદેશના લોકો જે મિશ્ર ભાષા બોલે છે, તે ગુજરાતીની શાખા છે. અહીંયાં બીલ એટલે ગુજરાત ને ખાનદેશ વચ્ચેના પહાડી મુલકમાં વસનારી કાળીપરજ (જેની અનેક જાતો છે)ના લોકો સમજવાના છે. નાંદોદના રાજમાં આવેલો એક પ્રદેશ જેને મરહ કહે છે, ત્યાંના બીલ લોકોની ભાષાનું વ્યાકરણ રા. જગનલાલ રાયજે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. સોનગઢ તરફની ને આરિયા તરફની એ પ્રજાના ખાસ શબ્દોનો સંગ્રહ થયેલો છે, તે ઉપરથી તથા ગાયકવાડી રાજમાં વસના ઘણાક વગેરેના જાતિ અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે એ લોકોની ભાષા જે કે સર્વત્ર એક સરખી નથી (તેની ૩૦ બોલીઓ પાલનજી દેશાઈ જણાવે છે), તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય. એમાં ગુજરાતી સાથે મરાઠીનું મિશ્રણ છે.

ખાનદેશના ઉત્તર તરફના ભાગમાં સેંકડો વર્ષથી જઈ વસેલા મુખ્યત્વે કણબીઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ તેમનો મરાઠા ને કાળીપરજ સાથે સંબંધ થવાથી તેમની ભાષા મિશ્ર થઈ ગઈ છે. તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય.

અસલ સૌરાષ્ટ્રી ભાષા કાઠિયાવાડમાં રહી ગયાનું ઉપર જણાવ્યું છે. તે ઉપરાંત ત્યાં ચાલતી ચારણી ભાષા પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. કાઠિયાવાડ દેશની જૂની વાર્તાઓ તેઓ પોતાની ભાષામાં એક તારો વગાડીને કહે છે. અને વચ્ચે વચ્ચે કવિતાઓ ગાય છે તે સાંભળવાની ઘણી મઝા પડે છે. કાઠિયાવાડી રત્નોનો કેટલોક સંગ્રહ પુસ્તકના આકારમાં છપાયો છે, તે જૂની કાઠિયાવાડી ભાષા બતાવે છે. ચારણી કવિતા નમૂના હું નીચે આપું છું:—

સોરઠો (આવાવાળા વિષે)

વાલગ હાટે (સાટે) વીહ (વિષ), કંઈકે કાડેજળ ઝમે કર્યા;
રાણા હંધુ (સાથે) રીહ (રીશ), કંઈકે વેંઢારસ (વિઢાજે છે)
વાધોઉત (વાધના સુત—વાધાના).

દાના ભગત વિષે કવિતા

કોટ નરદ (વરમો) તણા હડી ગેલ (ગએલ) ડ્યારડો,
લાડડે (લાડડા જેવા) પાપીએ વાદ લીધો,
મેનગા (મેવકો) બાપડા હેક (એક) મધારના,
તેકેરડો (કેરો—જૂદી) વીગ ધેધુમ કીધો,
કોસકી (કોશની) ગરાડી હેગ નીલી ડરી,
નરમડ (બ્રહ્માડ) ચોકો સરે (શિરે) હડા વાગા
ખીલ જાપા તણો ખણાવ્યો ખાખરો,
હુખ જુખા થકી કેસ (કેસુડા) લાગા,
જાદના (દાના ભગતના ગુરુ) તણો ધગ પ્રભુ કમી જાણુવો,
વીલના (દાના ભગતના ચેલા) તણીહિ (તણીનુ અહનચન)
આવાટ (અવાટ) વાલુ (નાતો),
ઉગનીનો હુઓ હગોરીઓ દેખજે ખપાળા (દતાળા)
તણોજ દાતો

અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્રી, આગણી, વગેરે મળીને જે જૂની ઇશિયાવાડી
ચાતે ૭, તેને ગુજરાતીની શાખા તરીકે ગણી શકાય

કચ્છી ભાષાનું લેખી સાહિત્ય જનરને જેવામા આવે છે, પણ
તે ભાષા તરીકે અઘાપિ બોલાય છે, ને તેમા કેટલીક કવિતા પણ
રચાયેલી છે. ૬૨૭ દેશ પૂર્વે ગુજરાતનો ભાગ હતો એમ માનનાને
કેટલાક કારણો છે. ઓડિસાએ સૌરાષ્ટ્રની હદ ખભાતના અખાતથી
મિધુ નદીના મુખ સુધી બનાવી '૭, એટલે તેમા ૬૨૭ આની જાય છે
નગરિકૃત 'ચૂડામણિ' નામક પૈથક ગ્રંથમા જેમ ઓખામડળમા થતા
ગોપીચંદનને " સુરાષ્ટ્રજ " નામ આપ્યું છે, તેમ ૬૨૭મા પેદા થતા
ઢાળા મગ અને અને ફટડડીને પણ " સુરાષ્ટ્રજ " નામથી ઓળખાવ્યા
છે, એટલે ૬૨૭ સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ હતો એમ સમજાય છે +
કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સબંધે અંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રીઓ કંઈ જણાવતા
નથી, પણ ઉપરના કારણોથી તથા ગુજરાતી માથેનો તેનો સબંધ
જોના તેને ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય

ગુજરાતીનું શબ્દ-ભંડોળ

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ-ભંડોળ ચાગ પ્રકારનું છે, એટલે તત્
મમ, તદ્ભવ, દેસ્ય અને વિદેની શબ્દોથી યથેચ્છ છે તત્સમ એટલે

+ 'સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ'

શુદ્ધ' સંસ્કૃત શબ્દો, જેની સંખ્યા હજારોની છે અને તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી વપરાશમાં આવેલા હોવાથી ભાષામાં મળી ગયેલા છે. વળી જરૂર પડે ત્યારે સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો લેવાય છે, તથા તેની મહાન ટંકશાળમાંથી નવા શબ્દો પાડી શકાય છે. તદ્ભવ એટલે સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામેલા શબ્દો, દેશ્ય પ્રાકૃતમાંથી, અપભ્રંશમાંથી, અને ખીછ આર્ય ભાષાઓમાંથી આવેલા છે. ભંડોળનો આશરે પોણો ભાગ એવા શબ્દોનો અનેકો છે. દેશ્ય શબ્દો ગુજરાતમાં પૂર્વે વસતા તુરાની કે ખીજ લોકોથી પ્રાપ્ત થયેલા છે. એમની સંખ્યા જનશ્રુતિ નથી અને જે છે, તેમાંના કેટલાકનાં મૂળ દેશ્યપ્રાકૃત વગેરેમાંથી મળી આવે છે. દેશ્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃતમાંથી આવેલા ઘણા શબ્દો પંડિત બહેચરદાસે બનાવ્યા છે. તેમાંના થોડાક નીચે આપું છું.

દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી	દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી
ઉંડ	ઊંડું	દેવરાણી	દેરાણી
ઓજ્જરી	હોજરી	પડુઆ	પાડુ
ઉંખી	ઊંખી	પુપ્પા	કાઈ-કાઈ
ઉત્થલા	ઉથલો	રંડુઅ	ગંદવું
દિવિડી	કમાડ	રોજ્જ	રોજ
ખડા	ખાડો	વંઠ	વાંઠો
ખેલ	ખેલકું (ગધેકું) આમોડ		અંખોડો
ખણા	ખાલ	હુડા	હોડ
ચાસ	ચાસ	મુખ્ખ	મોખ
છાણુ	છાણુ	ઉત્તરવિડિ	ઉત્તરેવડ
આખર	આંખરું	અખ્ખરી	આખરી
ટકર	ટેકરો		
હલ્લા	હાલો		
ડખ્ખ	ડાખો		

સંસ્કૃત	સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃત	ગુજરાતી
નીતિશાલા	નીઠસાલા	નિશાળ
ગહિલ	ગહિલ	થેલો
વૈવાહિક	વેવાહિઅ	વેવાઈ
ભગિનીપતિ	બહિણીવધ	બનેવી

* 'હત્સર્જમાળા'માં શાસ્ત્રી મજલાલે થોડાક આપેલા છે.

મૂઠ—મૂઠુ (તેલુગુ), (અર્થ) ત્રણ.

નાર—નાળ (નાલુગુ) (તેલુગુ), નાલકુ (તામિલ ને કાનડી) (અર્થ) ચાર.

ખાંગો વૈદ,—એમાં વૈદ=અમ્મુ (તામિલ ને કાનડી ઉપરથી), (અર્થ) પાંચ.

આંખ ચાર—એમાં ચાર=ચાર (તેલુગુ ને તામિલ ઉપરથી). (અર્થ) છ.

ઉપલી સંખ્યા મોઠ(ગિલ્લી)દંડાની રમતમાં વપરાય છે, તે ઉપરથી એ રમત દ્રાવિડમાંથી આવી હશે, એમ લાગે છે.

ફારસી અને અરબી

મુસલમાનોનું આ દેશમાં રાજ્ય સ્થાપાયું તે અગાઉ પ્રાચીન સમયથી ઈરાનીઓ ને આરબો સાથે આપણો સંબંધ હતો; ત્યારથી કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામાં દાખલ થયા છે. તેમનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી તો સંખ્યાબંધ શબ્દો આપણી ને ખીજી આર્ય ભાષાઓમાં ભળી ગયા છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આપણા શબ્દભંડોળમાં તે બે આંત્રી કે તેથી કંઈક વધારે ફાળો આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમને યાવની શબ્દો ગણી પોતાનો અણગમો બતાવે છે; જેમ કે:

न वदंयावनी भाषा । प्राणैः कंठगतैरपि ॥

सकृत्स्पर्शनमात्रेण । उपवीतं वृथा भवेत् ॥

‘ભક્તિવિજય’ ગ્રંથમાં ‘જગન્નાથપંડિતઆખ્યાન’માંના એ શ્લોકને માન આપીને જન્મતી વખતે કોઈ ‘બસ’ બોલે તો, શું તું મુસલમાન છે કે આવું બોલે છે કહી તેને વડિલો ધમકાવતા; પણ હાલમાં જન્મતાં ને વાતચિત કરતાં ફારસી અરબી તો શું, પણ અંગ્રેજી શબ્દો ઘણીવાર વપરાય છે, છતાં બોલનારને કોઈ અટકાવતું નથી. યાવની શબ્દોમાંના ઘણાક તો એવા ઘરગથું ને રૂઢ થઈ ગયા છે, કે તે અજાણતાં પણ વપરાઈ જાય છે. તેમને આપણા આઘય ને પ્રત્યય લાગે છે, તેમ તેમના આઘય-પ્રત્યય ગુજરાતી તદ્દલ શબ્દોને પણ લાગે છે. આવા શબ્દો દાખલ કરવાનું માન (કેટલાકને મતે અપમાન) નાગરિક લોકોને ધટે છે; કેમકે તેઓ નોકરી કે વેપાર અર્થે યવનોના ગાઠા સંબંધમાં આવવાથી તેમણે તે ગ્રહણ

ડરલા ગામડામા એવા ગઢો થોડા જ વપરાય છે કેટલાકને તો ગુન્નરાતી કરતા એના ગઢોનો વાપર નધારે પમદ પડે છે દાખલા તરીકે વાળદ, ગાયબો, ગત, ગામર (કાઠિયાનાડમા) માનળ (ઉ ગુન્નગતમા)ને મળે હળમ ગઢ, અને તુલના, સન્ધામણી, સર-ખાનદ, મેળવતુ, મીઠનલુ, પડતાલોને બદલે મુનામલો ગઢ ગમે છે કાર્ન 'પોરો' બોલે તો તે ગામડિયા લાગે અને 'પેરો' ગઢ પસદ પડે, પણ 'પોરો' એ મન્કૃત 'પ્રહર' ઉપરથી ને 'પેરો' એ કાગસી 'પહર' ઉપરથી થયો છે, તો જેમાથી ઢ્યાને સારો ગણવે ? કેટલીક નાગ યાનની શબ્દોને મન્કૃતનુ રૂપ આપનામા આવે છે, જેમકે પનગ ગઢ કાગસી છે, તે સન્કૃત પર્યંક ઉપરથી, મનાજે મર્યાદા ઉપરથી અરવાગ અશ્વવાર ઉપરથી અને કોતલ કુતલ (ઘોડો) ઉપરથી થયા છે એમ દહેનામા આવે છે અશીલુ ગઢ અગ્ની અહિલુમ (અશીમ) ઉપરથી થયો છતા તેને અહિન્ન, અહિંદેલુ એના સન્કૃતમા નામ અપાયા છે કેટલાક શબ્દ બનેમા સામાન્ય ક મળતા આનના હોય છે, તેથી વ્યુત્પત્તિ માટે ગદા પડે છે, જેમ કા આગ ને સ અગ્નિ, કા અદર ને મ અતર, કા અગુસ્ત ને સ અગુષ્ઠ, કા માદ ને સ માસ, રાજકાગના શબ્દો માટે એક તાનુકા લઈએ તો તાનુકો, મહાત, પરગણુ, તેહસિત, ઝમાનિમી, મામતતદાર, નહિનટદાર, મહા-લકરી, કુમાવિસદાર, તેહસિતદાર, તળવીજદાર, અનલકારકન, શિરગ્તે-દાર, નાજર, હનાલદાર, સિપાર્ક, ફોજદાર, મુનસફ, વકીલ, ડ્યેરી, અદાલત, દફતર, કેસતો, તહોમતનામુ, હુકમનામુ એમાનો કોઈ શબ્દ આપણો નથી ! ઘણા યાનની શબ્દો ગુન્નગતી જેવા જ બનીને સર્વ ન થાય છે, જેમ કે, અસર, અસત, અદર, આગર, આરી (ડરવન), ધનિત, ધનિ, ધનામ, ધરાદો, ઔરત, અદેગો અબાડી, મહેનત, અક્કન, આરામ, અજળ, અદબ, અરજ, ઇત્યાદિ

પ્રજાઓમા ભેળસેળ થનાથી, એક ખીજના પ્રસંગમા આવ નાથી, પદથો, પિઘા નગેરે ગ્રહણુ ડરનાથી સઘળા બાપાઓમા થોડા નથા પરદેશી શબ્દો આવે છે જ (સન્કૃત સુદ્ધા એથી બચી નથી) અગ્રેજી જેની સૌથી મોટી આધુનિક બાપામા થુ થયુ છે ? જોનસને પ્રથમ કોશ રચ્યો, સારે તેમા પચીસેક હજાર નબ્દો સમાયા હતા તે પછી તેમની સખ્યા નધતા નધતા લાખ ઉપર ગઈ, અને હાલ

અમેરિકામાં તેનો મોટો કાશ અને છે, તેમાં પાંચ લાખ શબ્દોનો સંગ્રહ થશે એમ કહેવાય છે. અંગ્રેજીમાં કોઈપણ ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવામાં કોઈ દરકત લેતું નથી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આપણી ભાષામાં જે પરદેશી શબ્દોએ ઘર કરેલું છે, તેમનો ગદિપદાર કરવો એ વાનગી છે? અથવા તેમને કાઢ્યા કાઢી શકાય એમ છે? કદી સામાન્ય નામોને ગદલે આપણા શબ્દો વપરાય, પણ ગુલામશંકર ને અવલખાઈ, મુનશી ને કાછ એવાં વિશેષ નામ અને ઉપનામનું શું કરીશું?

તુર્કી શબ્દો

તુર્કી ભાષા જેમ તુર્કસ્તાનમાં ચાલે છે, તેમ તે તાતાર ને મોગોલિયામાં પણ ચાલે છે. તાતારના મોગલો દિલ્હીમાં આવ્યા પછી આપણી ભાષામાં સેંકડો શબ્દ તુર્કીના બની ગયા છે, તેમાંના થોડાક નમૂના તરીકે નીચે આપ્યા છે.—

તોપ, ખંદુક, ચીક (ચક), બખરચી (બાવરચી), ખબનચી. એલચી, વરક, વરખ, કોમ, કાનુન, કલમ, કાગળ (કાગઝ). નગાર (નકારો), આગ, બગીચા, શોખ, મુસ્લદી, કીમત, ફરક (ફક), મગરુર, દરબાર, અચાર, રકાબી, ચમચા, શતરંજ, પિસ્તા, બદામ (બદામ), અંછર, લગામ, તરાણુ—ત્રાજવાં, છત, તંગ, તાલ, દલાલ (દસ્તાલ), મજૂર (મજદૂર), વકીલ, આદર, ચહેરા, શાહી (શિયાહિ—લખવાની), ગંજદો (ગંજદા), તખ્તા, ચિરાગ, ફૂચ (મુકામ ઉઠાવવો), લેખાસ (લિખાસ), મુરગા, લાશ (શય), અયાળ, બુલાખ, (બુલાક), ચાકુ. કાણુ, કુલી (મજૂર), બુચકો (ગાંસડી—જેને બ-ચકો કહેવામાં આવે છે). બનમ.

પોર્તુગીઝ શબ્દો

(ટેલર વ્યાકરણમાં આપેલા:)—

પાદરી, ગારદી, મેજ (મૂળ તુર્કીમાંથી ગયેલા),

તખેલા, ચાવી, પગાર, પોમ (રોટલી).

પ્રોફેસર કરકરિયાએ આપેલા શબ્દોમાંના ઘણાને આપણે અંગ્રેજીમાંથી આવ્યા હશે ધારી સુધારીએ છીએ; કે ગામડિયા ગણી કાઢીએ છીએ.

ધનને, મૂળ 'એનનહાયરો,' પણ અગ્રેજી ઉપરથી તેને એ-
નનનીઅર હોનામા આવે છે

અપતાન, મૂળ 'કાપીટાહિ', (અગ્રેજી ઉપરથી નહિ)

ગવન્ડર, મૂળ 'ગવનડોગ'—પણ અગ્રેજી પરથી તેને મુધારી
ગવનડો હોનામા આવે છે

બિમકુટ, મૂળ 'બિસકોટ', (અગ્રેજી બિસકિટ ઉપરથી નહિ)

બટન, મૂળ 'બટાહિ', અગ્રેજી બટન સાથે મળી રહે છે

પાટલુન, મૂળ 'પાનટાનુન', (અગ્રેજી પેનટ્રેનુન ઉપરથી નહિ)

દુવાલ, મૂળ 'દુવાલ', (અ ટોવેલ ઉપરથી નહિ)

સપાટ, મૂળ 'મપાટો', (અ ગ્લિપર ઉપરથી નહિ)

ધસટાપ, મૂળ 'ધસિટાપા' (અ ઝેમ્પ ઉપરથી નહિ)

બાક, (બાકડો) મૂળ 'ગાકો' (અ એચ ઉપરથી નહિ)

ગેરેરી, મૂળ 'ગેયેરિયા', અ ગેયેરી સાથે મળી રહે છે

આ શિનાય અનાનસ, હાલુસ, પાયરી, બટાટા, પાઉ, ગેરે શબ્દો
પોર્ટુગીઝભાષી દાખલ થએલા છે

અગ્રેજી શબ્દો

અગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી અગ્રેજોના ના સર્ગથી, નોકરીચાક-
રીના સબધથી, વેપારરોજગારના ટારણથી, અને વસ્તુઓ અને
વિદ્યાકળા પ્રાપ્ત થવાથી અગ્રેજી પાઠશાળાઓ અને મહાપાઠશાળાઓનું
સ્થાપન થનાથી તેમના પુષ્કળ ગળ્દો દાખલ થયા છે, અને તેમાં
અપાટાબધ વધારો થયા જ કરે છે તેમને ઠેકાણે સસ્કૃત ને યાવની
શબ્દો કે નના ઉપજાવી દાઢેલા શબ્દો નાપરનાના યતન થાય છે
પરંતુ તે કળીબૂત થશે કે કેમ તે વિષે ભારે નકા ગહે છે જો તેમને
ઠેકાણે સહેલા ને સમજાય એના ચાલતા કે નના યોજેલા શબ્દો
અપરાય તો ચાલી શકે આપણી ભાષામાં શબ્દો હોય છતાં અગ્રેજી શબ્દો
વાપરના એ તો ઠીક નથી જ કેટલાક ટાઇમ, ગૂલ, પેપર, ટ્રાર, ટીચર,
પ્રેસિડન્ટ, મેનેજર, ડિમિટિ, સ્પીચ જેના શબ્દો વારે વારે વાપરે છે
અરાળયત્ર ('સ્ટીમ એનજીન'), ફુર્બીન ('ટેલીગ્રાફ'), પ્રાણનાયુ ('ઓ
કિસન'), હિચ્ચાલન ('લીવર'), બહામણી ('ગુલ શી'), પ્રમાણપત્ર
('સર્ટિફિકેટ'), શિષ્યવૃત્તિ ('ગ્રાજીશિપ'), જેના શબ્દો મળેથી ચાલી
શકે, પરંતુ અગ્રેજી પારિભાષિક કે બીજા ગળ્દોને માટે કદિ ને ન

સમજાય એવા શબ્દો યોજવામાં આવે, તો તે ચાલવા મુશ્કેલ થાય. નવા શબ્દો યોજવામાં ઘણું અંધેર ચાલે છે, એકજ શબ્દને માટે જુદા જુદા લેખકો પોતાને કાવે તેવા તેવા શબ્દો ઘડી કાઢે છે તેમ જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાં તેનાં જુદાં જુદાં નામ હોય છે. કેટલીકવાર તો પારસી ભાષાઓ કહે છે તેમ જડ્યાતોડ ને ન સમજી શકાય એવા શબ્દોને જન્મ આપવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનના એક શબ્દ માટે પાડેલું નામ તે વિદ્યા જાણનાર ખીજો વિદ્વાન પણ સાથે અંગ્રેજી શબ્દ ન મૂક્યો હોય તો તેનો અર્થ સમજવી શકતો નથી. આવો જોડાળો અંધ પડવો જોઈએ. અને એવા નવા શબ્દો આપવા કરતાં તો વખતે અંગ્રેજી શબ્દ અર્થ સાથે આપવાથી વધારે હીક પડે.

સંકરસમાસો ને ભ્રષ્ટ શબ્દો

એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના શબ્દોનાં શુદ્ધ નામ પડાવવા સારુ સાક્ષરો પામે જતા નથી. તેઓ પોતે જ મરજીમાં આવે એવાં નામ પાડી દે છે, અને તે કાળે કરીને ભાષામાં કદ થઈ જાય છે. દારસી ને અંગ્રેજી મળીને થએલો આગળોટ શબ્દ ઘણી ખરી દેશી ભાષાઓમાં દાખલ થઈ ગયો છે. હાલમાં વળી સત્કારકમિટી, કેળવણી-કોન્ફરન્સ રેલયંબુ, રેલગાડી, પથથરપેન. મુનસફ કોટ'. સીસાપેન, જેવા સંકર સમાસ ચાલવા લાગ્યા છે. વળી પહેલેથી દાખલ થએલા દારસી-સંસ્કૃત સમાસ ઘણા ચાલે છે; જેવા કે અંદાજપત્રક, અંગ-મહેનત, અણુમાહિતગાર, અણુવાકેક, અણુલદ, કમભાગ્ય.

કેટલીકવાર મૂળના અંગ્રેજી શબ્દોને ભ્રષ્ટ કરીને લોકો વાપરે છે; જેવા કે 'લ્યુસર્ન ગ્રાસ'ના લયકો ઘાસ; 'કેમેજ'ના કોખીજ-કોખી-કર-મકલો; 'વાઉયર્સ'ના વોચરિયાં; ફ્રેમ'ના ફરામ, 'ડ્રોઇંગ'ના ડરામ; 'ગ્યારેન્ટીડ'ના ગિરમિટિયા. એમ છતાં કેટલીકવાર લોકોએ પાડેલા શબ્દો સાર્થક કે પસંદ કરવા જોગ હોય છે; જેમકે 'રિટર્ન ટિકેટ'ને હામે જતવળતની ટિકેટ, 'લેગેજ'માં ને હામે તૈયારીમાં, 'લ્યુસર્ન ગ્રાસ'ને ઠેકાણે મેથીઓ ઘાસ (મેથીની ભાણ જેવો હોવાથી), 'વેગન'ને હામે રખા, 'ગ્રુડસ્ટ્રેન'ને હામે ભારખાનું, 'ખ્લોટિંગ'ની જગાએ શાહીચૂસ, 'પ્રોપિંગ'નું કણિઉં, 'ફ્લેટસ્ટ્રીપ'નું કટલી, 'રીલ'નું અટેરો, 'કોક'નું

ચડતી, 'બીટ'નું પખો, 'ઇડીટર'નું વડિયાળ, 'ઝિંડ દ્યોગાઇડ'નું
જલ્દ ખાર, 'શુમિડિ-૧૫૨'નું કુઆરો.

હમોસાતમે 'નર્પ' થયા મુસનમાનો આ દેશમા આવી વખ્યા
તેમના સમાગમનડે ફારમી, અરમી, રંગેરે શબ્દોનો પ્રવેશ આગતે
આગતે થયો કે, પરંતુ અગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયાને ગુજરાતમા
તો માન મોએ- નર્પ થયા હતા અગ્રેજી ગબ્દો ભાષામા જ
પાટામધ 'દાખલ થતા આવે છે તેના કારણુ પૂર્વે દર્શાવ્યા છે તે
શિનાય ખીખા એ કે અગ્રેજી ભણેના હીડતાચાલતા અગ્રેજી
ગબ્દો ઘણા રાપરે છે મહેજ ચિટ્ટીપત્રી લખની હોય તે પણ
અગ્રેજીમા શકેરોમા ને ખામ દરીને મુખાઈમા તો ગુજગતી ભાષા
ખીચડિયા થઈ ગઈ છે શ્રીમત ગાયડવાડ સગરે દેશી ભાષાના
લખાણમા કોઈ અગ્રેજી ગબ્દો રાપરે તો તેને મળ કરનાનું ઠગવ્યુ
કે, તે સાન કે, પણ તે બધે ડોકાશે બની ગઈ નહિ સૌથી સારો
માર્ગ એ છે કે આપણે અગ્રેજી ભરુવાઓએ બનતા મુ'ની અગ્રેજી
ગબ્દો બોલનાચાલનામા ને લખનામા ન રાખનાતો દદ નિશ્ચય
રહે તોઈએ

ગુજરાતી સાહિત્ય

માગ પોતાના કાર્ય માટે ગ્રંથ માને આપણા માહિત્તના હ
બે ભાગ પાડીશ, ૧ જૂનુ એટલે મળથી માડીને અગ્રેજી પદ્ધતિની
કેળવણી નહ થઈ ત્યા મુધીનું, અર્થાત્ કેક મહાકવિ દયારામના
ખપત મુધીનું, અને ૨ તે પત્રીનું તે નનુ સાહિત્ય મારા માનના
પ્રમાણે જૂનુ માહિત્ય એટલું નિશાળ કે કે તે બીજી રાખી દેશી
ભાષાઓને પાઠ્ય હયાવે

જૂનુ સાહિત્ય

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેના મુખો પ્રસિદ્ધ કરનાનું
પ્રથમ માન ગાત્રી નજવાન કાળી રાસને ઘટે છે તેમની પત્રી નિકાનોનું
લખ તે ભણી દોરાયુ, અને ૨ કેળવનાય, ૨ નરસિંહરાવ અને ૨
મા ગમણભાઈ એમણે એ નિપન ઉપર પ્રગસનીય પ્રકાગ પાડયો કે

આપણે ત્રેયુ કે ત્રિઅર્સન ગુજગતી અપભ્રંશ ઉપગ્રી ગુ-
જરાતી થઈ ગણે કે, અને જોગમેની અપભ્રંશ એ અનતી (ગજ-
ગ્યાનીની માના) માથે નિકટનો સબધ રાખે કે, પણ ટેસિટારી

જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીને ગુજરાતી(હાલની)ની માતા ગણે છે, અર્થાત્ તે જૂની ગુજરાતીને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનું નામ આપે છે. તેમણે ‘મુગ્ધાવબોધઔક્તિક’ અને જૈન ગ્રંથોનો મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે. ‘પ્રાકૃતપિંગળ’ના આધાર સંગ્રહે તો તેમણે પોતે જ શંકા બતાવી છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો પ્રદેશ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. જો અવંતીમાંથી તે ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તે માળવાની ભાષા કહેવાય. ઈ. સ. ના પ્રથમ શતકમાં * શક રાજાઓએ પોતાનો અમલ માળવામાં સ્થાપ્યો, અને તેઓએ લાટ દેશ, સૌરાષ્ટ્ર અને અનુપમ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી (મુખ્ય ગુજરાત ઉપર નહિ). તે પછી માળવાની સત્તા ગુજરાત ઉપર થઈ નથી. એથી બિલકુલ ૧૫-૧૬ના મેંકડામાં માળવાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતે છીની લીધો હતો. ** પૂર્વે ગુજરાતનો વિસ્તાર બડોળો હતો, એટલે દક્ષિણ કોંકણની ઉત્તર હદ મુઘી તેમ ખાનદેશ અને ઝાસોર મુઘી તેની હદ હતી. એવા મોટા પ્રદેશની ભાષાને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જેવા નાના મુલકની ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડે એ શક્ય નથી. ઈ. સ.ના પ્રથમ શતકમાં ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ને માળવામાં અવંતી ભાષા ચાલતી હશે. અવંતીની દીકરી જેમ રાજસ્થાની છે, તેમ અપભ્રંશની દીકરી જૂની ગુજરાતી છે. મતલબ કે રાજસ્થાનીની દીકરી ગુજરાતી હોય એ માનવું સંશયન પડતું છે. જૈન કે બીજા હિંદુ લેખકોએ જૂની ગુજરાતી ને રાજસ્થાની કહી નથી. ‘મુગ્ધાવબોધ’ ગુજરાતમાં રચાયો હતો. અને તેમાં આપેલાં ઉદાહરણ પ્રાચીન ગુજરાતીનાં છે. વળી સંવત ૧૪૬૬-માં શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ ‘ક્રિયારત્નસમુચ્ચય’ નામક ગ્રંથ ઇડરમાં રહીને રચ્યો હતો, તેમાં સંસ્કૃત ધાતુના રૂપોના સંગ્રહ સાથે તે કાળે ચાલતી ભાષાના રૂપોનો પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે, તેમાંથી પંડિત બહેચરદાસે થોડાંક ટાંકી બતાવેલાં રૂપ જુઓ:—

એઉ કરાઇ (એ કરે), લિઅઇ+ (લે), દિઅઇ+ (દે), ભયઇ

* ‘સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ.’

+ દા. ભાઈ દાજી તે કચ્છ હશે એમ ધારે છે

* રા. ગા. ગોવિંદભાઈનો ‘પ્રાચીન ઇતિહાસ.’

—રા. રમણલાલ મોદી ‘ભાલજીયરિત્ર’માં આ વિષે શંકા ઉઠાવે છે.

+ મુગ્ધાવબોધમાં લિઈ, દિઈ એવાં રૂપ છે, વળી કૃદંતમાં કરી, લેઈ, દેઈ એવા તેમાં આધુનિક રૂપો આપેલાં છે

(જાય), આનંદ (આવે), જગર્થ (જગે), સુઅર્થ (સુએ), એ
ધણા કર્થ (એ ધણા કરે), લિર્થ (લે), તૂ ડૌ, લિઁ, દિઁ,
(તુ કર, લે, દે), તુમ્હે કરિ, લિઅરિ, દિઅરિ, (તમે કરો, લ્યો,
દો), હુ કરિ, લિરિ, દિરિ (હુ કરું, લઉં, દઉં), અમે કરિ
(અમે કરીએ) આ કયો અપ્પટ ગુજરાતીના છે

વળી દેમિટોરી કહે છે કે જૂની પશ્ચિમ ગાજીયાની (જૂની
ગુજરાતી) મોજામી સગીના અત સુધી વ્હાય તેથી પણ આગળ
આવ્યાનો મભવ છે (૧ નરસિંહરામ મોજામી સગીના મધ્યકાળ
સુધીની ભાષાને અતિમ અપભ્રંશ એવું નામ આપે છે) નરસિંહ
મહેતાના પદોની ભાષામાં ફેરવા થયો છે, એટલે તેની ભાષા 'ઠા
ન્હાકે' પ્રબન્ધના જેવી તે માને છે મુખપાઠ કરવાની પરપરાથી
પદોમાં ઘણો ફેરવા થવાનો સભવ છે, પરંતુ જે હજારો લેખી પદ
હાય લાગેના છે, તેમાં એટલો ફેરવા ન થાય " જગને જાદના રૂપ
ગોનાળીઆ, તુજ નિના ધેનમાં કાણુ ધારો " એ નરસિંહાની કે
" મોતુ કપુ પહેર્યો નુ સુરે છે, મેની જડોની કાકડમાળ " એ
મીરાની કડીમાં ફેરવા થયો હોય ? વળી 'સુરતસત્રામ' ને
'ગોવિંદગમન' જેવા નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોના લેખી પુસ્તકોમાં બહુ
ફેરફાર ન પડે એ વાત ખરી છે કે સુશિક્ષિત લલિયા ન હોય,
તો જે ન મમળાય એવું હોય, તેને કંઠી નાખે

અગ્રેજી નિદાનોએ ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ સુમારે નવમા ૪૫
પર ચર્ચ એમ માનેછું છે, એટલે તેની ગણ્યાન સવત ૧૧મા
ગતકમાં થયેલી ગણાય જૂની ગુજરાતીના જે પુસ્તકો પ્રથમ હાય
લાગેના તે પણ ખગ ૧૫મા ગતકના ને કાલક ૧૮મા ગતકના
હતા ૨૧ ચામનવાન દલાલ, જેમનું અગ્રેજી અસ્માન ખેદકાન્દ ૭,
તેમણે પાટણના ભડામ્માંથી જે નવા ત્રય ગોધી વાંચ્યા છે, તે ઉ
પરથી તેમણે જણાવ્યું છે કે " નિકમના ૧૧મા ગતકથી ગુજરાતી
ભાષાનો ઇતિહાસ થયાર્થરીતે લખી નકાય " એ ઉપરથી એવું
અનુમાન થઈ શકે કે તે અગાઉ કેટલાક સૈકાથી લોક-ભાષા
(જોની) ચાતુ થાય ગ દલાલ જૂની ગુજરાતીનો મોટો
પહેલો ત્રય 'જાજુનામીગમ' માં છે તેની સાન ૧૦૬ ની છે
પરંતુ તે અગાઉ ૧૫૦મા 'અગત્યાનક' લખાયો હતો 'મધ્યમસ

ચરિત્ર' એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગણાય છે. પણ તેની સાલ નક્કી થઈ શકતી નથી. વળી પરમપૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનિને ખંભાતના ભંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર લખેલું 'મહાવીરસ્તોત્ર' હમણાં જ લાયક લાગ્યું છે, તેની સાલ ૧૨૦૯ની છે. તે 'સાહિત્ય' માસિકમાં છપાવાનું હોવાથી અહીં હું નમૂનો આપતો નથી; પરંતુ મુનિશ્રી લખે છે કે "આ સ્તોત્રની ભાષા ને પંદરમી સદીમાં લખાયેલા 'ગાયમરાસ,' સત્તરમી સદીમાં લખાયેલા રૂપભદ્રાસ શ્રાવકના રાસાઓ, ઓગણીસમી સદીની પં. વિરવિજયની કૃતિઓ અને આ સ્તોત્રના લેખનસમયથી આગળ વધતાં યસેં યસેં વર્ષના આંતરામાં થયેલા સપ્તક્ષેત્રીરાસ-કાર મુનિ સુંદરસૂરિ, નરસિંહ મહેતા, ભદ્રણ, લાવણ્યસમય, અને પ્રેમાનંદ, વિગેરે અનેક જૈન જૈનેતર કવિઓની ભાષા સાથે સરખાવી, હાલ ગુજરાત નામથી ઓળખાતા દેશના વતનીઓની ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો છે, તે વિચારવાને રસ પડશે."

ગુજરાતીના ઇતિહાસને માટે નીચેના પુરાવા મહત્વના થઈ પડશે.

પાટણના જૂના ગણપતિના દહેરામાં એક માતાની મૂર્તિ નીચેનો જે શિલાલેખ છપાઈ ગયો છે તેની સાલ સંવત ૮૦૨ની છે. તેમાં છટ્ટીનો 'ની' પ્રત્યય, 'અણુહિલવાડઈ' (વાડે) 'પાટણિ' (પાટણ) એવાં રૂપ છે.

એક તામ્રલેખ સં. ૧૧૫૬નો હળવદ ગામ બ્રાહ્મણોને મહારાજ સિદ્ધરાજે ઇનામ આપ્યું તે સમયનો મેં 'વસંત'માં છપાવ્યો છે, તેથી તે અહીં આપતો નથી. (ભાષા આધુનિક હોવાથી તેના ખરાપણા વિષે શંકા લેવાય, પણ તેને આધારે પેશવા અને મુસલમાન સુખાઓએ ફરીથી પટ્ટા ફરી આપ્યા છે, તેથી તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષ પર તે થયો હશે, એમ તો ધારી શકાય). વળી હળવદ વગેરે ઘણાં ગામ સિદ્ધરાજે દાનમાં આપેલાં એવી હકીકત સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ નીકળી આવે છે.

સંવત ૧૧૬૨નો એક શિલાલેખ વઢવાણ પાસે ભોગાવા નદીની રેતીમાં દાટાવા આવ્યો છે, તેમાં સંવત ૧૧૯૨ શ્રાવણ વદિ ૧૧ ધુધિ શ્રી જયસિંહ રાજા કુમર વાહુડ રૂઠા ॥ એમ લખેલું છે.

ભાનનગર તામે રાજુલાની આથમણી બાગુએ કુભનાથમાં ગિલાફેબ ગુજરાતી લિપિમાં બોડિયા અક્ષરનો છે તે—સન ૧૨૦૧ ન મહ સુદ ૩ શ્રી હમનથ જત દર ચનડા નગ બદ અપદા વહિમે જામન ના ૩૦૦) માદેનન જલ દરનરે મહા-રથેય દર દનઅ થામે.

માગ મિત્ર ગ રા કુડાલડરે એક પુત્રની પ્રતના છે'લા પૃષ્ઠ લખેલું મને પ્ર પાડ્યુ તે આ પ્રમાણે—સવત ૧૧૬૩ રત્નાદર્શીય મૂલ્યે ત્યેહ સાધુન જોરાવી

સર લેખો નરમી સગીની શર્યાનથી ચૌદમી સદી ના મધ્ય ભાગ ઉપરાતની ઢીવાર સાઠળ ખડી ડરે છે, અને તેમાં બાપા અપભ્રંશ જેની કે ૧૫માં સંકાને મળતી નથી

૧ળી પદ્મમાં ગતડના ત્રથોમાં સમરિયુ, પેખી, દેની, મોહામણુ ('નિભુનનપદ્મપ્રમથ' મ ૧૪૬૦) અને નમીએ, ગચિલુ, ગણિયામણુ, જાણીએ, વખાણીએ ('દર્ગાણુભદ્રગસ' સ ૧૪૮૬) એના ઉપો કે, તના તે સમયના બીજા ત્રથોમાં બાગ્યેજ દેખા દે છે

ગ રા કુડાલડરે લીમડીના એક બ્રાહ્મણ પામિયી મળા આવેયો એક ગુરુકો મને મોડની આપ્યો, તેમાં બ્રાહ્મણધર્મી ગોવર્દનદૃત 'ગરડ પુરાણ' સન ૧૩૨૪ની માવનુ બાળબોધ અક્ષરે લખેલું છે લખ્યા માવ સ ૧૮૬૫ની છે 'ગરડપુરાણ'ની બાપા અપભ્રંશ તે વખતના જૈનત્રથોના જેની નથી, જુઓ નમનો—

एवी कृष्ण बोन्धा वाण्य ॥ पुरु कीधु गरुड पुराण ॥
सर्वत तर ने चोरीमे (स ६५) ॥ जम कावामा शिरोमण शीश ॥
पुराण मध्य शीरोमण सार ॥ ज मुये कविये दर मोरारय ॥
गोवर्द्धन कथाने कवी ॥ रावदय रहतो त्या वैभवी ॥
रसवट गण्ठो हरीशु रीच ॥ जने मोस (भाग ६५) अनुमाली
बीज ॥

આથી બિનરુ 'મદ્યનત્સનીરચરિત્ર' (સદેવતસારલિંગાનુ જૂનું દ્રવ્ય) બ્રાહ્મણધર્મી બીમે મોળમાં રાતડના આરબમાં રચ્યાનુ ગ દવાત જણાવે જ, તેની બાપા સમદાહીન જૈન અને જૈનેતર

જિનહર્ષપ્રાણીન 'શુભ્રુત્યમદાત્મ્ય' અહમ્તે લખાયા ૬, તેના એક પૃથ્વી આબેહમ નકલ (નોટોગ્રાફી) બર્પાઈ છે, તેમાથી ઉતારો —

તે આઠિમ ચરદિશિ રાજેસર । પર્વ દિવસ તપ માવડ રે । નિશ્ચ-
યથી નવ ચલડ તે કિમ્મે હિ । જડ સુર તાસ ચલવડ રે । પૂર્વ તળી
દિશિ જડ છોડી નહ । પઝિમ દિશિ રવિ જાયડ રે । સાયર મર્યાદા
તજડ । સુર ગિરિ કાપડ વાયડ રે ॥

દૂહા

નાદઈ તસદ નેવતા । ધર્મનાદથી ધારી ॥

સુપ પામડ મૃપ નાદથી । નાદઈ વશિ હુડે નારિ ॥

નાદક પકઢાવડ સરપ । રહડ રોતડ રુષુ ચાલ ॥

શિર આપડ મૃગ નાદથી । એહવડ નાદ રસાલ ॥

આ બે છેલ્લી કનિતા ઉપરથી શુ સમજાવું ? ઋપભદાસની ૧૭
મા ગતકની શુભ્રાતી કે જિનહર્ષની અગમ્યા ગતકની જૂની નૈન
હમની શુભ્રાતી, કે તે અતિમ અપભ્રંશ એક અદ્વારમા ગત- સુધી
જઈ લાગી છે એમ ગણુડું નથી અહીં મવન ૧૭૪૬નો મહોત્સ-
વાપ નાજો ફાગી સાથેનો શુભ્રાતી વેખ અસલ પ્રમાણે જિનહર્ષની
ભાષા સાથે તથા હાલ ચાલતી ભાષા સાથે સરખાવના માટે આપુ ૩

‘શ્રી દીનાન પ્રગણે મહમદનગર અરક હવનદ જગીરખાન શ્રી
આદેશાન કશમે મેહેમદનગરના ખાલિલુ સમન્ત ભોગ જત તમાગ
પસાયતા ધગતી જે પડેલા હતી તે પોતાની ખાતર જમે રાખી
જોડળે તેનો ગનનની હકીકત નગત સવત ૧૭૪૬ ચૈત્ર સુદ ૮ એમે’

ઋપભદાસના સમયમા ખબાતના કનિ જિનદામે ‘હ સાચારખ હી’
નામની વાર્તા કનિતામદ ગથી છે તેની ભાષા શામળબટની વાર્તાઓ
સાથે લગભગ મળી ગહે છે એ વાર્તા ‘સાહિત્ય’ માસિકમા હું ‘ખાવુ
છું, તેથી તેમાના નમૂના આપવાની જરૂર નથી

આટલુ લખાણ કરનાનું કારણ એ કે ભાષાના ઇતિહાસ ને
ધુજો સખધે વિકાસોને વિશેષ વિચાર કરનાના સાધનો મળી આવે

જૂની શુભ્રાતીના નિધન જોઈ બે ગતકના સાહિત્યમા જે ભાષા
વપરાયેથી જોનામા આવે છે, તે નવી શુભ્રાતી માટે ધારી મળતી
આવે છે, તેથી તે નવી શુભ્રાતીનો જોડણી આદિ માટે ઉપયોગી

થઈ પડશે. સામળગાદના મોટા વિવાહની એક તરફ દેવનાગરના મધ્યે લખેલી જૂની પ્રત મારી પામે છે. તેમાંના શ્લોક વાંચવાની તરીકે આપું છું.

રાગ ધનાશ્રી

મદન મેલેનો મન વિચારો ॥ પરદાએ જઈ વાતહ ॥
 નરસંઘ્યાને કેમ માન્ય કરશે ॥ કંભારગનો કપાલ બાનહ ॥ ૧
 મોરારની મરહ છે માટે ॥ લાન્ય પેતાને જઈ પવહ ॥
 પંદર દિવસ પછે લગ્ન આવ્યું ॥ માટે સગ કર્યા અર્થવહ ॥ ૨
 જાનો કાગલ એમ વિચારી ॥ કાળિયા એક મદનહ ॥
 શાળો એવક એક મોકલ્યો ॥ પવ લઈ મોરના મદનહ ॥
 પછે જમવા વેલા થઈ જમવા હિયા ॥ સ્ત્રી કેમોડેના મારા બાઈહ ॥
 મદન કે દા આવડ મોકલીએ ॥ પગ એ આવે છે કંઈએ ॥ ૪
 એવી મોટી કરે છે દેવે ॥ એવે આવ્યા મંત્રી સાથેહ ॥
 લક્ષણુ રૂપ કવિ કે કંઈ છું ॥ સાથે સાંભળે સંગે દાંડેહ ॥
 વામણા માંજરો ને છે કાળો ॥ કાળિયા તૈયા તૈયે મ્હેનહ ॥
 અતિ આરી માટે ઉદર મોટું ॥ પગ નહી વગ્નિક દેવા વેનહ ॥ ૬

એજ રીતે મુશિક્ષિત લલિયાઓને લાગે લખાણેનાં પુસ્તકો, જેવાં કે દયારામભાઈની લ્યાતીમાં તેમના મોટેરા શિષ્ય ઘેલાભાઈ અમીનનાં ઉતારેલાં કામ લાગશે એવું મારું માનવું છે.

જૂની ગુજરાતીમાં ઘણું ખરું પદ્યસાહિત્ય છે. અને ગદ્ય-સાહિત્ય નહિ જેવું છે. એમ મનાવું આવ્યું છે. પણ રા. દલાલ જણાવે છે કે “ ગુજરાતી ગદ્યના નમૂના પણ બંગાળમાંથી ઘણા મળી આવે છે. ૬૫૦ વર્ષ પહેલાં આપણી ભાષાનું ગદ્ય ક્યું હતું. તે તાડપત્રના પુસ્તકોમાંથી થરાથર જણાઈ આવે છે. ૧૨મા તથા ૧૭મા શતકના ગદ્યના નમૂના તો ઘણા છે.” એ પછી સંવત ૧૭૩૦થી માંડીને તે નમૂના આપે છે. ગદ્ય સાહિત્ય પરિપદમાં તેમનો નિર્ણય વંચાએલો તથા તે પછી પ્રસિદ્ધ થયેલો હોવાથી પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં એટલું કહું છું કે સં. ૧૪૪૯માં લખાએલા ગણિતસારના નમૂનામાં ‘ઉ’ જૂદો ન લખતાં તેનું ચિહ્ન પાછલા વ્યંજનમાં મેળવી દાખું છે. અને તે ‘ઓ’-દર્શક છે, પણ ‘ઘ’ ‘ધ’ જુદી

લખી છે વળી તેમાં નીપજનવિહિ, નમુ, દ્રીહિ, ત્રિહિ, જાણિના
તણ્ઠ (તળે), અર્થિ (અર્ધ, ઈ જુદી નહિ) એના પ્રયોગ છ આ
સિનાય ઔદિતકા ને ટળ્યામા ગણતો ઉપયાગ થયો છે વળી
બ્રાહ્મણ્યુર્મિઓએ વૈદ્યના ઉતાગ ને ગીતાના અર્થ ગદ્યમા આપેના
મળી આવે છે મારી પામે ૧૮મા ગનડો ગીતાના બાપાતરનો
તેખી અથ છે અખાએ ગુરુનિષ્ય-સનાદ ગદ્યમા પણ લખ્યો
કહેનાય છે પ્રેમાનદમુત નવ્યને ગદ્યપદસનાદાખ્યાન નામનો
અલકાગનો અથ લખેયો છે આમીનાગયણુ પથના ગુનનદે ગદ્યમા
લખેલ જણાય છે દયાગમે “શ્રી હરિહરદિ-૨૩૫-નાગ્તમ્ય”
નામદ ગદ્યમા લખેલા અથમાથી ગ નારાયણદામે નીચે પ્રમાણે ઉતારો
મોડની આપ્યો છે

“શ્રી હરિ તો મર્વેશ્વર છે, મર્વજ છે, અનિમ્મય છે,
અવ્યય છે, અનાદિ છે મર્વના ક્તા મળપુમ્ય છે મર્વના
નાગ્તા છે માયાકાળાતીન છે આદિપૂજ્ય છે સર્વપૂજ્ય છે
મર્વને શરણુ આપના યોગ્ય છે અનતકોટિ બ્રહ્માડના નાયક છે
અદ્વિતીય છે સવના આમી છે સર્વના દુખખયબજન છે અવ્ય-
પ્રનાર છે નિર્ભય છે અદ્ભુત છે જેની માયાએ મવ મોહ પમા
દ્યુ છે તે મર્વ વસ્તુ ક્રીધી છે તે માયાના ક્તા પોતે છે દત્તાત્રિ
અનેક લખણના ભરેલા શ્રી હરિ છે એ જે કલ્યા ને લક્ષણુ શ્રી
કૃષ્ણ ગધિમગમણુ વિના ગેય ગિનાદિકમા નથી ત્યારે બરોમર શી
રીતે કહેનાય તે જુઓ કે શ્રીતરંગિએ મુનાસ્કિને, વર્ગાન આપ્યા છે,
ને અદા મર્વદા નિત્ય છે કોઈ થકી બળતય નહી, મર્વ થકી ઉઠે
થાય નહી, ને શિનડના ગગન આપ્યા મદા મહેના નથી તે જુઓ
કે ગનણને જાણામુગ્ને, ત્રિપુગમુગ્ને, ભગ્માગતાસ્ત્રિને આપ્યા તે.”

મોથી અગત્યનુ ને ચળિયાતુ ગદ્ય માદિત્ય તો મદાકવિ
પ્રેમાનંદના નાટકો ૪ પૂર પાડે છે

પ્રાચીન માદિત્ય પ્રમિદ્દ જગની પદેન અમદાવાવાળા
આજીભાઈ અમીયદે દ્વીતી સામજીબની વાતીઓ અને પ્રેમાનંદના
નાના આખ્યાનો વિનાજપથી છાપ્યા તે પછી નવનગમે ‘કાન્ય
દોરન’ અને નર્મદાનકરે ‘દનામગ્ધ’ નથા ન્યાગમે ‘પન્નમદ’ અદા-
વા.વા માતા તરંગથી પ્રથમ નાના પુત્રકો છપાયા પછી પ્રાચીન

‘કાવ્ય ત્રિમાસિક’ અને છેવટે દિ. ગા. મણિભાર્તિના પ્રયાસથી તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રય વડે ‘પ્રાચીન-કાવ્યમાળા’ના ૩૫ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા. એ અરસામાં સદ્ગત મચ્છા-રામ દેસાઈએ ‘પૃથ્વીકાવ્યદોહન’ શરૂ કરીને તેના આઠ ભાગ છપાવ્યા. એ સિવાય ફેટલાક છૂટક ગ્રંથ પણ પ્રકટ થયા. પરંતુ હવે એ કામ મંદ પડવા લેયું થયું છે. હાલ ગુધીમાં જે કંઈ આત્માણુ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે માત્ર નિસરણીનું પહેલું પગથિયું ચઢવા બરાબર છે. એકલું ‘મહાભારત’ ચાર કવિઓ વિપ્લવદાસ, નાકર, પ્રેમાનંદ અને રત્નેશ્વરે રચ્યું છે, તેમ તેનાં છટાં પર્વ ફેટલાક બીજા કવિઓએ લખેલાં છે. એક ‘મહાભારત’ ૫૦-૬૦ પુસ્તકોનું પૂર થાય. આખું ‘ભાગવત’ પ્રેમાનંદે ને રત્નેશ્વરે રચેલું છે. ભાલણના ને પ્રેમાનંદના મુકાબલા માટે લક્ષ્મીદાસ અને પરમાણુંદ(દિવાના)ના ‘દશમસ્કંધ’ છપાવા બાકી છે. એકલા પ્રેમાનંદની જ કૃતિઓ લઈએ તો ‘મહાભારત’ સિવાય તેનાં સાત નાટકો ‘રઘુવંશ’, ‘કર્ણચરિત્ર મહાકાવ્ય’ ‘ભીષ્મ ચંપૂ’, ‘જયદેવાખ્યાન’, ‘વલ્લભાખ્યાન’, ‘વલ્લભ ઝઘડો’, ‘શુકજનકસંવાદ’, વગેરે બાકીમાં છે. તેમ તેનાં પુત્રનાં નવરસનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાંનાં સાત, ‘ગદ્યપદ્ય સંવાદ આખ્યાન’, ‘છંદમાળા’ (પિંગળ), ‘પ્રેમાનંદ કથા’, ‘દ્રૌપદીહરણની ટીકા’, ‘મિત્રધર્માખ્યાન’, ‘પ્રેમાનંદપ્રશંસા’, ‘પ્રેમાનંદનિદા’, ‘આત્મસ્તુત્યાખ્યાન’, વગેરે ગ્રંથ લખનાર કવિઓ—દયારામ*, ભોળે, નાકર, પ્રીતમ, સામળ, ભગવાન (બે), નરસિંહ મહેતા, મનોહરદાસ.” ભાલણ, વગેરેનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નથી. બીજા છૂટક કવિઓ જે જાણવામાં આવ્યા છે, તેમની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ (તેમાં સ્ત્રી કવિઓ)ની થાય છે. શ્રી સ્વામી-નારાયણ પંથનાં, શ્રી વલ્લભસંપ્રદાયનાં અને બીજાં પંથોનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યાં નથી. શોધખોળ કરવાથી ન બાણીનું પુષ્ટળ પ્રાચીન સાહિત્ય હાથ લાગે એમ છે.

નવું સાહિત્ય

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે નવા સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અંગ્રેજી દબની

* દયારામની અપ્રસિદ્ધ કવિતા છપાવાનું કામ હમોઈવાળા રા. નારાયણદાસે શરૂ કર્યું છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

• જેણે ગુજરાતી નાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે, અને જે વેદાન્તમાં ખરાબરી કરી શકે છે.

કેળનાણી ગઝ થયા પછી થઈ, અને નર્માનપત્રો, માસિકો, નિમણો, નવલકથાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકો અને બીજા ઉપયોગી ગ્રંથો ગદ્યમાં લખાના લાગ્યા છે. જો કે શતકની જૂના સાહિત્યની બાપા શરૂઆતના નવા સાહિત્યમાં બહુધા વપરાઈ છે દલપતરામ, નજલાલ શાસ્ત્રી, રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈ, મોહનલાલ, પ્રાણલાલ, ભોગીલાલ નદગઢ, મહીપતરામ, વગેરે સાદી ને સગળ ગુજરાતી વાપરનાગ હતા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો બહુ વાપર કરનાર કે તદ્દભવ ગ્રંથો સુધારવાનું વ્યય તે વખતે થયું નહોતું ગ્રામ્ય અને પ્રાતિક ભેદની મારામારી ચાલતી નહોતી, અને જોડણી પણ લોઢભાષાને અને જૂના સાહિત્યને અનુસરીને માદી રીતે કરનામા આવતી દલપતરામ અને નજલાલ શાસ્ત્રી ગદ્ય પણ માદી ભાષામાં લખતા ભાષાતરો ને અનુસારો એવી ભરણ ભાષામાં થતા કે તે માધારણ બહેલા પણ સમજી નકે, દાખલા તરીકે 'બાળમિત્ર', 'ગાળાપયોગી નીતિમથ', 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ', 'ચરિત્રનિરૂપણ' (તેના એક લેખક પારસી ગૃહસ્થ હતા), 'યત્રશાસ્ત્ર', 'ત્રિકોણમિતિ', વગેરે ગ્રંથો મોજૂદ છે એ પછી મી ટી સી હોપ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે વાચનમાળા વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો ગયાયા, તેમાં પણ સાદી ને સગળ ભાષા વપરાઈ અને શબ્દોની જોડણી મુકગ થઈ રણછોડભાઈના નાટકા, 'કરણવેવો', 'બટનુ ભોપાણુ' એમની ભાષા ડોળધાનું નહોતી નર્મના ગદ્યપદ્યના પુસ્તકો એ ઉત્તમ ગુજરાતીના નમૂના છે મહીપતરામે ઘણા પુસ્તકો સાદી ભાષામાં લખ્યા છે કરમનદાસની ભાષા સાદી પણ મુબ્બકરીના ભેગનાળા છે 'બુદ્ધિપ્રકાશ', 'ધર્મપ્રકાશ' અને 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકો સાદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા તે વખતના પાઠ્ય માસિકો ને વર્તમાનપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં લખાતા નહોતા, પરંતુ તેમની ભાષા આડખર વગરની હતી નવલરામ અને નર્મદાગઢરની ભાષામાં પાઠ્યથી થોડા સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેગયા

જો કે જમાનાવી એટલે આગરે ત્રીનોડ વર્ષથી ભાષાનું વલણ બદલાના લાગ્યું ત્યારથી મહાપાઠ્યાળાઓમાં સંસ્કૃત દાખલ થયું ત્યારથી તે ભાષાના વિદ્વાનોની સખ્યા વધતી ગઈ, તેની સાથે જ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરનાર ને તદ્દભવ ગ્રંથોને શુદ્ધ કરનાર નામ વધી પડ્યું એ પરન જગાળાથી અને મહારાષ્ટ્રમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો જગાળા ને મરાઠી મૂળની ભાષા ગુજરાતી જેવી જ સાદી

હતી; પણ ન્યારથી સંસ્કૃત પંડિતો લેખક થયા, ત્યારથી તેમણે ભાષા સંસ્કૃતમય કે સંસ્કારી કરી નાખી. જરૂર પડે ત્યાં સંસ્કૃત કે ચાવતી શબ્દો વાપરવા વિષે કોઈ સમજી માણસ વાંધો લઈ ન શકે; પરંતુ જાણીબુઝીને પોતાની પંડિતાર્થ ખતાવવા સારુ કે માતૃ-ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે ડિંવા શબ્દભંડોળ વધારી દેવાની ખાતર, યા ભાષાને સંસ્કારી કરવાના હેતુથી ન્યાં ને ત્યાં ભાષાના શબ્દો હોય તે છતાં તેમને હેઠાણે સંસ્કૃત નવા શબ્દો મૂકવા, કે તદ્દભવો મુધારી નાખવા, એ ખરોખર નથી. સાક્ષરવર્ગને માટે કે તેમાં રસ લેનારા માટે વિદ્વાનો સંસ્કૃતમય ભાષામાં થોડું સાહિત્ય પેદા કરે તે ઇષ્ટ છે; કેમકે ભાષામાં જુદી જુદી શૈલીનાં સાહિત્ય હોવાં જોઈએ. ગહન વિષય લખવામાં સંસ્કૃત આદિના શબ્દોની જરૂર પડે એ વાત જુદી છે. પરદેશી નવા વિચારો—ભાવનાઓ—કલ્પનાઓ દર્શાવવામાં પણ તેમ કરવું પડે; પરંતુ એક સંસ્કૃત ‘રસસાર’ નામના ગ્રંથ વિષે પ્રો. રાય જણાવે છે, કે “આ ગ્રંથમાં ન સમજાય એવા પારિભાષિક શબ્દો મળી આવે છે. વસ્તુની ગંભીરતા દેખાડવાને આ રીત યુરોપ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી.” એવી રીત લેખકે ગ્રહણ કરવી ન જોઈએ. સંસ્કૃતમય શૈલી જનસમૂહને કામ ન લાગે. સાહિત્ય સર્વત્ર અને સર્વ લોકોમાં ચાલે, તો જ તેનો ખરો ઉપયોગ છે, અને તો જ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે. આના સંબંધમાં વિદેશી અને દેશી વિદ્વાનો શું કહે છે તે જોઈએ.

સાંન્વય વ્યાકરણના કર્તા મી. ખીમ્સ લખે છે, કે “ભાષા-શાસ્ત્ર વિષેની આજ સુધીની શોધો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે, કે સર્વ ભાષાઓના વિકાસનું વિવર્ધન થાય છે, તે કંઠાર ગૂંચવણ ભરેલાથી કુમળા ને સાદા રૂપમાં થાય છે. આ તત્ત્વ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ રૂપોમાં ફેરવવી એ અયોગ્ય છે એમ હરે છે.” ખીમ્સ આગળ જતાં લખે છે કે અંતરવેધ (ગંગા જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ), ન્યાં જૂદા જૂદા વિચારસૂચક સંસ્કૃત શબ્દો હયાત હતા, ત્યાં હમેશના ઉપયોગ વડે તે ધીમે ધીમે સાદુ રૂપ પકડતા ગયા, અને તે પ્રદેશની ભાષા—હિંદી—આ પ્રમાણે તદ્દભવ રૂપોમાં ગળ્યર થઈ. આજણોની એક મોટી કલ્પના એવી છે, કે દેશી ભાષાઓને,

દાખલા તરીકે જગાળાને, શુદ્ધ કરના ને સુધારના માટે દરેક શબ્દને તેના સમ્પૂર્ણ મળ કપમા લઈ જવો, અને નદીને તેના મૂળ તરફ વહેવરાવવી તેમને ડમનસીએ પણ સંજ્ઞા દુનિયાને સદ્ભાગ્યે બોલાતી ભાષા ગિયે તેમ થઈ ગઈ એમ નથી, પણ તે ડઈક અશે ગ્રથોમા — ખાસ કરીને ગાળાઓમા ચાલતા પુસ્તકો, જે અગ્રેજીએ લખાવ્યા હતા તેમા—થઈ શક્યું એ નિચાઈ એટલા પૂર્ણ રીતે પ્રચારમા આવ્યો કે ખગ જૂના તદ્દભવોનો પુસ્તકમાથી કેવળ બાહ્યના થયો, અને સખ્યાબધ તત્સમોને તેમની ધોરોમાથી ખોલી કાઢનામા આવ્યા અને તેમનું પુનઃપ્રાપ્ત રાજના ઉપયોગમા આવ્યું x x x અને પ્રાતોમા પ્રજાની ભાષાને પુસ્તકોમાથી દેખાડે આવ્યો, અને તે હવે તોકોના મોમ' નાસ દરી ગઈ છે x x x મગરીમા તત્સમ શબ્દોનું અધિપત્ય સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ ભાષા, મર્વથી બેડોળ હતી, તેને ઉન્નત કરના માટે સમ્પૂર્ણ ગમ્દોને સજ્જન કરનાનો માર્ગ લેવાયો.

મી અિઅર્સન જગાળા ગિયે કહે છે કે બોલનાની અને લેખનાની ભાષામા બહુ ઝેર છે સાહિત્યની ભાષામા જેમ સમ્પૂર્ણ ભગ્ય છે, તેમ તેના વ્યાકરણમા પણ તકાનત છે ગઈ સદીની ગરબાનથી અગ્રેજીની અમર નીચે સાહિત્યની ભાષા શક થઈ, ત્યાં સુધી તળપદા કાવ્યસાહિત્યમા બોલાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપમા નપગતી અગ્રેજીએ અવ્યા પછી ગદ્યની જગ પડી, અને તે પૂર પાડવાનું કામ સમ્પૂર્ણ પડિતોને હાથ આવ્યું ઓગણીરામી સદીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમા ગદ્યભાષા ઉત્પન્ન થઈ તેના કરતા નધારે ઢટાળા બરેલ—ભયદર (' મોન્ડ્રમ ') ભાષા ધાગવી મુશ્કેલ છે ઉત્તમ નિયયો ને ઉમદા વિચારોના પુસ્તકો લખાયા, પણ તે એવી ભાષામા કે જેમાથી ખરા જગાળી ગમ્દો આગરે હં ટકા બાદ થયા, અને તેમને હામે સમ્પૂર્ણ ગમ્દો એના લેનાયા કે જેમના ઉચ્ચાઈ લખનાર પોતે પણ દરી ન ગઈ પાગના પં નર્પમા આ બેહદ સમ્પૂર્ણ તત્ત્વ દમી કરના યતન થાય છે પણ તે ફતેહમદ થતા નથી આમ થનાથી ખામ નીખવ્યા મિનાય જગાળી જગ સાહિત્ય સમજી ગમ્તો નથી જગાળીઓ પુસ્તકની સમ્પૂર્ણમય ભાષાને સાધુ—જિયો ભાષા કહે છે, પણ તેમની ખરી ભાષાને જે નિયયણ અપાય છે, તેનો અથ મનુર ભાષા થાય છે, તેને જખતી નખને તત્ત્વામા આવે છે આ તો ' ઇતિદામ ફરી ફરીને ક્યન કર છે, ' તેનો એક દાખલા છે "

મરાઠી ભાષાના સંબંધમાં એ જ વિદ્વાન કહે છે કે “ તેમાં લોકપ્રિય એવું પુષ્કળ સાહિત્ય છે. કવિઓ ખરી દેશી ભાષામાં લખતા, અને બહુ ભાગે તદ્દલ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા. તેને પરિણામે હાલ પણ તેવા શબ્દોમાં તે ભાષા સધન છે. મહારાષ્ટ્રી પંડિતોએ જો કે પાછલા વખતમાં તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ભાષા બુલંદ કરવાના યત્નમાં કેટલીક ફતેહ મેળવી છે, તથાપિ તે બંગાળીઓ જેવા પૂર્ણ રીતે દ્રાવ્યા નથી.”

સન ૧૯૦૧ના વસ્તી પત્રકના વૃત્તાંત(‘રિપોર્ટ’)માં જણાવ્યું છે કે “ ચાલુ બંગાળી પુસ્તકમાં ગણતરી કરતાં સેંકડે ૮૮ ટકા શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો માલમ પડે છે, તે જેમ જરૂરના નથી, તેમ તેમને હામે તળપદા શબ્દો મળી આવે છે. તેનું પરિણામ ઘણું જ શોક-જનક આવ્યું છે, કેમકે સંસ્કૃત ન જાણનાર તે સમજી શકતા નથી, એટલે લોકોનો મોટો સમૂહ એથી વિમુખ રહે છે. બીજી ભાષાઓમાં હિંદીને પણ એવો ચેપ લાગ્યો છે, કેમકે તેનું મધ્યખિંદુ જે કાશી તે સંસ્કૃત વિદ્વાનોના હાથમાં છે. હિંદીનો શબ્દભંડાર અને વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ અંગ્રેજી કરતાં ઊતરતી નથી, તો પણ હમણાંહમણાં એવું વલણ પકડાયું છે કે લાખો લોકોને વાંચવા માટે નહિ, પણ થોડા સાક્ષરોને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા માટે ગ્રંથકાર પુસ્તક લખે છે.”

ઈતલીના પ્રખ્યાત દેશભક્ત અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્ય સંબંધે વિચારો “ નવજીવન ” માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે “ સાહિત્યે પ્રજાજીવન ઉત્પન્ન કરવું હોય, તો દેશની રજેરગમાં તે વ્યાપી જવું જોઈએ મજૂરોનાં ઘર સુધી અને ગામડિયાનાં ઝુંપડાં સુધી એણે પહોંચી જવું જોઈએ. ”

દશમા બંગાળી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ શ્રીયુત આસુતોપ મુકરજી પોતાના અમૂલ્ય ભાષણમાં જણાવે છે કે “ દેશના જનસમાજને જો ખરે રસ્તે ચઢાવવો હોય, તેને મનુષ્યત્વ આપવું હોય, બંગાળી જાતિને એક મહાન જાતિમાં ફેરવી નાખવી હોય, તો જેવડે તેમના મનની સંપત્તિ ઉતરોત્તર વધતી રહે તેવો ઉપાય કરવો જ જોઈએ.” વળી તેઓ કહે છે કે “ કેળવાએલ તરીકે ઓળખતા મુઠ્ઠીભર બંગ-સંતાન પોતાના જ્ઞાનભંડારથી ભલે ગમે તેટલા વિભૂષિત હોય, તો પણ તેમની પાછળ અને ચારે બાજુ ફરતા જે આ કરોડો

બગાળીઓ છે, તેમને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની સાનિધ્યમાં બેસી નહિ લાવે, ત્યાં સુધી બગાળનો ખરેખરો અભ્યુત્થે થનાતું માની શકાતો નહિ”

બગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ લખનાર બ્રિટિશ ડ્રોજીસ્ટા નિદાનોને સાદી મરણ ભાષા નાપગવાનો બોધ કરે છે અને જગત-વિખ્યાત ફિગ્ગી દ્રનાથ બાણુ ઘણી ખરી સાદી જ ભાષા નાખે છે

આપણા સાક્ષરો એવું કેમ કરી શકતા નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બચપણમાં તેઓ ચોચા ધોગણુ જોડતું ગુજરાતીનું જ્ઞાન મેળવીને અંગ્રેજી બણવું શરૂ કરે છે તેમને અંગ્રેજી જેની અધરી ભાષાની માથે બીજી ભાષા કેય કે ફારસી (સફેવાઈને માટે) અથવા સન્કૃત લેવી પડે છે, તથા સર્વ જ્ઞાન અંગ્રેજી દ્વારા મેળવતું પડે છે તેથી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને તરત મળતી નથી ગુજરાતીમાં દર્ધ લખવું હોય, ત્યારે પ્રથમ વિચાર તેઓ અંગ્રેજીમાં જોઈવે છે અને પછી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારના જાય છે, ત્યારે ભાષાના શબ્દ નહિ જડનાથી તેઓ ફારસી, સન્કૃત કે વખતે અંગ્રેજી શબ્દો મૂકી દે છે અંગ્રેજી ને ગુજરાતી ગાળા આવે તો તેઓ ગુજરાતી વાચવાની ભાગ્યેજ દગ્ગાર કરે, પણ અંગ્રેજી છાપુ ચિત્ત દર્ધને અથગતિ વાચી જગે ગુજરાતી પુસ્તકો ખરીદવાની કે વાચવાની તેઓ દગ્ગાર કરતા નથી તેમના ધગ્ગી પુસ્તકનાળા (જો હોય તો તે) માં ગુજરાતી ત્રથો દનચિત જ જોનામાં આવજો તેમને ગુજરાતી લેખ લખના કહીએ, તો નેઓ દહેશે કે અમને ગુજરાતીમાં લખવું નહિ આવે દહે તો અંગ્રેજીમાં લખી આપીએ માતૃભાષાનો પ્રિયો અભ્યાસ થયાં નગર તેઓ તેમાં મારું લખી ન શકે એ દેખીતું છે

સન ૧૯૧૧ના નવ્તીપત્રક ઉપગ્રંથી જણાય છે કે દગ્ગાર ઉગ્તક ઉપરાત કુખ્યાઓને શહેરોમાં લેખીએ તો પણ શહેરોની વસ્તી માત્ર ૭૩ થાય છે, અને તેમાં પણ નોકરીચાકરી અર્થે, મહેનત મજૂરી માટે કે અન્ય કાગણે ગામડાના લોકો આવી વસેના હોય, તે બાદ કહીએ તો શહેરોની વસ્તી પાંચ દકાથી પણ કમી થાય, અને નાગરિકોમાં પણ સુશિક્ષિતની સખ્યા બે દકાથી નડુ હોતી નથી મતનગ કે ગામડાના લોકોની વસ્તી મેદો હરડું થી હપ દકા ગણાય,

એટલે હવે ટકા બોલનારની ભાષાની અવગણના કરવી એ યોગ્ય નથી. પુરવાસીઓને ગામડાની ભાષાનો પરિચય બહુ થોડો હોય છે. શબ્દોનો મોટો જથ્થો ગામડામાં વપરાય છે, પણ તેમને આપણા સાક્ષરો ગામડિયા કે ગ્રામ્ય ગણી હસી કાઢે છે, અથવા તળપદા શબ્દોની મજાક કરે છે, સ્થાનિક અને પ્રાંતિક શબ્દો માટે પણ અણગમો બતાવે છે. ગામડામાં જે બહુ અશુદ્ધ શબ્દો વપરાતા હોય તેને ભલે સુધારો કે છોડી દો; પણ એ વિષે ભાષાશાસ્ત્રી મી. ખીમ્સ કહે છે કે “ગામડિયા બોલીમાં ભાષાનાં અધમ કે બ્રષ્ટ રૂપો છે એમ માનવું ને ભૂલ છે. એવી બોલીઓ—શાખાઓ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી બહુધા જણાય છે. તેમાંની એક સુધરે, તેમાં સાહિત્ય ઊપજે, કે ખીજ ભાષાઓની મદદથી તે વિકાસ પામે; અને ખીજો તેમની મૂળ સ્થિતિમાં જ રહે; તથાપિ વિકાર પામ્યા છતાં ઘણીવાર શબ્દોનાં જૂનાં ને શુદ્ધ રૂપ જે એડાએલી બોલીએ છોડી દીધાં હોય, તે તેમણે જાળવી રાખ્યાં હોય છે. ભાષાની શાખાઓ—બોલીઓમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. શબ્દોનાં મૂળ અને વ્યાકરણપ્રયોગો શોધવામાં બોલીઓ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે ‘ભૂ’ (ભવામિ, ભવસિ, ભવતિ, ઈત્) ઉપરથી ‘હોના’ કેમ થયું. તે ભોજપુરીમાં ચાલતા ‘ભા’ ને ‘ભયા’ ઉપરથી શોધી કઢાય. કેટલીકવાર ભાષાની સ્થાનિક ખાસિયતો તેમાંથી મળી આવે છે.” મી. ખીમ્સ આ વાતના સમર્થન માટે હિંદીના દાખલા આપે છે, અને જણાવે છે કે “હિંદી જેમ સ્થાનિક શબ્દોના ભરણા માટે જાણીતી છે, તેમ પંજાબી, અંગાણી, મરાઠી, ને ગુજરાતી પણ છે. સ્થાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો ભાષાનો કોશ ઘણો સધત થશે. એવા શબ્દોની ખાસ ખૂબી એ છે, કે તે ઘણું કરીને તેમનાં જૂનાં રૂપ બતાવે છે. હાલની ભાષાઓનું મૂળ ખોળી કાઢવાનું કામ સંતોષકારક રીતે પાર પાડવું હોય, તથા જે સંસ્કૃત અને આજની ભાષાના વચલા વખત ઉપર જે અંધકાર-પિછોડી છવાઈ રહી છે, તે દૂર કરવી હોય, તો ગામડાની બોલીઓ દ્વારા થઈ શકશે, એવી મારી ખાતરી છે. ઘણીવાર હલકા વર્ગોના મોંમાંથી નીકળતાં તુચ્છકારવા જેવાં વચનોથી અણધાર્યાં તેમ અતિ કદિન પ્રકારના પ્રશ્નો (‘ગ્રોક્ષેમ્સ’)નો નીકાલ થઈ જશે.”

વિદ્વાનો ગામડાના કે પ્રાંતિક શબ્દોને બ્રષ્ટ ગણે છે; પરંતુ

આપુનિંદ સર્વ આર્થ બાપાઓ એક ગીતે બ્રહ્મ જ છે તેઓ પ્રાકૃત-
માથી અપવિત્ર નાગ ઝીલગી આવી છે તેમા ચાલના રાખેને બ્રહ્મ
હોવા કરતા કોમળ ને મધુર કહેના બોલેએ એમ જ્ઞાતા જે અતિ
બ્રહ્મ હોય, તેમા થોડો સુધારો કરીને પણ તે નાપગના ભેદેએ
મેટકો ને હલનગે ગળેદો સુધાર્યો નગર ચાલી નકેએમ છે જે સ્થા-
નિંદ ને પ્રાતિંદ ગળેદો ખીજન ગળેદો માથે બેગા કરવામા આવે, તો
ગુજરાતી કોન એક લાખ કરતા પણ વધારે ગળેદોનો થાય, એવો
મારો અડસદો છે જેને અતિબ્રહ્મ ગણનામા આવે, તે પણ બાપા-
નાશ્રીઓને કામના થઈ પડે છે દાખલા તરીકે ગામડામા બાળકોને
બિનડાની છાના ગખના દે છે, કે 'ઓ પેના મણુમઠિયાને બોલાવુ
કે ?' મણુમઠિયો તે મનમથનો અપવિત્ર છે દરો જમનાનુ નોતક
આપના 'અગદનુ કહુ છુ' એમ મેરા બોલે છે અગદ તે અત્તમસ્ત્ર
(અન્ન=કાચુ ધાન્ય—ફૂલ વગેરે+અન્ન=ખાવુ) ઉપગ્રથી થયો છે
એસતા વર્ષના દિનસને જાલ(ઝાર)પટોળા કહેનામા આવે છે તે
જુહાર પ્રતિપદા ખતાવે છે 'પેલા કુળિયામા જાનમેઈ મચી છે, ને
પેલી પોળમા આહીદોળ ચાતે કે' એ બંને ગળેદોનું મૂળ મોહોગમમા
નપગતો યાદુમેન ગળેદ છે (જાન્ય અહીમેનુ મૂળ પણ તેમ જશે)
નનાઈ સગખુ તો એ કે અગ્રેજ મિપાર્ડિઓ('મોલારો')એ
હુમેન-હોમેન ગળેદો માબળીને હોમમનત્રેમમન મોહોગમ તહેવારને
લગાડી દીધા ગળેદ જેમ બ્રહ્મ કે નિંદાગી થાય છે, તેમ તેના અર્થમા
કેવું પડે છે, એટલે કેટલીક નાગ તે ચકનો ને ઘણીનાગ જતગતો અર્થ
ખતાવે છે કોઈ જગપૂતને ટેડાને બંને તિર્યક કહીએ, કે બકા—
માદાને બંને વક કહીએ તો તે ગુરમે ચર્મ જો એજ ગીતે ખતગી
—ખાતરીને હામે ક્ષત્રિય કે ગણુ—ગણુને ટેડાએ ગળત નાપગીએ
તે ચાતે નદિ જોગને ગરોડો, વિનાગુને નકારવુ, બદ, બટ ને બાટ,
પડિત ને પડ્યા, આન, મનાન, નદાનણ ને નાદ (નાસ), એ
સમાનાર્થ નપગતા નથી પ્રાતેકે ગળેદો જર્મએ તો એક વસ્તુ મોટે
અનેક ગળેદો મળી આવે કે દાખલા તરીકે ચોડા તાનને તપન,
ધખણી (ઉત્તર ગુજરાતમા), ધીન્ડી, બળાગર ને કે શ્રીઓ
ઓવારણા હનારે છે તેો ચાણુ, વાગી-નહ, બના લડ, દમર (ઉ
ગુ) મ્હે છે, દાગિયાને ઉ ગુ મા ખબાર, ગમ્ડો, ધાકડા, પગ્ના
ગિયો, અગગિયો કરે છે કપડા નીનનાગને દગ્ગ, ચુઈ (સઈ), મેનાઈ,

ગાંભુ, ચુકણ (ઉ. ગુ.); શેરડીના ચૂસવા લાયક કડકાને ગંડેરી (સુ) ગણવા—ગણવા—(મધ્ય ગુ.) માદળિયો (કાઠી.) અને પીતાં—પૈતાં (ઉ. ગુ.); પૈસાને સવાકો—દોઢિયું (સુ), જંઈ, જનાદી, જનાવાદી (મ. ગુ.) અને કાવડિયું (કાઠી.); એ સર્વ એક અર્થે સાહે છે. વળી બચ્ચી, ચૂમી, બોકી, બોસો, કોકા (ઉ. ગુ.) સમાનાર્થ છે. એક ઠેકાણે ઢગ એટલે બહુ, બીજે સ્થળે વાદળાં, ને ત્રીજી જગ્યાએ બળદિયો કહેવાય છે. જાડી હલકી ડાંગરને સુરત તરફ કડો, પૂર્વ ને ઉત્તર ગુજરાતમાં વરી, મધ્ય ગુજરાતમાં સાડી અને કાનમમાં ઢુંઢણી કહે છે. કેટલીક વાર એક પ્રાંતના શબ્દ ઉચ્ચારતાં બીજા પ્રાંતવાળાને હસવું આવે છે. મોટા વાંદરાને મેં બૂઠ (વૃદ્ધ—ઉપરથી) કહ્યો તેથી સુરત જીલ્લાના સાંભળનાર હસી પડ્યા. સુરત તરફથી એક બાઈએ વડોદરા સ્ટેશને કહ્યું કે મારી છોકરી વીઆઈ છે, તેથી સાંભળનારા હસવા લાગ્યા. સારા ઘરની દીકરીને છોકરી કહેવા જતાં કાઠિયાવાડના લોકોને માહું લાગે છે. સ્થાનિક અને પ્રાંતિક શબ્દોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે, તેમાંથી થોડાક દાખલા નીચે આપું છું; એમાંના કોઈ શબ્દ બીજા પ્રાંતમાં પણ વપરાય છે.

ઉત્તર ગુજરાત	અર્થ	કાઠીઆવાડ	અર્થ
કીચુડિયું	હિદાળો	પારેઠ	આખડી ગાય
ખોટ	ઢેકું	વરોલ	વાંઝણી „
જેદર	ધેટું	સોડવું	સડવા, હોહવા દેવું
ટૂંખો	મહેણું	રેટું	રવડતું
તીરથ	ગધેકું	હટાણા	બજાર ખરીદી
તોલડ	મૂખ	અભોલ	ઠોઠ
પખાલ	જીલાખ	ડકર	બહેર મારી ગયેલ
પેંડાર	ગોવાળિયો	ગભુ	છેક નાતી
ભેંડો	તડાકો	ઉકરાટા	કમકમી
મગદળિઓ	ખોટી સાક્ષી પુરનાર	ખીસર	ઉતરાણુ
વહાવુ	ઘોળપું	ટણુડી	ટાયલી
દોડો	રખારી	ધડકી	ગોદડી
રાયલી	ગોદડી	કાટલાં	વસાણાના લાડુ
રાથો	થેલછાવાળો	બજાર	તમાકુ
રેડો	વાઝડો	ખીજડો	સમડો

દક્ષિણ ગુજરાત અર્થ	પૂર્વગુજરાત અર્થ
વરેડ	ચીતો મટો ખપગડાથી આતરો
ગાદી	નાની ગાડી અથવા ભરી લેવો તે
	૫૦ મણ દડા વાસના ખપરડા
આદ	ધરી ચોપા પગમાળા
પોગિયો	ઢોદરો મનખ દામી, ગોડી
કુથે	દડી વડાગણ સદગ
વીગબોણ	વીગણ ભમગલાલ ખાન કુમાર
કાઠો	ધરપામેનો નાડો ઓડણ નરાણ પાસે ઢોગ બે-
દિયુ	પૈસાથી હલક નાણ સનાની નગા
ઝાસતુ	નાખતુ ઉસ નખોદ
ઉબાધિયુ	ઉધિયુ મણુડ હીલ, મણુડ
વારડો	પરેગમણી મોયરો ચદન વો
મુપડા	આણુ વળાવતા ભામ ચામડા માટે મરેલા
	દન્યાને આપે છે તે ઢોગ લઈ જવાનું કાસ
ખાજણ	ગ્રીધ્મી ખાડી ખાજરુ લગન વેરો ખેડતો પામે
ભાત	ડાગ દાતી કુગરી
થગ	ચૂડાનો નિગિયો મફદ ચળકતો પત્થર
	ગપોર જમીન પર તરી આવેલી
	પત્થરની છાટ

મધ્ય ગુજરાત અર્થ	મધ્ય ગુજરાત અર્થ
દટના	ચોચિઉ થોન લાગ
જુનડી } નાની અગરખી	વાલરુ વાન, ચોળા, તુવેગ
આગણ }	વગેરનું બેગુ વાવણ
બેડુ-બેગુ	ધજા નધરાળ બેદરનર
ધાણુ	મોદુ દુર્યુ ચોમગણ ચાગચેણ વાગી બડી
નગજ	તદન નગધુ છોકરુ
મગતરી	વાજળી કુચનમારી ખિઆ
મરહટ	કરકર નમી નાની મરી

અમેછ ગાંધાના અર્થ આપના (કીડ) એટલે બકરીનું બચ્ચુ,
(વૅગ)-ધેટાનું બચ્ચુ, (મહિદ)-ગાયનું ટોણુ એનું મુખર્જી

એક લખનારે જાણ્યું હતું; કેમકે બકરીના બચ્ચાને લવારું ઘેટાના બચ્ચાને હલવાન, ગાયના ટોળાને ગોર, ધણુ (કાઠિ.) કહે છે તે તેના બાળુવામાં નહિ હોય. કાઠિયાવાડમાં બળદના ટોળાને બાળદું અને ભેંસના ટોળાને ખાડું કહે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઊંટના બચ્ચાને ખોતડો કહે છે. સંસ્કૃતમાં પોત (કરિપોત) એ હાથીના બચ્ચાનું અને અને હસ્તિક એ હાથીના ટોળાનું નામ છે. (પેરેપેટ વોલ) ને કાઠિયાવાડમાં હૈયારખી કહે છે, (હેમસેટ) ને (પૂ. ગુ. માં) મુઆડું, (કેયમેંટ) ને આવણું, કાઠિયાવાડમાં (શોપિંગ) ને હટાણું પૂ. ગુજરાતમાં (કર્વોર્ટીઝ) ને તિરિયો, દુવાલ ને અંગુછો-અંગડુછો (ચરોતર) તથા હજુરિયો (ચરોતર) કહે છે. ઊભા રહેવું, નાતરું કરવું એવા બે શબ્દને હામે ઊભવું, ઘરગવું એવા કાઠિયાવાડી એક શબ્દથી ચલવી લેવાય છે.

પ્રાચીન કવિઓ ગામડાના ને પ્રાંતિક શબ્દો તથા રૂપો દૃષ્ટી વાપરતા, અને તે અદ્યાપિ મૂળ રૂપે કે થોડા ફેરફાર સાથે ચાલે છે. દાખલા તરીકે પદ્મનાભ, ભીમ, શિવદાસ, મુનિશ્રી ગંગવિજયના ગ્રંથોમાંથી થોડાક નીચે આપું છું.

‘કાન્હડદે પ્રખંધ’ :—પાહિ-પાહે (પાસે); રિખી-રિસી-રૂસી; મુધી-સીધી; પીઆરા-પરાયા; તિણી-તિણે-તેણે; કેથું-કેથે; પાતિગ-પાતક; સરૂપ-સ્વરૂપ; આજ-હજ; વખ્યાત-વિખ્યાત; માડિસિ-માંડીશ; પર્ઠસિ-પેશી.

‘ગોડશ કળા’ :—ભેમ-ભીમ; વેનતિ-વિનતિ; આક્ષાત-આખ્યાત; મુથી-મોથી; માગેસ-માગીશ; કરેશ-કરીશ.

‘હંસા ચારખંડી’ :—સાખધી-સર્વ; કુણુ-કોણુ; પછે-પછી; દખી-દુખી; ભેભીત-ભયભીત; થાશું-થઈશું; કરતો-કરત; લાવિશ-લાવેશ; ગણેશ-ગણીશ.

‘કુમુમશ્રી રાસ’ :—વેંટી-વીંડી; ખિણુ-ક્ષણુ; કિમ-કેમ; પરજન-પ્રજન; ઉપગાર-ઉપકાર; કહેસ-કહીશ; આખ્યુ-આખો; વખાઈ-વખારો.

વળી ‘મુઘવાવબોધ ઔકિતક’માં આપેલાં રૂપ, જેમાં લહિયાથી બગાડ થયો નથી, અને જે પંદરમા શતકના મધ્ય ભાગમાં વપરાતાં તેમાંનાં થોડાંક વિશેષ મુકાબલા માટે નીચે આપ્યાં છે.

પ્રાચીન રૂપ	ગામડિયા રૂપ	મ મૂળ
તિહા	તિહા	તન
જિહા	જહા	યત્ર
ઢાલિ	ઢાલી	દસ્યે
ગિર્ધ	ગીર્ધ	ગત
અજી	અજી-હજી	અઘાપિ
હુઠિ	હુઠિ	અગતુ-ભનતુ
એસિહિ	આયુ	અનીચીન
હનડા	હનડા-અનણા	અનુના
માહરહિ	માહરો	મમ
ગિપિતુ	ઉપિહુ-ઉકેર	ઉપરિતન
અનેગઈ દીમિ	અનેરે દીમે	અન્યેલુમ્

કેટલીક વાર નહેંગી કરતા ગામડિયા રાખેલા વધારે ગુદ્દ હોય છે જુઓ પિતૃનામ ઉપરથી પ્રાકૃત પુષ્કા ઉપરથી ઈર્ષ, ઈર્ષઅર (નૈન સાહિત્ય) કુર્ષ, (હીદીમા કુશી-કુશુ) ને નહેંગીમા રોઈ કુત્ર-કેત્યે (સુતર બણી), કયા-કયહા (નહેંગી), બૂમિ-ભુઈ, બો, બોમ અને શહેરી બોય કાકિયાનાડ ચાદતો ને આપણો ચાતો આપણી ચકની ને સુગતી ચનીમાથી દયો નાખદ ગુદ્દ ?

નિદાનો બે ટીકા કરવાને બદલે તળપદ ને પ્રાતિઃ ગમ્હાને પસદ કરે, તો તેમનું અનુકરણ બીજાઓ નહર કરશે એ- માશ્રે પમરુ જેવો બ્રહ્મ શબ્દ વાપર્યો, કે તે બીજાઓએ ઝાપી લીધો એ જ રીતે મહેરુ, મનમધુ, મોડતુ, મોડમ, મોદડા જેવા નામો પણ નાપગવામા આવી નકે બમે ત્રણમે વર્ષ થયા પેટીપટાગ મેવતો “અનેરો” શબ્દ એકે પમદ કયો તેને બીજાઓએ વધાવી લીધો એવીજ રીતે મુદા, હેનામા, ઉધઝતુ, ઉચત્તુ, પયામ, આદણીએ આપોપુ, લાઠ, કચડુ, અને પ્રાચીન કવિઓએ નાપરેલા રાખેલા ઉપયોગમા લેવાય એ જવેગીનાને “ઉમે છે એતો” પ્રયોગ નકુતવા નાટકમા પ્રથમ નાપયો ત્યારે તે વિશે ટીકા થઈ હતી પણ તે વપગનમા આવતો થયો કે એક નિઠારે પગડયા નાખ્તો ઉપયોગ કયા, તે બીજાઓ નાપસદ પડ્યો, પણ ગુજરાતમા તો પગડમા (નૈન સાહિત્યમા પણ) ને પગડયા નામો જ ચાતે, દોર્ષ પગિ-કમળ નથી કહેતુ એક માતરે “વાગેગમા પડેલી પૂણી” એવી

ધરગથુ કે ઐરાંતી કહેવત કામમાં લીધી, ના યીજનઓ આંટી ઉકેલવી કોટકું ઘૂંચાયું, પેટ બાળીને સાંચું ને દીવો બાળીને કાંત્યું. પાયો ટેર્યો, ટાપશી પરી જેવી કહેવતોને ઉપયોગમાં લેશે. આમની સભામાં રાજકીય ભાષણ આપતાં એક વિદાને આંટી ઉકેલવી (‘ હુ અત્રેવલ્લ ધી સ્કીન ’) એવી કહેવત વાપરી હતી. જોનસન અને મેકોન્ને જે લાતિન અને ગ્રીક શબ્દોનું ભરણું કરીને પ્રૌઢ કે સંસ્કારી ભાષા લખતા હતા, તેમના વારા વહી ગયા છે. હવે ભાષણો, લેખો ને પુસ્તકો સાદી ભાષામાં જ લખાય છે (જુઓ કેમ્બ્રિજનાં વિજ્ઞાન સંગ્રહી નવાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો). સ્વતંત્ર સંસ્થાનના નામાંકિત પ્રમુખ વિલ્સન રાજકીય જેવા કઠણ વિષયો બહુ સાદી ભાષામાં લખે છે.

કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાદી ભાષા એ વિચારવાની સાદાઈ—ગરીબી બતાવે છે, તેની વિશ્લેષણ ઉપલાં દૃષ્ટાંત બસ થશે.

સાદી ભાષાની તરફેણમાં મેં ઘણા ઉતારા આપ્યા છે, કેમકે મારું દૃઢ મત એવું છે કે જનસમૂહના હિતને અર્થે સાહિત્યનો મોટો ભાગ એવી ભાષામાં હોવો જોઈએ. મારો હેતુ સાક્ષર વર્ગને ગેરશ્રદ્ધાસાક્ષ આપવાનો નથી. અંગ્રેજીમાં જે અર્થ ‘ મેન ઓફ લેટર્સ ’ વપરાય છે, તે જ અર્થે સાક્ષર શબ્દ વપરાય છે, અને તેનો અર્થ ભણેલા—વિદ્વાન એવો થાય છે; પણ ભણે તે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફારસી કે અન્ય ભાષાનો વિદ્વાન હોય. એમ છતાં હાલ ગુજરાતીમાં કેટલાક લોક સાક્ષર એટલે સંસ્કૃત જાણનાર વિદ્વાન એવો અર્થ કરીને તેમને નિંદે છે પણ ખરા; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. સંસ્કૃત જાણનાર લેખકો ભાષાના ભૂપણ-રૂપ છે. તેમને માટે હું હિંચું મન અને ભારે માન ધરાવું છું. આજ સુધી તેમણે બળવેલી સેવા પ્રશંસાપાત્ર છે. સ્વ. મનઃસુખરામ. ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ દ્વિવેદી, વગેરેએ સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી તેમ હાલના સાક્ષરો પણ માતૃભાષા પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય રૂઢી રીતે બજાવી રહ્યા છે; કેટલાક સાક્ષરો સાદી ભાષામાં, કેટલાક વચલા વચલા વડની ભાષામાં અને કેટલાક સંસ્કારી ભાષામાં અમુક હેતુથી લખે છે. આ પરિપદની સ્થાપના અને અસ્તિત્વ આપણા સાક્ષરોને જ આભારી છે. સંસ્કારી ભાષા લખનાર પણ ધારે તો સાદી ભાષામાં લખી શકે, કેમકે તેમણે ગુજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોય છે; અને તેથીજ તેમને મારી નામ વિનાંતિ સાદી ભાષા તરફ

પણ નલણ કરના માટે છે સમૃત્તમય અથવા પ્રૌ ભાષામાં પણ થોડા સાહિત્યની અગત્ય છે, એમ દુ જણાવી ચૂક્યો છું

જૈન સાહિત્ય

અપભ્રંશથી માડીને જૂની ગુજરાતીમાં તથા નવી ગુજરાતીમાં જૈન સાહિત્ય વિગાળ છતાં તે ઉપર આજ સુધી ઘણું થોડું લક્ષ્ય અપાયું છે. ગુજરાતીમાં ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા,’ ‘બૃહત્ કાવ્ય દોહન’ અને બીજા પુષ્કળ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતાં સુધી જૈન ભાષાઓ ભાગ્યદીપ્તિમાં આવ્યા નહિ, પરંતુ હવે તેમની આખો ઊઘડી છે. ગજ-કોટમાં ભરાએલી પરિપદમાં રા, મન સુખ નિ કીરતયદ મહેતાએ જૈન સાહિત્ય વિષે વાચેલા નિબંધ અને મુરતની પરિપદમાં નાચેલા એ દવાનતો નિબંધ એ બંનેએ જૈન સાહિત્ય ઉપર સારો પ્રભાવ પાડ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં ‘શીલનતી રાસ’ હપાયા પછી કેટલાક છંદા અથવા બહાર પડ્યા છે, પૈકી ‘જૈન કાવ્યદોહન’ પ્રથમ ભાગ રા મનસુખલાલ રાજભાઈ મહેતાએ, ‘ઐતિહાસિક રાસમાળા’ (પ્રથમ પુષ્પ) અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રચારક મંડળીએ, ‘માધનાનળની કથા’ ‘સાહિત્ય’ માસિકે, ‘નિમળપ્રમથ’ રા મણીલાલ બકોળભાઈએ હપાવ્યા છે. વળી શ્રી ‘આનંદકાવ્યમહોદધિ’ના મૌકિતકો રા જનશુભ સાહિત્યકે જવેરીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માડ્યા છે. પરંતુ આ તો માત્ર ચચૂપ્રવેશ ગણી શકાય. રા મનસુખલાલે ‘જૈન રાસમાળા’ની પ્રથમ ટીપ હપાવી તેમાં ૩૬૩ પુસ્તકોના નામ આપેલા છે, અને તે પછી તેની પુરવણી રા મોહનલાલ દવીચ દેસાઈએ સ ૧૯૭૦માં પ્રગટ કરી, તેમાં બીજા ૨૭૮ અથવા નામ જાહેર થયા છે એ ગિનાય હજી બીજા ઘણા અથવા જૈન બહારમાં ને અન્યત્ર પડી ગયેલા છે. રા મોહનલાલ જણાવે છે કે જૈન કાવ્યસામગ્રી એટલી બધી છે કે ગુજરાતી ગ્રંથાનામાં પ્રગટ થએલ ‘બૃહત્-ન્યોહન’ જેના આગામાં આગ મો ભાગ સહજ પ્રગટ થઈ શકે એમ છે, કે જેનોએ ગુજરાતી સાહિત્ય આજુ ખિનબધુ નથી, બલકે જૈનેતર પ્રજા કરના પણ અનેકધા વિશેષ ખિનબધુ છે.

જૈનમધુએ સમૃદ્ધિદાન છે, તેથી આના રાખનામાં આવે છે કે તેમના નાપદાદાઓએ રચેલા તથા બહારમાં આવેલી ગાયેલ અથવા હપાવી પ્રસિદ્ધ કરનામાં તેઓ પાછી પાતી કાઢશે નહિ. જૈન સાહિત્ય જેમ ભાષાનો ઇતિહાસ ને નિગમ જણના માટે અગત્યનું

ગાઠ શ્રીશુદ્ધિસાગરમુરિ (જેમ ૥ બાનન ત્રય બહાર પડી ચૂક્યા છે),
પૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમનિ, રંગેરે જૈનાચાર્યો પ્રાચીન અને અર્વાચીન
સાહિત્યમાં ઘણો નધારો કર્યો એની આગા છે

પારમી માહિત્ય

પારમી વોકો પોતાનો દેશ છોડી મળણ આવ્યા, ત્યારે
ત્યાના ગજની આજાનુમાર પોતાની પેટલવી અને પાંદડ બાપાનો
ત્યાગ કરીને ગુજરાતીને પોતાની માતૃભાષા તરીકે ગીઠારી અને
જે જે સમયે જોની ગુજરાતી ચાલતી હતી, તે તે સમયે તેની
ગુજરાતી તેઓ વાપરતા ગયા તેમનો મહાનાસ શરૂઆતમાં લખતા
તથા ગામડિયા વોકો સાથે વિશેષ હોવાથી તથા ગુજરાતના પોતાની
મૂળની ભાષા ન હોવાથી તેઓ અગુદ્ધ ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરે એ
દેખીતુ છે મોખેદ નેચોસંગ ધનવ, જેઓ લગ્નરેડ વર્ષો ઉપર
થઈ ગયા, તેમણે 'ધજને'ના એક ભાગનું સંસ્કૃતમાં ભાષાતર
કયુ હતુ તેની જગતમાં સંસ્કૃત સાથે ગુજરાતી ભાષા ભેળવી છે
તે દ્વાર પાછળથી કોઈની કૃતિ હોય એવો નર રહે તેથી તે વાત
આપણે છોડી દઈશુ પરંતુ પારમી વેખમેએ સ ૧૪૭૧માં 'ખુર્
અથમ્તાર્થ', અને સ ૧૫૦૭માં 'અત્તારીરા' તે રખતની ચાલતી
ભાષામાં લખેલ છે, એનું ગ નરસિંહગવે 'નસત'માં પાંચુ છે
સ ૧૫૭૬નો ગણા મગને નજરે ભેટ દ્યોનો દમ્તાવેજ તથા દીવમાં
ગહેતા પારમીઓ ઉપર નરસારીથી લખાએયો પત્ર એ જો મે 'નસ
ત'માં આપેલા છે વળી સ ૧૭૩૯ અને સ ૧૭૪૮ના જો નમના
ગ પાહલનજ દેમાઈએ પોતાના વેખમાં પ્રસિદ્ધ દ્યો છે તથા તેમણે
આજથી ૨૩૩ અને ૨૨૮ વર્ષ પગ રચાએના 'આવડનામાં' તથા
'જગતોગતનામાં'માંથી દનિતાના નમના એ જ વેખમાં આપેલ છે, તે
ઉપરથી પારમીભાઈઓ પણ હિંદુઓની માત્ર પાચમો નર્પથી જૂની
ગુજરાતીમાં લખતા આવ્યા છે એની ખાતરી થશે

નવી ગુજરાતી

નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરનાનું પ્રથમ માન પારમી ભાઈઓને
ધો છે, એકે બાપુદેન શાસ્ત્રીએ 'નસપનીતિ'નું ભાષાતર સન
૧૮૦૮માં પ્રગટ કયુ, તે અગાઉ મી ફરદુનજ મગ્ત્યાને
મ ૧૮૧૪માં પ્રથમ ગાપખાનું દાદયુ, અને ગુજરાતીના બીબા

પોતાને હાથે તૈયાર કર્યાં; તેમજ તેમણે સન ૧૮૨૧માં ‘મુંબઈ સમાચાર’ નામના વર્તમાનપત્રને જન્મ આપ્યો. સન ૧૮૪૮માં જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળીએ ‘જ્ઞાનપ્રસારક’ નામનું માસિક બહાર પાડ્યું, તથા એ મંડળીમાં ઉપયોગી વિષય ઉપર ભાષણો ગુજરાતીમાં આપતાં હતાં. એ સંસ્થાના સરનશીન દિંદના દેશબક્ત દાદાભાઈ નવરોજી હતા. હિંદુઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા ને ને નામનું આપાનિયું એ પછી આઠ વર્ષે ‘હયાતીમાં’ આવ્યાં હતાં. સન ૧૮૫૭માં ઔદ વર્તમાનપત્રના બહાર નીકળતાં હતાં. તેમાંનાં માત્ર એ—‘સત્યપ્રકાશ’ અને ‘સમશેર-બહાદુર’ સિવાય બાકીનાં સર્વ પારસીઓ કાઢતા હતા: એમાં રાજાનાં ત્રણ હતા, ને તે ત્રણે પારસીઓનાં હતાં. ‘રાસ્તગોસ્તર’ સ. ૧૮૫૨-માં જન્મ પામ્યું. મલિલાઓને માટે ‘સ્ત્રીબોધ’ નામના માસિકને જન્મ આપનાર પણ પારસી જ હતા. આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર તપાસ કરી, ત્યારે એકલા પેટિટ ઇન્સિત્યુતમાં પારસીઓના રચેલા ગ્રંથ પાંચસે જેવામાં આવ્યા હતા. મતલબ કે પારસીઓનું નવું સાહિત્ય વિશાળ છે.

‘ભારતનો ટંકાર’નું વિવેચન કરતાં રા. રંજિતલાલ પંડ્યા લખે છે કે “ગુજરાતના સાહિત્યનો દોષ પણ ભાગ જે ગુજરાતી સાહિત્યના રસિકોને સૌથી વધારે અજાત હોય, તો તે ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય છે.” તે વિકાન વળી જણાવે છે કે “અત્યંત આવેગભર્યું, અત્યંત રમતિયાળ અને અત્યંત હસમુખુ ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય શુદ્ધ ગુજરાતના સાહિત્યની અત્યંત ઉપયોગી પુરવણી કરે છે.”

પારસીઓને માથે એવો દોષ મૂકીએ છીએ કે તેઓ બહુ અશુદ્ધ ભાષા લખનાર છે. તેમની અશુદ્ધતાના કારણ મેં પૂર્વે દર્શાવ્યાં છે. આપણે પોતે ઘરઘરની જોડણી, પ્રયોગો અને અશુદ્ધ શબ્દો પણ વાપરનારા છીએ. એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે તેમને આપણે ઉત્તમ પ્રતિનાં કાશ, વ્યાકરણ, વગેરે પ્રમાણભૂત સાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે પણ કર્યાં? પારસીઓએ શરૂઆત અશુદ્ધ લખાણથી કરી હતી, પણ તેમાં દિવસે દિવસે ઘણો સુધારો થતો આવ્યો છે, અને રા. કાખરાજી જેવાના પ્રયાસથી ગુજરાતીનો સારો અભ્યાસ કરનાર લેખકોથી તેમની ભાષા સુધરતી ચાલી છે. માત્ર અશુદ્ધતાને કારણે તેમના સાહિત્યની અવગણના કરવી યોગ્ય થશે નહિ, તેમ તેમનું

સાહિત્ય કેવળ અલગ પડી જાય એ પણ ઇચ્છના લાયક નથી આપણે તેમના સાહિત્યની દરકાર કરતા નથી, તેમ આપણા સમ્પ્રત્યક્ષ નના સાહિત્યની તેઓ દરકાર ગણતા નથી આવી ન ઇચ્છના લાયક સ્થિતિ દૂર કરના માટે રા નગર્મિહગન પોતાના બાપલુમા બલામણુ કરે છે કે “ પારસી લેખક બહુઓ સમ્પ્રત્યક્ષ તેમજ ફારસીનો સમ્પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરશે, અને બીજા પક્ષે આપણે કેવળ આડબાર માટે જ સરકારી મથકોમાં આશ્રય કરતા અટકીશું, તો બંને પક્ષ વચ્ચેનું અંતર કાળ ક્રમે તૂટશે ” આ કીમતી સલાહ ઉભય પક્ષ ધ્યાનમાં લે, તો કેવું સારું ? અમારા સાક્ષરોએ પ્રથમ પહેલ કરવી જોઈએ, પરંતુ તેની શરૂઆત “ નવજીવન ” સિવાય અન્યન થયેલી જોનામાં આનતી નથી બિલકુલ તેમજ અનુકરણ કરનાનો પતન દ્રુષ્ટાંતોગિયા હિંદુ લેખકોમાં સચરના લાગ્યો છે પારસી ભાઈઓની ભાષામાં આનંદ લાયક કર પડેલા જોનામાં આવે છે સાહિત્યસભાઓની માફક મુબરુદ્દુ પારસી લેખકમંડળ ઠઈ ઠઈ ઉપયોગી નામ કર્યે જાય છે પારસી લેખકો મન મલગારી, મન તારાપુરવાળા, મન જહાગીર પોલીસનાળા, રા ખખરદાર, રા પાહલનજી દેગાઈ, રા જ્યણજી મોદી, રા ધનજીશાહ, રા રતનજી રોકના, આ આ દત્તાત, રા મહેરનાનજી આદરજી, રા બહેરામજી મહેરનાનજી, રા હોરમજી દોમા-ભાઈ, મિમીસ નામરાજી, મિસ પાલમકોટ, વગેરેના જેવી લખવામાં કાળજી ગણનારા ઘણા પારસી બહુઓ તૈયાગ થશે, તો પારસી ગુજરાતી સુધર્યા વગર રહેશે નહીં કેટલાક હિંદુ સાક્ષરોની પેઠે કેટલાક પારસી સાક્ષરો ફારસી-અગ્રાની ઘણા ગજો વાપરનામાં તથા તદ્દબન શબ્દોને સુધારવામાં માન સમજે છે, પરંતુ તે બગાળ નથી

મુસલમાની સાહિત્ય

ગત પચ્ચિદ વખતે ગ નરસિંહરાવે ઇસારો આપતા સચેદીના નાનજિયાણીએ પ્રગટ કરેના ‘ખેજાનરતાન્ત’માંથી જે નમૂના વાનગી દાખન આપ્યા કે એ દ્રષ્ટિ ખોળી શીના બજનોનું પુસ્તક પોતા પાસે છે, એમ તેમજે જણાવ્યું છે મુસલમાની સાહિત્ય વિષે બાગ્યે-જ કોઈ કંઈ જાણે, તેથી તે વિષે કંઈક નિર્મતાગથી કહેવાની મને જરૂર લાગે ”

જોગલ સાહિત્ય

જોગલજો મૂળ હિંદુજો હતા. તેમનામાં મુખ્ય એ ધર્મ ચાલે છે. ૧ આગાખાની ને ૨ ઈસના અશરી (આર ઈમામને માનનારા). એ સિવાય કેટલાક સુન્ની, સ્વામિનારાયણિયા, ભગત, મસ્ત્રદિયા, ખાનાઈ, તનાસરી, વગેરે છે. આગાખાની પંથનાં મૂળપુસ્તકો સિધી લિપિમાં છે, અને તેની ભાષા ગુજરાતી. કચ્છી અને સિંધીયા ભેળસેળ થયેલી છે. તેજો ખોનાને સતપંથી કહેવાય છે, અને પીરાણા(અમદાવાદ પાસે)નો ધર્મ પણ સતપંથના નામથી જોળખાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે આગાખાનીમાંથી પેદા થયેલો છે. ‘સતપંથ’ શાસ્ત્ર જે રા. એદલજી કાયાએ છપાવ્યું છે, તે સિધી લિપિમાંથી ઉતારેલું છે, અને તેમાં જે પીરોનાં નામ જણાવ્યાં છે, તેમાંના પીર ઈમામુદ્દીન—ઈમામશાહ—એ પીરાણા પંથના સ્થાપક છે, એમ જણાય છે. ‘સતપંથ’ ગ્રંથમાં પીરોની કવિતા છે. તેમાં ઈમામુદ્દીન કૃત ‘નારાયણના દશ અવતાર’ વાંચનારનું ધ્યાન વિશેષ ખેંચે છે. તેની ભાષા ક્ષિપ્ર છે. એ ગ્રંથ પૈકીના દશમા અવતારનું લેખી પુસ્તક કાવિહાના પંડિત કાલીદાસ નાથાભાઈ તરફથી કુરાઈના શેખ મૂળજી હીરાભાઈ મારફત મળ્યું (ખીજા કેટલાક લેખી ગ્રંથો સાથે). ભાષા શુદ્ધ ને સારા અક્ષરે લખેલી છે. જોગલ કે પીરાણા પંથના ગ્રંથોમાં સાલ આપેલી હોતી નથી. રા. કાયા જણાવે છે કે તેમના જૂના ગ્રંથ ઘણું કરીને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વના નથી. ‘સતપંથ’ ગ્રંથને શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે છે. તેમાં પીરોની કવિતા છે. પીર નુરુદ્દીન, પીર કબીરુદ્દીન અને પીર ઈમામુદ્દીન એ મુખ્ય છે. દશ અવતારમાં હિંદુઓના મસ્જી કચ્છ આદિ નવ અવતાર વર્ણવી દશમો અવતાર અરબસ્તાનમાં મહંમદ પેગંબરનો થયો એમ જણાવ્યું છે. પીર સમસુદ્દીને ૨૮ ગરખીઓ નવરાત્રીમાં ગાવા માટે રચી છે. મુમુન ચેતામણી, ચંદ્રભાણ, સુરભાણ, રાજ ગોપીચંદ આખ્યાન, વગેરે બાળતો સમાવી છે, આ સિવાય જોગલ કોમમાં ગવાતાં ઘોળ, આરતીઓ, વગેરે ‘જોગલ સર્વમંત્રક’માં આપેલ છે. તેમાં હિંદુસ્તાની ભાષા પણ વપરાઈ છે. સમસુદ્દીનની ગરખીઓમાંથી થોડીક કડીઓ આપુ છું.

ગુરુ આવીઆ ખીજી રાત કે આવી નાર્યાઆરે લોલ,
તારે બોલીયા મીઠા બોલ ક અળગત નાણીમારે બોને,
તમે મુણુને સરવે સાથ કે ચેતી ચાલજેરે લોલ,
એ તો સારા મકર છે બરપુર ક નીગરે બળુજેરે લોન

નવુ સાહિત્ય

બોમ્બે દામનુ નવુ સાહિત્ય સર્વથી નધાગે ધ્યાન ખેચનાર છે
ના. કાખાની યાદીમાં છપાએના ૧૪૦ ગ્રંથના નામ કે તેમાં જનન-
ચરિત્રો ને અતિદામિત્ર ગ્રંથ ૮૫, વાર્તાઓ નવન-થાઓ ૨૭, 'મમ
મબધી ૮૭ ને બાકીના નીતિ વગેરેના ૫૦૨૫૭ ગ્રંથો છે એ
સિવાય ગેર લાખજ દેવગને કેટલાક પુસ્તક છપાયા છે

પીગણા પંથનુ સાહિત્ય

દમ્બા અનતાગની ઉપર હનીસ્ત આરી છે એ સિવાય બીજા
કે ગ્રંથ મને કાવિડેથી મળ્યા છે તેમાંનો માન એક લઘુ ગ્રંથ " શ્રી
ધર્મામશાહ બાના ગ્રંથ " નામનો છાપેતો છે બે નાનોદયના તેમાંનો
એક તુટક છે, ને બીજામાં મહમદ સાહેબના હક નામ, 'બાજનામુ,'
'દોના,' 'ગુનનામુ,' 'પેગબરી નુરનામુ,' જુદા જુદા વેદની ગાયત્રીઓ,
વગેરે છે એક ગ્રંથમાં વોળ, પદરતિથિ, ગળ્યા, 'નુરનામુ,' 'મોહ
નુરનામુ' (ગદ્યમાં) છે ગદ્યની વાનગી — " તે દુનિઆમાં વેપાર
હગતા, એણે તોન રાખા, વળી બે માપ ગળ્યા ને લેવાનુ મોહુ અને
આપનાનુ નાનુ એણે બળ્યુ ને ચતુર થઈને છેતર છે એણે સાહે-
બની ખીડ ન રાખી, તે માટે એને પેટની તગરદ દીંડી છે " એક
પુસ્તકમાં ગોળ વગેરે નિતા કે એક નાની ચોપડી ગીમાપેનથી
બંધેલી છે, તેમાં સાસનગ, વોળ, આગતી વગેરે છે પીગણા પંથના
બીજા ગ્રંથો પશુ છે, એવી ખાતમી મળી છે

માગરોળના પીરોનુ સાહિત્ય

નવમારી પ્રાનમાં આવેના માગરોળની ગાદીના અગત્યદાનરીત
પીગનના મોટા મિયા સાટેમે દૂપા કરી વડાદનાના જમાદાર બચ્ચુ
મિયા માગરોળે રૂઝવાક ગ્રંથ પ્રગા પાળ્યા કે તેમના એ- રહિય પીગ
કાયમીન બાના, જંમનો ગળે પાદન નાનુના એ-નગાન ગામે છે,
તેમના રિખ્યા કાનમ ને નુગત અવાવીનીના મોડાન વગેરે છે તેમણે
જાનનું ઉમદા પુસ્તક ' નુગાન ' નામનુ સન ૧૧૧૨ (દી-રી)માં

ઉર્દુમાં રચેલું, તેનો તરજુમો—ઉતારો ગુજરાતી ઉર્દુમાં ભગત મુસો-
માન મહંમદે કરેલો છે. તેમાંથી ગુજરાતીનો નમૂનો:—

રાગ ધનાશરી

મારો ન્યારો છં તે ભેદ; નહીં જાણે મહિ કાઈ રે અલ્લા. ॥ ૧ ॥

જહારે પવન સંચરે નહીંરે, તહાં નુર અપાર; ॥

પ્રેમ પીયાલો પીતાં ભુલ્યા, જોયું નુર દીદાર; ॥ ન જાણે; ॥

અગમ અકાસમાં નુર નુર, તાસે લાગે પ્રીત. ॥ ૧ ॥

સુરત પગથીએ સીડી ચડીએ, તો લીધો અગમ ગઢ પ્રીત. ॥

ન જાણે ॥ ૨ ॥

ન જાણે કાઈ જોગી સન્યારી; ન જાણે સંસાર. ॥

જાણે કાઈ વીરલો ભેદુ; આસક મસ્ત દીદાર. ॥ ન જાણે. ॥ ૩ ॥

ખીજો એક અગત્યનો મોટો ગ્રંથ નાગરી ચુંદર અક્ષરે લખેલો
છે, તેમાં ૮૮ અંગ ને ૧૬ સ્તુતિ વર્ણવી છે. કર્તા કાઈ વસ્તા હોય
એમ જણાય છે, તેની રચ્યા સાલ ૧૮૩૧, ને ઉતાર્યા સાલ ૧૮૦૩
છે, તેની ભાષામાં કાઈકાઈ હિંદુસ્તાની શબ્દો ને રૂપો આવે છે. જુઓ:—

શ્રી ગુરુદેવને વંદિયે ॥ પ્રીતે લાગીયે પાય ॥

અવર વંદન જ્યાથે ટલે ॥ આવાગમન મિટ જાય ॥

બુદ્ધ સુદ્ધ દાતા થયો ॥ રીદ્ધ સિદ્ધ દાતા જોહ ॥

સ્વરૂપ દાતા સચ્ચિદાનંદ ॥ પ્રીતે વેદ્દં તેહ ॥

ગુરુ સેવા સખથે બડિ ॥ તાથે બડી ન કોય ॥

સરવ ધરમકો એક ધરમ ॥ ગુરુ જ્ઞાનિ જુએ સોય ॥

દેવ સકલ ગુરુદેવમાં ॥ ધરમ સકલ સખ માંહે ॥

શ્રી ગુરુદેવ ઉપાસતાં ॥ અવર ધરમ કો નાંહે ॥

પીર કાયમુદ્દીન બાવા સાહેબના ખાસ મુરીદ (શિષ્ય) અભરામ
બાવા, ઉમર બાવા, જીવણ મસ્તાન, નખીમીયાં, પુજા બાવા, રતન-
બાઈ, વગેરેને પીર સાહેબના પ્રતાપથી જ્ઞાનની પ્રસાદી મળી હતી.
તેમના કલામ (ભજન) ઘણાં ગવાય છે. ભક્તિમાં નિમગ્ન થએલ
રતનબાઈ અભણ હતી, છતાં તેની કવિતા નૈસર્ગિક ને ઉચ્ચ ભાવના
શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બતાવનારી છે. જુઓ:—

અરે નરનાર, બજો કિરતાર, સરજનહાર સાચો છે;

મનુષ્ય અવતાર, નો આધાર, અરે ઓ ચાર કાચો છે. ટેક.

અભિમાની, તુ થા જ્ઞાની, આ નાદાની કહ્યું માની,
છોડી દે, ચાર, થા હુસિયાગ, ગઝરીને તમાયો છે અરે ૧
ઓ મન મોજી, સમો સમજી, જુડી બાજી ન થા ગજી
સમજ મન સાગ, ઝોડી દે ખાર, અગાડી મોત માયો છે અરે ૨
x x x

રાગ પ્રભાત

માળા જપુ છુ નાથ તમારી, આવો ને મદિ માટે રે,
દયા કરીને પહેલા પધારો, આનંદ ઉરમા ભારે રે ૨૦
મેજ સમાગી વાટડી જોતી, વહેવા આવો ગીગધારી રે,
દરમન દોને મુજને વાના, જાઉં તમો પર વાગી રે માળા
વાળી ઝાડી ધગ કીધુ ચોખુ, પાય પચીસને ઢાઢી રે,
આવો માગ આમ સતુણા, વાટ જોઉં છુ દલાડી રે, માળા
x x x

કલામ

કરો ભમતા તમે શુ ભાઈ, સાહેબ જોડો પોતાની ભાઈ ૨૦
મકક જય ને મળીને જાએ, જાએ કુનારના કાળી રે,
મનતુ તીગથ સરપથી મોડુ, મટી જાએ ચોરાલીરે મા ૧
કુગન પદે ને ગીતા વાચે, ખોલે વેદ પુગણો રે
અતઃ જોતયા વિના પાગ ન આવે, ભાગ નમ્રમો તાણો મા ૨
x x x

પુજો બાવો જાનનો ખવાગી હતો, તેની નિતાનો નમ્રનો —

રાગ વસત

ચાતો સખી જોવાને જઈએ, જ્યાં વસત ખેને વનમાળી
નનતમ નાગ મળી નવજેખન, હગી દગી લે નાતે તાળી ૨૫
નટવગ નાતો છે લધુ વેશ, જમ-જમક કંઠે ચાગો,
જાગે કુમે ને મુખ ચુમે, મોદન મોડલીનજો ચાતો
અખીવ ગુનાવ અતિ ઘણા ઉડે, કેસગ ભગી છે ચોળી
ચુઆ ચદન છાદુ છાટણુ તો, લાવ લીઓ ગગમા ગેળી ચાતો
નખીમિયાની કવિનાનો નમ્રનો —

રાગ ધીરાની દાકીના

મગમતી માળા રે, ખાઈ માગ ઘટમા ફગી,
૩એ ૩એ જોતે રે, તુડી ગોદમ ફગી

મરમના મણુકા દમની દોરડી, જપું અજંપા જાય;

એક નાળમાં ચુરત નીલાળી, મરી ગયા ત્રણે તાપ;

ગંગા ને જમના રે, નિરમળ સભર ભરી. મરમ. ૧

ત્રવેણી અને ઇગલા પીગલા, દીસે ચંદ્ર અને ચૂર,

ગાર કોશ ચઢ દેખા ગગનમેં, વાળે અનહદ તૂર;

બ્રહ્મને લાભાણો રે, નિશાને જઈ નજર કરી. મરમ. ૨

અક્ષેપ પુરૂષ સંત અવિનાશી, તે તો ક્યો નવ જાય

ગુરૂ અભરામે મહેર કરી, તેના દાસ નખી ગુણ ગાય;

પાણી તણા સંગે રે, લુણ જોને ગયું ગળી. મરમ. ૨

માંગરોલના નવા સાહિત્યમાં ‘રમુલે અરખી’—‘પેગંબરનું જીવન ચરિત્ર’, ‘ઈસલામી નીતિશાસ્ત્ર’, ‘મુરીદ કોણુ કરી શકે’, ‘શેખ કોણુ અને સૈયદ કોણુ’ ‘આલિમ—એ અલમ’, ‘જગો જુઓ’, ‘સ્વરાજને દુરખા વગર ચાલશે’? ‘અરખની તવારીખ’, ‘ખાલિક બિન વલીદ’, ‘ખુલકા એ શેશદીન’, વગેરે નાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થએલાં છે.

રા. અલારખિયા વીસમી સદી નામક સચિત્ર સુંદર માસિક ચલાવે છે, અને માસ્તર કાસમભાઈ “વનિતા વિનોદ” માસિક કડીથી પ્રસિદ્ધ કરે છે. મુસલમાન બિરાદરોમાં ખીજ સારા લેખકો રા. નાન-જિયાણી, પીરબદા મોટાં મિયાં સાહેબ, રા. નનુમિયાં, રા. એદલજી કાખા, રા. જમાદાર બચુમિયાં, રા. અબદુલ હુસેન, રા. કરીમ મહંમદ, વગેરે છે. તેઓ સાહિત્યની અધિક ને અધિક સેવા બળવશે એવી આશા છે.

ખ્રિસ્તી સાહિત્ય.

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે આ દેશમાં પાદરીઓ આવવા લાગ્યા, ત્યારથી ગુજરાતીમાં ખ્રિસ્તી સાહિત્યનું ઉમેરણ થયું છે. પોતાનાં ધર્મનાં પુસ્તકોના તરજુમા ઉપરાંત તેમના ધર્મને પુષ્ટિ આપે એવાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. વળી વિદ્વાન પાદરીઓ ટેલર અને સ્કૉટ જેવાએ તથા સુશિક્ષિત વિશ્વાસીઓએ કેટલાક વાંચવા લાયક ને અગત્યના ગ્રંથો પણ છપાવી બહાર પાડ્યા છે.

ગુજરાતીના ગુણદોષ

તુલસી તલસી જાતા । મુકુન્દોડપિ મકનાયતે ॥

ગુર્જરાણા મુખં પ્રાપ્ય । શિવોપિ શવતાં ગતઃ ॥

એવો કોઈએ જોડી ઠાઠેલો મોઢ બણીને ખીજી વોડો બને
આપણી બાપાને નખોડ, કે ઓ તમે કે મોલહિ જાને । ડકડે તિકડે
ચાર ॥ અડે ફડે કે જાઠહિ જાને । મુમા પેમા ચાર ॥ એવો દુહો ટકીને
બને તેની કીમત આઝી આડે, પગતુ પાણિનીય ગિફામા મન્દુત
નાણી કેમ ઉચ્ચાગવી તે માટે દષ્ટાત આપ્યુ છે કે —

યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી । તર્કે કલ્પમિમાપતે ॥

एव रक्षा प्रयोक्तव्या । ते अग्रे इव येदया ॥

માધુર્યને માટે ટેવે ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ઇલાલિયન ટુપી છે
નળી તે જાણાવે છે કે “ ગુજરાતીમા આર્ય-જાતી—મન્દુતની દોઢરી
ધણી ઉત્કૃષ્ટ બાપાઓની સગી તેને કોણુ ઈદી અધમ ટહે ” આગળ
જતા તે લખે છે કે “ મનોયતન ય્યાં પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય,
પણુ ખરી પાકી જાણાગે યતનદારી અધુરો, તો તેની બાપા અધુરી,
પણુ પછી જે વાપગનાગના યતન સ પૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સ પૂર્ણ, હા
મણુગારેની પણ દેખાય ” એક નિદેશી નિદાન ગુજરાતી માટે આટલુ
અભિમાન ધગવે છે, તો જેમની તે માતૃબાપા છે, તેમણે તો ખમૂમ
તેને માટે મગડર ગહેલુ જેઈએ બગતખડ મિનાય અન્ય દેશોમા
તે બાપા વપનાય છે, અને ત્યા નિશાળો ને નર્તમાનપનાદિ ચાલે છે
તે વેપારીની બાપા હોનાથી વપારે પ્રસરેલી છે તેજુ હિંદને લિમાખ
ગખનાની ઉત્તમ પદ્ધતિ પ્રગી પાડી છે, તથા ટુડી, પેહ, પરપેહ, વીમો,
નીમાચિકી અને કાપિયુ (ચક્રચિહ્ન) વ્યાજ વાઠનાની ચમત્કારી ગીત
ઉપગમનાગ પણ એજ બાપા છે હિંદુસ્તાનને માટે જે એક સામાન્ય
નિષિ દરવી હોય, તો તેને માટે એક મદ્રામી નિદાન ગુજરાતી લિપિને
પસદ કરે છે, કેમકે તેના અક્ષર સુદર છે, તેમ તે ઝડપથી પણ લખી
શકાય છે પ્રેમાનન્દના નાટકો જેના નાટકો કોઈ આધુનિક આર્યબાપામા
ગયાયા હોય એવુ જાણનામા નથી મરાઠીમા જેમ પુનગમના અભગ
ને મોરોપતના આર્યા નખાણાય છે, જેમ હિંદીમા “ ચદ છદ પદ
સૂર કે, દુહો મિદારીનાસ ચોપાર્દ તુલસીદામજી, કેશન વપિત પિલાસ ”
પ્રસિદ્ધ છે, તેમ પ્રેમાનન્દ ને નનબના છદ, નરમિહ મહેતાના ને
દયારામના પદ, સામળના ને આખાના ઝપા, ધીરાની દારી ને બોગન
બગતના ચામન મરાઠુર છે

બહુપણુ જેના જઈએ, તો હાલની મર્મ આર્યાબાપાઓ (નથા

યુરોપની ચાલની ભાષાઓ પણ) બ્રષ્ટ ન છે; કેમકે તેઓ પોતપોતાની પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંથી અનેક તરેહના વિકાર પામીને થયેલી છે. આપણે મેણ, ભેંડા, વગેરે બોલનારને હરી કાટીએ છીએ, પણ મરાઠીમાં મેણખત્યા, ભેંડે, જેવળ બોલવામાં વાંધા લેવાતો નથી. સાંવખેડા (સંખેડા), ગાંવ (ગામ), ઓસ્તાદ-વોસ્તાદ (ઉસ્તાદ), ખણ (ખંડ) એવા શબ્દો પણ તે ભાષામાં ચાલે છે. આપણી ત્રવાડી, દવે, જતની, પરાત, વગેરે અટકો જેમ અશુદ્ધ છે. તેમ ખીજ ભાષાઓની તેવારી, મીસર, ચેતરજી, ચક્રપત્તી વગેરે અવટકો પણ અશુદ્ધ છે. આપણે સારી (સાડી), વારી (વાડી), થારી (થાળી), પારી (પાળી) શબ્દોને અશુદ્ધ લેખીએ છીએ: ત્યારે હિંદમાં ખારી (વાડી) ગિગરી (ગિગડી), ખરદીઆ (ખળદીઆ), હોરી (હોળી), મજેથી વપરાય છે. અ નો ઓ કરીને આપણામાં હોળ (હળ), દોગ (દગ), બોલનારને ગામડિયા કહીશું, ત્યારે ખંગાળીમાં ઓરોગિંદો (અર્વિંદ). પ્રોસોનોકુમાર (પ્રસન્ન-કુમાર) ‘ભદ્ર લોગ’ પણ બોલે છે. સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી ખેડાએલી, ને પુષ્કળ સાહિત્યવાળા ભાષાઓને બ્રષ્ટ કહી નિંદવી યોગ્ય નથી.

એમ છતાં, હાલની ગુજરાતીમાં બે મોટી ખામીઓ નજરે પડે છે. એક તો જોડણી અનિશ્ચિત છે, એટલે જે જેમને વાગે આવે તેમ તે શબ્દો લખે છે. ખીજી ખામી એ છે કે આપણુ નવીન સાહિત્ય ખીજી ભાષાના સાહિત્ય જેવું ગૌરવ ધરાવતું નથી, કેટલીક વાર પુસ્તકોની સંખ્યામાં તે મરાઠી કરતાં પણ વધે છે, પરંતુ તેમાં જોઈએ તેટલું સંગીનપણું કે ઉત્કૃષ્ટતા નથી.

સાહિત્ય પરિપદ

આ પરિપદ સ્થપાયને ૧૪ વર્ષ વીતી ગયાં છે, એટલે તેની કિશોરીની અવસ્થા પૂરી થવા આવી છે. તેની બાલ્યાવસ્થામાં બનેલ બનાવો જોઈએ તો સાહિત્ય વિષે લોકોમાં જનગૃતિ પેદા થઈ છે, સમર્થ વિદ્વાનોનાં ભાષણો ને નિબંધો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, મોટાં શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ સ્થપાઈ છે. તેમાં જાહેર ભાષણોને વ્યાખ્યાનો અપાય છે, ગુજરાતી સાહિત્યસભા તરફથી સાહિત્યના અભ્યાસકોની પરીક્ષા લેવાઈ ઇનામો અપાય છે. લોકોમાં લખવા વાંચવાનો ઉમંગ કંઈક દરજ્જે વધ્યો છે, અને પહેલાં કરતાં ગ્રંથકારોની સંખ્યામાં ઘણો (પણ

ઉત્તમ પ્રતિભા નહિ એવો) વધારો થયો છે ત્રી દાંડાગના પ્રયાસથી એક બેડાળ (કડ) ઊભુ થતા તેના વ્યાજમાથી થોડાંક અથ પ્રસિદ્ધ થયા છે પરંતુ હવે પગિવદની યુવાવસ્થા શરૂ થતા તેની પામેથી ઘણા અને મહત્વના કામ લેના માટે જરૂરી તૈયારીઓ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે

સગવડતી દેવી અને લક્ષ્મી દેવી એક બીજાથી અલગ રહે એ ઇચ્છવા લાયક નથી પરિપક્વ એકલા પડિનાને માટે છે, એમ સમજી તેમા શ્રીમતો ન બળતા હોય તો એ અયોગ્ય છે એમ બતાવીને તેમને ભેજવનાનો આપણે યત્ન કરવો જોઈએ શ્રીમત વર્ગમા પણ ઉપાધિવાળા, સુશિક્ષિત અને સાહિત્યપ્રેમીઓ, તેઓ તો પગિવદમા ખુબીથી સામેત થાય એમા નવાઈ નથી, અને બાળીનાઓ નિઘાદેની ઉપર વિશેષ બાન ગમ્મના થાય તેને માટે આપણા તરફથી મતત આગ્રહ થવો જોઈએ એ મહાન દેવીના દ્વાર મર્ડ વર્ગના લોકોને માટે ખુબી હોના જોઈએ અને તેના મેરઝાની દૃષ્ટિ માટે આગેવાનોએ હમેશ મડયા મહેલુ જોઈએ

સાહિત્યવૃદ્ધિનું કામ એનકું મોટું ને મહત્વનું છે કે તેની પાછળ લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ પણ આપણે પડે આપણે, જનક, વિક્રમ ને બાળ જેવા પ્રતાપી પણ પર પ્રાતના ગામઓએ નિઘા અને સાહિત્ય પાછળ અડળક દ્રવ્ય ખર્ચેનું તે વાત છોડી દઈને માન ગુજરાતના દાખના લઈશું કુમારપાળ રાજાએ દરોડો રૂપિયા ખર્ચીને ૨૧ બડારો ગ્યાખ્યા હતા વસ્તુપાળે ૩ બડારો પાછળ ૧૮ દરોડોનો ખર્ચ કર્યો હતો નડાદગના શ્રીમત મહારાજા ગાયકવાડ સાહિત્ય ને નિઘા પાછળ દર રોજ લાખો રૂપિયા નાખે છે એક દિવસે નવો અથ ગચી તેની સવા લાખ રૂપિયા કીમત આપી તે ધણે પ્રેમણે કયો, પણ એટલી મોટી ગચમ આપનાર કોઈ મળ્યું નહિ. આખરે નકું (તાનકું પાદરા) ગામના અમીને તે સવા લાખ રૂપિયા આપીને ખરીદી લીધો. ગુજરાતમા મોટા ગામ્ય ઘણા છે, તેઓ નડાદરાને અનુમટે તો કેવું સારું. અમનાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર છે, તેમા હસ્તિકૃપાએ લક્ષ્યાધિપતિ અને કોટ્યાધિપતિ ગેહિયા વર્મ છ જેમની માનુષાયા ગુજરાતી કે એવા મુઠામા દિદ્, પાગલી ને અમલમાન દગાપતિઓ ને અલ્પપતિઓ પણ કે ત્યાગ શુ અમદાવાદમાથી

સર ચીનુભાઈ જેવા કે મુંબાઈમાંથી મી. જમશેદજી ટાટા જેવા આ અગત્યના કામ માટે લાખો રૂપિયાની ઉદારતા ખતાવવા નહિ તૈયાર થાય? ગુજરાત એ પૈસાદાર પ્રાંત છતાં તે સાહિત્યના કામમાં દરિદ્રતા દાખવે, તો તે અદ્ભૂત સતી વાન છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જેટલો સાહિત્યનો પ્રસાર થાય છે, તેટલો વસ્તીના પ્રમાણમાં પણ અહીં થતો નથી એ ખરેખર સંતાપજનક છે.

જેમ ધનાઢ્યો પાસે પૈસાની ભિક્ષા માગવાની છે, તેમ વિદ્વાનો પાસેથી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની ભીખ જોઈએ છે. કેમકે સાહિત્યની ખિલવણી કરવાનું મહાન કાર્ય તેમના ઉપર અવલંબે છે. ખીમ્સ, ટ્રિઅર્સન, ટેસિટોરી અને પિશલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ તથા ટોડ, ફોર્જસ ને એલફિન્સ્ટન જેવા ઇતિહાસ લખનારા તેમાંથી પેદા થવાની જરૂર છે. ભાગી દાજી, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને ભંડારકર જેવા શોધકો અમને જોઈએ છે. ખોસ અને ગજ્જર જેવા વિજ્ઞાનના અપૂર્વ અભ્યાસીઓ અને અસાધારણ શોધકો ગુજરાતમાં ઘણા પેદા થાઓ અને લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે એવા ગ્રંથો રચો એમ આપણે ઇચ્છીશું. સરોજિની નાયડુ અને રમીંદ્રનાથ ઝાશુ જેવા જગવિખ્યાત ને નૈસર્ગિક કવિઓની ગુજરાતમાં ઘણી જોડ છે. બંદિમચંદ્ર અને ગોવર્ધનરામ જેવા અસલ ઉત્તમ નવલકથાઓ લખનારા આપણે અહીં પેદા થવા જોઈએ. ઉદરનિર્વાહની દરકાર નહિ કરતાં જેમણે આખું જીવન સાહિત્ય અને સમાજસેવામાં ગાળ્યું એવા નર્મદો થવા જોઈએ. જિંચી નોકરી ને મોટી પદવીની તૃણા ન રાખતાં સાહિત્ય અને સમાજસેવામાં જીવિત વ્યતીત કરનાર ઘણા મલગ્યારીઓની અમને અગત્ય છે. જેમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટમોટી સભાઓમાં દેશી ભાષા વાપરવાની અને દેશી ભાષાદ્વારા જિંચી કેળવી આપવાની હિમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીઓ ગુર્જરમૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. દેશી ભાષાઓ ઉપર ગુર્જરગિરા સર્વોપરી પદ પામે એવી મહત્ત્વકાંક્ષા રાખી કાર્યસિદ્ધિ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાનું પણ લઈ આખું આયુષ્ય સાહિત્યસેવામાં ગાળ્યું એવા ઘણા પ્રતાપી પ્રેમાનંદો ગુજરાતમાં પ્રગટ થવા જોઈએ. આપણા જાણીતા સાક્ષરો કેશવલાલ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, મણિશંકર ભટ્ટ, કવિ નાનાલાલ, કૃષ્ણલાલ, પાહલનજી, જીવણજી મોદી, નાનજિ-

ચાણી, નગેરેમાથી જ્યો નોકરીવાડરીથી કે અન્ય કામકાજથી
નિરક્ત થયા જે થનાર છે, તેઓ પોતાનું જીવન દિ બા રણુછેડ-
ભાઈની માફક માહિત્યમેનામા ગાળનાનું આદરે અને ખતરનટ મડે,
તો તેઓ એ પ્રદેશમાં ગઢના ગઢ ઉથામી નાખે એમાં રાડ નથી જે
તરુણ પદનીધરો નોકરીઓમાં કે ખીજ વ્યવસાયમાં રોકાયા હોય,
તેઓએ સાહિત્યપૂજા બણી બનવું લક્ષ આપવું જોઈએ

હવે હું કેટલીક મુશ્કેલીઓ આપ મનેના વિચાર માટે નમ્રતા-
પૂર્વક જાહેર કરી જરા લખાણ થએલું માત્ર બાપણ ખતમ કરીશ
મારે જણાવવું જોઈએ કે પગિવદના પ્રમુખો વગેરેએ કરેલી મુશ્કેલીઓ
માત્ર કાગળ ઉપર ન રહેતા, જે અહણ કરના યોગ્ય જણાય તે માટે
હરવો થઈ અમલમાં મૂકનાની જોડણી થઈ ધ્રુવ છે દિ બા
અબાવાલ અને રા નગસિંહગવની વ્યવહાર બતામણો તેમના બાપ-
ણમાં જ ભગઈ રહી છે, એ પ્રમાણે થવું હીં નથી

મુશ્કેલીઓ

૧ સાહિત્યવૃદ્ધિને માટે એટલા બધા મહત્વના કામ નિરતર
કરનાના છે, કે તેને માટે મોટી થાપણ જિભી કરનાનો પ્રથમ આવ-
શ્યતા છે તેને માટે હું આપણા ધનવતોને અરજ કરી મૂક્યો છું,
કે કમીમાં કમી રૂપિયા દાન લાખની થાપણ ગુજરાત જેના કલ્યાણના
દાનમાં ભરાઈ જાય જો એક વજનદાર પત્ર (ડાયુટેશન) મોટા
મોટા ગ્રંથોએ જઈ ગમ્મમહાગમ્મઓને તથા રોડશાહકારોને
આગ્રહપૂર્વક નિવે, તો કાર્યમિદ્ધિ થયા વગર રહે નહિ, એમ મને
લાગે છે આપણે પણ જો આપણા ગમ્મ પ્રમાણે નાણાનો કાળો
આપીએ, તો એક મારી ગદમ જિભી કરી રાખીએ

૨ માહિત્યપગિ બન મોડીનહેની મળે, પરંતુ હમેશાના
કામકાજ માટે એ જાણની મહત્તી અને ખીજ વ્યવસ્થાપક મંડળી
ગથાપવી જોઈએ વ્યવસ્થાપક મંડળીનો એક કે વધારે મત્રી પગા
ગદાર નીમવો જો તેને પરંતુ પગારના મહેકમ આપવું દાનમાં
ખાય મત્રીઓ નીમેના છે, અને તેમનું મમ પગિ ના મધ્યમણમાં
નિદિષ્ટ થએલું, ન પ્રમાણે જો કામ આ પા કર, તો પગિણામ
સતોપનાર આપના નિર્ણય મને બધ રહે છે

૩. સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે.

અ પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધે મેં ઘણું કહ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથો શોધી કાઢવા, સંશોધવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ પરિપદે ખંતથી ઉપાડી લેવું જોઈએ. એ ઉપરાંત કાઠિયાવાડી ને કચ્છી જૂના સાહિત્યની શોધ થવી જોઈએ, ભાટચારણોના ગ્રંથ મેળવવા જોઈએ. છૂટા-છવાયાં ગવાતાં ગીતો, ભજનો, રાસડા (પવાડા) એકઠા કરવા જોઈએ. આ કામ માટે લાયક માણસો પગારદાર નીમવા જોઈએ.

ત્ર નવા ગ્રંથ તૈયાર કરાવવા. આ કામમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજના ઉદાર આશ્રયથી વડોદરાના કેળવણી ખાતાએ ઘણું કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ થએલી યાદી જેતાં એ ખાતાં તરફથી છપાવેલાં, છપાતાં ને તૈયાર થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૫૮૦ થાય છે, અને વિજ્ઞાન તથા ખાળજ્ઞાન ઉપર સારું લક્ષ અપાયું છે. શ્રીમંતની ઇચ્છાનુસાર સાદી ભાષા વાપરવા જે સમજીતી છપાઈ છે. તે ઉપર કાર્યવાહકો લક્ષ આપશે એવી આશા છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનારી અગ્રગણ્ય સંસ્થા હોઈ તેના તરફથી પણ સેંકડો પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. દિન પ્રતિદિન ગદ્યગદ્ય લખનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ તેમાંના ઘણાનું લખાણ નમાલું હોય છે. કવિતા અને કાદંબરીઓના ઊભરા ઊભરાય છે, પરંતુ તેમાં ઉત્તમ પ્રતિની કૃતિઓ થોડી જોવામાં આવે છે. જે ભાષાંતરો ને અનુવાદો પ્રગટ થાય છે, તેમાંના ઘણા ખરાની ભાષા એવી હોય છે કે તે જનસમાજને ઉપયોગી થઈ ન પડે. એક જ વિષયના અનેક ગ્રંથ વાંચીને સ્વતંત્ર પુસ્તક સાદી ભાષામાં લખવું જોઈએ. તરજુમા કે નકલ કરતાં આપઉદાવથી ગ્રંથો લખનારા કેટલા થોડા છે? વિજ્ઞાન, હુન્નરકળા ને વ્યાપારરોજગાર વિષેના સાહિત્યની ઘણી ખોટ છે. ધર્મ, નીતિ, સંસારસુધારો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ખેતીવાડી, આદિના પુષ્કળ ગ્રંથોની જરૂર છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર અને તેને લગતા વિષયો ઉપર સેંકડો ગ્રંથ લખાવા જોઈએ. સ્ત્રીસાહિત્ય, ને બાલસાહિત્ય બહુ જુજ પ્રસિદ્ધ થયું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એવું સાહિત્ય બહોળો વિસ્તાર પામ્યું છે, તથા તેને માટે માસિકો, વર્તમાનપત્રો, દીવાળીનાં ખાસ પુસ્તકો જથ્થાબંધ નીકળ્યા જ કરે છે. જે આપણી વિદ્યુપી બહેનો આ બાબત હાથમાં ધરે, તો તેઓ ઘણું ને સારું કામ કરી શકે એમ છે.

ક પરિપ્ત પોતે ખાસ અથવા વણે હાથે રચનાના અથો માથે
વે, અને પસદ નેલા નિયમો પર પારિતોષિક આપીને અથો લખાવે
જે વેપકો પોતાને જોખમે અથો છપાવે તેમને ઉત્તેજન મળતું
નથી, તેથી વણા વેખી અથો તેમની પેટીઓમા પડ્યા ગદે છે
સાગ લખનારને પણ છપામણી ખગ્ય દાઢના મારુ કે પુત્રકો ખપા
વના માટે બીખ માગના જલુ પડે અથવા લોકોને ગરમાવના પડે,
તે ઇચ્છવા લાયક નથી ગુજરાત નર્નાંકુલ મોમાઈડી કે નડોદગના
કેળવણી ખાતા તરફથી અચારોને ઈઈ મદદ મળે છે, પણ તેમને
વધારે આશ્રય મુખાર્જના નેપ્સ દેખાથી, સાહિત્ય પરિપ્ત તરફથી,
ગભરજવાડાથી, અગ્રેજી રાજ્યના કેળવણી ખાતાથી અને નેર
વ્યક્તિ તરફથી યથાગતિ મળવો જોઈએ વિદ્વાનો વિદ્વાન થના
માટે, અને તેનો લાભ ગરીબો પણ લઈ શકે એટલા માટે, સખા
સાહિત્યની યોજનાઓ નવી જોઈએ

૪ કોશ

આપણી બાપાનો નિગાળ, ગમ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાથેનો, સર્વ-
માન્ય કોશ તૈયાર થવો જોઈએ જનિ નર્મદાનકરે એડને હાથે કોશ
લખવાનું મુત્ય કામ કંઈ હતું શુ વ મોમાઈડી મોટા મન તૈયાર
કરે છે, પણ તેનું કામ ટકુમયુ ચાલે કે આ કામ ઘણા વિદ્વાનોને
હમન થતું જરૂર છે એની પાળા માર હમગથી પોણા લાખ
રૂપિયા ખગ્ય થશે એવો મે અડમદો કહેન જે મરાઠી કોશ માટે
કેન્દ્રિ સાહેબને જાણના પ્રમાણે સગડાથી રૂ. ૫૦૦૦૦ ની મદદ
અપાઈ હતી એવી મદદ આપણને પણ મળે, તેને માટે પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ

૫ જોડણી

આધુનિક સર્વ આર્ય બાપાઓની જોડણી લગભગ મુદરર થઈ
છે પરંતુ અત્યારે ગુજરાતીની જોડણી માટે તો બાર પૂર્વિઆના તેજ
ચોથા જેવું ચાલે છે, તે આપણને લક્ષ્યપર છે આપણી તરફથી
એક નાગ આ કામ માટે ઉદ્યમણી થઈ હતી, પણ તેનું કંઈ પણ
પરિણામ ન આનતા આખું પ્રકરણ દ્વિતરે દાખન થઈ ગયું છે. પાશ્વ
પુત્રકોની જોડણી સર્વમાન્ય થવી જોઈએ ધગવગની જુદી જોડણીથી
ધગો ગૂચનાડો થઈ ગયેનો છે જુદા જુદા વિચારના વિદ્વાનો ભેગા

કરી વાંધા પડતી જોડણી માટે બહુમતે નિકાલ લાવ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જણાતો નથી. પોતપોતાની ખેંચતાણ છોડી દઈ સર્વ વિદ્વાનોએ દેશના સામાન્ય હિતની ખાતર બહુમતનું ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ.

૧. વ્યાકરણ

ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્તમ ને મોટું વ્યાકરણ તૈયાર કરવાની અગત્ય છે. જે નાના વ્યાકરણો નિશાળોમાં ચાલે છે તે ખસ નથી. વ્યાકરણનો એક ભાગ ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ને બીજો ભાગ વ્યાકરણના સર્વ વિષયોની વિસ્તીર્ણ હકીકત સાથે લખાવો જોઈએ.

૭. માસિક

સાહિત્ય પરિપદ તરફથી એક માસિક પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ, તેમાં જે જે પુસ્તકો બહાર પડે તેમનું નિષ્પક્ષપાતીથી લખાણ વિવેચન થવું જોઈએ. તેથી સારા નરસા ગ્રંથોની ખરી હકીકત લોકોના જાણવામાં આવતાં સારા ગ્રંથોને ઉત્તેજન આપવાનું બની શકશે. વળી શાળાઓમાં ચાલતાં ને નવાં દાખલ થતાં પાઠ્ય પુસ્તકોની પણ તેમાં ટીકા થવી જોઈએ. ગુજરાતીમાં આજ સુધી 'પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી અપાવી જોઈએ, અને તેમાં નવા નવા ગ્રંથો ઉમેરવા જોઈએ. 'ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી'ની પેઠે શોધખોળના વિષયો અને ભાષા તથા સાહિત્યને લગતા ખાસ લેખોનો તેમાં સમાસ કરવો જોઈએ.

૮. પુસ્તકાલય ને સંગ્રહસ્થાન

પરિપદને અંગે એક સારું પુસ્તકાલય તથા સંગ્રહસ્થાન જોઈએ. પુસ્તકાલયમાં સર્વ પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથો, લેખી પુસ્તકો, પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાનાં સાન્વય વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો, સાહિત્યને ખાસ મદદ કરે એવાં, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ગ્રંથો લખાય એવાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાનાં પુસ્તકો રાખવાં જોઈએ સંગ્રહસ્થાનમાં શિલાલેખ, તામ્રલેખ, દરદસ્તાવેજ, ચિત્રો, શિક્કા, વગેરે સાહિત્યના ઉપયોગ માટે સંગ્રહવાં જોઈએ.

૯. મકાન

પરિપદને માટે સ્વતંત્ર મકાનની જરૂર છે. જ્યાં સુધી નવું મકાન બાંધી ન શકાય, ત્યાંસુધી અનુકૂળ પડે એવું મકાન રાખી લેવું જોઈએ. હાલમાં પુસ્તકો વગેરે ગુ. વ. સોસાયટીમાં

ગાખનાની જરૂર પડે છે એ અગત્યા પસદ કરના જોગ નથી રળા
વ્યવસ્થાપક અને જાન્યુની મડળી તથા ડાંગુનો જેમના માટે પણ
ધ્યાનની અગત્ય છે

૧૦ પદવીઓ, વિદ્યાર્થીવૈતન ને ધનદાન

જેઓ મારી ગોધખોળ કરે, ઉત્તમ પ્રકારના ગિસાલા, નિમધ
કે પુસ્તક લખે, તેમને તથા જેઓ ગુજરાતી ભાષાનો જીડો અભ્યાસ
કરે તેમને, લાયખી પ્રમાણે ધનદાન, વિદ્યાર્થીવૈતન (' ફેલોશિપ ')
તથા અમુક પદવી પગિપદ તરફથી આપનાની યોજના કરવી

૧૧ ફેલોશિપ

માહિત્યની દૃષ્ટિને માટે ફેલોશિપની આરમ્ભકતા છે.
રડોદરા રાજ્યમાં જેમ ફેલોશિપ ફગજિયાન થઈ છે અને બીજો
ફેલોશિપ ફેલોશિપ તેની ગઝઆત થઈ છે, તેમ સર્વત્ર લાગુ થવી
જોઈએ મુજબની ધાગસભાએ પસાર કરેલા કાયદાનો લાભ મર
મુધરાઈઓ, પ્રાતપચાયતો ને તાનુકાપચાયતો લે તેને માટે તથા
સગનાર પણ જ્યા તેવી અગત્યાઓ ન હોય ત્યા ફેલોશિપ ફગજિયાન
કરે તો માટે સખત લખાણો કર્યા જોઈએ, અને ભાવણોદાગ
યોજાવે સમગ્રૂત આપવી જોઈએ જેમ નાયનાગની મખ્યા નો,
તેમ માહિત્ય વધારે પ્રસારે એ અપદ છે

૧૨ દેશી ભાષાદ્વારા ઊંચી ફેલોશિપ

દેશી ભાષાદ્વારા જીચી ફેલોશિપ આપનાની ચળચળ ચાવી ગી
છે, તે ભાષાના ઉદ્ધારનું ને જ્ઞાનની દૃષ્ટિનું મુચિલ છે પાઠશાળાઓ
(' હાઈસ્કૂલો ') અને મહાપાઠશાળાઓ (' કોલેજો ')માં ગુજરાતી ભાષાનું
વિશેષ જ્ઞાન આપવું જોઈએ, અને એમ એ ની પરીક્ષામાં જેમ દેશી
ભાષા દાખલ થઈ છે, તેમ બીજી પદવીઓ માટે પણ થવ જોઈએ

૧૩ પુસ્તકાલયો

આપણે અહીં પુસ્તકાલયો મલુ થોડા ને નાના પાયાપર
, પુસ્તકાલયો, નાયનાયો, ને ફગતા નાયનાયોની ગોઠવા
રડોદરા રાજ્યમાં ઉત્તમ પ્રકારે થઈ છે, તેનું અનુકરણ સર્વ
ફેલોશિપ ધનાની જરૂર છે મુજબની દોમગન બીગ તરફથી, અમદાવા
ફેલોશિપ મડળ તરફથી, તેમ કોઈ કોઈ ગદરથોની ઉદ્ધારતાથી પુસ્તક-
કેર

કાલથો વધતાં જાય છે એ ખુશી થવા જેવું છે. સાહિત્યના ઉદાવનો એ સર્વોત્તમ માર્ગ છે. સુધરેલા દેશોની મોટી પુસ્તકશાળાઓમાં એકજ નવીન ને સારા પુસ્તકની કોડીખંધ કે સેંકડો પ્રતો સામટી ખરીદી લેવાય છે.

૧૪. દેશી ભાષામાં ભાષણો

જાહેર સભાઓમાં ભાષણો દેશી ભાષામાં આપવાની રીતિ મહાત્મા ગાંધીજીએ ચલાવી છે, તેને સદાય વળગી રહેવું જોઈએ. ખાસ કરીને પ્રાંતિક સભાઓમાં—રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક કે ધાર્મિક—માં તો તેનો ઉપયોગ રૂઢી રીતે થઈ શકે એમ છે.

૧૫. કચેરીઓની ભાષા

કચેરીઓમાં ને અદલતોમાં થતો અંગ્રેજીનો ઉપયોગ ખંધ પડે એ જોઈએ. દેશી અમલદારો તેમના ફેંસલા ને હુકમનામાં શા માટે અંગ્રેજીમાં લખે, અને વકીલો શા માટે અંગ્રેજીમાં વાદવિવાદ કરે? કારકુની ભાષા કેવળ અશુદ્ધ લખાય છે, ને તેમાં અંગ્રેજી શબ્દો ઘૂસવા પામે છે. ઉપરી અમલદાર ઉપાધિવાળો હોય, છતાં એવી ભાષા ચાલવા દે એ ખરાબ નથી. ઉપરીઓનું લક્ષ હોય, તો ભાષામાં સુધરાવટ જરૂર થાય. અંગ્રેજી ભણેલા અધિકારીઓ અંગ્રેજીને બદલે દેશી ભાષામાં લખવાનો નિર્ણય કરે, તો તે પ્રસંગે બની શકે એમ છે.

૧૬ સાહિત્યને સરકારથી ઉત્તેજન

પહેલાં સરકાર ગ્રંથકારોને ઉત્તેજન આપવા માટે અમુક રકમ કાઢતી હતી. કેળવણી આપવામાં તે પુષ્કળ ખર્ચ કરે છે, તો સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા સારું અમુક રકમ ખર્ચના વાર્ષિક અંદાજપત્રક ('બજેટ')માં દાખલ કરવાં માટે પરિપદે માગણી કરવી જોઈએ.

૧૭. વર્તમાનપત્રો ને માસિકોમાં જેમ વધારો થયો છે, તેમ પહેલાં કરતાં તેમાં સુધરાવટ પણ થઈ છે; પરંતુ તેમની ભાષા નમૂનેદાર ને પ્રમાણભૂત ગણાય, એટલા માટે આ જાણીયા ધંધો વિદ્વાનોએ હાથ ધરવો જોઈએ. સર્વ વર્ગોને પસંદ પડે અને ઉપયોગી થાય એવાં વર્તમાન-ચોપાનિયાંથી કમાણી પણ જરૂર થશે, અને તે ચલાવનારા દેશની એક અગત્યની સેવા બજાવશે. સુધરેલા દેશોમાં પ્રખ્યાત પત્રોના તંત્રીને એક હોકેમ ('ગવર્નર') જેટલો કે વધારે

પગાર મળે છે એવી મિથિતિ આપણા દેશમાં ઘણી ભાષાઓને વીધે થતી શક્ય નથી, પરંતુ ધીમે ધીમે એ ધધો સારી ડમાણીવાળો થશે એ નિઃસંદેહ છે

૧૮ છેવટની સૂચના એ છે, કે માતૃભાષા ઉપર અભાન ન ગણો, હલકી ગણી તેને તુચ્છકારો નહિ, તેનો બિડો અભ્યાસ કરો, અને તેને અમૂઢ જ્ઞાના ઉપાય વેા માહેમાહેની તરારો સમાવી દો, આપસઆપસમાં તડ પડ અને નિદાનોના વાડા જુદા બધાય એ કોઈ રીતે ચલાવવા લાયક નથી સર્વ બાળતમા એકમ પની ભારે અમત્ય છે શ્રીયુત આસુતોપ મુદરજી પોતાના ભાષણમાં કહે છે કે “ અને હું ક્યારે જોઈશ કે જેઓ દેશનો અનાજ ગૂંડ કરનારા અને સમાજના નેના છે, તેમની બગાળી ભાષા છટ દેવી થઈ હોય ? હું એ ક્યારે માબળીન કે હવે કેળનાએન બગાળીઓ બગાળી ભાષામાં જ સહુ સમજ નાતચીત કરતા કે મભાઓમાં ભાષણો કરતા અચમતા નથી, અગર તો બગાળી ભાષાના સૈનક તરીકેની ઓળખાણુ આપતા શરમાતા નથી ? * * * મનુષ્યમાત્રને માટે વાળ્મીય પોતાની જાતીયતા અને જાતીય સાહિત્યનું ગૌરવ અખડિત જાળવવા તથા વધારના માટે બગાળીઓ જો પોતે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના ઐશ્વર્યનો ખજાનો પોતાની માતૃભાષામાં પ્રગટ કરે, તથા તરતના મળતા થઈની સમોહની તૃપાને વગ ન થઈ અદેશ તેમજ સ્વચાલિના હિતની દામનાએ એક માત્ર બગાળી ભાષાને જ એવ્ય તરીકે સ્વીકારે, તો આ મુશ્કેલ જણાતું કાર્ય બહુ જ મગજ થઈ જશે ”

નહાલા મહેનો ને ભાઈઓ, મારા જેવો જર્જરીભૂત થએલ અપન પ્રાણી આથી નધારે શું રહી શકે ? અને હવે પ્રિરોપ કરી પણ શું શકે ? ગગની ગુજગતના કવિ ગિરોમણિ પ્રેમાનંદે ગણેશી અભિનાયા તેમનાજ શબ્દોમાં ગાઈને તે સુસ્ત શ્રોતાઓને પ્રેરે બ, અને પિંગમ પામે છે

શાફલવિકીરિત

માગોપાગ સુરગ વ્યગ અતિગે, ધારો ગિગ ગુર્ગરી,
પાદે પાદ રસાળ બૃષણુતી, થાઓ સખી ઉપરી,
જે ગીર્વાણુ ગિરા ગણાય ગણતા, તે મ્હાન એ ત્યો વગી,
થાયે પ્રેષ્ટ મહુ સખીજનથગી, એ આગા પૂર્ગ હગિ.

તથાપુ

સ્વ. કુમળાશંકર પ્રાણુશંકર ત્રિવેદી

[ઇ. સ. ૧૮૫૭-૧૯૨૫]

પ્રમુખ : સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ભાવનગર, ૧૯૨૪.

સ્વ. રા. બ. કૃમળાશંકર પ્રાણશંકર
ત્રિવેદીનું ભાષણ

સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ • ભાવનગર
એપ્રિલ ૧૯૨૪

સ્વ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી

(ઈ. સ. ૧૮૫૭-૧૯૨૫)

‘ ‘ લઘુ વ્યાકરણ ’, ‘ મધ્ય વ્યાકરણ ’ અને ‘ બૃહદ્ વ્યાકરણ ’ના કર્તા તરીકે સ્વ કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી ગુજરાતને પરિચિત છે. આ વ્યાકરણપંડિતે ગુજરાતને ખીલું પણ ધણ આપ્યું છે. કાવ્યશાસ્ત્રનો એમનો અભ્યાસ પણ તલસ્પર્શી હતો. શિક્ષણ સાથેનો એમનો સંબંધ તો સમસ્ત જીવનકાલમાં વ્યાપેલો હતો. એટલે શિક્ષણક્રમમાં ઉપયોગી એવા અનેક વિષયોના ગ્રંથો એમણે ગુજરાતને આપેલા છે.

ગુજરાતી ભાષાનું અપતરણ, જોડાણીનો નિર્ણય, અર્વાચીન સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન, અને પ્રાચીન સાહિત્યનું સંપાદન—આ સર્વ બાબતોમાં એમણે ઘણું કાર્ય કરેલું છે. એમના અનુગામીઓને અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ માટે ઉત્તેજે એવા અનેક પ્રશ્નોનો એમણે આરંભ કરી વિસ્તૃત વિચારણા અને ચર્ચા કરી છે. સંસ્કૃત ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ એમણે સંપાદિત કરેલા ગ્રંથોમાં અને એમના અનુવાદોમાં—આસ કરીને ‘ શાંકર-ભાષ્ય ’ના અનુવાદમાં—આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વળી નાની સરખી ભૂલને પણ તેઓ કેવી અક્ષમ્ય ગણતા તેની સાક્ષી આજે તેમના અનેક વિદ્યમાન શિષ્યો આપશે.

સાતમી સાહિત્ય પરિષદ ભાવનગર મુકામે મળે છે. ગુજરાતની નગરે કમળાશંકરભાઈની મૂર્તિ આવે છે, અને ગુજરાત તેમને એ પરિષદના પ્રમુખપદે સંસ્થાપે છે.

વિવિધ વિષયોના અનેક ગ્રંથો એમણે લખેલા અને સંપાદિત કરેલા આજે ગુજરાત સમક્ષ છે. એમનું પાઠિત્ય, અને એમનું ભાષાપ્રભુત્વ, એમની શિક્ષણના પ્રશ્નોની ચર્ચા અને એમની રસશાસ્ત્ર-મીમાંસા, એમનું તત્ત્વચિન્તન અને એમનું સંપાદન—આ બધું આપણને ખાતરીપૂર્વક બતાવે છે કે આ ‘ વ્યાકરણી ’ ‘ વસ્તુને જાણનારા ’ હતા જીવનભર ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતના શિક્ષણને ઉપયોગી થાય એવી પ્રવૃત્તિ એમણે ચાલુ જ રાખી હતી અને પરિણામે ગુજરાત એમની એ પ્રવૃત્તિથી સમૃદ્ધ જ થયું છે.

ઉપોદ્ધાત

દારણ કરવળિ કામદ તે ચરણ વાણિ ચરાચરોવજીવ્યમ્ ।

કલ્પામસૃજન કટાક્ષપાતૈ કુલ્લ મામમ્બ કૃતાર્થસાર્યવાહમ્ ॥

‘જે સગ્ગતીદેવીના મત્રમા ઉપામનાર્યે આપણે મર્ન માર્યવાદ એકત્રિત થયો છે, તે સાર્યનાહ કૃતાર્ય થાયો એમ હું દેવીના ચરણ કમળને શરણે નર્ધ ન્તનન કરું હું’

મન્માનકારિણી સલાતા પ્રમુખ માહેળ તથા અન્ય મળ્યો અને માહિત્યબધુઓ, સન્નારીઓ, અને નર્ગૃહસ્થો ।

માગ તરફ પ્રેમભાવથી સાહિત્યપગિધના માતમા અધિવેશનનું પ્રમુખપદ મને આપના આપે રૂપા ઢગી છે તેને માટે હું આપનો આભારી થયો છું ને તે મેં ઉપના માથે નીકાડ્યું છે પરંતુ એ સબધમા માગ મનની ગિયનિ પ્રગટ કરનારી નહીં છે આપની પ્રથમ વળ્યા મર્નયા યુક્ત હતી ત્રિન્ધિપાત આનંદના દર્ભાર્થએમના વિસ્તૃત વાચનનો, બહુની અનુભવનો, તેમજ પ્રાપ્ય અને પાશ્વત્ય માહિત્યના બિડા અધ્યયનનો આપણને મર્નને અમૂલ્ય લાભ આપત એ સર્વનિદિ અને નિર્નિનાદ છે એમણે એ પદ સ્વીકાર્યું હોત તો મમગ્ન ગુરુગતને એનાગદ ધણોજ આનંદ થાત મને તો ખામ આનંદ થાત, ઠાગણ કે એઓ માગ પ્રિય ગિધ્ય હતા અને મારી તરફ ગુરુભાવની પૂજ્ય દત્તિ પ્રગવે છે એમના એ પદના અસ્વીકારથી આપણે મર્વેએ એ અનન્ય લાભ ખોયો છે, એ અતિ ગોચનીય છે એમની મધુગી, આલકાગિક, અને હૃદયગમ બાપાનો ને પ્રોદ વિચારનો અઠિતીય લાભ પગિધને ન મળ્યો તેથી આપણે સર્વ તનાય થયા છીએ એમના ના દહેનાવી આપના મેરીઓએ—ગ માનનદ ન્બાર્થ અને માગ પ્રેમપાત ગ રમણનાન યાનિકે મો તાર મળ્યો ને તેનો ઉત્તર નારથી જ માળ્યો ‘અમારી સુમીનત મમગ્ને પ્રમુખપદ રીમગ્વાનો તાર મૂળી અમો ચિન્તાનમ્તા મ્તે’ એવા તારના અમરમગ્ન નમ્દો વાચી માગ મનની ગિયનિ ધણી દેવો થઈ પડી,

રાત્રિના દસનો ગુમાર થયો હતો. તે સમયે મારે ત્યાં ચિ. મોહનલાલ યુનિવર્સિટીના કેન્દ્ર તરીકે ચૂંટાયા તેના આનન્દનિમિત્તે એક નાનું સ્વજનમંડળ ભેગું થયું હતું. તાર ઉઘાડનાં તે પ્રથમ મન ચિન્તાગ્રસ્ત થયું; તે જોયો ને વાંગો ને સમયે સરદાર જનાર્દન વીરભદ્ર પાદકજ મારી પાગં જોડા હતા. તેઓ તથા તેમના ચિ. પ્રા. જ્યોમેશ પાદકજ તથા ચિ. મોહનલાલ ને મારી પ્રતી, એ બધાં એક-મત થઈ ગયાં ને બધાંએ મને આગ્રહપર્વક કહ્યું કે ના તો ન જ કહેવી. બધા વિચાર કરીને મેં સવારે સ્વીકાર્યો તાર મુક્યાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે હું બહુધા નિવૃત્તિમય હવન નિર્ગમન કરું છું. ગુ. વ. મોસાઈટી મને વ્યાખ્યાન આપવા જે વર્ષ થયાં નિમન્ત્રણ કરે છે તેની પણ એ જ કારણથી હું ના કરું છું ને તે સોસાઈટી બળે છે.

શ્રીયુત આનંદશંકરભાઈ જેવા ઉત્સાહ, બુદ્ધિ, કાર્યશક્તિ, અને સર્વદેશીય કૌશલ્યથી સંપન્ન કાર્યધુરંધરે ગાહિત્યપરિપક્તી કાર્યધુરા બહુ જ મુગમતાથી વદન કરી પેાત. તે કાર્યધુરા મારા મગજ પર પડતી જેવા હું નારાજ હતો; પરંતુ તારની બાપા એવી હૃદયગ્રાવક હતી અને મારા પર બધા ગૃહમંડળનું ને સ્વજનમંડળનું એવું દળાણ થયું કે એ તાર મુકતારા સ્વજનોનાં પ્રેમપાશમાં બદ્ધ થઈ અન્તે ગુર્જરંસાહિત્ય પ્રત્યે મારી ફરજ મારે અદા કરવી જોઈએ એવી બુદ્ધિથી હું આ ઉચ્ચ પદવી સ્વીકારવા અનિચ્છતો પણ આકર્ષાયો છું.

માંગ સમજવા પ્રમાણે આવું કામ તરુણ પુરુષાનું છે. તરુણ પુરુષો ઉત્સાહ ને કાર્યશક્તિને બળે પ્રગતિ ને વૃદ્ધિ તથા ઉત્કર્ષ સાધવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણી ને અભિવૃદ્ધિના માર્ગો શોધવા ને યોગ્ય ઉપાયો યોજવા ઉદ્યુક્ત થશે તો સાહિત્યનો વિકાસ સર્વગામી થશે એ નિશ્ચય છે.

કાઠિયાવાડની ઐતિહાસિક ને પવિત્ર ભૂમિ

આપનો પ્રદેશ ઐતિહાસિક, પ્રાચીન, ને પવિત્ર છે. પ્રાચીન મુરાબ્દની, પાછળથી સૌરાષ્ટ્રની ખ્યાતિ પામેલા દેશની. સીમા વિસ્તીર્ણ હતી. તે છેક સિંધુ નદીથી દમણ લગણ ફેલાયલી હતી. હાલનું કાઠિયાવાડ એ વિસ્તૃત પ્રદેશમાં અન્તર્ગત હતું. મુરાબ્દ દેશનો અતિપ્રાચીન ગ્રન્થોમાં ને તામ્રપત્રોમાં નિર્દેશ એની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.

ઈ મ પ ટમા મૈત્રના ભગવાન પાણિનિના 'કાર્ત્ત્તકૌજપાદ-
યશ્ચ' ॥ દાગરૂં એ સત્રને વગતા ગણુપાદમા 'કુન્તિસુરાષ્ટ્ર'
એમ સુગરૂંનો નિર્દેશ છે 'મહાભાગત'મા નનપર્વમા ૮ મા અધ્યાયમા
ધૌમ્ય ઋષિ યુધિષ્ઠિર પામે નિમિત્ત તીર્થનું નર્ણન કરે છે તેમા સુરાષ્ટ્ર
દેશનું નર્ણન છે ને તેમાના યુષ્કપથગો, નદીઓ, તળાવો ને આશ્રમો
દર્શાવ્યા છે એ સુગરૂં પ્રદેશમા જ પ્રભાસ ને દાગમતી વર્ણવેલા
છે અદ્વામન અને અન્દ્યુમના ગિરનાગના ને કટલા નદીના તામ્ર-
પત્રોમા સુગરૂંનો ઉલ્લેખ છે

તીર્થમય પ્રદેશ

આ પ્રાચીન અને પુણ્યપ્રદેશના વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં અનતારી
દિવ્ય પુરપ શ્રીકૃષ્ણના નિવાસથી પરિત્ર ને પ્રખ્યાત થયેલી, મમ
મોક્ષદાયિદા નગરીમાની એક શ્રીમતી દાગમતી, મહેશ્વરના બ્યોતિ
નિગોમા પ્રથમ બ્યોતિર્લિંગ મોમનાથથી વિરાજિત પ્રભામ નગરી,
ને તેની સમીપનું ત્રિવેણીસગમનું તીર્થ ભાગતનર્પના ભિન્ન ભિન્ન
મથળેથી હજારો યાત્રાળુઓને પ્રતિનર્પ આકર્ષે છે ને પાનન કરે છે
એ જ પવિત્ર પ્રદેશમા શ્રીકૃષ્ણે પોનાના જે મહાધ્યાપીતે, દ્રોણને દુષદે
તિગ્ન્ધાર્યા ને વૈગ્ભાનનું બીજ રાખ્યું તેમ, લઘુતા ન દર્શાવના નિલક્ષણ
રીતે સન્માની દારિદ્રાવચ્ચામાથી હમેશને માટે નિમુક્ત થયાં અને પગિ
ણામે જેમના મુખમાથી સાશ્વર્થ હિદમાગ નીવળ્યા કે

‘કયા ગર્હ મારી તટી દુપડીઆ, દાચન મહેલ બને રે’

એ ભક્તરાજ, આભિમાની, ને યાચનાને અનગણના મુદામાની
મુદામાપુરી—દાનનું પોરખર—મહાત્મા ગારીડનું નન્મન્થાન—
નિરાજમાન છે જેમણે પોતાની દદ શ્રદ્ધા ને ભક્તિના અનુપમ બળ
ને પ્રભાનથી અશ્રદ્ધાળુ ને દીખળી નાગરોને અનેક ચમત્કારો દર્શાવી
ચક્રિત થયાં હતા અને જેઓ ગુજરાતી ભાષાના જૈનેતર દ્રવિડોમા
અગ્રિમ ને પ્રતિષ્ઠિત ન્યાન ભોગવે છે તે આદિ દ્રવિ ભજનરાજ
નગસિહ મહેતાનું નન્મન્થાન, ભક્તોના અને વેદાન્તીઓના પદપદ-
જથી પરિત્ર થયલું, પ્રાચીન ને પુણ્યનાળા જૂનાગઢ એ જ વિસ્તીર્ણ
સુરાષ્ટ્રપ્રદેશમા આવેલું છે એ ડહુનગરમા પરિત્ર નીતની વેદિ પર
આત્મદેહને હોમનાગ ગણુનેરી જેના સ્ત્રીગત્નો પેદા થયાં છે એ જ
નગરની પામ શ્રીમન્માધવજિએ ‘ગિગપાલકથ’ના ચોથા મર્ગમા

ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તોમાં જેનું અલૌકિક સૌન્દર્ય વર્ણવ્યું છે એવો રૈવતક ગિરિ—‘મહાભારત’માં જેનું ઉચ્ચત્ત્વ નામ આપ્યું છે તે—ગિરનાર પર્વત આવેલો છે. એ પર્વતની રમ્યતા જોઈ દારકાર્થી ઈન્દ્રપ્રસ્થ જતાં શ્રી કૃષ્ણ વારંવાર અપૂર્વવત્ વિસ્મય પામ્યા હતા એમ વર્ણવી માધકવિએ રમ્યતાનું લક્ષણ આપ્યું છે કે જે ક્ષણે ક્ષણે નવીન લાગે તે જ ખરું રમ્ય છે. એ પવિત્ર ગિરિ અનેક તીર્થોથી અને ઐતિહાસિક શિલાલેખોથી ભરેલો છે. આવા રમ્ય ને પુણ્યપ્રદેશમાં સાંપ્રત સમયમાં પણ શતાવધાની શીઘ્ર કવિવર, આચાર્યવર્ય શ્રીમાન ગદ્ગુલાલજી તથા શીઘ્ર કવિ શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ તથા કવિશ્રી કેશવરાય હરિરાય, વગેરે અનેક નરરત્નો ઉદ્ભવ પામ્યાં છે. આ પવિત્ર પ્રદેશનું ભવ્યનગર ભાવનગર માત્ર અખિલ કાઠિયાવાડને જ નહિ પરંતુ આખા મુંબઈ ઇલાકાને અલૌકિક શુદ્ધિપ્રભાવ ને ઉચ્ચતમ રાજકીય નાગરિકત્વ ને મુત્સદ્દીપણાથી શાભાવનાર સ્વર્ગસ્થ ગૌરીશંકરભાઈએ પોતાના જન્મથી અલંકૃત કર્યું હતું. એમના તેજસ્વી રાજતન્ત્રે ભાવનગરના ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષનાં બીજ રોપ્યાં છે, જે કાલક્રમે શાખાપ્રશાખારૂપે સર્વત્ર પ્રસાર પામી રહ્યાં છે. એવા પ્રદેશમાં આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે ભેગા થયા છીએ. બંધુઓ, પવિત્ર સ્થાનનું માહાત્મ્ય અલૌકિક છે. તેની તાત્કાલિક અસર જાદુઈ છે. પવિત્ર સ્થાનના ચમત્કારથી ગમે તેવો અશ્રદ્ધાળુ પુરુષ પણ ક્ષણ વાર પવિત્ર બને છે. બ્રહ્મગિરિના વર્ણનમાં કવિશ્રી નર્મદે ખરું કહ્યું છે કે

‘સંસાર સંઘો વિસરી જવાએ, પાપી પ્રપંચો મનમાંથી નાએ;
લીલા પિતાં હું નથિ રે ધરાતો, એવો તપસ્વી ગિરિ છે જ આ તો.’

કાઠિયાવાડમાં ભાવનગરનું સ્થાન

સામાન્ય આખાદી, વેપારરોજગાર, ને ડેળવણીની આખતમાં ભાવનગર કાઠિયાવાડમાં અગ્ર સ્થાન ભોગવે છે. ભાવનગરની સંપત્તિ મહારાજ સાહેબ ભાવસિહજી અને વખતસિહજીના પરાક્રમ ને દૂર-અંદેશીપણાને આભારી છે. એ કામમાં સદ્ગત રૂપજી દેશાઈએ મંત્રી તરીકે તેમજ સરદાર તરીકે અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. કલાભવન સ્થાપી ઔદ્યોગિક ડેળવણીનો પ્રસાર કરવાની યોજના પણ હાલ અહીં જ થઈ છે. સ્વ. સર ગૌરીશંકરભાઈ જેવા નાગરિકોએ તેની અભ્યુન્નતિને માટે જે બીજ રોપ્યું છે તે તેમની પછીના આહોશ-

ગાંધીજીએ સારી રીતે પોષી વિસ્તાર્યું છે હાથ એ રાજ્યનો ડારભાર બહુશ્રુત, અનુભવસંપન્ન, ડાર્યદક્ષ ગાંધીજી શ્રીમાન સગવડો સાહેબના હાથમાં છે એઓ સાહિત્યક્ષેત્રમાં નિશ્ચય ને સાહિત્યના પોષાક છે આના તપસ્વી પ્રદેશમાં, બુદ્ધિની શીતલ ન્યોત્તના ન્યા સર્વત્ર પ્રસરી રહી છે એના વાનાગણમાં, આપણુ ડાર્ય સાધના આપણે મળ્યા છીએ, તો એના ઉચ્ચ મંદાર આપણી સાધનસંપત્તિ ખિત્તરને અને આપણા પ્રયાસને મળ કરે એની મારી આશા છે

બાપુઓ, આ રમ્ય નગરમાં હું ચોત્રીસ વર્ષ ઉપર અહીંની સામળદાસ કોલમા સંસ્કૃતના પ્રોફેસર તરીકે એક વર્ષ રહ્યો હતો તે સમયના પ્રિય સમગ્રણના સંસ્કાર મારા મનમાં આજ મગ્ન થાય છે અને હાતની અનેક નિશાની પ્રગતિ બોધને હું અતિહર્ષમાં મગ્ન થાઉં છું

સાહિત્ય સેવકોના સ્વર્ગવાસની નોંધ

પ્રથમ તો, હાથ થોડા જ વખત પર જ સાહિત્યસેવકોને આપણે બોધ્યા છે તેમને નિમે આપણો ગોઠ પ્રદર્શિત કરવો એ આપણો ધર્મ છે એમાના મુખ્ય પુરવ દીવાન બહાદુર રણુગોડભાઈ છે એમની સાહિત્યમેના સુવિધિ છે વૃદ્ધાનગ્રામાં પણ એમનામાં જુનાનીનો ઉત્સાહ ને ડાર્યશક્તિ અનસાન પર્યંત બેનામાં આવ્યા હતા એ ખરેખર પ્રગસનીય છે બીજો બેદશગ્ધ ગોઠ તનમુખરામભાઈના સ્વર્ગવાસનો છે એમનું જીવન વ્યાધિગ્રસ્ત હતું, તેથી કોઈ વિષય પર એઓ મોટો ગ્રંથ ગ્રથવા પામ્યા નથી પરંતુ વેદાન્ત અને ન્યાયશાસ્ત્રનો એમનો ઠોડો અભ્યાસ, પ્રાચીન વિષયોની એમની સંગોધનવૃત્તિ, અને બાપા અને સાહિત્યનું ગભીર જ્ઞાન એમના માસિકોમાના યેઓમાં સ્પષ્ટ જણાય છે માહિત્ય ને રાગના એવા અભ્યાસક નિરલ છે એમના અગ્રાન સ્વર્ગવાસથી ગુજરાતી સાહિત્યના નિદામને મોટી હાનિ થઈ છે ત્રીજો સ્વર્ગનામ શ્રી ઉત્તમનાન કેવલાત ત્રિવેદીનો ક્યો છે એઓ માન સાહિત્યમેનક ને પ્રૌઢ અભ્યાસક હતા થોડા નર્પ થયા એમનું આગેજ્ય મારું ગ્હેતુ નડોતુ કોકમાન્ય ટિળકના 'ભગવદ્ગીતા'ના પુનનું એમ! ગુજરાતીમાં બાપાન્તર આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં એમની નિન્યધ્વજન તરીકે પ્રદર્શિત રહેશે એઓની

સાથે તેમજ એમના કુટુંબની સાથે મારે સંબંધ ઈ. સ. ૧૮૮૦માં મારી અમદાવાદમાં બદલી થઈ ત્યારનો હતો. અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં ને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં એઓ મારા પ્રિય વિદ્યાર્થી હતા અને મારા નગ્દ એમની ઘણી પૂતળ્યબુદ્ધિ હતી. ગયે વર્ષે મુરતમાં નર્મદજયન્તીના સમારંભમાં કવિશ્રી નાનાલાલભાઈના વ્યાખ્યાન સમયે સહગત ઉત્તમલાલ પ્રમુખસ્થાને હતા. એઓનો નિવાસ મારે ત્યાં હતો અને પ્રાસંગિક વાતમાં એમણે મને કહ્યું હતું કે હું પ્રાચીન ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવા ઇચ્છુ છું ને એની સામગ્રી એકઠી કરું છું. મારી યોજના પૂરી થયે હું એક દિવસ તમારી સાથે એ વિષે ચર્ચા કરી સંમતિ મેળવી પુસ્તક રચવા માંડીશ. પરંતુ યમરાજના દારણ પ્રહારના પંજમાં એઓ સપડાઈ જવાથી આપણે એમની તરફથી એ અમૂલ્ય લાભ મેળવવો ખોયો છે એ ખેદની વાત છે. શ્રી કૃષ્ણરાવ દીવેટિયાનો સ્વર્ગવાસ પણ શોચનીય છે. એઓ રસિક ને સંસ્કારી શૈક્ષીમાં પ્રસંગે સાહિત્યની સેવા કરતા હતા. એમના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યે એક ખેલાડી લેખક અને મેં એક પ્રિય મિત્ર ખોયો છે. વળી આપણે, સાહિત્યસેવકો પ્રો. જેકીસનદાસ કણિયા અને શ્રી. દામુભાઈને પણ એજ અરસામાં ખોયા છે. તેમજ આપણે ત્રણ ત્રણે કવિરાજ ખોયા છે—રા. કાન્ત, રા. મસ્ત, અને રા. નથુરામ. ત્રણે મોટા કવિ હતા. કાન્તની સાહિત્યસેવા વિવિધ હતી. સહગત ચીમનલાલ દલાલના સ્વર્ગવાસથી જૂની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય પર સારો પ્રકાશ પાડનાર એક અમૂલ્ય રત્ન આપણે ખોયું છે. છેલ્લો સ્વર્ગવાસ જેની નોંધ લેવાની જરૂર છે તે શ્રી. મનમુખલાલ રવજીનો છે. રાજકીય બાબતની ચર્ચા સાથે એઓ જૈન સાહિત્યના વિકાસમાં પણ સારો ભાગ લેતા હતા. એ બધા જીવાત્માને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવી ને ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ અર્પે એવી પ્રાર્થના કરવી એ જ આપણું અવશિષ્ટ કર્તવ્ય રહે છે.

બંધુઓ, આપની સમક્ષ પ્રાચીન સમયથી આધુનિક સમય સુધી ગુર્જર સાહિત્યવાટિકામાં જે જે રમ્ય વૃક્ષો ને લતાઓ ઉદભવેલાં છે તેમાંનાં મુખ્યતો નિર્દેશ કરવા તથા તેમાંનાં કેટલાંક મુગંધી પુષ્પોનો સુવાસ પમરાવવા હું ઇચ્છું છું. વાડીમાં નીંદવા જેવું ઘાસ પણ હોય છે તેમજ ગુલાબ જેવા સુંદર છોડોમાં પણ કાંટા હોય છે.

હું આપની અમક્ષ અર્થ વૃદ્ધો ને પુષ્પોનુજ દર્શન કરીશ પત્રી આપુ-
નિ- અમયનો આરભમા શ્રિદિશ ગત્યની સ્થાપનાથી સર્વત્ર સલાહ-
ગાતિના પ્રસાદથી આપણા જનમમાજ્ઞમા તેમજ સાહિત્યમા અનેક
દિશામા પ્રગતિ થઈ જે લાભાલાભ થયા છે તે તરફ, તેમજ પ્રાચીન
અને નવીન પ્રવૃત્તિઓની તુલના કરી દેગજલાનુસારે ગુ યુક્ત છે તે
તરફ આપનુ લાભ જે ચીજ આપુનિક અમયમા દાવ્ય, નાટ્ય, નનલ-
દયા, છનનચરિત્ર, ઇતિહાસ, ને વિગ્નાનના સાહિત્યમા કેની પ્રવૃત્તિ
થઈ છે, કેની થાય છે ને કેવી ઇષ્ટ છે, તેનુ દિગ્ગર્જન કરાવીશ
પારખી ને મુસલમાન નેખકાએ, સ્વીયેખકાએ, તેમજ દૈનિક ને માસિ-
પત્રિએ કેની સાહિત્યએના બજાવી છે ને મળવે છે તે પણ આપના
મે આગળ મખીશ પણ જે જે સચ્ચાઓ સાહિત્યને ખિનવે છે
તેના દરેલા કામેલી નોધ કરી જ્ઞત્યમાર્ગ મુચવીન છનટે, સાહિ-
ત્યપરિપત્તા સ્થાથી મરણની આવશ્યકતા સ્થાપિત કરીશ તેમજ એ
મરણના અધાગણુ ને જ્ઞત્ય ત્રિપે ભાગ ત્રિયાગ દર્શાવીશ

ગુજ્ઞર સાહિત્યના ચાર કાળ

પદ્ય એ સાહિત્યનુ ક્ષુદ્રપ્રિય, મધુર, અને અમરણકૃતિને વિશેષ
મુગમ એલુ અગે હોવાથી સર્વ ભાષાના સાહિત્યમા તેનો નિદાસ
ગદ્ય જગતા નહેયો થાય છે ગુજ્ઞગતી ભાષામા પણ એજ સત્ય પ્રવર્ત્યુ
જે મ્યૂન દિગ્દિએ નિદાજતી આપણા પદ્ય સાહિત્યના ચાર કાળ થઈ
નકે છે ૧ પ્રાકૃત કાળ, ૨ આદિ કાળ, ૩ મધ્ય કાળ, ૪ અર્ધ-
ચીન કાળ પ્રાકૃત કાળમા અપભ્રંશમાથી નીજેલી પ્રાચીન ગુજ્ઞગતીમા
લખાયના દાખોનો મમાવેશ થાય છે એ વર્ગમા પદ્યનાભ દ્વિકૃત
'દાન્હડદે પ્રગ્નવ' તથા ભાનણકૃત 'દાન્મરી' ને ભીમદ્વિકૃત
'દ્વિશ્રીતામેળકળા,' શ્રી ૨૦ વ્યાસકૃત 'નણમ' નજદ ' તથા ઈર્મણ-
મત્રિકૃત 'ગીતાદરણ,' ઉપાધ્યાય મેન્સુદગ્નુ ' પુષ્પમાન પ્રદગ્નુ,'
તેમજ નૈનોના ગમાઓ એટલે પદ્યમદ્દ દયાઓ—જે સ ના ૧૦મા
મેનામા સ્થાપના 'મમતની ગમ' તથા તર્સિદ મટેતાના સમયની
કઈક પૂર્વે ગ્યાયતો શ્રીમિત્યમદ્દ મુનિનો ' શ્રીગૌતમગમ,' વગેરે
અન્તગત થાય છે આ પ્રાચીન ગુજ્ઞગતી ભાષા અપભ્રંશમાથી
નીજેલી ૭ અપભ્રંશના નિયમો મિદ્દ હેમચદે પોના ૧૧ વ્યાકરણમા
દર્શાવ્યા છે તેમજ તેના ઉદાહરણપદો પણ આપ્યા છે વળી નજી-
ધગના 'પદ્મભાષાર્દકા'મા, 'જ્ઞાન્તાર'મા, તેમજ માર્કંડેયના

‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’માં પણ અપભ્રંશનું વિવેચન છે. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા, એ ભાષાના વિકાસની શાસ્ત્રીય શોધ કરનારને બહુ ઉપયોગી છે. સામાન્ય વાચકવર્ગને તે સમજવી અઘરી પડે છે.

પ્રાચીન કાળ

આ પ્રાચીન કાળથી જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બતાવી છે. ઈ. સ. ના ૧૨મા સૈકાના ‘જંભુસ્વામીરાસ’થી ઈ. સ. ના ૧૮મા સૈકાના ‘અશોકરોહિણી,’ ‘હરિયાળલચ્છી,’ અને ‘શત્રુંજય રાસા’ આદિ રાસાઓ તેમણે રચ્યા છે એટલુંજ નહિ, પણ રા. જગજીવનદાસ મોદીએ પ્રકાશિત કરેલી ગદ્યમય ‘વૈતાલપત્રીસી,’ તેમજ ‘શ્રીવસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણન,’ ‘ઉજ્જયિન્તમહાતીર્થકલ્પ,’ આદિ ગદ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. એ ગ્રંથો ‘ગાયકવાડ પ્રાચ્ય ગ્રંથમાળા’ના ૧૩મા ગ્રંથ ‘પ્રાચીન ગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ’ના ગદ્યસંગ્રહમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. એમાંના ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’માં ૮૪ ચૌટાં, ૭૨ કળા, ને ૬૪ વિજ્ઞાન વર્ણુવ્યાં છે. ઈ. સ. ના ૧૫મા સૈકામાં ઉપાધ્યાય મેરુસુંદરે ‘પુષ્પમાળ પ્રકરણ’ રચ્યું છે, તેમાંથી કવિ નર્મદે ‘નર્મદાશ’ની પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ આપ્યો છે, તેમાં તે સમયની ભાષાનું સ્વરૂપ જણાય છે.

રાસાની ભાષા

જૈનોના રાસા છેક ઈ. સ. ના ૧૮મા સૈકા સુધીના છે. એ રાસાઓમાં જે ભાષા જોવામાં આવે છે તે જ ભાષા છેક ૧૮મા સૈકા સુધી તે સમયના લોકોમાં પ્રચલિત હતી એમ તો કહી શકાશે નહિ. વસ્તુસ્થિતિ એવી જણાય છે કે જૈન ગ્રંથકારોને પ્રાકૃત ભાષાનો વિશેષ અભ્યાસ હોવાથી તેમજ તેમનાં સૂત્રો—શાસ્ત્રીયગ્રંથો માગધી કે અર્ધમાગધીમાં લખેલા હોવાથી એ ભાષાની અસર તેમના પર થાય એ સ્વાભાવિક છે. બ્રાહ્મણોમાં જેમ સંસ્કૃતમાં લખનાર વિશેષ કીર્તિ પામતો તેમ જૈનોમાં પ્રાકૃતમાં લખનાર અધિક સન્માન પ્રાપ્ત કરતો. આથી જૈન લેખકોએ જનમંડળમાં ચાલતી ભાષામાં લખવાને બદલે પ્રાકૃતમિશ્ર ભાષામાં લખવાનું જારી રાખ્યું. આથી જ છેક ૧૮મા સૈકામાં રચેલા જૈનગ્રંથોની ને બ્રાહ્મણગ્રંથોની ભાષામાં ફેરફાર છે.

નગસિદ્ધ મહેતા

નુગતી ભાવાના કાન્ધણુ ડિઓમા આઘ ડિરિ નન્મિદ
મહેતા છે એમના કાન્ધો, પદો, ને પગ્ગાનિયા ભક્તિન્મથી જનકાના
છે નુગાગ્ના પદો પણ ભક્તિમા જ પગિણામ પામે છે નરમિદ
મહેતાના નીચેના જેવા પદો તો આમાન્ય શ્રીપુરુષોને મુખે પણ
માખળવામા આવે છે —

‘ નાગયણુ નામ જ સેના, વાગે તેને તનિયે ર,
મનમા, વાચા, ઈર્મણા કીને લક્ષ્મીનગને ભગિયે ર ’

* * * *
બોળા બોળા નબુ તમને રિશ્વ વખાણે ર,
મળતી નાતો તમાગી કોઈ નર જાણે ર
લેગીન્દ્રપણુ, ગિવજી, તમાઃ મે જાણ્યુ ર,
જટામા ધાવીને, ગિવજી, આ ક્યાથી આણ્યુ ર ’

* * * *
‘ પદો રે પોપટ મીના રામના, સતી મીના પદાવે,
પામે બાધી પાગરે, મુખે ગમ જપાવે ’

* * * *
‘ માગ મનગમતા મદારાજ, મારે ઘેર આવો ર,
હું તો તલમુ તમારે કાજ, કીને બોનાવો ર ’

* * * *
તેમજ નીચેના જેવા પગ્ગાનિયા પણ ધણા સોઝા ને ચાચકો ગાય છે —
‘ નગને જાદના, કૃષ્ણ ગોવાળિયા તુજ વિના, ધેનમા મળુ નગે. ’

* * * *
‘ રાત ગદે નદરે પાળી ખટ ધડી, માધુ પુગને ગુપ્ત ન ગદેડુ,
નિદારે પગ્ગિ સમગ્ગા શ્રીનગિ, એક તું એક તું એમ કહેવું ’

નન્મિદ મહેતાના પગ્ગાનિયામા ઉપદેશ, તત્ત્વના, ને કૃષ્ણ-
નૃતિના વચ્ચે જગો છે એમને નત્તનાન કતા પ્રેમન્સ ન કટ
ગાગે છે, તેથી મ્હે છે —

‘ પ્રેમમ પારે તુ, મોના પોળખર, નત્તનું કૃષ્ણ જુના ભાગે ’

તોપણ મહેતા તત્ત્વજ્ઞાનની અનેક-વાર સ્તુતિ કરી શકે છે કે
 ‘ન્યાંત્રગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્થો નહીં, ત્યાંત્રગી સાધના સર્વ જૂઠી,
 માનુષદેહ તારો એમ એળે ગયો, માવહાંની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી.’

:

:

:

:

‘ભણે નરશૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના રત્નચિંતામણી જન્મ જોયો.

નરસિંહ મહેતામાં શુદ્ધ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયના સ્વાભાવિક ભાવોના
 તરંગો ઊછળે છે. એમાં કૃત્રિમતા નથી કે અલંકાર ઘટાવવાનો
 પ્રયત્ન નથી; તોપણ મીરાંબાઈના ગીતોમાં જેમ

‘જોલ મા જોલ મા જોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું જોલ મા;
 સાકરશેરડીનો સવાદ તજને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે.
 રાધાકૃષ્ણ૦’

એ પદમાં નિદર્શના અલંકારની છાયા છે, તેમ

‘પૂર્ણ પુરુષોત્તમ નવલરંગી તજ, અન્ય દેવે જેનું મન મોહે,
 કાટિ ચિંતામણિ કામધેનુ તજ, મંહિષીના પુત્રનું દૂધ દોહે.’—

એ પદમાં નિદર્શના અલંકાર છે. અલંકારો ને ગુણો વિના પ્રયત્ને,
 સ્વાભાવિક રીતે જ સારા કવિઓનાં કાવ્યોમાં સ્ફુરી આવે છે.

લઘુતાવાચક પ્રત્યયો

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યમાં અનેક સ્થળે લઘુતાવાચક પ્રત્યયો
 અને ઘણે સ્થળે એવા એવડા પ્રત્યયો નજરે પડે છે. એ પ્રત્યયો
 બહુધા વાતસલ્યવાચક, લઘુતાવાચક, કે તિરસ્કારવાચક હોય છે; ને
 કેટલેક સ્થળે નિર્રથક—માત્ર સ્વાર્થવાચક હોય છે. અન્ય કવિનાં કાવ્યોમાં
 જેવામાં આવે છે તેના કરતાં મહેતાનાં કાવ્યમાં એનો પ્રયોગ વાચકનું
 લક્ષ આકર્ષે એવો છે, જેમકે ‘ઘણેકું,’ ‘સેજલડી,’ ‘વિનતડી,’
 ‘દેહડી,’ ‘સરીખડાં,’ ‘આંગલડી,’ ‘મરકલડો,’ ‘કાંકડલે,’
 ‘મારગડો,’ ‘એકલડો,’ ‘વહાલડો,’ ‘વાછલડું,’ ‘નાહનડાં,’
 ‘ભોજનીયાં,’ ‘ઉંઘરેટો,’ ‘ગોપિકાકેરડાં,’ (એમાં પ્રત્યય પર પણ).

મીરાંબાઈ

એ જ સમયમાં પાટણમાં કવિ ભાલણ, સિદ્ધપુરમાં ભીમ,
 અને સ્ત્રીને જાણે એવાં, લજ્જાયુક્ત, મર્યાદિત શૃંગારનાં કૃષ્ણભજન
 ગાઈ વાચકને કૃષ્ણભક્તિના રસમાં તરબોળ કરનાર મહેતાનાં મીરાં-

આઈ ગુન્ગાતી સાહિત્યના આનિજના ક્ષિતિજમા તેજી તાગના
જેવા પ્રદાગમાન થાય છે

ભાનણે ‘કૃણ્વીના,’ ‘ગમયાળનીલા,’ ‘નળાપયાન,’ ‘ઉદ્-
વઆવાગમન,’ ‘રુક્મણીદરણુ,’ ‘દલમન્દધ,’ આદિ અન્યો ગ્રંથો
જે એના નીચેના પદો સ્ત્રીઓ ગાય છે —

‘જભી મહે રે આલીન્ડી, તુ બોલની નાદા થોન,
તારી આખડીને મે ઓળખી રે, અન નહી કોની તોન જભીન’

‘ભીખુભાનકેરી જેરી ગધા છે માઈ નામ
દધિનણો ને ખપ કરો આરજે ગોકુળગામ ભીખુન’

‘છપીલા નાના રે તારી ચાવનો ચટકો ને,
છોગ આલીરના રે તારા મુખનો મટકો ને, ‘છપીલાન’

મીરાબાઈના ચરિત્રનું વાતાવરણ અને અમત્ય દત્તાન્તોથી
દૂષિત થયું છે એ વિષયમા સદ્ગન તનમુખગમ મન મુખગમ ત્રિપા-
ડીએ બિહુ મગોધન દેરી પડે. અત્ય પ્રદાગ પાડ્યો છે એનું નિર્લ-
ભ્રમ પ્રકાશનું છે ને નાચકને ભક્તિરમમા દત્તોન દરાવે જે મદાતમા
ગાધીજી કહે છે તેમ હૃદયમાથી પ્રમદેના મનોભાવના એ ગ્રગણા છે
એ યોદ્ધાત્તિને તૃપ્ત કરવા પ્રમદેવા નથી એની બાળા દિગ્ગમિત્રિત
મધુર ગુન્ગાતી ડ એના ધણા દાવ્યો ભક્તજનોને ને સ્ત્રીઓને
મુખમથ છે યોગા ઉત્તમ દાવ્યો નીચે દર્શાવ્યા છે —

‘ગમ મમદુ જડિયુ રે, ગણાજ મન ગમ મમદુ જડિયુ’

‘મેગ મન હાડિ નિયો રાન ગણુડાડ
કેવ, માનધ, મીપુત્તમ, દમેગ ન્યાણા નેડ, મેગ મન,’

‘બગીવાવા આને મોગ દન
આને મોગ દન, દો બગીવાવા આને મોગ દન’

‘આવત મોરી ગલિયનમે ગિરિધારી મેં તો છુપી હું,
લાગ્યો મારી, આવત ૦’

* * * *

‘પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની.’

* * * *

‘જોલ મા જોલ મા જોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના જીવતું જોલ મા
સાકરશેરડીનો સવાદ તજીને, કડવો તે લીમડો ઘોળ મા રે, રાધા ૦’

* * * *

‘ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે

* * * *

મને મારો રામજી ભાવે રે, જીજ્ઞે મારી નજરે ન આવે રે.’

* * * *

‘હાં રે ચાલો ડાકોરમાં જઈ વસિયે, મને લેહે લગાડી એ રસિયે રે; ચાલો ૦’

* * * *

‘મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા મુખડાની માયા લાગી રે..

* * * *

‘વિપત પડે ત્યારે હરિને સંભારો મારી વહારે ચડો વનમાળી રે.’

* * * *

‘મંદિર દેખીને ડરે રે સુદામા મંદિર દેખી ડરે રે ૦’

* * * *

મધ્યકાળ : પ્રેમાનન્દ

મધ્યકાળમાં અનેક કવિઓ થયા, તેમાં જો કે પ્રેમાનન્દે, પોતાના પૂર્વગામી કવિઓ—નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વગરો, —એ કવિઓનો કંઈકે આધાર આખ્યાનની પસંદગી અને શૈલી, વગેરેમાં લીધો હતો, તોપણ એ કાળમાં એ કવિચન્દ્ર સાહિત્યક્ષિતિજમાં પોતાની પૂર્ણ જ્યોત્સ્ના સર્વત્ર પ્રસરાવી, અન્ય કવિતારકોને ક્ષીણ, નિસ્તેજ જેવા કરે છે; અને રસની અમાવટ, ભાષાનો કાષ્ઠ, વર્ણનની શૈલી, મનુષ્યહૃદયનું અને કુદરતનું જ્ઞાન, આદિ અનેક ગુણોથી વાચ-

કના હૃદયમા અમીરસ રેડી તેને રસભીનુ કરી આનદની લહરીમા આદોલન કરાવે છે ગુજરાતી ભાષા તે સમયે 'શુ શા પૈસા ચાર' તરીકે નિદાતી હતી અને જે ને તે હિંદીમા ઢવિતા રચી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરના પ્રયાસ કરના હતા એવી અધમ સ્થિતિમાથી ગુજરાતી ભાષાને ઉદારી સંસ્કૃતના જેવી પ્રતિષ્ઠાએ પહોંચાડના આ ઢવિગ્તને પ્રયત્ન આદર્યો અને 'શક્તિ ઉપરાત કામ સ્વીકારવુ નહિ એ જેમ બુદ્ધિલક્ષણ છે તેમ આરબેના કાર્યનો નિર્વાહ કરવો એ પણ બુદ્ધિ લક્ષણ છે,' એ નીતિનચનને અનુરોધે જ્યાં સુધી ગુર્જર ભાષા પ્રતિષ્ઠિત પદ પામે નહિ અને પોતે અગીનાર કરેના કાર્યનો એ રીતે નિર્વાહ થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતે જખ્યા નહિ 'રામાયણ' અને 'મહા-ભારત' જેના અનુપમ ગીર્વાણકાવ્યો જ્ઞાનના ને નીતિના આકરચન્દ્રો છે, તેમાથી આખ્યાનો પસંદ કરી તેમા જનસમાજને અનુકૂળ ને હૃદયગમ થાય એના યોગ્ય કેન્દ્રકાર કરી ઉત્તમ કાવ્યો રચી ગુર્જર ભાષાને ઉચ્ચ ક્રાંતિમા આણી, જનસમાજની ધાર્મિક ને રસિક વૃત્તિ પોષી અને એ જ પ્રમાણે ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરે એવુ રત્નેશ્વર, વલ્લભ, સુદર, વીરજી, હર્ગિદાસ, નગેર ૧૦૦ સ્ત્રીપુરુષનુ દર્શનડળ પોતાની આસપાસ એકઠું કરી તેને જેમ ઘટે તેમ કામ સોંપ્યુ જેમ રોમમા ઑગસ્ટસ ગમ્મના સમયમા સાહિત્ય પુષ્કળ કેળનાયુ ને ખીંચુ હતુ, અને જેમ હર્જનડમા ઍન રાણીના રાજ્યમા અગ્રેજ સાહિત્યનો અનેક દિશામા વિદ્વાસ થવાથી ઇતિહાસકારો ઍનના રાજ્યને અગ્રેજ સાહિત્યનો 'ઑગસ્ટન' યુગ કહે છે તેમ આ મધ્યકાળને ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રેમાનન્દયુગ—પ્રેમયુગ કહી શકાય કવિ પ્રેમાનંદે ગુર્જર સાહિત્યની અતન્ય મેના જન્મવી છે ને

‘સાગોપાગ સુરગ વ્યજ્ય અતિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રમાળ ભૂપણુવતી થાઓ સખી ઉપરી,
જે ગીર્વાણુ ગિરા ગણાય ગણુતા તે સ્થાન એ સ્થો વગી,
થાયે ત્રેષ સહ સખીજન થકી એ આન પ્રશે હરિ’

એ પદમા કવ્યુ છે તેની આશા રાખીને બગીરથ પ્રયત્ન કયો છ એમ સ્થાપન કવવામા વેગ પણ અતિલયોક્તિ ને ચાટૂક્તિ નથી

પ્રેમાનંદુ કવિમંડળ વલ્લભ

કવિ પ્રેમાનંદે પોતાની આસપાસ એકત્રિત કરેલા મંડળને જે

કામ સોપ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યથાશક્તિ થયું, પરંતુ જોઈએ તેવું દીપી નીકળ્યું નહિ. રતનેશ્વર સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાસ હતો, તેણે ભાષાન્તરરૂપ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા અને કવિપુત્ર વલ્લભે પિતાની સ્તુતિ ને સામળભટ્ટની નિંદા કરી પોતાનાં કાવ્યોની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચાડી. તેણે ‘કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન,’ ‘દુઃશાસનરુધિરપાન,’ ‘યુધિષ્ઠિર-વૃકોદરસંવાદ,’ ‘યક્ષપ્રશ્ન’, આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે. ગીર્વાણ ભાષા જેવી ભાષા વિષે તેણે એક સિદ્ધ પુરુષને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે તેને ગુર્જર ભાષા જ ખતાવી, એમ વર્ણવી વલ્લભે જે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ પ્રતિપાદન કર્યું છે તે દરેક સાહિત્ય સેવકે હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવું છે.

‘ઉમર મૂકી અને તું, હુંગરને પૂજે કેમ ?
ગોદમાંનો સૂત ભૂલે, જાણ્યું નહિ જેમણે.
તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યું નવ તેં જરૂર,
વિચારી જો વારંવાર, ગુણથી ઘટે ગણે.
કામળતા કમળથી, અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે, હારી હારી જાય છે,
અમલતા એના જેવી, નથી કોઈ ભાષામધ્ય,
પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેરું મનાય છે.

* * * *

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી,
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ?’

સામળભટ્ટ અને અખો

એજ યુગના કવિ અખાએ પ્રેમાનંદથી જુદી જ દિશાએ સખળ પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘રામાયણમહાભારત’નાં આખ્યાનો જનસમાંજને ગાઈ અતલાવવાને બદલે પોતાની કલ્પનાશક્તિને પ્રભાવે ‘મહાપદ્મચીસી’ ‘સુહાઓત્તેરી,’ ‘મદનમોહના,’ ‘પદ્માવતી,’ ‘ભદ્રાભામિની,’ ‘નંદનત્રીસી,’ વગેરે વાર્તાઓ તેમજ ‘ઉદ્ધમકર્મસંવાદ,’ ‘અંગદવિષ્ટિ,’ ‘રાવણ-મંદોદરીસંવાદ,’ આદિ એનેક કાવ્યો કવિ સામળે રચ્યા છે, તેમાં તેણે વસ્તુસંકલનાંની અદ્ભુત શક્તિ, જનસ્વભાવ આલેખવાનું કૌશલ્ય, અને અસૌકિક જ્ઞાન તેમજ બહુશ્રુતતા ને વ્યવહારકુશળતા દર્શાવ્યાં છે. ઉપમા તો કાલિદાસની એમ એક પ્રાચીન સંસ્કૃત પદ્યમાં કાલિ-

નાસની પ્રસાદ કરી છે તેમ જાણ્યો તો મામળાબદ્ધના એમ કહેનામા લેગ પણ અત્યુક્તિ નથી

અખે

મ સારથી પ્રિયકૃત થયેલો, કીધેલા ઉપકાગના મદલામા નિહા ને દોષારોપણ પામેલો, આદર્શભૂત નીતિ દર્શનતા દારાગ્રહમા ગોધા-યથો અખે હવે મ સાગનો ત્યાગ કરી મનની ગાનિ પ્રાપ્ત કરના સદ્ગુરુની શોધમા નીકળ્યા પડે એ સ્વાભાવિક છે એ ગોધમા એને ખેત્રણુ મથળે ગ્વાર્ધી અને સમાગમા ગ્વાપચ્યા ગડેના ગુરુઓ માલમ પડે છે એટલે એના ગુરુઓ પર પોતાની કવિતામા એ મચોટ પ્રહાર કરે એ પણ ગ્વાભાવિક છે આખરે, ડાળીમા મણિ-શિલ્પીના વાટ પર એને નેત્રિતા ગુરુ મળે છે, તેમના તરમ્થી એને વેદાન્તશાસ્ત્રના ગૂઢ ગદ્યસ્યનુ જ્ઞાન થાય છે અને એ જ્ઞાન તે 'ગુરુશિષ્યમ નાદ,' 'અખે-ગીતા,' 'ચિત્તવિચારસ નાદ,' 'પચીકણુ,' આદિ ગ્રન્થોમા દર્શાવે છે એને સમૃદ્ધ ભાષાનુ નાન નહોતુ, તેમજ જન્દ ગાન્ધ કે દાવ્યગાન્ધથી પણ એ પરિચિત નહોતો જેવી હવિતા સગી આવી તેની કવિતામા એણે પોતાના નિચાર દર્શાવ્યા છે મૂળ તો વેદાન્તનો નિપય જ ગહન અને તે વળી કવિતામા ઉતારવો એ કામ ધણુ દુષ્કર, એટલે એના કાવ્યો સુગમ ને યોગ્યિય થાય નહિ એમા નનાઈ નથી તોપણ એના કાવ્યોનો કટ્યો ભાગ વ્યાવહારિક હોવાથી તેમજ તે સાની, સરળ, ને મીઠી ભાષામા ગ્વાયયો હોવાથી ધણુ લોકપ્રિય થયો છે એણે લોકોને તીખી ભાષામા ઉપદેશ આપ્યો છે એના કટલાક પદ્યો યોગ્યકૃતિમા સામાન્ય પ્રચાર પામ્યા છે, કટલેક મથળે અસમકારી ભાષા નાખી પોતાનો હેતુ સાધનામા કવિ ચૂક્યો નથી નીચેના જેના પદ્યો ધણુ લોકપ્રિય થયા છે -

'તિલ-કરતા ત્રેપન વહા, જપમાળાના નાકા ગયા,
તીગ્ધ -ગિ કિ થાક્યા ચણુ, તોયે ન પોતા હરિને ગણુ'
'ક્યા ગુણી સુણી કટ્યા કાન, નોયે નાવ્યુ અલ્પજ્ઞાન,
એક મુગ્ધને એની ટેન, પચ્ચ એટલા પુજે દેન,
પાણીને દેખી કરે આન, તુળની દેખી તોડે પાન
એ તો અખા જા, ઉત્પાન, ધણુ પગમેશ્વર એ ક્યાની નાત'

'કુટકળ અગ'મા એવા ધણુ મળા, મીઠા, ને સચોટ પદ્યો છે

‘આવિ નગરમાં લાગિ લાય, પંખિને રંગો ધોખો ધાય;
ઉંદર ખિયારા કરતા સોર, જેને નહીં ઉડ્યાનું જેર.
અખા જ્ઞાની ભવથી કેમ ડરે, જેની અનુભવપાંખ આકાશે ફરે.’

+ + + +
ગુરુ થઈ બેઠો સેનો સાધ, સ્વામિપણાની વળગી વ્યાધ;
તે પાડાથી દુખિયો થયો, રોગ કરાર અનુભવથી ગયો.
વાયક જાળમાં શું ચવી મરે, અખા જ્ઞાનીનું કલ્પું કેમ ફરે.’

+ + + +
‘સ્વામી થઇને બેઠો આપ, એ તો મનને વળગ્યું પાપ;
શિષ્ય રાખ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર પ્યાર.
આશા રજગુનેળાંધ્યો પાશ, અખા શું જાણે જ્ઞાનીની આશ.’

+ + + +
‘દેહાભિમાન હતું પાશેર, વિદ્યા ભણતાં વધ્યું શેર;
ચરચા વદતાં તોલું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મણુમાં ગયો;
અખા એમ હલકાથી ભારે હોય, આત્મજ્ઞાન તે મૂળગું ખોય.’

+ + + +
આત્મ અનુભવે હોય પ્રકાશ, અખા અહંકાર તે પામે નાશ;
અહંકૃતિ તજી સ્મરણ કરો, મન કર્મ વચન હરિ વડે આદરો;
ગવરાવ્યા જશ હરિના ગાયો, હરિના છો ને હરિના થાઓ.’

+ + + +
‘ધન ધન જ્ઞાની જનનું ગાત્ર, જગત ગણ્યું જેણે તૃણમાત્ર;
જ્ઞાની તે જે કરે વિચાર, પરપંચ તજે ને સંધરે સાર;
સકળ કામના સવળી ફરે, વાસના વપુ દેહાણે ડરે;
ટાળે આપ ને ભાળે ઈશ, અખા એવા પુરુષને મળે જગદીશ.’

આમ કેટલેક સ્થળે અખો ઘણી સ્ફુટ ને કડવી પણ સત્ય વાણીમાં
તે સમયના સ્વાર્થી ગુરુનું સ્વરૂપ ઉઘાડું કરી વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોનો
ઉપદેશ કરે છે.

‘ભાપાના અંગ’ માં અખો કહે છે કે—

‘ભાપાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શર;

સ સ્કૃત જોવે તે થુ થયુ, કાઈ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયુ ?
બાનનો સવજો નિમ્તાગ, આખા ત્રેપનમો બાણે પાગ '

‘ શીલવતીનો રાસ ’

આજ મધ્યદાળમાં તૈન દિન નેમિનિજ્યે ‘ નીલવતી રાસો ’
નામનો ઉત્તમ રામો ગચ્છો છે અને નધવે ‘ બદુચરાઈનો ગગ્ગો ’
વીગસમા યોગ્યો છે

ધારો ભક્ત

આની પત્રીના ૧૮મા સૈદામા પણુ ધીરો ભક્ત, નીરાત, તેમના
સિધ્ધ બાપુસાહેબ ગાયકનાડ, તથા લજ્જનરામ અને પ્રીતમ ભ, તેમજ
સ્વામીનારાયણના પથના મુક્તાનંદ, બ્રહ્માનંદ, ને નિષ્કલાનંદ, એ
ભક્ત દિનના જાણ્યોમા ધર્મ ને નીતિની બાનના ઓતપ્રોત થઈ છે
મહાગુરુના સ સર્ગથી કેટલો લાભ થાય છે તે ધીરાની કવિતાથી જણાય
છે એને કેળવણીનો મન્કાર મળ્યો નહોતો, તો પણુ એક સન્યાસીના
સત્મગથી એને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ એના કાવ્યોમા શુભક્તિ ને વેદા
ન્તજ્ઞાન રચજો મધજો જણાઈ આવે છે જેમ હરપા સામળના તેમ
દાશી તો ધીરા ભક્તની જ. એ કાશી ઘણી લોભપ્રિય થઈ છે નીચેની
ઉત્તમ ૩ —

‘ તરણા ઓથે કુગર રે, કુગર કાઈ દેખે નહી ’

+ + + +

‘ અ તે સંતને તેડાવે રે, દગિનુ બજન દગ્ગા ’

+ + + +

પ્રભુ તમ સાથે રે મારે પ્રીત ઘણી ’

+ + + +

‘ વાડો વાળા બેરો રે પોતાનો પથ કુસાને ’

+ + + +

‘ જેને રામ ગણે રે, તેને કુણુ મારી શકે ? ’

+ + + +

‘ હીરાની પરીક્ષા ૩ જવેગી હોય તે બાણે, ’

+ + + +

ધીરા ભડને 'સ્વરૂપ' કાવ્યમાં લક્ષ્મીનું, યૌવનનું, કાયાનું, માયાનું, તેમજ મનનું સ્વરૂપ ઉત્તમ કાળીમાં ગાયું છે. તેમાં 'લક્ષ્મીના સ્વરૂપ' માં નીચેની કાળીઓ ઉત્તમ છે:—

‘કમળ કેડે પુષ્પ જ રે, પ્રભાત તો થાયે જ્યારે;
ખીલવા કંઈક માંડે રે, મુગંધ અતિ દે ત્યારે.’

*

*

*

અને

‘સોમલ જેવી સાચી રે, ખાતાં ન લાગે ખારી;
વિધ વિધ રંગી દેખાયે રે, આશા વધે અવિધારી.’

લજ્જતરામ

લજ્જતરામે ‘અભિમન્યુ-આખ્યાન’ રચ્યું છે, તેની ભાષા પ્રાસાદિક છે ને તેમાં કવિએ કેટલેક સ્થળે રસની ઝમાવટ ઉત્તમ કરી છે. નીચેની જેવી પંક્તિઓ ઘણી લોકપ્રિય થઈ છે:—

‘તુંજ વિના રહિશ હું કેમ ટોળા વખુટી હરણી જેમ,
સિંહ દેખી પશુ પામે ત્રાસ, ત્યમ સાંભળી હું થઈ નિરાશ.

ખેળે ખેસારીને હું બાળ, ભોજન કરાવું તતકાળ;
આંખથી અળગાં થાઓ છો બાળ, પ્રાણુ હરી જાઓ છે તતકાળ.

‘કરી શું કહેવરાવે તુંય; રણે નહિ જાવા દેઉં હુંય,’

*

*

*

‘મને બાલુડો ન કહેશે, મારી માવડી રે’.—

વગેરે જેમાં વય કંઈ તેજનો હેતુ નથી એવી ભાવના ઉત્તમ રીતે ઘટાવી છે.

‘મને મારીને રથડા ખેડ રે, બાળા રાજ રે;

મને જુધ્ધે સાથે તેડ રે, બાળા રાજ રે.’

એમ કહી અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જતો અટકાવવા પ્રયાસ કરી તેમાં નિષ્ફળ થઈ ને સ્વામી યુદ્ધમાં જશે એમ ખાત્રી થઈ, ત્યારે—

‘ઉત્તરા કુંવરી વાણી બોલી, સાંભળ મુજ ભરથાર;

તમે જુદ્ધ કરવા સંચરો છો ચક્રવ્યુહ મોઝાર.

મરજો કે મારજો તમે, નવ દેશો પુઠ લગાર,

સહિયર મેણા મારી કહેશે, કાયરની આ નાર.

અરની પર જે, અત્યે, તેને મગ્ધુ એ- જ ના
મોત થયા રિયે નહિ, તે માટે ભરથાર '

' વેણીસદાર ' મા પણ અશ્વત્થામા ડોંગ સૈન્યને પાછુ હાતુ
જોઈ એવા જ વિચાર દર્શાવે છે કે સમગ્રગણનો ત્યાગ કર્યાથી મૃત્યુનું
ભય જ નહતુ ગહેતું હોય તો ત્યાથી અન્યત્ર જુકત છે પરંતુ જો
મરણ પ્રાણી માત્રને અનિવાર્ય છે તો હે મૈનિકો, તમારો યશ નામો
ના માટે મલિન કરો છો ?

પ્રીતમદાસ ને નિષ્કુલાન ૬

પ્રીતમદામના જ્ઞાન ને ભક્તિના પદો પણ માગ છે

' આનંદ આવો રે, જીવન જમનાને,
મધુ પાન જનાનુ રે, ગિરિધર જમનાને '

તેમજ

' પ્રાપ્ત રે તારી કામ નહી આવે, જો કરે કોટિ ઉપાય રે, '
નાણી જાતા નાગ નહી વાગે, જો ફળ કાપીને ખાય રે '

અને

' ગહે રમના તું ગમ બજનમા, હસ દગા દિવ આળી
હુ ધુ નિલ વચન નન પ્રદિ, તથા વાયસનાણી રહેં '

જેવા પદો નાથને ભક્તિરમમા નરભોળ કરે છે

નિષ્કુલાનદે 'ધીરભખ્યાન' મા અનેક દુર્ગમિક્તો—પ્રહ્લાદ,
ધ્રુવ, હરિશ્ચંદ્ર, ગિરિ, ગિરિદેવ, મયુરધ્વજ, વગેરે—ના આખ્યાન ગાયા
છે એમા નીચેનું પદ ઉત્તમ છે —

' ધીરજ મમ નહિ ધન રે, મતો ધીરજ
આવે અર્થ દોહલે નિ રે, મતો ધીરજ '

તમજ પેગમ્ય વિગેનુ નીચેનું પદ પણ ધણુ શોભિય થયુ છે —

' જનની જીવો રે ગોપીચંદની, પુનને પ્રેયો પેગમ્ય,
ઉપદેશ આપ્યો આગી પેરે લાગ્યો સમારીડા આગળ જનનીં '

સુકુલાન ૬

મુક્તાનદે ' સતીગીતા ' મા સતી શ્રીઓનો પ્રભાવ વર્ણવ્યો
છે, એમા નીચેની ગણી વાચના હૃદયને મધુરમમા નરભોળ કરે છે —

‘ રસિયા વર રણછાડ છોગાળા, સાંભળો વિનનિ અમારી રે;
મર્માળા મુને જાણી પોતાની, હાથ ગ્રહો ગિરધારી રે. ’

અહ્માનંદ

અહ્માનંદે કૃષ્ણ પ્રીતનનાં પદો ગાયાં છે; નીચેનાં ઉત્તમ છે:--
‘ નારાયણ સુખકારી ભણ લે, નારાયણ સુખકારી;
સાધુજનની માન શિખામણ, વિષય વિહાર વિસારી. ભણ લે

+ + + +

‘ઝોરા આવો નટવર નાનડિયા, તમે મારા હૃદય સાથ જડિયા. ટેક
શામો છો સોનેરી પટકે, છળી રંગ ચોળનણે ચટકે;
લીધું મન હાથનાણે લટકે. ઝોરાં ’

+ + + +

એનાં નીચેનાં જેવાં જ્ઞાનભક્તિનાં પદો પણ ઉત્તમ છે:—

‘ આ નનરંગ પનંગ સરીખો જતાં વાર ન લાગેછ;
અસંખ્ય ગયા ધનસંપતિ મેલી, તારી નજરો આગેછ. ’

+ + + +

‘ પેટ કટારી રે, પેહેરીને સનમુખ આલ્યા;
પાછા ન વળે રે, કોષના તે ન રહે જાલ્યા. ’

+ + + +

તેની પેરે રે, હરિજન પણ જોધને તીખા;
અંતર શત્રુને રે, લાગે અતિવજ્ર સરીખા.
માથું જતાં રે, મુખનું પાણી નવ જાવે;
અહ્માનંદ કહે રે, તે સંત હરિને મન ભાવે. ’

૧૯ મા સડાનાં કાવ્ય

૧૯ મા સડો એ કાળનો છેલ્લો સડો છે. એમાં ગિરધર, મોજોભક્ત, મનોહરસ્વામી, આદિ કવિઓએ ગુર્જર સાહિત્યવાટિકાને ખિલવી છે. ગિરધર કવિએ ‘ પુલસીવિવાહ ’ આદિ ગ્રંથો રચ્યા છે; પરંતુ એનું ‘ રામાયણ ’ લોકોમાં અતિપ્રિય થયું છે. ઉત્તર હિંદમાં જેવું પુલસીકૃત ‘ રામાયણ ’ પ્રિય છે તેવું ગુજરાતીમાં ગિરધરકૃત ‘ રામાયણ ’ પ્રિય છે. એની ભાષા સરળ ને પ્રાસાદિક છે, ને એ લોક-

પ્રિય રાગોમા રચેલુ હોનાથી જનસમાજમા ઘણુ પ્રચાર પામ્યુ છે
 'ત્યારે માતા કૌશ'યાજી બોનીયા, હો વાના રે,
 તુને નહી જાવા દેઉં વન, કુવરજી કાલા રે'

ઈત્યાદિ

રામચંદ્રજીને નનમા જતા અટકાવના કૌશ'યાના નયન ડરણા
 રમથી ભગપૂર હ ને માતાના અકૃત્રિમ સ્નેહરસનો ખરો ચિતાર
 આપે છે તેમજ પોતાની સાથે તેડી જવા સીતાજીએ ગમચઢને ઢહેલા
 નયન પણ હૃદયદ્રાવક છે —

'અહો નાથ હુ દામી તમારી વિજેગ નર મહેનાય,
 તમ વિના હું કેમ રહુ એકલી, એક ઘડી જુગ થાય
 જળ વિના જળચર કેમ જીવે, ભે ઠરિયે ઠોડી ઉપાય,
 હુ જાયા તમારા દેહતણી પ્રભુ ઢહો કેમ અજગી થાય
 કનકકાન્તિ જેમ દીપશિખા, રવિરશ્મિ સના ગહે પુરી,
 તે ક'પાન્તે નિલક્ષણુ ન થાય, જે પરિમન ને કસ્તુરી
 એમ હુ તમથી ન રહુ વેગણા સુણિયે શ્રીરધુરાય,
 જેમ મદા નિવેક માધુનુ હદે તજી ક'પાતે નર જાય
 એની કેટલીક ગમખીઓ પણ ઉત્તમ છે —

'આવો આવો રે નાના લાલ, મારે ઘેગ આવો રે'
 'મુને મળિયા સુદરશ્યામ, આજે મારે દીવાળા'

મનોહરસ્વામી

મનોહરસ્વામી એ નડનગરા નાગર મૂળ જનાગઢના વતની
 હતા પણ ભાનનગરમા સદ્ગત ગૌરીશંકરભાર્ગવના આશ્રય નીચે
 આવીને રહ્યા હતા પાછળથી એમણે સસારથી નિરક્ત થઈ સન્યાસ
 માર્ગે કયો હતો અને સચ્ચિ નન્દ નામ ધારણ કર્યું હતું પછી
 શ્રીયુત ગૌરીશંકરભાર્ગવે પણ એમણે સન્યાસની દીક્ષા આપી હતી
 એઓ શાન્તરમનના દૃઢ દિમાયતી હતા અને એમણે નક્ષત્રમતના
 ખડન નિર્ગે કાવ્ય રચ્યું છે એઓ ગીર્ણાણુભાષામા પ્રવીણ હતા
 અને 'ભગવદ્ગીતા' ને 'રામગીતા' નું ગુજરાતી કાવ્યમાં એમણે
 ભાષાન્તર કર્યું છે એઓ સ્વભાવે મનતન્ન અને આશ્રહી હતા
 એમણે 'નક્ષત્રમતખડન' નામનો સમ્પૂર્ણ નામન્ય ગ્રંથો છે એમને

દારસી ભાષાનું પણ સારું જ્ઞાન હતું. એ ઉપરાંત વેદાન્તવિચારથી અંકિત ‘મનોહરકાવ્ય’ પણ એમણે રચ્યું છે. એમાંની કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ નીચે આપી છે; પંથ ચલાવનારા પાખંડી લોકોને એમણે નિન્દા છે કે—

‘કંઈ પાખંડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ થઈને પૂજનય;
શિષ્યતણો સંશય નવ દોળે, ધૂતિને ધન ખાય.’

કવિએ સત્ય કહ્યું છે કે જ્યાંમુઘી કામનાનો નાશ થતો નથી ત્યાંમુઘી આન્તર મલિનતા ધોવાતી નથી:—

‘પથર તેટલા દેવ કરે, તીરથમાં ડુબકાં ખાય,
તત ઉપવાસે દેહ દમે પણ, મનનો મેલ ન જાય;
કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, મચ્છરનું, મનમાં જોર ન માય;
વિપય પામવા વલખાં વીણે, રાંક, રણાય, રાય.
માયા કાળતણા બંધનમાં, લાલચથી બંધાય;
મરીચિકાજળ મોહોમાં નાવે, આશા અદકી થાય;
શુરુવેદાન્તવચનથી તેણે, નિજ સ્વરૂપ સમજાય,
વૃત્તિ અખંડ જ્ઞાનમય રાખે, જનમમરણભય જાય.’

બ્રહ્માનંદનો સ્વાનુભવ થવાથી કેવું મુખ થાય છે ?

બ્રહ્માનંદ મગનમાં વિલસે, ત્રિવિધ ટળી જાય;
દેહ છતે દેહભાવ તજે, દહ સંશયશોક પજાય.
હસે, રમે, સ્વયં ખેલે, સ્વયંમાં જોલે, ગાય;
સ્વગતાદિક માગિક ઉદરમાંથી, ભેદ અશેષ વિલાય.
એ મુખ જે માણે તે જાણે. વાણે નવ કહેવાય;
મનોહર હરિશુરૂપાથી, આત્માનંદ પમાય.’

આમાં અને અન્ય સ્થળે

‘મિથ્યતે હૃદયગ્રન્થિચ્છિન્નન્તે સર્વસંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥’

અને ‘યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ શ્રિતા.

અથ મર્ત્યોડ્યુતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

આદિ ઉપનિષદવાક્યોની છાયા આવે છે. તેમજ

‘જે અપાણિપાદ ગ્રહે ગતિ કરનાર રે,
આંખો કાનો વિના દેખે સુણે ઠારોઠાર રે;

બુદ્ધિચિત્તવોણે સર્વે બાણે ને સભારે રે,
અખડ જાન છે જેનું કદી ન મિતારે રે,
એને કો ન બાણી ગકે, સહુનો એ બાણુ રે,
નિત્ય જગદાદિ ગજે, પુરુષપગણુ રે'

આમા પરબ્રહ્મનું અરૂપ 'શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ'ના

'અપાણિપાદા જલનો પ્રહોતા પશ્યત્યચક્ષુ સ જૃણોત્યકર્ણ ।

સ વેત્તિ વેષ ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા તમાહુરધ્ય પુરુષ મહાન્તમ્ ॥'—

એ વાક્યનું અર્થમરણુ જગવે છે

ધર્મનો ટોગ ઢરનારા, બગન્નપિઓના પર ઢનિએ સખત પ્રહાર ઢ્યો છ—

'ડપટી પાપ આપતો, હીડે હારોહાર
અપટી ઓખા લઈ ફરે, સર્વ દેનના દાર
જે જેડીને વીનવે મારા પાપ નિનાર' ડપટી૦

પણુ કામદિનો નાશ થયો નથી લામુધી મિદિ થતી નથી—

'પાપતણુ તો મળ છે, કામાદિઢ મનમેલ,
લામુધી નહી સાબળે, દેન ગણે જે ફેલ
પાપ ટાળના આહે તો કામાદિકને ટાળ,
સત્ય દયા સતોપની, આડી કરતી પાળ
નિર્મળ થઈ હરિભજનજી, રાખી દંઢ વિશ્વાસ,
મનોહર મલ મુકાનજે, કાપી પાતડપાગ' ડપટી૦

૫૧—

'ગત સન્તસર તુબડી, જળમા ડખડા ખાય
આતર ઘોયા વિણુ કદી, કહેતાઈ નન જાય'—

જેની પક્તિઓમા મન નિર્મળ ઢરનાનો યોગ્ય ઉપદેશ ઢ્યો છે
જનન્મુક્તા ક્યારે થનાય તેને માટે નીચેનું પદ ગાયુ કે—

'જે કોઈ મહ્યુગ્નશરણે જાય, તેના સશય દંઢ પચાય,
કામ, ક્રોધ, મદ, મન્યદ, આશા, તૃષ્ણા લય થાય,
અતિશયિતાદિ દોષ નિવરના, ઉગ્રાહે દેખાય જે કાર્ઢ

*

*

*

અમનસવ્યાપક સચ્ચિદ આનંદ, ઉપ થઈને નિલમાય,
મનોહર મરણુતણો જાયભાગે, જ્યન્મુક્ત કહેરાય જે કોઈ૦'

વળી નીચેનાં જોવાં પદ સંસારનું સત્ય ચિત્ર દર્શાવી મતને બોધ ને શાન્તિ આપે છે:—

‘મન તું મે’લ જૂદ જાનળ, માથે ભમે અચાનક કાળ. ટેક.
ભવસાગરમાં ચાર ખાણના, જાંતુ લધુ વિશાળ;
અગણિત પ્રગટે, અગણિત મારે, કાળ પાથરી જાળ. મન તું
કાળતણો જે કાળ નરહરિ, તે સાચો રખવાળ;
વેગે શરણુ ઝડે તે હરિનું, લેશે શીઘ્ર સંભાળ. - મન તું
ચેત ચેત રે ચેત શીઘ્રથી, મૂકી આળખપાળ;
મનોહર મૃત્યુ થકી મૂકાવે, ચિદ્ધન દીનદયાળ. મન તું’

ભોળે ભક્ત

ભોળે ભક્ત પણ કાઠિયાવાડનો વતની હતો ને એ જ સમયમાં થઈ ગયો. એ અસંસ્કારી કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો ને એને વિદ્યાનો સંસ્કાર મળ્યો નહોતો તોપણ કુદરતની ગદ્દિશથી એણે અસંસ્કારક પદો ગાયાં છે. એના ‘ચાખખા’ કેટલાક સ્થળે અસંસ્કારી, સીધી ને સચોટ ભાષામાં હોવાથી અને હૃદયના અન્તર્ભાગમાંથી નીકળેલા હોવાથી વાચકના હૃદયને ભેદે છે. જેમ ધીરે ‘કાશી’ માટે પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ભોળે ભક્ત ‘ચાખખા’ માટે પ્રસિદ્ધ છે. નીચેના ચાખખા લોકપ્રિય થયા છે:—

‘પ્રાણીયા ભણ લેને કિરતાર, આ તો સ્વપ્નું છે સંસાર.’

x x x x

‘મુરખા મોહી રહ્યો માઈ રે, આમાં કાંધે નથી તાઈ રે.’

x x x x

‘મનનિયુ મોટાઈ મેલો રે, આ તો અવસર છે છેલો રે.’

x x x x

તેમજ નીચેના જોવી ‘હોરીઓ’

‘નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી,

હું તો જનમ જનમ તોરી દાસી—નાથ’

અને ‘કાચબોકાચબી’

‘કાચબો કહે છે કાચબી, તુ ધારણ રાખતી ધીર’—

એ ગરબી જનમંડળમાં બહુ પ્રચાર પામી છે.

કવિ દયારામ

જેમ આદિનાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ નગમિંદ મળતા
અને મધ્ય ઢાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ કવિ પ્રેમાનંદ જે, તેમ
અર્ધાચીન નાળની સાહિત્યમાળાનો મધ્ય મણિ સહૃદય ને કામડો કવિ
દયાગમ છે એણે અને-અથો ગુજરાતી ને હીંદીમાં ગવ્યા છે એ ॥
મધુર કોહિલકરે એ અનેક ગમિ- ગાયનો, ભજનો, ને ગરબીઓ
લનનારો હો છે કે એમાના હેટવાદ પદો ને એના ભકતોથી ઉનાગી
નકાયા પણ નથી, કવિ નર્મદે એના કાવ્યો તેમજ તત્ત્વમયગિતી
દમ્પિત એકી કરના અતિગમ્ય પ્રયામ થયો છે

કવિ પૈશુન મનનો દંડ હિમાયતી હતો એણે નવ પ્રકારની
ભક્તિમા દમ્પો પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પ્રનાર ઉમેર્યો છે —

‘વ્રવણ, પ્રગતન શ્રીકૃષ્ણનું, મનુષ્ય, મેનન, અન્યન,
નદન, નાસન, મખ્યતા, નળી આત્મનિવેન
આત્મનિવેન નવધા હીએ, પ્રેમનક્ષણા દમ્પી ભક્તિ
એ ભક્તિ મહુ માધનતાજ, જે પામે નગ થાયે નગનાજ’

આગળ ચાલતા નિએ પ્રેમ, એક, ને પ્રેમભક્તિનું અરૂપ ગુરુ રીતે
દર્શાવ્યું છે —

‘૩૫, ક્ય, ગુણ, ગુણ એ દારણ પ્રીતિ થવાના પ્રદાવે,
એ નણ વિદ્યગહિત સહજ, એક તે શ્રીકૃષ્ણને ભાવે
ભાવે એ પ્રેમવહાતો વગ થાએ, તેણે મૂકી કણ દૂર નન જાએ
તે જને માન્યુ મન એક, જેમ તેમ થાયે સુખી પ્રણુ તે
પ્રેમ, આસક્તિ, વ્યમન એ, તણે ૩૫ એકના લઘયે,
તે ઉપર એથી તત્ત્વમયતા, તે થળી કાઢયે ન ન્દીએ
હીએ પ્રેમનું લક્ષણ એક, ત્યારે મળે ત્યારે તેનો તે એક
વિન્નેગ થાય ત્યારે તપે તન, તાદાનું તાદા વળાયુ મન
એક નાર પણ આખા દિવસમા, મળ્યા વિના નર ન્દેવાએ,
તે ન મો નો વિમળ થાય, આસક્તિ એ કરેવાએ’

એજ પ્રમાણે વ્યમન ને પ્રેમનક્ષણા ભક્તિનું લક્ષણ આપી તે ॥
૨૩૫ ગુરુ ગુણોમા મમળ્યા છે,—

‘પ્રેમનક્ષણા નળી દગનિ અતી અભિલાષા ઉદ્દેગ ચાર’

ગોપીની શ્રીકૃષ્ણ પ્રતિની ભક્તિ એ એવી ચાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ છે:—

‘ જાતી જુઓ તો આહીરની, તેમ અળખા અધમ અવતાર;
વેદાદિક નોતી ભણી, નોતો ઉત્તમ કર્મ અધિકાર.
અધિકાર પણ એક પ્રેમપ્રતાપ, કર્યા અધીન શ્રીકૃષ્ણ જે આપ;
ગોપીની પદરજ વંદે ઈશ, કર્યા પ્રેમલક્ષણા તે સહુને શીશ.’

દયારામનાં કાવ્યો ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત થાય છે:—

૧. ભક્તિનાં ને નીતિનાં કાવ્ય; ૨. જ્ઞાનનાં કાવ્ય; ૩. ગરખીઓ.

‘ ઓધવજી છે અળગી રે વાત એક પ્રેમતણી ’

એ ‘ પ્રેમપરીક્ષા ’ ના કાવ્યમાં જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનો અધિક પ્રભાવ દર્શાવી કવિએ જ્ઞાની ઓધવજીનું મન પ્રેમ તરફ વાળ્યું છે:—

‘ એવાં વચન સુણીને રે, ઓધવજીની બ્રાંતી ટળી,
જગજંજળ છૂટી રે, ગયું મન રનેહમાં મળી;
અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપીપાય પડ્યા;
કહું દયાનો પ્રીતમજી રે, નિશ્ચે એક તમને જડ્યા.’

કવિશ્રીનું ‘ માતા જસોદા ઝૂલાવે પારણે—’ એ પારણું તેમજ

‘ એક સમે હતુમાન ગરુડ બેહુ એક સ્થળે મળિયા;

કોઈકોઈના ગાંઠ્યા ન જાય, એમ એકેકપે બાળિયા’—

એ હતુમાનગરુડ—સંવાદની લાગણી ધણાં લોકપ્રિય થયાં છે.

દયારામની ગરખીઓ

ગરખીઓમાં અનેક ગરખીઓ ગરખાનાં દહાડામાં કે અન્ય અન્ય પ્રસંગે સ્ત્રીઓ લલકારીને ગાય છે. મીરાંબાઈનાં ભજનો ને દયારામની ગરખીઓ સ્ત્રીવર્ગમાં અતિશય પ્રચાર પામ્યાં છે. એવી ગરખીઓમાંથી માત્ર થોડીનો જ નીચે નિર્દેશ કર્યો છે:—

‘ સુણો સામળા, હું તમ માટે ઘેલી થઈ જો.’

x

x

x

x

‘ સાંભળ રે તું સજની મહારી, રજની ક્યાં રમી આવીજી.’

*

*

*

‘ પ્રેમની પીડા તે કાને કહિયે રે, હો મધુકર, પ્રેમનીં’

*

*

*

‘ ગીખ સામુજી જે જે રે, નહુજ રોહો હજે ’

‘ આહ કુનાને નવ માન્ડી રે બોલ ’

‘ ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યાં રે લોલે ’

‘ મોહોલે પધારો મહારાજ, મણીધર મોહોલે ’

‘ લોચન મનનો રે કે જવડો લોચન મનનો ’

‘ માનુડો કામણુગારો રે, સાહેલી આ તો માનુડો કામણુગારો રે ’

‘ મીઠા મન મોહનશુ માન્યુ ’

‘ મણિ હૃ તો જાણુતી જે મુખ હજે મોહમા ’

‘ આલ બહેલી અવબેલી પ્યારી રાધે. ’

નીતિભક્તિના પદો

નીતિભક્તિના પદોમા

‘ હજિ જેવો તેવો, નસ તમારો, દરબારિંધુ મળે મર મારો ’

‘ ચિત્ત તું ચિદને ચિંતા કરે, કૃષ્ણને મગુ હોય તે કરે ’

‘ મર તજને બનિ બે શ્રીગોવિંદને ’

‘ શે જાળે વ્યાખ્યા વગુને શે જાળે વ્યાખ્યાની ? ’

થયું. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથાઓ અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો રચાયા માંડ્યાં. વિવેચક ને સંશોધક શક્તિનો ઉદ્ભવ ને વિકાસ થયો. માનસિક દૃષ્ટિની મર્યાદા ઉદાર, વિશાળ, ને વિસ્તીર્ણ થઈ.

ગેરલાભ

અંગ્રેજ જેવી કેળવણીની પ્રજ્ઞના સમાગમ ને સંસર્ગથી અને તેના શિષ્ટ ને સંસ્કારી વાત્સલ્યના અધ્યયનથી આવા ઘણા લાભ થયા. સંસ્કૃત, ફારસી ને અરબી, એ પ્રાચ્ય ભાષાઓની કેળવણી આપવી કે પાશ્ચાત્ય ભાષા અંગ્રેજીની, એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું કામ મેકેડોસેના હાથમાં આવ્યું. તેણે અંગ્રેજી ભાષાની જ કેળવણી આપવી ને તે અંગ્રેજી ભાષા મારફતે જ એવો નિર્ણય કર્યો અને એ નિર્ણયને અનુસરીને બ્રિટીશ કેળવણીનું બંધારણ ચોખ્ખું થયું. તેથી દેશી ભાષાઓની કેળવણીને ભારે નુકશાન પહોંચ્યું. માતૃભાષાની ખિલવણીને મોટો પ્રતિબંધ નડ્યો અને એ હાનિનાં અનિષ્ટ ને કડવાં ફળ હજી પણ આપણને ભોગવવાં પડે છે.

પ્રાચીન અને નવીન

જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સ્તુત્ય ને ગ્રાહ્ય અને પ્રાચ્ય એટલું ગર્હ્ય ને ત્યાજ્ય એવો કુવિચાર ઉત્પન્ન થવાથી કેટલાક લોકો ઉન્માર્ગે પ્રવૃત્ત થયા. પાશ્ચાત્ય આચારવિચાર સારા, પાશ્ચાત્ય રહેણીકરણી ઉત્તમ, પાશ્ચાત્ય સામાજિક સ્વતંત્રતા આવશ્યક, પાશ્ચાત્ય પોશાકને પાશ્ચાત્ય ભોજન. આરોગ્યને વિશેષ હિતકર, જેટલું પાશ્ચાત્ય એટલું સંસ્કારી ને ગ્રાહ્ય ને પ્રાચ્યમાત્ર તિરસ્કાર્ય, એવી વૃત્તિનો કેટલાક તરુણ ને યિતઅનુભવી પુરુષોમાં જન્મ થયો અને તેમનો સંસર્ગ-દોષ ખીજાઓને વળગ્યો. પ્રાચ્યસાહિત્યમાં ને ધર્મમાં કંઈ સત્ત્વ નથી. એ બધું દરિદ્ર, નિઃસત્ત્વ, અને મનને કોઈ પણ પ્રકારે કેળવે નહિ એવું છે એવો અકલ્યાણકારક વિચાર ઉત્પન્ન થવાથી પ્રાચ્ય આચારવિચારથી લોકો ભ્રષ્ટ થવા માંડ્યા. પ્રાચ્ય ભાષાનો ને દેશી અભ્યાસ નષ્ટપ્રાય થયો. શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો વિધ્વંસ થયો ને ઉપલ-ક્ષિયા અભ્યાસ તરફ લોકોનું વલણ થયું. ગ્રન્થકાર, કવિ, કે પત્રકાર થતાં પહેલાં તેને મોટે શી સાધનસંપત્તિ આવશ્યક છે તેનો વિચાર કરવાની પણ જરૂર રહી નહિ. નિયમમાત્રનો ત્યાગ કરવા તરફ પ્રબળ વલણ થયું. પ્રાચીન નિયમબદ્ધ કાવ્યને બદલે સ્વચ્છંદી. છન્દોમાં કે

ગદ્યમાં પણ પદ્ય ગ્યાના માડયા ગદ્યમાં કાવ્યત્વ હોય પણ પદ્યમાં ગેયત્વ આનસ્થક છે એનો પણ અગ્રવીકાર થના માડયો સાહિત્યમાં આત્મબળ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થનાથી તરબુમિયા લખાણો તરફ મન આકર્ષાયુ ગુજરાત નર્નાકયુલર સોસાયટી ને વડોદરાનું ભાષાન્તર-ખાતું તેમજ સાહિત્યપરિદેશી બડોબકમિટી પણ બહુધા એવા તરબુમિયા લખાણોને જ ઉત્તેજન આપતા જણાય છે એ ખેડ સાથે કહેવું પડે છે જ્યાં ગામ્ત્રીય ગ્રન્થોના દેશકાલાનુસારી રૂપાન્તર કે ભાષાન્તરની જગત અજે છે એની ના કહેનાગે નહિ પરંતુ અત્યંત ગ્રન્થોની ઘણી આનસ્થકતા છે એ નિસશય છે

મોહક નવીનતા

નવીનતાનો મોહ મનુષ્યમાનને માદક પદાર્થની પેરે પરંપરા કહે છે ને તેની નિચારશક્તિનો લોપ કરે છે કનિકુલગુરુ કલિદાસે કાવ્યના સબધમાં કહ્યું છે તેમ વસ્તુમાનમાં બધી નવીન વર્ધ નવીનતાને લીધે જ ગર્હ નથી સાધુ પ્રજાને નીચીરન્યાયે સારામારનો વિવેક કરીને જ પ્રાચ્ય કે પ્રતીચ્ય, ખેમાથી એકનું ગ્રહણ કરે છે અત્યંત બુદ્ધિથી નરનુઓની તુલના કરી માગુ ગ્રહણ કરનાને બદલ બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપી પારકાના વિચારથી જ દોગય છે ને મૂઠ છે, વિવેકશાન્ય છે દેશકાળનો ને પગિચિતિનો નિચાર કરીને આચારવિચારમાં તેમજ સાહિત્યમાં દેરકાર કરવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે

અગ્રેષ્ઠ કેળવણીનો આરબ

ગુજરાતમાં અગ્રેષ્ઠ કેળવણીનો દીપ પ્રથમ મુગ્ધમાં પ્રગટ્યો અને ત્યાંથી તેનો પ્રનગ ગુજરાતના ખીજા ભાગમાં તથા કાશિયાનાડમાં ને કર્ણાટકમાં પ્રમયો એક સમય એવો પણ હતો કે ત્યારે મુરતના વતનીઓ ગુજરાત કોનેજના પ્રિન્સિપાલો અને યજ્ઞાખગ ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો સુરતી હતા આનુનિક ગુજરાતી સાહિત્યનો આરબ પણ મુગ્ધમાં જ થયો ત્યાં માહિત્યનેરમાં તથા મનો એકા નખતે ઝળકણી નીકળ્યા એ મનોએ માહિત્યનો વિદાસ જુદા જુદા માર્ગમાં કર્યા એ મનોમાં સાહિત્યની અનન્ય મેના કરી નિમિધ માર્ગે ખિનનના, 'કદ, ગમતી, ને મર્મીણી' બાળમાં ગુજરાતી ગદ્યના ઉત્પન્ન કરનાર, ગુજરાતી કોનના આદ્ય પ્રણેતા, સમાગના મુધારાને કુડો હિદાયનાર, નહેમ-દુર્ગનો નાજ્યાણુ ॥ વજ્રપ્રહારથી નાન કરનાર, 'આખમાં ઝગઝગીઆ સાથે' કનમને ખોળે ખેમનાર, મનમને ખોળે જ નજ નર્થ લાડ વા-

નાર, એ દેક જવાનો સમય આવતે દિલગીરીથી તે છોડવો પડ્યો ત્યારે અવશિષ્ટ જીવન ખેદથી નિર્ગમન કરનાર, સાહિત્યસેવામાં જીવન અર્પણ કરવાની આદર્શભૂત પ્રતિજ્ઞા અવસાનપર્યંત પાળનાર, જીવાનીના ઉચ્છેદક વિચારોના ત્યાગપૂર્વક સંરક્ષણ દર્શાવનાર ‘ધર્મગ્રન્થ’ પ્રસિદ્ધ કરવાની અડગ હિંમત ધરાવનાર, ‘ધીટ નરવીર, ‘ગરવી ગુજરાત’ ને સાહિત્યમાં ઉચ્ચતમ સ્થાને પહોંચાડનાર, ‘પ્રેમશૌર્ય’ અને સ્વદેશાભિમાનની ઉચ્ચ વૃત્તિ જનસમૂહમાં જગવનાર ને ઉત્તેજનાર, સ્વાનુભવરસિક કવિ નર્મદે અદ્વિતીય સાહિત્યસેવા બળવી છે; ને દ્રવ્યની આપત્તિમાં એકલે હાથે, સરકાર કે રાજ્યના આશ્રય વિના ગુજરાતી સાહિત્યની જે ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ખિલવાણી કાઢી છે તે હાલના, પ્રગતિની વાતોમાં જ કાર્યની પરિસમાપ્તિ માનનાર વાચાળ જમાનામાં એક આદર્શભૂત ને સર્વથા અનુકરણીય દૃષ્ટાન્ત છે. તરુણ લેખકોએ આની નકલ યથાશક્તિ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ તેઓ સાહિત્યની સંગીન સેવા બળવવા તત્પર થશે તો સાહિત્યવૃક્ષ શાખા-પ્રશાખાથી ચારે તરફ ફાલી સમૃદ્ધ થશે.

સાહિત્યસેવા માટે અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા

પરંતુ તરુણ સાહિત્યસેવકોએ એક વાત લક્ષમાં લેવાં જોવી છે. પ્રાચીનકાળથી આપણા વિદ્વાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ પણ કાર્ય માથે લેતા નહિ. ગુરુચરણની તત્પ્રભાવે સેવા કરી તેમની પાસેથી અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ ગુરુપ્રસાદીથી મેળવેલી વિદ્યાનો તેઓ ઉપયોગ કરતા. પ્રાચીન શ્રુતિમાં આખ્યાનરૂપે કહ્યું છે તેમ ગુરુને પણ એવી આજ્ઞા હતી કે શ્રદ્ધાળુ, નિંદા ન કરનાર, પવિત્ર ને ઋણુ પુરુષને જ વિદ્યાદાન આપવું, એથી હું વીર્યવતી થઈશ એમ વિદ્યાએ કામરૂપિણી થઈ બ્રાહ્મણ પાસે જઈ તેને કહ્યું છે. કાવ્ય લખતાં પહેલાં કવિ નર્મદે જ્યેષ્ઠના અલંકારગ્રન્થ ‘ચંદ્રાલોક’ નો અને વૃત્તરત્નાકર, ‘શ્રુતબોધ,’ આદિ પિંગળગ્રન્થોનો અભ્યાસ કર્યો અને એક કડિયાના ધરમા દાદુપંથી સાધુકવિ લાલદાસનાં સંગ્રહમાંથી ‘હંદરતનાવળી’ નામનું પુસ્તક શોધી તેને થ્રેર દરરોજ જઈ તેની નકલ કરી; અને તે સમયે ગુજરાતીમાં પિંગળ છપાયું નહોતું તેથી એ રીતે જન્દ:શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું. વળી ભાષાના સંસ્કારી જ્ઞાન માટે કવિ ‘સારસ્વત,’ ‘લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી,’ ને ‘રઘુવંશ’ આદિ

સમ્પ્રદાયો ગાન્ધી પામે શીખ્યા આટલો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી પોતે લેખ- થયા અને પેતાના બુદ્ધિપ્રભાવે ને ઉત્સાહે સાહિત્યક્ષેત્રમાં પોતાનો અમર કીર્તિસ્તંભ ગ્રામ્યો હાલમાં તો નવલગમ-ભાર્ષ કહે છે તેમ જ ને તે કવિ થયા છતાં છે અને પોતાના નામની પૂર્વે 'કવિ' (તેમાં 'વિ' હ્રસ્વને બદલે દીર્ઘ હોય તો ટ્રિકર નહિ) એવું ઉચ્ચપદ મકના અભિવાધા મળે જે પ્રતિભા, ગાન્ધીજી પામે દેરેલો અભ્યાસ, બહુશ્રુતપાત્ર ગ્રામ્યશાસ્ત્ર ને ઉત્તમ ગ્રામ્યોનું પરિગીલન, એ બધા અત્યાવશ્યક માધનો પ્રાપ્ત કર્યા નિના ગ્રામ્ય ગ્રામ્ય એ ઉપહમનીય જ થાય જે સૌન્દર્યસના નિચા પ્રમાણે દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાપ્ત કરાની વસ્તુ જાન છે, અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ જ્ઞાન આપણા પોતાના નિગેનું છે આપણું પ્રમાણ આપણે પોતે માપવું જોઈએ જેમ આપણે આપણી ગદ્યિતને વધારે ઓળખીશું તેમ આપણું જ્ઞાન કેવું મર્યાદા છે તે આપણને સમજાશે વળી આપણી મર્યાદા જ્ઞાનમર્યાદામાં જે ઘણું મત્ય ભાસતું હતું તે મર્યાદા નિમ્તીર્ણ થયે અસત્ય જે એમ ખાતરી થશે

કવિ નર્મદ

કવિ નર્મદના સમયથી ગ્રામ્યમાહિત્યનો માર્ગ બદલાયો અગાઉ માત્ર જ્ઞાન, નીતિ, ને ભક્તિના જ ક્ષેત્રમાં ગ્રામ્યસાહિત્ય નિચરતું હતું તેને બદલે હવે તેનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થયું સામાજિક બદલો, વડેમો, નાધાભરેલી કલ્પિત વ્યસનો કેદ, વિધવાનું દુઃખ, પુનર્નિર્માણ, મતવ્રતા, મ્લેચ્છાભિમાન, દેશદાઝ, અને દુરદેશ, એ બધા વિષયો પર ગ્રામ્યો ગ્રામ્ય કવિએ તેના પ્રનાહની દિશા બની 'નનર્ણન,' 'શ્વીરનડ,' અને 'પ્રનાસનર્ણન' માં કવિએ દુરદેશના મનપ્રત્યુ ઉત્તમ ચિત્ર આપ્યું છે શ્વીરના લક્ષણના પદોમાં કવિએ નાસ-તને નિદી, સાહસ કરનાની વૃત્તિ ઉત્તેજ, મતવ્રતાની કડી ભાવના વાચના હૃદયમાં બળત કરી છે એમાના નીચેના પદો ઉત્તમ છે —

‘ગડયા દરે જ વળશે, ભાઈ, ગડયા દરે સ વળશે ?’

‘દાસપાત્ર ગ્યાસધી, ગડુ નામપણ ગ્યાસધી ?’

‘પગલા બરના માડો જે, હવે નવ નાગ લગાડો’

‘ડગલું ભર્યું કે ના ડરવું, ના હેલવું,’

‘રણુ તો ધીરાનું ધીરાનું, નહિ હિનાવળા કાયરનું.’

‘સહ ચલો છતવા જંગ ગ્યગલો વાગે,

યા હોમ કરીને પડો, કૃતેલ છે આગે.’

એ પદ તો જનસમાજમાં અત્યંત પ્રચાર પામ્યું છે.

વાદળ ફાટવા માંડ્યું હવે છે. ધ્રુવાદિ કંઈ કંઈ નજરે પડે છે—

એ પદ બાળાઓ પ્રેમથી લલકારે છે.

‘હિંદુઓની પડતી.’ ‘પ્રેમશૌર્ય’—જેમાં દેશપ્રેમ, પ્રાચીન ઐતિહાસિક રથજોની મહત્તા, ને રજવાડા, તથા ગુજરાત ને દક્ષિણના શરવીરાનું ચરિત્ર નિરૂપ્યું છે, એ બધાં કાવ્યો રાજાવૃત્તમાં છે.

‘આ તે શા તુજ દાસ. સુરત, સુનાની મરત ?’

ને

‘સ્નેહશૌર્ય તો નથી, દેશમાં સ્નેહશૌર્ય તો નથી’—

એવાં કવિનાં રાજાવૃત્ત ધણાં મુંદર છે. પ્રાર્થનાની ગરબીઓમાં

‘મુણ સાહેલી, ઈશ્વરકેરી માયા અપરંપાર જો !’

‘પીની પીની પ્રેમાનંદ પ્યાલો. મટી જશે કળંતો ભાલો રે. પીનીં’

‘ઘટઘટમાં તૂં રામ

રામ ઉપજાવે, રામ બચાવે. મારે તે પણ રામ રામ રે, ઘટઘટમાંં’

‘હુનિયાં જૂઠાની, એ અનુભવવાત પ્રમાણી.’

‘કોની કોની છે ગુજરાત’—

એ ગરબીઓ ઉત્તમ છે. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ એ તો ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામી છે એ યુક્ત જ છે.

‘નવ કરશે કોઈ શોક, રસિકડાં નવ કરશે કોઈ શોક’

એ પદમાં કવિએ આત્મપરીક્ષા કરી ખરું જ કહ્યું છે કે—

‘ધીર, સત્ય, ને રસિક ટેકિપણું અરિં પણ ગાશે દિલથી.’

‘હેન્ની રહેન્ની રહેન્ની રે, હેન્ની, નીતિની માડી રહેન્ની’-
એ નીતિની ગળી સ્ત્રીઓ હોસે હોમે ગાય છે

‘ગમાયણ’, ‘મહાભારત’, અને પુરાણોમાંથી પ્રાચીન સ્ત્રીપુરુષોની
દૃષ્ટિએ એકી જી રી રૂવિએ ‘-થાકાપ’માં આપી છે એ કાવ્ય ધર્મો
ઉપયોગી છે

‘નાગસ્ત્રીઓમાં ગનાતા ગીત’ પણ ગીતભાવની સમજુતી
સાથે રૂવિએ એકા ઈયાં છે એ પુસ્તકને અનુસારે અમનાદમાં
દાદ મર્ગવાસ પામેલા બાળાગૌરીએ ને નડિયામાં ગ નરહરિરામે
પણ આચાર ને ગીતરિનાજના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ ઈયાં છે

નર્મગદ્ય

‘નર્મગદ્ય’માં ‘નિમધો,’ ‘રામાયણ ને મહાભારતનો સાર,’
‘રૂવિ ને કરિતો,’ ‘પ્રેમાનંદ આદિ કરિઓના જીવનચરિત્ર,’ ‘પ્રાચીન
ને અર્ધાચીન જગતનો ઇતિહાસ,’ ‘મહાપુરુષો, તરુવેતા ને મળો
ધર્મના જીવનચરિત્રો,’ અને ‘ગુરુગાનની ને મેરાડની હીડત’માં
બધું ઉપયોગી ને એમના અમયમાં વાચકને અન્યથા દુઃપ્રાપ્ય બામન
જુસ્સાના ને મન્દગી ભાષામાં રૂવિએ આપી છે ‘રાજ્યગ’ના
આદિ નાદો નર્મના પ્રતિષ્ઠાના મોખરાના લેખ છે

‘એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે’ ઇત્યાદિ, તેમજ

‘જ્ઞાતામાં પૃથ્વી શુ ? પૃથ્વી ઉપર જનમમૂલ શુ ? રાજ્ય
શુ ? રાજ્યના રગ મુ ? પૃ નર્મદ શુ ? એ મધુ રમસિધુના ર
ઉપરની કણિના પણ નથી, તોપણ તે કાઈ છે ને રગ છે એ રગ
ના મારી તોતલી નાણીથી નર્મનવા ઇચ્છુ છુ દે પ્રસાન-ગાઉ-
ઉદય-ઉદય શ્રીગ’ । ધન્ય છે રૂવિના નિનયને ।

‘પિગળપ્રવેશ’ અને ‘અલકારપ્રવેશ’માં કરિએ છન્દો ને અલ
કારોનું નિવેચન રૂવુ છે ‘રસપ્રવેશ’માં રસ અને વ્યભિચારી ભાવોનું
નિરર્ણ છે ‘નાયિકાવિષયપ્રવેશ’માં નાયિકનાયિકના અવતરણ
નર્ણ છે

રૂવિએ ‘શ્રીકૃષ્ણાકુમારી,’ ‘દ્રાપદીદર્શન,’ રંગે નાટકો પણ
ગ્યા છે, એ નાટકોમાં ગદ્યભાગ નિમેષ છે, પદ્યભાગ થોડો છે
પણ ‘ગમનનકીદર્શન’માં પદ્યો સાગ છે ને પૂર્વો ગમ્યામાં છે
‘ગુરુગાન’ પત્રના તન્નીએ એ નાટકોની નવીન આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ
કરવી જોઈએ

જે સમયમાં હાલના જેટલો ઉચ્ચ ક્રેગવાણીનો પ્રચાર અને ગુગમતા નહોતાં તે સમયે એકલે હાથે કવિએ કરેલી આ અનુકરણીય મંવાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ તેટલી ઓછી છે.

કવિનું શિષ્યમંડળ

કવિના રસનરંગમાં એના શિષ્યો સદગત સવિતાનારાયણ, વિજયાશંકર, વગેરે હમેશ નહાઈ અજાનરૂપી મેલ ઘાઈ ઉચ્ચ સંદકાર પામતા હતા. કવિ વિજયાશંકરની ‘વિજયવાળી’ એ આ સમાગમનું કળ છે. એ જ કવિનું ‘અષ્ટિસત્ત્વ’ સરળ ભાષામાં સંવાદરૂપે વેદાન્તના ગૂઢ તત્ત્વનું જ્ઞાન આપે છે. એમાં ગુરુશિષ્યના સંવાદના રૂપમાં ઘણું તત્ત્વજ્ઞાન છે. વાર્તાઓ, પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તો સાથે તેમજ ‘ઉપનિષદો’, ‘ગીતા’, ‘યોગવાસિષ્ઠ’, અને શંકરાચાર્યના ગ્રન્થોમાંથી ઉતારા આપી એમણે રસિક રીતે ખૂબ જ્ઞાન આપ્યું છે. દિક્ષગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવો વિદ્વાતભરેલો ગ્રન્થ કોઈકેમાં પ્રચાર પામ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ એનું નામ પણ કેટલાકના જાણવામાં નહિ હોય. જેમ કવિઓ ન હોય તો રાજગોપાલ અચાર્યના મહત્તા ન થાય એવું એક સંસ્કૃત કાવ્યમાં કહ્યું છે, તેમ વિદ્વાનોની કૃતિઓ પણ પ્રસિદ્ધિમાં આણનાર મિત્ર ન હોય તો જગતમાં અપ્રસિદ્ધ જ રહે છે. સવિતાનારાયણનાં ‘કાવ્ય’ તેમજ ‘અલંકારચન્દ્રિકા’ પણ એ ગુરુચરણ-સેવાના પ્રસાદરૂપ છે.

નવલરામભાઈ

સુરતના ત્રણ નજાથી નિર્દેશાતા ત્રણ નરરત્નોમાંના બીજા સદગત નવલરામભાઈ હતા. તેમનું જીવન સાહિત્યમય હતું. આલ્યાવર્યાથી જ તેમને ઊંડા વિચારમાં નિમગ્ન થવાની ટેવ હતી. એ ટેવને લીધે તેમને વર્ગમાં કટિંસ સાહેબે વખોડ્યા હતા કે જીંધો છો કે શું? મળથી જ તેમને આત્મનિરીક્ષણ ને આત્મપરીક્ષણની ઉત્તમ ટેવ હતી. એક વખત પોતાના એક મિત્રને આશ્રય મળવાનો સંભવ જાણી પોતાનું મન ઇર્ષ્યાથી કલુષિત થયું. નવલરામ લખે છે કે ‘મને લાગ્યું કે તેને જે આશ્રય ન મળે તો આ પાપી મન ખુશ થાય ખરું.’ પોતે ઇર્ષ્યાથી પ્રેરાઈ કંઈ અનિષ્ટ પગલું ભર્યું નથી; પરંતુ મનની નિર્ગળતા પોતે તપાસી શક્યા, એ એમની મહત્તાનું પ્રમાણ પ્રમાણ છે. એમણે ‘વીરમતી’ ને ‘ભટ્ટનું ભોપાળું’ એ નાટકો,

‘અન્નમર ને ખીરમલના હિદી ડાબ્યો,’ અને ‘નર્મદ્યરિત,’ એ અતન્ત્ર ગ્રન્થો રચ્યા છે, નવા યોજેલા મેવજન્દમા ‘મેવજ્ઞ’ નું બાપાન્તર કર્યું છે, તેમજ ‘માલતીમાધન,’ ‘મૃત્વન્તરિત,’ ‘રત્નાવલી,’ આદિ નાટકો તથા પુરાણોનો સાર આપ્યો છ શિક્ષણશાસ્ત્રના અનેક નિપયો એમણે રચ્યાં છે શિક્ષણ રસિક કેમ થાય, ‘પરસ્પર મબાપણપદ્ધતિ’નો શિક્ષણમા કેવી રીતે ઉપયોગ થાય, ‘નયન અને અન્ય નિપયો કવી રીતે ઉત્તમ શિખનાય—આના અનેક શિક્ષણના નિપયોનું એમણે નિરણ કર્યું છે ‘વાતાનરણ,’ ‘ધરતીકપ,’ ‘બગ્દના હુગર,’ ‘કાપીના તામ્રપત્ર,’ ત્રેરે સામાન્ય જ્ઞાનના ઓ નિદ્ધતાના નિપય પર પણ એમણે પ્રકાશ પાડ્યો છે

નનવરામભાઈ પોતાની સાધનસપત્તિમા હમેશ વધારો કર્યા જ કરતા તેઓ વાચન ને વિચારણામા જ પોતાનો મમય નિર્ગમન કરતા હતા એ એ મપત્તિ વિષે પોને સતૃપ્ત ન થાય ત્યા સુધી ચેખનના કાર્યમા ઉદ્બુક્ત થતા નહોતા વય જતા એમના વિચાર વિરોધ પગ્ગિરન થયા એ પરિપક્વતા કવિ નર્મદ અને ફલપતરામ વિગના પાછવી વયે દસાવેલા વિચારમા પ્રત્યક્ષ થાય છે

નનવરામભાઈની અપૂર્વ તેજથી ઝગઝગી ગેલી કીર્તિ તેમની આદલી સાહિત્યસેના—જે ઢલ ઓઝી નથી—તેને લીધે નથી એ તેા એમની ‘પુસ્તકપરીક્ષા’ ને લીધે છે એ પરીક્ષા ઢગ્નામા એમનું ક્ષેત્ર અત્યાગ સુધી મિનહરીફ રહ્યું છે, એ એમની કીર્તિ જેવી તેની નથી એ ક્ષેત્રમા એમની કીર્તિના દિગ્ગો કોઈ પ્રતિદ્વન્દ્વીના નિરણાવી ઝખવાયા નથી

ઉત્તમ અન્યાવલોકનનુ સ્વરૂપ

ઉત્તમ વિવેચનમા મમગ્ર ગ્રન્થ પર વિચાર જોઈએ, એકદેગ પર નહિ વિવેચક રાગદ્વેષરહિત, ગુણુદોષની યોગ્ય તુલના કરનાર, નિષ્પક્ષપાતી જોઈએ ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોપણ માત્ર વિદ્વાન્વેધી ઉત્તમ વિવેચક ઢદી થઈ નકતો નથી વિવેચનમા ગુણુ ને દોષ, મનેતી પરીક્ષા જોઈએ ગુણુની યોગ્ય ઢદ ને દોષની નિર્દેશ તેના ભવિષ્ય માર્ગને મહાયજ્ઞૂત થાય એવી શ્રુતના માથ જોઈએ તરણ ઝગના ગ્રન્થકાન્ની મજ્જાનો જોઈતું ઉત્તેજન મળતું જોઈએ.

વિક્તાનોના ગ્રન્થ પર ઘટતું. વિક્તાબરેલું, ગુણદોષશોધક, ઘ્રોષ્ટ વિવેચન જોઈએ. તેમાં પણ તેના ગુણની યોગ્ય તુલના ને દોષને માટે માર્ગસૂચક જોઈ જોઈએ.

ઉત્તમ વિવેચક

આ જ્યાં ગુણો નવલરામભાઈનામાં હતા. તેમના વિવેચનથી વાચકને ઘણી જાણવા જેવી હકીકતનું જ્ઞાન થાય છે ને ગ્રન્થકારને ન્યાય મળે છે. ‘કરણધેસો’ ને ‘કાન્તા’ પરનાં તેમનાં વિવેચન ઉત્તમ છે. તેમાં રસક્ષતિ ક્યાં ને કેવી રીતે થાય છે તે તેમણે ઉત્તમ રીતે દર્શાવ્યું છે. ‘કરસનનાસ મૂળા’ ના ને ‘દુર્ગારામ મહેતા’ના ચરિત્રમાં જીવનચરિત્રમાં ક્યાં ગુણો આવશ્યક છે તે એમણે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. એ જ પ્રમાણે યોગ્ય પ્રસંગે ઉત્તમ નાટક ને ઉત્તમ વાર્તાનું સ્વરૂપ પણ એમણે દર્શાવ્યું છે. એમણે સંસ્કૃતમય ભાષાની નિંદા કરી છે તે યુક્ત છે. અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દોના પ્રયોગથી વાચકને ભાષા કઠંગી ને ક્લિષ્ટ લાગે છે. ‘વાચનમાળા કેવી જોઈએ’ તે વિષે એમણે વિવેચન કર્યું છે. જોડણી વિષે પણ એમણે પોતાના વિચાર દર્શાવેલા છે. ભાષાનું સ્વરૂપ જ અદ્ભૂત જાય એવી જોડણી એમને માન્ય નથી; તેમજ પ્રાન્તિક ઝઘડો ઝિબો કરે એવી જોડણી પણ એમને ઇષ્ટ નથી.

નવલરામભાઈનાં કલમ ને વિચાર અનેક દિશામાં પ્રવર્તતા હતા. ‘માસિકો’ કે અન્ય વર્તમાનપત્રોમાં, લેખોમાં કે પત્રોમાં કે પુસ્તકો રચવામાં, કંઈ ને કંઈ લખવામાં તેઓ રોકાએલા રહેતા. તેઓ જીવનપર્યંત અભ્યાસી હતા. ‘કાવ્યાદર્શ’, ‘એકનનું’ ‘નોવમ ઓર્ગેનમ,’ ‘તર્કશાસ્ત્ર’ ને ‘સાહિત્યદર્પણ’ જેવાં પુસ્તકોનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. જે સમયમાં અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત જ થયેલી અને સંસ્કૃત વિદ્યા શાળામાં સંપાદન કરવાનો એમને લાભ મળેલો નહિ, તે સમયમાં આ જ્ઞાનગી અભ્યાસ ઘણો ઝાંચો ગણાય. નવલરામભાઈ જેવા જ્ઞાની, ગંભીર વિચારક અને ન્યાયી વિવેચનકારની આપણા સાહિત્યમાં મોટી જોડ છે.

માસ્તર સાહેબ નન્દશંકરભાઈ

સુરતના ત્રણ પ્રસિદ્ધ નવામાંના ત્રીજા, માસ્તર સાહેબના નામથી જાણીતા સહગત નન્દશંકરભાઈ છે. એમણે ‘કરણધેસો’

નામની ગુનિષ્ટાન ઐતિહાસિક નવનડ્યા રચી એ નવીન માગમા સાહિત્યનો પ્રનાહ પ્રવર્તાવ્યો છે. માત્ર સાહેબે આ એક જ નવલકથા રચી છે, પરંતુ તેમાં રસુના ને ગીતભાવના નર્ણન પુરુષ જે ને તે એના તો ચમત્કારી ને અસન્દગ્ધ છે કે એ એક જ પુસ્તકની તેમણે ગુજગતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. 'કળુવેના' ની ભાષા ધણી તેજની છે. અન્યડોની નાણીનો પ્રનાહ અવિરિંત્ર ચાલ્યો જાય છે તે વાચને એટલા મોહક ને દોહસુળની પેઠે આનંદ થાય કે ક વાતા પૂરી થાય ત્યાસુધી વાચકને હાથમાથી પુસ્તક મૂકવું ગમતું નથી.

સગીન સાહિત્યમેવાકાર

આ પ્રમાણે અગ્રેષ્ઠ ટેળાણી આપણા દેશમાં દાખલ થયાના આજબજામાં હવે નર્મદ, નવનગમભાર્ત, તથા નન્દનકુમાર્ત એ ગુજગતી સાહિત્યની જુગી જુગી દિશામાં અમર્ય એના જગતવી છે. સમયપરતે વિચાર કરતા હવે નર્મદ ને નવનગમભાર્તના જેવી સગીન સાહિત્યમેના જગનનાગની હાલના સમયમાં ખોટા હ એમ ભારે ખેદ સાથે કહેવું પડે છે.

કવીશ્વર દત્તપત્રભાઈ

ગુજતના સુગાન્ધપ કવીશ્વર નર્મદ અને નવનગમભાર્ત જે સમયે આ ગુર્જર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમદાવાદમાં મૂળ કાલિયાનાડના નની કવીશ્વર દત્તપત્રભાઈ, જેમના સક્ષિપ્ત જ જીવી પ્રાયમિત્ર જાણાતા જાણકા ધણુ પશ્ચિત છે, તેઓ જનમમાજતુ જન દર એના કાવ્યો પ્રાસાદિક વાણીમાં રચી ગુજગતી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ કરતા હતા. કવિશ્રીએ કેપ્સર્સ માહેમના પ્રયત્નથી રચાયેલી ને રૂઢિ પામેલી ગુજગત વતાકુલના મોસાયરીની સાગી મના જગતની હતી તેઓ અમદાવાદ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કવિતાનો વિષય ગિખવના જતા હતા એ તે રખતના બાગ્યતાગી ગિખવે મોટા વાબ હતા. કવિએ દુન્યની ખિલવા ને સમાનુધારો, ધર્મ, નીતિ, પ્રજાની, ઓ અનેક પ્રામગિક વિષયો પર મહાગતની કવિતા રચી અન્યની નમજ જનમડાગની પ્રીતિ સ્થાપના ની હતી તેઓ ગુજગતના ગજવિની હિન્દ પ્રતિષ્ઠા પાળ્યા હતા પ્રભાત, મુખ્ય, મન્દોચ, નાયકાય ઓ સુગરિના

તેમનાં કાવ્યોમાં કેટલાંકમાં કવિની કલ્પનાશક્તિ સારી ખાલેલી જણાય છે:—

પરોઢિયે શીતળ વાયુ વાય, તેથી પડે ટાઢ અને ધુન્નય;
કુરાળ્યમાં જેમ જનો ન જાંપે, બીકે અધા લોકની કાય કંપે.
કુકૂસ્વરો કુકુટ તો કરે છે, સર્વત્ર જેના સ્વર સંચરે છે;
જાણે રવીરાય પધારનારો, તેના છડીદારતણા ઉચારો.
વાજે રૂડાં ચોઘડિયાં નગારાં, જે લોકને નિત્ય જગાડનારાં
જાણે ન વારાળ્યની ફોજ આવે, તેની બડી નોખત આ બખવે.
વિદ્યારથી પાઠ ઉડી કરે છે, જાણે રવીના જશ ઉચરે છે;
પ્રભાતિયાં ગાય સુભકત પ્રીતે, જલસે રવિના ગુણ ગાય ગીતે.'

આમાં સ્વભાવોક્તિ સાથે ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર તથા માધુર્ય ને પ્રસાદ ગુણની સારી ઝમાવટ છે.

નીચેનાં પદો પણ એવાં જ સુંદર છે:—

‘આદિત્ય આભાસ વિશેષ થાય, શશાંક ઝાંખો પડતો જણાય;
બલિષ્ઠનો આગમ જાણિ જેમ, ઝાંખો પડે નિર્ગળ ભૂપ તેમ.
શશાંકનો છેક ઘટચો પ્રકાશ, કેવો દિસે પશ્ચિમ દીશ પાસ.
જાણે બખવા ઘડિ પૂર્ણ થાતે, આકાશ ટાંગી ઘડિઆળ આ તે.
ભાનૂથડી ચંદ્ર પ્રકાશ લે છે, તેથી જ તે શીતળતા ધરે છે;
લિક્ષાથી પામે અતિરિદ્ધિ આપ, પડે ન તેનો જગમાં પ્રતાપ.

*

*

*

ગુઓ ગુઓ આ રવિ દિવ્ય કાય, ભૂમિ ભણી તે નમતો જણાય
જાણે ચડેલો અમરાપુરીમાં, પતંગ રીસે પડતો મહીમાં.
અરે ગુઓ વિશ્વ અનૂભવીને, પૂજે જનો સૌ ઉગતા રવીને,
આવી પડે અસ્ત થવાનું જ્યારે, કોઈ ન છાંટે લઈ કંકુ ત્યારે.'

†

*

/

*

કવિ ગણપતરામ

કવિ દલપતરામની શૈલીમાં યુવાખીરામ છોટાલાલ ને ગણપતરામે કાવ્યો રચ્યાં છે; પણ તે તેવાં લોકપ્રિય થયાં નથી. કવિ ગણપતરામે ‘પ્રતાપનાટક’માં વીરરસની ઝમાવટ સારી કરી છે. ‘લઘુ મહાભારત’નાં પાંચ પુસ્તકોમાં કવિએ અહુધા દેશી રાગોમાં મહાભારતનો સાર કંઈ પણ ઉપયોગી અંશ મૂકી દીધા વગર સારી

રીતે નર્ણયો છે એ અન્ય રચનામાં જમિએ મહુ પત્રિત્રમ લીવો છે ને ગેહ ચીનુભાર્થ જેવા ઉત્તર પુત્ર્ય એ પુત્રકા પ્રસિદ્ધ કરના આશ્રય ન આપ્યો હોત તો એ કદી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા ન હોત એક-દર જાવ્ય પ્રાસાદિ ને તેજની જૈથીમા છે, પણ હદો બહુધા એક જ જાતના લાગા સનાયા કે હરિગીતને હળે ગનાય એના હોનાથી તેમા નવીનતાને અભાવે પુત્રકની યોગ્યતામાં હાનિ આવે છે

કેશવકૃતિ

પોરબજના પ્રતોરા નાગર મદગત કેશવરામ હરિરામ ભટ્ટના કાવ્ય અદ્વૈતપ્રેમ, ઉચ્ચ નીતિ ને ધર્મની ભાવના, તેમજ વેદાન્તતત્ત્વના વિચારોથી પરિપૂર્ણ છે એમના નીચેના કાવ્યો ઉત્તમ છે —

‘દોડ મા, ગમાર, દર, ધર છે આહી,
પૂર્ણ ને પ્રદાશમાન, માન મર્વમાત્રી—દોડ માં’

‘પ ખીનો મેજો મેજો ગહે કેમ ભાર્થ?
કાઈ ક્યાહિથી કાઈ ક્યાહિથી આવે એમ તણુઈ પ ખીં’

હે ચિત્તચક્રાર, નિરખ પ્રણાનદ પ્રદાગડ ચદ્દને,
સીતલ, માયા, આભાનિ, સર્વોત્તમમુખના મદ્દને’

‘અમે તો આજ તમારા, જે દિનના મેમાન
સફલ કરો આ સફલ સમાગમ, મુખનુ એજ નિદાન અમે તો’
આ છેલ્લુ પદ જનમડળમાં યથાર્થ રીતે અત્યન્ત લોકપ્રિય થયું છે

ગોવર્ધનરામભાઈ અરવ્વતીચન્દ્ર

ધીમે ધીમે અગ્રેજી કેળવણીનો પ્રયાગ ને પ્રજાન વૃદ્ધિ પામતો ગયો હાઈસ્કૂલોમાં ને ટાંચેજોમાં સમૃદ્ધ સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો ગયો, પાશ્ચાત્ય અને સમૃદ્ધ સાહિત્યના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીઓની મનઃ ને સંજોગકૃતિ ખીલતી ગઈ, ને પ્રાચીન સાહિત્ય ને વિચાર તરફ પળ્યબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ સામાજિક અને ધાર્મિક ગ્રંથિતિ વિષયોના વિચાર બદલાયા જનમડળમાં સ્ત્રીના મ્થાન વિષે તેમજ સ્ત્રીની કેળવણી વિષે યોક્ષામાં નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ રાજકીય ગ્રંથિતિની ચર્ચા દેશમાં સર્વત્ર ખૂબ જોમમાં ચાલના લાગી, મમગત પ્રગમમાં નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ રાજકીય, સામાજિક, ધા-

મિંક, વગેરે વિષયોમાં નવીન વિચારો, નવીન ભાવનાઓ અને નવીન જ્ઞાનને પોપં ને સંતોપં એવા સાહિત્યની અપેક્ષા થાય એ સ્વાભાવિક છે. વિદ્વાનોની તેમજ સામાન્ય વાચકવર્ગની આવી નવીન વાંછના પૂરનાર, જેને જેવું બોળન જોઈએ તેને માટે તેવું તૈયાર કરનાર ને પીરસનાર, જે નરરત્ન ઈશ્વરકૃપાથી યોગ્ય સમયે ઉત્પન્ન થયું તે સદ્ગત ગોવર્ધનરામભાઈ. એમનો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ ગુજરાતી સાહિત્યનો અપ્રતિમ ધાર્મિકશાસ્ત્ર છે. નવલકથા તરીકે એના પર વિવેચન કરનારને વસ્તુસંકલનામાં દોષો તથા રસક્ષતિના દૃષ્ટાન્તો સહજ જડશે. પરંતુ એ તો મનુષ્ય સ્વભાવનિરૂપણનો અને વિવિધ જ્ઞાનનો આકરગ્રન્થ છે. ચાર ભાગમાંના પહેલા એ ભાગ વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. ખીજો ભાગ સ્ત્રીઓને ઉત્તમ વાચન પૂરું પાડે છે. ગુણગુન્દરી તે ખરેખરો ગુણનો ભંડાર છે. એનું ચરિત્ર ગ્રન્થકારે અપૂર્વ શક્તિ ને ઝીણવટથી આલેખ્યું છે. મરણશય્યામાં પડેલી ગુણગુન્દરીએ ગાઓલું:

‘દયા ના દીસે રજ પણ, જમ તુજ આંખમાં રે. ખીલામાં ઝાંખમાં રે.

હાર મુજ હૈયાનો એ તો! નથી એ તારી પેઠે નમ્હેરો?
રોવા દે રોવા દે મુને, રોઈ સેવા દે જઈને એની પાથમાં રે. દયાબ
બહાલા! બહાલ વીસારો તમારું, જમ આ કહ્યું ન માને મહારું.
તમને જપતી મરતી મરતી, રેતી રેતી પણ હસતી હું આશમાં કે
પામીશ મારો ચતુર અવર અવતારમાંયે! દયા હરિ આંખમાં રે! દયાબ

આ ગાન કરુણરસથી કેવું પરિપૂર્ણ છે! શિલા રુદન કરે છે ને વજ્રનું પણ હૃદય ફાટે છે એ કવિ ભવભૂતિનું વચન આ ગાયન યથાર્થ કરે છે. ત્રીજા ભાગમાં દેશી રાજ્યોના વહીવટનું સત્ય ને સંપૂર્ણ ચિત્ર છે. ચોથો ભાગ પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય ગ્રન્થોમાંના ઉતારાથી ભરપૂર છે. મહાભવન, ‘મહાભારત’નો અર્થવિસ્તાર. ને ભારતનું ભવિષ્યકથન. એટલા ભાગ ખાસ આકર્ષક છે. ચારે ભાગનો આ વિસ્તૃત ગ્રન્થ ગુર્જર સાહિત્યના વિશાળ ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ પ્રદીપ છે. જ્યાંમુઘી ગુર્જરભાષા છે ત્યાંમુઘી એ અપૂર્વ, અદ્વિતીય પ્રદીપની શિખા સમાન જ્યોતિથી ઝગઝગ્યા જ કરશે. ગ્રન્થકારે જાતે ગ્રન્થને અન્તે ખરું કહ્યું છે કે ‘પ્રિય વાંચનાર! તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃત જન હો.....હો તે હો,—સર્વથા તું જે હોય

તેને માટે યથાગતિ, યથામતિ થોડી થોડી મામત્રી આ અન્યના કોઈક કોઈક પાનામા તને મળી આવે ને કઈ પણ બાનતુ બોલના મળનાથી નિરાહાર પાડા જનાનો નાગે ત્યારે ન આવે' આ અન્ય નિદ્ધર્ગમા ને સાધાગણુ વાયવ્યર્ગમા જોટયો યોદ્યિય થયો કે નેટયો યોદ્યિય ખીજો કોઈ અન્ય થતો નથી, એથી નિગેપ એ અન્યની મુતિ ની કોઈ ગતે ? પાશ્ર્વાત્ય ધ્વિસુની ને ઉપનિષદાદિ અન્યોમાની પ્રાચ્ય નિદ્ધા તેમજ પ્રાચ્ય ને પાશ્ર્વાત્ય ડનિ, નાટકદાર, ને અન્ય અન્યનાગના ઉત્તમ અન્યો—એ બધામાથી મ્યજે મ્યજે ઉત્તમ વાડ્યના ઉતાગ વિદ્વાન વાયવ્યર્ગના મનને ઉત્તમ નિચારે પગ પાડે છે ને હૃદયની ઉચ્ચ બાનનાને સતૃપ કરે કે મ્યજે મ્યજે અન્યદારે રસથી નદાર્ધ જતા પદો પૂના પાડી સહૃદય અને ડવિજનની અમૃત્તિને પોપવાન આદી ગમ્યુ નથી એના થોડા પદોનુ દિગ્ગર્જન નીચે કર્યું છે —

‘ મુદ્દ ગિગિના નૃગ મુમતા નળધગ્ગણને
પનિત્ર સાંપુત્ર નગાનતા ત્યાજ અવખો ’

‘ ઉત્તરમા છે તમ નામ, હાલા માત ને તાત ’

હેલા દર છુ પ્રણામ—હેલા દર છુ પ્રણામ !

હાલા માતપિનાને નમુ ’

ફળના તૈયાગ થયલી માતપિનાને અભાગતી મુદ્દનો આ નિવાપ હૃદયદ્રાવક છે જળમા દડ મુધી ફળેલી અમમુદ્દરીને ડર્શો પડેન ગન્દાનનીનું નીચેનુ ગાયન—

‘ રીમી ધીમી ચાની તુ તો કરના ત્લાઃ કામ ’

માજીતી ઢિજા એવી ઢે કે પાછી હવે તુ આન ધીમીન

*

*

*

માયગ આવો આભમગીખો, ચોગ ગાજો દિનગત,

ન્યા એને ન્યા કામળ ડળી મમીદીકરી, ત્લાગીજના ધીમીન

માયગને ત્યંત્ર માજીને ચોગ ખાજે તુ બેટા, ખેન,

ખોટી ર મયા, ખોટી માયા, માજી જ માજી દમેન ધીમીન

વાચના હૃદયના મમના તગની પેદ મદ્દોબ કો કે તેમજ મુદ્દને મેગ મન્વતીગન્દના નીચેના અચન ઉત્તમ આદર્શ ખડો કરે છે —

‘ હવે ગિરિરાજ પર આવ્યાં, મુઘર્મા સાધુને ભાવ્યાં;
પ્રિયા ! ત્યજ સર્વ ભયને તું ! પરાપ્રીતિયજ રચને તું. ’

મારા ખોળામાં સૂતી છે તે કરતાં નને શું શિલા વધારે ગમે છે !—

‘ સુતી, વદાલી, તું મુજ ખોળે, મુખેથી કેમ ના ખોલે !

શિલાને આર્થી શું સારી, ગણે શય્યા, તું ગુણી નારી. ’

ખળાતકારે વાળવા માંડેલી દષ્ટિ ત્યાંથી પાછી વળતી જ નથી ત્યારે કહે છે કે—

‘ અતિરમણીય ઓ વેલી ! ઉરે મુજ વાસના રેલી !

ધડકતું ઉર તુજ ભાળું, સમાવા ત્યાં જ ધોભાઉં ! ’

છેવટે, લિંગ શરીરનો સંયોગ ઉત્તમ ને અસરકારક રીતે આલેખે છે:—

‘ હવે આવ્યાં નવે દેશે, હવે ફરીયે નવે વેશે:

નથી સંસારની ભીતિ, ત્યજ સંસારની રીતિ.

સગાં સંસારનાં છોડ્યાં, છુટ્યાં તેઓથી તરછોડ્યાં;

વિશુદ્ધ જ સાધુનો પન્થા, ધરીએ આપણે કન્થા.

ગિરિવર રમ્ય પાવન આ, જગતમાં ના જડે એ સમા;

અહીં એકાન્ત ને શાન્ત, વસીએ વદાલો, રહ્યો દાન્ત. ’

આખા પુસ્તકમાં ચરિત્રનિરૂપણ અને વર્ણનો તેમજ જુદીજુદી પરિસ્થિતિનો ચિતાર ઉત્તમ છે. એમાં ગન્થકારની મનુષ્યહૃદયની પરીક્ષા—માનસશાસ્ત્રનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને તેનો જીણવટથી ચિતાર આલેખવાની અપૂર્વ શક્તિ સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. વસ્તુસંકલના ને કેટલાંક પાત્રના ચિત્રનિરૂપણમાં કલ્પનાનો પ્રભાવ વિશેષ જણાય છે.

ભાષા

પુસ્તકના ચાર ભાગમાંના છેલ્લા એ ભાગમાં ભાષા સાધારણ વાચકને કઠણ થતી જાય છે. પરંતુ તે ઘણે સ્થળે તેજસ્વી, જુસ્સાદાર, ને પ્રૌઢ છે. શૈલી આકર્ષક છે. કેટલેક સ્થળે સંકારી વાચકને જ તે આનન્દદાયક થાય છે, સામાન્ય વાચકને દુર્ગમ થાય છે, પણ અન્યકારે સર્વ પ્રકારના વાચક માટે વાનગી ધરી છે, ને જેને જે રુચે તે તેમાં રમે એવી યોજના કરી છે. ખરેખર, ‘ સરસ્વતી-ચન્દ્ર ’ કોઈ પણ ભાષાના સાહિત્યને ભૂષણરૂપ છે. એ અન્યતું અન્ય

દેવી ભાષામાં ભાષાન્તર થયું છે એ એની નિમ્નૂત પ્રદેશમાં યોગપ્રિ-
યતાનું અપેક્ષા પ્રમાણ છે

અન્ય ગ્રંથો

સર્જિત ગોવર્ધનગમભાર્ગના અન્ય ગ્રંથો 'લીલાવતીની ગુન-
ગા, ' 'ધ્યારામનો અક્ષરદેહ,' ને 'સાક્ષરગુન' છે 'એકમુદ્રા'
ગ્રંથમાં પોતે બહુ જીવી ભાવના પાપી છે

' જતી તિમિર તતિ જગ ઝોડો જતી મુવ૦
ઝોડી જતી ' સતાર્ધ જતી ' જતી૦'

* * *
જેતામાં સળગે ગોઠ, મદ્યરી ' જેતામાં સળગે શેઠ ટેક
તિમિરમુતા ધની આનંદ દુઝતી તે
રજનિ ઝરે દુ ખ આજ સદ્યરી૦'

' મહારા કામાં કરે અપગધ, પુત્રો ' પ્રિય પ્રાણ ' ઘણી તુ ઝાલી
તુજા ઉં મહે જોમી-અરે-અગ્નિયે ખરે-કટાર જ માહી '
આ અને એવા ખીગ્ન ગ્રંથો ઉચ્ચ વપનાશક્તિ ને અનિપ્રતિભાનું
ઉત્તમ પ્રમાણ છે

દ્વિવેદી મણિલાલભાઈ

ગોવર્ધનગમભાર્ગની સાહિત્યમેનાની જે મહાન મણિલાલ
ભુભાર્ગ દ્વિવેદીની પણ સાહિત્યમવા વણા જિયા પ્રદાન છે એઓ
મમ્મૂત સાહિત્યમાં નિષ્ણાત હતા અને ન્યાયગાન્ર ને વેદાન્તશાસ્ત્રના
જે જ અભ્યાસી હતા ગાન્ડીય મમ્મૂત પુસ્તકાવલીમાં 'તર્કસૌમ્ય'
ની એમની આદ્યતિ વિદ્વદ્ગર્ભા ને ગિધ્યર્ગમાં ઘણું મન્માન
પામી છે પ્રાચીન આર્યસમૃતિના એઓ પ્રજાના સમર્થક હતા
ને સમાગ્રસુધાગતા સબધમાં એમને ગ મ મન્માભાર્ગ માથે
મામિકામાં જાણે ના આપ્યો હતો એમના લેખોએ આર્યમિદાન્તો
ને આર્યમન્ત્રિ પગ આગે પ્રદાન પાડ્યો છે 'મિદાન્તમાર્ગ'
અને 'સુદાનગદાવિ'માં એમના વિચાર પ્રમાણ ને વિદ્વાતા
બરલા તખ છે 'મિદાન્તમાર્ગ'ના આયતત્વનાનું બહુ
ઉત્તમ વિવરણ છે એ દર્મી, તથા અન્યથાખ્યાનિઓ અને
વિવર્તવાદ, અવચ્છેદના, વગેરે નાદ પગ એમણે બહુ મારા પ્રમાણ

પાડ્યો છે. તત્ત્વવિદ્યાના જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રન્થ ઉત્તમ છે. એમણે સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતું નહિ. પણ અંગ્રેજી નાટ્યના નિયમોને અનુસરતું ‘કાન્તા’ નામનું નાટક રચ્યું છે. એમાં શરસેન કાન્તાને શોધે છે અને પ્રાણીને ને વનસ્પતિને પૂછે છે કે ‘મારી સ્ત્રી જોઈ છે?’—એ ભાગ ઉત્તમ છે અને ‘વિક્રમોર્વશીય’માં પુરુરવમ્ ઉર્વશીને વનમાં શોધે છે, એ પ્રવેશની વાચકને સ્મૃતિ દરાવે છે. એમણે ‘ન્યાયશાસ્ત્ર’ ગુજરાતીમાં રચ્યું છે. તેમાં અંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રના પરામર્શખંડનું વિવેચન છે. અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રની તુલના કરી તે તૈયાર કર્યું હોત તો તે વિશેષ ઉપયોગી થાત. એમણે ભવભૂતિનાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ ને ‘માલતીમાધવ’નાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યાં છે, તે સંસ્કારી ને એકંદર પ્રાસાદિક છે. સમસ્તોદ્યા કાવ્યોમાં કોઈક સ્થળે ક્લિષ્ટતા કે અપરિચિત શબ્દોનો પ્રયોગ અગતિક થાય છે; તેથી જ ‘દુગ્ધકુલ્યાશી દષ્ટિ,’ ‘નીવારૈદનમંડ ઉણુ મધુર,’ ‘લોલોદ્લોલક્ષ્મિન દરણોદ્રેગ’ જેવાં સમસ્ત પદો ને અપરિચિત શબ્દો નજરે પડે છે. પરંતુ ‘દલનિ હૃદયં ગાદોદ્રેગં’, ‘હા હા દેવિ સ્કુટતિ હૃદયં’, ‘ન કિલ ભવતાં સ્થાનં દેવ્યાં’, ‘વિના સીતાદેવ્યાં’નાં નીચે નિર્દેશલાં ભાષાન્તરો ઉત્તમ છે;—

‘હૃદય ન પડે કાટી, દુઃખે દબાઈ પીડાય છે.’

‘મુઝાય છે હૃદય અતિશે, દેવી ગાત્રો ગળે છે,’

રચ્યું ન તમને દેવીકેરં, ગૃહે રહ્યું કે તણ;

વિના સીતા દેવી શું શું ન દુઃખ વેડે રધુપતિ !

એમનું ‘ખાળવિલાસ’ એ વંડાદરા રાજ્યે રચાવેલુ સ્ત્રીઓ માટેનું નીતિપુસ્તક છે. રાજ્યે નીમેલી મંડળા ને ગ્રન્થકાર વચ્ચે વિચારમાં સંમતિ ન થવાથી ગ્રન્થકારે તે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ પુસ્તકમાં કન્યા, પુખ્ત સ્ત્રી, ને માતા માટે ઉપયોગી લેખો ને સતી આર્ય સ્ત્રીઓનાં જીવનચરિત્ર છે. ભાષા શિષ્ટ ને સરળ છે. એ પુસ્તક ઘણું લોકપ્રિય થયું છે. ‘પ્રિયંવદા’ ને ‘સુદર્શન’માં અનેક

વેળાથી તેમજ ધર્મવિષયક ગ્રંથોથી એમણે પ્રાચીન આચારનિચાર તરફ યોગેને નાજના અર્થ પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ખરેખરો મુત્ય છે. પ્રાચીન ભાવના પર એમ ઉત્પન્ન કરનાર એના સમર્થ લેખકની દેશને ને સાહિત્યને મોટી ખોટ છે ના દિવેદીનું શ્રવન લખાયું હોત તો તેઓ આથી પણ નિગેષ મગીન સાહિત્યએના કરી શકત તેમણે નોટલી મેવા કરી છે તેટલી પણ વણા બિચા પ્રજારની ?

અન્ય સાહિત્યસેવકો

નડિયાળના બીજા સાહિત્યસેવકએ પણ ગુર્જર સાહિત્યો ખિનનામા મારો કાળો આપ્યો છે કવિનર દાવિદાસના 'અભિ જ્ઞાન શકુન્તલા' નાટકનું પ્રથમ ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરનાર સ્વર્ગસ્થ ઝવેરીલાલભાઈ હતા ત્યાર પછી એ જ ગ્રંથના બીજા ત્રણ ભાષાન્તર થયા છે - ૧ દલપતગમ ખખખગૃહ, ૨ બલનંતરાયકૃત, ૩ મગનલાલ ચતુર્ભાઈ પટેલકૃત તે બધામાં સદ્ગત ઝવેરીલાલભાઈનું ને સદ્ગત ખખખરનું એ ભાષાન્તરો લાઙ્ગિય થયા છે સદ્ગત મન મુખરામભાઈ હમેશ ગૃહ સરકારી ભાષાના દૃઢ હિમાયતી હતા અને તેમનો 'અતોદય' એવી ભાષાશૈલીમાં રચેલો છે સદ્ગત દોલતગમ કૃપાશર પડ્યાએ 'કુસુમાવલી' નામની નવલકથા, 'ઇન્દ્રજિત-વંશ' નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની ગૈલીમાં તૈયાર કરેલું મહાકાવ્ય, ને 'અમરસન' નાટક રચ્યા છે, તેમાંના નવલકથા ને કાવ્ય લાઙ્ગિય થયા છે એ જ નગરીના અન્ય માણસ માનાશરે ગુરુ ગજલ રચી કાવ્યક્ષેત્રને વિસ્તાર્યું છે. ગ. જગનનાથભાઈએ બાણુ કવિની 'ગદ્યમગી'નું અપરં ભાષાન્તર રચી અન્ય ભાષાન્તરકારોને એ દિશામાં માર્ગ નર્શાવ્યો છે એ જ ખેડ જિજ્ઞાસા મુદ્ધાના નવની સદ્ગત ચણુ શાહનાભાઈ અવમાનપર્યન્ત ગુર્જર સાહિત્યની ખિનનાણી કરી તરણ અભ્યાસકાને ને તેખાને સાહિત્યએનાનો અનુપમ દષ્ટાન્ત પૂરા પાડ્યો છે 'લલિતાદુ ખર્ગ' નેના એમના રચેના નાટકે ગજબૂમિ પર ભવ્યાના, શ્રોતૃમંડળને રસમાં નવગરી ને આથી અશ્રુમાગ પડવી છે 'ગણપિગન' ગ્યનામાં એમણે ઘણા પગિયમ લીધો છે તેમજ દિદુઆનના વ્યાપારના ઇતિહાસ ૥ મોટા ગ્રંથો તૈયાગ કરનામાં ઘણું મગોધન કર્યું છે એમને 'વધુમિદ્ધાન્તગૈમુની'નું ભાષાન્તર તથા 'નાટ પ્રનાગ' એમની બહુમાર્ગી ને

ઉદ્યોગી પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે. ડૉર્જર્જસના 'રાસમાળા'ના ગ્રન્થની એમણે નવીન આવૃત્તિ શાધિતવર્ધિત કરી છે. એ ૪૮ જિલ્લાના ઉમરેટના વતની રા. બ. હરગોવિન્દદાસભાઈ પણ એવી ૪૮ અનેકમાર્ગી સાહિત્યની સેવા કરતાં ચૂકતા નથી. 'ટયુટરીઓ સો વાનો' એ ગદ્ય રસિક વાચન પરં પાડ્યું છે.

કલાપી ને કાન્ત

કાવ્યપ્રદેશમાં કલાપીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા શરસિંહજીએ કાવ્યનો પ્રવાહ નવીન દિશામાં ચલાવ્યો છે. એમના કાવ્યમાં મનોભાવનાં ઝરણાં એવાં સુંદર ને નિર્મળ વર્ણનાં જાય છે કે તે ખરેખરા હૃદયદ્રાવક થાય છે. તેની સાથે ભાષા પણ ઘણી પ્રાસાદિક દેવાથી 'કલાપીનો કંકારવ' શુજરાતનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયું છે અને ઘણા તરણુ લેખકોએ તેનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું છે. 'કાન્ત' નામથી પ્રખ્યાત સદ્ગત મણિશંકર રતનજી ભટ્ટે 'ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે. એમાં અન્યોક્તિઓ છે તેમાં કવિની કલ્પનાશક્તિએ ઘણું ઉચ્ચ ઉડ્યત ક્યું છે. 'પૂર્વીલાપ'માં એમાંનાં થોડાંક પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમનું 'શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ' પુસ્તક સદ્ગત પ્રો. ગજનરના તન્ત્રીપણા નીચે ચાલતી 'શ્રી સયાજીજ્ઞાનમંજૂષા'માં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમના સ્મરણાર્થે પ્રો. દાકરે 'કાન્તમાળા' ની સુંદર યોજના યોજી છે જે તે સફળ થવાની તૈયારીમાં છે.

અમદાવાદના સાહિત્યસેવકો

અમદાવાદમાં સદ્ગત ભોળાનાથભાઈ તથા સદ્ગત ભીમરાવનાં કાવ્યો સંસ્કારી છે. સદ્ગત રા. સા. મહીપતરામભાઈએ અનેક શાક્ષોપયોગી પુસ્તકો રચી પાઠ્યપુસ્તકોની ખોટ પૂરી પાડી છે. એમની 'વનરાજ આવડો' નામની નવલકથા લોકપ્રિય થઈ છે. એમણે 'કરસનદાસ મુળજી'નું ને 'દુર્ગારામ મહેતાજી'નું જીવનચરિત્ર પણ આલેખ્યું છે. સદ્ગત હરિલાલ ધ્રુવે 'કુંજવિહાર' આદિ ઉચ્ચ ભાવનાનાં કાવ્યો સંસ્કૃતમય ભાષામાં રચ્યાં છે. તેમાં રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબર દેરાસરીનાં કાવ્યો છે. એમનું 'પ્રવાસપુષ્પાંજલિ' કાવ્ય એમના સ્વર્ગવાસ પછી એમના પુત્ર પ્રગટ ક્યું છે. 'શ્રીવસન્તવિલાસિકા' નામની એક અંકવાળી એમની રચેલી વિલાસિકા પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

અમદાવાદના અન્ય સાહિત્યસેવકોમાં શાસ્ત્રીજી મજલલ કાલિદાસે 'શુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ,' તથા 'ઉત્સર્ગમાળા' જેવા ગ્રન્થોમાં

પ્રાકૃત બાળાના નિયમે ને રાજ્યવૃત્તિ પર મારો પ્રમાણ પાળ્યો છે વળી એમણે જેવો માહેમને વ્યાકરણ સ્વરૂપામાં મદદ કરી હતી તે જ અબાનાનબાઈએ અગ્રેષ્ઠ-ગુણગાની કોશ, ૩૧, મેકડાનન્ડ ને ૩૨ મણિધરપ્રમાની મારે પ્રસિદ્ધ થયો છે ને તેની બીજી આગતિ પોતે એકનાએ મુધારીવધારી પ્રગટ કરી છે, તેમજ 'અર્થનાન્ધ' નું એમનું બાળાના ઉત્તમ છે ૩૩ વાલકરબાઈની મેરા ગુણગત વનાંકયુત મોમાઈનીને અગે સુવિદિ છે એઓ પણ સાદિત્યપ્રેમી હતા મુગ્ધમાં ૩૪ ૩૫ મધુસયગમબાઈની દેવધીદ પ્રાસાદિક પ્રિતાએ મગદારી રાયનમાળામાં હપાઈ કે ૩૬ લલિતાનન્દ પ્રાસંગિક મળ્યો ને નાટકો ગ્રંથ છે ૩૭ ૩૮ ઇન્દિગાનન્દ લલિતાનન્દ પડ્યા પામે મોટો સમ્રાટ દત્તવિખિત ઉપના છે, તે પ્રગટ કરના યોગ્ય છે એમાના થોડાક કાવ્યા એમણે મને મુશ્કેલીમાં રાગી મળ્યાંયા હતા, તેમાં ગમની કમાનટ નુગ દની

તરણ વખડોમાં કેવલ દ ગદ, જેન વાસુદેવ ગમચદ, માગન પડ્યા ચક્રન કર, પ્રે મોદનનાથ રંગેરના લખ્યો ન્યારે માનિષ્ઠમાં આવે ૩૯ ત્યાર માગ આવે કે ૪૦ મનદગ્ગમે પણ 'ગમાયલ' ગમનમાં ઉતાર્યું છે

પારસી ગ્રન્થકારોની માહિત્યમંબર : મલખાદી

પાગી વેખડોમાં મુર્મ બહેનમજી મહેગવાનજી મનગારીના 'અગુબરિમ', 'નીતિનિનો', ને 'મમાગિમ', એ મળ્યો નુજ ગુણગાનીમાં છે ને ૪૧ પ્રિતા છે એમનો કાવ્યમમદ એમના પુત્ર મિર્મી ખગદાર ૪૨ ઉપોદ્યાન માથે પ્રસિદ્ધ થયો ૪૩ એમાં નીનના દાન ઉત્તમ ૪૪ -

'જાણ વાસુ નમ, નખી ૪૫ આલુ વાસુ નન

મુખમાં તારી નીની ગાલપરી, ગા દિગ્ગજાગ મળી ૪૬

'જાણા ૪૭ મુજ પામે સમ બીલી મળા નામા કેમ ૪૮

ગાંડી રહિમા તીરી નકે જેની રેખાય

મગં ફરી દ મળુ આપ આ બર ખારા માય જાણ ૪૯

'દ રંગીઓ મામાસાને ગ મુઓ ૫૦

લેના લેના આપ્યા મીનર્મ સ્વયં જે

બરિષ્પે ન જામે રો ૫૧ મુઓ,

'દા ન ૫૨ નાદ પમે જમખાય લે દે રંગીઓ ૫૩

‘કરાણી કરશે સન્ન, છવ ! તને કરણી કરશે સન્ન.

વીજળાથી વધુ વેગે ઉડતી, દેવધર્મની એ ધ્વન ! છવ ! તને’

હાલના કવિ ખચ્ચરદારનાં કાવ્યો અત્યન્ન લોકપ્રિય થયાં છે. તે શુદ્ધ ને પ્રાસાદિક છે ને તેમાં રસની ઝભાવટ સારી છે.

પારસી અન્યદેશોની નવલકથા ને અન્ય ક્ષેત્રોમાં સેવા

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં પણ કેમુશરૂ નસરવાનછ કાબ્રાહની ‘દારા-શાના’ ને ‘ભીખો ભરભડીઓ’ એ નવલકથાઓમાં વસ્તુસંકલના સારી છે. ભાષા સાધારણ રીતે હીક છે. ડો. છવણુ જમશેદજી મોદીનાં ‘શાહનામું’ ને ‘શાહનામાના દારનાનો’ એમની જિંદી વિદ્વાતાના પ્રમાણરૂપ છે. અરદેશર કામછ મૂસ તથા તાનાભાઈ રસ્તમછ રાણીનાનો અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશ ૧૬ ભાગોમાં હો, તેમાં શબ્દો તેના જુદા જુદા અર્થ ને ઉતારા સાથે આપેલા છે. કહેવતો પણ ખંને ભાષાની સરખાવી છે. પહેલો અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોશ પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન તાનાભાઈ રસ્તમછ રાણીનાને ઘટે છે. એમના એક મિત્રે ‘ખરું કલું’ છે કે “જેમ પહેલું જાપખાનું ને પહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢનાર પારસીઓ હતા. તેમ પહેલો શબ્દકોષ કાઢવાનું માન પણ તાનાભાઈની જાહેમતથી પારસીઓને કાળે આવ્યું છે.” પ્રથમ ‘જ્ઞાન-ચક્ર’ના પણ લેખક પારસી ગૃહસ્થ રતનછ કરામછ સેફના છે. એ જ્ઞાનચક્ર ઘણું અપૂર્ણ છે; પરંતુ એવું પણ રચવાનું માન ઓછું નથી. રા. ખરજ્જેરછ પાલણુછ દેસાઈએ ‘ફિફ્ફીસીનું છવનચરિત્ર’ અને ‘સંસનાઈડીઓનો ઇતિહાસ’ રચ્યા છે તે તેમના વિદ્વાન પુત્ર રા. પાલણુછ ખરજ્જેરછ દેસાઈએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. ખા. ખા. જમશેદજી અરદેશર દલાલે પ્રો. અતિસુખશંકરના ‘નિવૃત્તિવિનોદ’નું રા. ખા. હરગોવિન્દદાસના આમુખ સાથે ‘અવલોકન’ રચ્યું છે. આટલા ટૂંકા નિરૂપણ ઉપરથી સમજશે કે પારસી લેખકોએ પણ સરળ ને સાધારણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો રચી ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા જાળવી છે. પ્રતિવર્ષ નીકળતા ‘સાંજવર્તમાન’ના પટેટી અંગકોમાં પણ ઘણા સારા લેખો આવે છે. વળી આ વાત પણ યાદ રાખવાની છે કે આપણાં દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં પારસી પત્રોએ પહેલ કરી છે અને સારો ભાગ લીધો છે. દિન પર દિન તેની ભાષા શુદ્ધ થતી જાય છે. આવી કેળવાએલી કોમની માતૃભાષા ગુજરાતી જ છે. આપણા તરુણ લેખકોએ એ ભાષા કિલ્લ ને સંસ્કૃત શબ્દના

આડબરનાળી ડરી કેળનાયેલા વર્ગની મહાનુભવિ ખોરી ને વાચન-
વર્ગનું મડળ સક્રિયિત કરવું યુક્ત નથી

મુસલમાન લેખકો

મુસલમાન લેખકોમાં ગ નાનજિયાની ડરીમઅલી ગરીમબાઈના
'નિયમક્રમાળા' અને ખીજા પણ પુસ્તકો જે તેમજ ખા બા
મહેશ્વરખીઆ, ગ ડરીમ મહમદ અને ગ જા-ર રહિમતુલ્લાના પણ
કેટલાક પુસ્તકો છે

સ્ત્રીઓની મેના

સ્ત્રી એ હૃદયની અધિષ્ઠાત્રી દેવી જે અને કોમલ મનોભાવનું
ભાવન છે એની ભાવનાઓ આભારિત રીતે જ લલિત ને નુકુમાર
પદોમાં આનિર્ભાવ પામે જે મીરાદેવીના બજારો અત્યંત હૃદયગમ
થયા જે ઈ સના ૧૮ ને ૧૯માં મૈનામાં ડબોઈની દીનાળીમાઈ
તથા વડનગરની ને હુગરપુરની નાગર સ્ત્રીઓ કાણુમાઈ ને પુરી
બાઈએ મુદર ઢાળ્યો જ્યાં જે આધુનિક સમયમાં શ્રીયુત લ નુમાઈ
સામળદાસની પુત્રી ૨૫ સુમતિબહેને 'હૃદયજગણા' નામનું ઉત્તમ
ગદ્ય જ્યુ છે, તેમાં ટેનિમન ને ખાઉનિગના ઢાળ્યોનું ઉત્તમ રૂપાન્તર
જે સૌ બહેન નિઘાગૌરી, સૌ મહેન નારદાગૌરી, તથા સૌ લીલા
વતી, સૌ બહેન હસા આ ખીજી સ્ત્રીઓ માસિકોમાં ઉત્તમ લેખ
લખી ગુર્જરમાહિત્યની મેના રહે જે, એ સ્ત્રીજીવણીનું શુભ લક્ષણ
જે એ દિગામાં ગ ગ રામમોહનરાય જસનંતગણના 'મુદ્રીમુખોધ'-
ની મેના અતિચતુલ્ય છે

સ્ત્રીઓને ઉપયોગી માહિત્ય

સ્ત્રીમંડળને ખાસ ઉપયોગી માહિત્ય ગ્યરાત્રી દિવામાં પણ
પ્રયત્ન આપાયો જે એ વહી ખુરાની નાન છે સદ્ગત ગાત્રી પ્રાણુ-
જીવન દર્શક અને રા મણિવાલ હમારામ બદનું 'પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ'
નામનું પુસ્તક પ્રાચીન ને અર્ચાચીન સતી સ્ત્રીઓનું યાગિનિરૂપણ
ઉત્તમ રીતે રહે છે ૨૫ અમતતાન નુદરજ પદિયાગના 'મમાર-
ચર્ગ', 'સર્ગની મુદ્રીઓ', વગેરે પુસ્તકો ઉત્તમ છે નિયમ ધણો
સાથે જે ને તે એમણે આજીવી ને પ્રૌઢ બાપામાં નિરૂપિત ર્યો છે
અન્યદ્રાગની બાપાનો પ્રનાહ અતિવેગે અનિરૂપિત ચાલ્યો જાય છે
એમની સરળ, શુદ્ધ, ને તેજી બાપા અનુરણીય જે રા ડાહ્યામાઈ

રામચન્દ્ર મહેતાએ ‘સ્ત્રીમુખોદ્ધ અન્થમાળા’ રચવાની યોજના કરી છે તે એ અન્થમાળામાં ‘સીતાદેવી’ નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે સારું છે. એમણે ‘રામકૃષ્ણ પરમહંસ’ અને ‘સ્વામી વિવેકાનંદ’ની હકીકતોનાં અત્યુત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડી સાહિત્યસેવા સારી કરી છે.

નવીન શૈલીના કવિઓ

નવીન શૈલીનાં કાવ્યમાં કવિ નરસિંહરાવ, કવિ નાનાલાલ, કવિ લલિત, અને કવિ ખમ્બરદારનાં કાવ્ય ઉત્તમ છે. પદલાલિત્યને માટે કવિ નાનાલાલ ને લલિતનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં પણ કવિ નાનાલાલનાં કાવ્યોમાં તેમજ અન્ય લેખોમાં પદલાલિત્ય અલૌકિક—ઓરજ છે. કોલરિજે બરાબર કહ્યું છે કે ઉઘાડ લાથે, શસ્ત્ર વિના મિનારામાંથી પથ્થર ખસેડવો એના કરતાં પણ મિલ્ટન કે શેકસ્પીઅર જેવા ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યમાં અર્થની પ્રૌઢતા કે ચમત્કૃતિમાં વિકાર ન થાય એવી રીતે એક શબ્દને બદલે તેનો પર્યાય શબ્દ મૂકવો એ વધારે આકરું છે. કાવ્યશાસ્ત્રમાં જેને શય્યા એટલે પરસ્પર પદ્મૈત્રી કહે છે એવી પદ્મૈત્રી જે કાવ્યમાં હોય તે ઉત્તમ કાવ્ય છે. એવી પદ્મૈત્રી કટલેક રથજે રા. નાનાલાલભાઈનાં વચનોમાં છે. એક પદ્મે રથજે તેનું પર્યાયપદ મૂકી ન શકાય; કેમ કે તેમ કરવાથી રસમાં ક્ષતિ થાય એવું અહ્ભુત પદલાલિત્ય કવિ નાનાલાલના વચનને મોહનમન્ત્રનું બળ આપે છે. એ મોહકતામાં અર્થપરિપ્રૌઢતા, જેને કાવ્યશાસ્ત્રમાં પાક કહે છે, તે પાક વૃદ્ધિ કરે છે અને વાચકના હૃદયને તેમાં લીન કરે છે. ‘જયા અને જયન્ત’ અને ‘ઈન્દુકુમાર’ નાટકો આ નવીન શૈલીમાં રચેલાં છે. કવિ નરસિંહરાવે ‘કુસુમમાળા’, ‘હૃદયવીણા’ આદિ કાવ્યોમાં અંગ્રેજી ને સંસ્કૃત કાવ્યોની ઉચ્ચ ભાવના વાચકના હૃદયમાં બહુ સુંદર રીતે જગવી છે. કવિ બોટાદકર દામોદર ખુશાલ-રાયનાં ‘કલ્પોલિની’, ‘સ્રાતસ્વિની’, ‘નિર્ઝરિણી,’ આદિ કાવ્યો પ્રાસાદિક ને સંસ્કારી છે.

એક ગંભીર વિચારકે ડહાપણના બોલ કહ્યા છે કે જે પુરુષમાં મરજીમાં આવે ત્યારે બાળક બનવાની શક્તિ હોય અને જે પુરુષનું મગજ વૃદ્ધ ને પરિપક્વ થયું હોય પણ હૃદય બાળકના જેવું લાગ-ણીનું ભરેલું હોય તે જ પ્રતિભાશાલી છે. એવો પુરુષ મનોભાવનું ઉત્તમ ચિત્ર આલેખી શકે છે ને તે સુકુમાર, કાલી ભાષામાં આલેખાય છે ત્યારે ઉત્તમ કાવ્ય બને છે.

‘શુદ્ધનુ ગૃહાગમન,’ ‘ઉર્મિલા,’ આદિ ગ્રંથોમા ગ્સનિષ્પત્તિ ઉત્તમ છે, વ્રતોનો ભેદ પણ યથાર્થ ને હૃદયગમ છે એમના ગ્રંથો સગળ ને ગિષ્ટ લાપામા વાચના હૃદયમા ઉચ્ચો ભાન જગવે છે એ બધા ગ્રંથ ઉત્તેજનને પાત્ર છે ‘ત્રોતરિની’મા ‘દુહિતા’નું ચિત્ર ઉત્તમ છે હૃદયને ગ્સથી આર્દ્ર કરે એવી ઉત્તમ રીતે એ ચિત્ર દર્શિ આપે છે

‘જિભી ત્યા વાટ જોતી પ્રણયસગ્ગિરી માનડી રનાન્ત મીઠી,
દોડી દીઠી ન દીઠી વિડળસમ જઈ ઢાગ્મી ઢઠ બાઝી,
ચાપી અગે ઉમગે હૃદય ભરી ભરી પ્રેમપીથુપ પીતી,
ના છોડી ને ન છૂટી, જડસમ ઉરના અંદરથી બેય જિભી,

ભને પુનતણી મીઠી, હાણુ ઇ મનુજતને,
પરતુ હાણુ લાખોની, દીકરી એક ખાણુ ડે
પીથુપ પ્રાણુને પાતી, ઢઢશન નિનારતી,
રોહજોત સદા વહેતી, દુહિતા દિવ્ય નિર્ઝંગી’

મહાકાવ્યની આવશ્યકતા

ગ્રંથમાહિત્યમા હજી સમ્પૂર્ણ મહાકાવ્ય જેવા મહાકાવ્ય ગ્રંથા-
નાની જરૂર છે જે પ્રગટ થયા છે તે બહુધા ખડકાન્ય છે

શ્રવનચરિત્ર

શ્રવનચરિત્રોનુ આપણુ સાહિત્ય હજી લેઈએ તેણુ ખાંચુ નથી
જ્યા મુધી આપણામા શ્રવનની દૈનિક નોધ રાખનાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન
જ થઈ નથી તેમજ મહાન પુરુષોના મિત્રો પણ તેમના ખાનગી
શ્રવનના નાના પ્રસંગોની નોધ કરતા નથી, ત્યામુધી આમથીને
અભાવે નમૂનાદાર શ્રવનચરિત્રો રચનાનો મબન નથી મહાપુરુષાનુ
જાહેર શ્રવન તો જાણીતુ હોય છે, પરંતુ મનુષ્યની પ્રકૃતિ ખરેખરી
દર્શાવનાર તેના ખાનગી શ્રવનના મુદ્દમ પ્રસંગ જ છે અને તેના
પર લેઈતો પ્રનન પાડનાર હમીન્ત મત્રે નહિ ત્યામુધી તેના ચરિ-
ત્રનુ યથાર્થ નિરૂપણુ થઈ શકતુ નથી પરંતુ સાહિત્યનો એ માર્ગ
તદન ખેડાયા વિના રહ્યો નથી માસ્તર સાહેબ નન્દરાકગમાઈનુ
શ્રવનચરિત્ર એમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર ના વિનાયકગવે આપેણુ છે, એમા
માસ્તર સાહેબા જમાાની ઘણી હમીન્ત વાચને ગણનામા આવે
છે. આ ગોવર્ધનગમમાઈનુ શ્રવનચરિત્ર એમના પિંડાન બાણેન

રા. કાન્તિલાલે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. અને અન્યકારે નિકટના સંબંધી હોવાથી ઘણી ઝીણી ગાયતોનું વિવેચન અને ચરિત્રોમાં છે. સદગત રણછોડલાલભાઈનું જીવનચરિત્ર સ્વ. ભગવાનલાલ ગાદશાસ્ત્રી અને સ્વ. માન્યમુનિયર ગૌરીશંકરભાઈનું જીવનચરિત્ર રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાએ રચ્યું છે. એ વિસ્તૃત પુસ્તકમાં અન્યકારે કાઠિ. યાવાડના ને ભાવનગરના પ્રાચીન ઇતિહાસની રૂપરેખા આપવા ઉપરાંત નાગરોના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સદગત ગૌરીશંકરભાઈના જીવનની સંપૂર્ણ હકીકત નથા એમણે કરેલા રાજ્યમાંના સુધારા તેમજ એમની પ્રતિભાનાં કાર્યોની હકીકત રા. કૌશિકરામે બહુ સરળ ને શુદ્ધ ભાષામાં આપી છે. એમના વેદાંતશાસ્ત્રના ઊંડા જ્ઞાનનું એમનું 'સ્વરૂપસંધાન'નું પુસ્તક પ્રમાણભૂત છે.

સ્વ. ભાઈશંકર નાનાભાઈકૃત 'મારા અનુભવની નોંધ' એ કર્તાએ રચ્યું પોતાનું જીવનચરિત્ર છે. એમાં મુંદર પદો ને સરળ પણ પ્રૌઢ ને શિષ્ટ ગદ્યમાં કર્તાએ ઘણી જાણુવા જેવી નોંધ આપી છે. પોતાનાં પદ પર અલંકાર વગેરેની પોતે રચેલી ટીપણી છે. શેઠ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદની સાદાઈનું વર્ણન, શેઠ દક્ષપતભાઈ ભગુભાઈનો કાર્તના જન્મીન ન થવાનો બોધ, વગેરે અનેક હકીકત વાચકને આનંદ આપે ને ઉપયોગી થાય એવી છે. એ જ અન્યમાં અન્યકારે ભતૂર-હરિના 'વૈરાગ્યશતક'નું સમગ્રબોધી ભાષાન્તર આપ્યું છે તે ઘણું પ્રાસાદિક છે. જેવટે તેમણે પ્રાસંગિક પરચુરણ પદો આપ્યાં છે તે ઘણાં સારાં છે. જેમનું જીવન ઘણું વ્યવસાયી હતું તેમણે આટલી ને તે ઊંચા પ્રકારની કરેલી સાહિત્યસેવા ખરેખરી સ્તુતિપાત્ર છે.

એમને આશ્રયે ચાલેલી 'દેવાળાઈ શિક્ષણમાળા'માં પણ થોડાંક સારાં પુસ્તકો રચાયાં છે.

નવલકથા

નવલકથાના ક્ષેત્રમાં રા. રા. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીનાં પુસ્તકો વાચકોમાં અતિપ્રિય થયાં છે. તેમજ રા. રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહનાં ને રા. રા. મોતીલાલ સદાવાળાનાં, સ્વ. ભોગીન્દ્રનાં તેમજ રા. રા. રાજેન્દ્રલાલ સોમનારાયણ દલાલનાં 'વિપિન' જેવાં પુસ્તકો સારાં છે. પરંતુ એ દિશામાં ઉત્તમ પ્રયત્ન માટે હજી ઘણું અવકાશ છે. અંગાળી, કે અંગ્રેજી કે ખીજી પાશ્ચાત્ય ભાષાનાં ભાષાન્તર કે રૂપાન્તરથી એ ક્ષેત્ર શોભવાનું નથી. એમાં સ્વતન્ત્ર સારા

પુસ્તકાની જરૂર છે નિર્મયોદ ગૂઢાગ્નુ નિરૂપણ ધ્યાં વિના નીતિના નિયામક અદુશ્મા રહી સમાજના વિરિપ અગની આહુનિદ્ધિથિતિનો જેમા ચિતાર થયાર્થ આવે, તેમ જ જેમા આનંદ્યદ સુધાગના માર્ગનુ સચ્ચ થાય એવી રમ્તુસદ્ધનાનુ ને પાત્રનિરૂપણનુ તથા અનેદ સદ્ધમ પદિથિતિનુ, જુદે જુદે પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતા નિદારો, જેને નનવગમ-ભાઈ 'ગીતભાત' કહે છે, તેનુ સપૂર્ણ અને આભેદ્ય નર્ણન—એ નનવગમમા આનંદ્યદ છે એના ન્થતન્ત્ર, ઉત્તમ પુસ્તકાની ન્થનતા પૂરી પાડવા એ ક્ષેત્રમા પ્રમિદ્ધિ પામેલા વેખકોએ તેમજ અન્ય તરણુ વેખકોએ પ્રયત્નનીન થવુ જોઈએ

નાટક

નાટકનુ ક્ષેત્ર જોઈએ તેનુ વિદ્યુ નથી ઉત્તમ નાટક ગ્યનાગને નાટયશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન અને સમૃદ્ધ ને અગ્રેજી ભાષાના ઉત્તમનાટકોનુ પરિનીનન આનંદ્યદ છે આધિભારિદ વસ્તુની સદ્વત્તા કરી ગીતે રી, પ્રાસગિદ્વનો—પ્રકરી કે પતાકાનો—સળધ તેની માથે કેરી ગીતે ઘટાનવો, કાર્યનો કમિદ નિદામ આવેખા કાર્યસિદ્ધિને તેના હેતુઓ માથે કેરી ગીતે જોડી તેનો નિર્માહ કરવો—રમ્તુસદ્વત્તાનુ આ જાનુ નાન ગ્રન્થકાગને આનંદ્યદ છે પાત્રભે, ભિન્ન ભિન્ન પાત્રાનુ યથાર્થ નિરૂપણ, કાર્યની એકતા અને ગમની ઝમાનદ, એ નાટકના આનંદ્યક અગ છે નાટકદારે પ્રત્યક્ષ નીતિમોધ આપનાનો નથી એ જોત તેના પાત્રોના આચરણથી પરોક્ષ રીતે નાયકના મન પર પડે છે ત્યારે નિગેપ અસરદાન થાય છે નાટકમા પદ્મનો ભાગ પૂરતો જોઈએ ને નાટકદારમા રમિ-પદ્મો બતાવનાની શક્તિ જોઈએ નાટક એ દૃશ્ય કાન્ય છે એ જલવુ નહિ આટલી માધનમપત્તિ પ્રાપ્ત ધ્યાં વિના ઉત્તમ નાટક ગ્યી ગદાય નહિ ગા જા રમણુભાઈનુ 'ગર્જિનો પર્વત' એ યોદ્યપ્રિય થયુ છે પ્રો ખુગાવગમ તદ્વત્તી ગાહ પણ માસિકોમા નાટકો લખ છે

ગભૂમિ પર ભજનાતા નાટકોમા ભપનાદન રગભૂમિ નેપથ્યની ગ્યતા તથા વેરના દૃત્રિમ આડમગ પર નિગેપ વધ અપાય ડ ગૂઢાગી ગાયનોમા ને કાગ્મોમા ગ્રામ્ય ને અશ્વીની ઊક્તિથી શ્રોતૃ-મડળની અધમ માનસિ-ત્તિને પોષવામા આવે છે તોપણ એમા પણ સુધારો થઈ બક્તિગમમય નાટકો રગભૂમિ પર ભજનાતા થયા છે, તેથી તોડોના મન પર આગી અમગ થાય છે એના રગભૂમિ પર

ભજવાતાં નાટકોમાં પણ કેટલાંક બહુ ઉત્તમ કાવ્યો હોય છે. ‘ભર-થરી નાટક’માં વાઘજી આશારામનાં, તેમજ ‘મન માયાના કરનારા રે, જનની જોની વિચારી તારી કાયા’ જેવાં ડાહ્યાભાઈ ધોળશાનાં કાવ્યો અને ‘કાદમ્બરી,’ ‘અનસૂયા’માંના ને ‘સાવિત્રીના યમ સાથેનાં સંવાદ’ના કૃલચંદ ઝવેરદાસ શાહનાં ગાયનમાં કવિત્વ સારું છે. હાલમાં રા. કૃલચંદે પૌરાણિક કથાપુરુષોની કથા સંક્ષેપમાં કાવ્યમાં ચિત્ર સાથે આપવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે ને ‘શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રોદય-ચિત્ર-કથા’નું સંક્ષિપ્ત સચિત્ર કાવ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે સ્તુત્ય છે. એ શૈલી પર ‘શ્રીરામચન્દ્રોદય-ચિત્રકથા,’ ‘શ્રીગીતાગુણાનુવાદ’, વગેરે પુસ્તકો રચવાનો એમનો પ્રયત્ન યોગ્ય દિશામાં છે.

લોકગીત

સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, જેઓ સાહિત્યપરિપદના સ્થાપક, ચાલક, અને જીવન હતા, તેમણે ‘લોકગીત’ના સાહિત્ય વિષે પહેલી સાહિત્યપરિપદમાં નિબંધ વાંચ્યો હતો. તેમણે ઘણાં લોકગીત એકઠાં કર્યાં હતાં; પરંતુ તેમના અકાલ ને શોચનીય સ્વર્ગવાસથી તે પોતે એ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નહિ. સુરતની રણજીતરામ-સ્મારક કમિટીએ સંગ્રહ છપાવ્યો છે. રણજીતરામના એકઠા કરેલા મોટા સંગ્રહમાંથી છાપવા લાયક ગીતો તારવી કાઢવાનું કામ રા. રા. ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત, જેઓ સારાં કાવ્ય રચી જાણે છે, તેમણે સંભાળી ક્યું છે. રા. દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ કાલેલકરે ‘રસા-સ્વાદ’રૂપી એ ગ્રન્થનો ઉપોદ્ધાત રચ્યો છે. એ દિશામાં પણ વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે; તેમજ કાઠિયાવાડના લોકપ્રચલિત ‘હુહા’ ને ‘સોરઠા’ને એકઠા કરી તેનું સંશોધન કરી વિવરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે. રાજકોટ ‘પ્રકાશમંદિર’માંથી રા. રા. ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા ‘શારદા’ નામના માસિકમાં ‘કાઠિયા-વાડનું લોકસાહિત્ય’ પ્રગટ કરવા ઇચ્છે છે. એ ઇચ્છા સ્તુત્ય છે.

ઇતિહાસ

ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર પણ હજી અવિકસિત છે. શાળોપયોગી પુસ્તકો રચાયાં છે ને રચાશે; પણ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હિંદુ-સ્તાનના પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસ પાશ્ચાત્ય દષ્ટિથી નહિ પણ આપણી દષ્ટિથી વિસ્તૃત સંશોધન સાથે રચવાની જરૂર છે. તેમજ

મોટા પ્રાચીન ગાળ્યોનો આગીગ્યા, ઈગન, ઇજિપ્ટ, ગ્રીસ, ને ગેમ્બો
મક્ષેપમા ગમિડ ગીતે ઇતિહાસ જનસમાજના બોધ અને જ્ઞાનને
મોટે અવાની જરૂર છે એમા ગાળની વગાળાની જરૂર નથી એ
ગાળ્યોનો ઉચ્ચ ગાથી ને કેરી પરિસ્થિતિમા થયો, એની ઉત્પત્તિ શા
શા દાગણીથી ને કેટલીક થઈ, એમા ગાળ્યમધાનજીનું મંદરૂપ અને
પ્રગતની આમાજિડ સ્થિતિ કેમા હતા, તથા એ ગાળ્યનો અગ્રત ગાથી
થયો, એની હકીકત સારી રીતે નજીવાની જરૂર છે આના દાર્પને
મોટે હાથમા માધનમપત્તિ પુરુષને એ અને અધિગરી પુરુષો પણ છે
ત્રી બનવન્તગાય દયાણુરાય હાથે હિદના ગાળ્યતત્ર વિધે નિમ્નત
પુસ્તક અગ્રેજી ભાષામા પ્રમિદ્ધ ર્થુ છે એમના લખ્યો 'ભણુમાર'
ને નામે પ્રગટ થયા છે ને યુનિવર્સિટીમા પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્વી-
કારવા છે 'અભિનાનગાડુન્તલ'નું ભાષાન્તર, પ્લટાર્ડના 'જીવનચરિત્રો',
અને 'હિગ્ગી જુનાની'નું નાટક રચી એમણે પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ
અને દિગ્ગામા ઉત્તેજ છે એ હિસાદ અને શક્તિ તેઓ પોતાના
ખાસ વિષય ઇતિહાસમા થોજી એતિહાસિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી
એવી આના છે ગ ગ હીનવાન ત્રિજુન સ પાઠેખ પાણુ એ
દિગ્ગામા પ્રયત્ન કરે છે તે હિતેજનને પાન છે

ભાષાન્તરો

જુજગતી સાહિત્યમા અતન્ન અન્થોની જરૂર છે અત્યાગ મુધી
મા'મા ભાષાન્તરો જરૂરેપાન્તરો જ થયા છે, એ પ્રગિયાન્મા બહુ વર્ગ છે
પરંતુ માહિત્યની વૃદ્ધિને મોટે કેટલે-અગ્રે ભાષાન્તરો પણ અવશ્ય- છે
'કાદમ્બરી', મન્દૂત નાટકો, 'ઉપાધિદો', વેદાન્તભાષ્યો, દગનઅન્થો
આના પુસ્તકોના ભાષાન્તર ન હોય તો મન્દૂત ન જાણનાગ ગુજરાતી
વાચકોને મન્દૂત સાહિત્ય કેવું સમજ છે, તેમા ભાષાજેથી કેવા પ્રદાગતી
છે, ગગી પ્રમાનટ દેવી મુદ્ર છે, એ વગેરેનું તેમજ તે તે વિષયોનું
જ્ઞાન દયાથી થાય ? મોટે ગ મ. કેશવવાનભાઈએ ભાષાન્તર દ્વારા
ગુજરાતી સાહિત્યની અપૂર્વ મેના જાળવી છે એ નિમગય છે રગા
એમની પ્રકૃતિમિદ્ધ જીજ્ઞાસુથી એમણે સ્પષ્ટસિખિત પુસ્તકો તપાસી
જદ પામે તાગના મન્થા ક ને અન્થનાના સમય વગેરે પર બહુ
પરિશ્રમ કરી અપૂર્વ પ્રનાસ પાળ્યો છે એ ઉત્કૃષ્ટ જૈથીએ ગગરાના
એમના 'પગકમની પ્રમાણી', 'મેળની મદિદા', 'પ્રિયદર્શી',
'અમરુનમ', 'ગીતગોવિદ', તથા આસા નાટકોના ભાષાન્તરો

અત્યુત્તમ છે. જાને ભાષા પર અપ્રતિમ પ્રભુતા, અને પદ્યના રસને ઘટે એવાં સુંદર પદો પસંદ કરવાનો વિવેક, એવા ગુણો વિના આવાં સુંદર ભાષાન્તરો યોગ્ય નહિ એ નિર્વિવાદ છે. એમના ‘પ્રેમાનંદ’, ‘વાગ્યવ્યપાર’, આદિ લેખોમાં પણ એમણે સ્કંધ સંશોધન દર્શાવ્યું છે. ભાલણી ‘કાદમ્બરી’ ભા. ૧લાની એમની આવૃત્તિ એવી જ સુંદર છે. તેના ટિપ્પણમાં પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી ભાષામાં થયેલા વિકારો ને વ્યુત્પત્તિ પર એમણે સુંદર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રા. રા. કીલાભાઈ ધનશ્યામનાં ‘વિક્રમોર્વશીય’ ને ‘મેઘદૂત’નાં ભાષાન્તર પણ શુદ્ધ અને પ્રાસાદિક હોવાથી લોકપ્રિય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરિયાદેન ‘કાવ્યમાધુર્ય’ ને ‘કવિતાપ્રવેશ’માં તેમજ રા. રા. ખાનસાહેબ અને સ્વ. દેશભક્તદેવ ‘સાહિત્યરત્ન’ અને રા. રા. રતનરામ ઉત્તમરાણ બદરૂત ‘સાહિત્ય-વિલાસ’માં ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખાનું સ્થૂળ ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું હતું; પણ સમગ્ર ચિત્ર દેખાતો સાથે નિરૂપવાનું માન રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને ઘટે છે. ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષામાં અને હાલ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરી એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સારી સેવા બજાવી છે. વધારે વિસ્તૃત ને વિવેચનવાળા ગ્રંથની જરૂર છે એ તો હરકાઈ કબૂલ કરશે. રા. બ. કેશવલાલભાઈ, રા. આનંદશંકરભાઈ, રા. નરસિંહરાવભાઈ, કે રા. બ. રમણભાઈ જેવા ગુજરાતી સાહિત્યના જિંડા અભ્યાસકર્તા કલમે એવો વિસ્તૃત અને પુષ્કળ દેખાતોવાળો તથા કાવ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રસ, ગુણ, દોષ, અલંકાર આદિનું વિવરણ કરનારો ગ્રંથ રચાય તો તે અવશ્ય સાહિત્યના અલંકારરૂપ થાય.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરનારી સંસ્થાઓ

એવી સંસ્થાઓમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી મુખ્ય છે. એ મંડળે અનેક ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર કરાવ્યાં છે, તેમાં થોડાંક સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં પણ છે. ઘણા સારા ગ્રંથો—તેમાં કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ છે—લાંબો વખત થયાં સોંપાયા છે, પરંતુ હજી તૈયાર થયા નથી.

હાલમાં પ્રાચીન કાવ્યો પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોસાયટીએ માથે લીધું છે એ સ્તુત્ય છે. રા. રા. અંબાલાલ ખુલાખીરામ બનીને સોસાયટીએ ભીમની ‘હરિલીલા’ સંશોધન કરી પ્રસિદ્ધ કરવાનું

કામ મોખ્ય છે એ અન્ય અને સગોધન જગનાર બનેલી પસદગી મારી જરી છે એમની 'સુભદ્રાહરણ'ની આવૃત્તિ ઉત્તમ છે, તેમજ 'કાવ્યદોહન'ના ૮મા અઢમા 'કવિ નાટક' વિગેનો એમનો લેખ ગુજરાતી સાહિત્યના ઊંડા અભ્યાસ અને સુદૃઢ સગોધનવૃત્તિની સાક્ષી પૂરે છે એજ દિશામા ગ ગ બાનમુખરામ નિર્મુણગમ મહેતા પણ ધણુ સારુ કામ કરે છે

એ જ માર્ગમા ગ ગ મજુલાલ ગણુહોડલાલ મજમુદારે ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ કરેલુ મુદામાયત્રિ'નુ પુસ્તક અન્યકારનો પરિશ્રમ, વિદ્વતા, ને મશોધનની સારી માખિતી આપે છે

સાહિત્ય પરિપક્વની ભડોળકમિટી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરાવી સાહિત્યને ઉત્તેજન આપે છે એમા રા રા કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીકૃત 'મહારી ક્રમળા અને બીજી વાર્તાઓ' સાગ પુસ્તક થયુ છે, તેમજ પ્રો મેન્ડોનેલકૃત 'સમ્કૃત વાર્ણયના ઇતિહાસ'નુ પ્રો મેહનલાલ પાર્વતીશ કર ફવેએ કરેલુ ભાષાન્તર, જે પ્રસિદ્ધિ પામનાની તૈયારીમા છે, તે પુસ્તક ગુજરાતી ભાષાના વાચકોને બહુ ઉપયોગી લકીન્ત પૂરી પાડશે ભાષાન્તરકારે અન્યના પામેથી બીજી આવૃત્તિમા કરવામા આવનાર વધાગની હમીન્ત મેળવી તે ભાષાન્તરમા આપેલી હોનાથી અને મૂળ અન્યની બીજી આવૃત્તિ હજી પ્રસિદ્ધ થયેલી ન હોવાથી એ પુસ્તક કોતેજના નિઘાર્થીઓને પણ ઉપયોગી નીનડશે

શ્વામી અખ ડાનદે 'સમ્તાસાહિત્ય'મા 'ગમાયણુ', 'મહા ભારત', 'ભગવદ્ગીતા' જેના પુસ્તકોના અનુવાદ, 'શ્વામી ગમતીર્થ', 'ટોલ્સ્ટોય' જેના મહાત્માઓના જીવનચરિત્ર, 'સ્લાપીનો સવાદ', 'સ્વીડનમર્ગના ધર્મનિયામ', 'અખાના કાવ્ય', આદિ અને ઉપયોગી અન્યોની મસ્તી આવૃત્તિ ધાપી સાહિત્યનો પ્રસાર જનમડળમા વધાર્યો છે એ અતિશુભ્ય છે

સ્વ નારાયણ હેમચંદ પણ અનેક ઉપયોગી અન્યો સક્ષેપમા પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, પણ ભાષા મરણ ને ગૃહ ન હોનાથી તે જોઈએ તેમા ઉપયોગી થયા નથી

જાણીતા 'ગુજરાતી' પત્રના અધિપતિ મ્હ મરિઠાગમ મૂર્યગમ દેસાઈએ અનેક રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરી છે 'કાવ્ય-દોહન'ના મોટા ૮ અઢા તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે, તેમા ગુજરાતી ને જૈન કવિઓના કાવ્યોનો સમ્રહ આપ્યો છે બીજા એ અઢા

જેટલું લખાણ હસ્તલિખિતરૂપમાં એમની પાસે છે. તેમજ 'નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો'ના સંગ્રહ પણ તેમણે લખ્યો છે. વળી વાપિંદે ભેટનાં પુસ્તકોમાં રા. નારાયણ વસનછ દેકરફત નવલકથાઓ લખી છે અને 'દીવાળીના અંક'માં વિદાન સાક્ષરોના ને સાહિત્યમેવદાના ઉપયોગી લેખો પ્રસિદ્ધ કરી સાહિત્યવૃદ્ધિને પોષ્યું છે.

વડોદરા રાજ્યના વિદાન, સાહિત્યપ્રેમી, ને ઉદાર મહારાજ સાહેબ શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરદારના રાજ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અપૂર્વ પોષણ મળ્યું છે. એમના મુજ, પરાપકારશીલ, વિદ્યાપ્રેમી દીવાન શ્રીમન્ત મણિભાઈ જસભાઈ સાહેબના સમયમાં રા. હરગોવિન્દદાસ દારકાનસ કાંટાવાળા વિદ્યાધિકારી હતા ત્યારે 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના ૩૦ ગ્રન્થો સંગ્રહન ને ટિપ્પણ સાથે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમાં રા. રા. છોટાલાલ નરભેરામફત અલંકારાદિ દર્શાવતું ટિપ્પણ સારું છે. પ્રો. ગજનરના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીજ્ઞાન-મંજૂષા'માં અનેક ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. ચોથી સાહિત્ય-પરિપદ વડોદરામાં મળી તે સમયે શ્રીમન્ત મહારાજ સાહેબે ગુજરાતી મરાઠી, ને હિંદી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિને અર્થે એક લાખ રૂપિયાની મોટી રકમ અલાયદી કાઢી, તેના વ્યાજમાંથી સર મનુભાઈ જેવા વિદાન ને વિદ્યાવિદારી દીવાન સાહેબના વિદ્યાભિવૃદ્ધિ ને સાહિત્યની ઉન્નતિને માટેના પ્રેમને લીધે વિદ્યાધિકારીઓ, મિ. મસાણી, મિ. કલાઈ અને રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત જેવા સાહિત્યપ્રેમી વિદ્વાનોના અધ્યક્ષપણા નીચે 'શ્રીસયાજીસાહિત્યમાળા'માં 'વિજ્ઞાન-ગુચ્છ,' 'ચરિત્ર-ગુચ્છ,' 'ઈતિહાસ-ગુચ્છ,' 'વાર્તા-ગુચ્છ,' 'ધર્મ-ગુચ્છ,' 'નીતિ-ગુચ્છ,' 'શિક્ષણ-ગુચ્છ,' અને 'પ્રકીર્ણ-ગુચ્છ' એવા ૮ ગુચ્છોમાં અનેક પુખ્તો વિકાસ પામ્યાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક સૌરભ ને ઉપયોગિતા માટે જનમંડળમાં પ્રકાશ પામશે એ નિઃસંશય છે. એ પુસ્તકાવલીમાં ઘણાં પુસ્તકો ભાષાન્તરાત્મક છે; પરંતુ ચરિત્ર-ગુચ્છમાંના કવિઓનાં જીવનચરિત્રોમાં પુસ્તકો સારાં છે. એ ખાતામાં રા. જ્ઞેશીપુરાની સેવા સ્તુત્ય છે. વિજ્ઞાન-ગુચ્છમાં રા. રા. નર્મદાશંકર-દેવશંકરનું 'સુપ્રજનનશાસ્ત્ર'નું પુસ્તક તથા રા. હીરોલાલ વ્રજભુષણદાસ શ્રોફનું રચેલું 'સત્યાર્થમીમાંસા'નું પુસ્તક ઉત્તમ છે. આ પુસ્તકાવલી સાથે 'શ્રી સયાજીજ્ઞાનમાળા' પણ છપાય છે, તેમાં પણ 'પાવાગઢ,' 'સુરત,' 'બૌદ્ધ ગુદાઓ,' 'મહા-

બળેશ્વર 'તેમજ 'અહણુ', 'વાતાનરણુ' જેવા ઉપયોગી વિષયો પર લઘુ પણ ઉપયોગી લેખો છે

વળી નડોદગ રાજ્યે સાક્ષર આચાર્યવર્ધ આનંદશંકરભાઈ પાસ 'નીતિગિહણુ', 'ધર્મપોથીનુ પુસ્તક', તથા રામાનુજનુ 'વેદાન્ત ભાષ્ય' એ ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કરાવી સાહિત્યમાં મગીન અભિવૃદ્ધિ કરી છે એ જ નિશામાં નડોદરા રાજ્યે ગાંધીજી રામકૃષ્ણ પામે કરાવેલુ 'નિર્ણયસિદ્ધિ'નુ ભાષાન્તર અને ૨૫ મણિલાલ ન દિવેદી પાસે કરાવેલુ 'વિનાદનાદક'નુ ભાષાન્તર એ ઉપયોગી ધર્મગ્રાન્થના ગ્રન્થો છે

નડોદરાના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના અનુયાયીઓના શ્રેય સાધક-અધિકારીનર્ગ તન્કથી મદ્દગત છોટાલાલ જીવજીલાલના તન્ત્રીપણા નીચે પ્રગટ થતા 'મહાકાલ'માં પણ વાર્મિક, ઉપયોગી વિષયો આપતા, તેમજ 'શ્રીમદ્વાન્તર્મિધુ' આદિ ગ્રન્થો પણ ગ્રાપ્યા છે એ વર્ગના લેખકોમાં રા રા નગીનદાસ સઘવી તેજસ્વી ભાષામાં ધર્મના વિષય પર મુદ્દ પ્રકાશ પાડે છે એમના વ્યાખ્યાન ને લેખો મીઠા, સચોટ, ને મરોડદાર છે તેનો સન્કાર શ્રોતા ને વાચકના હૃદય પર ઊંડો પડે છે એ જ માર્ગના ગ્રો ગણિયા જોડીસનદાસનુ 'યોગશાસ્ત્ર'નુ ગુ ૫ સોએ કરાવેલુ ભાષાન્તર ઉત્તમ છે

શુભશત પુરાતત્ત્વમ દિર

આ મગ્યા તરફથી પણ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિ પામના માડ્યા છે ને તેમાંના કેટલાક બહાર પડી ચૂકેલા ઉપયોગી છે 'પાત્રીપાઠાનની' ને 'પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ' પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસકરને ઉપયોગી થશે રા ગ રામનારાયણુ નિ પાઠકૃત 'પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા,' રા કવેલકૃત 'ઉપનિષત્પાઠાનલી,' તથા 'હિંદુઓના તહેવારોનો ઇતિહાસ,' આ પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ, એ ઉપયોગી માર્ગમાં પ્રયત્ન છે ને તે આદરણીય છે દક્ષિણી લેખકોમાં ગ્રો બીડ ને ગ કવેલકૃતના લેખો ગ્રાપ્ય પ્રતિના છે

વાચનમાળા

અગ્રે ૭ ભાષામાં નિર્નિર્ધ નાયનમાળા ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી છે શુભગતી ભાષામાં દુર્ભાગ્યે સગદારી વાચનમાળા, પ્રથમ હોપકૃત ને પછી ટૅનન્ટનકૃત સિનાય અન્ય ગ્રન્થમાળા અત્યાર સુધી નડોદી

અમે સંપૂર્ણ 'ત્રિવેદીવાચનમાળા' યથાશક્તિ, યથામતિ રચી છે. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રિય વાચનમાળાનાં કેટલાંક પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે, રા. પુરુષોત્તમ મૂળશંકર ભટ્ટે 'ભૃગુપુરુષપિનિવાસત્રન્યાવલિ' પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો છે ને તેનો ખંડ 'જ્ઞાનમંદિર' બાદર પડ્યો છે. આવા પ્રયત્ન સરકારની કે રાજ્યની સહાયતા વિના થવા દુષ્કર છે. એમાં પ્રાથમિક કેળવણીનાં તત્ત્વનું જ્ઞાન, પરિશ્રમ, અને ચિત્રો તથા ચિત્રો માટે ખોખાં તૈયાર કરાવવાનો ખર્ચ એ બધી સાધન-સંપત્તિની જરૂર છે. એવા પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે એવી તો કોઈથી ના કહી શકાય એમ નથી. પ્રયત્નમાત્ર આરંભમાં સંપૂર્ણ હોઈ શકતા નથી. ધીમે ધીમે તેમાં જનમંડળની રુચિ પ્રમાણે સુધારા થાય છે; અને અનેક હાથે અને અનેક શિષ્ટ લેખકો પાસે તૈયાર કરાવેલી કૉવર્ટનની વાચનમાળા પણ સરકારે નીમેલી ત્રણચાર કમિટીના કરેલા સુધારા અમલમાં મુકયા પછી જ ટાલતી સ્થિતિએ પહોંચી છે, ને હજી પણ એમાં અનેક સુધારાની ખીચોખીચ ઠાંસીને ભરેલી હોવાથી એ પાઠો લેશ પણ માન્ય થવા પામ્યા નથી.

ભાષા : ભાષાશૈલી

મહાભાષ્યકાર પતંજલિ કહે છે કે ભગવાન વાર્ધાયાણિએ ક્રિયાના ૭ પ્રકારના વિકાર દર્શાવ્યા છે:—ઉત્પન્ન થાય છે, અસ્તિત્વ ધરાવે છે, વિપરિણામ પામે છે, વધે છે, અપક્ષય પામે છે, અને વિનાશ પામે છે. પદાર્થમાત્રના આ ૭ વિકાર થાય છે. ભાષામાં પણ નવીન શબ્દરૂપો ઉદ્ભવ પામે છે ને જૂનાં નષ્ટ થાય છે. જીવન્ત ભાષાઓમાં આ નિયમ હમેશ પ્રવર્તે છે. સંસ્કૃત મૃત ભાષા થઈ અને માત્ર શિષ્ટ વર્ગમાં જ જીવતી રહી ત્યારે જ ભગવાન પાણિનિ જેવા સમર્થ વैयाકરણે તેને નિયમબદ્ધ કરી. એમને પણ ઘણાં વૈકલ્પિક રૂપો માન્ય કરવાં પડ્યાં છે. અસંસ્કારી વર્ગના જિહ્વાદોષ, ઉચ્ચારની સરળતા, આદિ કારણોને લીધે સંસ્કૃત ભાષામાં વિકાર થઈ ક્રમે ક્રમે પાલી, પ્રાકૃત, અને અપભ્રંશ ભાષાઓ થઈ અને અપભ્રંશ ભાષામાંથી દેશી ભાષાઓ જન્મ પામી. એ વિકારો પણ ગમે તેમ મનુષ્યના સ્વચ્છંદ પ્રમાણે થયા નથી, વિકારો પણ નિયમોને અનુસરીને જ થયા છે એ લક્ષમાં રાખવાથી પ્રાકૃતનો અભ્યાસ ઘણો મુગમ થશે. સંસ્કૃતમાં સંધિનિયમોનાં કારણો શોધતાં તે પણ જરૂર છે. એ ત્રણ દાખલાઓથી જ આ વાત સ્પષ્ટ થશે. અનર્ધ=અ;

અ+ઉ=ઓ, એ સડાગણુ જ છે મધિમર 'એ' નુ ધ્યાન ડહતાનુ ('અ' નુ ડપ્પ ને 'ઈ' નુ તાનુ હોનાથી) છે, 'ઓ' નુ કષ્ઠૌષ્ઠ ('અ' નુ ડપ્પ ને 'ઉ' નુ ઓષ્ઠ હોનાથી) છે દુગ્ધ થઈ દુદ્ધ થયુ, સ્તમ્મ જેના ગળ્દોમા એવી જ મગ્ગનાથી સ્તમાનો એડ વર્ણુ યોપાઈ તે િષ્મ ને મહાપ્રાણુ હોનાથી અરપપ્રાણુ ત નો મહાપ્રાણુ થુ થઈ યમ્મ થઈ 'ચાભસેત' ('લો' લલુતાનાયડ) થયો એ જ પ્રમાણે સ્કન્ધનુ સ્કન્ધ થઈ 'ખાધ' થયુ છ આમ ડાગણો શોધતા અભ્યાસ રસિક ને સુતર થશે અન્ય પ્રગ્નના ને કેમોના સમાગમથી ગુજરાતી ભાષામા કાગ્મી, અગ્મી, પોત્યુગીઝ, અગ્રેજી, ને દૃશ્ય શબ્દો દાખવ થયા છે પણ ગુજરાતી ભાષાના બધારણુ પર એ વિદેસીય ભાષાની અમર થઈ નથી

ભાષાગૈવી અને રાગ્ન્યુદ્ધિમા ડાનકમે ધણો સુધારો થયો છે અગાઉ જેટલા નોડણીના દોષ દાલ આવતા નથી છતા હજી પણ નીચેના અશુદ્ધ રૂપો ધણા ગ્રન્થોમા જોવામા આવે છે —

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
પૌનીત્ય	પૌરત્ય	નક	નરડ
	કે પ્રાચ્ય	પહી	પદવી
શ્રીયુત	શ્રીયુત	વિકાળ	વિકરાળ
સતત	મતત	શુદ્ધ	મુદ્ધ
દ્યેય	દ્વેશ	શાશ્વત	શાશ્વત
શુદ્ધિવાન	શુદ્ધિમાન	આશિર્નાદ	આરીર્નાદ
નીતિમાન, વગેરે	નીતિમાન, વગેરે	મદદ	દદ-મુદદ
મિમાસા	મીમામા	સગકત	ગકત
ઐક્યતા,	ઐક્ય,	મગવડતા	સગવડ
ધૈર્યતા, વગેરે	ધૈર્ય, વગેરે	નિગમતા	ચિરામ
અદ્ભૂત	અદ્ભુત	દરેડ વસ્તુઓ, દરેડ વસ્તુ,	
દ્રષ્ટાન્ત, દ્રમ્ય	દ્રષ્ટાન્ત, દ્રશ્ય	માણુસો, વગેરે માણુસ, વગેરે	

નીચેના જેવી ભાષા હવે ઓગી લખાય છે એ ખુનીની વાત છે —

અગ્રેજી ગૈવીનુ અનુ-રણ કૃત્રિમ ગ્યતા —

‘ પાત્રતા અથવા મામધ્ય’ તે કે કે જેને લીધે જ ગૃહગ્યના અભાવનો માણુસ હિ દુન્નાન સાથેના સમવમા તો તે એડ વિન-યાસરત વીર કરતા સધારે ડાઈજ નહોતો ’

‘વેશધારી વૈતાળ સમાન વિકાળ યનશે તો ઝાઝી વીટ’બણા વેહવા કાળે, વેશધારીનો વાવટો તે વેદનાનો વાંસડોજ, વેશધારીનાં વણતર તે સદા વિદ્વોનાં વિંટાળા જ; વેશધારીનું વલાણું તે વરણા-ગીનો વિકાસ; વેશધારીનો વારસો તે વ્યથાના વ્યાજ’.

ભાષાશૈલી

ભાષાશૈલી વિષયને ઘટે તેવી, ગ્રોઠ ઘટે ત્યાં ગ્રોઠ, મૃદુ ને ક્રામળ ઘટે ત્યાં મૃદુ ને ક્રામળ, તેજસ્વી ઘટે ત્યાં તેજસ્વી પણ સર્વત્ર પ્રાસાદિક જોઈએ. વળી ભાષા એકધારી જોઈએ. સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યાં વચ્ચે શબ્દાડંબર આવે તો તે હાસ્યજનક થાય છે. બંગાળી ભાષાનાં પુસ્તકોમાં એવું ઘણું જોવામાં આવે છે. બંગાળી ભાષામાં આપણી ભાષા કરતાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણી છૂટથી વાપરવામાં આવે છે. આપણી ભાષામાં જે સંસ્કૃત શબ્દો અપરિચિત જેવા લાગે તે બંગાળીમાં રૂઢ થઈ ગયલા હોય છે. ભાષાન્તકારો એવા શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરી વાચકવર્ગને ક્યેશ ઉત્પન્ન કરે છે. નવલકથાનાં જેવાં પુસ્તકોમાં એકધારી સરળ ભાષા ચાલતી હોય ત્યાં વચ્ચે ‘ઉભયકુલપ્લાવિની’ (‘કુલ’ જોઈએ; ‘તટ’નો અર્થ છે) ‘કુલાવિદ્યાપટ્ટીયસી’ ‘રમણીકુલલલામભૂતા’, ‘ઉચ્ચશિક્ષાસંજ્ઞામયી’, ‘શૈલપાદમૂલવિહારિણી,’ જેવા મોટા સમાસથી ભાષા કંઠંગી થાય છે; એથી કંઈ ભાષાની શોભા વધતી નથી.

વર્તમાનપત્રો ને માસિકો

વર્તમાનપત્રો ને માસિકો પણ સાહિત્યની ખિલવણીમાં સારો ભાગ લે છે. અગાઉ પારસી દૈનિક પત્રો બહુ અશુદ્ધ ને કિલ્લ ભાષામાં લખાતાં. હાલ તેમાં ઘણો સુધારો થયો છે. દિન પર દિન ભાષા શુદ્ધ ને જુસ્સાદાર બનતી જાય છે. સાપ્તાહિક પત્રોમાં ‘ગુજરાતી’ અને ‘બ્રજબંધુ’ અગ્રસ્થાન લે છે. ‘ગુજરાતી’ અનેક દિશાએ સાહિત્યને વિકસાવે છે. એના દીવાળીના અંક વાચકને બહુ ઉપયોગી વાચન પૂરું પાડે છે. દેશીરાજ્યનાં પત્રોમાં ‘સયાહવિજય’ સારી સેવા બજાવે છે. માસિકોમાં ‘વસન્ત’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘સાહિત્ય’ ‘સમાલોચક’ ‘ગુજરાત’ ‘ગુણસુંદરી’, ને ‘યુગધર્મ’ એ અગ્રેસર માસિકો છે. એમાં ઘણા શિષ્ટ લેખ આવે છે. એક દાયકો ‘વસન્તે’ સાહિત્યની ઘણી અતુલ સેવા કરી હતી. અગાઉ જેમ ‘શાળાપત્ર’-

માના લેખો માટે વિદ્વદ્ગર્ આતુર ગ્રહેતો તેવી રીતે 'વમન્ત'ના લેખો માટે પણ નાયઙ્ગર્મા આતુરતા જોનામા આવતી હતી એનું માન રા આનંદશઙ્ગભાઈને પટે છે ગ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, રા ગિરિજાશકર બ બધેજા, રા ડાન્તિલાલ છગનલાલ પડ્યા, પ્રો મણુલાલ, રા હરિપ્રસાદ નળગાય દેસાઈ, ગ ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણભાઈ પટેલ, પ્રો રમણલાલ જ્ઞેયાલાલ યાજ્ઞિક, ગ. ગતિપતિગમ પડ્યા, ભરતગમ ભાનુસુખરામ મહેતા, રા શભુપ્રસાદ મહેતા, ગ પ્રાણુજીવન વિશ્વનાથ પારક, રા વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ, ગ કેશવ હ શેઠ, રા મણિલાલ નયુભાઈ દોશી, રા અબ્બા લાલ ખુલાખીરામ જાની, ગગેરે લેખકોના લેખ વાચનાલાયક હોય છે મામિકોમા રા ધનસુખલાલ દુધ્ણુલાલ મહેતાની નાતાંઓ ઘણી ખુબીદાર હોય છે એમા રસિકતા, વર્ણનશૈલી, ને હામ્યરસની છાયા —એ બધાની ઝમાનટ ઉત્તમ હોય છે

'રગભૂમિ' નામનું ત્રિમાસિક રા વિભાવરના અધિપતિપણા નીચે પ્રગટ થાય છે, તે સચિત્ર હોય છે ને તેમા લેખો સારા હોય છે કેટલાક કોમીય મામિકો નીચે છે—'નાગરતેનમણિ' રા ઉછ ગગરાય કેશવરાયના તત્તિત્ર નીચે સાટાકૂઝમાત્રી પ્રગટ થાય છે, તેમજ 'સમન્તદગાલાડમિત્ર' ભરૂચમા રા ડાકોરદાસ નગીનલાલ ગુફરિયા વગેરેના અધિપતિપણા નીચે નીચે છે આરોટા માટેનું 'અલ્લભટ્ટ' નામનું માસિક રા પુષ્પોત્તમદાસ માતરનાળા ચલાવે છે કોમીય લેખોના સબધમા નાગરોની ઉત્પત્તિ માટેનો ગ રા માનશંકરભાઈનો 'નાગરોત્પત્તિ' નામનો લેખ ઉત્તમ છે અન્યદારે એમા વણુ સશોધન કરી પોતાનો પક્ષ સ્થાપિત કર્યો છે નિરુદ્ધ મતોનું ખડન નિદ્રતાપૂર્વક ને યુક્તિપુરમ્ કર્યું છે

સાહિત્યવિચારનો ઉપમહાર

આ પ્રમાણે ભૂત અને તર્તમાન સાહિત્યપ્રવાહ કેવો ચાલ્યો છે ને તેને ક્યા માર્ગમા વાળનાની જરૂર છે તેનું દિગ્દર્શન કર્યું એ પ્રવાહમા જ્યા જ્યા સૌન્દર્ય છે, જ્યા જ્યા નિર્મળ જળ છે તેનું પ્રદર્શન કર્યું એ પ્રવાહો કેટલે- મળે ડાકગ અને ખાડાખેયામા થઈને જતા હોનાથી મૌર્ચની સાથે વિઝપતા પણ છે પણ તેની મમાનોચના કરવી એ મે પ્રમુખ તરીકેના મારા કતવ્યમા ગળ્યું નથી જે જે સુદર છે તે દર્શાવી સાહિત્યમાર્ગમા વિચરનાગએતું

લક્ષ તે તરફ પ્રેરવું તથા સાહિત્યપ્રવાહમાં ખેલનારાઓને યોગ્ય માર્ગે પ્રવાહ પ્રવર્તીવવાનું સૂચન કરવું એ જ પ્રમુખનું કર્તવ્ય હું સમજું છું.

ઉત્તેજનનો અભાવ

સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યને જોઈએ તેવું ઉત્તેજન મળતું નથી એમ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે. અગાઉ ‘ ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન ’ પાસે થોડીક રકમ ઉત્તેજનાર્થે રહેતી હતી, તેમાંથી યોગ્ય પુસ્તકોની થોડીક નકલો ખરીદાતી ને તે શાળામાં પુસ્તકાલયોને માટે આવતી. આ રકમ બહુ નજીવું ઉત્તેજન મળતું ને ને પણ બહુધા મરાડી પુસ્તકોને મળતું. પરંતુ હાલ તો એટલું પણ ઉત્તેજન મળતું જણાતું નથી. દેશી રાજ્યમાં પણ સર્વત્ર ઉત્તેજનદંડ હોતા નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ સારી નથી. સરકાર તરફથી તેમજ દેશી રાજ્યો તરફથી યોગ્ય પુસ્તકોનો સત્કાર થાય તો સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામાં તે સહાયભૂત થાય.

પ્રતિવર્ષ ઉત્તમ લખાણોનાં સ્વતન્ત્ર પુસ્તકોના કર્તાને સારું ધનામ આપી સાહિત્યનો વિકાસ પોગે એવી યોજના એકાદ દેશી રાજ્યે ઉપાડી લેવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યને માટે ‘ નોબલ પ્રાઇઝ ’ ના જેવી યોજના કોઈક દેશી રાજ્યે વ્યવસ્થિત રૂપમાં કરવી જોઈએ.

ગુર્જર સાહિત્યની દરિદ્રતા

ગુર્જર સાહિત્ય દરિદ્ર છે ? ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે કેલાએલા સાહિત્યને દરિદ્ર કહી શકાય ? આપણી હાલની અપેક્ષાઓને તૃપ્ત કરતું નથી એટલું દરિદ્ર છે જ. ત્યારે એમાં શી શી ન્યૂનતા છે ? એમાં—

૧. નવીન શૈલી પર રચેલાં પ્રાસાદિક મહાકાવ્યો નથી.

૨. સારા ગદ્યગ્રન્થો, જેમાં ભાષા ઉત્તરોત્તર ચઢતી હોય અને વિષયનું નિરૂપણ ઉત્તરોત્તર પ્રોઢ થતું હોય, એવા નિબંધાત્મક નીતિ-મય, ચરિત્રાત્મક, ઐતિહાસિક ગ્રન્થો નથી.

૩ સાહિત્યમાળા:—પ્રેમાનંદ, નરસિંહ, વગેરે કવિઓના મુખ્ય ગ્રન્થોની હસ્તલિખિત પુસ્તકોના સંશોધનને આધારે તૈયાર કરેલી, કવિના જીવનચરિત્ર અને કલ્પિત પદ ને પંક્તિઓ પર પ્રકાશ પાડે એવી ટિપ્પણીસમેત સરખી સરખી ને સોંધી આવૃત્તિની ન્યૂનતા છે.

૪. કાવ્યશાસ્ત્રના પ્રમાણભૂત ગ્રંથને આધારે તૈયાર કરેલું કાવ્ય-શાસ્ત્રનું પુસ્તક નથી. એવા પુસ્તકની જરૂર છે. એમાં કાવ્યસ્વરૂપ,

કાવ્યલક્ષણુ, કાવ્યરત્ના ખીજને પોપડ કાગણુ, લખણા, વ્યંગના, ગમ
ધરનિઓ, ભાન, ગસાભાસ, ગુણુ, દાપ, ને અતદાગ્નુ પ્રાચીન ને
અર્નાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાથી એટલા ડરેલા દષ્ટાન્તો માથે નિરૂપણુ
તેમજ એ આ બધા વિષયોના છૂટક છૂટક નાના અથો થયા છે ઢવિ
નર્મદે અને ઢવિ મનિતાનાગથણુ, દિ બ રણુકોડભાઈએ અને
યથાગક્રિત મે પણ એ વિષયપર થોડુ થોડુ લખ્યુ છે ગ નાગરદામ
પટેલે ' નરનરતરી 'મા અવ કાગ્ની સારી ચર્ચા કરી છે રા છોટાલાલ
નરમેગમનુ એણુ 'ગસનાઅ' એ દિગામા છે. કોઈએ અલકારના
નિરૂપણુમા 'કુવતયાનન્દગરિડા'નો આધાર લીધો છે, કોઈએ અન્ય
અન્યનો પણ એ- જ ઉત્તમ પ્રમાણુશ્રુત મનાતા 'કાવ્યપ્રદાન' જેરા
અન્યને આધારે મમમ વિષયનુ દળાર પુસ્તક રચવાની વાગી
જરર છે

૫ 'ઉપનિષદ'ની આખ્યાયિમઓનુ પુસ્તક નથી એનુ પુસ્તક
ઉપનિષદના રહસ્યનુ ધાગુ ગસિડ જાન આપમે, તેમજ જાણીતા પગથી
અનખ્યા પર જવાની જે ગૈવીનુ પ્રાશ્નાત્ય શિક્ષણુગારના અન્યોમા
પુરુષ નિરૂપણુ કરેણુ હોય છે, એવી જ, વ્યાવહારિ દષ્ટાન્તોથી તાત્ત્વિક
રહસ્ય વાચકના મનમા ઉતારવાની ઉત્તમ ગૈની આપણા આપ્રઅન્યોમા
છે, તેનુ વાચને હર્ષક ભાન થયો

૬ પ્રમાણુશ્રુત વિસ્તૃત દેખનો અભાર છે નર્મદ ઢવિને 'નર્મ
દેગ' ક્યાંતે ધણુ નર્મ થયા, પણ સારો મિત્તીર્ણુ મગ—જેમા ગમ્મની
વ્યુત્પત્તિ સાથે તેના જુદા જુદા અર્થ પ્રાચીન કાવ્ય કે ગદ્ય અન્યો
માથી દાખના માથે આપ્યા હોય એવો કોગ-દગ પ્રમિદ થયો
નથી એ દિગામા પ્રયત્નો થયા છે —

(અ) ગુજરાત નર્ના-યુલર મોમાઢરીએ મપર્ણુ કોગ ભાગોમા
છપાવી પોતાના જીવન પર્યન્તના સજોમા તેની નકન વહેચી છે
એ પ્રયત્ન ગ મણિનાન હાસામનો છે, તે અનેક ગીતે અપર્ણુ હા
જેવો થયો છે તેવી મિથિમા પણ ગુત્ય છે એની ખીજ આદત્તિ
નીકળવાની છે એમ સબળાય છે એની નમ્તો મજો મિનાય ખીજ-
એને મળતી નથી એ વ્યવસ્થા દિનથી

(આ) રા રા પ્રીનાના અમેજ-ગુજરાતી કોગની પણ મુધાગ
સાથ ખીજ આદત્તિ છપાવાની છે

(ઘ) 'નર્મદાશ'ની નવી આવૃત્તિ કવિએ ભેગા કરેલા નવા શબ્દો સાથે 'ગુજરાતી' છાપખાનાના તન્ત્રી રા. મણિલાલ ઇન્દિયારામ દેશાઈ છપાવે છે.

(ઙ) રા. રા. બાનુમુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા મોટા ગુજરાતી-અંગ્રેજી શબ્દકોશ છપાવે છે.

૭. સારા 'જ્ઞાનસંગ્રહ'નો અભાવ છે. મરાઠીમાં બહુ સારો જ્ઞાન-સંગ્રહ તૈયાર થાય છે. ગુજરાતીમાં એ થયો છે ? એ દિશામાં આરંભક પ્રયત્ન કરવાનું માન પાસી અન્યકાર રા. રા. રતનજી કરામજી સેઠનાને ધટે છે, એ અગાઉ કશું છે. અંગ્રેજીનું જ્ઞાન જે વાચકવર્ગમાં નથી તેનો એવો સંગ્રહ ઘણો ઉપયોગી થશે એમાં સંશય નથી.

૮. સ્ત્રીઓ ને યાળકો માટે સારાં સંક્ષિપ્ત નીતિનો યોધ પરાક્ષ રીતે આપે એવાં પુસ્તકોની જોટ છે. 'સ્ત્રીયોધ' ને 'બાલમિત્ર' જેવાં માસિકો નીકળે છે, તેમજ 'ગુંદરીગુણોધ' અને એ વર્ષ થયાં સૌ. વિદ્યાગૌરી ને સૌ. શારદાગૌરી 'મહિલામિત્ર' નામનું ઉપયોગી પુસ્તક પ્રગટ કરે છે, તે પ્રયત્નો સ્તુત્ય છે; પરંતુ સ્ત્રીઓને ને યાળકોને લગતું સાહિત્ય હજી ખેડાવાની જરૂર છે.

૯. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોની મોટી જોટ છે. હાલની વૈજ્ઞાનિક શોધો— 'રેન્ટ્જન કિરણો', 'તાર વગર સંદેશો પહોંચાડવાની વિદ્યા', 'રેડિયમ', 'જલ્લાન્તઃસંચારિણી નૌકા', 'વિમાન'. વગેરે વિષયોનાં, લોકો સમજી શકે એવાં ચિત્રો સાથે સરળતાથી સમગ્ર્ય એવાં પુસ્તકોની જરૂર છે. તેમજ વધારે જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર પુરુષો માટે વિશેષ જ્ઞાન આપે એવાં વિસ્તીર્ણ પુસ્તકોની પણ જરૂર છે.

આધુનિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાહિત્યપરિપદની પ્રવૃત્તિને સ્થાન

અંધુઓ, આપ સર્વને વિદિત છે કે મહાત્મા ગાંધીજીએ અખિલ ભારતવર્ષમાં ગુર્જર પ્રદેશને ઉચ્ચતમ, પ્રતિષ્ઠિત સ્થાને પહોંચાડ્યો છે. તેમણે દેશમાં અનેક માર્ગમાં નવું ચેતન રેડ્યું છે ને ચિરકાળની સુસ્તી દૂર કરી નવીન જાગૃતિ પ્રેરી છે. રાજકીય ને રાષ્ટ્રીય કેળવણીને લગતી તેમની પ્રવૃત્તિને લીધે બધા દેશની નજર ગુજરાત પર છે. એ પ્રગતિની અસર સાહિત્ય ને ભાષા પર પણ થયા વિના રહી નથી. ભાષા સંસ્કારી ને જોમદાર તથા મરોડદાર બનવા માંડી છે. મહાત્મા પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં દર્શાવે છે તેમજ માતૃભાષા ખિલવવામાં અભિમાન ને અભિનિવેશ ધરાવે છે. મહાત્માએ પોતે શિષ્ટ ને સરળ તેમજ તેજસ્વી

ને પ્રૌઢ ભાષાનો પ્રયોગ કરી દર્શાવ્યું છે કે ભાષામા બળ લાવના અપરિચિત ગબ્દો કે ક્લિષ્ટ રચના દાખલ કરનાની જરૂર નથી હૃદયના અન્નભાગમાથી નીકળના નિચારો સીંચી ભાષામા વાચકના હૃદયના અન્નભાગમા પ્રવેગી જેવો મન્નર પાડે છે તેવો સન્નર આડબરી ભાષામા આડબરી નિચારો પાડી ગન્તા નથી સાહિત્યપરિપક્વે નીન વાનારણુમાથી નિમુખ ગડેડુ યુક્ત નથી તેણે કેળવણી ને સાહિત્યના રિપયમા રચનાત્મક કાર્યક્રમ હાથમા લેવો જોઈએ કે જનસમાજની રચિને અનુમારે ડઈડ મગીન કાર્ય થાય

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

હાનમા, હિંદુસ્તાનમા કેળવણીની પ્રગતિ પૂર જોસમા આની ગહી છે ઉત્તરમા ઘણે મથળે નરી નરી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમા આની છે ગુજરાતમા પણ એક યુનિવર્સિટી હોની જોઈએ એ વિચાર અત્યારે આખા ગુજરાત પ્રાન્તને તેમજ કાઠિયાવાડને સમત હોવો જોઈએ ત્યાં સુધી આપણી જરૂરિયાત સાધે એની યુનિવર્સિટી નથી, ત્યાંસુધી ગુજરાતી ભાષાના નિદાસને તેમજ આપણા જ્ઞાનના સર્વ અંગોને આપણી ધ્યગ્નુસાર આપણે પુષ્ટિ આપી રાહીશું નહિ એ દેખીતું જ છે અમદાવાદ એ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનું મધ્ય મથળ છે વ્યપારમા, જ્ઞાનમા, ને બીજી દરેક પ્રવૃત્તિમા તે ધણુ આગળ પડતું છે આની યોજનાને પાઠ ઉતારે એના નિદાનો તથા ધનાઢ્ય પુરપો એમા વમે છે કાઠિયાવાડના ગજ્યો તરફથી પણ આ યોજનાને સહાયતા મળવાનો મલન માની શકાય, માટે એ દામને માટે જે મડળીઓ નિમાનવો જોઈએ, ૧ ગુજરાત ને કાઠિયાવાડના મોભેદાર પુરપોની અને ૨ બને પ્રાન્તોના નિદ્દર્ગની પહેલી મડળી એ દામને માટે જોઈતી ગઢમ એકઠી દરે અને બીજી મડળી તેને માટે વ્યવસ્થિત યોજના ઘડી દાટે આ દામ આ પગિપ્ત ઉપડી ચે તો તેણે ખરે રચનાત્મક કાર્ય કર્યું દહેવાય આને માટે માન ફગવો કરી મતુષ્ટ થનાનું નથી તે મત્તર ને અવસ્થ અમલમા મુકાય એવા પગલા બગાય નહિ ત્યાં સુધી સગીન કાર્ય સિદ્ધ થયલું દહેવાય નહિ

વડોદરા યુનિવર્સિટી

મદાગન ગાયકરાકે ચોતાના ગજ્યમા કળવણી ॥ પ્રચારને માટે પગલા બયા છે ધિટિન પ્રાન્તોમા ફગવિયાત કેળવણી દાખલ

કરવાનો વિચાર થયો તે પહેલાં મહારાજ સાહેબે પોતાના રાજ્યમાં તે દાખલ ફરી હતી. વડોદરામાં ઉત્તમ પુસ્તકાલય છે. વાચનનો પ્રચાર વધારવા દરતા પુસ્તકાલયની યોજના એ રાજ્યમાં છે. વડોદરામાં 'કલાલયન' જેવું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સ્થળ છે, તેનો લાભ લેવા મુંબઈ કલાકાની બહારથી પણ શિષ્યો આવે છે. વડોદરાની ઇસ્પિટાલ પણ વિશાળ છે; તેમાં રેડિયમ, એક્સ-રેઈઝ, વગેરેના પ્રયોગ માટે સુંદર વ્યવસ્થા છે અને શરીરશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન આપી શકે એવા વિદ્વાન દાકતરો છે. એ ઇસ્પિટાલનો લાભ લેવા ઘણા દર્દીઓ દૂરથી પણ આવે છે. રૂના પાકનાં મીઝાગામ ને નવસારી જેવાં મોટાં સ્થળો એ રાજ્યમાં છે. એ રાજ્યમાં કચેરીમાં ને શહેરમુધરાઈખાતામાં બહુ કામ દેશી ભાષામાં ચાલે છે, એ ઘણું સ્તુત્ય છે. આ પ્રમાણે યુનિવર્સિટી માટે સાધનસંપત્તિ પુષ્કળ છે, ને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે. મહિસુર જેવા રાજ્યમાં પોતાની યુનિવર્સિટી છે, તો વડોદરા રાજ્ય માટે વડોદરામાં જુદી યુનિવર્સિટી હોવી ઇષ્ટ છે. મહારાજ સાહેબની સમક્ષ વ્યવસ્થિત યોજના મૂકવામાં આવે તો તેનો સત્કાર થવાનો સંભવ માની શકાય. જુદી યુનિવર્સિટીથી મહારાજ સાહેબ કેળવણીને અનેક દિશામાં જે સ્વરૂપ આપવું હશે તે આપી શકશે. વ્યાપારી કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, ને વિજ્ઞાનની વ્યાવહારિક કેળવણી, તેમજ ખેતીની કેળવણીથી જ્ઞાનમાર્ગ સર્વદેશી થશે અને સમસ્ત પ્રગતિ શ્રેય થશે. મહારાજ સાહેબે પોતાની પ્રગતિ હિતને અર્થે અનેક સારી યોજનાઓ ઘડી છે ને સંસ્થાઓ ઉઘાડી છે, તો કેળવણી જેવા અગત્યના વિષયમાં આ અગત્યનું પગલું ભરી પ્રગતિ વિશેષ કલ્યાણ તેઓ સાધશે એવી આશા આપણે રાખી શકીએ તેમાં કંઈ અનુગતું નથી.

આ બે કે બેમાંથી એક યુનિવર્સિટી સ્થપાશે તો માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપવાના વિષયનું એની મેળે જ નિરાકરણ થઈ જશે. એ વિષે આપણે કોઈની ભીષ્ માગવાની રહેશે નહિ.

સાહિત્યપરિષદનું કાર્ય

સાહિત્યપરિષદ ઇ. સ. ૧૯૦૫માં મળી હતી, તેને લગભગ વીસ વર્ષ નેટલો લાંબો સમય થયો છતાં વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ નેતાં પરિષદે બહુ ઉપયોગી કાર્ય કર્યું હોય એવું જણાતું નથી, એ બાબત

આ સત્રમા ખામ વિચાર કરી કર્મ જ્યનાત્મક કાર્ય થાય એની યોજના
 ઘડવી એ આ મનુ ખાસ કર્તવ્ય છે નિદાનોના પગપર સમીક્ષનથી
 પણ લાભ થાય છે, એ નિર્વિનાદ છે, પરંતુ જ્યાસુધી પરિપદ કર્મ
 મગીન કામ કરતી નથી ત્યાસુધી આના સમારભથી જનમમાજ તૃપ્ત
 થતો નથી નિમવો લખાનનાની હવે બહુ જરૂર નથી વર્તમાનપત્રોના
 ખાસ અંકો તથા સાગ માસિકોમા તેને માટે જોઈ એ નેટયો અન-
 ઢાગ છે જોડણી જેના વિષયનો પણ પરિપક્વ નિર્ણય થઈ શક્યો
 નથી એ વિષય ઘણો નિષ્ક્ર છે ને સાક્ષરોના મનભેદને લીધે એનો
 નિર્ણય થઈ શકતો નથી પરંતુ નિર્ણય કરવો જ હોય તો ન જ
 બની શકે એમ નથી આ વાત મેં 'શુદ્ધરાનશાળાપત્ર'મા તેમજ
 મારા 'બહુ વ્યાકરણ'મા ચર્ચા છે સા જે માર્ગ દર્શાવ્યા છે તે
 માર્ગે જ નિર્ણય થઈ શકે એમ છે વીમપચીસ નિદાનોનું એક
 વ્યાપક મહાન એમ્નું દરબુ જોઈએ તેમા જેમની નિષ્કલેષમા ગણના
 થતી હોય એના હિંદુ, પારસી, મુસલમાન નિદાનો, સારુ શુદ્ધાતી
 જ્ઞાન ધગનનાર પાદ્મીઓ, અસિદ્ધ માસિક, સામાહિક, ને દૈનિક
 પત્રોના તરીઓ, સગદાર તરફના ને વડોદરા ને દક્ષિણાડના બધા
 ત્રણ ત્રણ પ્રતિનિધિઓનું નિમ્નૃત મહાન બેગુ થવું જોઈએ એ મહાન
 બહુમતે જે નિયમો દરે તે પગિપદે માન્ય કરવા એવો નિશ્ચય પગિપદ
 દરે તો કર્મ નિદાન આવે હિંદુ સમ્યોમા જુની જુદી રીતીના હિમા
 યતીના પ્રતિનિધિઓ જોઈએ હાલ તો એ વિષયમા અગત્યના
 પ્રવર્તે છે તરુણ લેખકો કર્મ પણ વિચાર કર્યા વિના અચ્છેદ—રચે
 તે માગે—પ્રવર્તે છે કોઈ બધા શબ્દો, જેના ઉચ્ચારમા હલ્લ સહેજ
 પાગુ સંજગાતો હોય એના તમામ ગમ્હોમા હમગ લખે કે, કદશુ
 લખાણ ક હાપનાની મુઠ્ઠેનીનો તેઓ વિચાર કરના નથી ફેટવાક
 અગત્યનીય ન્યાયો અનુમતી વેંડા ગમ્હોમા હમગ લખે છે ને
 થોડામા નથી લખતા કટનાક અત્યાગ્મુતી દ્વંદ્વ હિંદુ લખાનો
 એના સાદારણ ગમ્હો—'લખુ છુ, નાચુ છુ,' જેવામા મધ્ય ઉમગ દીપ
 લખે છે બાપાના અરૂપમા આમ અગત્યના આના ન દેરી છટ
 નથી હતા, સાદારે પોનાનો નત તરવા તૈયાગ ન જ હોય ને ઉપગ
 ન્યાયો તેમ મહાન જે વિષયો બધાને જ્ય તો અનુસન્ધા તત્પર
 ન હોય તો એ વિષય પત્રો જ નવા નનકમે જનમજાની ગચિ
 જ અનુમતી પડે ને તે જ નિર્ણય થયે

સ્થાયી મંડળ

ઉપર દર્શાવેલાં જેવાં કામોનો નિકાલ કરવા સાહિત્યની વૃદ્ધિને યોગ્ય માર્ગે જે ઉત્તેજન અપાવી શકે અને જેનાં કાર્ય પ્રમાણભૂત ને વજનદાર ગણવાથી ગ્રાહ્ય જ થાય એવા સ્થાયી મંડળને સાહિત્યપરિપદે નીમવું જોઈએ. એ મંડળ નીમવાની જરૂર માન્ય થશે તો એનું અધારણ સહેલથી નક્કી કરી શકે એવા વ્યવહારદક્ષ અને અનુભવી પુરુષો—શ્રીયુત સર પટણી અને શ્રીયુત લલ્લુભાઈ સાહેબ જેવાની સલાહ નીચે કામ કરનારા પુરુષોની અડી' ખોટ નથી. એવા સ્થાયી મંડળના અધારણ તથા કર્તવ્ય વિષે મારી નમ્ર સૂચના નીચે પ્રમાણે છે:—

અધારણ

ચુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, તથા મુમ્બઈ જેવાં શહેરોમાં 'સાહિત્યસભા' કે 'સાહિત્યસંસદ' છે. એવે સ્થળે એ સભા કે સંસદ અનુક્રમે ૩, ૩, ૪ ને ૬ પ્રતિનિધિ સ્થાયી મંડળ માટે નીમે. એ પ્રતિનિધિઓ સભાના કે સંસદના સભ્ય હોવાની જરૂર નથી. નડિયાદ, ભરૂચ, ગોધરા ને કાઠિયાવાડમાં એવી સભા હોય તો ત્યાંથી પણ શહેરોમાંથી બે પ્રતિનિધિ ને કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાંથી ચાર પ્રતિનિધિ એ સભા નીમે. એ સ્થળોએ એવી સભા ન હોય તો અન્ય સ્થળોના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ એ સ્થળેથી એટલા વિદ્વાનોની વરણી કરે.

એવા સ્થાયી મંડળનું કામ કરવા બે મંત્રીઓ નીમવા. બંને તો એ મંત્રીઓ પગારદાર નીમવા. પગાર લીધા વિના કામ કરવા ઉત્સુક પુરુષો મળી આવે તો તેમની સેવા ઉપકાર સાથ સ્વીકારવી.

મંડળ ઘણુખરું કામ મંત્રીના પત્રવ્યવહારથી જ કરે.

વર્ષમાં જે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં હોય તેમાંનાં સારાં, નોંધ લેવાલાયક પુસ્તકો ક્યાં છે તે વિષે મંત્રીઓએ સ્થાયી મંડળના સભ્યો પાસે બહુ ટૂંકું લખાણ માંગવું અને એ લખાણની બહુમતિ પ્રમાણે મંત્રીઓએ ટૂંકા વાર્ષિક રિપોર્ટનો ખરડો તૈયાર કરી તે એ મંડળના સભ્યોમાં ફેરવવો. તેમની સૂચના થાય તો તેનો અમલ કરી એ રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવો.

પ્રતિવર્ષે એવો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થવો જોઈએ.

સાહિત્યપરિપદનું નવું અધિવેશન થાય ત્યાંસુધી આ સ્થાયી મંડળ ચાલુ રહે. પછી નવું મંડળ નિમાય તે નવા સત્ર સુધી જરૂરી રહે.

સ્થાયી મહાનુસ્થાન અમદાવાદમાં ગણવું ત્યાં મંત્રીઓને કામ કરના પ્રેમાભાઈ હાલમાં કે અન્ય સ્થળે જગા મળી આવશે

સ્થાયી મહાનુસ્થાન કલ્યાણ

૧ ઉત્તેજનને માટે લલામણુ

સાહિત્યની ન્યૂનતા કઈ કઈ દિશામાં છે તે ઉપર દર્શાવ્યું છે એ દિશામાં સાહિત્યમેયકો તરફથી પ્રયત્નો થાય તેમાંનો જે ઉત્તેજનને યોગ્ય હોય તેને ઉત્તેજન આપના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં ભલામણુ કરવી આવડે મહાનુસ્થાન મત નબળાંદાર ગણાશે સરકારથી તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર કરી ગઢાશે નહિ દેવી ગળ્યો તેને માન્ય ગણાશે સ્થાયી વેખકને પોતાના દામમાં પ્રેમમાહન મળશે જનમહાનુસ્થાનને પણ આવા મહાનુસ્થાનની લલામણુનાળા પુસ્તકો નાચનાની ધંડા થશે, વાચનગ્રામમાં સારા ગ્રન્થો તરફ અભિગ્રચિ ઉત્પન્ન થશે અને સાહિત્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર વધશે

૨ પુસ્તકપરીક્ષાકમિટી બધારણુ ને કાયદામાં ખામી

સાહિત્યને સરકાર તરફથી જોઈ એ તેવી મદદ મળતી નથી સરકારના પુસ્તકપરીક્ષામહાનુસ્થાનના બધારણુ અને દાર્પમાં ખામીઓ જે, એમાંની થોડીક નીચે દર્શાવું '૩ સ્થાયી મહાનુસ્થાન એ તરફ સરકારનું લક્ષ્ય એવી શકે

ઉત્તેજન માટે પુસ્તકો મોકલવાની કલગી પદ્ધતિ

પુસ્તકો અધિમરી તરફ મોકલવાના ગ્રન્થનારે પાળવાના નિયમો દલગા છે સાધારણુ રીતે પાશ્વપુસ્તક તરીકે મહૂર કરવાના પુસ્તકો જે જાતની ગાળામાં—પ્રાથમિક કે માધ્યમિકમાં—તે સ્થાનરસનાની ગ્રન્થકારની ધંડા હોય, તે ગાળાના ડોર્ડ શિષ્યકે પોતાની ભલામણુ સાથે તે પુસ્તક કેળવણીખાતાના ઈન્સ્પેક્ટરને મોકલવું પ્રતિષ્ઠિત લેખકો પોતાના પુસ્તક ઈન્સ્પેક્ટરને મારોમાર મોકલે તો તે સ્વીકારવાની તેને સત્તા છે, પરંતુ સાધારણુ રીતે તેને ગાળાના શિક્ષકની મારફતે જ તે પુસ્તક મોકલવાની કસમાન કરવામાં આવે છે અગાઉ ગ્રન્થકાર પોતાના પુસ્તક ખામેમાર ઈન્સ્પેક્ટરને કે 'ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન'ને મોકલી ગતો હતો હાલનો નિયમ દેખીતો જ વિચિત્ર છે લેખકની ગતવ્રતા પર ખોટો પ્રતિમન્ધ જે સાગ લેખકને પોતાના પુસ્તકની ભલામણુ કરવાના અન્ય પુરવ મારફતે પ્રયત્ન કરવો ન ગમે

એ હરકોઈ સમજી શકે એવું છે. સરકારી અમલદારોના લક્ષમાં આવી આવી સાધારણ ગ્રામ્ય પણ કંઈ ન આવી તે સમજી શકાતું નથી. મેં એ નિયમ કેવો કહ્યો છે તે દર્શાવી તે તરફ પ્રિ. પ્રાંગપેનું— કેળવણીખાતાના પ્રધાનનું—ધ્યાન ખેંચ્યું હતું; પરંતુ એમનો અંશે પદ્ધતિનો સમર્થક ને અંશે ઉડાઉ જવાબ જ મને મળ્યો હતો. વળી આ નિયમને સરકારે જોઈએ તેવી પદ્ધતિ આપી નથી. પરિણામ એવું આવ્યું છે કે મ્યુનિસિપલ પ્રાથમિક શિક્ષકોની તેમજ લોકલ બોર્ડના શિક્ષકોની એવી અરજી તેમના ઉપરિ અધિકારીઓ સ્કૂલ-બોર્ડના પ્રમુખે ને ‘ડેપ્યુટિ એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે’ ઇન્સ્પેક્ટરને રવાને કરવા ના પાડી છે. એક વંખત એક એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે ડિરેક્ટરને સરકારી રીતે પૂછ્યું કે તમારા નામની જે જે અરજી મારા પર આવે તે બંધી તમને રવાના કરવાને હું બંધાયેલો છું કે મને જે યોગ્ય લાગે તે જ હું રવાના કરી શકું, ત્યારે ડિરેક્ટરે ઇન્સ્પેક્ટરને યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો હતો કે તમે મારા નામની દરેક અરજી મને મોકલવાને બંધાયેલા છો. તમને રૂએ તેવા શેરા સાથે પણ તમારે તે મોકલવી જ જોઈએ. આ નિયમ પળાતો નથી ને ઘણા અધિકારીઓ હાથ નીચેના નોકરોની પોતાના ઉપરી અધિકારી તરફ કરેલી અરજી દબાવી રાખે છે. પ્રસંગવશાત્ આ દુર્વ્યવસ્થાની નોંધ લીધી.

બંધારણમાં ખામી

પુસ્તકપરીક્ષામંડળમાંના સભ્યો કેળવણીના અનુભવી અને સાહિત્યના જ્ઞાતા હોવા જોઈએ. અમુક અધિકારીને તે સાહિત્યનો જ્ઞાતા હોય કે ન હોય તો પણ અધિકારની રૂએ જ સભ્ય નીમવો એ દેખીતું જ ઉપદ્રાસને પાત્ર છે. જ્યાં જાનની જરૂર હોય ત્યાં અધિકાર શું કરી શકે? પરિણામ એવું અનિષ્ટ આવે કે અધિકારીમાં સાહિત્યનું કે ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન ન હોય તો તે પોતાના તાળેના માણસનો અભિપ્રાય લે. અર્થાત્, સભ્ય તરીકે અધિકારીને બદલે તેના તાળાનો માણસ કામ કરે. આ ગ્રામ્ય પર સરકારનું લક્ષ જતું નથી તે ખેંચવું એ આવા સ્થાયી મંડળનું કામ છે.

અયોગ્ય અતિવિક્ષંબ

પુસ્તકો પર નિર્ણય આવતાં બહુ કાળ ન વીતે માટે સરકારે ચારેક વર્ષ થયાં નવી કમિટી નીમી છે ને તેણે ત્રણ મહીનામાં ઓછામાં ઓછું એક વાર મળીને જલદી નિર્ણય કરવો એવો સરકારનો હુકમ

છે કોઈ પણ પુસ્તક પર નિર્ણય આપનામા 'ઝ મામથી વધારે વખત ન જવો જોઈએ, ને કમિટીના વડુ મત પ્રમાણે નિર્ણય આપવો એવો પણ સરકારનો નિયમ છે. જા સખેદ ડોકેડુ પડે છે કે એ બધા નિયમોની કોઈ વાગ અંગણુના થાય જે નિયમ મનુષ્યમાત્રને સગ્યો બધનજતા હોવો જોઈએ, પણ હાલ વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે નિયમ માધારણુ મનુષ્યને નિયામ છે, કેટલા અધિનારીને નહિ અધિનારી તેના પર પણ પોતાનો અધિકાર ચલાવી તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે છ માસને બદલે ૨૨૨ થયા આવે છે કે થઈ જાય છે તોપણ પુસ્તકનો નિગ્રહ થતો નથી.

ઉત્તરના નામનું જ છે

પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મજૂર થયેલા પુસ્તકોને પોતાની રાજામા ચલાવનાની શિક્ષકોને છૂટ છે, પરંતુ હાલ વર્ષ થયા ડિરેક્ટર સાહેબે એવો નિયમ દ્યો છે કે અમુક વિભાગની બધી સરકારી હાઈસ્કૂલોમા અમુક પ્રારણીમા સગ્યા જ પુસ્તકો ચાને આ થનાથી કેળવણીને ને સાહિત્યને કેટલી બધી હાનિ પહોંચે છે? હેડ માસ્ટરોની મત રતા નહ થાય જે નમણા નિગાળને ચઢિયાતી નિગાળ સાથે ખેચાનતુ પડે છે કે ચઢિયાતી નિગાળને નમણા નીચી ગિયાતમા ગતરવુ પડે છે, કેમ કે એ જ જાતના પુસ્તકો બધી નિગાળોને સગ્યા માફક આવી નકે જ નહિ આ મડળના બધાણુ ને કાર્યમા સુધારો સુચનવો એ ચાથી મડળનું કામ હું સમજુ 'હું

૩ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકમહામા માતૃભાષાને ધ્યાન

આપણી યુનિવર્સિટીએ માતૃભાષાને યોગ્ય ધ્યાન આપ્યું નથી માત્ર એમ એ ના ને બી એ ની પામ પરીખાના અધ્યાસક્રમમા જ ન છૂટકે રથાન આપ્યું છે બીજી ભાષાની સાથે માતૃભાષાને દરેક પરીક્ષામા ધ્યાન જોઈએ તેને માટે બીજી ભાષાનો અધ્યાસક્રમ અગે ઓગા દરાય કે વિદ્યાર્થીના ગિર પર જોળે ન પડે માતૃભાષાના મારા નાન વગર તે પર પ્રેમરૂત્તિનો ઉદ્ભવ ને વિગ્રમ થયા વિના પદ્મીધરો પોતાના બેચા જાનનું મક્રમણુ જનસમાજના પ્રાકૃત માણુમોમા દરી નજતા નથી, આથી જાનનો પ્રચાર અટકે છે ને માતૃભાષાનો વિનાસ પણ હામ પામે છે

માતૃભાષાને ધ્યાન આપનામા વિરોધીઓ એવો નાધો ઉઠાવે છે કે દેવી ભાષામા યોગ્ય ને કમિ- સાહિત્ય નથી ઉપર દર્શાવ્યા

પ્રમાણે એ વાંધો છેક અસત્ય નથી. પણ મનુષ્યને જરૂરિયાત પડે છે એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ ને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે એ સૂત્રનું વિસ્મરણ થવું યુક્ત નથી.

આ વિષય પર યુનિવર્સિટીનું લક્ષ્ય ખેંચવું એ સ્થાયી મંડળનું કર્તવ્ય થશે. પરિપદ પણ એ ખાખતનો દરાવ કરી શકે.

માતૃભાષામાં કેળવણી

વિદેશીય કેળવણી વિદેશી ભાષા દ્વારા આપવાની સૃષ્ટિક્રમથી વિરુદ્ધ પદ્ધતિ આપણા જ દેશમાં છે. મનુષ્યમાત્ર પોતાની માતૃભાષામાં જ વિચાર કરે છે, પર ભાષામાં કરતો નથી. આપણા દેશમાં વિપરીત પદ્ધતિ ચાલે છે. તેથી નીચે દર્શાવેલા ગેરલાભ થાય છે:—

૧. જ્ઞાન સંગીન થતું નથી.

૨. સ્મરણશક્તિ પર નિરર્થક ભાર પડે છે.

મારી હાઈસ્કૂલની નોકરી દરમ્યાન પાંચમા ધોરણમાં એડિથ થામ્સનકૃત ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ એ પાઠ્ય પુસ્તક હતું. ધોરણ માટે એની ભાષા અઘરી પડે એમ છે. શિક્ષણ તેમજ પરીક્ષા અંગ્રેજી ભાષામાં હોવાથી મને યાદ છે કે એક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ પાસે જુદા જુદા પરિચ્છેદો મોંએ જ કરાવતો અને પરિચ્છેદનું મથાળું બોલી તેમની પાસે બધો પરિચ્છેદ મોંએ બોલાવતો. વળી ‘ફ્યુઝલ સીસ્ટમ’ વિશે શિષ્યો ગોખેલું લખી કાઢે ને ‘ફ્યુઝલ સીસ્ટમ’ એટલે શું એમ પૂછીએ તો એ જમીનને લગતો ઘાસે હતો એટલું પણ જાણે નહિ એ કેવું ઉપહસનીય છે! આ પ્રમાણે વિદેશી ભાષામાં શિખવવાથી માત્ર સ્મરણશક્તિ પર જ નકામો બોલે પડે છે.

૩. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા સહેલાઈથી આપી શકાય છે. ઘણા શબ્દો બંને ભાષામાં સામાન્ય હોય છે. ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ શિખવાનું નથી એ શોચનીય છે. એ જો વિદ્યાર્થી બરાબર શીખ્યો હોય તો સંધિ, સમાસ, ને તદ્વિત ને કૃતપ્રત્યયોનું જ્ઞાન તેને સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં ઘણું ઉપકારક થાય.

એક એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવવામાં આવે છે કે વિષયોનું જ્ઞાન માતૃભાષા દ્વારા આપવાથી વિદ્યાર્થીનું અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું નબળું થશે. પરંતુ એ પૂર્વપક્ષ ખોટો છે. માતૃભાષા દ્વારા અગાઉ કેવું તેમ વિષયોનું જ્ઞાન સુગમ ને સંગીન થશે, સ્મરણશક્તિ પર

નડામે બોલે અટકશે, અને થોડા નખતમા વધારે મારુ જ્ઞાન મળશે
આમ ડગવાથી જે સમય બચશે તેનો ઉપયોગ અગ્રેષ્ઠ ભાષાનું
સંગીત નાન આપનામા કરી નડામે આથી અગ્રેષ્ઠ ભાષાના
અભ્યાસને ગેરવાબ થવાને બદલે ઘણો લાભ થશે

થોડાની માગણી ઉપરથી સગરનું લક્ષ એ તરફ ગયું છે
સમૂહ ને ઇતિહાસ નિષેધો માતૃભાષા દ્વારા ગિખનના મડાયા છે
'મૂન-નીનિગ પરીક્ષા' મા એ નિષેધોની પરીક્ષા માતૃભાષામાં પણ
થેરી એરી સગરની ઇચ્છા છે પણ યુનિવર્સિટીને ખરચ વધારે
પડવાથી તે એ ચોખ્ખા અમલમાં મુકતી નથી

કમળા આપણી યુનિવર્સિટી કોઈ પણ પ્રકારના સુધારા કરના
તરફ દુર્લક્ષ રહે છે લાખા સમયના પડેલા ચીનામા જ પોતાનો
માર્ગ લે છે, ચીનાથી સહેજ પણ મદાર નીવળવાની પ્રવૃત્તિ તેને
છટ નથી

પ્રાથમિક શિક્ષકોની ટ્રેનિંગ મંથાની દુર્દશા

મરદાંગે એક તરફ કેળવણી કળવ્યાત કરી છે અને તેમ દરી
જનમગળ ઉપર મોટો ઉપદ્રવ કર્યો છે ત્યારે બીજી તરફ તેણે ટ્રેનિંગ
મંથામાં ઘટાડો કરી કેળવણીના શિક્ષકની મંથામાં ઘટાડો દરી
પ્રાર્થાએ- કેળવણીની દુર્દશા દરી છે સગર એમ માનતી જણાય
છે કે ટ્રેનિંગ મંથાના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં માત્ર પહેલા નર્પની
કેળવણી જ બમ છે અત્યાર ચુની પહેલા વર્ગમાં પાસ થયલા
ગિખો કોતેજ છોડી જતા રવા હોય તો તે 'ટ્રેઈન્ડ' ગણાના જ
નહિ બીજી ને ત્રીજી નર્પ પસાર થયું હોય તે જ 'ટ્રેઈન્ડ' ગણાના,
અને એ જ સાંસ્તવિક હતુ, ત્રણ ક પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં
નિઘાર્યાએને બહુધા જે ગીખી ગયા હોય તેનું પુનઃવર્ણન જ
કરવાનું હોય છે અગાઉ તો સમૂહ ને અક્ષરગણિત એ બે વિષયો
નસા હતા હવે તો તે પણ કાઢી નાખ્યા છે આની અપૂર્ણ કેળવણી
મેળવેનારો 'ટ્રેઈન્ડ' કહી પ્રાથમિક શાળાનું નિદાણ તેમને મોપન એ
એ દેખાનું જ અગ્રે ગીતે ગિખ્યો તેમજ ગિખને બીજો દાનિમારક
ક પ્રાથમિક શાળાના નીચના ધોળો નીખવવા મરદાંગે મારા
મગવાયવા નિષેધોની જરૂર ન હોય તો અગ્રે નિગાગોમાં નીચેના
ધારણા ગીખવરા મોટા પગાવ આપી પતીધરને ગખવાનું શુ
કામ છે ?

ખીજ ને ત્રીજ વર્ષની કેળવણી આપી તેમને પગાર આપવો સરકારને ભારે પડે છે, તો મોટા અધિકારીઓને મોટા પગાર આપવા કેમ ભારે પડતાં નથી ? મોંઘવારીનો ભાર થોડા પગારવાળાને કે મોટા પગારવાળાને અસહ્ય છે ? સરકારે પગાર વધારવામાં નીચેના નોકરોના પગાર વધારવાની શરૂઆત કરી ઉપલા અધિકારી સુધી જવાને બદલે વિપરીત માર્ગ લીધો છે; અને એવી મોટી ભૂલ કરી હવે પૈસાની ભીડ પડવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનું મોટું અકલ્યાણ કર્યું છે.

સંસ્કૃત, ફારસી, એ ખીજ ભાષાને ને અક્ષરગણિતને અભ્યાસક્રમમાંથી કમી કરતી વખત સરકારે વિચાર કર્યો નહિ કે પચાસ વર્ષ થયાં—જ્યારથી એ સંસ્થા સ્થપાઈ ત્યારથી—એ વિષયો શીખવાય છે, તો તેને કાઢી નાંખતા પહેલાં પોતાના અધિકારી સિવાય અન્ય અનુભવી પુરુષોનો અભિપ્રાય લેવો જોઈએ. પરંતુ તે લીધો નહિ ને પ્રાથમિક શિક્ષકોની પોતાની તેમજ જનમંડળની ફરિયાદ પર લક્ષ આપ્યું નહિ ને હવે પાંચેક વર્ષને અંતે ઠરાવ બહાર બહાર પાડી સરકારને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવી પડી છે કે ત્રીજું વર્ષ અગાઉ કરતાં નખળું થયું છે, તેનાં કારણોમાં સંસ્કૃત ને અક્ષરગણિતના વિષયો કમી કરવામાં આવ્યા છે એ પણ છે !

સ્થાયી મંડળ આવી સરકારની ભૂલો તરફ તેનું લક્ષ ખેંચી શકે અને એ મંડળ મેં દર્શાવેલે માર્ગે કામ કરશે તો એનું લખાણ પ્રમાણભૂત ગણાશે ને સરકારને ને યુનિવર્સિટી તે માન્ય કરવું પડશે એમ હું ધારું છું.

સ્કૃત-લીવિંગ પરીક્ષા

આ પરીક્ષાના બે વિભાગ છે; ૧ ‘ મેટ્રિક્યુલેશન ’ અને ૨. ‘ ફાઈનલ ’. એમાંની પહેલી પરીક્ષા એ યુનિવર્સિટી—કેળવણીનું પ્રવેશદ્વાર છે ને ખીજ સરકારી નોકરીનું. પહેલી પરીક્ષામાં દેશી ભાષા ને વિજ્ઞાન જેવા અગત્યના વિષયોની પરીક્ષા લેવાનું કામ યુનિવર્સિટીએ છોડી દીધું છે. તેને બદલે તે હેડ—માસ્તરોના ઉમેદવારને આપેલા પ્રમાણપત્રથી જ સંતુષ્ટ થાય છે. આ પદ્ધતિ ઘણીજ વાંધાભરેલી છે, તેનાં કારણો નીચે દર્શાવ્યાં છે:—

૧. આ અગત્યના વિષયો બરાબર શીખવાતા નથી,
૨. ‘ મેટ્રિક્યુલેશન ’માં જેટલા ઉમેદવારો હોય છે તેમાંના

તૃતીયાગ કે ચતુર્થાગ પરીક્ષામાથી ઉત્તીર્ણ થાય છે, પરંતુ નાગીપાસ થયલા બધા ઉમેદનારોએ નિનાન ને માતૃભાષા તથા ભૂગોળના વિષયમા પ્રમાણપત્ર મેળવેલા હોય છે આનો અર્થ દેખીતો એ જ છે કે હેડ-માન્નરો એ વિષયમા પ્રમાણપત્ર આપનામા વણા ઉદાર છે

૫ માતૃભાષાની કેળવણી ને સાહિત્યની પ્રગતિ અને પ્રચાર માટે જનમડળ આરે તરુથી પોનાર કરી ગ્યું છે તેવે પ્રસંગે એ ઉપયોગી વિષયના શિક્ષણ પર યુનિવર્સિટીએ દુર્લભ ગહેનુ સુક્તા નથી

૪ નિજાનનો વિષય સરકારે છેક નીચના ધોરણમા પણ દાખલ ક્યો છે શાળાઓની પ્રયોગશાળામા સંપૂર્ણ ને નવા પ્રકારના માહિત્યો છે કે નહિ તેને માટે સગરા પોતાના એ ખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર મારફત તપાસ ગળ ૭ આની ગ્થિતિમા છેક ઉપના ધોરણમા એ વિષયના શિક્ષણ તરુ યુનિવર્સિટી આટલી ગંરી એન્ડા ગહે છે એ તે પોતાના જનવ્યમાથી બ્રહ્મ થાય છે

૫ અમુક વિષયોમા પ્રમાણપત્રથી ચવાની લેનુ ઓ અમુક વિષયોની પરીક્ષા લેની, એથી એટલુ જ સિદ્ધ થાય છે કે જે વિષયોમા તે પ્રમાણપત્ર મીમરે છે તે વિષયોને તે ખીજા વિષયોથી હવડા ગણે છે

આ વાધાભરેલી પદ્ધતિ ડાઁ નાખી એ વિષયોમા પરીક્ષા શરૂ કરે કે શિક્ષણમા સુધારો થાય, એ બામન યુનિવર્સિટીના લક્ષમા વાવની એ આ યથા મડળનુ જર્વ્ય છે પરિપદ પણ આ વિષયનો હગન કરી નકે

શાળાઓના અધ્યાપકમમા પણ સુધારનો પુનઃ અવકાશ છે દરેક શિષ્યે ડોર્ડ પણ પ્રનારની નાગીગિડ ડસગત લેની જ નેર્ડ એ તે માટે એ વિષયને અધ્યાપકમમા યથા નેર્ડ એ, તેમજ ગાયન નેવા વિષયને અધ્યાપકમમા યથા નથી તે અપાનુ, ઓ પરીમાના પ્રશ્નપત્રને અનુમગી નાળામા શિક્ષણ ઘડાર વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકગનુ નેવા અગત્યના વિષયોના પ્રશ્નો પજના બધ ચવાી વીધે એ વિષયના શિક્ષણનો પણ રાળાએ મહિંકા ક્યો છે તે વાન સન્નાગના કે યુનિવર્સિટીના જામમા પણ દલાય નહિ દેય, તે લક્ષમા નાવની, એ આ યથા મડળનુ જર્વ્ય થન

૫મા કેળવણી એગની ૬, તેો વિરિધ દિનામા કનનાની વગ ૭ આઘોગિડને વનાનિ-કળવણીની તાવ દેડમા આસપકના છે—

આ અને બીજા અનેક કૅળવણીને ને સાહિત્યને લગતા કૃટ પ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવા સ્થાયી મંડળની જરૂર છે.

ઉપસંહાર

ગૃહસ્થો, આપણા સાહિત્યની પૂર્વદશાનું અને આધુનિક દશાનું તેમજ તેમાં શી શી અપેક્ષા છે તેનું અને માત્ર સંભાષણો ને વાદ કરવાને બદલે, કે નિયંધોના વાચનથી તૃપ્ત થવાને બદલે રચનાત્મક કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે તેનું પણ યથામતિ તમને સૂચન કર્યું. કાર્ય કરવું, પછી તે સુધરશે. દુનિયામાં માનવકૃત્યમાં સંપૂર્ણતા ક્યાંથી હોય? જ્ઞાન રસિકને ખરું કહ્યું છે કે મનુષ્ય યન્ત્ર જેવી સંપૂર્ણતાથી કામ કરી શકે જ નહિ. તેના હાથનાં આંગળાં યન્ત્રના જેવું અને પગ દાંતાવાળા ચક્ર જેવું ચોક્કસ કામ કરી શકતાં હોય તો પછી મનુષ્યત્વ નહિ, દેવત્વ છે. શારીરિક કાર્યમાં જે નિયમ પ્રવર્તે છે તે માનસિક કાર્યમાં પણ પ્રવર્તે છે.

અન્તે તરુણ સાહિત્યરસિકોને એ બોલ કહેવા અવશિષ્ટ રહે છે. બંધુઓ, ગુજરાતી સાહિત્યનું ભવિષ્ય તમારા જ હાથમાં છે. તમે એ સાહિત્યનો પ્રાણ છો, તમે જ એનો આત્મા છો. તમારા પ્રયત્ન પર જ એના શ્રેયનો ને ભાવી કલ્યાણનો બધો આધાર છે. તમારી પૂર્વના લેખકોએ જે જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રગટાવ્યો છે તેની જ્યોતને ઝગઝગતી કરો, તેનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાવો અને સાહિત્યક્ષેત્રનો સર્વ પ્રદેશ એવો તો પ્રકાશમય બનાવો કે અન્ય સાહિત્યક્ષેત્રમાં વિચરનારને તે આદર્શભૂત થાય.

સ્વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ

[ઇ. સ. ૧૮૬૮-૧૯૨૮]

પ્રમુખ : આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
મુળાઈ, ૧૯૨૬.

સ્વ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું
ભાષણ

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : મુંબઈ
એપ્રિલ ૧૯૨૬

સર રમણભાઈ મહીપતરામ લીલકંઠ

[ઈ. સ. ૧૮૮૮-૧૮૮૯]

પોતાની અનેકવિધ સેવાઓથી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવનાર મહાજનોમાંના એક તરીકે ગુજરાત રમણભાઈને જાણમે છે. એમના પિતાના પરદેશગમને ગુજરાતમાં જે ખળભળટ મચાવ્યો હતો તે આજે પણ ઇતિહાસનાં પાનામાં ઉપલબ્ધ છે. આ પ્રમાણે સમાજસુધારા રમણભાઈને વારસામાં મળ્યો હતો. અને એ વારસાને પોતાના અનેક લેખોમાં એમણે મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ રમણભાઈની સેવામાં ઘણું વેવિંધ્ય છે. એમણે વિવેચનના સિદ્ધાન્તોની સરસ અને સ્વતંત્ર ચર્ચાઓ કરી છે અને નવલકામ પછીના ગુજરાતના વિવેચકોમાં એમનું સ્થાન અનૂક છે. એમનાં લખેલા વિવેચનોમાં પણ એમની રસ-દૃષ્ટિની સૂક્ષ્મતા આપણી નજરે પડે છે. કાવ્યના સર્જનમાં પણ એમને સફળતા વરી છે એમ કહેવામાં જોડું નથી અને એમના કાળના કવિતાના પ્રવર્તમાન ધોરણે તપાસતાં એમનાં થોડાંક કાવ્યો જરૂર સરસ સાબિત થાય એવાં છે.

પણ રમણભાઈએ ગુજરાતમાં જે નહોતું તે પણ ગુજરાતને આપ્યું, અને તે 'ભદ્રંભદ્ર'. હાસ્યરસ કે કટાક્ષની અથવા બંનેના સંયુક્ત મિશ્રણવાળી સળંગ નવલકથા પહેલી ગુજરાતને રમણભાઈએ આપી ગુજરાતમાં પ્રવર્તતા અનેક અનિષ્ટ તત્ત્વો ઉપહાસનું લક્ષ્ય બનાવી, ભદ્રંભદ્ર જેવું એક પાત્ર સર્જી એમણે તેની દિશા ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરી. આ ઉપરાંત હાસ્યરસના સાહિત્યસર્જનના ક્ષેત્રમાં, એમણે 'ખીન' અનેક લખાણો પણ ગુજરાતને ચરણે ધર્યાં છે.

આજે 'વસન્ત'ના એકત્રિત અંકે વાંચવા બેસનાર અભ્યાસીની આંખે રમણભાઈનાં અનેક લખાણો ચડે છે. એ ઉપરાંત એમણે થોડાંક વર્ષો સુધી 'વસન્ત' માસિકનું સંપાદન પણ કુશળતાથી કર્યું હતું અને શ્રી. આનંદશંકર દુવને સાથ આપ્યો હતો એ વાત પણ ભૂલવા જેવી નથી જ.

પરિપદ સાથેના સર રમણભાઈનો સંબંધ પણ બહુ ગાઢ હતો. પરિપદની પ્રવૃત્તિઓમાં એમને જોડા રસ હતો. અમદાવાદ શહેરની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એ સૂત્રવત્ પરિવાયેલા હતા. આવા રમણભાઈને મુંબાઈમાં મળેલો આઠમી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ સોંપવામાં આવે છે

માહિત્યરસિક સન્નારીઓ અને સજ્જનો !

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની આ એકકના પ્રમુખપદે મારી પસ-
ન્દગી ડગ્ગામા આવી તેથી હું કૃતજ્ઞ છું

આ સાહિત્ય પરિષદનો જન્મ થયાને એઠવીસ વર્ષ થયા છે,
અને કાયદાએ મનુષ્યની જાત માટે ઠરાવેલી અરધિ પ્રમાણે આ પરિ-
ષદની પુખ્ત તથા લાયક ઉમ્મર થઈ છે આ પ્રસંગે પરિષદની
બાંધાવડોના અનુભવ તરફ અન્યોક્ત ડરનાનું પ્રાપ્ત થાય છે

સાહિત્ય પરિષદ ભરનાની યોજના પ્રથમ ઉપગ્રિયત ડગ્ગાર રન
ગણુજીતરામ નાનાભાઈ મહેતા આજે આ યોજના કુર્બાગ્યે હયાત નથી
એમના અગ્રાજ અનમાનથી ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે યુરોપમા
મળતી 'ઓરિયેટલ ડૉએમ'ને પ્રારણે મળનારી સમ્યા ગુજરાતમા પણ
થાય એ તેમની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનોની
નિદ્વતાનો નિષ્કર્ષ એવર ડરી તે સુલભ અને કળદાયક ડરનાનો આ
ઉદ્દેશ જેમ મોટી અનાક્ષાઓથી ભરેલો છે તેમ તેમા સાહસ પણ
ગહેલુ છે મહત્ત્વની અનાક્ષાથી જેમ બર્ધ્વ ગતિની વૃત્તિ થાય છે, તેમ
આ કાર્યમા જેખમ રહેલુ છે કે આનુપગિઠ કળકપે એના મળેગો
ઉત્પન્ન થાય કે વિમાર્ગની દિશામા રસડી જનાગ બળની પ્રવૃત્તિ થાય

માહિત્ય પરિષદને વિમાર્ગે તાણી જનારા બળ આ રીતે પ્રનર્તિત
થયા છે માહિત્ય પરિષદના જન્મથી થએલા ઉમગને વીધે કેટલાકને
એવી ઇચ્છા થઈ કે જે જે માર્ગનિઠ પ્રવૃત્તિઓ વિશેષ આગળ
ડગ્ગા જેવી જણાતી હોય તેનો સાહિત્ય પરિષદના પ્રયોજન સાથે
સબધ હોય કે ન હોય તો પણ તે સૌનો સાહિત્ય પરિષદમા સમા-
વેન ડગ્ગો આ ગીતે નિનાળોનો અબ્યાસક્રમ માહિત્ય પરિષદના
માર્ગક્રમમા દાખલ ડગ્ગાનો કેટલાકે આગ્રહ કર્યો છે વક્તૃત્વડગ્ગાનું
ઉત્તેજન માહિત્ય પરિષદે માથે વેતુ જેઈએ એમ કેટલાકને અભિલાષા
થઈ છે હિંદુસ્તાનના બાપા પ્રમાળ પ્રાતવિભાગ પાડનાની યોજના

સાહિત્ય પરિપદે હાથમાં લેવી જોઈએ એમ કેટલાક તરફથી મૂચના થઈ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એક છે એ ત્રય સાહિત્ય પરિપદે કરવા જેવી છે એમ કેટલાકને લાગ્યું છે. પુનર્જન્મનો પ્રશ્ન સાહિત્ય પરિપદે ઉપાડી લેવો જોઈએ એમ એક તરફથી મૂચના થઈ છે. સાહિત્ય પરિપદનું વિશેષ કાર્ય પૃથક રીતે હાથમાં લેવાના હેતુની આ સર્વ પ્રયાસોમાં વિસ્મૃતિ થાય છે. જે કાર્યો સારાં સાગે તે સર્વ એક સંસ્થામાં જોડાયાથી સર્વ કથળે છે એ આવા પ્રયત્નમાં ધ્યાનમાં રહેતું નથી.

પરિપદના કાર્યમાં ક્ષતિ કરનાર બીજો અવરોધ એ ઉત્પન્ન થયો છે કે સાહિત્ય પરિપદનું લક્ષ્ય વિકૃત્તા ઉપર છે. કેટલેક સ્થળે એવી માન્યતા થઈ છે કે સારા માણસને અમુક માનની પદવી આપવાનું માથે લેવું એ પરિપદનું કાર્ય હોય જોઈએ. તે માટે, અમુક વિકૃતાભર્યું કાર્ય અમુક મનુષ્યે નથી કર્યું છતાં તે સમર્થ છે, અથવા ઇતેન્તર છે તે લક્ષમાં લઈ પરિપદે તેને ધન્યવાદ આપવો અથવા પદવી આપવી એવી કેટલાકને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે.

એક ગૂંચવંડા ‘સાક્ષર’ શબ્દથી થયો છે. પરિપદે એ શબ્દનો પ્રચાર નથી કર્યો. પરિપદ સ્થપાયા પહેલાં એ શબ્દ ગુજરાતમાં વપરાવા લાગ્યો છે. પરંતુ પરિપદની સ્થાપના થયા પછી સામાન્ય વ્યવહારની બાપામાં એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે. ઘણા લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે ‘અમે ‘સાક્ષર’ છીએ એવું ઘોષણું પરિપદ તરફથી થવું જોઈએ.’ જેઓ વિદ્વાન લેખકો નથી એવા ઘણાને આવી ઇચ્છા થવા લાગી છે; અને, ‘સાક્ષર’ કયા માણસને કહેવા એ બાબતમાં સાહિત્ય પરિપદે કંઈ પ્રયાસ નથી કર્યો. સાહિત્ય પરિપદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા, એવું બન્યું નથી. તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને ‘સાક્ષર’ પદવી નથી અપાતી એ માટે પરિપદ જવાબદાર છે તેઓ પરિપદ અમુક પક્ષની છે, પરિપદમાં વાડા છે, એવો પુકાર કરે છે. સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને ‘સાક્ષર’ કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે. જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદવીનો અંગીકાર કરાવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સંપાદન કરે; પણ એ સંબંધમાં સાહિત્ય પરિપદને માથે શી રીતે જવાબદારી આવે? પરિપદ તરફથી કોઈ લેખકોના લાભમાં કે વિરુદ્ધ કંઈ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. પરિપદમાં સામેલ થવાની સૌને છૂટ આપવામાં આવે છે; પરિ-

પદ્મા સામેલ થવાની કોઈને ના કહેનામા આનતી નથી પરિપદ્મા સામેલ થનાર પુરોએ પરિપદ બહાર અમુક નિયાર દગાગ્યા હોય તે ઉપરથી પગિપદને માથે જનાબદારી દરાવી ગકાય નહિ આમ છતાં પરિપદ અમુક પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ સા ઉપરથી કહી શકાય ?

પરિપદના પ્રમુખપદનો પ્રશ્ન એ પગિપદના કાર્યમા વ્યગ્રતા નડે પતિ કરનારુ નળી બીજુ કારણુ બને છે પગિપદની બેદરનો મમય પાસે આવે છે ત્યારે વર્તમાનપત્રો નાયનારા અને ચચાપત્રો લખનારા જે ગખમેને ગુજરાતી ભાષાના અને ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રશ્નોમા જાઓ રસ પડતો નથી અને પગિપદ તમાશા તથા ધાધન રૂપે જ આવડ પાકે લાગે છે તેમને પગિપદના પ્રમુખની પસદગીનો પ્રશ્ન ઘણા અમ્યગ્થ કરે છે, હિંદની મહાસભાના પ્રમુખપદના પ્રશ્ન કરતા પરિપદના પ્રમુખપદના પ્રશ્નથી તેમને વિશેષ બેચેની થાય છે, પગિપદમા કરવાનુ કાર્ય તેમને પ્રધાન જણાય છે ભાષા અને સાહિત્યના પ્રશ્નોમા જેમની રચિ મદ ગડે જ તેમને આના ઉપરઉપરના પ્રશ્નોમા ઘણી તીવ્રતા રહે છે, અને દુર્ભાગ્યે આ વાદનિનાદમા કહુતા તથા દુરાગ્રહ દાખલ થયા છે, અને તેથી આડગતરી રીતે પગિપદની પ્રગતિને હાનિ થાય છે સમગ્ર ભારતવર્ષના સાર્વજનિક જીવનમા પાયમાલી ફેલાની ગડેનો કોમી બેદરનો સનાતન પણ આ ચચામા દાખલ કરતા કેટલાક ભાઈઓને સ કાય થતો નથી તો પછી, બીજુ અગ્રગતુત વાતોની શી ગણતરી ? અમુક ગૃહસ્થ સાહિત્યના અમુક કામ માટે અમુક ગ્રંથ આપવા તથા જ માટે તેો પરિપદના પ્રમુખપદે પમદ કરના બેઈએ એ દલીલ પણ આને પ્રસંગે થઈ છે

આ સમયે અહીં એટલુ જ કહીશુ કે જેને પોતાના તેખની ઉત્તમતાનો સ્વીકાર જાનવો હોય તેને માટે એ જ માર્ગ છે તેણે ઉત્તમ તેખ લખના, બીજુ બધુ પોતાની મેળે થઈ રહેશે પરંતુ નાશીમા પાણી ભરી તેના ઉપર 'ગજન'ની ચિત્રી ચોદનાનો આગ્રહ કરવો કે લોક એ રીતે પાણીને ચરમન ગણી પી જાય અને નાશીમાના પાણીની પ્રશસા કરે, એ વ્યર્થ કે ચિત્રીઓ ચોદી માણુમેને વિજ્ઞાન ગનાનનાનો પગિપદમા નક્કિ નથી

ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પગિપદનુ લક્ષ્ય છે ભાષા અને સાહિત્યમા પ્રવૃત્તિ કયાથી અને તે કાય મા શિષ્ટતા સપાદન

કર્મોથી-ઉત્કર્ષ થાય છે. ખીન્ન ધોરણો આ વિષયમાં નિર્થક છે. એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કર્યાથી ઉપર કલાં તેવાં પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંશો જરૂરના છે તેની ગણના કંઈક આમ થઈ શકે:-

(૧) અલુચ્છતપણાના સંસ્કાર. ઉત્તમ લેખોનાં વાંચન. અભ્યાસ તથા વિવેચનની વિદ્વત્તાના સંસ્કાર કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં એ લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપકવતાવાળા તથા ક્ષોદર લાગે છે.

(૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા, સામર્થ્ય અને ઉદાત્તતા. વિચારના તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્મળતા ન હોય ત્યાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં ઉદાત્તતા ન હોય, વાંચનારા કે સાંભળનારાના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગે દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરાવવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું, નિર્વીર્ય થઈ પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને કલ્પનામયતા. લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશો છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કોઈ નવીનતા છે, તેના ચિત્તે કોઈ ઉદ્વેગન કર્યું છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કોઈ કલ્પનાનો આશ્રય કર્યો છે, એમ ન લાગે ત્યાં મુઠ્ઠી આકર્ષકતા નથી આવતી. (૪) વિષયનિરૂપણ ગંભીરતાવાળું અને સમતોલપણાવાળું હોવું જોઈએ. વિષયના નિરૂપણમાં ઉછાંછળાપણું, તોછડાપણું, બાલિશતા, પક્ષપાતીપણું વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય ત્યારે તેનું સાંમર્થ્ય ન્યૂત થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ થતી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી, તથા નિરૂપણ અસર કરી શકતું નથી. (૫) લેખનશૈલીમાં ઓળસ, પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ. સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કલા છે. ઓળસથી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તનો વિસ્તાર કરનારી દીપ્તિ તથા સ્ફૂર્તિ આવે છે અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે, ભાષામાં નીતર્યા પાણી જેવી સ્વચ્છતા અને વિશદત્વ આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડહોળાઈ ગએલું લાગે છે. એકને બદલે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગૂંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે. માધુર્યથી ભાષામાં મીઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે, તેની સચિદ્રતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે, તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે: આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

હી સાહિત્ય પરિષદમાં સાહિત્યનિબાગના અધ્યક્ષપદેથી વ્યાખ્યાન કરતા સાહિત્યની વ્યાખ્યા કરતા મે ઓપ્પર્ડ પૂકતા આ રચનો ઉતાર્યા હતા —

‘ The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language ’

‘ મહાન ઇંગ્લેન્ડ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેના વિચારો બાધેલા અને તેમને કેની લાગણીઓ થએલી, અને તે સર્વ ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં સાગ ગદ્યમાં અને સુદૃઢ કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલા, એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ બનેલા છે ’ આ રચનોને આધારે મે હેલુ કે, “ શિષ્ટતાનાળા લેખોનો ભડાગ તે સાહિત્ય ” છે આ વ્યાખ્યા વિગદ ટીકા કરવામાં આવેલી કે એ વ્યાખ્યા ઘણી સાદી અને સકુચિત છે એ ટીકાનો આશય એવો સમજાય છે કે સાહિત્યની વ્યાખ્યા એની હોરી બેર્ડએ કે અશિષ્ટતાનાળા લેખની પણ સાહિત્યમાં મહેવથી ગણના થાય પરંતુ આ રીતે અશિષ્ટતાનો અગીદાર કરનાથી સાહિત્યની ઉચ્ચતા નષ્ટ થાય છે

આ મતમાં મગદી ભાષામાં પણ ગમ્મો નપરાય છે — નાદ્-મય, સારસ્વત અને સાહિત્ય ભાષામાં જે વર્ત જખાય હોય અથવા જોનાયુ હોય તે ગદ્યમાં જ્યા પ્રકટ થયુ હોય તે વાદ્-મય નાદ્-મયના વિનાળ પ્રશ્નમાં સાન્ન્યતનો સમાવેશ થાય જે નાદ્-મયમાં ઉદાર, લલિત અભિવ્યક્ત તથા નાગર ગદ્યપદ્યપ્રમથ હોય તે સારસ્વત સાગ્ગતમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય જે પ્રમથગ્યના વિચારગૌરવવાળી હોય તેની સાહિત્યમાં ગણના થાય તે નામુદ્દેન જોનિફ આગે નીચ પ્રમાણેની એ વ્યાખ્યાઓ આ મતમાં ધ્યાનમાં લે છે —

“ Literature consists of all the books, and they are not so many, where moral truth and human passions are touched with a certain largeness, sanity and attraction of form ”--Lord Morley

“ જે લેખમાં નીતિનાં સત્ય તત્ત્વ અને મનુષ્યના મનોભાવનું નિરૂપણ કંઈક ઉદાત્તતાથી અને ડહાપણથી આકર્ષક સ્વરૂપથી કયું હોય તે સર્વ પુસ્તકોથી સાહિત્ય અને છે, અને એવાં પુસ્તકો ઘણાં નથી હોતાં. ”—એડ્ મોક્લી.

“ Literature is a vital record of what men have thought and felt about those aspects of it which have the most immediate and enduring interest for all of us ”—Hudson.

“ માનવી જીવિતના નિકટ તથા નિત્ય સંબંધમાં આવેલી બાબતો વિશે માણસોએ જે કંઈ અનુભવ્યું છે, જે કંઈ વિચાર્યું છે, અને તેમને જે કંઈ લાગ્યું છે તે સર્વાંની માર્મિક નોંધ તે સાહિત્ય. ”—હુડ્સન.

‘ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા ’ (૧૧ મી આવૃત્તિમાં પ્રો. જૅમ્સ કેલી સાહિત્યની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે:—

“ Literature may stand for the best expression of the best thought reduced to writing. ”

‘ સાહિત્યનો અર્થ ઉત્તમ વિચારો ઉત્તમ ભાષામાં ઉતારેલા હોય તે લેખ છે. ’

“ સાહિત્યસંગીતકલાવિહીન:” (ભર્તૃહરિ) “સાહિત્યપાથોનિધિમન્યનોત્યં કર્ણમૃત રક્ષત મો કવીન્દ્રા:” (ગિદહણ)

એ ઉક્તિઓ ઉપરથી રા. રા. વાસુદેવ ગોવિંદ આપટે અનુમાન કરે છે કે પૂર્વે “ સાહિત્ય ” શબ્દનો અર્થ “ કાવ્ય ” થતો. પણ સાંપ્રત કાળમાં તે શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી છે એમ તેઓ સ્વીકારે છે. સહિતસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી તેઓ કહે છે કે અનેક વ્યક્તિના વિચારનું સંમેલન ભાષાદ્વારા ન્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. હિંતન સહ સહિતં તસ્ય ભાવઃ સાહિત્યમ્ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ કંટલાક કરે છે. તેમને મતે હિતકારક ઉક્તિઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય છે. આમાંની પહેલી વ્યુત્પત્તિ રા. રા. વાસુદેવ ગોવિંદ આપટે વધારે પ્રસંદ કરે છે, ‘પરંતુ, સાહિત્યથી હાલ શું વિવક્ષિત થાય તે નક્કી કરવામાં વ્યુત્પત્તિ આપણને ઝાઝી મદદ કરી શકે તેમ નથી. ઉપર જે વ્યુત્પત્તિઓ ઉતારી તે સંબંધમાં એટલું કહીશું કે “ સાહિત્ય ” શબ્દ વડે જે સમુદાય કહેવો ધારેલો છે તે લેખકોના

વિચાર કે ઉક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ વેખમા ગુણમપત્તિ આણનાર જ્ઞામય મામત્રીઓનો સમુદાય છે અન્યત્ર ઉત્તમ વેખમા એ મામત્રીઓનું આલુચ દોષ તેથી સમુદાયનો જ્ઞાન ચિત્ત આગળ સમેલ નિષ્ક્રિય રહે છે નથી, અમુક પક્ષિના કે અમુક નિયંત્રના લેખ અમુકિત કે વિચારમા યેનાની ટેવને વીધે “ સાહિત્ય ” ગણ્યમા યેઓનો અને વેખકોનો સમુદાય વિનશ્ચિત રહે કે “ સાહિત્ય ”ની ઉપર ઉતારેલી મર્મ વ્યાખ્યાઓમા એ વાત સ્પષ્ટ રીતે કહેલી છે કે વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમા જ્યાં ઉદ્ભવતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં “ સાહિત્ય ” ગણ્ય ઉત્પન્ન થાય આ રીતે “ ગિદ્યતાનાજા યેઓનો બહાર તે સાહિત્ય ” એ ઉપર કહેલી વ્યાખ્યા નિહોને માન્ય છે અને ગિદ્યતા હોય તે વિના સાહિત્યપદ ઉપપન્ન થાય નહિ, એમ કલિત થાય છે

આપણે મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરનાના પ્રયામનો છે “ સાહિત્ય ” શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટે જ મહત્ત્વ છે બાપાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળાયેલો છે બનેલા વિચાર તથા બનેલો પ્રયાસ એટલીજાને અન્યથાને થાય છે ઉત્તમ વેખ લખવામા રોનાયેનું મન પોતાના એ પ્રયામની માથે જ ઉત્તમ બાપા લખનાના પ્રયામમા રોધાય કે જેમ જિયા પ્રકાશની બાપા લખનાની શક્તિ વિના જિયા પ્રદારના લેખ લખી શકતા નથી બાપા ઉપરના કાળુ વિના વેખન ઉપર—વિચારપ્રદાશન ઉપર—કાળુ આવતો નથી, તેમ જિયા પ્રકાશના વેખ લખનાની સાથે જિયા પ્રદારની બાપા આપોઆપ લખાય છે, વેખની શક્તિ અને બાપાની શક્તિ સાથેમાથે પ્રવર્તે છે, કારણ કે વિચારની ઉત્કર્ષતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા બદ્ધશ્રુતપણાના સંસ્કાર સાથે મળી ઉદ્ગારમાર્ગ જોગ છે ત્યારે એ સંસ્કાર વિચારના પ્રમથનના બીમા રમૂ કરે છે અને બીમામા હપાર્થહપાદને એ ઉદ્ગાર બહાર પડે છે, અને તે બીમામા ત્રિપ્ત લેખકોની જે વાણી અતર્જીત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રમથે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે સિદ્ધ લેખકોની જે વાણી ચિત્તને ગ્રેવામા સદાયશ્રુત હોય કે તે વાણી પોતાનું મિદ્ય અગ્રપ્રકુલ પામી મર્મરૂપ પ્રત્યક્ષ મ્તેતા વિચારોમા બેસે છે બદ્ધશ્રુતપણાના મસ્તકથી ગદિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કર્ષતા અથવા વાગબોની તીવ્રતાને વચ મર્મરૂપ લખનાના પ્રયાસ

કરે ત્યારે વગરકેળવાએલા વિચારમાં રહેલી સંસ્કૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરે છે, અથવા તેમના ઉદ્ગાર અજ્ઞાન તથા ગ્રામ્યતાભરેલાં, અપરિપક્વ તથા ક્ષોરરૂપે અર્થાન્ અશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડે છે.

આ માટે, સાહિત્યના ઠારમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ક્રિમરા ઉપર રહેલા છે. અસંસ્કૃત વિચારોનો ઢગસો વાળીમય થાય તો પણ તેવા વિચારોની સંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી. 'લૉર્ડ મેલ્ડી' પ્રથમ સાહિત્યમાં કેળવાયા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ થઈ ત્યારે તેમના સાહિત્યસંસ્કારોએ તેમના રાજકીય વિચારોના આલેખનને સાહિત્યોચિત રૂપ આપ્યું, માત્ર વિચારોના કે લખાણોના બાહ્યરૂપથી એ રૂપ સિદ્ધ થયું ન હતું. મિ. લૉર્ડ જ્યૉર્જનાં ભાષણોનું બાહ્યરૂપ હોવા છતાં તેમાં સાહિત્યોચિતતા આવી નહિ: કારણ કે વિચારના ઉદ્ગારનું બાહ્યરૂપ છતાં સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં છપાયા ન હતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સાવચેતી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના ઢગલામાં બાહ્યરૂપ હોય છતાં તે બાહ્યરૂપ જાતે જ એ લખાણને સાહિત્યમાં જોડ્યું સ્થાન અપાવવા સમર્થ નથી. તે વિચારો પ્રગટ કરનારા અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી આરંભ થાય છે અને શિષ્ટતાથી ઉચ્ચ રૂપ બંધાય છે. એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં જોડ્યું સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યનો અપકર્ષ કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. કોઈ પણ મરાઠી મુપુસ્તક બિઘાડીને વાંચીશું તો લેખકની વિદ્વત્તા પ્રથમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વત્તા હાલ આદર્શરૂપે ગણાતી નથી એ શોચનીય છે. વર્તમાનપત્રોમાં વપરાતી શૈલી અને ભાષા તે સાહિત્ય માટે આદર્શભૂત થઈ શકે નહિ. મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વત્તાના સંસ્કાર સ્થળેસ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સ્થિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્ય પરિપદમાં વિદ્વતાભર્યા લેખ રજૂ થતા નથી તેથી રસિકતા અને વિદ્વતાનો શોખ જન્યૂત થવો જોઈએ. પણ વિવેચકોની વિવેચનપદ્ધતિ તે સર્વને રદ કરે છે. વર્તમાનપત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધોના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે

છે અને સાહિત્ય પરિપક્વતાને જ પ્રધાનતા આપે છે કોઈ નિબંધના બેખંડ વિષે આ વિવેચનમાં ચર્ચા કરનામાં આવે છે તો તેણે દર્શાવેલા વિચારોના સ્વરૂપ વિષે નહિ, પણ તેની ઓળખાની ગીત, તેના દીદાર અને તેની નાતજાત વિષે ચર્ચા કરનામાં આવે છે આ ગીતે નિદ્વિતાનું નાતાવગ્ણ બિલુ કરવામાં ઘર્ષસહાયતા થતી નથી, અને વિદ્વિતાનો વિષય ગૌણતા પામે છે સમગ્ર સાહિત્ય પરિપક્વતા ઓળખાનામાં નિદ્વિતામાં સ્થાનેનાગ બહુ યોગ્ય હોય છે, અને બદારની નાતોમાં તથા સમાજની ગોઠવણમાં સ્થાનેનાગ પણ હોય છે તેથી મુસન્નર અને શિષ્ટતા એક બીજામાં પડી જાય છે, અને તમાગ-ગીરો પ્રિય થઈ પડે એવી ધાધવ આગળ પડે છે વિદ્વાનોની વિદ્વિતાનો નિર્દર્શ આ રીતે મળત થતો નથી, અને બાપા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન જાડું ખેંચાતું નથી

એ ખરું છે કે નિદ્વિતાના પ્રયાસ બાધા સમર્પિત થઈ ગઈ નહિ પણ દરેક નિદ્વિતા પોતપોતાને ઇષ્ટ માર્ગે પ્રયાસ કરે તેથી સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય બાધા-ગણ, કોન, ગેરે કેટલા-વિષય એના છે કે જેમાં સદવ્યાપાર થઈ ગઈ પરંતુ નિસર્ગજકિતથી રચના ॥ મૌલિક પ્રથો તો દરેક પ્રયત્નર જાતે એ અને એના પ્રયોગણ ગયાય અને ઉત્તમ પકિતના ગયાય ત્યારે સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય એના પ્રથો ગયાના માટે ઘર્ષ યોગ્યના થઈ ગઈ નહિ નિદ્વિતાની પ્રયત્ન વૃત્તિ ઉપર જ આધાર મટે નિદ્વિતાનું નાતાવગ્ણ પરિપક્વ ઉત્પન્ન કરી ગઈ અને અમુક નિયમો તરુ લક્ષ્ય ખેંચી શકે, તથા સાહિત્યનું વલણ કેવું બધાય છે તે વિચારમાં જઈ સૂચનાઓ કરી નકે, એવી કેટલીક સૂચનાઓ આ પ્રસંગે અગ્રધાને નહિ થાય

પ્રાચીન મમયમાં કાવ્યમાહિત્ય અગ્રેસર પદની ધગવતુ આનું મારણ એ કે કે મનુષ્યજાતમાં પ્રથમ લાગણી થાય છે, પછી વિચાર થાય છે, આ દાન પણ કાવ્યમાહિત્યની પત્ની ધણી મોટી છે તે તરુ પ્રથમ લક્ષ્ય નહિ જઈ કાવ્યના સ્વરૂપ વિષે અને પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વિષે વિવેચન આ મમયમાં પ્રવૃત્ત નથી માત્ર કાવ્યમાહિત્ય ॥ કેટલાક અન્ય પ્રસંગે ધ્યાનમાં તેના યોગ્ય છે

પ્રથમ દર્શિતા મબામાં નાગી સબળાવવામાં આવતી તે મ્થનિ રહે ગઈ નથી, એટલું જ નહિ, પણ મ્થનિ મોટેથી નાચવાનો અથવા નાગી સબળાવવાનો અભ્યાસ મહુ ઓડા થઈ ગયો છે

અને દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ઘાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી શકે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઈ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ છંદો કે જેમાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ બનવા લાગ્યું છે. ઊર્મિ અનુસાર આંદોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેવી કવિતાના ગુંજનમાં તાલ અવશ્ય આવવાનો; અને આંદોલન મુખ્યવસ્થિત હશે ત્યાં તાલનો નિયમ યથાર્થ રીતે સચવાવાનો. પરંતુ તાલ સંબંધી જે શિથિલતા ઉદ્ભવ પામી છે તે સમજાવી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળવૃત્તની લઘુગુરુમાપવાળી તથા ચતિતા વિભાગવાળી રચનાની અશિથિલતા, જેવી ગુંજનની સુકરતા માટે આવશ્યક છે તેવી તાલની વ્યવસ્થા આવશ્યક નથી; અને પદ્યરચના મોટેથી બોલવાની ન હોય ત્યાં —તાલની અવ્યવસ્થા નહીં જાય તેમ હોય તેવે કેદાણે—તાલની ખામી ઉપર ધ્યાન ઓછું ખેંચાય એ સ્વાભાવિક છે. પણ જ્યાં માત્રામેળ છંદમાં તાલની ગોડવણુ ઉપર ચરણના અંધારણુનો આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નહીં શકે તેમ નથી. વળી જ્યાં ચરણનો અસુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવ્યાથી તાલ જળવાતો હોય તેવે કેદાણે મોટેથી બોલ્યા વિના છંદ રચનાર તાલ કરતાં લઘુગુરુ અક્ષરના નિયમ ઉપર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે. ઉદાહરણ:— હરિગીત છંદમાં દરેક ચરણમાં અઢાવીસ માત્રા આવે, છેવટે ગુરુ અક્ષર આવે, અને ‘ત્રીજી ઉપર પંછી ચતુર પર એમ આડે તાલ છે.’ તથા તાલમાં જગણુ ન આવે: એ કાંઈક સંકુલ નિયમને બદલે ‘ગાગા-લગા, ગાગાલગા’ ‘ગાગાલગા ગાગાલગા’ એ માપનો નિયમ સચવાય અને દરેક ‘ગાગાલગા’માં પાંચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પળાય તો તાલનો નિયમ આપોઆપ સચવાય, અને જેટલામી માત્રા ઉપર તાલ હોય તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મળીને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ આપોઆપ સચવાય, અને તાલ ન તૂટતાં ‘લાગે કવિતા લંગડી’ એ જોખમ ન રહે. પહેલાં જ્યારે પદ્યરચના મોટેથી બોલીને સંભળાવવાની પ્રથા હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળી માત્રામેળછંદની રચનામાં પદ્ય વિશેષ જોડાતાં, અને હવે જ્યારે પદ્ય-રચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ છે ત્યારે અક્ષરમેળવૃત્તની રચનાવાળાં પદ્ય વધારે જોડાય છે તેનું આ એક કારણ છે.

અનગમેળ દત્તમા લઘુગુરુઅપરની મર્યાદા સાચવ્યાથી પદ જોડાય છે
ઓ તાન આપોઆપ આની ગહે છે એવી રચનાગ્ને મુદ્રતા લાગે છે

આ મ મધમા એ લક્ષમા વેનાનું છે કે માનામેળગ્યના મળ
અનગમેળગ્યના ઉપરથી ઉદ્ભવેલી હોનાયી અને એક ગુરુ અક્ષરની
જે લઘુ અક્ષરથી દર્શાવનાની ગદ્યતા અથવા જે લઘુ માનાને જદ્દે
એક ગુરુ અક્ષર મૂડનાની ગદ્યતા ઉપયોગમા લેનાયાથી મનામેળરચનાને
અક્ષરમેળ દરનાની ગોઠવણ આ ગીતે ઉપયોગમા આની ગકે છે માટે
તેમ થતા દર્શતાવને આપોઆપ જળવાના દર્શ દ્વિતાને તાવ વિનાની
લગડી થતી અટકાવની એ સલાહભરેલું છે આ ગીતે દોહરને ' ગાગા
ગાગા ગાનગા, ગાગાગાગા ગાલ્લ ' એવું નિદ્ધે અપરમેળરૂપ આપી
ગડાય કે ત્યાં એક ગુરુ અક્ષરને જદ્દે તે જ કેડાણે જે લઘુ અક્ષર
આવે, અને અગિયારમી માનાને કેડાણે લઘુ અક્ષર આવે એવો નિયમ
રહે એવી ગોઠવણ દ્વાથી તાવ અક્ષરમેળરચનામા સહેવાઈથી મચ
નાનાનો અને પદગ્યનાને મુદ્રતા થનાનો સભવ છે

અત્યસ્ત, માનામેળ કે અક્ષરમેળ જન્મે પ્રદારના બ'વાનું વિનો
પદગ્યના થાય એ ઇષ્ટ નથી દ્વિતામા ગહેલા અ તક્ષાભ સાથે જે
આદોષન જોડાયેલું છે તે રદ થઈ શકે તેમ નથી, અને તે ગદ્દ કરતું
ઇષ્ટ નથી તે માટે તેમજ મુદ્રતા માટે આદોષનનાળી નાણી આન-
સ્થલ છે, અને આદોષન પિ ગળમા દર્શાવેલા ાદો તથા ાત્તોમા અથવા
ના યોજેલા હદોમા કે દત્તોમા ગદ્ય છે એ ધ્યાનમા રાખતું જોઈએ
એ આદોષનો માટે ગ્યનાત્રના નિયમોન્યાત હોના જોઈએ નિયમોનો
અભાવ હોય ત્યાં સુવ્યસ્થાનો અનાજ દગાની દૃષ્ટિ થાય છે, અને
પગિણામે અ તક્ષાભના આદોષન વગરની વાણી દ્વિતામા નભજે એમ
માન્યતા થાય છે, ઓ એ રીતે નિગ્ગસ નાકચો, દુચન, પ્રારતાવિદ
વચનો, શિખામણની નાતો, ગજેરે દ્વિત્વબીન ઉક્તિઓ દાબ્યપ્રદેશમા
દાખલ થનાતો દાવો કરે છે

આજથી ત્રીસ ચાળીસ નવ ઉપર ગુજગતી દ્વિતા રચનાર
વણાપરા શિક્ષકનર્ગના હતા, અને તે વેળા એ સર્વમાન્ય ગણાતું કે —

‘ પિ ગળ પાઠ પદ્યા વિના, કાબ્ય કરે કવિ કાય,

વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિગળ ન હોય

આ દ્રાગણથી મર્મ વેખડો પિ ગળનો અભ્યાસ કરતા અને
પિ ગળનું અનુસરણ કરના હવે પિ ગળનું અજ્ઞાન પ્રસર્યું છે, અને તેની

મર્યાદાના નિયમનો ભંગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે. માટે નિયમસર રચના વડે કવિતાના આંદોલન તથા સુંદરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપકર્ષ થયો છે; અને વિરસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિંગળનો અનાદર કર્યાથી ખૂબી આવી છે એમ મનાય છે. આને પરિણામે કાવ્યસાહિત્યમાં શિથિલતા વ્યાપી છે. મથાળે જે છંદનું નામ લખ્યું હોય તે છંદનું માપ રચનાનાં ચરણોમાં મળે નહિ; અને અનેક છંદોના કડકા ઢંગધડા વિના એકઠા કરેલા જેવામાં આવે, માપમાં લઘુ અક્ષર જેઠાં એ ત્યાં ગુરુ જેવામાં આવે, ગુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લઘુ માનવાનો હોય અને ઉદ્દિષ્ટ કરેલા છંદને બદલે તે છંદની ચાલ ગણવાની હોય, એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે જેવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર ઔચિત્યવાળા તથા રુચિકર હોવા જેઠાં એ એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતા જેડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આથી ક્ષતિ થાય છે. એ સામર્થ્ય જ્યારે યથાર્થ રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

હાલ પિંગળમાં જે અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ છંદો તથા વૃત્તો કહ્યાં છે તેટલાં જ શક્ય છે અને ઉચિત છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કવિઓ વખતોવખત વિષય અને વૃત્તિના પ્રવાહની અનુકૂળતા માટે નવા છંદો અને વૃત્તો યોજે છે એ સુવિદિત છે. હરિગીતમાંથી વિષમ હરિગીત અને ખંડ હરિગીત થયાં છે. મેઘદૂતના ભાષાંતર માટે મેઘ છંદ યોજાયો છે. ગુજરાતીમાં વીરરસ માટે યોગ્ય છંદ કે વૃત્ત નથી, એમ ઘણાને લાગ્યું છે. તે રસના કાવ્ય માટે રોળાવૃત્ત અથવા લાવણીનો ઉપયોગ ક્ષતેભમંદ થતો નથી એમ માલૂમ પડ્યું છે. કવિ નર્મદા-શંકરે આ માટે વીરવૃત્ત યોજેલું પણ તે પ્રચલિત થયું નથી. હાલના છંદ અને વૃત્તનો ઇતિહાસ જડે તો તે પણ કવિઓની રચનાની અનુકૂળતા માટે, અથવા કવિઓની કલ્પનાનું પૂર ઝીલી લેવા માટે યોજાયેલા અને ખીજા છંદોમાંથી નીકળેલા માલૂમ પડશે. પણ એ સર્વમાં અમુક રીતે નિયમ છે. આંદોલનનાં મોજાને તે અમુક રીતે અનુસરે છે, અને તાલની ગતિને અમુક રીતે સાચવે છે. અર્થાત્ આંદોલનની સુવ્યવસ્થા

વિનાના છદ કે દત્ત હોઈ ગત્તા નથી આ સર્વમા વક્તવ્ય એ છે કે આદોલનની સુવ્યવસ્થાને સાચવનાનું પ્રાપ્ત થયું છે ખીજી દાર્ઢ માધન એ સુવ્યવસ્થા માટે જડતુ હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવાનો વાગે નથી પરંતુ મનોભાનના જે આદોલનને લીધે તેની લલિત ગતિના બેડા મૂળમા છદ તથા દત્ત અતર્જીત ગ્લા છે તે આદોલન જદ અથવા દત્ત વિનાના ગદ્યમા મર્તિમત કરી ગનય તેમ નથી, એ મામાન્ય અનુભવ લક્ષમાથી ઢાઢી નાખવો ન જોઈએ છદ તથા વૃત્તના અભાનથી જે ન્યૂનતા ગ્હે છે તે જડના તથા દત્તના નિયમના ભૂગમા પણ રહેલી છે આદોલનની ગતિને તાત જાણે કે આધી ગખી ઉચ્ચાગણુની અમુક ઢાયમયાદામા સાચવે છે, અને ઢવ્ય મોટીથી જોલવાનું ન હોય ત્યારે પણ તાનની ઢાનમયાદા એની એ હોય છે એ મયાદા આપો-આપ જળનાય તે માટે ઉપર વ્યવસ્થા સચવી છે તેનો હેતુ એ નથી કે નાલનો અનાદર થાય, પણ તાલ રિપેની ઢર્ણુપરીક્ષા ન્યા મદ હોય ત્યા પણ તાનને નિયમ સચવાય એ હેતુ છે

નિયમો પાળ્યાથી ઢનિત્ત આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી ઢનિત્ત તો આમાનિક ગમ્તિથી આવે છે પરંતુ તેનો મર્તિમત આલિભાન દ્વિપિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળનાની જડ છે અનુભવીઓના લાગા અનુભવને પગિણામે નિયમો ઘડાય છે, તે માટે અનદારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મદત્ત આપ્યું છે અનદારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રમ-નિયમમા આરીઢ આમનોમા સચત્તમ એવ પ્રમાણમ્ ‘અહેન્ય જતોની પરીક્ષા એ જ પ્રમાણ છે’

ઢવ્યના ગાલ્ય રૂપમા હોય ન આવે એ માટે સહેન્ય જતોએ મુગવેના ઉપાય આ રીતે લખમા ગખરા આવસ્થા છે ‘ઢવ્યપ્રનાન’મા મમ્મટ ઢવ્યના ઉદભવ માટે આનમ્ય- રત્નુઓ ગણાવે છે કે —

શક્તિનિપુણતા લોક્ષાદ્યકવ્યાચરેષણાત્ ।

કાવ્યપદિલયામ્વાસ ઇતિ હેતુસ્તદુદમન ॥

“ ઢનિત્તમીજડપ નકિત, આનગ-ગમ નાન, નાન, ઢવ્ય નગેરના રિમર્ગનથી આવતી નિપુણતા, ઢવ્ય કવનાની અને મમ્મ નાની શક્તિનાગાના ઉપદેશથી થયેલો અભ્યાસ એ સર્વ ઢવ્યના ઉદભવમા કાગ્લુડપ છે ” (‘ઢાન્ય’મા નીચેના રિપયોના લક્ષણ ગાવનાગ પ્રયોગો અમાવેન થાય એમ મમ્મટ ને છે — ૧૬ વ્યાગ્લુ નામગા, ઢના, ઢમાર્થ-કામગોષ, નાથી, ઢોડા, ખ-અ, ઢત્યાદિ) એ

અંશે કાવ્યના કારણરૂપ એટલા માટે છે કે કવિત્વશક્તિ હોય ત્યાં પણ એ શક્તિના સ્ફુલિંગને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા તેના તિરોધાનને અટકાવનાર અભ્યાસ અને નિપુણતા આવશ્યક છે, અને જ્ઞાનના ભંડાર વિના તથા નિયમો વડે સિદ્ધ થતી સુવ્યવસ્થાની દરકાર વિના કુશળ કૃતિ થતી નથી. આ ધોરણો એકલા કાવ્યને જ નહિ, પણ સકળ સાહિત્યને લાગુ પડે છે. માત્ર “કાવ્ય” પદનો વિસ્તાર કરી તેને ઠેકાણે “ઉત્તમ લેખ” એ સમજવાનું છે, અને ‘કવિત્વખીજરૂપ શક્તિ’ એ ઠેકાણે, ‘લેખનશક્તિ’ એ પદ સમજવાનું છે.

કાવ્યસાહિત્યની શુદ્ધતા તથા તેના સામર્થ્ય માટે જે ચર્ચા કરવામાં આવી તે સામાન્ય સાહિત્યને પણ લાગુ પડશે. અભ્યાસ અગર બહુશ્રુતપણું સર્વ લેખ માટે પ્રથમ આવશ્યક છે તેમ ખીજત પ્રકારના સાહિત્યમાં વિચારશક્તિ, વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ, અને વિચાર-પ્રદર્શનમાં કલ્પનાની શક્તિ પ્રથમ આવશ્યક છે.

કાવ્યેતર સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથાને મુકીશું. નવલકથા કવિતા પેઠે કલ્પનાપ્રધાન છે. વાર્તાઓ પ્રથમ કાવ્યમાં કહેવાતી એ મૂળમાંથી નવલકથા નીકળી છે; અને મૂળના પ્રરોહતાં કેટલાંક લક્ષણ નવલકથાના અંગમાં હજી રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા રચનાર જૂના કવિ શામળભટ્ટની રચના કાવ્યમાં હતી. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનની શૈલી કાઈએ ગ્રહણ કરી હોય તો તે કવિ દલપતરામે (‘વેનચરિત્ર’માં) ગ્રહણ કરી છે તથા તેમાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. એ માર્ગે હાસ્યરસની તેમજ વીરરસની રચના થઈ શકે તેમ છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હાલના યુગમાં નવું થયેલું છે. ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી એ સાહિત્યનો આરંભ થયો છે. પ્રેમાનંદનાં “આખ્યાન” અને શામળભટ્ટની “વાર્તા”ની વસ્તુ અને આ નવલકથાસાહિત્યમાં ઉતાર્યાં નથી. હાલની ગુજરાતી નવલકથા અંગ્રેજી સાહિત્યમાંની “રોમેન્સ” અને “નોવેલ”ના નમૂનાના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. “રોમેન્સ”માંના અમાનુષ્ઠાના કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ ઐતિહાસિક કથાની રીત અદ્ભુત વૃત્તાંત દર્શાવવાનો “રોમેન્સ”નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના સાંસારિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જાહેર સવાલોની ચર્ચા એ “નોવેલ”ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં લેવામાં આવ્યા છે. કેટલીક

નિશિષ્ટ કૃતિઓ સિવાય નવલકથાસાહિત્યમાં એનિહાસિક અને ઓછો થયો છે, અને સાસાગિક અગ્ર વધ્યો છે નવલકથાસાહિત્યનો વિનાશ ગકિય છે અને આનંદ છે, પણ એ કાર્ય કરનારા લેખકોનું આહુત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી એતિહાસિક કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો બહેનો અભ્યાસ આનંદ છે, અને મામાગિક યોગજનના ચિત્ર માટે દરપનાશીયતાની આનંદતા છે, તથા મામારિક જીવનમાંથી નવલ-કથામાં દાખલ કરી કાયમ રાખવાના અસર ચૂટી કાઢવામાં નિપુણતા તથા તે ઉપર તત્ત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિ નાખવાની શક્તિ આનંદ છે એ સર્વમાં અદ્ભુતતા તથા ગુણ વસ્તુમંદતા અને ભારનામયતા આનંદ છે સામાગિક યોગજનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સ્વયં નાનો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરનાનો પ્રયાસ આવે તોઈએ, અને એ પ્રશ્નો ઉદ્ભવનાનો પ્રયાસ આવે તોઈએ અદ્ભુતતા માટે તે કહેવું તોઈએ કે ગુજરાતી પ્રજાની જીવનમાં અદ્ભુતતા ઝાઝી રહી નથી, અને હિંદુસ્તાનના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી મે એ- પ્રમગે દલા દતા તે વચનો અહીં ઉતારી કહીશું કે ' હિંદુ સ્તાનમાંથી જ ગયો દપાઈ ગયા છે પ્રાતો રચ્યેના યુદ્ધ બેધ થઈ ગયા છે, પગ રગ્તાની લાખી મુમાશરીઓ અને નાજીરાની પોરો નાખી થઈ ગઈ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રમગ રલા નથી, તેમજ સાહ્ય ખાતર અગણ્યા સમુદ્રોની મક્કર કરાને પ્રજાને દેન બધાઈ નથી, અને એ રીતે જીવનચર્યામાં અદ્ભુતતાના અગ આણી નકાય તેમ નથી " એટલીજ દરણ કહેના જેવું એ છે કે પ્રજામાં મમદિ રહી નથી તેથી મોજાખ, સુખોપબોગ કે જાહોજવાની નીચે અદ્ભુત પ્રમગો ઉત્પન્ન થવાનો અનકાગ નથી " પણ પ્રજાનું જીવન પ્રખળ બાનનાઓથી ધમનરા મારી ગયું છે રેવેથી, દપાવથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એ- નગર પેરે મકલ્પોની આપ લે થાય છે પ્રેમના અને ચાગિયપ્રભાવના અને- અનમર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં નવલકથાની અમાધાગ્ય મોદક્તા દર્શાવના માટે તોઈએ તેટલા પ્રમગ મજે તેમ છે, અને મિદ્ધિતા ચર્ચવા માટે તોઈએ તેટલી આમશી મજે તેમ છે " પરંતુ નવલ-કથા લખવાના ગોખરાળા લેખકોની શક્તિનો વ્યય મામિકોમાં અ પ પ્રમાણની અને દૂષી રગ્તુની નવલકથા લખવામાં થઈ જાય છે વિનાશી મ્યા લખવા નેટનો પ્રયામ કરવાની તથા દરપનાપ્રભાવ ગેડાવવાની શક્તિનાજો

નવલકથાલેખક વર્ગ હજી અંધારો નથી. “આપણા લેખકોની વૃત્તિ મીમાંસા તરફ જલદી વળી જાય છે, પરંતુ સંસારની અસારતાના અતિશય ચિંતનમાંથી ઘડીભર છૂટા થઈને પણ પાંડિત્યોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે, અને એ હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ તેમને માન્ય પડશે.” નાની નાની કથાઓ કરતાં વિસ્તારી નવલકથા રચવામાં પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે તથા અભ્યાસ વધારે કરવો પડે એ ખરું, પરંતુ પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ વિના બીજા વિષય પેઠે સાહિત્યમાં પણ સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. પ્રજા જે જીવન જીવે છે તેનું દર્શન નવલકથા વડે જ પ્રજા સમક્ષ આપેદ્ય બિંબ થઈ શકે તેમ છે અને એ રીતે પ્રજાને પોતાની દષ્ટિ અંતર તરફ વાળતાં શીખવાય તેમ છે; આવા પ્રયાસથી બીજાને અવાંતર લાભ એ થાય છે કે હાલની નવલકથાના સાહિત્યમાં જે નીરસતા અને અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ નવલકથાલેખક વર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ લુપ્ત થઈ જશે. નવલકથાલેખન એ મનોરંજક વિષય છે, અને મુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોમાં ઘણા તે હાથમાં લઈ શકે તેમ છે. તે કાર્ય માટે પ્રજામાં રુચિ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાં તે તો આ પરિપદ સરખી પ્રવૃત્તિથી થઈ શકે તેમ છે. લેખક વર્ગમાંથી જે મોટા ભાગ માસિકો માટે કાવ્યો લખવામાં તથા ટૂંકી વાર્તાઓ લખવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે લોકજીવનનું ચિત્ર આપી તેમાંથી મર્મ દર્શાવવાનું આ કાર્ય માથે લે તો સાહિત્યની તેમજ પ્રજાની ઘણી સેવા થાય.

નાટકમાં કાવ્ય અને નવલકથા અંતેનો અભાવેશ થાય છે. વિવિધ રસની નિષ્પત્તિના નાટકમાં પ્રસંગ આવી શકે છે તેમજ કથાની આવશ્યકતા તથા શક્યતા નાટકમાં સ્થળે સ્થળે ઉપસ્થિત થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં આવતાં મનોરંજક વર્ણન સંક્ષિપ્ત રસમય સારરૂપે નાટકમાં દાખલ થઈ શકે છે. હૃદયગ્રાહી વસ્તુસંકલનાનો નાટકમાં અવકાશ છે. સર્વત્ર કુશળ કળાવિધાન વિના લેખકને સિદ્ધિ મળતી નથી તે કારણથી અથવા વિસ્તારી રચના અમસાધ્ય હોવાના કારણથી હાલ નાટકરચના તરફ ઘણા થોડા લેખકોનું લક્ષ જાય છે. પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડ્યાં; પણ હાલ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. રંગભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ઘણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુ જૂજ

હોવાથી રંગભૂમિ માટે ખાસ ઉપયોગી થાય એના નાટકો લખનારનો
 'ર્ગ' ઉત્પન્ન થયો જે આ વર્ગને હાથે ઉત્તમ રચના થાય એ ગદ્ય
 નથી રંગભૂમિ ઉપરની પડદા તથા રોગનીની ગોઠવણો, ડસરતો,
 પ્રકાશ, તથા બીજી યુક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવી રચના રચના
 તરફ તેમની વૃત્તિ હોય છે ઉત્તમ વેખકોના નાટકોની રચના રંગ
 ભૂમિને અનુકૂળ હોવામા આવે એમ થવાને બદલે ઉત્તમ લેખકો
 રંગભૂમિની ઉપર હોયી યુક્તિઓને અનુકૂળ રચનાઓ કરે એમ
 ઘણીવાર બને જે સંગીતને રંગભૂમિ ઉપર નિશેષ મહત્ત્વ આપનામા
 આવે છે, તથા મર્ પાત્રો સર્ પ્રમ જે સંગીતમા જ ઉચ્ચારણ કરે,
 અને નાટક તેમ સંગીતનિદાનો એવ ('ઓપેરા') હોય એવી માંગતા
 થાય છે આને પગિણામે નાટકની કાવ્યમયતા ગોણુ થઈ જાય છે,
 અને રંગભૂમિ ઉપર કવિતા તથા અભિનય કળતા પડદા, દેખાન,
 ડસરતો, એ નગેરે યુક્તિઓ તથા સંગીત પ્રધાનપણુ પામે છે આ
 ગીતે નાટક તે કવિતા છે એ નાતનુ નિરમગણુ થાય છે, અને અભિ
 નયદ્વાન કવિતા દર્શાવનાને બદલે આજ્ઞા તથા યુક્તિઓ દ્વારા એ કાવ્ય
 થઈ શકે એમ માનનામા આવે જે નાટકકારની રમિત્વ ઇજ્ઞાને આવે
 મથાને પોપણુ મળનાનુ શન્ય હોતુ નથી આનો એ જ ઉપાય છે કે
 ગિટ વેખકો તરફથી નાટકો લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે બજ
 વનાની ગોઠવણુ શોખ ખાતર ભજનનાર ('અંબેચોર') નર્ગ તરફથી
 થાય આમ થાય તો જ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય
 ઉત્તમ પ્રનારના નાટકો રચાય અને પડદા, રોશની નગેરે દૃનિમ સામ-
 ગ્રીના માહુલ્ય વિના તે ભજવાય તથા જ્યા મનોભાવનો સંગીતમય
 આનિભાવ યથાયોગ્ય હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યા
 જ નાટકમા સંગીતનો પ્રયોગ થાય આવી અનુકૂળતા આવી મળે
 તો નાટકમાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનુ ગૌરવ
 મચનાય રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે,
 અને રંગભૂમિ રમિક્તતાને અનુકૂળ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પરિ-
 પૂર્ણ મામર્થ્યથી ઉદ્ભૂત થતુ નથી નાટક માટે જે નિશેષ પ્રતિભા
 આનમ્ય છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી જગતી નથી, પણ તેના આવિ-
 ભાવને જે દૃનિમ સામગ્રીઓનો અતરાય નડે છે તે દૂર દરનાથી ન્યા
 હોય ત્યા તેનો નિકાસ થાય એ શક્ય છે આ માટેની અભિલાષા પ્રગટ
 કરતા એ આજ્ઞા દર્શાવીશુ કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિ

ઓનો ઊંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને જનસ્વભાવપરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉદ્ભવ વડે પાત્રાલેખનની તથા વસ્તુ સંકલનની કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાનગીતના સામાન્ય પ્રસંગો ઊંડા હૃદયાન્વેષણ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપના નાટકસાહિત્યનો ધ્વનિ ગુજરાતીમાં આણવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે. પરંતુ, સર્વાનુભવરસિક કવિતાની ગદ્યતા ચચાર્થી રીતે દર્શાવનારું સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવનાં સૂક્ષ્મ મૃથક્ષરણ તથા અન્વેષણ કરનારાં નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતનાં મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્યો કેવી વૃત્તિમાં આવે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેવાં આચરણ આચરે છે, એ સૂક્ષ્મ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખીસે નહિ ત્યાં સુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને એવા સામર્થ્યનો ઉદ્ધાસ થતાં પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચનામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટક સાહિત્યનો ઉદ્ભવ શક્ય નથી.

નિબંધનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો. તે પછી નિબંધનું સાહિત્ય કંઈકે આગળ વધ્યું છે. પરંતુ જેવી સુદૃઢ, સુઘટિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી બંધાયું નથી.

પ્રૌઢ, સુંદર ગદ્યશૈલી માટે ઇતિહાસના બહોળા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જાગ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાંચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફેલાવો પામ્યું નથી. ઇતિહાસના સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રનો સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ બેદરકારી શોચનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સારુ કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ માટે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. એ શોધખોળ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આવશ્યથી આપણે અનૈતિહાસિકતામાં બંધાઈ રહીએ છીએ. જે પ્રજાત્વની ભાવના દેશમાં સ્ફુરાયમાન થઈ રહી છે તે પણ

ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી ખીજાઓના લખેલા ઇતિ-
હાસોના ભાષાતરનડે આપણે ચતારી લઈએ અને તેમાંથી ઇતિહા-
સની સામગ્રી વીણી કાઢી સતોપ માનીએ, એ આપણી આકાંક્ષાનું
અંપ પ્રમાણ દર્શાવે છે માત્ર નિગાળોમાં સીખનાના શાળોપયોગી
અને બાળોપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું ઈર્ષ બહુ મહત્ત્વ નથી
આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર
આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખના જોઈએ આપણા ઇતિહા-
સના માધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવા જોઈએ આપણા પ્રજા
જીવનની જૂના ઢાળની હકીકત આપણે ચતાર્ય રીતે ચીતરવી જોઈએ
એટલું જ નહિ, પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે
આગળ પગલા ભરી ખીજા દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ
કરી જઈએ આપણા દેશના મહાન સૌપુત્રોની જીવનકથામાં રહેલું
પ્રજ્વલન આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહિ તો એ કાર્ય ખીજા કોણ કરશે ?
હિંદુસ્તાનની પ્રજામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ મદ છે એમ કહેવામાં આવ્યું
છે તેનો નહિયો ધણા પ્રાતોએ ઇતિહાસના પ્રથો ગ્થી આપ્યો છે,
પણ ગુજરાતમાં એના પ્રયત્ન થનાના ચિહ્ન જણાતા નથી ઇતિહાસ
રચનામાં માત્ર તત્કારીખ આપનાનું નથી હોતું, પણ ગજકીય ક્રાંતિ
સમાજજીવનની ઘટના તથા ભાષાનો ક્રમ મૂળમાંથી દર્શાવનાના હોય
છે, અને તેમાંથી ફલિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન મૂલ્યવાન હોય છે એકાંકે
કહે છે તેમ ઇતિહાસમાં રખિતા આવે છે તેમ જ શીલમુશી આવે
છે, વિગિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામનાળા બનાવોના નર્ણ
નમાં ગસિલતા ઉદ્ભૂત કરનારો પ્રસંગ હોય છે અને બનાવોના અને
તેમના વારણે તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમીમાસાનો પ્રસંગ
આવે છે જનમમાનમાં પ્રવર્તેના રિવાજ, પ્રજાનું સાહિત્ય, દેશમાં
કેનાયેના ધર્મ, દેશની કારીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર
દાદનામાં કંપનાચ્યાપાગની મદાયનાથી સીખાયેના દષ્ટિમિદુઓને
એકત્રિત કરી જનાય છે આ મર્વ કાય ગબીગતાથી કરવાનું માથે
તેનાગ ઇતિહાસેખકો ઉજ્જન થાય ત્યાર ઉચ્ચ પ્રમાણનું ગદ્ય ભાષામાં
લખાય અને ઉત્તમ ગૈનીનો બહાર બગાય

અર્થશાસ્ત્ર, રમાનનાશ્ર ગગનીતિ શાસ્ત્ર, એ નોર નિયોગ
માદિય નુ રગની ભાષામાં છ જ નહિ એ ખાટ ચાન પાય ભાસા-
નગથી પુગાય તેમ નથી. એ ગાનશ્રા અબ્યાત્તમાં નિપુણ પડિતો

તરફથી નવા મૌલિક ('ઓરિજનલ') ગ્રંથો એ વિષયના રચાય ત્યારે એ સંબંધી સાહિત્ય થવા માંડે અને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની વૃત્તિ થવા માંડે. જાહેરજીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની છૂટક ઉપલક્ષિયા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ, પરંતુ આ વિષયોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન નથી. એ વિષયોના નાના નિબંધ હજી લખાવા માંડ્યા નથી તો વિસ્તારી પરીક્ષાવાળા ગ્રંથો—શ્રમસાધ્ય ગ્રંથો—લખાવાની હાલ શી રીતે આશા રાખી શકીએ ! આપણે આ પ્રવૃત્તિથી સર્વથા વિમુક્ત છીએ એટલું કબૂલ કરી આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રંથો લખાશે એવી આશા રાખવામાં જ હાલ તો સંતોષ માની શકાશે.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો ઉપર પ્રૌઢ ગ્રંથો લખાય; માત્ર નવારીખના ઇતિહાસ સંબંધી નહિ, પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, ભાષાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના ગ્રંથો લખાય—તે વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી વળનારું થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંબંધી, નીતિમીમાંસા સંબંધી, અને તત્ત્વચિંતન સંબંધી મૌલિક ગ્રંથોની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષયમાં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી સામાન્ય નિર્વેદ-વૃત્તિમાં પડી જઈએ, અને “સંસાર માયા છે,” “નસીબ બળવાન છે,” એવાં નિર્જીવ વાક્યોની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચાઈ જઈએ તો આ વિષયોમાં કંઈ મીમાંસા થાય નહિ અને નવું સાહિત્ય રચાય નહિ આપણે હિમ્મતથી એ ભયની સામે થઈ શકીએ, અને જીવન જીવવાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ, અને જેટલા ગર્ત આવે તેટલાની પાર જઈ શકીએ, એટલી સચળ દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ ત્યાં સુધી આપણે ઉત્કર્ષને માર્ગે ક્રમણ કરી શકીએ એમ નથી. એ લક્ષમાં રાખીશું તો નિરાશાવાદમાં ડૂબી જતા બચીશું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ, એ વિષયના ગ્રંથો માત્ર આજોપયોગી કે શાજોપયોગી નહિ તેમ જ ભાષાંતરમય નહિ પણ મૌલિક કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિ-

ત્ય હજી થતા માડ્યુ નથી, પગુ, તે થતા માડશે ત્યારે આપણામા જનગતિ આવી છે એવી ખાતરી થશે પડિતો આ સબની વિચાર કરતા માડશે ત્યાર પછી તેમના નિચારનું સાહિત્ય લખાશે

ગુજરાતી ભાષાનો નિતારી કોરા રચવાની પદ્ધતિ આનંદચંદ્રા સર્વમાન્ય છે, છતાં એ કામ હજી અધૂરું છે નર્મદાકાંડે એકદને હાથે એ નિપયમા ભાગે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી બીજા કોઈએ એ કામ વણા નખત સુધી ઉપાડી લીધું નહિ એ ખેદજનક છે. ગ રા લ'નુભાઈ ગોડળદાસ પટેને અને ગ રા જીવનલાલ અમરશીએ એ પ્રેરણે ગુજરાતી કોરા બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત નર્મદાકાંડે મોમાઈડીનો મહાન પ્રયામ હજી ચાલુ છે અધૂરી સામગ્રીના કાગથી હવે ચાલે તેમ નથી અનેક વિદ્વાનો તરફથી જનતજ્ઞતાના કાગ ચલાશે ત્યારે આ મોટું કાર્ય આગળ વધશે ગુજરાતના જુદા જુદા મથળોના અને જુદા જુદા ધધાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિ સાથેનો તથા શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનાર ઉતારા સાથેનો મચિત્ર કાગ રચાય, અને સમૃત, રાગ્મી, ગગાળી, હિંદી, મગરી, વગેરે ભાષાઓમાના સમાનાર્થ શબ્દો તેમા દર્શાવનામા આવે એ કાર્ય હવે થોડા સમયમા મિલ્લ થશે એમ ઢહીએ તો આપણે અત્યાશાન્વિત ગણાઈશું નહિ

હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાંતોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વિશેનો પરિચય મેળવ્યા નિના વ્યક્તિની ટૂંકણણી અવગી ગ્હે છ એ જાન ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બીજા પ્રાંતોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઈ ગકે તેમ છે એ માહાત્મકાર થશે ગુજરાતી ભાષામા પુસ્તકો વખારા માડ્યા તે પહેલાં હિંદુસ્તાનના ગીજન પ્રાંતોની પેરે ગુજરાતમા પણ વિદ્વાનો નજર ભાષામા પુસ્તક લખના એ પ્રયા હવે જતી ગ્દી છે પણ નજરભાષાથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પડેલા સરનાર ૧૭ નાયમ છ એ લખમા નના નજરભાષાનો આે તે પછી થયેની હિંદી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બધાનું સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ સમજવા માટે આે આનંદચંદ્ર છે તેમા માહાત્મકાર ત્યાર થશે આથી મર્નિ એક દગ્તે મગરી ભાષા ગુજરાતી ભાષા માટે સર્વમા આવી છે ગુજરાતમા પેશાનુ ના ત્ય ન્તુ તે દગ્ત્યાન ઘણા મગરી રાગ્દા માધાન્ય વ્યવહારમા અને ખાન

કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા. અને વડોદરામાં ગાયક-વાડનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હિંદી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે અંગાળી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાચકોને વિશેષ થવા લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ સ્થિતિને ક્ષીણે ઉપયોગી છે. તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લોકોની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાંતનાં સુગ જનોએ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ઘણા વાકેફગાર રહે, અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહિ. એ કારણથી પણ એ જરૂરનું છે કે હિંદુસ્તાનમાં જોવાની મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઈએ.

ગદ્યસાહિત્યમાં કયા કયા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવા જોઈએ તે વિષે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. પરંતુ, પદ્યસાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી; આનું કારણ ગુગમ છે. પદ્યસાહિત્યમાં મુખ્ય ભાગ તે કવિતા છે. અને કવિતામાં લાગણી અને ભાવના આધિભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, વગેરે રચવામાં આવતાં, પણ તે સમય હવે ગયો છે. સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમાં રચાતા નથી.

“ ઇરાન, હિંદુસ્તાન ને, સિયામ, અર્જંસ્તાન;

બ્રહ્મ, ચીન, જાપાન ને રશિયા, તુર્કસ્તાન. ”

“ કહું મરાઠારાય, શિવાજી ને સંભાજી;

વળતા રાજરામ, પછીયી થયો શિવાજી. ”

“ એ. ખી. સી. ડી. ઈ એફ. જી. એચ. આઇ. જે. જી. જી.

કે. એલ. ને એમ. પછી, એન. ઓ. પી. ક્યુ. આર્. આર્.

આર. એસ. ડી. યુ. વી. ને, ડબલ્યુ. વળતી એક્ષ;

વાઇ, ઝેડ, મૂળક્ષરો, અંગ્રેજી આ ચેખ. ”

એવી રચના હવે પદ્યમાં થતી નથી. તેમ જ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને તત્ત્વચિંતનનાં પદ્ય અલ્પ રચાતાં નથી. કવિતાનો પ્રધાન હેતુ તે આનંદ છે, અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષક પેઠે કે ભાષણકર્તા પેઠે બોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ અલ્પ સર્વત્ર સ્વીકાર થયો છે.

જે જાણુ વાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં જિભા નવ રહીએ;

ફકારા વિણ વાત ન કરીએ, ઇચ્છા વિણ નવ જમીએ જરે.

એના ઉપદેશના પદો હવે બહુધા ગયાતા નથી તત્તરચિત્તન અમર્તકેપે
હજી પદ્યમા લખાય છે, પરંતુ દ્વિતીયા લાગણી એ બાનનુ પ્રાધા
ન્ય હોવુ જોઈએ એ બાનના મર્માન્ન થાય ૭ એમ જણાય ૮
લાગણી અને બાન એ દ્વિતી મન્યબૂ ભર્મિતો વિષય છે તેથી દ્વિ
તામા શુ લખાવુ જોઈએ તેનુ વિવેચન થઈ ગઈ તેમ નથી કયા
નિયમે કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલે જ નિદેશ થઈ ગઈ એમ છે
આ સબધમા અહીં એટલુ જ કહીશુ કે વીરગસ દ્વિતામા દાખન
કરવા જે પ્રયામ નમદાગ કરે ડરેલા તે તેમના પછી ભીમરામ ભોળા
નાથ તથા હરિલાલ હર્ષદરાય નુન સિનાય ખીજા કાઈએ કર્યા નથી
તેથી ગુજરાતી સાહ્યસાહિત્યમા વીરગરાની અપેક્ષા છે, અને તે ગસ
પણ ખીજાવે જોઈએ, એટલુ ઠહેલુ અપ્રાસંગિક નથી

વીરગસ સાથે દેશભક્તિના કાવ્યો પણ નર્મદાશ કરે અને ભીમ-
રામ ભોળાનાથે તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ખુવે લખેલા તે પણ કવિ
નર્ગની દષ્ટિ આગળ રજૂ કરીશુ કે એ વિષેની નિસ્મૃતિ ન થાય

સાહિત્યમા જેનો સમાવેશ થઈ ગઈ એવા અનેક વિષયો ગણા-
વતા સર્વ નિયોના સાહિત્યને નિયત્રિત કરનાગ તથા યોગ્ય મર્યા-
દામા રાખનારા વિવેચનસાહિત્યની ગણના કરવાનુ શુધી જવુ ન
જોઈએ વિવેચનની કસોટીમા સમસ્ત સાહિત્ય જરૂર મુકાવુ જોઈએ
તે નિના મથોનુ યથાયોગ્ય મત્ત થઈ રાગતુ નથી કવિ કાળિદાસ
કહે છે તેમ—

હેતુ સરક્ષયતે હ્યમૌ વિશુદ્ધિ ડ્યામિકાપિ વા ।

સુવર્ણને અગ્નિમા નાખ્યા નિના જણાવુ નથી કે તેમા શુદ્ધતા
કેટલી જે અને બેગને લીધે થયેલી કાળાશ કેટલી છે

દોષઉદ્ગર્હન એ વિવેચનનુ કાર્ય નથી, પરંતુ કૃતિમાના ગુણ
અને દોષ શુદ્ધ પાડવા કૃતિમા ક્યા ગુણ છે અને ક્યા દોષ છે તેને
ખોળી ઢાઢી રજૂ કરવા, કૃતિની ખુબીઓ તેમજ ખામીઓ દર્શા-
વવી, અને કૃતિનુ સમસ્ત મત્તપ લક્ષમા લઈ તેની તુલના કરવી, એ
વિવેચનનુ કાર્ય છે આના વિવેચનસાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામા ખોટ
જે તેનુ કારણ કે વાચકોના તેમજ લેખકોના લક્ષમા વિવેચનનુ મદત્ત
બેનર્થુ નથી મથોની યથાયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ
છે તેમ જ વાચકોને લાભપ્રદ છે એવી તુલના વિના સાહિત્યમા
સુગતતા આપતી નથી, પોતાની કૃતિની દિમત લખકોને મમજતી

નથી, તેમ જ લેખકોની કૃતિઓની કિંમત શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાંચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. એ પ્રશંસાનાં વચન અને એ દોષ-દર્શનનાં વચન કહ્યાથી એ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. વિવેચક પોતે બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. અને પોતાના અભ્યાસનો લાભ વાંચકોને મળે એવી રીતે તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. વિવેચનસાહિત્યના સુપ્રખ્યાત વર્તમાન ઇતિહાસલેખક તથા સાહિત્યપરીક્ષાના ધારણે પ્રવીણ લેખક મિ. જ્યોર્જ સેઇન્ટ્સગરી વિવેચકની યોગ્યતા માટે આ પ્રમાણે માર્ગ દર્શાવે છે.

“ સૌથી પહેલો અને મહાન નિયમ એ છે કે વિવેચકે વાંચવું જોઈએ, અને બીજી શકે ત્યાં સુધી બધું વાંચવું જોઈએ. વિવેચક જો કોઈ સમયનું સાહિત્ય વાંચવાનું મૂકી દે, ગમે એટલા નાના પણ વાસ્તવિક મહત્ત્વના કોઈ લેખકની કૃતિઓ વાંચવાનું મૂકી દે તો તે વિવેચક પોતાનું દ્રષ્ટિબિંદુ સુસ્થતામાંથી ખસેડી દે એ જોખમ રહે છે. બીજા સાહિત્યની ગણના કરવાનું વિવેચક ધ્યાનમાં ન રાખે તો તે તેની સ્થિતિ એવા જ જોખમમાં આવેલી થાય. વળી વિવેચકે નિરંતર પુસ્તકો, લેખકો અને સાહિત્યની સરખામણી કરવી જોઈએ કે એ સર્વમાં શો તફાવત છે તે તે જોઈ શકે. પણ કોઈમાં બીજાના અંશ નથી માટે તેની તરફ અરુચિ થાય એ હેતુથી એ કાર્ય તેણે કરવું ન જોઈએ, અને વળી કોઈ પુસ્તક જોયા સિવાય તેમાં શું આપવું જોઈએ એનો ખ્યાલ તેણે બનતાં સુધી મનમાં બાધવો ન જોઈએ. અર્થાત્ જે પટ ઉપર તે છબી પાડે તે બને તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરવો જોઈએ, અને રેખાઓની યથાસ્થિત મૂર્તિ તેમાં પ્રગટે એવી તૈયારી તેણે કરવી જોઈએ, પણ તે સાથે એ સંભાળ પણ બારીક રીતે લેવી જોઈએ કે પટમાં સૂક્ષ્મતમ પણ રેખા, છાયા કે ડાઘનો અપરાધ ન નડે અને પાડવાની છબીનું રૂપ આંખમાં આંખ પ્રમાણમાં બદલાય નહિ. ” (‘ હિસ્ટરી ઓફ ક્રીટીસીઝમ ’)

અંતરની પરીક્ષા સંબંધમાં “ નિયમો ” અને “ સિદ્ધાંતો ” એવો ભેદ કરવામાં આવે છે. “ નિયમો ” વસ્તુ, હંદ, ભાષા અને શૈલી જેવી આછા મહત્ત્વની બાબતો વિષે હોય છે અને “ સિદ્ધાંતો ” સુદાની બાબતો વિષે હોય છે. એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારના મન ઉપર કેવી અસર થાય છે, તથા તેની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્તેજિત

વાય છે એ પરીક્ષા સિદ્ધાંતો વિશેની છે વિવેચનમાં “નિયમ” ગૌણ છે એ “સિદ્ધાંતો” મુખ્ય છે તથા વિચારમાં એના યોગ્ય છે, એમ કેટલાકનું કહેવું છે નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે, પણ જ્ઞાનાનું મહત્તાના તેનું મહત્ત્વ બદલાય છે પરંતુ સિદ્ધાંતો મનુષ્યના મનને લગતા પેલાથી સર્વકાળમાં એના એ ગદે છે, એમ કેટલાકનું માનનું છે નિયમોને લઈ ઉપગત મહત્ત્વ આપવાથી વિવેચન કૃત્રિમ થઈ જાય છે, એ ખરું છે પરંતુ નિયમો પણ રમિસતાના કોઈ ધોરણો ઉપર ચલાવેલા હોય છે, અને જ્યાં જ્યાં રમિસો બદલાય, પરંતુ રમિસતાનું ધોરણ બદલાય નહિ, એ લક્ષમાં લેતા નિયમો કેટલા અનગપતાપાત્ર છે એમ નહીં જાણે નહિ અનગપ, નિયમોને અનગપ જાણી ગેરે ન લેઈએ, પરંતુ નિયમોમાં ગેરે લાઈ જ્યાં જ્યાં ગપ્તુ લેઈએ ઉપદેશો, કોઈ જાણ કે વિચારની પુનરુત્થિ ન થવી લેઈએ એવો નિયમ છે પરંતુ કેટલા પ્રમજે જાણ તથા વિચારની પુનરુત્થિ મળતી ગદે છે, એ તે પુનરુત્થિ વિના ન્ય નના જાણ છે આના પ્રમજમાં નિર્ણય-જાણ એ ૧ ૨ બીજા જાણ કે વિચારની ખામીને તોરે અથવા વિનાશરૂપે પુનરુત્થિ થતા ન લેઈએ એટલે અગે એ નિયમ માન્ય રાખવા લેગ ૩ રમિ સતાના યોગ્યતા જી મેને યોગ્યતા એ અગ્યાત્મ જ્ઞાની મનને દેવ પડે એ તુરના જ્ઞાનામાં મન ક્રમાય એ નિયમોની મોટી મિમ્મ છે વિવેચન નિયમોથી માલિનગાન પેલા લેઈએ, પણ નિયમોનો ક્યા ઉપયોગ કરે એ ક્યા ન કરે એ વિધોગ્યા જ્ઞાની વિવેચનમાં શક્તિ દોવી લેઈએ, અને અનુમત્તથી કૃતિમાં મત્ત આપતું નથી એ મોટો વાત જી જાણ લેઈએ મત્ત તે જાણના મનમાં ગે ૪ બાવના રડ સિદ્ધ થાય છે પણ બાવનાનો પ્રમાર ઉત્તર દોષ તથા નિયમોમાં કદે તો મનિસો વિરાધી માર્ગ મત્ત થતો નહીં તથા નિયમોમાં પન્દિતાય મદદ તથા જી ગદે છે એ મનોવ્યાપાર બધી જાણ ન લેઈએ

જી મદદમાં લેવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તેનું જાણ-જાણ છે એ જાણ જ પ્રમિત ૬ જાણી જીવ તે એટલો જીવ પ્રમાર નહીં પરંતુ જાણ-જાણ પ્રમિત ૬ જાણી જીવ એ જાણના ક્યા, પન્દિતાય છે, એ જાણ ૧ જાણ અન્નિત ૨, ૫ તે જાણ ૧૨ જાણ ૧૩

શકતી નથી. આ રીતનો ખડોજો અર્થ કોનાં ખંડોએ એ ધારણુ ગ્રહણુ કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે સિવાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ શકે નહિ, તથા જ્યાં રીતિમાં ન્યૂતના હોય ત્યાં વિચારમાં અને સદ્સક્ષણમાં ન્યૂતના હોવી જોઈએ.

વિવેચનના સ્વરૂપ અને હેતુ વિંગ આમ કાંઈક દિગ્દર્શન કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનસંપત્તિ કેટલી છે તે વિચારમાં લઈશું. નવલરામે વિવેચનસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું ત્યાર પછી તે બંધાયું. પરંતુ હાલ વિવેચનસાહિત્ય બહુધા દેખા દેતું નથી. એક વેળા એવો સમય હતો કે માસિક અને ત્રિમાસિક પત્રો વિવેચનદ્રાર્ય એ પોતાની ફરજ ગણતાં; અને એ રીતે કેટલુંક વિવેચનદ્રાર્ય થયું છે. પરંતુ એ માર્ગનું પણ ઝાઝું અનુસરણ હવે થતું નથી. આનું કારણ જોળતાં કદાચ એ કલ્પના થશે કે ગુજરાતના લેખકોને વિવેચનની બહુ કદર નથી. પરંતુ આ વિચાર એક પક્ષે જ ખરો છે. પ્રશંસામય વિવેચનની ઘણી કદર થાય છે તે પુસ્તકો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ પ્રશંસામય અભિપ્રાય) માટે ઘણી માગણીઓ થાય છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશંસામય વિવેચન માટે સાધારણ રીતે ઉત્તુક્તા પ્રવર્તમાન છે. પણ અપ્રશંસામય વિવેચન તરફ અણુગમે સાધારણ છે; અને માત્ર લેખકો આ નિર્ણયતાને વશ છે એમ નથી, પણ વાચકવર્ગમાં જે લેખક તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેનાં હૃદયાર વખાણુ વાચકોને પસંદ પડે છે, અને તેના દોષ અથવા ન્યૂતતા દર્શાવનાર ટીકા તરફ વાચકવર્ગને બેદરકારી હોય છે. વાચકવર્ગની નિર્મયોદ પ્રશંસાની અસર લેખકો ઉપર પણ થાય છે અને માત્ર પોતાની પ્રશંસા હોય એવાં વિવેચનની તેઓ આશા રાખે છે, અને લેખકની કૃતિમાં રહેલ દોષ દર્શાવ્યા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન કરે છે એમ વાચકવર્ગ માને છે, અને તેને લીધે લેખકવર્ગ પણ એવી માન્યતાની ભૂલમાં પડે છે. આનું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, કોમ, કે જાતિ લેખનકળામાં પછાત હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ પણ ગુણ જ દર્શાવવા એ એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એવા લેખકોને સુરથ માર્ગે મૂકવા સારુ તેમની કૃતિની યથાર્થ પરીક્ષા કરવી જોઈએ; અને એ જ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખરો માર્ગ છે એ મોટી વાત ધણી વેળા ધ્યાનમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવા તેનો

અર્થ એ નથી કે વેખડ દુષ્ટ છે અથવા મર્ખ છે એમ કહેવું, પણ જ્યાં ગુણ હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરના નહિ એ જેમ વિવેચનના કાર્યમાં અયોગ્ય છે, તેમ દોષને દોષ રૂપે પ્રકટ કરના નહિ, દોષ ઉપર ધ્યાન ખેંચવું નહિ એ પણ અયોગ્ય છે, અને લેખકોના દોષનું દર્શન સહન કરનારી રાચકનર્ગમાં તેમ જ લેખકનર્ગમાં શક્તિ આનશે નહિ ત્યાં સુધી વિવેચનસાહિત્ય સુદૃઢતાથી બધાશે નહિ જેમ દોષદર્શન હૃદયાર જવું જોઈએ નહિ તેમ ગુણદર્શન પણ હૃદયાર જવું જોઈએ નહિ ગુણ હોય ત્યાં તેના કથન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું મમતોલપણ ખોઈ ખેંચે અને લેખકની અત્યુક્તિભરેલી પ્રશંસા કરે તેથી પણ મર્યાદાના અવધિનો ભંગ થાય છે અને વિવેચકની કિંમત નષ્ટ થાય છે હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા આ રીતે સમતોલ-પણા વગરની થાય છે એથી યથાર્થ વિવેચનસાહિત્યની પ્રભા કિંમત નથી યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ ક્ષોડીમાં ઊતરી શકતી નથી અને સુનર્ણને અગ્નિમાં નાખી કરનાની અથવારની પરીક્ષા, જે ઢાળિ દામે આવશ્યક હતી છે, તેનો અમલ થતો નથી ત્રૈમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન મળે છે જે ખાસ કરીને છે તે અદા કરવાને તેઓ ચૂકે નહિ, અને ગુણદોષનું કથન નિષ્પક્ષપાત રીતે તથા દુરાળતાથી તેઓ કરશે, અને અતિપ્રશંસાના અથવા દોષદૃષ્ટિના ભ્રમમાં ન પડના તેઓ વિવેચક તથા હૃદયપણથી અથવા પરીક્ષા કરીને આ રીતે વિવેચનસાહિત્ય ગાંધનામાં સદાયભૂત થશે એવી આશા રાખીશ.

માસિક પત્રો અને ત્રિમાસિક પત્રો વિષે દરેકા ઉત્તેજથી એ પત્રોના નિકામ વિશે મૂલ્યન કરનારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે મદ્દગત હાથ મહમદ અનારખિયાએ ઉચ્ચ પ્રનાગ્નું સચિત માસિક કાદી જે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે માર્ગનું અનુમગ્નું હથ મુધી આવું છે એ આનંદન છે માસિકમાં અને ત્રૈમાસિકમાં વાર્તા તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખો મમાવેલા થયો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રનાગ્ની થવી જોઈએ એટલું કહીશું તો બસ છે.

ગુજરાતી ભાષા જોનાર વિવિધ કોમો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉમતિના કાર્યમાં મામેન થના ઇનેગર છે એ સતોષગન છે જૈન, પાગલી, મુસનમાન, મર્મ કોમો સાહિત્યગનામાં પોતાનું સાહિત્ય રજૂ

કરે છે, અને એ સર્વના સંગિલનથી ગુજરાતના વિસ્તાર તથા મહત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક સાવચેતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે; અને તે એ છે કે જુદી જુદી કોમો વચ્ચેનો ભેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી કાપળનું ઐક્ય આગળ કરવું જોઈએ. આ માટે જ્યાં ધર્મનો ભેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કોમના ધર્મનું સાહિત્ય બાબતે ઉપર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કોમોનો રસ પડે તેમ હોય તેને પ્રધાનપણ આપવું જોઈએ. દરેક કોમોના લેખકોએ પોતાની કોમના સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકને રુચિ ઉત્પન્ન કરનારા અંશે કયા કયા છે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. જે કોમના લેખકોની સાહિત્યસેવા સામાન્ય ગુજરાતી વાચક-વર્ગની દષ્ટિ આગળ રજૂ કરવા જેવી હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણદોષ આગળ પાડવા એ તે કોમના લેખકોની ફરજ છે. એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા ઉપર ભાર મૂકવો ન જોઈએ, પણ કૃતિની વિશેષતા આગળ કરવી જોઈએ. જૈન તથા મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોએ પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષા કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. હાલની ગુજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી જૈન લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં હાજર થયા છે, અને ગુજરાતી ભાષા તે પોતાની ભાષા છે એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમની એ સેવા માટે ગુજરાત ઋણી છે. એ સેવા તેઓ ચાલુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશા રાખે છે.

મુસલમાન લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, અને ગુજરાતી ભાષા છે તેવી જ ઉપયોગમાં લેવા પ્રવૃત્તિ કરી છે. મિ. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજિયાણીનાં પુસ્તકો તથા “હઝરતઅલી (અ. સ.) નાં બોધવચનો” એ નામનું પુસ્તક નવસારી-નિવાસી પીરજીદા સૈયદ સદરૂદીન હાસમશા દરગાવાળા તરફથી થોડા વખત ઉપર પ્રકટ થયું છે તે મુસલમાન લેખકોની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમૂના રૂપ છે.

પારસી કોમે ગુજરાતના ઉદ્યોગની તથા સમૃદ્ધિની ભારે સેવા કરી છે અને તેમની તરફથી સાહિત્યની ભારે સેવા થઈ શકે તેમ છે, તો તેમને વીનતી કરવી ઉચિત છે કે પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનો લેખન-પ્રવૃત્તિમાં સ્વીકાર કરી તેમનું સાહિત્ય સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાને

ઉપયોગી થાય એવો ઉદ્યોગ તેમણે આદરવો જોઈ એ એ દાર્ય તેમનાથી થઈ શકે તેમ છે, અને મિ મલગારી, મિ તાયેયારખા, મિ ખખરદાર, વગેરે વિશિષ્ટ પાગ્ગી લેખકોએ ઉત્તમ ગુજરાતી ગૈલીમા લેખ લખ્યા છે પાગ્ગી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમા ઉચ્ચ લખાણુ ડરના સમર્થ છે ગુજરાતી ભાષાનુ સામર્થ્ય તેઓ વધારી શકે તેમ છે, તો આ રીતની અરથાને નથી

આ સભ્ય વે ડવિ નર્મદાશ ડરના નયન લક્ષમા લેના યોગ્ય છે —

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી હોય ગમે તે જત

પૂર્વજ જેના જે વળી આજે જન્મયકી ગુજરાતી વણા

કાંઈ રીતથી તો પણ ને વળી આર્યધર્મને રાખી રહ્યા

તેની તેની છે ગુજરાત,

પછી હોય ગમે તે જત

તેની તેની છે ગુજરાત

વળી પરદેશી બીજા જેને ભૂમિએ પાળી મેળા કર્યા,

પરવર્તી પણ હિત ધરનારા માતલણુ તે લાક કર્યા

“કોની કોની છે ગુજરાત ?

પછી હોય ગમે તે જત

તેની તેની છે ગુજરાત ”

અતમા આપણા સર્વની ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટેની અભિલાષા ઈશ્વરકૃપાથી પશ્ચિપણુ થાય એમ આશા દર્શાવી યાચના દર્શીશુ કે વિન્દેમ દેવતા વાચમમૃતામાત્મન કલામ્ ॥

આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
પ્રમુખ નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,
નડિયાદ, ૧૯૨૮.

શ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવનું
ભાષણ

નવમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ • નડિયાદ
ઓક્ટોબર ૧૯૨૮

શ્રી. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

[જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૯]

ગુજરાત ધનનું દાન ખીજ અનેક પ્રાન્તોને કરે છે એ તો પ્રસિદ્ધ બાબત છે અને આ પ્રમાણે ખીજને પોષી શકે એટલી સમૃદ્ધિ ગુજરાતમાં છે એની પણ ના નહીં. પણ સંસ્કાર, શિક્ષણ અને જ્ઞાનની લહાણ કરનાર વ્યક્તિ પણ ગુજરાત આપી શકે છે એ સત્ય આનંદશંકર ધ્રુવના કાશીગમનનું રહસ્ય છે.

સંસ્કૃતભાષાની અને સાહિત્યની પરમ ઉપાસના સાથે, સાહિત્ય, તત્ત્વવિવેચન, ઇતિહાસ, વગેરે વિષયોનો એમને સૂક્ષ્મ અભ્યાસ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યનો એમને પરિચય પણ વિપુલ છે. રાજ્યનીતિ, વિજ્ઞાન, વગેરે વિષયોમાં પણ એમનો પ્રવેશ જાહેર છે. વસ્તુતઃ કોઈપણ વિષયમાં જાહેર જાતરી શકે એવી સમર્થ બુદ્ધિપ્રેમા એમનામાં છે, એની ગુજરાતને પ્રીતિ થઈ છે.

ગુજરાતના જ નહીં વસંત મહોરતી જોઈ એમણે એ વસંતને મૂર્તિ રવરૂપ આપ્યું. અભ્યાસ, ચિન્તન, વિવેચન અને અન્ય સર્જનોથી ભરેલા ‘વસંત’ના અંકો આજે પણ પોતાની પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કહેતા મોન્દ છે. આનંદશંકરભાઈથી આલ્યું ત્યાં સુધી એમણે ‘વસંત’ને અવશ્ય ચલાવ્યું. પછી તો ગુજરાતની ઋતુ જાણે બદલાઈ હોય તેમ ‘વસંત’ આજું આજું થતું ગયું.

‘આપણો ધર્મ’ એ એમનો ગ્રન્થ વર્ષો સુધી ચિન્તનના જ્વલંત દીપ સમો ગુજરાતને આકર્ષી શક્યો છે. તે પછીનાં એમનાં અનેક લખાણો સાહિત્ય અને ઇતર વિષયનાં છે, જે ગુજરાતને પુસ્તકરૂપે મળતાં જાય છે.

સાહિત્યસેવા, તત્ત્વવિચારણા, સ્વતંત્રમતદર્શન, સંસ્કારશોધન, રસોદ્ધાટન, જ્ઞાનપ્રસાર, વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ માટે ગુજરાત આનંદશંકરભાઈનું ઝગણું છે. આવા સમર્થ ગુજરાતી પંડિત નડિયાદ જેવી સાક્ષર-નગરીમાં મળેલી નવમી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખ-સ્થાન વિશૂષિત કરે છે.

ઉપોદ્ધાત

इदं कविभ्य पूर्वेभ्यो नमोवाक प्रशस्महे ।

विन्देम देवता वाचममृतामात्मन कलाम् ॥

આપણા ક્રાન્તદર્શી પ્રાચીન સાહિત્યકરોને પ્રણામ કરી પ્રાર્થીએ કે—એ નાણી આપણી હો, કે જેના અગે અગ તેજે વળ્યા હોય, જે મદા છત હોય, અને જે ‘આત્માની કલા’ નામ, મુદ્દલિત અગ, અને તે પણ આત્માનો અર્થ—હોય પાડિત્ય અને સહૃદયતાના મમનચક્ર, અક્ષર તરનના મહાન ઉપાસન, કરિ ભવભૂતિનુ આ મગધાયરણુ, જે જગતની સર્વ સાહિત્યપગ્નિનુ એક સનાતન મગલાચરણુ થનાને યોગ્ય છે, એ જ આપણી આ નવમી ગુજરાતી સાહિત્યપગ્નિદની પણ મગન પ્રાર્થના હો । આટલી પ્રાર્થના કરી, આજનુ કાર્ય આગળીએ સાહિત્યપ્રેમી ભાઈઓ અને બહેનો,

આપે મને આ નવમી ગૂજરાતી સાહિત્ય પગ્નિદમા પ્રમુખ-પદનુ માન આપ્યું છે તે માટે હું આપ સર્વનો અન્તઃકરણથી ઉપ-કાર માનું છું, ખામ કરીને એટલા માટે કે આપ મારી ખામીઓ અને મુશ્કેલીઓ જાણો ડા, છતાં પણ આપે મારી પસંદગી કરી છે હું નર્પમા વણા બાગ દૂર પ્રાન્તમા ગડું છું, અને તેથી આપણી પ્રિય ગુર્જરભૂમિની મના માગથી થોડી જ મને છે, તથા એની સાહિત્યરિપયક પ્રગતિ સબધી પણ હું કાંઈક અજ્ઞાન હોઉં એ આભાનિક કં એટલું જ નહિ, પણ ભૂતકાળમા તેમજ અત્યારે રખતોરખતના માગ અત્રેના નાસમા જે કાંઈ મે જાણ્યું છે, સમજ્યું છે, વિચાર્યું છે, એને પણ મગમગ ગોઠવી એનો આપની મેનામા આવે મદાન પ્રસંગે ઉપયોગ કરું એટલો મમય હું મેળવી રાઝ્યો નથી તે માટે મારી મર્મ ખામીઓ ઉદારતાથી સહી તેવા આરભમા જ હું આપને વિનંતિ નહું આવે પ્રસંગે મારા દુઃનાસ માટે મને તીન ખેદ થાય છે, પરંતુ તેમા સતોપનુ કાર્ત્ત પણ મિત્રણુ હોય તો તે એટલું જ છે કે ગૂજરાતની પ્રાચીનીમા જે હું દશ નર્પ

પહેલાં માત્ર પુસ્તકોથી જ ગણના લેતા તેનો હવે મને સાક્ષાત્કાર થયો છે. આપણે ‘ગૂજરાત’ અને ‘બૃહદ્ગૂજરાત’ એવા શબ્દો વાપરીએ છીએ ત્યારે, વર્તમાન ગૂજરાત અને પના, કાંચી, કલકત્તા, મદ્રાસ, બ્રહ્મદેશ, આદિ આપણા ભાઈઓએ હાલમાં કરેલાં નિવાસસ્થાન એવો ભેદ વિવક્ષિત હોય છે. પણ મધ્યકાલીન ગૂજરાતનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે ગૂજરાતની તે સમયની એક સીમા ઉત્તરમાં બાહુ દ્વર સુધી પહોંચતી. આ વાત ઉપર સ્વર્ગસ્થ ભાષાપંડિત ટેમ્પ્લેટરીએ પશ્ચિમ રાજસ્થાનની ભાષાના અન્વેષણથી જે પ્રકાશ નાખ્યો છે તેનું સ્વરૂપ હસ્તામલકવત્ હું હવે જ દેખતો થયો છું. ગુર્જરભૂમિનો પ્રદેશ એક વખતે રાજસ્થાનને અન્તર્ગત કરતો એ વાત, જે સ્થળે ‘ગુર્જરા’ શબ્દવાળા શિલાલેખ મળ્યા છે અને એમાં જે સ્થળોનો ઉલ્લેખ છે તેનાથી, અત્યારે સુવિદિત થઈ ચૂકી છે. અને શૌરસેની અપભ્રંશ, શૌરસેની પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા, તથા રાજસ્થાન અને મથુરાની આસપાસના શરસેન દેશ દ્વારા, હિન્દીની ભૂમિ સુધી જૂની ગૂજરાતીનો સંબંધ પહોંચે છે એ જોતાં, બાહુ દ્વર સુધીના ભાગને પ્રાચીન પરિભાષામાં ગૂજરાત જ ગણવે જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. એને આપણે વર્તમાન ‘ગૂજરાત’ અને ‘બૃહદ્ગૂજરાત’થી ભિન્ન પાડીને ઓળખાવવા ‘મહાગૂજરાત’ કહી શકીએ. આપે ઇતિહાસવિભાગના પ્રમુખ તરીકે મારા મિત્ર મહા-મહોપાધ્યાય પંડિત ગૌરીશંકરજી ઓઝાને સ્વીકાર્યો છે એ આ દષ્ટિબિન્દુને અનુરૂપ છે.

નિવાસિંજલિ

નડિયાદની ભાગોળમાં પેસતાં જ કેટલા બધા વિદ્વાનો વિદ્વો-તેજકો અને સાહિત્યવિલાસી સજ્જનોનાં નામ સ્મરણગોચર થાય છે ! દેસાઈશિરોમણિ હરિદાસભાઈની સાક્ષરો ઉપરની પ્રીતિ જાણીતી છે. ઝવેરલાલભાઈ, મનઃસુખરામભાઈ મણિલાલ, બાળશંકર, ગોવર્ધનભાઈ, તનસુખભાઈ, દોલતરામ આવી સાક્ષરરત્નમાળ કોઈ પણ એક શહેરમાં મળવી કઠણ છે. તેથી સાક્ષરરત્નોની ખાણ હોવાનું અભિમાન નડિયાદ યથાર્થ રીતે રાખી શકે છે, પછી ભલે એ રત્નોના ઝવેરીબજાર થવાનું સૌભાગ્ય અન્ય શહેરોને પ્રાપ્ત થયું હોય. ખીજું, છેલ્લાં બે વર્ષમાં આપણે જે ગુર્જર સાક્ષરરત્નો ગુમાવ્યા છે એમના વિના પણ આપણી આજની સભામાં ખામી પડે છે:

અગત્ય બાઈ અણુબાઈની સમ્પ્રદારી સાહિત્યમેવા અનુપમ હતી, અને એમની ગાન્ત મીઠી અને ઝીણી સનાહતી ખોટ તો ગૂઢરાતને પગને પગથે જણાયા કરશે, તે સાથે ડાહ્યાબાઈ લક્ષ્મણબાઈ, રતિ-પતિરામ પડ્યા, મૂળચંદ્ર તેલીનાળા, સૌ ચૈતન્યબાળા અને ગજેન્દ્રગાય ધ્રુવ જેના કુમળા ગોડ ઉપર પણ કૂચ મૃત્યુનો અગ્નિ પડ્યો એ જોઈ ગૂઢરાતના સદુ સાહિત્યગમિ સજ્જનોને ત્રીન ગોડ થયા વિના રહેશે નહિ આવી સ્થિતિમા ડાઈ પણ આશ્વાસન મળતુ હોય તો તે એટલા જ મનનથી અને શ્રદ્ધાથી મળે છે કે—મગ્ધુ એ મનનરીલ પ્રાણીને જીવનની મીઠા વિસ્તારનારી—માધનારી નહિ પણ વિસ્તારનારી—પરમાત્માની મોટામા મોટી બધીસ છે, આ ઉક્ત સહુ વડીલો, બાઈઓ અને બહેનો પગથોડને ઝડપે જોમીને આ સરસ્વતીસન જીવે છે જ, અને આપણે પણ એમની દષ્ટિ અને સમાગમમા રહીને જ આપણ ઈર્તવ્ય ઈરીએ છીએ

ચરિત્રને ધન્યવાદ

આ પગિપદ ધાર્યા પ્રમાણે, તેમજ ધારા પ્રમાણે, નખતમર મેળની નાઈ નહિ તેમા નડિયાદનો ફાંપ નથી, બન્ધનિતમનુ ઢાગણુ જેના નડિયાદ આપણા અભિનન્દનને પાત્ર કે ગયા વર્ષની રેલમા અને આ વર્ષના બારડોલી પ્રન્દણમા ચગેતર અને એના કેન્દ્રભૂત નડિયાદે જે દેશએના કરી છે, એમા ઉત્સાહ પરાક્રમ ધૈર્ય મયમ બન્ધુસેના, આદિ ઉત્તમ ગુણોના આનિષ્ઠારથી ગૂઢરાતના જીવનને રક્ષાતે તેજસ્વી દ્યુત કે અને જે ઉપાદાનદારણથી માહિત્ય બને છે એમા સરત પ્રેમી, સાહિત્યપરિપદ મેળની એના ડગતા જગ પણ ન્યૂન નહિ એવી સાહિત્યમના આ જે વર્ષથી ચરિત્ર મગની મધુ છે, એ મેના માટે એને ધન્યવાદ હો.

ઉદ્દેશવિચાર

આ મદાન સમ્યાના મારા પૂર્વગામી પ્રમુખોએ પ્રમુખપદેથી ગૂઢરાતી પ્રાચીન અને અર્ચીચીન માહિત્યસમૃદ્ધિના, આપને આપ મરીને દરિન દગાન્યા છે, તથા આપણા આગળના ઈર્તવ્યપથ ઉપર પુષ્ટગ પ્રનાલના કિણો નાખ્યા કે એમા મારી નાની દીપિત્ર નહિ ઉમેરુ સદુ માર્ક જોઈ મન્ને દરે પગિપનો મિર્મિનજ નકે પાહિત્યનાળ પણ મગા , આ કર્મજાળ—જમિની નહિ પણ વિચારથી આ દનાથી દામ દગાનો ડાળ—આનો ડ પાહિત્યબાયા બો-ધ્યા-

ખ્યાનો થયાં. છતાં આપણે ઇચ્છીએ છીએ તેવો સાહિત્યવિકાસ થયા નથી. આપણા ભાઈઓ હવે કાંઈક કરવું એવા વિચાર ઉપર આગ્યા. આજકાલ તો વિચારથી કંટાળેલા જગતની જીવનના સર્વ પ્રદેશમાં પ્રભુ પ્રત્યે એક જ પ્રાર્થના થતી સાંભળીએ છીએ.

“Knowledge we ask not—knowledge Thou hast lent,
But, Lord, the will—there lies our bitter need,
Give us to build above the deep intent

The deed, the deed.”

“The deed, the deed” : કાંઈક કરવું, એ ખરું પણ કર્મ વિનાનું જ્ઞાન જેમ પાંગળું છે તેમ જ્ઞાન વિનાનું કર્મ આંધળું છે. જ્ઞાનનો અત્યંત તિરસ્કાર જીવનના ઇતર પ્રદેશોમાં કદાચ નભે—જે કે ત્યાં પણ મને લાગે છે કે ન નભે—પણ આપણા આ મંડળના કાર્યમાં તો તે નિઃસંદેહ ન જ નભે. આપણું તો કર્મ જ્ઞાનથી ભરેલું જ હોઈ શકે, તેમ આપણા કર્મની રૂપરેખા ઉપર અસર કરે એટલું જ્ઞાન, એટલો વિચાર—તો આપણે પહેલો જ કરી લેવો જોઈએ.

સાહિત્યપરિપદનું ઉદ્દેશ્ય—એના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન શું ? લગભગ પચીસ વર્ષ જૂની અને આજ બેઠકો બેઠી ચૂકેલી એવી આ સંસ્થા માટે આ પ્રશ્ન ઘણાને પ્રથમ દષ્ટિએ કાલાતીત યાને અચરે—લાગશે. પણ વસ્તુતઃ જગજૂનું મનુષ્યજીવન જે એના ઉદ્દેશ્યના પ્રશ્નથી આજ પણ મુક્ત નથી, તો આપણી આ યાત્રા સંસ્થા—જેને કાંઈક ભાંગ્યું-ટૂટ્યું બોલતાં આવડ્યું છે પણ ચાલતાં ચિલકુલ નથી આવડ્યું, તેને માટે આપણે ચાલણુગાડી કરી છે પણ તેમાં હજી એને બેસતાં શીખવવાનું પાડી છે—એ યાત્રા સંસ્થાનો જીવનઉદ્દેશ વખતોવખત દેશકાલાનુસાર વિચારતો અને ઘડતો આવે એ સ્વાભાવિક તેમજ આવશ્યક છે, એ ઉદ્દેશ સંબંધી અપૂર્ણ કે અસ્પષ્ટ-વિચાર રહેવાથી આપણા ભાઈઓમાં એના કાર્ય વિષે વારંવાર આ પ્રશ્ન પુછાયા કરે છે કે સાહિત્ય પરિપદે આજસુધીમાં ક્યું શું ?, અને એ પ્રશ્નમાં હંમેશા જોડાએલું એક પ્રિય વિશેષણ સંભારીએ તો ‘સંગીન’ કાર્ય પરત્વે અશક્ય આશાઓ અને ખોટી કાર્યકલ્પનાઓ અંધારા કરશે, અને સામસામા પવનથી આમ તેમ ખેંચાતા વહાણની માફક આપણી પરિપદ એનો માર્ગ કાપી શકશે નહિ. તે માટે (૧) પ્રથમ તો આપણે એક વાત એ સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે આપણે

નખતોનખત ગા સારુ મળીએ છીએ ? સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધના માટે કે સાહિત્ય લેટ્રિય કરના માટે ? કે બને માટે ? બેમાથી એક અમુક જ એમ જટ નિર્ણય કરી એ ઉદ્દેશ સાધના આપણે તન મન ને ધનથી મચી શકીએ, અને એ ઉદ્દેશમા જોટલા માથે રહે તેટલા ખરા, પણ ન રહે તેટલા માટે હર્ષ ગોકનુ ડાગણુ નહિ—એવી આત્મ-સ તોપની વૃત્તિ રાખી શકીએ અથવા તો બેમાથી એક જ નહિ, પણ મને એમ પણ આપણે નિર્ણય કરી શકીએ પરંતુ એમ કરનામા મામસામા ડાગણુથી અસ તોપનો ધૃમાળો અમિ વખતોવખત સળગ્યા કરનાનો અને આપણા દૂળા પ્રયત્નને બાબ્યા કરનાનો સભન છે તે માટે કાર્ય કરવું હોય તો તેની અપષ્ટ રૂપરેખા દોરી લેવી જોઈએ અને તે માટે જે કાર્ય થોજના નહી તથા અમલમા મંદવી પડે તે વિશે વિચાર અને નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ આમ કર્યા પછી અસ તોપતુ ડાગણુ નહિ રહે, આ જોશો તો તે એટલું નિયમન કરના કામ લાગશે કે જેથી વહાણુ એક માણુના ભારથી નમી ન પડે અને ઉભય તરફ સમજુ નજન ગહી મમતાથી ચાલે

(૨) ખીજી—કાર્યની રૂપરેખા વિશે કાર્ત્તવ્ય કરતા પહેલાં મતભેદનો એક ખીજો નિયમ પણ અપણે ચોખ્ખો કરી નાખવો જોઈએ સાહિત્યપરિષદે કેળવનારું ^{સાહિત્ય} સંવર્ધનારું સાહિત્ય કયું ? મદ્ય નાદમય, કે એનો એક પ્રદેશ કોવેતા—નામ, સમ્પ્રદાય અને ગ્રંથમા આર્વિનભૂત થતી આત્માની કના ? અહીં પણ પાછો જે નયને પ્રિદેવ—બેમાથી એક પસંદ કરી લેનાનો પ્રસંગ—ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તેમ ન કરતા એનો સમુચ્ચય—મનેનો એક સાથે સ્વીકાર—કરીએ તો શું ? પરંતુ એમા ખીજી મનુચિત અર્થમા સાહિત્ય ચાલે કવિતા, એને સાહિત્યપરિષદ કેટલે અગે ઉપજાવી નકે એ પણ એ નિચાગના યોગ્ય પ્રત્ય છે

(૩) ત્રીજી—પૂર્વોક્ત કાર્ય માટે ચાચા અને સુવર્ણિત એની સમ્યા ગખની મારી કે પરિષદે પોતે પોતાના વિચારમંત્રી અને પ્રમુખ દ્વારા, અન્ય ચાચી સમ્યાઓને જણાવી, એની પામે કામ કરાવતુ એ વિદ્યે અહીં પણ પણ જે જુની જુની બાવના સભવે છે એ- ‘ સંઘોનવુ ’ ની અને ખીજી ‘ યજ્ઞવાલ્કીની ’ ની અથાત એક મન એવો કે પરિષદે તન્ત ગદ્યચાત્રમ માલે એના કલે, નણાઈ અને કર્તવ્યભારથી કરી ન કરતા, એ સુન્દર ગીતે ધીંગતાર્યા અને

વીરતાથી ચલાવવો; ખીન્ને મન એવો કે પરિપદે ગૃહસ્થાશ્રમની જાન-
ળમાં ન પડવું, ‘અહવાદિતી’ રહેવું, ‘અહોઘ’ ના સ્વતન્ત્ર કાર્યમાં જ સર્વ
શક્તિ વાપરવી. મને લાગે છે કે પરિપદે પોતાના અંધારણનો કાયદો
ઘડવો, પોતાનું મંડળ ખાંધું અને ધનપરિગ્રહ કર્યો ત્યારથી એનું સ્વતન્ત્ર
છૂટું જીવન પૂરું થયું અને પ્રથમ પક્ષ જ હવે વિચારવાનો રહ્યો. પરંતુ
ઉપનયનસંસ્કાર પામી ઝટઝટ અહ્યર્ચ સંકેલી લઈ વિવાહિત થઈ
જવું એ એક અન્તની કોટિ છે, તેમ યાવજીવ અહવાદિતી જ રહેવું
એ ખીજા અન્તની કોટિ છે. એ કોટિની વચ્ચે મધ્યમ પ્રતિપદા (મધ્યમ
માર્ગ) એ છે કે અહ્યર્ચ પળાઈ તદન્તર્ગત વિદ્યાભ્યાસ થઈ જાય
એટલે સંસારમાં જોડાવું. પરિપદનો આ શાસ્ત્રોક્ત ધીન્ને કાળ આવી
ગયો છે એમ એનું વય (૨૩ વર્ષ) જોતાં માની શકાય. અને અહ-
ચારી કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમી વધારે લોકોપકાર કરી શકે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ ત્રણે વિચારણીય પ્રશ્નોમાં સમુચ્ચયનું દષ્ટિગિન્દુ ધ્યાનમાં
રાખી તેમજ એક એક પક્ષની મર્યાદા બતાવી મેં ગઈ પરિપદ
વખતે પરિપદના કાર્ય સંબંધી જે ચર્ચા કરી હતી એનું સ્મરણ
આપવામાં આપનો કાંઈક સમય લઉં તો તે ક્ષમા કરશે મેં
કહું હતું.—

“ અત્યાર સુધીમાં સુખિયપરિપદમાં નિબંધો ઘણા વંચાઈ
ગયા, હવે તો સાહિત્યપરિપદ કોઈ કામ કરી બતાવવું જોઈએ એવા
ઉદ્ગાર આપણે ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ, અને પરિપદની દષ્ટિ
સંસ્થાઓ રચવા તરફ અત્યારે વળતી અને વાળવામાં આવતી આપણે
જોઈએ છીએ. હાલનો જમાનો વિશેષતઃ યન્ત્રોનો, સંસ્થાઓનો છે.
અને એ દ્વારા ઘણું કાર્ય થઈ શકે છે એ અમે માનીએ છીએ. પણ
અનાજ ચોર્યાં વિનાની ઘંટી ઘર્ષણ જ કર્યા કરે, એમાંથી લોટ
નીકળે નહિ—એટલું ધ્યાનમાં રાખીને જ ઘંટી ફેરવવા અમારા ભાઈ-
ઓને અમારી વિનંતિ છે. કોઈ કહેશે કે અનાજ પણ ઘંટીમાં
આકાશમાંથી ઊતરશે? અનાજ ઉત્પન્ન કરવા માટે પણ ખેતીની
યાન્ત્રિક યોજના જરૂરની છે. આ કહેવું ખરું છે; પણ અધુરું જ ખરું
છે. મનુષ્ય જીવે છે—સુંદરતાથી જીવે છે—તે માત્ર અનાજ ખાઈને જ
નહિ; પણ સુંદર રૂક્ષો ઉપરથી લયતાં ફળ ખાઈને પણ. એ ફળ
ઘંટીમાં ઓરાતાં નથી પ્રીતિર્મધુરસાર્દ્રાસુ મજ્જરીભિવ જાયતે
તેમ તે સાથે મનુષ્યને અનાજની પણ જરૂર છે. આ રીતે સાહિત્ય-

મંદિતના જે ભાગ પડે છે એક અનાજ અને એક જ—એ-યાન્ત્ર-
યાજના યાને સમ્પ્રદાયો દ્વારા ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનરાશિ, અને બીજો
નેસર્ગિક રીતે દનિપ્રતિભાના ઉત્પન્ન ઉપર મળીને જન્મતો સમ્પ્રવાહ
આ બેમાંથી સમ્પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરનામા પગિપદ બહુ ન કરી શકે,
અને એ ન કરી શકે એમા એની હીનતા પણ નથી, કારણ કે એ
કાર્ય એના હૃદયમા હોઈ જ ન શકે એનું વિશેષ કાર્ય જ્ઞાનરાશિ
ઉપજાવવાનું છે—તે ક જ્ઞાન અને રમ રમ્મે જેટલો મબન્ધ છે
તેટલા પ્રગતી જ્ઞાનની ડરેલી મેના રમને પણ ઉપનારક થાય છે ઉપગતી
ઉપમા કરી ઉપયોગમા લઈને બોધીએ તો નના ફળ પણ હવે
બગીચામા પ્રયત્નપૂર્વક ઉગાડીને રધારે ગીના અને સુન્દર બનાવનામા
આવે છે, તેટલા પ્રગતી પરિપ્ત પણ કુશળ બાગવાનનું કામ કરે તો
દનિપ્રતિભાના કળને પણ તેના જ બનાવી શકે પણ આ કાર્ય એને
માટે હજી નહીં છે, એનું વિગેષ કાર્ય જે જ્ઞાનરાશિ ઉપજાવવાનું તે
પગિપદ રધારે સાગી રીતે કરી શકે પરિપ્ત આગળ બેઠેલા અણ
ખેડ્યા ક્ષેત્ર પડ્યા છે, અને અમે આગા રાખીએ છીએ કે એ ખેડવા
માટે, એમા ખાતર પૂરના માટે, નાના નાના જમીનના કડકા એકા
મેળવના માટે, નવા ફના ખોદવા માટે, પાણીની નહેરો ખેતરમા
વાળવા માટે, ખેડતોના પરસ્પર સહાયક મડલો રચવા માટે, પગિપદ
નિશાળ અને નિનિધ યોજના પરિપદ આગળ રજૂ કરશે ”

ગઈ પરિપદે પરિપદમડળ સ્થાપીને અને તે સાથે પોતાનું
અગ્નિત્વ અને નિયામક શક્તિ કાયમ રાખીને, યન્ત્ર અને જીવન
બનેતો સમન્વય કરના પ્રયત્ન કર્યો છે આ રીતે આપણે અભ્યાસસુધી
અશરીરી ગહેલા આત્માને શરીરી કર્યો છે, જેથી એ વિગેષ કાર્ય સાધક
વર્ધ શકે (જૂની નાયનમાળામા “ત્રણ દૈત્યની નાત”મા ઉદ્દેશપ્રવાહના
પુત્ર ગગણિયાની વાત સ્મરણમા લાવના જેવી છે)

આપ પૂછો કે પગિપદના આત્માએ દેહ ધાગણ કર્યો પછી શું
શું કાર્ય કર્યું ? પગિપદમડળના આવેદનપત્રથી એ આપના જાણનામા
આવશે પણ એટલા કાર્યથી આપને અમ તોય રહેરો તો એ ‘દિવ્ય
અસતોપ’ અભ્યુદયનું જ બીજ છે એમ વિચારી અધિકારી મડળ
આનંદ પામશે પણ પૂર એક નાત આપને ધ્યામા લેના રીતનું ધુ
પગિપદમડળ એટલે આપણે પોતે જ આપણે જે કાર્યો જેટલી ગૂંચ

રાત્રી સાહિત્યની સેવા કરી શક્યા નથી તો તેનું કારણ શું? આપણા આ ક્ષેત્રમાં તેમજ અન્ય દિશામાં અનેક પ્રયાસો ઢીલા પડે છે એ કાંઈપણ સાચા દેશહિતચિન્તકને જાણાયા વિના રહે એમ નથી. એનું કારણ જરા નપાસીએ.

સાહિત્યના ઉત્થાન માટે આવશ્યક જીવન

કવિ મિલ્ટને કહ્યું છે કે કવિ થવા માટે કવિનું જીવન એક કાવ્ય હોવું જોઈએ. અને એમ હોય તો વ્યષ્ટિસમષ્ટિન્યાયે આ પણ સત્ય નથી કે જનસમાજના હૃદયમાંથી કાવ્ય ઉદ્ભવવા માટે જનસમાજ પોતે કાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ? અને કાવ્યરૂપ હોવું એટલે 'એપીક' 'ડ્રામેટીક' 'લીરીક' ત્રણે તરફથી ભરપૂર હોવું; અર્થાત્, એના જીવનમાં વીર અને અદ્ભુતપ્રધાન મહાકાવ્યના સર્ગો સર્જવા જોઈએ, એનાં પાત્રોમાં વિશિષ્ટતા વિવિધતા અને અસૌકીક સંવિધાન ભર્યાં જીવનનાં નાટકો—અનુકરણ નહિ, પણ ભાવનાચિત્રો—પ્રકટ થવાં જોઈએ, તથા એનું હૃદય રસના ઉછાળાથી ઊભરાવું જોઈએ. આ અત્યારે આપણા જીવનમાં છે? આવું જીવન હોય અને તે પુષ્કળ હોય તો તેમાંથી સાહિત્યના ધોધ—કાંઈ નહિ તો જોસદાર ઝરણાં—વહ્યા વગર રહે નહિ, પણ તે વહે છે? આત્મજીવન-સાના દોષ વિના અને વિપાદને વશ થયા વિના, આપણે કહી શકીએ છીએ કે જગતને ચક્રિત કરે કે મોહ પમાડે એવી ભવ્યતા કે સુંદરતા હજી આપણા જીવનમાં આવી નથી, આપણા જીવનમાં વિશિષ્ટતા કે વિવિધતા નથી, જે છે તે ઘણું સામાન્ય—'ક્રામનરેસ'—અને 'એક તેવું બીજું' જેવું છે. અને આપણી વૃત્તિઓ પણ નચિકેતાના બાપે યજ્ઞના દાનમાં આપી હતી તેવી દૂબળી ધરડી અને વસૂકેલી ગાયો જેવી છે. આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યની લક્ષ્મી—સાદો મરાડી શબ્દ વાપરીએ તો 'ભરભરાટી'—ક્યાંથી સંભવે? અત્યાર સુધી તો મોહનિદ્રામાંથી જાગી, આંખો ચોળા, બિંદુ ઉરાડી, આસપાસ દષ્ટિ ફેરવવામાં અને બહુ તો પથારીમાંથી ઊભા થવામાં આપણો વખત ગયો છે. પરાક્રમને પંથે તો પ્રજા હજી હવે જ ચઢે છે. ઉત્થાનકાળની ઝાડી અને ડુંગરાની કરાડોમાંથી પસાર થઈને શાન્તિની અધિસકાએ પહોંચ્યા વિના સાહિત્યનો યુગ જામતો નથી. જગતના સાહિત્યસમુદ્ધાસના સુપ્રસિદ્ધ મહાન યુગો—જેવા કે યુરોપમાં ગ્રીસનો

પેગિડિયમ યુગ, ગેમન આત્રાન્તનો વર્જિલ-હોરેમ યુગ, મધ્યયુગની મર્જમાથી જગતા ઇટાલિયો ડે-ડી-પેરાક યુગ, લાવ મદેન યુગ બના યુદ્ધથી ખુદાર થઈ ગયા પડી પડેલી સાહિત્ય અને મદેની પરાક્રમના અમૃતર્ચિયનથી ફૂંચા-ફાંચા એવિજાભેય યુગ, અને આપણા દેશના ઇતિહાસમા દેનામુ-મગ્રામમાથી આર્યતાના જીવનની મૃતિ ધડનાર ગમાયણ અને મદાબારત યુગ, સમૃદ્ધ અને પ્રાકૃતના મમુ હામથી અકિત ગુપ્ત યુગ, હર્ષવર્ધન યુગ, યશોવર્મા યુગ, ગણકૃદ આનુન્ધ અને પગમાર યુગ, અને અર્ચીનીન મમયમા આવતાં મોગલ-પાગાહી અને હિન્દુ-પાગનાહીના બાપાયુગ—ઇત્યાદિ સર્વ યુગો એક જ મદાન નિયમ પોઝગી ગયા કે હોબ—મન્યન—નિમદ એ વિના ખરી શાન્તિ નથી, અને શાન્તિ વિના સાહિત્ય નથી આમ હોમ અને શાન્તિ ઉભય પગપગ વિરુદ્ધ દીમના ડાગણોમાથી સાહિત્યના અમૃત નીકળે છે જડ જડનાં જીવનનો નાન એ જીવનના પુનરુદ્ધાસ માટે આરમ્બક કે પાન ખરે છે ત્યાર જ નવી કુપો કુટે છે આમ જીવનની વિષમતા એ સાહિત્યની માના મને જે અત્યાગે આપણા દેશનું જીવન એવી વિષમતામાથી પમાર થઈ ગયું છે, અંતે એ વિષમતામાથી પ્રજામા જે નવજીવન પ્રવૃત્તિ કે—બાર્ડ મુનવીનો નમ્દ વાપરે તો જે—‘મધ્યપગિવર્તન’ (‘મેયુન્-ઓ વેમ્યુજ’) થઈ ગયા છે, એમા જ આપણા ભરિધ્યના સાહિત્યની આગા મદેવી છે આથી એમ ન અમગનનું નેઈએ કે આપણા જીવનનું વડાણુ દંડ દોને વાય છે ફુગાંગમ મદેના જીના સમયથી જે પદો ફાટના માડપો દતો એમાથી દલે રીમે ધીમે ‘અગણ પ્રજાન’ થનુ આવે છે, અને જીવનના જે પ્રેશમા નેમો તેમા એ જીવનનો રિગ્તા અને વિકાસ થતો ન અત્યાગે નગરે આવશે પણ મમગળમા ગમનુ પડમે કે નુધ્ય-વાલા હિતપવા એક મીધી મીટીમા, જેના મીટીના પગથિયા પેરે કે આગમન મદના મુર્ચ્છી પેરે, એમ્સ ખા થતાં નથી પણ સાર એનું મર્ગન અને પળી વાર એનું વિનગન (તોપ) વાય છે પણ એ વિનગનમા આમજની મનિ નાગે નગમગય થતો દોષ છે બાવલા પણ ફેટલી સાર ગમિત નો મળો વાન ગમ્પી થાય છે, તેમા ગમ્પપનો મગ એ પળી વાર વિચામનો દોષ છે, એટલે નેટો વિચામ તટવીન એના આમજ સંવાદી દેવારી સાર્થિકતા માં રીંગાય મુર્ચ્છી ગાળના દોષ છે.

ગર્ભ સાહીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનું અવલોકન

મીરાંનાં પદ, નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં, પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાન, સામળભટના છાપા અને વાર્તા, અખાની જ્ઞાનવાણી, ગોવિંદ ભગવતના ચાખખા, દયારામની ગરબીઓ, ઇત્યાદિ મધ્યકાલીન ગુજરાતનું ઘેર ઘેર ગાવાતું અને પ્રેમથી સંગ્રહાતું સાહિત્ય છે. એના ગુણ અને ગુણની મર્યાદાનું ચિન્તન રસિક છે. પરંતુ એ સર્વ અત્યારે ‘દૈવનરૂપાંકિત’ યાને લક્ષ્મીપૂજનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગએલું એવું સાહિત્યદ્રવ્ય છે. વ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય—જેના આધાર ઉપર આપણા નવા જમાનાનો વહેવાર ખેડીએ—એવું એ દ્રવ્ય નથી. ભવિષ્યની આશા કેટલે અંશે સકારણ છે એનો જ્યાં વિચાર કરવાનો છે ત્યાં વર્તમાન સ્થિતિની જ સમાલોચના ઉપયોગી અને પ્રાસંગિક છે. તે માટે, એની ન્યૂનતાના કારણથી નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિચાર માટે અનુપયોગિતાના કારણથી, એ જૂના સાહિત્યને રહેવા દઈ—આપણા આર્વાચીન સાહિત્યની ગર્ભ સાહીના ઇતિહાસ ઉપર જ નજર ફેરવીએ. એ સાહિત્યને આપણે કાલક્રમના ત્રણ ખંડમાં વહેંચી શકીએ છીએ: પહેલા ખંડનું ખાસ લક્ષણ જ્ઞાનવૃદ્ધ માટે સમાજોના સંસ્થાપન: ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, શુદ્ધિવર્ધક સભા, જ્ઞાનપ્રસારક સભા, ફોર્મસ સભા, ઇત્યાદિ, અને એમાં ગુજરાતી સાહિત્યને સેવા કરનાર મહાપુરુષો ફોર્મસ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, નન્દશંકર, દલપતરામ, નર્મદાશંકર, મનસુખરામ, રણછોડભાઈ, ઝવેરલાલ, નવલરામ, વજ્રલાલ શાસ્ત્રી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ઇત્યાદિ: એ પુરુષોને હાથે ઐતિહાસિક શોધ, કવિતા, નવલકથા, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિવેચનશાસ્ત્રના પાયા નંખાયા. એમાંના એક ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું સ્થાન તો પ્રાચીન શિક્ષાલેખના શોધક અને અભ્યાસક તરીકે અર્વાચીન હિન્દુસ્થાનના મહાન વિદ્વાનોમાં છે. પરંતુ એ જમાનામાં અંગ્રેજોનો અભ્યાસ હાલ જેટલો વિશાળ ન હતો, અને જીવન હાલ કરતાં ઘણું ઓછું સંકુલ હોઈ એના વિચારમાં વિશેષ સાદાઈ હતી. એનું પ્રતિબિમ્બ તે વખતની કવિતામાં નાટકમાં તેમ જ નવલકથામાં આપણે જોઈએ છીએ. ઘડીકમાં સભાનું મનરંજન કરી દે એવી દલપતરામની કવિતા. નર્મદનાં સૃષ્ટિસૌન્દર્યનાં અને ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો વિગતભર્યાં પણ મર્મગ્રાહી નહિ. એમનાં-શૃંગાર વીર અને દેશભક્તિ રસના ઉછાળા તેમાં કૃત્રિમતા નહિ તેમ કલા પણ નહિ, માત્ર સીધો અને પ્રળબ્ધ આવેશ. “જયજય

ગરવી ગૂજરાત 'દીપે અમ્હુ પ્રભાત' એ ઉત્થાનિકામા આપણી માતૃ
ભૂમિની ઉચ્ચ, ઉદાર અને મનોહર સ્વરે જ્યોત્ષ્ણા, પણ તે પછી
એ રોષણાના સ્વરને આકાશમા ટકાવી ગએ એવી બલનતી પ્રતિભા
નહિ, ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઉદાત્તાલ દારથી જે ઘાઈ ઊંચા
મ્મરણે દરાવી શકે તે દરાવીને, અન્તે 'કોની કોની છે ગૂજરાત' એમ
નિશાળિયાઓ એકે અનાજે ઉચ્ચારે એવું ડ્યન રણછોડભાઈના 'લલિતા-
દુ ખદર્શન' નાટકની ડળા મહજ સમજી લેનાય એવી 'ડરણુદેલો' અને
'વનરાજ ચાવડો' એમા, ત્રિગેપરે 'ડગણુદેલો'મા, ઐતિહાસિક મમયતુ
ચિત્ર સાદુ અને સુંદર, તથા તે વખતના આચારવિચાર તથા કામળ
શ્રીપુરુષના મનોભાવના વર્ણનની ગંજિત મારી, અને સાદી પણ બે અ-
નાણી ભાષાતુ બળ ધ્યાન એ એ એવું નવલરામ ગૂજરાતી ભાષાના
નિદાન, પણ એમની નિરિષ્ટતા સાહિત્યનિવેચનમા એમનામા સાહિત્યના
ગુણદોષ સમતોલબુદ્ધિથી પારખવાની અદ્ભુત સ્વાભાવિક શક્તિ, પણ
મહુ નિશાળ સાહિત્યના જ્ઞાનથી એ સમ્કાર પામેલી નહિ, તેમ નિશાળ
બનેરી પણ નહિ, જેવું તે સમયતુ સાહિત્ય, તેને અનુરૂપ એમની
નિવેચના, પરંતુ તે સાથે આગામી સમય સમજના જેટલી ઉદાર સહ-
દયતા ખરી, અને તેથી 'કુસુમમાળા'નું ગુણદર્શન મન સુખરામભાઈતુ
વેદાન્ત તે 'નિચાગસાગર' 'પચદશી' અને 'ગાડરભાષ્ય'નો શબ્દાર્થ અને
નાટ્યાર્થ અને 'મ પ્રદાયસિદ્ધ', અર્થ જાણના પુત્રુ, અને એમની
પિપામા પણ આપ્રમિદ નાન માટે જ, પણ તે માટે ખરા હૃદયનો
પ્રેમ અને આગ્રહ આ સમયમા ઝવેગ્લાલભાઈએ 'ગાડુન્તલ' અને
'મનુમ્મનિ'ના ભાષાન્તર કર્યા, એની દિમત આ માર્ગની આઘ વૃત્તિઓ
તરીકે સાગી એ જમાનાના કાર્યની મારી આ નિહ ગદ્યરૂપિથી આપને
દ્વાય લાગરી કે હુ એની ડર ડરનામા મન્દ 'તુ પણ વગ્તુત તેમ
નથી હું એટલી જ દહનાવી માનુ 'તુ કે નર્મદાશ કરમા સાચુ હૃદયનું
દનિતન હતુ, દનિતનના અનેક પ્રશ્નમાથી એમણે પોતાની શક્તિ પ્રસારી છે
એમના અનન્યમાધારણુ દનિજવન માટે, એમના નીડ સાસારિક
વગ્ન માટે, એમણે ઉત્તર ડાળમા દશાવેની વિરત સત્યનિષ્ઠા અને
ઐતિહાસિક દષ્ટિ માટે (પછી બને એમા આપણે અ મન થઈએ
ના ન થઈએ) તેમજ એમ્વ દાથે ગૂજરાતી ભાષાની એમણુ ડરેલી
એવા માટે માન નિર એમને ચરણે નમે છે દનપતરામની શાણી
દનિના—એના સાદા મીઠા રમુજ વર્ણન, નાર્તાગૈની અને મીઠા હાસ્ય-

રસ મને આનન્દ આપે છે. સાદી ગૂજરાતી ભાષા કેટલું કામ આપી શકે છે એ દલપતરામ અને નન્દશંકર જેવું કોઈએ બતાવ્યું નથી. નન્દશંકરનો કરણધેલો આપણે આનન્દથી વાંચીએ છીએ, અને વર્તમાન સમયની સંકુલતાથી કંટાળેલા આપણે ઘણીવાર એ ભૂત-કાળની સાદાઈ તરફ વળીએ છીએ—જેમ આઠીંગ શૈલી કાલોઈલ કે મેરેડિથની ઊંડી ખીણોમાંથી નીકળી કોઈવાર ગોદુસ્મિથ અને સ્કોટની સપાટ ભૂમિમાં વિહરવાનું મન કરીએ તેમ. નવલરામની પારખ અને સમતોલપણું વિવેચનના કામમાં આજ પણ દુર્લભ છે. મનઃસુખરામે દેશી રાજ્યની ખટપટ અને જાડોજલાલીમાં વિચરતાં છતાં, વિદ્યા પ્રત્યે જે સાચો પ્રેમ અને આદર, સંસ્કૃત ઉપર અભિ-રુચિ અને શ્રમ, ભાષાનું વક્ષણ તથા આવશ્યકતા સમજવામાં દીર્ઘ-દર્શિતા દર્શાવ્યાં છે એ ભુલાય એમ નથી. રણછાડભાઈએ સમયોચિત રસિક નાટકોથી ગૂજરાતમાં સંસારસુધારાના પ્રશ્નો જેવા પ્રગ્નને જાગૃત કરી હતી.

હરગોવિન્દદાસભાઈ પ્રથમ ખંડના હોઈને એમનું કામ ખીજા ખંડમાં થયું છે, એમનો સંસારસુધારાનો, કેળવણીનો, અને પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યોનો શોખ સાચો અને પુષ્કળ છે, પણ એમાં વિચારની ઊંડી ગડમથલમાં એ ઊતર્યા નથી. પણ નાથાશંકરની સહાયતાથી અને મહારાજશ્રી સયાજીરાવ તથા મણિભાઈ જશભાઈની ઉદાર રાજ્યનીતિના આશ્રયથી ‘પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યમાળા’ પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમણે જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે અને હજી પણ સ્વાશ્રયભાવે ઉઠાવે છે તે માટે ગૂજરાત એમનું સદાનું ઋણી રહેશે. આ સર્વ લેખકોમાંથી હરગોવિન્દદાસ ઉપરાંત નર્મદાશંકર અને નવલરામ તે પછીના યુગ સાથે પોતાના યુગને સાંધે છે. આ ખીજા યુગના સાહિત્યકારો તે ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, હરિલાલ, બાળાશંકર, નરસિંહરાવ, કેશવલાલ, ડાહ્યાભાઈ, નૃસિંહાચાર્ય, કમળાશંકર, ઇત્યાદિ અને એમના નાના ભાઈઓ—રમણભાઈ, મણિશંકર, કૃષ્ણલાલ, બળવંતરાય, કલાપી, વગેરે. આ યુગની મહાન કૃતિ ગોવર્ધનરામનું ‘સરસ્વતીચંદ્ર’—પ્રાચીન આર્ય ભાવના, વર્તમાન જનસમાજ, અને પાશ્ચાત્ય અંગ્રેજી કેળવણીની અસર—એ ત્રિવેણીની ભમરીઓનું આપણને દર્શન કરાવે છે. એની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્રલેખન, અને ચિત્રણકલા, ગૌરવભરી શૃદ્ધિ, સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ, અને યુગાનુરૂપ ભાષા તથા શબ્દભંડાર,

આ ગુણો ગૂઢગતી સાહિત્યના ઇતિહાસમા એ મહાન કૃતિને અદ્વિતીય પદ અપાવે છે, અને માગ નત્ર મત પ્રમાણે જગતના સાહિત્યમા અત્યારે કોઈ પણ ગુજરાતી ગુમ્મડને રવાન મળતુ યાગ્ય હોય તો તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ને જ છે એ કૃતિ ગૂઢગતી સાહિત્યમા—મધ્યકાલીન સાહિત્યમા 'દાદમરી'ની પેઠે—તે કે જુદા જ ગુણોથી—અમર રહેશે છતાં પણ કહેવું બેઠક એ કે આજે એ પુસ્તક વિશે બહુ બોલાતુ લખાતુ નથી, ઘરણુ કે પ્રજાની મહેદ્દયતા કંઈક બીજે માર્ગે વહેવા લાગી છે, જેમા વિસ્તીર્ણુ કથાનુ મ્થાન દ્રષ્ટી વાર્તાએ અને જ્ઞાનભરી કથાનુ મ્થાન કેવળ કથાએ લીધું છે અત્યાગ્ના વિવેચનસાક્ષ્યમા વિચાર કરતાં કતાની મમરેખના, અને બાનના ક્રતા યથાશ્રિત જીવન વધાર પડદ થાય છે તે કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'મા પૂરેલા, બાનનાના જગતમા વિગદના, મનુષ્યહૃદયની વૃત્તિઓના રંગ કદી પણ આખા પડશે નહિ, તથાપિ એની વિચારમાલાના કુન હવે વાળી થતા લાગ્યા છે એમ ઘણાને જણાય છે નગસિદરાવે 'કુસુમમાળા'મા ગૂઢગતને એક નીજ ભૂમિનુ દર્શન કરાવ્યું અને ગૂઢગતમા બે કોટ્મ જેવે દરિ હોત તો એપમેનનો હોમર વાચીને એના મનમા મુગ્ધલાભાવ એક મોનેટમા જેમ એણે અમર કથા કે તેમ આપણો દરિ ક્રત માત્ર એ ભૂમિના લાક્ષણિક અરૂપમા ભવ્યતાને બદલે સૌન્દર્ય એ જુદી ધાત 'કુસુમમાળા' એ- અપૂર્વ કૃતિ છે અને નથી એ સર્વથા અપૂર્વ પ્રતિભાવી અગત્યેલી નથી એમા પશ્ચિમની દરિતાનુ, વિગેષ બાગે પાનએવંની 'ગો'ડન ટ્રેઝરી'ની ચોથી કડિડાની દરિતાનુ, અને તેમા સંકુચી વિગેષ નક્કરાર્થના દરિહંચનુ, અનુ-રણુ છે અનુગ્રહ છે, પણ તે અનુનાદ નથી અર્થાત્ એ નિર્જન પગધીન કોટોઆક નથી, પણ મળમાથી પ્રેરણા પામી ઉપજનવેલુ સ્વતન્ત્ર જીવતુ ચિત છે પણ દંડ આ કૃતિમા આગણા જમાનાની માદાર્ક છે 'કુસુમમાળા'મા પ્રકટ થએલી નાનીની નકિત 'હૃદયવીણા'મા ઓ 'પુરુષકાંડ'મા નધાર અમર્ય થાય છે, ના આગર પા. ગ્વ કે તે પડી કૃષિએ 'અમરુ-મદિના'મા પ્રનિસનના કન્થેગોગિયમની માત્ર આકૃતિ બર્ક એમા નવન- જાળથી જ્ઞાન, જ્ઞા અને ક્રાંતિની વિગેષી વૃદ્ધગતી છે નગસિદરાની 'કુસુમમાળા' ઓ 'હૃદયવીણા' એ એ કૃતિઓએ એમા પા જાતા પણ ના પોટા-રિઓમા પ્રિના પરી કે આ મન દાર્કને પણ, એમની પ્રિના, સ્વરૂપ એ બાવાની વિગિષ્ટના

એવી છે કે એ સર્વને આકર્ષક ન થાય, જો કે જેને થાય તેને મુગ્ધ કરી મૂકે. નરસિંહરાવની કવિતામાં વિચાર કે ભાવનું વૈવિધ્ય, હૃદયનો જોશ કે નર્મણી આનન્દવૃત્તિ એ ગુણોની ખોટ છે. આ જાતની આનન્દવૃત્તિ જે ઊંચી કવિતા કરતાં ગદ્યને વધારે શોભે એ ‘સ્મરણ-મુકુર’માં ભરપૂર ભરેલી છે. પણ એ સ્વાનુભવરસિક કવિમાં સામાના હૃદયનું ભાન થોડું હોઈ અબળણે એમણે કેટલાંક હૃદયને દુભવ્યાં છે, અને તેથી સાહિત્યના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર તરીકે એની કિંમત ઊંચી હોવા છતાં એની પૂરી કદર થવામાં વાંધો આવ્યો છે. ‘વસન્ત’માં પ્રકટ થતી ‘વિવર્તલીલા’ ગંભીર આકાશમાં સ્વચ્છન્દે ઊડતા વિચાર-પંખીઓની શ્રેણિ છે. એ ઉપરાંત અભિનય સંગીત આદિ ઉપરના એમના નિબન્ધગ્રન્થ તે તે વિષયનો પૂરો અભ્યાસ અતાવે છે. નરસિંહરાવની સાહિત્યકાર તરીકે જેઓ ઊંચી કદર કરતા નથી તે પણ એક ઊંચા ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે અને જોડણીના આગ્રહી આચાર્ય તરીકે એમને સ્વીકારે છે, અને વિવાદમાં એમની યુદ્ધિની એવી ગ્રીણવટ અને ચોકસાઈ છે કે એમને પહોંચી વળવું એ પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષમાં જીવન ગાળતા કાશીના પંડિતને પણ ભારે પડે. મણિલાલને બાહ્ય પ્રકૃતિ આકર્ષતી ન હતી: ‘કુસુમમાળા’નાં કુસુમો એમને નિર્ગન્ધ વિલાયતી ફૂલ લાગ્યાં. કારણ એ હતું કે એમની કાવ્યરુચિ મનુષ્યહૃદયના ભાવ ઉપર જ હતી. અને એ ભાવમાં પણ પ્રેમ, પ્રેમના ધા, પ્રેમની ઠગાઈ સાચાઈ નિખાલસપણું. નિર્વેદ, આત્મનિમજ્જન, અભેદપિપાસા એમાં જ એમનું કવિહૃદય ડૂબેલું રહેતું એમણે એ એકનારા ઉપર જ કામ કર્યું છે, અને તે થોડું કર્યું છે, પણ જેટલું કર્યું છે તેટલું હૃદયવેધક છે. કવિ તરીકેની એમની ખામી એમની વિવેચકદષ્ટિમાં પણ ઊતરી છે. ગૂજરાતના સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્મરણ કવિ કે વિવેચક તરીકે નહિ—જો કે એમનાં કેટલાંક કાવ્યો અને વિવેચનો ચિરાયુ રહે એવાં છે—પણ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને સમર્થ ગદ્યકાર તરીકે રહેશે. એમનાથી દશ પંદર વર્ષ પછીનો અમારો જમાનો—બદકે ફિલોસોફિના તે વખતના ઍન્યુએટો પણ લગ્ન મિલના જનહિતવાદમાં અને યુદ્ધિવાદમાં ભરાઈ રહ્યા હતા, તે વખતે મણિલાલે ‘નિઓ-હેગેલિયનિઝમ’ યાને અભિનવ હેગલના તત્ત્વજ્ઞાનનું પાન કરી લીધું હતું, અને એમનું અભિનવ વેદાન્ત ગૂજરાતને પાઈ રહ્યા હતા. એમના પહેલાંના ગદ્યસાહિત્યમાં, નર્મદા-

ગદગ અને નનલગમની ભાષામાં ફેટલીક ખુબી હતી, પણ અદ્ભુત
ગળા ગીર્વ અને અભિમાનભરી મણિવાલની ગદગૈથી ગૃન્ત્રાતી
ભાષામાં એટલી જ નિગળે કે સુની હૃદયનો અને ગુફી કાવ્યનો
ગૃન્ત્રગતને પગિચા ડગનનાં દિવિ બાળાશક મણિવાલના એ મિત્ર,
અને મણિલાલને સુફી ગઝલનો ગોખ લગાડનાર પણ એ જ જાત
અનુભવ અને દિલદર્દથી એમની કવિતા અઢાયેલી છે હરિલાલ ધ્રુવની
સાહિત્યમેના જુદા જ પ્રકારની છે ભાષાની કડંગતા, સંગીતની વિષ-
મતા, એ એમની કવિતાના દોષો છે, તેમ તે ગુણ પણ છે એ
ગુણોએ જ એમના કાવ્યમાં અનન્યમાધાગણ જુગ્મો પૂર્યો છે એમનો
દેશભક્તિનો વેગ નર્મદાસકરનું અગણ્ય ડગવે છે, પણ એમના કવિતા
એ બહુ આગળ જાય છે જેમ બાયરનના પુત્રજી લખાણમાંથી ચિર-
મ્થાયી થાય એવું થોડું જ જોઈ છે, તેમ હરિલાલ ધ્રુવના કાવ્યકુળ-
માંથી સુખી ગૃન્ત્રનાએલી લતાઓ ધણી નીકળી જશે, છતાં ટેન્ટે
ફેટલીક ડાળાઓ ગટે, જે દેશભક્તિના રસથી ઉજળી મદા
મૂલ્યા કરશે

આયુગના ખીજા સાહિત્યમેરડામાં ભીમગવ, કેશવલાલ, કાલ્યાભાર્ષદ,
ગુણલાલ, નરસિંહાચાર્ય, કમળાનંદ, અને વયમાં પડીના યુગના
દોષને પણ પૂર્વયુગના ઉત્તરાર્ધમાં જેમણે સાહિત્યમેવા દરી છે એના
નગીનદામ મધવી એમાં કાલ્યાભાર્ષદનું “ભુવણ” એના હૃદયના આ-
વેનથી નિખાલસ ઉદ્દગારથી અને લલિત પાત્રવીથી અને ભીમરાનનું
‘આ અણુગણ તારાજન્દ દીપે શ્યામ નિશામાં’ છત્યાદિ સુરપાળની
હાનગીનું ચિત્ર એની મર્મમાહી બવ્યતા અને વિષયાનુરૂપ પદમન્ધથી
મન દરે કે એ કાવ્યના નિઓએ એમની અન્ય કૃતિઓ દોષને
પણ—એક એક કાવ્ય થઈ જ ગૃન્ત્રગતી સાહિત્યમાં ચિરતન શ્યામ
પ્રાપ્ત થયું છે દોનનગમની પ્રજાનનાલી મઝૂન સગણિ અને નગીનદામ
મધવીની નવપતંગાદી છતાં મઝૂન પાત્રિયવાળી કવિતા એ પણ આ
યુગમાં ધ્યાન ખેત્રે છે નૃસિંહાચાર્યે નવી જગતનીના ધોરી માર્ગથી
જુદી જ શૈલિએ કામ કર્યું છે સામાન્ય તેમજ કાર્તિક વિચારગીન જનની
ધાર્મિક તૃપ્તિ છીપાવે, અને નર્મમાન જમાનાના નરેણુમાં ન તણાતા
ક્રમણ ગીતે સમાજ ચનાનવાનો શ્રીઓને પણ માર્ગ બનાવે, એના
સાત્ત્વિકન્યામાં મારી બાળાના આ આપદ અરૂપમાં એમણે લખ્યા
જે મણિલાલ પેર એ પણ આપણા જનમમાંને પ્રાચીન સમૃદ્ધિ

તરફ વાળવા ચત્ત કરે છે. પણ તે મણિલાલ કરતાં વધારે મીઠાગથી. પણ ઓછા વિદ્યાગળથી, અને ઓછા ભાષાગળથી. કથમાર્શકરબાર્મની શિષ્ટતા અને પ્રતિષ્ઠા અસાધારણ છે, પણ એમની સાહિત્યએવા ઘણે ભાગે સંસ્કૃતને કરવામાં આવી છે અને તેથી ગૂજરાતી વાચકનું ધ્યાન એણે ઘણું ઈચ્છ્યું નથી. પણ એમની વિદ્વત્તાએ સંસ્કૃત વિદ્યાને દરેલી સેવાથી હિન્દુસ્તાનના વર્તમાન વિદ્વાનોમાં ગૂજરાતને અભિમાન લેવા યોગ્ય સ્થાન અપાવ્યું છે તે માટે ગૂજરાત એમનું ઝાણી છે. કેળવણીકાર તરીકે પણ ગૂજરાતમાં એમનું સ્થાન મોટું છે. હાળ નદિ પણ સત્ય; ગનાનુગતિકતા નદિ પણ સ્વમતમાં દદતા; શિષ્ટતા, પણ તે સાથે પુરાણપણું કાંઈક વિશેષ, જમાનાને રુચે તે કરતાં વધારે; પણ સર્વમાં સત્યનિષ્ઠા: એ એમની ખાસિયતો. ભાષાન્તરકાર તરીકે છગનલાલ અને કેશવલાલે મણિલાલ કરતાં અધિક યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે. છગનલાલનું ‘કાદમ્બરી’ નું ભાષાન્તર એ ગૂજરાતી ભાષાનું મહાન પરાક્રમ છે. કેશવલાલ ખીજ ખંડના હોઈને પણ એમનું ઘણું-ખરું કાર્ય એના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. છતાં એની અત્રે જ નોંધ કરી લેવી ફીક પડશે. ભાષાન્તર એ નિશાળિયાનો તરબુમો નથી પણ સાહિત્યનો એક માનવંતો પ્રકાર છે એનું ભાન પૂરેપૂરું ગૂજરાતી વાચકને કેશવલાલભાઈએ જ કરાવ્યું છે. એમની ભાષાન્તરપ્રવૃત્તિ ‘અમરુશતક’ અને ‘ગીતગોવિન્દ’ થી શરૂ થઈ ‘સુદ્રારાક્ષસ’ ‘વિક્રમેર્વાશીય’ ‘પ્રિયદર્શિકા’ અને ભાસનાં નાટકો ઉપર ફરી વળી છે. એમાં યથાર્થ શબ્દશક્તિ, અને નાટકોનું સૂક્ષ્મ સંશોધન, તથા ઉપોદ્ધાત માટે પુષ્કળ શોધ અને શ્રમ એ એમની કૃતિનાં લક્ષણ છે. આ ઉપરાંત પ્રાચીન ગૂજરાતીનો અભ્યાસ, એને લગતી શોધખોળ, નિર્જીવ કવિના કાવ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત જડતાં પણ ‘એક માત્રાલાઘવથી પુત્રોત્સવ માનનાર વૈયાકરણ’ જેટલો આનન્દ—આ એમના મોટા ગુણો છે. આ ખીજ પ્રવૃત્તિમાં કેશવલાલભાઈ સાથે ડાહ્યાભાઈનો સહયોગ પણ ચાલુ જ છે.

ખીજ જમાનાના નાના ભાઈઓમાં, નવલરામનું સ્થાન રમણભાઈએ લીધું. નવલરામની સુંદર વિવેચકશુદ્ધિ તેમજ સીધી વિશદ ભાષા રમણભાઈમાં આવી. પણ નવલરામ કરતાં રમણભાઈની વિદ્વત્તા ઘણી વધારે, તેથી એમનાં વિવેચન વધારે ઊંડાં, વિશાળ, અને ઉદા-

હરણુથી સપન્ન, અને ભાષાની સમૃદ્ધિ પણ નધારે ડીઝી, તથા શબ્દભંડાર વધારે મોટો, પણ રમણભાઈની વિવેચનશક્તિની હદ એમના યુનાનગ્રંથાના વેળોથી થાય છે એમા ડાઈ બૂલ દેખાય છે એ વેળો અમુક પ્રકારની જ દ્વિતાથી પ્રેમગયા હતા, અને તેટલા પરતી એમની દ્વિતાની ડ્યોટી એકદેશી થઈ કે પાશ્ચાત્ય વિવેચનના તત્ત્વોની પોતાની ખુદ્દિમા મિલાનટ, અને આપણા સાહિત્યના ઉદાહરણુથી એની પરિપુષ્ટિ, એ એમના વિવેચનોનો નિશિષ્ટ ગુણ હતો અને તેથી વર્તમાન જમાનાના વિવેચકોમા એ આજમુધી પ્રથમ ગ્રંથાને ગણા જે રમણભાઈની પ્રકૃતિ ગભીર સમ્બારી અને શિષ્ટ હતી, અને તદનુસાર એમની સાહિત્યસેના પણ એ જ પ્રકારની જે 'રાઈનો પર્વત' વર્તમાન ગિષ્ટ નાટકોમા મર્વોત્તમ જે ભાષના અને વાગ્તવિકતાનો એમા નિરલ સયોગ છે પણ શિષ્ટતાની બહુ દરગાર ન દરનારો નર્ગ 'ભદ્રભદ્ર'ને જ જિયુ પદ આપશે 'ભદ્રભદ્ર' એ અત્યુક્તિદ્વારા ઉપજનાતા હાસ્યરસના પ્રકારનું આપણા સાહિત્યમા એવું એક ઉદાહરણ છે 'ગોડન ટ્રેઝરી'નું રમણુ જેમ નગસિદરાવે દરાવ્યુ તેમ 'પિઝવિઝ પેપમ'નું રમણુભાઈએ દરાવ્યુ પણ એથી એ મહાન સાહિત્યકારોની હીનતા મમજનાની નથી કારણુ કે ગેઝસપિયર, ટેનિસન, નર્ગેરે અગણિત દ્વિઓ એ જ રીતે અન્ય દ્વિઓમાથી પ્રેરણા લઈને દ્વિઓ બન્યા છે, 'જતા એમની પ્રતિષ્ઠા ઓછી ગણાઈ નથી રમણુભાઈ માથે બળનતરાય અને મણિગ દગ્ના નામ ઉપસ્થિત થાય છે મણિગ દગ્ના 'વસન્તનિન્ય' 'સાગર અને શળી' નર્ગેરે દાવ્યો સુરેખ મોન્દર્ધના કટક જે એમા ગબ્દની અને અર્થની સુન્દરતા એક ખીજ સાથે એવી મળી—બળી છે કે એમને દૂટી પાડવી અગમ્ય છે એમણે જીતક્રમ દાવ્યની મૂચના નરમિહરાનમાથી લીધી, સામે, 'વસન્તનિન્ય'ની અપૂર્વ આકૃતિને 'હાથવીણા' ના કનિએ અનુદરણુ માન આપ્યુ 'થોડુ પણ તે અતીત સુન્દર' એટલા ગબ્દો 'કાન્ત' ની મનોહર દાવ્યવૃત્તિ ઉપર સદા લખાયેલા ગહેગે એમના ધાર્મિક પરિવર્તને એમની મવિતશક્તિમા નધારો ન કર્યો એ સમયના દાવ્યોમાથી થોડાજ ચિગ્ગન ગહે એના કે બળનતરાય હાકોર જેવી અનેદ્રપ્રદેશસચારી ખુદ્દિ નગમિહરાન અને રમણુભાઈ ને બાદ કરતા માર્કની જ નથી દાવ્ય, નાટક, ગદ્ય, નિમન્ધ, ઇતિહાસ, વિવેચન, આદિ વાગ્મયની ઘણી ગાખામા એમણે ગૃજગતની એના કરી છે

પ્રાકૃતસરને શોભતો વિચારનો પરિપાક એ એમની શુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ છે. એમનાં કાવ્યોમાં એના અંધારાણુને અનુકૂળ અગાધારણુ અર્થ-ગૌરવ હોય છે, અને કલાની ‘ટેકનિક’ પારિભાષિક વિગત—ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય દેવાય છે. પણ એમનાં કાવ્યમાં મોલકતા થોડી છે—એમનો રસ દ્રાક્ષનો નહિ પણ શેરડીનો છે. કલા ઉપર પુષ્કળ લક્ષ્ય છતાં, એમનો ઉદ્દેશ વિલક્ષણતાનો પ્રેમ એવો છે કે એને પરિણામે એમની કૃતિઓ ઘણીવાર વિપમ ગને છે, અને ચૂંટી ચૂંટીને મૂકેલા અર્થભર્યા મુન્દર શબ્દોને અન્ને કે વચમાં એકાદ એકાળ શબ્દ આવીને બેઠો હોય છે. પણ બળવંતરાય જે કરે છે તે શુદ્ધિપર્વક કરે છે: એમની ખામીઓ પણ પોતે જાણી જોઈને ગુણ માનીને ઉત્પન્ન કરેલી હોય છે. ‘કલાપી’—દાકેરશ્રી મુરસિંહજી—મણિલાલ અને મણિશંકરમાંથી પ્રેરણા પામ્યા છે. પોતે સ્વભાવે નમ્ર અને ઉમદા હોઈ એ પ્રેરણા ક્રેતાં સંકેચાયા નથી, પણ વસ્તુતઃ કવિત્વનો સ્ફુલ્લિંગ એમનો પોતાનો જ છે, અને પ્રેમ, વિશ્વાસ, સ્વાર્પણ, અનુકરણ,—આદિ આત્મગુણના અનેક ટુકડા ‘સુરતાની વાડી’ ના એ ‘મીઠા મોરલા’ ને કંડેથી નીકળ્યા છે. એમની ભાષામાં વિદ્વાનો સંસ્કાર નથી, પણ સાચી સીધી સાદી વાણીનો પ્રસાદ મન હરે છે. ‘કલાપી’ના મંડળના ‘જટિલ’ અને ત્રિભુવન પ્રેમશંકર અહીં યાદ આવે છે. જટિલના અકાળ અવસાનથી ગૂજરાતે એક આશાજનક કવિ અને એથી પણ વિશેષ વિવેચક ખોયો છે, જે કે નવું ગૂજરાત કદાચ એમને ઓળખતું પણ નહિ હોય. ત્રિભુવન એક મસ્ત કવિ હતા. તે વખતના બીજા સૌરાષ્ટ્રવાસી સેવકોમાં ‘કાલિયાવાડી’એ ગૂજરાતને એમસંનના નિબન્ધો અને શેકસપિયરનાં કેટલાંક નાટકો ગૂજરાતીમાં ઉતારીને આપણા સાહિત્યની બહુ કિંમતી સેવા કરી છે. તેવું જ એક સ્મરણીય નામ જે કે સાહિત્યના જુદા જ ક્ષેત્રમાં અમૃતલાલ પઢિયારનું છે. સામાન્ય મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચતર કરવા માટે એ ખરા હૃદયથી તલસતા હતા, અને યથાશક્તિ એમની સાધુ વાણીથી એ માર્ગે સેવા કરતા હતા. આ સમયના ઉત્તરાર્ધના સાહિત્યકારમાં કૃષ્ણલાલની સાહિત્યસેવા સહુ કરતાં જુદા જ પ્રકારની છે. પણ એ કાર્ય આ સાડીના ત્રીજા ખંડમાં થયું છે. ગૂજરાતના અત્યાર સુધીના સહુ સાક્ષરોમાં એમણે એકલાએ જ ગૂજરાતના સાહિત્યનો પરિચય પરદેશી અને પરપ્રાન્તી વાચકોને કરાવ્યો છે, અને એ રીતે ગૂજરાતી સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારી છે.

ત્રીજા ખડના સાહિત્ય ઉપર આનંદ પ્રથમ નામગ્રંથરૂપે આ મહાન સંગ્રહના આશર્યાપક રણજીતગમનું ડગ્ગાનું છે એ અને એમના ઉત્સાહી સહયોગી દાકરલાલ મારે ઘેર ગોવર્ધનભાઈને મળના આવ્યા અને સાહિત્યપગિવદની યોજના વિષે વાત કરી ત્યારે અમે વૃદ્ધજનોએ (૧ હવે મને યાદ આવે છે કે હું તો ૩૫ વર્ષનો જ હતો) અમારી લાક્ષણિક રીતે એમના ઉત્સાહ ઉપર કેટલું ટાંડું પાણી રેડ્યું હતું, એ જે જાણીએ તે જ એ સુનંદભાઈઓની સેનાનું પૂરું માપ લઈ શકો છો. ગણજીતરામ એટલે તે સમયના ' ગુજરાતની ભાવના ' બીજા ખડના ઉત્તરાર્ધમાં અને ત્રીજાના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતી વાચકને એમની અપૂર્વ પ્રતિભા અને શૈલીથી ચિત્ત કરનાર કવિ તે નાનાલાલ એમની ઇન્દ્ર નિનાની કવિતાથી મૂઝાએલું ગૂજરાત પણ એમના રાસને ગરબે ચઢ્યું છે, અને અર્ચસૌન્દર્ય, ગજ્જમાધુર્ય અને ભાવનાપ્રકર્ષના નિગ્લ મયોગથી નાનાલાલે રાસનું એક અનેક સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે એ વર્ષ ઉપર એ કવિના આયુષ્યનો સુનર્ણમહોત્સવ જોવાની ગૂજરાતે એમના કવિત્વની પૂરી કદર કરી છે નાનાલાલ જેટલા ' તેજે ધડચા ' ગજ્જો ગુજરાતી ભાષાને કોઈએ આપ્યા નથી દેશભક્તિ અને આર્યસંસ્કૃતિનો પ્રેમ એમની કૃતિઓમાં વ્યાપી રહ્યો છે પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સૌરાષ્ટ્ર અને ગૂજરાતનું જીવન એમણે તન્મયતાથી પ્રત્યક્ષ કર્યું છે લક્ષ્મી નિશુદ્ધ ભાવના એમણે તેજસ્વી રંગે રંગી છે અને ભાવનાના જીવનનો મનુર ગસ એમના નાટકોમાં અને રાસમાં ગૂજરાતને ખમ પાથો છે નાટકોમાં એમની ભાવનાની ગ્રેણી ગોવર્ધનગમમાંથી આવેલી લાગે છે, પણ ગોવર્ધનગમ નવન થયાકાર હોઈ ભાવનાના ગિગિગ ગંધર્વી જીવનની રાત્રિવિદ ભૂમિ ઉપર પણ જીતે છે, કવિ નાનાલાલ હમેશા હિમાનયને ગિખરે જ રમે છે એમની કવિતા ' તેજે ધડચા મુજ અગ ' એમ જગતને ટકી શકે છે, પણ એમાં પાર્થિવ અગની જેટલી ખોટ છે તેટલી એની મનુષ્યજીવનથી નિરૂપતા છે એમના કનિહૃદયમાંથી તેજ પુ' ડગ છે, મનુષ્યહૃદયનો જુગ્મો થોડો છે, તે કે ભાવનાબળ અમાપ છે એ જ એમની કવિતાનો ગુણ અને એની ખામી કવિતા ઉપગત ગૂજરાતી સાહિત્યની એમણે બીજી મોટી મેરા એ કરી છે કે કેટલાં નવ નવિઓ અને નવિદામના ગિગો ઉપરની ધૂળ ખાખેરી એ ઉત્તરજી કરી ગૂજરાત આગળ મૂક્યા છે ખમગદાગના આગળ

એક મલખારી અને ખીજા પારસીભાઈ એના પ્રિય કવિ દલપતરામ. દલપતરામનો પ્રિય છંદ મનહર ખખરદારને પણ પ્રિય છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યની એમની કવિતા, આરંભમાં, એમાં કોંડા ભાવ શોધનારને બહુ પસંદ પડે એવી નહોતી. પણ નવા જમાનાનો શોખ એ તરત જ સમજા ગયા, અને એમનાં પદ્યોનાં કાવ્યો ગૂજરાતને બહુ ગમ્યાં છે. સાદી ભાષાથી કામ કરવાની એમની શક્તિ એમણે પૂરેપૂરી ખીલવી છે. એમનો અંગ્રેજી કવિતાનો પરિચય પણ સારો છે, અને બળવંતરાયની માફક એમણે પણ જીવોવિચિત ઉપર સારી પેઠે ધ્યાન દીધું છે. પણ એમની સર્વોત્કૃષ્ટ સેવા આ છે કે એમણે હિન્દનો વર્તમાન પ્રજાપુદ્ધતો ધ્વનિ બહુ જોસ અને આદરપૂર્વક ગ્રીલ્યો છે, તથા એનાં રણગીત ગાયાં છે, જેમાંના કેટલાક ગૂજરાતી સાહિત્યની કિંમતી સમૃદ્ધિ થઈ પડશે. વીર અને શૃંગારથી ભરપૂર કાવ્યો લખવા ઉપરાંત કેન્દ્રેસના આદિકાળનાં પ્રજાગીત જેમ હરિલાલ ધ્રુવે ગાયાં; વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્વાનુભવરસિક અને સર્વાનુભવરસિક ઊર્મિગીત અને ખંડકાવ્યની કુસુમાંજલિ ગુજરાતને અર્પવા ઉપરાંત ખંગાળાની સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશી જાગૃતિનાં ગીત જેમ મગનભાઈએ ગાયાં; તેમ અન્ય કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ ચાલતી રાખીને ગાંધીજીના સમયમાં પ્રજાગીત ખખરદારે ગાયાં. પણ જે એક કાવ્યથી ખખરદારની કીર્તિ ગુર્જરસાહિત્યમાં સદા ઝળકતી રહેશે તે વીસ વર્ષ ઉપર મુંબાઈની સાહિત્યપરિપદ વખતે એમણે સર્જેલું “ગુણવંતી ગૂજરાત.” ગુર્જર માતાને કંઈ ધરેલી એ પુષ્પમાળ કદી કરમાશે નહિ. નાનાલાલ અને ખખરદાર એ ખીજા જમાનાના ઉત્તરાર્ધમાંથી ત્રીજા જમાનાના પૂર્વાર્ધમાં ઊતરી આવેલા કવિઓ છે. અને એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ પહેલાં કરતાં ઊતરતી વા મન્દ, પણ હજી ચાલતી, છે. ત્રીજા જમાનામાં ‘લલિત’ના મંજુરાનો મંજુલ ધ્વનિ આપણે સાંભળીએ છીએ, ગૃહજીવનની પવિત્રતા અને બાલોદ્યાનની સુન્દરતા ગાનાર અને એમાં પ્રભુનાં દર્શન કરાવનાર આ નાના કવિની કદર હજી ગૂજરાતે જોઈએ તેવી કરી નથી. પણ ‘મદૂલી પેલે તીર’ એટલા અંગુલિનિર્દેશથી એ કવિએ ગૂજરાતને ઘણું સૂચવ્યું છે. આ જ ખંડના ઉત્તરાર્ધમાં જોટાદકર એ નવા વહેણમાં ન ખેંચાયેલા, પણ વર્તમાન વાતાવરણમાં છૂટથી શ્વાસોચ્છવાસ લઈ શકતા, અને અંગ્રેજીની જોટ સંસ્કૃતથી પૂરી પાડતા એવા શુદ્ધ શબ્દસંસ્કાર અને કામળ ભાવ દર્શાવનારા કવિ: એમણે પણ

ધણાનું ધ્યાન જેમ્મ જે આ દિગ્ગોળી સમાયોચનાને અન્તે એક
 સુંદર સહૃદય વિવેકી માતાદા—હિમ્મતલાલ અબગિયા—નું નામ
 બૂલનું ન લેઈએ એમનું “ વ્યવમાધુર્ય ” એ પાલ્લેની ‘ ગો’ડન
 ટ્રેઝરી’ના જેવી જ સહૃદયતાની સુંદર કૃતિ છે આ જ સમયમા
 સંસ્કૃતના પ્રેમથી કીલાભાઈએ જેમ ‘મેઘદૂત’ અને ‘વિક્રમોર્જીય’ના
 ભાષાન્તર કર્યા છે તેમ બળવતરાયે અને મગનભાઈએ ‘શાકુન્તલ’ના
 કર્યા છે એ મર્ ‘કેટલાક અશમા કેશરલાલભાઈના ભાષાન્તરના
 સમાનકક્ષ ન ગણી શકાય, છતાં સર્ સફળ છે અને કીલાભાઈનો
 પ્રમાદ કેશરલાલભાઈ દેતા પણ કોઈ કોઈ મથળે ચઢી ગયો છે
 કીલાભાઈના અમાનન્ય મહિલાલ છગાગમે વાર્તા, નનનકથા, ગેર
 ગ્યોને ગૂંજગતની જે મેના કરી છે તેમા ભાષાની મરજતા ગદ્યતા
 અકૃત્રિમતા આગના જમાનાનું અમણુ દરાવે છે ઉત્તમનાલ કેશરલાલની
 સાહિત્યમેના માટે હુ શુ કહું? ગૂંજગતે એ માક્ષરનું અવગ્રહ પૂરેપૂરું
 લખ્યું જ નથી—બાણનાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નથી જે વાચન, જ્ઞાન,
 નિચારોનો ખગ્ગનો એ પુરપમા ભયો હતો, એમાથી થોડું થોડું જ
 મદાર આવ્યું છે પણ એમની સંસ્કારી કલમ જ્યારે જ્યારે ચાની
 છે ત્યારે ત્યારે પુખ્ત નિચાગ્યી બગેલી ચાની છે કૃષ્ણગન દીવેટિયા
 અને સત્યેન્દ્રગન દીવેટિયા એમનામા એમના દુરુમની સુંદર સાહિત્ય
 રચિ હતી એકે નનનકથાથી અને બીજાએ લઘુકાવ્યોથી ગુજરાતની
 ગના કરી છે સત્યેન્દ્રગન સુવાગ્યામા જ પરચોકનાસી થયા અને
 તે જ પ્રમાણે નરિનમન્ત દીવેટિયા સાહિત્યની મેના કરના માડતા જ
 કદ નાની ઉમ્મરે અત્યુથી ઝડપાઈ ગયા મોહનનાન દોએ સાહિત્ય-
 પ્રગતિ દિનિમા તેમજ નિવેચનમા સુંદર ગીતે નહ કરી પણ નહેથી
 ઠોડી ગીત પણ તે ફરી પ્રદણ દોમે એમ આવા રાખીએ છીએ
 અતિમુખત્તકર અને લયગ્ગન દુગ્ગમે ગૂંજરાતીમા અમેરુ દમનો
 ‘એમે’ યાને ઐગવિદાગી અનિમદ્ નિમન્ધ દાખવેલા ક જનાદન
 પાન્ન અમે એમેગચન્દ જના અમરણે અમે અનાકન લખે છે
 અવ નિબાકર અને ઉમનાગિયા—એમણે પનિમના સાહિત્યની ધાયા
 નાળા લેગદા નાટા ગ્યા છે નિબાકર તો તરુણ વયમા જ
 પન્નાનાગી થયા એટલે એમની નાની પનિખાન્ના નેનાનો ગગ્ગાને
 પ્રમગન ન આવ્યો ઉમનાગિયા એમ ધી સાહિત્યપ્રગતિ ચાનું નાખન
 તો સાહિત્યને મારી મેના થયે એમ આગા ગદે છે ગગનમિની

અદ્વિતીય સેવા કરનાર ખીજન ખંડના સાક્ષર ડાહ્યાભાઈ ધોળશા, અને મૂળશંકર પંડી, હાલમાં ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યાએ એ કર્તવ્ય ઉપાડ્યું છે અને તેમની સાહિત્યશક્તિ સાથે સારાસારતત્ત્વગ્રાહી ખુદ્ધિ જોડશે તો ઊગતી પ્રગ્નની સારી સેવા કરી શકશે. ગદ્યલેખકમાં ચન્દ્રશંકરનું ગદ્ય આરસપહાણનાં મુન્દર ઘડેલાં ચોરસાંની ફરસખંદી છે. એની કૃત્રિમતા ખુદ્ધી છે, પણ કૃત્રિમતા સાથે ભાષાની જડતા કે વિચારની નિર્માલ્યતા નથી, તેથી એ કૃત્રિમતા પણ મુન્દર હોઈ સાહિત્યમાં સ્થાન પામે છે. એથી ઊલટી જ, સીધી અને જુરસાદાર શૈલી ધન્દુલાલની. રમણીયરામ ચાલુ રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર ઉત્સાહથી લખે છે. ગૂજરાતમાં ઘણાં વર્ષો જોણે સાહિત્યસેવા કરવા માંડી હતી તેવું અમદાવાદમાં સ્થપાયેલું એક યુવક મિત્રમંડળ ‘બન્ધુસમાજ’. એ મંડળમાંથી ભોગીન્દ્રરાવ, શિવાભાઈ, ડાહ્યાભાઈ યુવાન વયમાં જ મૃત્યુથી ઝડપાઈ ગયા, રામમોહનરાય અને શંકરરાય સેવા કરે છે. પણ ઉચ્ચભાવના અને સેવાવૃત્તિથી પ્રેરાયેલા એ સાહિત્યપ્રેમી મંડળના કેટલાક બન્ધુઓ ઉપર ફૂર મૃત્યુનો હાથ ન પડ્યો હોત તો એ મંડળ ગૂજરાતી સાહિત્યને સારી સેવા કરી શકત એમ લાગે છે. આ મંડળની મુખ્યસેવા સ્ત્રી-ઉપયોગી સાહિત્યમાં તથા સંસાર-સુધારાની નવલકથા અને લઘુવાર્તા રચવામાં છે.

આ અન્યવ્યવસાયપરાયણ દોડાદોડના યુગમાં પશ્ચિમમાં લઘુ વાર્તાનું સાહિત્ય પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયું છે. એમાં ઉચ્ચ કલાના નમૂના પણ છે, અને ટૂંકાણુ સિવાય ખીજે કોઈ જ ગુણુ નહિ એવાં નિર્માલ્ય-તાનાં દૃષ્ટાન્તો અસંખ્ય છે. આનો પડથો આપણા દેશમાં પણ પડ્યો છે. એના અનેક લેખકોમાંથી સારા લેખક તરીકે વિશિષ્ટ રૂપે ‘ધૂમકેતુ’નું નામ યાદ આવે છે. કવિશિરોમણિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ગૂજરાતમાં લઘુ વાર્તાનું અને વિશેષમાં ગદ્યકાવ્યના સ્ફુલિગોનું કેટલુંક સાહિત્ય પ્રેર્યું છે. આમાં પૃથુ શુક્લનું ‘પ્રલપાંદડી’ જાણીતું છે. સૌન્દર્યનું પાન કરીને અને કરાવીને વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ કેટલીક સેવા કરી છે. મંજુલાલ દવે, વિજયરાય કલ્યાણરાય, મુનિકુમાર અને ગગનવિહારી અને રમણલાલ યાજ્ઞિક અંગ્રેજી સાહિત્ય અને વિવેચકતાનો ગૂજરાતને પરિચય કરાવતા રહે છે. અને ‘કુસુમાકર’ પણ વખતોવખત ઊર્મિ-કાવ્યો તથા સૂચક વિચારમાળાનું ગદ્ય ગૂજરાતને આપે છે. ઊછરતા લેખકોમાં જ્યોતીન્દ્ર દવેએ હાસ્યરસથી અંકાયેલી અવલોકનની વિશિષ્ટ શૈલી દાખલ કરી છે.

ઇતિહાસના નિયમમાં આજકાલ નવી જગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે રાયચુગ અને મેવાણી નગેરે સૌરાષ્ટ્રીભાઈએએ જે યોગીત અને ગસાનું સાહિત્ય પ્રકાશમાં મૂક્યું છે એ ડાઈડ ઇતિહાસ (તનારીખ) ડગ્તા વિગાળ અર્થમાં ઇતિહાસ તેમજ સાહિત્યને ઉપયોગી થાય એવું છે શુદ્ધ ઇતિહાસ—માર્ગે રત્નમણિરાવે ગૂજરાતના શહેરો, મંજિરો અને બીજા શિલ્પકામનો ઇતિહાસ ઉકેલના માડ્યો છે એ બાલપાઘ્ય નિઃસરગે તો ભવિષ્યમાં મોટું વૃક્ષ થવાની આશા પડે છે મહાપુરુષના ચરિત્રવેષમાં સાહિત્યની કોટિમાં આવી શકે તેવું માત્ર નિનાયકભાઈનું 'નન્દશંકરનું જીવનચિત્ર' છે આધારભૂમિ અને પરિસ્થિતિભૂમિના ચિત્ર સાથે મુખ્ય પુરુષનું જીવનચિત્ર એમાં આવેખ્યું છે નર્મદાશંકરનું નવલગમે લખેલું અને નવલરામનું ગોવર્ધનરામે લખેલું જીવન એ બે નિચારતી બામતમાં બહુ ઉચ્ચ જ્ઞાની કૃતિઓ છે ઇતિહાસનું ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર એની બાપાથી મન હરે છે ઇતિહાસે 'ગૂજરાતી' પત્રમાં જે 'નિજાનમન્દિર' હિવાચ્યું છે તેની નૂતનતાથી ગૂજરાતમાં નિજાનનો પ્રેમ જગજે એમ આશા રહે છે એમના સહકારી પોપટલાલ શાહ, પર્ણાચાર્ય મેઢ, ખડુભાઈ નાયક, વીરમિત્ર દીવેદિયા અને વિજયલાલ જુન, નગેરે મળીને ગૂજરાતમાં એક સુન્દર વૈજ્ઞાનિક મહાળ બાધના ધારે એ હર્ષનું દારણું છે વર્તમાનયુગમાં પુરાતત્ત્વ મન્દિરે અને ગાંધીય નિષ્ઠાપીઠના અન્ય સભ્યનોએ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યની બહુ સેના ડગી છે કોલેજકરની મધુર પ્રામાદિક અને સરકારી જૈવી નાયકને મુઘ્ધ કરે છે મહાદેવભાઈએ પણ મધુર સાદી અને અસરકાર, ડાઈડ ગાંધીજીને અનુસરતી, એક વિનિષ્ટ જૈવી કેળની છે નિત્યવિનયજી, બહેચંદાસ અને મુખલાલ પાંડિતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા અને પ્રાચીન જૈન દર્શનના અન્ય ઉપર સારો પ્રકાશ નાખવા માડ્યો છે ગસિંહલાલ અને રામનારાયણ પાંડે સાહિત્ય, અલકાર અને નાટકગાત્રના ક્ષેત્ર ખેડ્યા છે વાવજી દેસાઈ એમની લાક્ષણિક જૈવીમાં પ્રાચીન આર્ય મનુષ્યતિની વાતો રહે છે નરહરિ વિનયમન્દિરને યોગ્ય સાહિત્ય રચે બાવનગરમાં દક્ષિણમૂર્તિભવનમાં બાલગિજ્ઞાનના ગાત્ર અને જ્ઞાની નૃસિંહપ્રસાદ બટ્ટ અને ગીજુભાઈ બધેકા અપૂર્વ મેના કરી રજા છે બાતોપયોગી સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવામાં જેમ એમણે ભાગ લીધો છે તેમ ગણિક ગણે કુમાગમ્યાના ગિજ્ઞાનમાં જ્ઞાના રંગ પૂર્યો છે

ગયા ખંડમાં પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યો શોધવામાં હરજોવિદ્વાસની સેવા ગણાવી તે સાથે ઇચ્છારામ સૂર્યરામ અને જગનન્દ્રા રાવળની પણ ગણાવવી જોઈએ. અને એજ વર્ગની સેવા ત્રીજા રામલાલ મોદી, અને કેશવલાલ અને ડાહ્યાભાઈ સાથે હીરાલાલ પારેખ કરે છે. અને ઇચ્છારામ સૂર્યરામનો એ સેવાનો પ્રેમ અંબાલાલ જનનીમાં કિતર્યો છે. મટુભાઈ કાંટાવાળા પોતે સાહિત્યના તન્ત્રી તરીકે સેવા કરે છે તે ઉપરાંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના ઝીણા અભ્યાસી છે; તથા આમવર્ગની જોડણીના પ્રબળ દિમાયતી છે. જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશના ગ્રન્થોનો ઉદ્ધાર કરવામાં ચિમનલાલ દલાલનો વિદ્વત્તાભર્યો પરિશ્રમ જગજાહેર છે. તે ઉપરાંત મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ પણ આ દિશામાં બહુ ઉપયોગી સેવા કરી છે. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી મધ્યકાલીન ધાર્મિક સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને એના ગ્રન્થોના કાલનિર્ણય સંબંધી મનનભર્યા લેખ લખે છે. આમ પ્રાચીન સાહિત્ય શોધવામાં આપણી પ્રવૃત્તિ મંદ પડી નથી. પણ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શરૂ કરેલું અને ખીજા ખંડના આરંભમાં હરિલાલ દ્રુવ, રતિરામ દુર્ગારામ અને વલ્લભજી આચાર્યે ચાલુ રાખેલું કામ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધથી બંધ થઈ ગયું છે, તે હવે ગિરિજાશંકર આચાર્ય દ્વારા ઉઘાડશે એમ આશા રાખીએ છીએ. તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં મણિલાલની ગાદી સૂતી જ છે. તો પણ નર્મદાશંકર મહેતાની વિદ્વત્તાએ ગૂજરાતી વાચકને હાલમાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ પૂરો પાડ્યો છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે તથા એના પ્રવાચક તરીકે અત્યારે ગૂજરાતમાં એમનું જિંદગી સ્થાન છે. હીરાલાલ શ્રીદેવે પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી કેટલાક અંશો જોડ્યા છે, અને એક તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમણે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તેમજ કેળવણીના કામમાં યશસ્વી ભાગ લીધો છે. હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયાએ પશ્ચિમના માનસ-શાસ્ત્રનો એક મહાન ગ્રન્થ ગૂજરાતીમાં ઉતાર્યો છે. મગનલાલ શાસ્ત્રી અને મૂલચંદ્ર તેલીવાળા એમણે શ્રીવલ્લભાચાર્યના સાંપ્રદાયિક ગ્રન્થો પ્રકટ કરવામાં તથા એ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્ત પ્રતિ પ્રબળ ધ્યાન ખેંચવામાં બહુ પ્રશંસાપાત્ર શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. નથુરામજી જેમનું કાર્ય ત્રીજા ખંડના પૂર્વાર્ધથી આગળ પડતું થયું છે એમણે બ્રાહ્મણધર્મને એમનાં ભાષાન્તરોથી તેમજ પ્રવચનોથી ઉજાવ્યો છે. અખંડાનન્દજીએ કેટલાક અર્વાચીન રસના ગ્રન્થો ઉપરાંત પ્રાચીન ધર્મગ્રન્થો ભાષાન્તર કરાવીને પ્રકટ કર્યાં છે.

ગૃહગતના દૈનિક, સાપ્તાહિક, માસિક, ત્રૈમાસિકનો ઇતિહાસ લખના જેમીએ તો એક પુસ્તક રચાય એટલી સ્મૃતિ છે પાઠની ભાર્થઓને જેમ ગૃહગતીમા માસારિક નવલકથા ઉત્પન્ન થયાંનું માન છે તેનું જ સર્વમાનવત્રેનો પાયો નાખ્યાનું માન છે બીજા યુગમા 'ગૃહગતી'ના તન્ત્રી ઇચ્છાગમ મૂરારામે, 'પ્રગ્લબન્ધુ'એ અને 'ગૃહગતી પથે' ઐતિહાસિક અને માસારિક નવલકથાનું બહોળું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું છે મામિત્રૈમાસિકોએ સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, આદિ શાખાઓમા ડરેલી મેના જાણીતી છે પ્રથમ યુગમા 'બુદ્ધિપ્રદાશ' 'બુદ્ધિવર્ધક' 'વિજ્ઞાનવિલાસે' બુદ્ધિનો પ્રદાશ કરવા માડ્યો, આ સાદડી કર્તવ્યભાનનાને બીજા યુગમા 'પ્રિયનદા' 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'એ વિજ્ઞાની, ત્રીજા યુગમા 'સુદર્શન' અને 'જ્ઞાનસુધા'ના વિનાશથી તટસ્થ એવો માહિત્યમેનાનો માર્ગ 'સમાયોચકે' ત્રીજો, તત્તે દ્વારે 'વીસમી સર્ગ'એ પશ્ચિમના યો-પ્રિય માસિકોની કબજે ગૃહગતને પરિચય દગવ્યો, અને અસાચે ગૃહગતની આજના અસખ્ય કિશોરો 'ગૃહગત', 'ગાદા', 'નવચેતન', 'સાહિત્ય', 'પ્રથાન', 'કૌમુદી', આદિ મામિત્રૈમાસિક-માથી મમત ગૃહગતમા પ્રમરી રવા છે આ ત્રીજા યુગનું એક ખાસ લક્ષણ છે માદીના ત્રણ યુગોનું લાક્ષણિક સ્વરૂપ તપાસીએ તો પ્રથમ યુગ અગ્રેષ્ઠ કેળવણીથી પ્રાપ્ત થયેલી સામાન્ય વિદ્યા અને માહિતીનો, બીજો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો, ત્રીજો નીતિ સાહિત્ય અને કલાનો અને વિશેષ રૂપે માસિકોનો નેવામા આવશે

ઠેવટે આપણા સાહિત્યમા આપણા મુમલમાન અને પાઠની ભાર્થઓનો કિસ્મો અત્યંત ગણાવના જેવો છે, પણ તે પણ બૂલવા જેવો નથી પાઠનીઓ પૈકી પહેલા જમાનામા મનમારીએ ગ્યેલુ દેગભક્તિનું અને સસાગ્મુધાનનું કાવ્યસાહિત્ય એ મમયના લાખલિખ ગુણ બોખામીએ ધગવે છે કાગગણની મેના પણ એ જ જમાનાના ઉત્તરાર્ધમા ગર થઈ છે અને એમની કેટલીક નવલકથાઓ એના માસારિક ચિત્ર અને બોધથી પાઠનીઓમા તેમ કિન્દુઓમા પ્રિય થઈ પડી છે ત્રીજા યુગના આગળથી ખગદારે કરવા માડયી સાહિત્યગેવા ને આપણે અવરોધી ગયા એ કિન્દુ લેખકને પણ અભિમાન કરાવે એવી છે તે ઉપરાંત આ નવીન યુગમા સજાણા અગ્રેષ્ઠ માહિત્યના વિશાળ પગિયપો અને તદ્દન્ય વિવેચક દષ્ટિનો ગૃહગતનો કાર્કશ

વાર લાભ આપે છે. મુસલમાન ભાઈઓ પૈકી પહેલાખીન યુગના નાનગિયાણીનું નામ સદુને ગાળીતું છે. એમના પછી ત્રીજા યુગમાં કરીમ મહમ્મદ માસ્તરે ગૂજરાતી ભાષાની સેવા કરવા માંડી છે. પરંતુ એ વર્ગમાંથી આ નવીન યુગમાં મોટામાં મોટી સેવા ‘વીસમીસદી’ના યોજક અને પ્રકાશક મહંમ હાજી મહમ્મદ અલારખિયાએ કરી છે. હાલમાં સાદિક અને શયદા એ એ મુસલમાનભાઈઓએ આરંભેલા કાર્યમાં એ ઘડી મોજ સાથે એક ઘડી ગંભીર વિચારની પણ ઉમેરાશે તો ગૂજરાતને સારી સેવા થશે એમ લાગે છે, કારણ કે ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણી મીઠામાં મીઠી મોજ એ જ છે કે જેમાં એકાદ ક્ષણ પણ ચિન્તનની હોય.

સ્ત્રીલેખકો એ આ યુગનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિદ્યાળહેન અને સૌ. શારદાળહેનની ગંભીર અને ઉત્સાહી સેવા આ ત્રીજા ખંડના આરંભથી શરૂ થઈ ચૂકી છે. તેમાં એ જ માર્ગે સૌ. સરોજિની બહેને પણ જોસદાર લખાણથી ઉમેરો કર્યો છે. કવિ તરીકે સ્વ. સુમતિબહેને પહેલ કરી હતી તે પછી સ્વ. કનુબહેન ચૈતન્યબાળા અને સૌ. દીપકબાનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. સૌ. હંસાબહેને ત્રણ નાટક સારાં લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત સૌ. જયમનબહેને પિતા અને માતામહના યશને શોભતી સાક્ષરજીવનની શરૂઆત કરી છે. સૌ. લીલાવતીએ લેખક તરીકે વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સંસ્કારી ભાવના સાથે વિચાર અને કલ્પનાની હિમતનો સંયોગ એમનાં રેખાચિત્રને સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાવે છે. સૌ. લવંગિકા બહેને એમની ઉંચીના વિષયને શોભતી રીતે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનની સેવા આરંભી છે.

પણ આ યુગના સાહિત્યના નભોમંડળમાં ‘ફ્લેશ લાઈટ’ યાને ચમકતા તેજપટ પેઠે વિસ્તરી રહેનાર, અને પોતાના પ્રભાવથી અન્ય સર્વ જ્યોતિર્ગણને દાબી દેનાર વર્તમાન સાહિત્યજ્યોતિ તે કનૈયાલાલ મુનશી. એમની નવલકથાઓએ એની સત્યાતિકામી કલ્પનાથી એના વિશાળ ચિત્રપટથી, અને પ્રભાવશાલી પાત્રલેખનથી, તેમજ વૃત્તાન્તના આહુત્યથી ગૂજરાતને ચક્રિત કરી નાંખ્યું છે. એમનાં નાટકો એમની નવલકથા જેટલાં આકર્ષક થયાં નથી. પરંતુ એમાં પણ એમની કલ્પનાનો અને ભાષાનો જુસ્સો ઊભરાય છે. નિર્માલ્યતા જેવું પાપ જેમ પ્રકૃતિમાં તેમ મુનશીના નીતિશાસ્ત્રમાં બીજું નથી. એમનામાં સંસ્કારી બહેકે કાંઈ પણ સંયમ ભાગ્યે જ છે, અને જીવ-

નનો ઉત્લાસ પુઝળ જે ભાષા બોડણી ચખ્છુશ્ચિ એ સહુને મુનશીએ, નાનાલાયે દત્તના ઝાઝા તોડીને કેડી દીધા હતા તેટલા જ જુસ્સાથી, કેડી દીધા જે પણ અત્યારે તો બ્યાગે નરસિંહગવ નાનાલાલ ખખ-રદારના નીચે ડઈડ થબ્યા લાગે છે તે વારે વહેતો પ્રનાહ મુનશીનો જ દેખાય છે પહેલા ત્રણ વિષે બેનટનો મત ઉચ્ચાગવાનો ઢાળ પાકી ગયો છે, પણ મુનશીનું સાહિત્ય હજી યુનાનગ્યામા હોઈ, એ ઉપર સમગ્રદિગ્તિનો મત બાધનાને નાર છે અન્તમા એક મહાપુરુષ—જેનું સઘળું અન્ય સહુથી અનેરું જ છે—એના નોધ લેવી બાકી ગ્હે છે ગાંધીજી દવિ નથી, વિદ્વાન નથી, અન્યઢાગ નથી, એક સાદા પત્રકાર છે પણ પત્રકાર તરીકે એમણે ગૂજરાતી ભાષામા સાદી મીઠી અને સચોટ, છતાં તળપદી નહિ, કિંતુ આત્મસન્નિધારની માદી શોભા ધરા-નતી એની, કોઈક અનર્ણનીય ગેલી દાખલ કરી છે, જે વિદ્વાન અને અવિદ્વાન સર્વને સગમી રીતે મુગ્ધ કરી મૂકે છે

આત્યારનો જમાનો

આ અનંતોદન—જે આપને ડટાળો આપે એટલું લાણુ છે અને વ્યક્તિઓને અન્યાય કરે એટલું દૃઢ—છે એનો હેતુ તે તે સાહિત્ય ઢાગની કૃતિઓને હીડ ઢોડીએ ચળવીને એનું મૂલ્ય આઢનાનો નથી હું જાણુ છું કે આ આકર્ણી પર્માત્મ નથી, અને જેટલી છે તેટલીમા પણ મતભેદને પુઝળ અનનગ છે, મોટા લેખકોને નાનાની સાથે બેસાડ્યા છે, એડની પણ સવગી કૃતિઓનો નિર્દેશ કરી ગઈયો નથી, અો કોઈ સારા વેખડનું વિખ્ખરણ થઈ ગયું હોય એ પણ મ બાવિત છે અને ઉપરનું લખ્યા પગે એના વિખ્ખરણ કોઈ કોઈ મૃતિગોચર થયા પણ છે—જેને, મારા બન્ધુઓ મારી ગનતીનો અન્યથા અર્થ નહિ કરે એમ પૂર્ણ શ્રદ્ધા દોઈ, જાપખાનાને ડટાળો ન આપનાના હેતુથી મે ઉપરના અનંતોદનમા તે તે ગ્યાને ઉગેયો નથી—જેવા કે, કેનન-ગમ દગિગમ, નિશ્ચનાય પેઘ, છોટાનાન ‘મુનિ,’ હરિલાલ બદ, કેનન દ રોમ, ‘સાહિત્યપ્રિય,’ નનવગમ, મનહરગમ, બગનગમ, ધનપ્રમાદ, નાગીલાન, જેઠાનાવ, રમણિંદ મહેના, હક્કર, કૃત્યદ, નિશ્ચનાય, મગિનાન દોઢી, આપગી, નર્મો મદાયુખબાર્ડ, મણિનાન વિગ્રગમ, પર્ણબાર્ડ, રેગળગ, માતાદગ, જુગ રોગે ૫ આ અનંતોદનમાં જે એક સાત ગનાના માયુ ૧૬, ને ૫ આવા ગણુ ૧૬ કે ૫ બનાવી રહ્યો ૧૬, તે એ ક ગર્વ આપના

લગભગ વીસપચીસ વર્ષના ત્રણ ખંડ પાડીએ તો પહેલાં ખંડ યાલપાદપનો હતો, ખીજા ખંડમાં વૃક્ષ ખૂબ ફૂલ્યુંફાલ્યું ને, અને ત્રીજા ખંડમાં કાંઈક સૂકવણો વાયુ વાઈ વાઈને અન્તે નવી ફૂંપણો ડાળીઓ નીકળે છે, પણ તે ખીજા ખંડની ઉત્પત્તિને પહોંચી નથી. એક વૃક્ષને યદ્યપે વનનું રૂપક લઈએ તો પહેલાં ખંડમાં ઉમદા વૃક્ષો હતાં, પણ તે બહુ પત્ર શાખા કે ફળના ભારથી લયેલાં નહિ; ખીજા ખંડમાં વૃક્ષો વધારે ઊંચાં, અને વધારે વિસ્તીર્ણ, તેમ એનાં ફળ પણ મોટાં; ત્રીજા ખંડમાં ધ્યાન ખેંચે એવાં મોટાં વૃક્ષો થોડાં, પણ ઝાડી વધારે ગાઢી : એમાંથી ઉમદા ફળ આપે એવાં મોટાં વૃક્ષો આગળ જતાં ફેટલાં નીકળે એ જોવાનું : છતાં સ્થિતિ, અવનતિની દોષિને પણ, નિરાશા ઉપજાવે એમ નથી. પ્રત્યક્ષ દેખાતી અવનતિમાં જ આગામી ઉન્નતિનાં ખીજાં રોપાનાં દેખાય છે. અત્યારે સાક્ષાત્તે યદ્યપે આડકતરી રીતે, અને એકને યદ્યપે અનેકને હાથે, સાહિત્યસેવા ચોતરફ ચાલી રહી છે. મેઘાણી અને રાયચુરા સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ગૂજરાતીમાં રેલાવી રહ્યા છે; મુનિ જિનવિજયજી, મોહનલાલ દલીયંદ વગેરે જૈનભાઈઓ જૂની ગૂજરાતી અને અપભ્રંશ યુગના પડ ઉકેલવા મથી રહ્યા છે; હરિપ્રસાદ ડૉક્ટર, રવિશંકર રાવળ અને નાનાલાલ મહેતા કલાની કદર કરવા પ્રજાનાં નેત્ર ઉઘાડી રહ્યા છે; દાન્ટિલાલ વગેરે વૈજ્ઞાનિકો વિજ્ઞાનમંડળ ઊભું કરી ગૂજરાતની સેવા કરવા તલપી રહ્યા છે; અને અન્ય નામેના મોટા લેખકો નવી ઢબની વાર્તાઓ, નવી ઢબનાં નાટકો, ગદ્યના નવા પ્રકારો ગૂજરાતને આપવા નીકળી પડ્યા છે. આપણી બહેનો પણ એમનો સંસાર અને ગૃહજીવન સુધારી રહ્યાં છે. સ્ત્રી-કેળવણી અને સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતા વધતાં આવે છે અને ગૂજરાતના સામાજિક જીવનમાં પણ સ્ત્રીઓએ ભાગ લેવા માંડ્યો છે. કેળવણીના વિવિધ પ્રયોગો થાય છે, એના પાયા વિસ્તારવાની અને શિખર ઊંચાં કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થવા માંડી છે, અને આ જીવનના પ્રમાણ તરીકે આપણાં માસિકોમાં થયેલો અસાધારણ વધારો અને સુધારો છે આ સર્વાચિહ્નો શુભસૂચક છે.

સાહિત્ય અને પ્રજા જીવનનો સંબંધ

પણ અહીં પ્રશ્ન થશે કે સાહિત્ય—ખરું અને જિંચું સાહિત્ય એક અગીચાની રીતે કૃત્રિમતાથી ઊત્પન્ન કરી શકાય ખરું? જગતના મહાન સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર દષ્ટિ નાખીએ છીએ તો જણાય છે કે

“યમેવૈવ ઋણે તેન લમ્યસ્તમેવ આત્મા વિઋણે તેન સ્વામ્”—
 એ અક્ષર પદાર્થ—એને રાજગેખા ‘દાવ્યપુરુષ’ કહે છે—તે ત્યા
 પ્રકટ થના છટે ત્યા પ્રકટ થાય છે, એને દોષ બાલાકારે પ્રકટાતી
 ગતિ નથી આ ખર છે, તથાપિ એના પ્રાકટથના કાર્તવ્ય નિયમે
 આપણે જાણી ગણીએ છીએ, અને એના ઉપર આપણી આગાઓ
 બારી ગણીએ છીએ તથા યોગ્ય વાતાવરણ ગ્રહી ગણીએ છીએ. ઇતિ
 હાસમા એના દાખલા દેખાય છે કે જ્યારે દેશમા ખૂટમા ખૂટી મિથિતિ
 ચાલતી હોય તેવે વખતે—પ્રતિદલ વાતાવરણમા—પણ મહાન કનિ
 કે સાક્ષાત્તો અનતાગ થાય છે પરંતુ વસ્તુત જેમ કનિનો આત્મા
 દાવ્યરૂપ હોવો જોઈએ એ નયનથી યથાર્થતા સમજના માટે આપણે
 કનિનું મૂલ્ય જાણવું જોઈએ એનું મુદ્દમ યાને આન્તર જાણવું જોઈએ,
 તેમ સાહિત્યને પ્રતિદૂષ એના વાતાવરણમા પણ ધ્યાનમા રાખવાનું છે
 ખર જોતા ઉપરના પડની નીચે ગૂઢ ગતિઓ કામ કરી રહી હોય છે,
 જે કનિ યાને સાક્ષાત્તો આત્મામા પ્રકટ થાય છે, અને સમય પાડના
 એ પરિસ્થિતિમા પરિવર્તન કરે છે વૉલ્ટેર, ડેસે, ટૉલ્સ્ટૉય એ આ
 વાતના પરિવર્તન કાન્તદર્શી આત્માઓ જે ઉચ્ચ સાહિત્યના હિત્યાન
 માટે પ્રગતજનન સુખી જ હોવું જોઈએ અથવા તો ગાંધીય એકતા
 સિદ્ધ કરી ચૂક્યું હોવું જોઈએ એમ કાર્તવ્ય નથી ડુંડી અને ગેર
 જન્મ્યા તે સમયે ઈટાલિ અને જર્મનીનું ગાંધીય જનન અને સામા
 જિવ દશા ઈતિભિન્ન હતા પણ મનુષ્ય જાનનાથી જીવે છે, મૂલ્ય
 દેહ કે સુધિથી જીવતા નથી એ કવિદષ્ટિનું મૂલ એમને પ્રત્યક્ષ
 થયું હતું એલિઝાબેથના મમયમા જનનની લોકમિથિતિ કેવી હતી
 તે એક ઇતિહાસગના નીચેના રજૂકૌથી સમજાવે “At the
 first glance the political and moral situation in
 England does not present that aspect of civilisa
 tion which one would expect at the time of
 Shakespeare The population hardly amounts
 to five millions, and stagnates under conditions
 of revolting inequality fostered by the violence
 of the nobles, the profound demoralisation of the
 clergy and the idleness of the lower classes On
 the one hand there are the magnificent gardens
 and verdant lawns of the abbeys, of the majestic

castle walls of the bloodthirsty baron; on the other the miserable collection of huts which constitute the village. There are endless marshes and wide expanses of heath, which cover the greater part of the country. Neither industries nor commerce exist to ward off the menace of famine. The inhabitants of town and country are a prey to epidemics and the victims of extortion. Finally, ignorance among high and low was so great that the majority of the peers of the realm were unable to read and write.” પરંતુ આ ઉપરથી સાહિત્ય અને પ્રજાજીવનની ઋતુઓ એક બીજાથી વિરુદ્ધ છે અથવા તો એમનો પરસ્પર સંબંધ નથી એમ માનવું યરાચર નથી. એ વચ્ચેનો કાર્ય કારણભાવ કેટલીક વાર પૂર્વાપરસંબંધ અને કેટલીક વાર સહચારસંબંધ હોય છે, પ્રજાજીવનના કેટલા અંશે આગલા જમાનામાંથી ઊતરી આવેલા તે જીર્ણ થતા જાય છે, અને નવું જીવન જે પૃથ્વી દ્રાડી બહાર નીકળવાનું તે હજી સ્થૂણ નેત્રે શકાતું નથી.

વસ્તુતઃ સામાન્ય રીતે, સાહિત્યના મહાન યુગો એ પ્રજાજીવનની વિશાલતા અને વિપુલતાના યુગો જોવામાં આવ્યા છે. ગ્રીક સાહિત્યનો પૌરિકલસ યુગ યુદ્ધમાં જય અને દરિયાર્થ વેપાર, સદ્ગુણ સંસ્થાન આદિ ક્ષાત્ર અને વૈશ્ય જીવનના પ્રાકટ્યનો હતો. અને રોમન ઑગસ્ટન યાને વર્જિલ યુગ પણ રોમન સામ્રાજ્યના વિસ્તાર અને ઘટનાનો હતો. મધ્યયુગની યોગનિદ્રામાંથી યુરોપની જાગૃતિનો યુગ, અને એની અસર તળે જન્મેલો ઇંગ્લંડનો એલિઝાબેથ યુગ—એમાં મનુષ્યજીવન કેવું પ્રબળ પરાક્રમી અને પ્રભાવશાળી થવા લાગ્યું હતું એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રશ્નના વિચારમાં આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપર પણ દષ્ટિ ફેરવવી ઉપયોગી થશે. ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ એ પ્રજાજીવનના જ ઉદ્યાસ્તની કથા છે એ કોણ નથી જાણતું ? એક કૌંચપક્ષીના વધથી વાદ્મીકિ મુનિના હૃદયમાં પ્રકટેલો કરુણરસ જ્યાં પ્રકટ્યો ત્યાં જ શમી જત, અને પરિણામે બહુ તો એક કરુણરસનું ઉર્મિગીત જગતને મળ્યું હોત, પણ પ્રજાના અન્તરાત્મામાં જે આર્યતાની ભાવના વિરાજતી હતી તે જ વાદ્મીકિની પ્રતિભામાં પ્રકટ થઈ શબ્દબ્રહ્મરૂપે

પરિણમી મહાબાનંતકાવમા આર્યપ્રબળ જે આત્મનાત કરી રહી હતી એ જ દરુણ અને ભવ્ય ચિત્ર વ્યામ મુનિએ દોયુ છે, અને એ દરુણતાને, સામા પડગ્રમા પ્રાચીન આર્યજનની ભાવનાના કેટલાક આખ્યાનો, ઉપદેશો વગેરે મૂકીને, ઘેરી બનાવી છે એટલેટા ઋષિનુ તો ખીજુ મનનશીલ મુનિનુ કાવ્ય છે પણ ઉભય હિન્દની િગતી અને આથમતી રાષ્ટ્રીય એકતામાથી જન્મેલા કાવ્યો છે બૌદ્ધ કાળનુ સાહિત્ય બૌદ્ધ્યુ — ખ્રિસ્તયુ તે સમયે હિન્દુસ્તાનની પ્રજા કેટલી, પરા ક્રમી હતી તે અગોકના ગિલાવેખથી અને મધ્ય એશિયા ગાધાર, તિબેટ ચીન, જાવા, આફ્રિકાએ મળતા પુસ્તકો ચિત્રગ્રામ બાંધકામ ઇલાદિથી સિદ્ધ થાય છે બૌદ્ધ ત્રિપિટકની રચાપના, ‘જાતક’ની રચના, જૈનશાસનોનો સંગ્રહ, ટ્રોટિલ્યનુ અર્થશાસ્ત્ર, ભરતનુ ‘નાટ્ય-શાસ્ત્ર’, વાલ્મીકીયનુ ‘કામશાસ્ત્ર’, પતંજલિનુ ‘મહાભાષ્ય’, અશ્વમેધના કાવ્યો તથા નાટકો, ગુણાદયની મહત્ત્વા, બૌદ્ધ મહાયાનનો પ્રાદુર્ભાવ, ‘લલિતવિસ્તાર,’ ‘લજ્જાનંતર,’ ‘સદ્ધર્મપુરુષરીત,’ ‘માધ્યમિક કાન્ડિ,’ ‘બ્રાહ્મણ,’ ‘ધર્મસૂત્ર’ ‘ગૃહ્યસૂત્ર’ ન્યાયયોગાદિર્દર્શનસૂત્ર આદિ અને સાહિત્ય એ યુગમા પ્રગટ્યુ છે ઈ મ ખીજા સૈદ્ધ પંચી દોઢમે વર્ષનો ઇતિહાસ અધારામા પડેયો છે પરંતુ એ સમય માહિત્યની પાનખર ઋતુનો હોય તો નરાર્ધ નહિ એ પંચી ગુપ્ત ગાળઓના સમયમા ફરી બહાર (નસન્ત) આવ્યો એ સમય હિન્દના ઇતિહાસમા ઇંગ્લેન્ડના એલિઝાબેથના યુગ ડગ્તા પણ રધારે તેજની છે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધના સમત્વનો એ સમય, પુરાણ સ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રોના પુનરુજ્જીવન અને પુનર્વર્ટાનો એ સમય, બૌદ્ધ મહાયાનના નિગમનો એ સમય, કાવ્ય, કોપ, જ્યોતિષ, આદિ શાસ્ત્રોમા કલિદાસાદિ નવરત્નોના ઝણુઝણાટનો એ સમય, બામહાદિ આલકા રિકોનો એ સમય, વસુમન્તુ, દિન્નાગ વગેરે, ન્યાયશાસ્ત્રાચાર્યોનો એ સમય, દર્શનસૂત્રોના અન્તિમ ગ્રન્થનો એ સમય, દેવદર્શિગણી, સિદ્ધમેન દિનાગ, આદિ જૈન શાસ્ત્રોના ઉદ્ધાર અને પ્રવર્તકનો એ સમય, આ સમયમા ગુપ્ત ગાળની અને એના પ્રભાવની ગીમા એટ વખતે પશ્ચિમે ક્રિસ્ટિયાવાના પશ્ચિમ કામ સુધી અને ઉત્તર-પૂર્વમા તિબેટ અને લગભગ ચીનની સગદ સુધી પહોંચી દતી અને તેથી એનો વ્યવહાર પશ્ચિમે ઇજ્ઞાનકોણમા ચીન અને અમેરિકામા જાસ સુધી, ચાનનો દતો આ કારણથી હિન્દુસ્તાનના વિવિધ નાઓ

ઉપર પરદેશી અસર થયેલી કહેવાય છે તેટલી ગંધી તો નથી જ થઈ તો પણ પરદેશ સાથેના વ્યવહારમાં હિન્દુસ્તાનનો શુભ સામ્રાજ્યનો સમય એલિઝાબેથના સમયને મળતો હતો એમાં સંશય નથી. આટલા દેદીપ્યમાન યુગ હિન્દુસ્તાનમાં ફરી આવ્યો નથી. તોપણ યશોવર્મા અને હર્ષવર્ધનનાં રાજ્ય તેમજ શુર્ગર પ્રતિહાર રાષ્ટ્ર કંટ પરમાર અને સોલંકી રાજ્યો પણ એમનાં રાજકીય પરાક્રમો માટે તેમજ સાહિત્યની પ્રકૃષ્ઠતા માટે યશસ્વી થયાં છે. ભવજૂતિ, ગાણુ અને રાજશેખર, ઉદ્યોતકર, ધર્મકીર્તિ, કુમારિલ, શંકર અને વાચસ્પતિ, હેમાદ્રિ, સાયણુ માધવ, સોમદેવ અને હેમચન્દ એ સમયના નભો-મંડળના તેજસ્વી તારાઓ છે.

આપણી આશાનાં કારણ

આપણા વર્તમાન યુગના સાહિત્યના ભવિષ્ય માટે મોટી આશાઓ પડે છે. કારણ કે જગતના સાહિત્યોત્થાનના મોટામાં મોટા યુગો સાથે એનું અનેક રીતે મળતાપણુ છે. સાધારણ રીતે યુરોપની ૧૩મી ૧૬મી સદીની જન્યુતિનો યુગ અને એનાં લક્ષણો સહુને સારી રીતે જાણીતાં હોઈ એની સાથે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મકાળની સરખામણી કરીએ. યુરોપનો એ કાળ ધાર્મિક મુદ્ધારાનો કાળ હતો પણ એટલું જ હોત તો એ પછીનું યુરોપીય સાહિત્ય જેવું ઘણું ભાગે ધાર્મિક સાહિત્ય જ નીવડત. પણ વસ્તુતઃ, એ યુગમાં પ્રાચીન ગ્રીક અને લૅટિન સાહિત્યનો ઉદ્ધાર થયો. ઇતિહાસકાર કહે છે કે ઇટાલિની ભૂમિ ઉપર એક ચમત્કાર બન્યો. સૌન્દર્યની દેવી જે ઘણા સમયથી લોક શુભાવી એકા હતા તે તેમને જડી. તેઓ જેને મરી ગઈ માનતા હતા તે માત્ર નિદ્રાવશ થઈ હતી. ૧૪૮૫ના એપ્રિલની ૧૮મી તારીખે વસન્ત ઋતુ એસતી હતી તેવે એક દિને લૅમ્બર્ડીના મજૂર લોકો રોમમાં કાંઈ ખોદાણુ કામ કરતા હતા. તેમાંથી એમને એક શ્વેત સંગેમરમરની કબર નજરે પડી. ઉપરનું આચ્છાદન દૂર કર્યું ત્યાં એક દેવી સૂતેલી દેખાઈ; જાણે શ્વતી જ ! એઓએ એના ઉપર સુગન્ધી વનસ્પતિઓ ફેરવી. એટલામાં એ જાણે આંખ ઉઘાડતી હોય એમ એમને દેખાયું. એના ગાલ ગુલાબી, અને અધર ઉપર સ્મિત રમતું હતું. આ મધુર ચમત્કારથી જનતાનું હૃદય હાલ્યું, લોકોનાં ટોળેટોળાં ભરાયાં. દેવીને ભક્તિ-ભાવથી કંપિટોલ યાને રોમના ટાઉનહૉલમાં લઈ ગયા. ત્યાં આખું શહેર એને જોવા ઊલટ્યું અને એ દેવી આકૃતિ જોઈ મુગ્ધ બન્યું.

પાદરીઓને ભય પેઠો રખેને યોડમા મિશ્યાત્વ અને પ્રતિમાપૂજન ઉત્પન્ન થાય પોપે ગતોરાન એને ત્યાથી ઉપાડીને અન્યત્ર દારી દેનાનો હુકમ કર્યો. પણ યોડોએ એ દેવીના નર્શન એક નખત કર્યો તે કર્યો જ એક વેખડ હો છે તેમ, “She had a beauty of ancient time, through having simply gazed upon her the world began to blossom once more” આમ પ્રાચીન ગ્રીક અને લેટિન સાહિત્યના હિદ્દાર અને મૌન્દ્યદેવીના પ્રાદ્ય સાથે, શુષ્ક ધાર્મિકતાની બેડીઓ પણ તૂટના લાગી, અને પ્રાચીન ગ્રીકરોમન સંસ્કૃતિનું જે ખામ લક્ષણ—ઐહિક જીવનમા રસ—તે જી ઉત્પન્ન થયો, અને પ્રજા પગક્રમને પથે ચડી આ સર્વના પ્રતિધ્વનિ ધ્વનડ મુધી પહોચ્યા પ્રાચીન સાહિત્યના અનુનાહો ઈટાલિયન અને ફ્રેન્ચ ભાષામા થયા અને ત્યાથી અંગ્રેજીમા ઉતર્યા આપણા અર્વાચીન સાહિત્યના જન્મની પણ એ જ હમીરત છે અહીં પણ ગયા નતકમા આપણી પ્રાચીન ભાષાને જે ધ્યાન અપાયુ તથા પરદેની (અંગ્રેજી) સાહિત્ય માથે સપર્ક ગર થયો, એમાથી ધાર્મિક મુદ્દારો, નવી આત્મચત્રી ભાવના, ઐહિક જીવનમા રસ અને એ રસથી તરબોળ એવું નવીન સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું એ યુરોપના મજીવનના યુગમા, અને વિગેગે ફરી એલિઝાબેથના ઇંગ્લંડમા, પ્રજાજીવનમા જેમ અપૂર્વ વેગ પગક્રમ અને મધુશાસનો પ્રાદુર્ભાવ એ એના સાહિત્યનું કારણ બન્યું હતું, તે જ પ્રમાણે આપણા અર્વાચીન સાહિત્યમા પણ મન્યુ કે માન આપણી નમોમા એ વેગ પરાક્રમ અને સમધામનું મળ જોટનું ઓણું, તેટલું આપણું સાહિત્ય પણ એલિઝાબેથના મમયના ઇંગ્લંડના સાહિત્ય કરતા બિનગતુ જે ઇંગ્લંડનો મહાગવટી નથી જુમિ ગોધના, જટના, તાબે કરવા સમુદ્ર બિન્નો દતો, ઈન્દમા આનંદ પામતો દતો, અને પોતે મ્વત ન છે એ અહમ્મન મનનાથી લાગણીથી ભરેલો જેતો આપણે ત્યા આ સર્વ ગિચનિ શરૂ થવા લાગી છે, પાણુ તે નૂપળ અવગ્યામા છે, સિદ્ધને મ ને માધ્ય અવગ્યામા છે, પૂર્વ વસ્તુગિચિતિને જાતે ઘણુ આકાશમા છે, પાણુ જે કે તે ઉત્પર્ગને માર્ગે દોર્ન આગાગન કે

નાદિત્યપરિવહનુ કર્તવ્ય સાહિત્યને અનુકૂળ વાતાવરણ
ઉત્પન્ન કરવું

પણ તે વિચારવાનું સાહિત્ય તે વિગેગે અગમા ‘સાહિત્ય’

સામાન્ય અર્થના સાહિત્યની ધનર શાખાઓથી વિવ્રજણ એવું, વિશેષ અર્થમાં સાહિત્યનું સ્વરૂપ શબ્દની યોગનાથી આપણા પૂર્વજોએ બતાવ્યું છે. “ ગદ્યાર્થો ગદ્યૈત્તૈ કાવ્યમ્ ” જેમાં શબ્દ અને અર્થ વિશિષ્ટ રૂપે એક બીજાની સાથે મળેલા હોય; “ વાગર્થોવિવ સમ્પૂર્ણ ” શિવપાર્વતીવત્ જ્યાં અર્થ અને વાણી એક બીજાનાં અર્થાગ હોય એ કાવ્યસાહિત્ય. આ કાવ્યસાહિત્ય એ સાહિત્ય સામાન્યનો આત્મા છે. ભાષા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન સઘળાં શાસ્ત્રનું પર્યાવસાન કાવ્યમાં. કાવ્ય એ ક્રાન્તિદર્શીની દષ્ટિ; પદ્ય એ ગદ્ય હોવા પદ્ય હો. પદ્યમાં અર્થસંગીત સાથે શબ્દસંગીતનો સહચાર, તેટલું પદ્ય ગદ્ય કરતાં કાવ્યને વિશેષ અન્તરંગ, અને ગદ્યમાં જેટલો શબ્દસંગીતનો અભાવ તેટલું તે કાવ્યને બહિરંગ. અન્ય શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી કાવ્યનો વ્યાવર્તક ધર્મ એ કે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા મનુષ્યબુદ્ધિના અમુક અમુક ખંડને ઉત્તરે, ત્યારે કાવ્ય અખંડ વસ્તુનું—વસ્તુના ઊંડા અન્તરમાં વિરાજતા દિવ્ય તત્ત્વનું—સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે. પ્લેટોની ગુફાના ઉદાહરણથી સમજવા યત્ન કરીએ તો બહાર જતાં આવતાં મનુષ્યોના ગુફાની ભીંતે પડતા પડછાયા ઉપરથી અનુમાન કરવું તે શાસ્ત્ર અને વિદ્યા, અને ગુફાના મુખ સામે ખેસી જનતાને સાક્ષાત્ નિહાળવી એ કવિધર્મ; અને સાક્ષાત્ દર્શન પણ અખંડ વસ્તુનું એના અમુક અમુક પાસાનું નહિ. ખેશક, એ અખંડતાને કવિ તરફ વળેલું પાસું કહેવું હોય તો તે જુદી વાત. આમ કાવ્ય એ શાસ્ત્ર અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે. છતાં સર્વનો વાસ મનુષ્યના આત્મામાં છે, અને તેથી એમની પરસ્પર અસર થયા વિના રહેતી નથી.

રાજશેખર કવિતાઓના ત્રણ ભેદ પાડે છે: સારસ્વત, આભ્યાસિક અને ઔપદેશિક. સારસ્વત કવિઓ તે કે જેઓ ઉપર સરસ્વતીનો અનુગ્રહ હોઈ, એમની કવિત્વશક્તિ ‘સહજ’ છે, અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાંથી ઊતરી આવી છે, અને આ જન્મમાં માત્ર થોડોક જ સંસ્કાર મળતાં ખીલી ઊઠે છે. આભ્યાસિક કવિઓ તે કે જેની કવિત્વશક્તિ ‘આહાર્ય’ એટલે કે આ જન્મના અભ્યાસથી—અર્થાત્ સંસ્કારથી કેળવણીથી—પ્રાપ્ત કરવામાં આવી છે. અને ઔપદેશિક કવિઓ તે કે જેઓમાં સ્વભાવિક કવિત્વશક્તિ ખિલકુલ નથી પણ જેઓ મહેનત કરી કરીને કાવ્ય રચતાં શીખ્યા છે. આ ત્રીજા વર્ગને તો આપણે લક્ષમાં જ નહિ

લઈએ પણ જગતના મહાન કવિઓ બધા મારગ્યત યાને કેવળ મર
મ્વતીના પ્રસાદ થકી જ કવિ થએલા છે એમ નથી ધણા મોટા મોટા
નામો—મિલ્ટન, ટેનિસન, બર્નસી, ગર્જેખર, આદિ અસખ્ય—આ
જન્મમા પ્રાપ્ત કરેલી ઊંચી કૃષ્ણભૂમિથી કવિ બન્યા છે અને આ
જગતના કવિઓ માટે મ્લદ્રુપ ભૂમિ રચવાનું જનમમાજના હાથમા છે
ખીજત બે નર્ગમાથી પહેલા વર્ગના—‘સાગ્યત’—કવિઓ આપણી ભૂમિમા
નિપજનવાની પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો તે સાહિત્યપરિપક્વતા જાય ની વાટ
નહિ જીવે મૂલગતમા સૃષ્ટિમૌન્દર્ય અને જનમ્યભાવનું ત્રિવિધ્ય અર્થાત્
કવિતાની સામગ્રી થોડી નથી છતાં વર્તમાન જમાનામા મર્જ્યા
સ્વાભાવિક કવિત્વગકિત ધરાવનાર એના સાગ્યત કવિઓ ઉત્પન્ન ન
થાય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી ડાગ્યુ કે, સાગ્યત કવિઓનો જમાનો
તો એક રીતે હયાગનોએ નહીં ગયો, જેમ મનુષ્યજાતિનો સુધારો
વ્યવસાયી અર્થાત્ જ્ઞાનઆદી થયો, અને અત્યારે એના સઘળા પગલા
અનુવ્યવસાયી જામા જ ભગવામા આવે છે, તે જ પ્રમાણે વર્તમાન
યુગમા વ્યવસાયી કવિની એટલે કે માત્ર કવ્યમામગ્રીના સાનિધ્ય-
થકી જ પ્રત્યક્ષી જાનાર એના હોમગની જગતના કવિની ઉત્પત્તિ થનાનો
મભવ થોડો છે, વર્તમાન કવિઓમા તો થોડી- સ્વાભાવિક ગમ્તિ
ઉપર આ જન્મના સંક્રાંતિ—એટલે કે જનનો અનુભવ અને વાચનની
કૃષ્ણભૂમિ—એની હાથ પુષ્ટિ પડે છે, અને એમાથી એમનું કવિત્વ
ઝુરે છે જે-વ્હોટ ‘પ્રાથમરી’ અને ‘મેન્ડરી’ અર્થાત્ સદજ
અને આદાર્ય એના કવિઓના બે વગ પાડે છે તે આ રીતે જ, હોમગ,
ગેકમપિયગ, આદિ પ્રથમ વર્ગમા આવે છે, વર્જિન, મિલ્ટન, વગેરે
દ્વિતીય વર્ગમા આવે છે પણ પ્રથમ વર્ગના મર્જ કવિઓ દ્વિતીય
વર્ગના મર્જ કવિઓ કરતાં ચઢિયાતા હોય એમ કાર્તિ નિયમ નરી
માન આ બે વર્ગ એ દરિનાની ઉત્પત્તિનું કાણુ લખમા તેના પડના
બે પ્રકાર, અને પહેલા વર્ગના એક કવિના કરતા ખીજત વર્ગનો
એક કવિ ચઢિયાતો હોય એ તદ્દન અભવિત છે એ-મગને અગ્રે
કાવ્યમાદિત્યના ઇતિહાસમા “પોયેટ્સ પોયેટ”નો ક્ષવિકાજ મળ્યો
જ, અને અગમિન અગ્રેજ કવિઓ મીકેલેન્ડ્રિન, મટાસિયન
મિઆગામી ઉત્પન્ન થયા છે એ કાણુ તરીકે જાણવું નરીનનાના
મોદને વખાડી મિસ પ્રકાશો મદિમા વર્ણવના ન્વબોલ્ટ એમ ક્રમારે
કે, —

“ To be in the tradition is not to be obsolete, either in civilization or in poetry; to be ‘ derivative ’ is not necessarily to be inferior, even in the aeroplane factory. The truth on the other side is that the human spirit grows not by singularity but by admiration and assimilation; that the deepest waters of human life come from no private well, but from an underlying pool, vast and immemorial, and that poetry, as Shelley knew, is not an unrelated collection of separate inventions, but a vision of the eternal which all poets like the co-operating thoughts of one great mind, have built up since the beginning of the world. ” આ જાતનું કાવ્યવાતાવરણ સાહિત્યપરિપદ રચી શકે છે. આ માટે ઊંચી જાતના વિવેચનશાસ્ત્રની જરૂર છે—જે સામાન્ય વાચકમાં ઊંચી વિવેચનદષ્ટિ ઉત્પન્ન કરે એટલું જ નહિ, પણ જેને આધારે શાળામાંથી બાળકોને શિક્ષણશાસ્ત્રની ભાષામાં જેને ‘ એપ્રિસીએશન લેસન ’ કહે છે તેવા પાઠ દ્વારા કવિતાના સૌન્દર્યનો ઉપભોગ કરતાં શીખવી શકાય. વામનમાંથી સૂચના લઈ રાજશેખરે ‘ ભાવક ’ યાને સહૃદયના પ્રથમ બે વર્ગ પાડ્યા છે; અરેયકી અને સતૃણાબ્યવહારી. એટલે એક તો એવા કે જેમને કશું રુચે જ નહિ, અને બીજા એવા કે જે ધાસ સુદ્ધાંત ગમે તે ખાઈ જાય. આ બંને અવિવેચક છે. તેમાં ત્રીજો વર્ગ એક ‘ મત્સરી ’ એટલે કે અદેખા અને સામાના દોષ જોયા કરે એવાનો ઉમેરો છે, અને ચોથો વર્ગ ‘ તત્ત્વાભિનિવેશી ’ એટલે ખરા તત્ત્વ ઉપર ચિત્ત લગાડનારનો જણાવે છે. આ છેલ્લો વર્ગ જ સાહિત્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. હળુ સુધી ગૂજરાતીમાં કાવ્યકલાની તત્ત્વાભિનિવેશી મીમાંસા બહુ થોડી જ થઈ છે. પ્લેટો ઍરિસ્ટોટલથી માંડીને ક્વિલર કૂચ, સેઈન્ડ્સપરિ, ગૌસ, ન્યૂબોલ્ટ, અને સ્કાયર સુધી, સૂર્યથી માંડી નાનાના દીવા સુધી, કાવ્ય અને એના વિવિધ ભેદનાં તત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર જ્યોતિષો અસંખ્ય થયા છે, અને જેમ જેમ કાવ્યનાં નવાં નવાં રૂપ પ્રકટ થયાં છે તેમ તેમ એ તત્ત્વોના વિવેચનમાં તેમજ એના પ્રયોગના વિચારમાં

ઘણુ કામ થયુ છે આપણે ત્યાં પણ પ્રાચીન આનંદારિકાએ કેટલુ
બધુ કર્યુ છે એનુ જ્ઞાન સામાન્ય પ્રજાને બદલે સુનિશ્ચિત જોનામા પણ
થોડુ છે આ ખોટ પૂરી પાડવા સારિત્ય પરિપદ બહુ સારો
પ્રબન્ધ ગયી વા ગયાવી શકે છ આવી સારાસાગ્રાહી ઉચ્ચ વિવેચનની
નિધાને અભાવે—કાવ્યક્ષેત્રમા પુષ્કળ વાસ જોગે છે, અને બિચારા ધાસને
હુ ધામ 'હુ એટલુ બાન થયુ પણ અનન્ય ગદે છે ગજશેખર દ્વિ
એનુ તારતમ્ય બતાવતા નોધે છે કે—

“ एकस्य तिष्ठति कवेर्ग्रह एव काव्य
मन्यस्य गच्छति सुहृदभवनानि यावत् ।
न्यस्याविदग्धवदनेषु पदानि शाश्वत
कस्यापि सचरति विश्वकुतूहलीव ॥ ”

—કોઈ કવિનુ કાવ્ય તો એના રંગમા જ ગદે છે, બીજાનુ
મિતોના રંગ મુધી પડોએ છે, કોઈકનુ જ એનુ હોય છે કે જે
અનિદગ્ધવદનના મુખ ઉપર પગ મકીને—એમના વચનની દગદાર ડાં
રંગ—જાણે વિશ્વ જોનાના કુતૂહલથી બહાર નીકળી પડે કે આના
મૃદુરનિઓની અને મિનકરનિઓની ઉપેક્ષા કરી, બહુ તો એમને સહી
નર્ત, મિશ્રનિઓના ગુણ પાગખી, એનો આગ્રાહ લઈ જાણુવો એ
ખરા નિદગ્ધનુ કામ કે એ જીવ્યને અંગે, આપણા મુર્ખર નિઓ
અને કાવ્યો ઉપર આપણે ભવિગેય આ રંગગીએ એ પ્રાભાવિક
ક અને કેટલેક દરજ્જે રીડ પણ છે, પણ ધરીવડાના પ્રેમથી મુગ્ધ
બની આપણી અભિજ્ઞાને સાંડી રંગી રાખીએ તો તેથી આપણી
નિદગ્ધનાને હાનિ થાય કે એટલુ જ નહિ પણ દ્વિઓના આત્માને
પણ નેરજતુ પોપણ મજતુ નથી ખરુ કે કે દ્વિ અરે ભાવક
(મહા ધ નિદગ્ધ) એમ હોતા નથી, એ સુત કનકમુપલસ્તપરમ્પરા
શમોઽસ્ય —મુવળુ એકે જાનના પ ચન્માથી પે । થાય કે અને એની
ઓગી મનાગ પ થર ગુદો હોય , તથાપિ મ્વિ ન્યા મુધી પોતાના
નન્યનો વિવેચન । થાય અને વિવેચન કરિનું હન્ય અનુભવવા પૂરતો
મ્વિ ન થાય ત્યાં મુધી નન્ય આત્મનુષ્ઠિ પ્રાપ્ત । મ્વ, આ વિવે-
ચન મમમાહી । મો આપના નન્યો આપની નુનિમા જ પામવા
નેરજાએ, આ આપણા વિવેચ । પા ન થ ની પોવા નેરજાએ એ
દષ્ટિનિન્દુ પ્રાભાવિક । તથાપિ મનુ આત્માના ન્ય આ પગો

અદ્ભુત સમન્વય હોય છે—મનુજ પોતાની ભૂમિનો વતની છે તે સાથે મનુજ હોઈ સમસ્ત બ્રહ્માંડનો વાસી છે, અને તેથી એને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય ફળવવાનું છે તે સાથે એના વિશેષણમાં સ્વ અને પર ઉભય તત્ત્વો રહેલાં છે એ ભૂલવાનું નથી. જગતનાં સર્વ મહાન સાહિત્યો એ રીતે જ ઉદ્ભવેલાં છે. કોઈપણ પ્રગ્ન જે પરદેશી સાથે આત્માની આપ લે કરવા તૈયાર નથી તે પોતાના આત્માને કદી ખીસવી શકતી નથી. જેમ પરદેશી રસ ચૂસ્યા કરનાર પોતાના આત્માને ખુવે છે, તેમ એ રસથી વિમુખ રહેનાર પોતાના આત્માને ગૂંગળાવે છે. વર્તમાન સમય સંક્રાન્તિનો હોઈ સ્વ અને પરનાં ઉભય તત્ત્વ યોગ્ય માપમાં રહેવાં કઢણુ છે. અત્યારે પશ્ચિમની નવલ-કથાઓનું, ટૂંકી વાર્તાઓનું અને નાટકનું અનુકરણ પુષ્કળ થવા લાગ્યું છે, પણ ધીમે ધીમે એમાંથી ઊભરેા નીકળી જઈ માત્ર સાર જ રહેશે અને આપણા સાહિત્યના વિશિષ્ટ આત્મામાં ભળી શકે એટલું જ પરદેશી તત્ત્વ છેવટે રહી જશે. તેથી આપણા સાહિત્યે ધારણ કરેલા વર્તમાન વલણથી આપણે ક્ષોભ પામવા કારણ નથી, જે કે કાંઈક ચેતતા રહેવાની અને સ્વદેશાભિમાનને જગતું રાખવાની તો જરૂર છે જ. પશ્ચિમના જે રસસ્વરૂપને આપણા સાહિત્યમાં સત્કાર આપવો ઇષ્ટ છે તે એ રસસ્વરૂપને કે જે એના મહાન સાહિત્યમાં મૂર્તિમન્ત થયેલું છે. છેલ્લી આગળોટમાંથી ઊતરેલાં નોવેલો વા માસિકોની વાર્તાઓ એ યુરોપનું મહાન સાહિત્ય નથી; એનું ચર્ચણુ એ તો ઘણી-વારનું ચર્ચણુ કરવા સમાન હોય છે. એના મોટા ઇન્ફ્લુએન્સ વર્તમાન સમયમાં પણ ‘ડાયનેસ્ટ્રસ’ કે ‘સેન્ન્ટન્નેન’ જેવી કૃતિઓ જ ગણાય છે, અને વસ્તુતઃ એનાં અમરરૂપ તો એ કરતાં પણ જુદાં હોય છે. આ વિષયમાં ખરી વિવેકભરી રસવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી એ નવીન વિવેચન-શાસ્ત્રનું, અને તે માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો એ સાહિત્યપરિપક્વનું, કામ છે.

નાટક વિષે લખતાં ડ્રાયડને ત્રણ જાતના ‘પ્રાક્લીકસ’ યાને ભોક્તા ગણાવ્યા છે. એક તો ખરા વિદ્યાર્થી અને સંસ્કારી, જેની સંખ્યા સહુથી ઓછી; બીજા ‘વોર્મ યંગ મેન’ ઉત્સાહી યુવકો, જેમનો કલાવિષયક ઉત્સાહ સાચો પણ કેટલીકવાર ઉપરછલો અને બ્રાન્તઃ એમની સંખ્યા વધારે; અને ત્રીજા સામાન્ય લોક, જે સાહિત્યની કૃતિમાંથી કેવળ આનન્દ જ માગે છે—એમની સંખ્યા ખુબી

મોટી આમ વિદ્વદ્ભોગ્ય, યુવદ્ભોગ્ય ઓ લાડભોગ્ય એમ સારિત્યના
 નણુ નર્ગો વડ છે અહીં વિવેચનશાસ્ત્રીનો નિહટ પ્રશ્ન આવીને ઊભો
 પડે છે કે આમાથી કયા નર્ગના પ્રેક્ષક કે નાયક માટે કવિએ કાવ્ય
 નાટક કે નવલકથાઓ રચી? નર્તમાન સમયમા આ ત્રીજા વગ
 તરફ તાણી જનારા એ જગરા પડેણુ ૭, એક તો આ જમાનો
 ‘ડેમોક્રેટીક’ યાને યોગસામાન્યના મતની દરગાઝ કરનારો છે, ખીજા,
 એ દ્વારે ધનની પ્રાપ્તિ હોઈ કવિને પણ એ માર્ગે જ સરનાનું મન
 થાય છે યુવકો એ ભવિષ્યની પ્રજા હોઈ, અને નવી રસભાવનાની
 ઉત્પત્તિનું મ્થાન હોઈ, એમની દષ્ટિમા નવા તેજ પ્રગટ થતા હોય એ
 રનાભાવિન છે, પણ સાહિત્ય એ જીવનનું પરિપક્વ દર્શન હોય તો
 યુવકોની સાહિત્યભાવના કાચી હોવાનો પણ સભન છે જ ખરા
 નિદગ્ય અને સરકારી વિવેચકો જડ ન થઈ જાય તો એમની દષ્ટિ
 સબુધી ઉત્તમ છે, ઓ ખરા કવિને એમના જ મતની દરગાઝ હોની
 જોઈએ પણ એઓ પણ જિગતી ભાવનાને જોઈ ન ગઈ એવી ટૂંકી
 દષ્ટિનાળા અને જડ હૈયના થઈ જવાનો સભન છે તેથી ઉત્તમ
 વિવેચકો પહેલા અને ખીજા નર્ગના સમન્વય રૂપ છે પણ તેથી
 ‘ડેમોક્રેટીક’ સાહિત્ય અનુગણનાયોગ્ય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય
 નથી જગતનું પગમ મહાન સાહિત્ય ‘ગમાપણુ’ અને ‘મહાભારત’
 પચતન્ન અને ઈસપની નારી—એ વાડભોગ્ય નથી? એ વોક-
 ભોગ્ય છે તેવું જ વિદ્વદ્ભોગ્ય પણ છે પ્રાકૃતજન પણ મનુષ્ય
 જ છે અને તેથી મનુષ્યની બુદ્ધિ અને રસના નાશ્વત અશોને એ
 સાહિત્ય અર્પે છે એમા એની મોટાઈ છે પણ પ્રાકૃતજનની
 પ્રાકૃતતાને પગિણામે એનામા જે બ્રાન્ત અને ઉપગ્રહી દષ્ટિ હોવાનો
 સભન છે, જે કાન્તદષ્ટિગમ્ય હોડા તત્ત્વ જોવાની એ આમા અશક્તિ
 છે, તેને પણ પૂજવી એ ‘ડેમોક્રેટીક’ અને ‘ગોમ રક્ષ’ વચ્ચે ભેદ ન
 સમજના જેની જૂન છે

વિવેચનશાસ્ત્રમા આપણે ઘણું કરવું બાકી છે આત્માસિક કે
 માસિક પદમા જે અન્યાયસોમન થાય છે તેમા આ નિગાળ કોરની
 મીમા પણ ભાગ્યે જ ખેડાય છે વિવેચનશાસ્ત્રની વ્યનાને અગે,
 કનાના ઓ ને ઉપગ્રહી સાહિત્યના તત્ત્વનું અન્વેષણ કરવું એ એનો
 એમ પ્રમા છે, સાહિત્યના નિરિધ પ્રખર લઈ એના ન્યરૂપવક્ષણ
 બાધના એ ખીજે પ્રખર છે, અમુક કૃતિના ગુણની મર્યાદા અનુભવી

એ ત્રીજો પ્રકાર છે; તેમ ગુણદોષનો વિચાર પડતો મૂકી માત્ર એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ ઊંડા ઊતરીને સમજવા યત્ન કરવો એ ત્રીજો પ્રકાર છે; સર્વાનુભવરસિક્ષી ભિન્ન સ્વાનુભવરસિક વિવેચન—તેમાં વાચકના ઓધ માટે નહિ પણ પોતાના જ ઉપભોગ માટે અમુક સાહિત્યકૃતિનું નિરીક્ષણ થાય છે અને, એ રીતે એક વિશિષ્ટ સાહિત્યનો પ્રકાર ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એ એનો પાંચમો પ્રકાર છે — ઇત્યાદિ અગણિત રૂપે વિવેચનકલા ખીલવવાની જરૂર છે. કારણ કે જેમ ઊંચું સાહિત્ય વિવેચનશાસ્ત્ર માટે નવું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ ઊંચું વિવેચન સાહિત્યને નવા માર્ગ સુઝાડે છે.

કાવ્યના અર્થમાં સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે, અને એને અંગે ઊંચી વિવેચનશક્તિ ડેળવવા માટે, આ પરિપદનું શું કર્તવ્ય છે એ આપણે જોઈએ. પરંતુ એ જાનના સાહિત્યને ખીલવા માટે બુદ્ધિ અને હૃદયના સંસ્કાર પણ ઊંચા કરવાની જરૂર છે. એ સંસ્કારની પોતાની કિંમત—સાહિત્ય સાથે એના સંબંધ વિના સ્વતંત્ર રૂપે પણ— થોડી નથી. પણ સાહિત્ય એ ‘દાઈનર થેથ ઓફ ઓલ નોલેજ’ જ્ઞાન માત્રનો વધારે સૂક્ષ્મ અને સુંદર પ્રાણ છે, તો એ પ્રાણને વસવા માટે સ્થૂલ દેહ પણ જોઈએ. પંકજ પણ પંક વિના થતું નથી, નો કવિતાસાહિત્ય પણ બુદ્ધિ અને હૃદયને ડેળવે એવાં શાસ્ત્રના ક્યારા વિના કેમ ઊગે? તે સારું, ખીજાં શાસ્ત્રની ડેળવાણી માટે પણ આ પરિપદે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

ઇતિહાસસંશોધન

આપણા ઇતિહાસવિભાગે વિચારવાના પ્રશ્નો ઘણા છે: પ્રથમ તો ગૂજરાતનો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં રાખી, એનું નિરૂપણ જે અત્યાર સુધી ગૂજરાતની વર્તમાન ચતુર્સીમાની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યું છે એમાં મૌલિક પરિવર્ત કરવો જોઈએ. ગૂજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલે ઉત્તરમાં પંજાબ સુધીના પ્રદેશનો, અને દક્ષિણમાં દક્ષિણના ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશનો: એ ઇતિહાસનાં ઘણાં બાકાં હજી હવે પૂરવાનાં છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આપણા ઇતિહાસનું શિક્ષણ મોગલ અને બ્રિટિશ અમલની જ દરકાર કરતું. તે પછી મહમદ ઘોરી અને મહમદ ગિઝની સુધી, અને તે પછી પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધનની કિંમત થતાં સિકંદરની સવારી સુધી, આપણે ભૂતકાળમાં ગયા. પરંતુ તે

પહેનાનો સમય કેવળ પૌરાણિક એટલે ઇતિહાસપ્રત્યે અપ્રામાણિક એવી વાનાઓથી જ ભરેલો હોઈ ઇતિહાસના અભ્યાસના માટે નહીંમો જે એવી સમગ્રણુ રજો વખત આવી પગલુ વધતી જતી ગાંધને પરિણામે સમગ્રણુ કે પુરાણમા કરેલી નોંધ દિન્દુસ્તાન ઉપર આક્રમણુ નરનાર પશ્ચિમની પ્રજાઓના ઇતિહાસક્રમેએ તથા અન્ય મુસાદરોએ જે નોંધ કરી જે તેની સાથે અદ્ભુત ગીતે મળતી આવે જે આથી પુરાણની પ્રમાણુ તરીકે પ્રતિષ્ઠા વધી, અને પુરાણના મહાન અભ્યાસી પાર્સિટરે અ પ્રતિષ્ઠાનુ મારામાગવિવેચનપૂર્વક એટલુ બહુ ગૌરવ વધારી દીધુ કે વેદાદિ અન્ય કરતા પણ એનુ પ્રમાણુ વધારે માન્યુ આટલે મુધી જુલુ મધ્યમ્ય ઇતિહાસકાર માટે અશક્ય છે, પણ અન્ય પ્રમાણુથી આવિત ન હોય, અથવા અન્ય પ્રમાણુને આધિત રૂએ એટલુ સભવિત હોય તો પુરાણના ધ્યનને ઇતિહાસક્રમે માનનાને અસારે સહુ ઇતિહાસકારો તૈયાર છે તે જ પ્રમાણે તે પછીના સમયમા આવતા કેવળ ગિલાયેખ, ચિક્કા અને તામ્રપટ્ટના જ પ્રામાણ્યને નજીક ન ગહેના ઇતિહાસ ગ્યનામા આધાનાના મામાન્ય નિયમાનુસાર માહિત્યનો ઉપયોગ કરવો પણ ઉચિત છે, નજી વિરોધ, માહિત્ય જ્યાં તારીખો નકની કરનામા ઉપયોગી નથી થતુ, સારે પણ પ્રજાના રાત્નનિ- કે ભાનનાત્મક જીવનની જાખી કરના માટે બહુ ઘામનુ થઈ પડે છે પગલુ આપણા ઇતિહાસના પ્રકાશનુ એક મોટુ માધન હજી હવે જ આશાક્ષિનિજ ઉપર ઊગતુ દેખાય છે સિધ અને પળનની મગહદો ઉપર અને હરપાના ખોદાણુઢામથી 'સગવેદ'ના બ'કે તેથી પણ પૂર્વના મનાતા ઢાળ ઉપર પ્રકાશના કિરણો ફૂટ્યા છે પણ હજી એ માત્ર ડિગ્રી જ છે, એટલામા તો ઇન્ડિયન આર્કિઓલોજીના રિવેલર સગ જનમાર્ગલ લખે છે કે

"The opinion has lately been gaining ground that the cradle of Sumerian and Egyptian civilisation is to be sought somewhere east of Mesopotamia. If indeed, such a cradle ever existed, it is as likely as not to have been in the vast richly watered plains of Northern India. Migrations there undoubtedly were—and those on a large scale, and nothing is more probable than that

the teeming populations of Northern India expanded westward through Seistan across the Iranian plateau and northward to the plains of Transcaspia."

આ અનુમાન જે અત્યાર સુધી ચાલતી આવેલા પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર અને પુરાતત્ત્વવિદનો માન્યતાથી તદ્દન વિપરીત છે એ પુરાણની હકીકત સાથે મળે છે, અને પરિણામે હિન્દુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરનાર અને એની વસ્તીમાં ભળી જનારે 'કેરેયુન ટ્રાયુમ્ફ' યાને પરદેશી જાતિઓ સંબન્ધી આપણા અર્વાચીન વિદ્વાનોના લેખો જુદી દૃષ્ટિથી તપાસવા પડશે એમ મુ્યવે છે. કાઠિયાવાડની અંતિદાસિક-રત્નગર્ભી વસુન્ધરા હજી ખોદવી તદ્દન બાકી છે. સૌરાષ્ટ્ર, ઠારકા અને વલભીપુરનાં ઇતિહાસનાં ફેટલાંએ પડ એ ભૂમિમાં દટાયેલાં કોઈ વાર બહાર નીકળશે એ કહેવાતું નથી, અને એ નીકળશે ત્યારે આપણા અત્યાર સુધી માનેલા ઇતિહાસને ટેકા આપશે કે ઉથલાવશે એ વિષે અત્યારે કોઈ પણ પ્રામાણિક કલ્પના થઈ શકતી નથી. પણ એ શોધ ઇતિહાસના યથાર્થ જ્ઞાન માટે અત્યંત આવશ્યક છે એટલું તો નક્કી જ છે. ખીજું આપણા ઇતિહાસના રાજ્યંશો અને એમની તારીખો આપણે ચોક્કસ રીતે જાણી શક્યા છીએ તેમાં પણ હજી લોકસ્થિતિ વિષે ઘણું જ્ઞાન ઉમેરવું બાકી છે. સાહિત્ય એ આ જાતના કાર્ય માટે એક મોટું સાધન હોય છે, પણ દુર્ભાગ્યે, આપણા તે કાળના ઘણાખરા કવિઓએ એમના સાહિત્યને ધર્મ સિવાય કોઈ પણ રસથી ભીંજવા દીધું નથી. આથી લોકસ્થિતિ જાણવાના વિષયમાં આપણને ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

રત્નમણિરાવે મુસલમાન સમયના ગૂંજરાતના ઇતિહાસનો અભ્યાસ પ્રકટ કરવા માંડ્યો છે, તથા એને અંગે માત્ર સામાન્ય નિરૂપણથી સંતોષ ન માનતાં વિગતવાર માહિતી એકઠી કરવા માંડી છે. એ પદ્ધતિએ ઘણું કામ કરવા જેવું છે. રાયચુરા અને મેઘાણી કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ રાસ વગેરે સાહિત્ય એકઠું કરે છે એનું મૂલ્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું ન હોય પણ સમયનું ચિત્ર દોરવામાં તો ઘણું જ કામનું છે. વળી એક સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રી લખે છે તેમ સર્વ શાસ્ત્રો કાવ્યમુખપ્રેક્ષી છે—અર્થાત્ કાવ્યનું જ મુખ નિહાળતાં—કાવ્યનાં સેવક—છે અને તે પ્રમાણે ઇતિહાસ પણ કાવ્યરૂપ થયા વિના એનું તત્ત્વ પૂરેપૂરું પ્રકટ કરી શકતો નથી. કવિપ્રતિભા વિનાનો

ઇતિહાસ એ જીવત માસ અને રુધિર વિનાનુ માત્ર ઢાલનુ મૃત હાડપિન્ન છે તે આપણે ઇતિહાસ ખરી રીતે જાણના માટે આપણે નન્દગ દરે ગુણભશ્વર અને કનૈયાનાથ મુનસીની અપેક્ષા રાખીએ છીએ કેના ખાતર સત્યનો ભોગ આપનાની જરૂર હોય તો ગૂર્જરાતના ઇતિહાસ ખાતર ઢાલનો ભોગ આપના પણ ભાઈ મુનસીને આપણે નિનતિ કરીશુ આપણે એમને કહીશુ કે સત્ય અને ક્ષમા—ઇતિહાસ અને કેના હિમયનો સુન્દર સમન્વય કરી શકે એવુએમનામા મામર્થ્ય છે, એકનો ભોગ આપવો પડે એના એ ક્ષમામા અનિપુણ કે ઇતિહાસમા યથાર્થની કિમત ન સમજી શકે એના પ્રાકૃત નથી જના ભોગ આપવો પડે એટલા એ અગત્ય હોય તો કેનાનો ભોગ આપે ઇતિહાસનો નહિ, ઢાળુ કે કેનાના ક્ષેત્ર ધણુ છે, ઇતિહાસનુ એકે

વળી, એક પ્રશ્ન ઇતિહાસ અને બાપાશાસ્ત્રની મીમા ઉપર આવેનો અને તેથી હિમય નિઘાના નિદાનોએ વિચારનાનો એ છે કે આપણા પ્રાન્તના નામની વ્યુત્પત્તિ શી ? ‘ જોમ્મે ગેઝેટીયર ’ સ ગુર્જરાષ્ટ્ર, પ્રા ગુર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂર્જરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ માની હતી પરંતુ ‘ ગુર્જરાષ્ટ્ર ’ ઉપરથી ‘ ગૂર્જરાઃ ’ કે ‘ ગૂર્જરાટ ’ થાય, ‘ ગૂર્જરાત ’ ન થાય એ ગણ્ઠો કોઈ પણ ક્ષેત્રમા મળતા નથી અને ગૂર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી ગૂર્જરાત કાઢવુ એ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના નિયમથી નિરુદ્ધ છે તેથી પછીના નિદાનોએ ગુર્જરા શબ્દ ને કેડ વાળુકના તથા મગવાનકના ક્ષેત્રમા મળે છે તે ઉપરથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રાનુમાર એ શબ્દ ઉપજાવ્યો છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને અવગણી ગમતુ નથી એ ખર પણ તે મામે થોડાક પ્રિયાગ પણ આવ્યા નિના રહેના નથી એક તો ‘ ના ’નો આવો પ્રયોગ, મર્ચનામને ત્ર (અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર, અન્યત્ર) લાગે છે તે સિવાય, કોઈ દેશનાયક શબ્દમા થયો જાણ્યો નથી તે સાથે મુગાટ્ટ, મદારાટ્ટ, ગાટ્ટ એ નામ એક બીજાની પામે આવેના પણ દેશવિભાગના વાયક છે તેથી પામેનો એક વિભાગ ‘ ગુર્જરાષ્ટ્ર ’ કહેનાયો ગાય તો આશ્ચર્ય છે ! વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો સાધા નન્દગ છે, પણ અગોકના ધમયુત્ત ન વાળપંથોજ મપારાન રિસ્ટિક વેનજિકાન ચ વાપિ અમે અપરાતા (ગિગના), ધમયુત્તસ્ય યોનાવોજગંધાત્તેષુ લટિકવિનિર્મિષુ ઇ વા પિ લંને ગાવન્તા (ધાંતી), ધમયુત્તસ્ય ચાલવંચોયગપરતન રસિક્કન વિનિર્નિજ્ઞ

યે વપિ અપરંત (શબ્દ્યાઝગઢી), ધ્રમયુતસ યોનકવોજગંધરનં રટ્કપિત્તિ-
નિકન યે વ પિ અજે અપરત (માનસેરા) એમ ચાર શુદ્ધાં શુદ્ધાં
સ્થળના લેખમાં પેતેનિક, પિતેનિક, પિત્તિનિક શબ્દ છે તેનો મૂળ
સંસ્કૃત શબ્દ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સર્વ વિદ્વાનોએ પ્રતિષ્ઠાનિક
માન્યો છે, ત્યાં પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો નિયમ કે દ્વ નો ટ થાય
‘ત’ ન થાય એ વાંધો ગણ્યો નથી. દેવદત્ત ભાંડારકરે વ્યુત્પત્તિ-
શાસ્ત્રને ત્યાં પણ માન આપીને પિત્તનિક શબ્દનો શુદ્ધો જ અર્થ
કર્યો છે. અંગુત્તર નિકાયમાં રટ્કિકસ્સ પેત્તનિકસ્ય અને રટ્કિકાં પેત્તનિકાં
એમ એ શબ્દયુગલ એ વાર આવે છે ત્યાં એનો સહચાર ગામગામિ-
કસ્ય પૂગગામણિકસ્સ ગામગામિકો પૂગગામણિકો ઇત્યાદિ રાજ્યના
અધિકારી વાચક શબ્દો સાથે થયો છે, અને ત્યાં પિતાથી પ્રાપ્ત
અધિકાર ભોગવતો રાષ્ટ્રિક કહેવાતો રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ
ટીકાકારે કર્યો છે. એટલે અશોકના શિલાલેખમાં પણ રિસ્ટિક પેતે-
નિકનો એ જ અર્થ થવો ધટે છે. અર્થાત્ પેતેનિક એ પ્રતિષ્ઠાનિક=
પેઠણનું એમ નહિ. પરંતુ દેવદત્ત ભાંડારકરના આ પેતનિક=પૈતૃક સામે
એક વિદ્વાન તરફથી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો ખીન્ને વાંધો લેવામાં આવ્યો
છે કે ત્વ નું ત્ત કેમ થાય ? પણ ત્વ નો ત્તુ ઉચ્ચાર થવાથી ત્ત થાય
એ સંભવિત હોઈ એ વાંધામાં માલ દેખાતો નથી. તથાપિ એક
વિકટ સ્થિતિ એ આવીને રહી છે કે અંગુત્તર નિકાયમાં રટ્કિકપેતનિક-
નો સહચારી શબ્દ જેતાં અમુક રાજ્યાધિકારી એવો અર્થ બંધ
એસે છે, ત્યારે અશોકના લેખમાં સ્પષ્ટ ‘યવન—કમ્બોજ—ગાંધાર—
રાષ્ટ્રિક—પેતેણિક (પિત્તનિક) અને ખીજ અપરાન્ત (સામ્રાજ્યના
સામા છેડાના વા પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના) દેશ ’ એમ દેશ તરીકે ‘ રાષ્ટ્રિક
પેતેણિક ’ની ગણના કરી છે. બંને પક્ષનું સમાધાન એ રીતે થઈ શકે
કે અમુક રાજ્યાધિકારીઓ મૂળ ધણીથી સ્વતન્ત્ર થઈ રાજ્ય વસાવે
ત્યારે પણ મૂળ રાજ્યાધિકારીવાચક નામથી ઓળખાયાં કરે, અને
એ રીતે રાજ્યાધિકારીવાચક શબ્દ લોકવાચક અને દેશવાચક થઈ
જાય. આ રીતે રટ્કિક પેતનિક શબ્દની ગતિ થઈ હોય. ગમે તેમ
હોય પણ પેતનિક શબ્દનો પ્રતિષ્ઠાન શબ્દ સાથે સંબંધ સર્વમાન્ય
ન રહ્યો એટલે અશોકના લેખના ઉદાહરણથી ગુર્જરાષ્ટ્ર ઉપરથી
ગૂજરાત શબ્દ અવતારવાનો આપણો ચત્ન સફળ થતો નથી—જે
કે ઉપર કહ્યું તેમ દેવદત્ત ભાંડારકર સિવાય સહુ વિદ્વાનોએ અશોકના

લેખમાએ વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી અનગણી છે હજી 'ગણ્' ઉપરથી 'રાત' ઉપજનાનાનો એક મન્દ યત્ન સભવે છે અને તે એ કે— મૂર્ધન્ય જનો દન્ય ન થાય છે અને પનો સ થાય છે, તેમ—અહીં મૂર્ધન્ય ટ નો—દન્ય ત કેમ ન થાય? વળી પ્રકૃતગ્રથણમા ટ પણ મૂળ ત (રાજનન્ન=રાષ્ટ્ર) જ હતો એટલી મુશ્કેલી ઓછી છે વળી બરતો હતું છે કે ચર્મણ્વતીનદીવારે યે ચાર્વુદસમાધિતા । તત્કારવહુલા નિત્ય તપુ માપા પ્રયોજયેત્—અર્થાત્ ચબલ નદીની પારના અને આ પુના નાસીઓ ત પધારે બોતે છે એ વાક્ય પણ યૌર્ધ પ્રકૃત પ્રજા ઉપર પ્રદાર ન નાખે? આ નિચારપર પગનું બીજ ગુર્જરના રાજાની નિશિષ્ઠતા, અને દેશનાયક ગણ્ ગણ્ની આભાવિકતા એ છે, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની મુશ્કેલીનું નિમ્મરણ નથી નળી એક બીજી સૂચના પણ ટગ્વાની સૂઝે છે ગૂજરાત = ગુર્જરરાષ્ટ્ર હોય તો તે=ગુર્જરાતુ ગણ્ એમજ ગા માટે હોયુ નોઈએ? ગુર્જર (ઉત્તર ગૂજરાત) અને ગણ્ જે લાટ (દક્ષિણ ગૂજરાત) નામે પ્રસિદ્ધ છે તે મળાને થએયો દેશ અથવા ગુર્જરાનો લાટ, 'દક્ષિણ લાટ' થી 'બિન્ન 'ઉત્તર લાટ' એમ અર્થ પણ ન હોઈ શકે? 'લાટ' એ 'ગણ્' ઉપ-ગથી થએયો ગણ્ છે અને ટોલેમી, વાત્સ્યાયન, વગેરેને જાણીતો હોઈ, અશોકના લેખમા લટિક નામનો જે એક 'અપરાન્ત' (માત્રાન્ત્યમા અપર નામ સામે અતે કે પશ્ચિમ છેડે આવેલા પ્રદેશ—દેશમાનો એક) હતો છે તે લાટ જ હોવાનો સભન છે લાટ—અન્તર્ગત ભર્ય નગરમા ગુજરાની એક ગાખાએ મન્ય ગ્રામ્ય હતુ, અને તેજ પ્રમાણે ગણ્દટ અથવા ગટ જાતિના ગજાઓ, જેઓ મૂળ ઉત્તરના હતા કે દક્ષિણના એ અનિશ્ચિત છે તથાપિ ઉત્તરના હોય એમ વિરોધ સભન છે, એમણે દક્ષિણમા મોટું ગાન્થ ગ્રામ્ય હતુ અને ગૂજરાતમા આવેના લાટ ઉપર પણ એમની સત્તા કોઈ કોઈ વાન પહોચી જતી આપણા પ્રાન્ત ઉત્તર અને દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ॥ પશ્ચિમ ભાગના દક્ષિણઉત્તર પ્રદેશ મળાને મનેયો છે, અને તેમા ત્રીજો ખન્ડ સોગારૂનો હિમેરના, એડતા અને અનેડતાની એક અદ્ભુત ત્રિમતિ—બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને શિવ સમી અને કાઈક એ મતે મળતી—આપણી દષ્ટિ આગળ ચીનગર્ભવન્ય છે

આ રાજકીય ઇતિહાસમાથી ફિલિ થતો ગૂજરાતના જન-

સમાજના બંધારણનો અને એની ભાષાનો ઇતિહાસ પણ ઇતિહાસના ગવેપદોએ હજી પુષ્કળ શોધવાનો છે. ગૂજરાત નેટલી જ્ઞાતિઓ હિન્દુસ્તાનનાં બીજા કોઈ ભાગમાં નથી, અને જ્ઞાતિવિભાગનાં જે કારણો બીજા ભાગમાં પ્રવર્તેલાં છે તે ઉપરાંત અહીં બહુ વિશેષ છે. એ સર્વ જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ અને રિવાજ સંબંધી ઘણી માહિતી ‘બોમ્બે ગેઝેટિયર’માં સંકલિત કરેલી છે, તથાપિ ઘણાં વર્ષો ઉપર થયેલા એ કાર્યને અત્યારે ફરી શોધવાવધારવાની જરૂર છે, તેમજ ગૂજરાતને એક અલગ પ્રાન્ત માનીને એની જ્ઞાતિઓનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેને પણ ઉત્તર દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનની જ્ઞાતિઓના ઇતિહાસ સાથે જોડીને ફરી રચવાની જરૂર છે.

ભાષા

ત્રીજું આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ પણ હજી ઘણો વધારે શોધવાનો છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સન એમનાથી જે બન્યું તે કરીને લખે છે—

“ We have thus a connected chain of evidence as to the growth of the Gujarati language from the earliest times. We can trace the old Vedic language through Prakrit down to Apabhramsa and we can trace the development of Apabhramsa from the verses of Hemachandra, down to the language of a Parsi newspaper. No single step is wanting for nearly four thousand years.” આ આપણી ગરવી ગૂજરાતની ગરવી ભાષાની વિશિષ્ટતા છે. અને તેથી જ એને માટે આપણું કર્તવ્ય ઘણું છે. ગ્રિયર્સને તો ભાષાશાસ્ત્રીઓની શોધોના આધારે માત્ર થોડીક લીટીઓ જ દોરી છે. પરંતુ ટેસિટોરી અને નરસિંહરાવભાઈ એ એમાં ઘણું વધારે કામ કર્યું છે. પણ તેઓએ કર્યું છે તે કરતાં હજી ઘણું ઘણું વધારે કરવું બાકી છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના છૂટક અવશેષો કેટલાક સમયથી ઉપલબ્ધ હતા, પણ સળંગ કાવ્યો હજી હવે જ પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે, અને અપભ્રંશ એટલે એક સ્થિર અવિકારી ભાષા—જેનું બ્યાકરણ હેમચન્દ્રે ઘડી આપ્યું છે—એમ મનાઈ રહ્યું છે, તેને બદલે હવે એનો એક

જીવત અને વિદ્યાગી બાપા નગી, અભ્યાસ થવો ૪૮ ઠ, જેટલું
અપભ્રંશ માહિત્ય ઉપરાંત જે એ પ્રવચનમાં મૂકી આ અભ્યાસ
ગર હજી દેવો જોઈએ અત્યાર ઉત્તર દિ-દુઝ્યાન—રાજગ્યાન—થી
માડી દક્ષિણમાં ગાંધકૃત ગાંધના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ
માહિત્ય જડાયુ છે તે રચનામાં પણ મોટો અંશ જોવાનો છે પણ
દેવચંદ્ર નગરએ ઉદ્ધરણ ઉદ્ધરણે જોતા મુલુક સાદિલ જોવાનો
થઈ પણ ગ્યાએલુ હોય તો તે સંભવિત છે એ સંધ્યુ માહિત્ય
ગોધવાનો આપણે પ્રમળ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તાજણ કે અપભ્રંશ
સાહિત્ય મળ દિ-દુઝ્યાનના ઉત્તર દક્ષિણ ‘અપગન્ત’નું છે, તથાપિ
એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિદાગીઓ આપણે ગુજરાતી છીએ આ-
પણા ગુજરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો
ઉદ્ભવ—પ્રાચીન આર્ય ભાષા, પંજી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી
ગોંડેની પ્રાકૃત, પછી શૌર્યેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુજરાતી
મૂળ ભાષા દક્ષિણી યા પૈગાચી આટલા તરવોમાંથી થયેતો મનાય
જે હવે આ સંધ્યા તરવોને પૃથક કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક
રાખેની ઉત્પત્તિ આપણા કોષમાં આપણે જાનારી જોઈએ તેમાં
પૈનાચીનું તત્ત્વ ગોધવુ દર્શાયું છે તથાપિ તે માટે યત્ન થવો જોઈએ
અને અશિષ્ટ મનાતા એના ખૂણાખાચરાની જોવીના નખે પણ
એકા દરીને તપામના જોઈએ આ સંધ્યુ દાર્પ અમાધાણ મહરનું
છે તેનું જ ખર્ચનું છે વળી સર્તમાન જમાનામાં કોઈ પણ કોષ ન્યા
સુધી સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ રૂપી મૂળ ઉપરાંત, સિન્દી
મગરી અને બગાળી સાથેના સમાનતાના અંગો નહિ દર્શાવે ત્યા
સુધી એ અપૂર્ણ જ ગણાશે ‘પોલીટીકલ ફેડરેશન’ની ભાવના સાથે
‘લિંગિસ્ટિક ફેડરેશન’ની ભાવનાને જોડવી જ પડશે

વિજ્ઞાન

હવે વિજ્ઞાનવિભાગના ત્રિપથમાં આપણે શું કરવાનું છે એ
જોઈએ આ ત્રિપથમાં જે દાર્પ કરવાનું હોઈ શકે તેના બે પ્રકાર
છે, એક નવી ગોધ, અને બીજો વોડપ્રચાર નવી ગોધની બામતમાં
તો ગૂંજગતે આખા સિન્દને બંદે સમસ્ત પૃથ્વીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની
સાથે રહીને કામ કરવાનું છે પણ જે નાનું કામ—જતા અતિ
આનંદપ્રદ કામ—સાહિત્ય પગિષ્ઠ પોતે ઉપાડી ગઈ એવું છે તે

વિજ્ઞાનના લોકપ્રચારનું છે. છેલ્લાં દશપંદર વર્ષમાં આપણા પ્રથમ અને મધ્યમ કક્ષાના શિક્ષણમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને આપણે સ્થાન આપ્યું છે, અને સારી નિશાળોમાં એ કામ થતું હશે એમ પણ આપણે માની લઈએ, તો પણ એની બહાર સામાન્ય લોકમાં વિજ્ઞાનનો પ્રચાર હજી નહિ જોવો છે. અને એ પ્રચાર સારી પેઢે થાય તે માટે સાહિત્યપરિપદે ખરા અન્તઃકરણથી મોટી યોજના રચવાની આવશ્યકતા છે. મારા મિત્ર મિ. કોઈલાં—જે હમણાં થોડા વખત ઉપર બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એન્જીનિયરિંગ કૉલેજના વાઈસ પ્રિન્સિપાલ હતા અને હાલમાં પટણાની એન્જીનિયરિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ થયા છે—એમણે ‘કલકત્તા રિવ્યૂ’માં ઔદ્યોગિક કેળવણી ઉપર લેખ લખવા માંડ્યા છે, એમાં એક સ્થળે કહ્યું છે કે ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઔદ્યોગિક શાળાને નહિ પણ ઔદ્યોગિક કારખાનાંને આભારી છે. આ કહેવું ઇંગ્લંડ પરત્વે ખરું છે, પણ અન્ય પ્રાણી કરતાં મનુષ્યોમાં વિશેષ એ છે કે જે સ્વાભાવિક હોય એને પણ એ પ્રયત્નજન્ય કરી શકે છે. ઔદ્યોગિક કારખાનાંથી ઇંગ્લંડનો ઔદ્યોગિક વિકાસ થયો એ ખરી વાત, પણ એ કારખાનાંને સુધારવામાં ઔદ્યોગિક શાળાનું વિજ્ઞાન અત્યારે મોટો ભાગ લે છે : બદકે ઇંગ્લંડ પણ શાળા અને કારખાનાંને પરસ્પર જોડવામાં અન્ય દેશોથી—ઉદાહરણ તરીકે જર્મનીથી—પછાત છે તેટલી એની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ પણ હાલ સહન કરે છે. આપણા દેશમાં કારખાનાંના કામમાં શાળામાં મેળવેલી વૈજ્ઞાનિક કેળવણી બહુ ઉપયોગી થશે : બદકે, આપણા દેશની સ્થિતિ એવી છે કે જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણથી આપણી હવાને ભરી દેવામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી આપણાં કારખાનાં પણ ગતાનુગતિક અને જમાનાથી પચાસ વર્ષ પછાત રહેવાનાં. તે માટે સાહિત્યપરિપદે વિજ્ઞાનને લોકપ્રિય કરવા સારું જે કાંઈ યત્ન થઈ શકે તે કરવા મચી પડવું જોઈએ. આરંભમાં વિજ્ઞાનનાં લોકપ્રિય ભાષણો અને પ્રયોગો ગૂજરાત અને કાઠિયાવાડનાં અમુક શહેરોમાં કરવા માટે ગોઠવણ કરી દેવી જોઈએ, અને એ કામમાં પ્રજ્ઞની સેવા કરવા ડૉઃ કાન્તિલાલ, ડૉ. નાયક, પ્રોફેસર વીરમિત્ર ત્રિવેદિયા, રા. પોપટલાલ શાહ, રા. સાંકળચંદ શાહ, રા. પર્જન્યરાય મેઠ, અને રા. વિજયલાલ ધ્રુવ તૈયાર છે એમ હું જાણું છું. અન્ય પણ ઘણા ભાઈઓ સાહાય્ય કરશે.

તત્ત્વજ્ઞાન

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં આપણુ એ જાનતુ જીવ્ય છે એટલે તે આપણા મૂલરાતી સાહિત્યમાં મીઠા અને નગસિંહ મહેતાથી માઠી આજ પર્યંત જે જે વિચાર આપણા સાહિત્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છે, એ તારનાનુ, એનો ઇતિહાસ રચનાનુ, તથા એને હિન્દુસ્તાનમાં અન્યત્ર પ્રવૃત્ત થએલા ધર્મ અને તત્ત્વવિચાર સાથે સંજ્ઞનાનુ મોટું નામ છે પણ એટલેથી જ સંતોષ પામનાનો નથી જેમ સાહિત્યમાં જૂના સાહિત્યના પાનથી મતુષ્ટ થનાનુ નથી, પણ નવું સાહિત્ય રચવાનુ છે, તે જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ આપણે આગળ પ્રગતિ કરવાની છે આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ જેમ ઇતિહાસ તેમ તત્ત્વજ્ઞાન સાહિત્ય સાથે મૂંઝુ હતું પરંતુ એ જાણ મદાન કર્યો જ કરી નકે, આપણે તો, એ જ જાણની સામગ્રી તરીકે, તત્ત્વજ્ઞાનને એક અત્યંત શાખાએ ફળવી પોથી મારી ગઈએ તત્ત્વજ્ઞાન એ સારને નિતોડનાની એક દષ્ટિ છે, અને તે જેમ નાનીને સિદ્ધ છે તેમ આપણુ સદને સાધ્ય છે અને આનંદ છે તત્ત્વજ્ઞાન એ નાની અન્ય જાણો ઓની મમાન કક્ષાનુ એક જાણ છે એ મમજણુ પણ મૂલ ભરેલી છે નાની મર્જાખામાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવેશ કરે છે, ઢાળુ કે એ સર્વના મળણે એનું જ્ઞાન છે તેથી જીવ જગત અને પરમાત્માના સ્વરૂપનુ, જ્ઞાનની એક અત્યંત શાખાએ, ચિન્તન એટલામાં જ તત્ત્વજ્ઞાન સમાપ્ત થતુ નથી ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનના મૂળ ગોધવા તથા એનો અર્થ જગતમાં પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવર્તે છે આ દષ્ટિએ મનુષ્યનુ બધાં જ, એનો આ પરિદેશ્યમાન વિશ્વ માથે મબન્ધ, એની અભાવિક પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની ભાવનાઓ—ઇત્યાદિ સર્વ વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનના પેદામાં પડે છે એ વિચારનુ બહેણુ પણ સુચિન્તન સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર છે એ જ બાવિધ્યના જાણસાહિત્યમાં ઉચ્ચતા અને ગભીરતા, એ સાહિત્યના પ્રાણરૂપે, ઊંચી રાકે અને એ વિના આપણુ સાહિત્ય ગભીર ગી પગપોટા જેવું જ રહેશે

ફળવણી

ફળવણી વિભાગ સાહિત્યપરિષદનું આવશ્યક અંગ છે આપણી ફળવણીનું અગત્ય આપણને નામનુ તો મળી ચૂક્યું છે, પણ એને વાસ્તવિક કરવામાં અત્યાગે મોટી મુશ્કેલી આ ખાતા માટે મરકાગ પામેથી નાણા મેળવવાની છે એ મેળવવાના માર્ગો પરિષદના પ્રયત્નની મજા છે, પણ

એના પ્રદેશની અંદર પણ ઘણું કરવાનું બાકી છે. જેટલાં સાધન આપણને પ્રાપ્ત છે તેટલાંનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવા માટે પ્રયત્નમાં કેળવણી સંબંધી વિચાર કરનારાં મંડળો હોવાં જોઈએ. મિ. મારવિને કહેલું મને યાદ આવે છે કે—ઈંગ્લાંડમાં દર અઠવાડિયે સ્થળે સ્થળે કેળવણી માટે ઉત્સાહ ધરાવનારાં મંડળો મળે છે, ચર્ચા કરે છે, કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારા માટે ઠરાવો કરે છે, યોજનાઓ ઘડે છે, ત્યારે આ દેશમાં તો સઘળું શૂન્યવત્ પડ્યું છે ! આપણે આપણા પ્રાન્તમાં કેળવણીના અનેક પ્રયત્નો આરંભ્યા છે, પણ તે હજી પરસ્પર અસુત્રિત છે. પરિપક્વ કામ એમાં સૂત્ર પસંદવાનું, અને એક મુખ્ય કેળવણીમંડળ સ્થાપી એ દ્વારા ગુજરાતની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને એના વિસ્તાર તેમજ ગુણમાં દિન પર દિન સુધારા કરવાનું છે. ક્ષણવાર વિચારો કે આજકાલ પશ્ચિમમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણને સરલ સુખોદાય અને રસિક કરવા માટે કેટલા પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ! કેળવણીના કાર્યમાં પડેલાને બાણીતું છે કે અત્યારે સેંકડો પુસ્તકો જગતના મહાન સાહિત્યને બાલ વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉતારવા માટે રચવામાં આવે છે. તેમ, વર્તમાન વિજ્ઞાનની પ્રગતિથી પણ તેઓ અબજોમાં ન રહે તે માટે કઠિન વિજ્ઞાન પણ સુગ્રાહ્ય રૂપમાં મૂકવામાં આવે છે. આ કાર્ય સફળ રીતે કરવા માટે વિદ્વાન ક્ષેત્રોની તેમજ બાહ્ય પ્રકાશકોની જરૂર છે. બીજું : કેળવણી એ શાળાના શિક્ષણને અંતેજ સમાપ્ત થતી નથી એ શિક્ષણશાસ્ત્રનો એક સુવિદિત સિદ્ધાન્ત છે, પણ એ સૂત્રનો અત્યાર સુધી એ જ અર્થ થયો છે કે શાળામાંથી નીકળી મનુષ્ય જીવનમાં પડે છે ત્યારે જીવનરૂપી મહાશાળામાં એનું શિક્ષણ ચાલ્યાં કરે છે. આ સત્ય છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એક બીજા અર્થ ઉપર પણ હવે ધ્યાન દેવાવા લાગ્યું છે તે એ કે જીવનના વ્યવસાયમાં પડ્યા પછી પણ મનુષ્યને આત્મશિક્ષણ માટે કાંઈક રૂપાન્તર સાથે શાળા કાયમ રાખવાની જરૂર છે. આ ‘એડલ્ટ એન્જ્યુ-કેશન’નો સિદ્ધાન્ત ગરીબોને જ માટે છે એમ નથી; ધનિકોએ પણ શાળા છોડ્યા પછી મૂર્ખ બની જવાનો એટલો જ સંભવ છે. ત્રીજું; કૃષ્ણ ભગવાને જેટલા પ્રેમથી ગોપાલ આહીરોને પોતાના માન્યા હતા તેટલા જ પ્રેમથી ગામડાંની વસ્તીની સાથે એકતા કરવાની જરૂર છે. અને તેથી ગામડાંની કેળવણીનો પ્રશ્ન, — એ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ તથા એને કેવી રીતે રોચક તેમજ હિતપ્રદ અને ઉપયોગી કરી શકાય

એ પ્રશ્ન—પણ મન લગાડીને વિચારનાનો છે

ઉપસંહાર

પરિપક્વ સામાન્ય ઉદ્દેશ સખધી, સાહિત્યના સમુદાય માટે જોઈતી વસ્તુસ્થિતિ સખધી, અને તે તે વિભાગમાં ડગવાના કાર્યની દિશા સખધી યથાનિમિત્ત માગ વિચારે આપની સમક્ષ મે મુદ્દયા અન્તમાં હવે પ્રવેશી કાર્ય સિદ્ધિ ડગના માટે શા શા સાધનોની અપેક્ષા છે એ વિષે બે શબ્દો બોલીને મારું નિવેદન સમાપ્ત કરીશ પરંતુ તે દરતા પહેલાં આપણા ઈર્ષ્યવ્યયમાં પડેલી એક બે મુદ્દાનીઓ નોંધવા જેવી છે ગયા માર્ચ માસના 'મોડર્ન રિવ્યુ'માં એક મથળે હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી બાપા બોલનારની સખ્યા આપી છે, તેમાં પ્રકૃતમાં ઉપયોગી મોટી ચાઠ બાપાના આડડા આ પ્રમાણે છે —

હિન્દી બોલનારની સખ્યા ૯૮,૧૧૫,૦૦૦

બંગાળી " " ૪૯,૩૯૪,૯૦૦

મરાઠી " " ૧૮,૭૯૭,૦૦૦

ગુજરાતી " " ૯,૫૫૨,૦૦૦

અર્થાત્ હિન્દી બોલનારની સખ્યાના પ્રમાણમાં બંગાળી બોલનારની સખ્યા લગભગ અડધી છે, મરાઠી બોલનારની પૂરી એક પચાસમાશ પણ નથી, અને ગુજરાતી બોલનારની એક દશાશ પણ નથી આ કારણથી અન્ય પ્રાન્તોમાં લેખકોને એમના પુસ્તકના વિક્રયથી જે પરિતોષ મળી શકે છે તે આપણે ત્યાં ફુલ્લભ છે વિશેષમાં આપણે ત્યાં ખીજા પ્રાન્તો જેવા આર્થિક જનાનદારી માથે લઈને પુસ્તકે જાપનારા (' ગુજરાતી ' અને ' મસ્તુ સાહિત્ય ' એ બેને ગણીએ તો તે સિવાય) પ્રમશકો નથી, તેથી મોટા ભાગે અન્યજ્ઞાને પોતાને અર્થે પોતાને આર્થિક જોખમે જ પુસ્તકે જાપવા પડે છે, અને તેથી એક પુસ્તકની જાળમાથી એ મુક્ત ન થાય ત્યાં મુની એ ખીજામાં પડી શકે તો નથી દેખીતી રીતે ગુજરાત અને દક્ષિણમાં આ આર્થિક કારણે મસ્તુ આપણા સાહિત્યના વિદ્યમામાં એક મોટું પ્રતિબંધક છે એની મામેના જાતવામાં મૂળી રાખીએ એવી બે જાગરો છે એક તો આપણા પ્રાન્તમાં મધ્યમ વર્ગની જનસખ્યા અન્ય પ્રાન્તોના મતા વધારે ધનિક છે, અને બંગાળી બોલનારની જાગરો દોષને પણ દિનમાં મતા ગણવાનું સાહિત્ય બંગાળી ઉત્પત્તિ મધ્યમાં તેમ ગુજરાત પણ ધારે તો કરી શકે

અને પ્રકાશક મંડળની ખામી પણ આપણી સાહિત્યસંસ્થાઓ તરફ ઉદારતાથી કામ કરીને પૂરી શકે. તે માટે આ પ્રતિબંધક કારણથી મુંઝાઈ ન રહેનાં, આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે શાં શાં સાધનોની અપેક્ષા છે એનો વિચાર કરીએ તો—શ્લોકાર્થેન પ્રવક્ષ્યામિ એ ન્યાયે સૂચવે છે. ઉત્તર ત્રણ શબ્દોમાં સમાવી શકાય છે: (૧) માતૃભાષા; (૨) ગૂજરાત યુનિવર્સિટી અને (૩) તે તે વિષયનાં મંડળો. આમાં, માતૃભાષા એટલે ગૂજરાતીમાં સારી રીતે લખતાં આવડે, અથવા તો એનો એક સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ થાય, અથવા તો ગૂજરાતીને સંસ્કૃત પ્રત્યે માતૃબુદ્ધિને બદલે સપત્નીબુદ્ધિથી જોતાં શીખવાય એ વિવક્ષિત નથી. વિવક્ષિત એ છે કે ત્યાં સુધી આપણા વિદ્યાલયો અને છાત્રાલયો ગૂજરાતી ભાષામાં જ ચાલતા હોય શાસ્ત્રના ઊદા-પોહથી ગાળે નહિ, ત્યાં સુધી એ ભાષામાં હોય વાસ્તવ્ય ઉત્પન્ન થવાની આશા રાખવી મિથ્યા છે. પરંતુ આ કરવા માટે ગૂજરાતના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને પોષે એવી એક યુનિવર્સિટી ગૂજરાતમાં સ્થાપવાની જરૂર છે. ૧૮૫૭માં આપણી મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ તે વખતે સર ચાર્લ્સ વૂડે પ્રકટ કરેલી આશા કે ઍન્જલ્યુએટો પોતાનું જ્ઞાન નીચેના વર્ગમાં ઉતારશે એ અત્યાર સુધી સફળ થઈ નથી તેનું કારણ ઍન્જલ્યુએટોનો દોષ નથી, પણ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણમાં સર્વ શાસ્ત્રના મણિગણમાં માતૃભાષા સૂત્રવત્ પડેલાયેલી નથી એ જ છે. રાજા રામમોહનરાય અને મેક્રેલેએ સ્થાપેલી અને સર ચાર્લ્સ વૂડે અભિપિક્ત કરેલી શિક્ષણપ્રણાલી લગભગ સો વર્ષ સુધી એના એ રૂપમાં જ ચાલ્યાં કરે એ જ એની જડતાની પૂરી નિશાની છે: સુભાગ્યે હવે એ પ્રણાલી બદલવા તરફ વિદ્રુમત વળ્યો છે, અને અને ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થાપીને હોય શિક્ષણનો નવો યુગ આપણે આરંભીએ તો તે માટે સમય પાકી ચૂક્યો છે.

મુખ્યાર્થમાં યુનિવર્સિટી છે તો પછી ગૂજરાતમાં શા માટે જોઈએ એમ પૂછવામાં આવે તો એનો ઉત્તર એ વર્ષ ઉપર મેં આપ્યો હતો એ જ આજ આપું છું. રાજ્ય—અર્થ—અને મનુષ્ય સંસ્કૃતિનાં શાસ્ત્રોથી સ્વીકારાયેલું આ સત્ય છે કે હરેક પ્રજાની સંસ્કૃતિ સમપ્રમાણ વિસ્તરવી જોઈએ. ગામડાં તૂટીને ગામ વસે કે ગામ તૂટીને શહેરો વસે, કે શહેરો તૂટીને રાજધાની જ પરિપુષ્ટ થાય એમાં દેશનું કલ્યાણ નથી. માત્ર સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જ એમાં અપૂર્ણતા છે

એમ નથી પણ ગાંધીદેહના અમુક અમુક અવયવોનો એમા પક્ષધાત છે, અને પક્ષધાતવાળુ રોગી શરીર માત્ર અમુક અવયવમા જ રોગી રહીને અટકતુ નથી, પણ આખા દેહની તદુરસ્તીને બગાડે છે, અને પરિણામે એનો વિનાશ કરે છે ગૂંચળાતની શુદ્ધિરાક્તિ કે નૈતિક સામર્થ્ય કે ધનસંપત્તિ બધી મુખ્યાર્થમા જ જઈ વમે એ કદાપિ ધ્વંસ નથી ગૂંચળાતના દરેક ગહેર ગામ અને ગામડામા આ રાક્તિ મામર્થ્ય અને સંપત્તિનુ મધિર ફરતુ ગહેવુ જોઈએ, જેથી એનો લાભ દરેક અવયવને મળતો જ રહે કેટલાક તરફથી આ સામે વિચારના લાયક પણ વસ્તુન બેડા વિચાર વિનાની એક દલીલ માબળગો કે મુખ્યાર્થની કાલેજમા બળુના જવાથી ચાતાકી આવે છે, અને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ જેમનુ દુભાંચ ગત્વાડાની સાડી ખટપટમા બેસવાનુ છે તેમને માટે આ મુક્તિ પણ છે પણ આવી દલીલ કળનાગને પૂછ્યો કે આ મિથિતા નાથી ઉદભવી છે? એ દૂર કળવાનુ મુખ્ય સાધન એ છે કે મુખ્યાર્થની ઉચ્ચ કેળવણી અને ચતુર્વર્તનાનુ વાતાવરણ જે મુખ્યાર્થમા જ ભરી મૂક્યુ છે એનો વિસ્તાર ગૂંચળાતના સર્વ ભાગમા થવો જોઈએ, અને એ જ ખરુ જીવન છે, ગાંધીવાની એ જ પ્રજા નથી દુષ્પ્રમદકારિતિ બેનક ખોટી છે, પણ દુના અને નીઓ વિનાનુ મનુષ્યજીવન કેવુ? સાગરથી નીઓની ગળ્ગા સરે? બાંકે નીઓ વિના આગર કેવો? ગૂંચળાત વિના મુખ્યાર્થ પણ તેવુ જ મુખ્યાર્થ માથે બાગ રણો છે, એ બાગ ધટાડો ગૂંચળાત મુનિવર્સિટી ગથાપવા માટે ઘણા કાળો છે, પણ અન્ય કોઈ પણ કાંચુ ન હોય તોપણ આ એક જ કારણ મુખ્યાર્થના દિન ખાતર પણ થોડુ નથી મુખ્યાર્થને પોતાને પોતાનુ કામ મારી ગતે કરવા દેવુ હોય તો એને માર્થ પડેલા બાગની રહેણાંકી થઈ જતી જોઈએ મુખ્યાર્થથી પણ વિશિષ્ટતા વગરની, મુખ્યાર્થની જ પ્રતિશિષ્યમૃત, ગૂંચળાત મુનિવર્સિટી થાય તો તે પણ મુખ્યાર્થનો બાગ ધટાડવા માટે ધ્વંસ કરે છે તેથી જ યોગે એમ માનવાને કારણ નથી "

અથા પ્રશ્ન મુનિવર્સિટી નાટ જોઈના ધનનો જ એક છે અને ધન પણ ગૂંચળાતમા યથા એમ નથી તેથી ખરા પ્રશ્ન તે પાડો પણ નહિ મિત્ર ધર્મ મામા રહેણાંકી જ ને માટે પ્રજા માનવ ઉત્પન્ન થયો, એ વિમાનના જેવા અનુભવી જોઈને એમમો કરવા, અને આપણા મનિઓને મારવા આજો.

અને બ્રિટિશ અધિકારીઓને કર્તવ્ય પરાયણ કરવા એ કામ પરિપદે વિના વિલમ્બે ઉપાડી લેવું જોઈએ. પરંતુ એ મોટું કર્તવ્ય કરવામાં ગૂંથાતાં આપણાં નાનાં કર્તવ્ય ભૂલવાં ન જોઈએ. એવું એક નાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ જ્ઞાનવર્ધક મંડળોની સ્થાપના છે. આ કાર્ય માટે આપણા અર્વાચીન, યુગના પહેલા ખંડના પૂર્વજોની પદ્ધતિમાંથી દાખલો લેવાનો છે: એ જમાનો મંડળસ્થાપનાનો હતો : ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, બુદ્ધિવર્ધક સભા, ફોર્મસસભા. વગેરે મંડળ સ્થાપના સહકારની પદ્ધતિએ સાહિત્યસેવા કરવા માટે એણે ઊંડા પાયા નાખ્યા છે. એ જમાનાએ એના સમયને ઉચિત મંડળો રચવાનાં હતાં. પશ્ચિમની વિદ્યા પૂર્વમાં કેમ ઉતારવી એટલો જ એના આગળ પ્રશ્ન હતો. વર્તમાન જમાનાનો પ્રશ્ન એ વિદ્યાને પણ અનેક રીતે કસોટીએ ચઢાવી શુદ્ધ કરી અને વસાવવાનો છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિને પણ પૂરું ન્યાય આપવા એણે તત્પર થવાનું છે. તે માટે તત્ત્વચિન્તક, ઇતિહાસશોધક, વિજ્ઞાનપ્રચારક, શિક્ષણસુધારક, સાહિત્યસંવર્ધક, કલાપ્રરોચક, આદિ અનેક વિષયનાં મંડળો સ્થાપી ગૂજરાતની બુદ્ધિને અને એની ભાષાને ઉચ્ચતર ભૂમિકાએ ચઢાવવાની છે.

આપણી પરિપદ એકની એક પ્રણાલિકામાં ઘણાં વર્ષો ચાલી. હવે યુગપરિવર્તનો કાળ આવ્યો છે. અને સઘળી સ્થિતિ પરિવર્તને અનુકૂળ છે. ક્ષણવાર વર્તમાનને ભેદી ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાંખો. ચર્મ-ચક્રથી આપણો સારસ્વત ઉદ્યાન નિહાળો. સર્વત્ર વસન્તના વાયુ વાઈ રહ્યા છે, વૃક્ષો નવપક્ષવ થઈ ગયાં છે, આંખે મોર ખેડો છે, ભ્રમરો ગુંજે છે—શ્રદ્ધા રાખો કે થોડા સમયમાં આમ્રકળ પણ આવશે, ડાળો ફળભારથી લચશે, અને વૃક્ષે વૃક્ષે કાચલ ટહુકશે. આ આપણાં સ્વપ્નાં નથી, આપણા સાચા મનોરથ છે, આપણી આશાઓ છે, આ મુન્દર આસો માસની શરદ પૂનમની સંનિધિમાં વિશ્વના રામેશ્વર ખંસીધરને આપણી પ્રાર્થનાઓ છે.

આ પ્રાર્થના સફળ થાય; પ્રભુના અનુગ્રહના આપણે અધિકારી થઈએ, તે માટે શું કરીશું ? મીરાં પ્રાર્થતી હતી તેમ પ્રભુના આગમાં બાગવાન થઈશું : ક્યાં નવા રોપ રોપવા. ક્યાં પાણી પાવું, ક્યાં શું ખાતર ખરવું, ડાળીઓ ક્યાં ફેલી વાળવી, ફેલી ટેકાવવી, ક્યાં કાતર સુકવી, કોની કલમ કાપવી, ક્યાં ચોટાડવી, છત્યાદિ અસંખ્ય

શ્રી આનંદગકર બાપુભાર્ગ ધ્રુવ

વિગતોવાળી માગવાનની કૃપા આપણી સુખ્યને પ્રયોગ્ય
એ જ્ઞાન અને રક્તિ આપણને તમામ થામં તે માટે મંદુ પ્રાર્થના
ગીએ કે —

સહ વીર્ય કરવામહે ॥ તેજસ્વિનોઽપ્યધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષામહે
મા વિદ્વિષામહે
મા વિદ્વિષામહે

શાન્તિરસ્તુ પુશિરંસ્તુ આમકલોઽમૃદિરસ્તુ ॥

સર્વે મેધાવિન સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરોમયાં ।

આમજ્યોતિષ પશ્યન્તુ મા રથિત્તમ જાપ્નુયાન્ ॥

ૐ શાન્તિ

શાન્તિ

શાન્તિ ॥

શ્રી. ભૂલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ
પ્રમુખ : દસમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
નડિયાદ : ૧૯૨૯

શ્રી. ભૂલાભાઈ જીવણજી દેશાઈનું
ભાષણ

દશમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ : નડિયાદ
ડિસેમ્બર ૧૯૩૧

શ્રી ભૂલાભાઈ જીવણજી દેશાઈ

[ઈ. સ. ૧૮૭૭]

સાહિત્ય પરિષદને સાહિત્ય સિવાયની ખીજ બાબતો જોડે પણ સંબંધ છે ખરો. પરિષદને ભંડોળ છે તેનું રોકાણ કરવાનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. અને પરિષદને બંધારણ પણ છે. એ બંધારણને સરળ અને અનુકૂળ બનાવવા માટે નવમા પછી દશમું સમેલન પણ નડિયાદ મુકામે મળ્યું હતું. બંધારણની આંદોલનોનો નિવેડો લાવવા માટે એ સમયે શ્રીયુત ભૂલાભાઈ જીવણજી દેશાઈને પ્રમુખપદે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા.

રાજ્યનીતિ અને કાયદાધારાધોરણના કામમાં શ્રી. ભૂલાભાઈની પ્રતિષ્ઠા સમસ્ત હિન્દને પરિચિત છે. મુંબાઈ શહેરના રાજકીય જીવનના એ અગ્રણી છે. કોંગ્રેસમાં એમનું સ્થાન મહત્વનું અને ગૌરવભર્યું છે. બેરિસ્ટરના ધીકતા બંધાનો ત્યાગ કરીને સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં તેઓ જોડાયા ત્યારથી તેમનો ત્યાગ સહુને પરિચિત થયો છે.

અંગ્રેજ ભાષા પરનું એમનું પ્રભુત્વ તો જાણી-તું જ છે. ધીમે ધીમે ગુજરાતીમાં પણ એમણે સારી પ્રગતિ કરી છે અને આજે એમના અનેકવિધ વિચારો તેઓ સમર્થ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવે છે. તેઓ એક સમર્થ વિચારક છે એ તો ગુજરાત જાણે જ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સાથેના એમનો સંપર્ક પણ એમના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં આપણી નજરે પડે છે. એમના તરફથી ગુજરાતને હળુ ધણું મળે એમ છે. એમના જીવનઅનુભવો જો શબ્દદેહ ધારણ કરે તો ગુજરાતને રસપૂર્ણ વાચન મળે. પણ આજે તો એમનો ધણો સમય દેશસેવાના કાર્યમાં વ્યતીત થાય છે. આવા એક સમર્થ અગ્રણી ગુજરાતીને પ્રમુખપદ અર્પાને પરિષદે એમનું ઉચિત સન્માન કર્યું છે. એમની દેખરેખ હેઠળ પરિષદનું બંધારણ સુસ્થિર થયું અને આજે પરિષદનું નાવ સરલ રીતે કાળપ્રવાહમાં ચાલે છે. એમના જ્ઞાનનો વિશેષ ફાલ ગુજરાતને ભાવિમાં મળે તેવી આપણી આશા અસ્થાને નથી.

માધીયુગનું ગુજરાતી

નન્નારીઓ અને સજ્જનો !

દશમી ગુજરાતી સાહિત્યપગ્નિદનો પ્રમુખ નીમી, આપે મારે સત્કાર કયો છે, એવી મને ઘણો આનંદ થાય છે આની જાતના દરેક કાર્યના આરભમા યોગ્ય પ્રમુખની પ્રસન્નગી વિશે ભિન્નભિન્ન નિશ્ચારો હોય અને હોના જોઈએ, અને નીમનામા આનંદ પ્રમુખને માટે શુદ્ધ બુદ્ધિથી તે નિશ્ચારો દર્શાવના હોય તો તે દર્શાવના પણ જોઈએ પરંતુ તે જે નિનય અને મર્યાદાને ઓળંગીને અને આના પ્રસંગના મોબ્બાને ન ધાજે એની રીતે ડહેનામા આવે, તો જે ભાષા અને સાહિત્યની મેના ડરનાનો તેઓ દાવો કરે છે તે જ ભાષા અને સાહિત્યને હનુ પાડના જેવું થાય છે

એ ગમે તેમ હોય, માટે વિશે તો હું એટલો જ ખુલાસા કરનાની જરૂર જોઈ 'હું કે તમારા નોતરાને મત્કારતા પહેલા મને મનમા સહેજ આનાદાની થયેલી પરંતુ જયારે શ્રીયુત ફૂલચંદ્ર ભાઈએ મારી પાસે ઉતાનજો જનાજ માગ્યો, ત્યારે મે મારા પગ પ્રિય મિત્ર મરફા વનભભાઈની સલાહ લીધી મારે નમીએ તે રખતે અમે સાથે ગહેના હોનાથી એ નાત પર ચર્ચા કર્યા પછી, અમને એમ લાગ્યું કે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ માટે સૌ કોઈ ગુજરાતીથી જે કોઈ ચર્ચા શકે તે હવે એ તેની ફરજ છે, એમ માનનામા અમે બન્ને એમત વતા મે હા પાડી હું જે કઈ નિશ્ચારો તમારી આગળ રજૂ કરું એ સવળા તમારે ગળે ઊતરશે એવો મમત કરતો નવી પરંતુ મારા વિચારો દર્શાવવાથી ગુજરાતી ભાષાના નિઢામ અજધી વધારે ચચા થાય, એટલું જ નહિ પણ આ પ્રયત્ને અપાતા ભાષણથી જેઓને એક જ ધરેડમા ચાલી વિચારનાની ટેન પડી છે, એમો હદાય આના થાય તોપણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના મૌથી ઉપચાગી મુદ્દા ઉપર ચોખ્ખા

વિચાર થાય, એથી મેં હા પાડી. એમાં હું કેટલે દરજ્જે સદ્ગુણ ચર્ચિત એની મને ચિંતા નથી, પરંતુ તમારી મદદથી અને ત્યાં આપણે એકમત નહિ થઈએ ત્યાં પણ તમારી સહભાવભરી સમજથી હું જે કંઈ કરી શકું, એ પ્રયત્નમાં જ હું સદ્ગુણના માનું છું.

છેલ્લાં જે વર્ષમાં ગુજરાતી જનતાએ ગુમાવેલા શ્રી વાડીલાલ શાહ, શ્રી નથુરામ શર્મા, શ્રી. મગનભાઈ પટેલ, શ્રી. પૃથુ શુક્લ અને શ્રી. હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા. એમના શોકજનક મૃત્યુની નોંધ લેવી ઘટે છે. આપણે એમનાં કુટુંબને ગમેલી ન પૂરાય એવી ખોટ માટે દિલસોજી દાખવી, સદ્ગતના આત્માને શાન્તિ મળે એવી પ્રાર્થના કરીએ. શ્રી હરગોવિંદલાલ જેવા વિદ્વાન, શ્રી વાડીલાલ જેવા વિચારક, શ્રી હીરાલાલ જેવા તત્ત્વચિંતક, શ્રી. નથુરામ જેવા પંડિત, અને શ્રી. પૃથુ શુક્લ જેવા કવિ. તેમ જ શ્રી મગનભાઈ જેવા ઉત્સાહી કાર્યકર્તા ફરીને મળવા મુશ્કેલ છે. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ આપો.

આ પ્રસંગે પારસી કવિ શ્રીયુત ખજરદારને એમણે ગુજરાતમાં વસી સાચા ગુજરાતી થઈ, ગુજરાતી લોકજીવનને સ્પર્શીને જે સેવાઓ કરી છે તે માટે અભિનંદન ઘટે છે. ગુજરાતના રાષ્ટ્રજીવનના ઘડતરમાં હજીએ એ કવિ પોતાથી અનંતો ફાળો આપશે, એવી આશા ગુજરાત રાખે છે. ખુદા એમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષો.

આ પરિપદ તો બંધારણને જ અંગે હોઈને મારે સાહિત્યના વિષયમાં ઊતરવાની જરૂર નથી, એવું કહેવામાં આવ્યું છે એ હું જાણું છું, પણ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય, અને એની સાથે પરિપદના બંધારણને કંઈ જ લાગતું વળગતું નહિ હોય તો એવી પરિપદની જરાયે ઉપયોગિતા હું જ્ઞેતો નથી. એટલે આ પ્રસંગે મારા વિચારો ટૂંકમાં જણાવવાની હું જરૂર જોઈ છું.

આજુ બંધારણના હેતુઓ જ્ઞેતાં, (ક) “ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકાસાવવી, વિસ્તારવી અને ફેલાવવી” વગેરે, તેમ એના ઉદ્દેશ તપાસતાં મને એમ લાગે છે કે સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી એ બહુ ગૌણ વાત છે. પ્રાચીન સાહિત્યને જાળવી રાખવું અને એનું સંશોધન કરવું, એ પણ એક ગૌણ વાત છે. પ્રાચીન સાહિત્ય તો પ્રાચીન જ રહેશે અને યથાકાળે એ પોતાનું થાન

આપોઆપ નહીં હીં વેશે એ પહેલા પ્રગ્નએ માહિલામા નધાએ
ગમ વના થનાની જરૂર છે પ્રગ્ન અને સાહિત્ય નચ્ચેની બીડી ખાઈ
પગવાની પહેલી જરૂર છે વધારે પ્રમાણમા પ્રગ્ન નધાએ ગસ વેતી
થાય તો આપોઆપ પ્રાચીન સાહિત્યનું સંગ્રહણ તે હગ્ને જ, અને
અને તેનું સંગ્રહન પણ થશે જ ઉપર જણાવેલા હેતુઓ અપૂર્ણ
છે, અવૂરુ છે હું માનું છું કે પરિપક્વ મનુષ્યને હેતુ ભરિંધ તરુ
નજર ગમી ભાષાની ગતિ હર્ષ દિગ્ધા તરુ દોગની, એ હોવો જોઈએ
ભરિંધની પ્રગ્નના વડતરમા ભાષા કેવો અને ફેટવો મગીન નજો
આપી ગગ્ને, એ દિગ્ધામા ભાષાપ્રવાહ વાળનાનું આપણ લખ હોનું
જોઈએ

એ વિનાયના મળણા હેતુઓ ગોણું કે દેનદાળનો નિચાર
ધ્યા વિના યોગેના હેતુઓનો કર્ત હિંદેશ ન નથી ભાષાના નિદામ
મળવી આપણે નગ વધારે નિચાર હગ્વાની જરૂર છે હું માનું
છું કે સાહિત્યનું મુખ્ય અંગ તો ભાષા જ છે ભાષામા જે ફેરવાતું
છે તે સ્પષ્ટ રીતે ફેરવામા ન આવે, અને તેની સચોટ અસર ન
થાય, તો તે ખરી ભાષા નથી દ્રકમા જે ઓનનામા તેમ જ લખ-
વામા આવે છે, તે સ્પષ્ટ અને અસરકારક હોનું જોઈએ એવી નાની
તે જ ભાષા

એમા ભાષાના મધારણ નિર્મે પણ ખામ ધ્યાન ગમ્પનાની
જરૂર છે એને આપણે નેથી ક્ષીએ, ધાટ ક્ષીએ, રૂપ ક્ષીએ, ગમે
તે નામ આપીએ નમ્દગ્યનાના જનનતના પ્રમાય થઈ રહે છે
ફેટનાક એ નમ્દગેને જેમ મને તેમ અનિયમિત મને ગોમવામા વડાવો
માને છે, તો ફેટવાક એ નમ્દગેને રાસીમમીને આનદ તે છે, તો
ફેટનાક એમા સન્દન અનદગેના ભાગ ગમ્પવવા માટારી માને છે
એમ જો ફોર્સ પોતાની મગ્ન પ્રમાણે નમ્દગી ગોમવવા હગ્ન એ
બધી ગ્યનામા જે રામ્દગ્યના માંથી મગ્ન, મદ્દયા પિંડી મમ્દગ
ગનાય તેડી, અને એમ જા પણ અમવાદી અને અમમગી હોય તે
જ રામ્દગ્યના નાંદો પ્રિય પણ થઈ પડે એડી રામ્દગ્યનાના—
પગી ગમ્પ કે પગ—ગમે તેડના વિનાગા પાટા જે વાળી ખગખગ
વડેના પ્રગ્ન જેડી પિનગ એ પ્રવાદી નથી જે રામ્દગી મા
ઉપર ગમ્પ પગી નથી, તે રામ્દગી મધ્ધ ન ઉપવાગિતા નથી

વળી જે ભાષા લોકસમસ્તતાં વિચાર તેમ જ વર્તન સાથે પૂરતો હવંત સંબંધ ધરાવતી નથી, તે ભાષા લઘી, નળળી અને પ્રયોજન વિનાની છે, એ ભાષાનો કંઈ અર્થ નથી. ભાષા તો તે, કે જે આખી પ્રજા સમજે. જે ભાષા, પ્રજાનાં વિચારવર્તન, પ્રજાનાં સુખદુઃખ, પ્રજાના આનંદઐશ્વર્ય, પ્રજાના સમાજહવનથી જેટલી અળગી રહે, તેટલી તે નકામી ને નિર્ણવ છે. અને તેટલા જ પ્રમાણમાં તેની નિષ્ફળતા છે. ભાષા એ સકળ લોકની વાણી છે. ભાષા દ્વારા જ સકળ લોકનો હવનવ્યવહાર ચાલે છે. ભાષામાં પ્રાણ ન હોય, એ ભાષાનું પ્રયોજન શું? જે ભાષા લોકહવનને ઉત્તરે, લોકહવનમાં આનંદ લાવે, એમનાં હવનમાં રસ રહે. લોકહવનને યોગ આપે, લોકહવનનું પરિવર્તન કરાવે, એમને પ્રેરણા આપે, લોકહવનને યજ્ઞ આપે, એમનામાં વિચારની વૃદ્ધિ કરે, એને ધીમે ધીમે ઉચ્ચ માર્ગે જવા પ્રેરે અને જેમાં લોકહવનનો ઉદ્દેશ સમાર્પ રહેતો હોય તે જ સાચી ભાષા. તે જ લોકોપયોગી ભાષા. તે જ લોકવ્યવહારની ભાષા. અને તેનું નામ જ ખરી ભાષા.

છેલ્લાં દશ વાર વર્ષમાં ગુજરાતને સારે નસીએ એવી સુંદર ભાષા સાંપડી છે. હું તો હિમ્મતભરે એ જમાનાને ગાંધી-યુગ કહું છું. હું બાણું છું કે હું આ નામ આપું છું તે સાહિત્યની દુનિયામાં કેટલાકને ખૂંચશે. પણ સાહિત્યની દુનિયા કંઈ લોકજગતથી જૂદી તો નથી જ, અને ન હોવી જોઈએ અને હોય તો એ દુનિયા ઉપયોગ વિનાની અને દાંભિક છે. એ પાંચ વર્ષના નાનકડા ગાળાને યુગો કે પેઢીઓનાં નામ જેને આપવાં હોય તે ભલે આપે, પણ તેમને ગુજરાત અને ગુજરાતી સાહિત્યને નામે એવો દાવો કરવાનો હક્ક નથી. ગયા યુગ ગમે તે હોય, આજે તો એક જ યુગ છે—અને તે ગાંધી-યુગ. જે જમાનાએ લોકોનો આચારવિચાર, વિચારસરણી, રહેણીકરણી એ સૌને પલટાવી નાંખ્યાં, જે જમાનાએ લોકોમાં વીજળાવેગે જાગૃતિ આણી, લોકોની ધર્મની અને કર્મની ભાવનામાં પલટો આણ્યો, એને યુગ નહીં કહીએ તો શું કહીએ? હજી તો એ યુગનો આરંભકાળ છે, હજી તો કેટકેટલા પલટા થશે—થયાં કરશે. એ એસી ચૂકેલા યુગ તરફ જેને આંખમાં ચામણાં કરવાં હોય તે ભલે કરે; પરંતુ આજે નહીં તો કાલે એ યુગને યુગ તરીકે, તેમજ એ યુગનાં પ્રેમાવતાર મહાત્મા ગાંધીને એ યુગના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા વિના

છૂટકો જ નથી પગી ભવે તે સાહિત્યની દુનિયા હોય કે ખીજી કોઈ હોય

ગાંધીયુગનું સાહિત્ય પણ નિગાળ છે નિગાળ છે એટલું જ નહીં પણ વિચારમય પણ છે એ ગ્રેગર, બોનક અને વ્યાપક પણ છે એ યુગને લઈને વધતા જતા સાહિત્યની અદ્ય સંજ્ઞા કાળો આપનાર શ્રી મહાદેવ દેગાઈ, શ્રી ગમનાગાયણ પાંદક, શ્રી જીગત-ગમ દવે, શ્રી ચન્દ્રનદન મહેતા, શ્રી ગિજુભાઈ, શ્રી ટિંગોલાય મગડનાળા, શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, શ્રી લલિતજી, શ્રી નરહરિ પગીખ, શ્રી કાનેવકર, વગેરેનું એ સાહિત્યની દુનિયામાં ગ્થાન બેનક નાણું ઉંચું છે. સમગ્ર વંતભભાઈ પોતાને સાહિત્યની દુનિયાની વ્યક્તિ ન ગણાવે કે પોતે એક નવલ-થા કે મોડ નહીં નાચ્યાનું જણાવે, તો પણ એમના મરણ અને શદ્દ તળપદા ગુજરાતીને સાહિત્યની દુનિયામાંથી કેમ અળગું રખાય? જે જખાને જગતનો તાત એના ખેડૂતના જીવનમાં નહીં જોમ પેદા થયું, જેના ખડિયેર હાડકામાંથી નવી જીવતી જોધ કાયા બનાવી, એ વાણીને સાહિત્યની અમૃત્ય દોલત ગણનાનું અભિમાન કોણ નહીં લે? પ્યારા વંતની પાક મટીમાંથી પાકેના ખગ વતનદારોની જીન્દગીમાં નવી મમ્તી, નર્ત તમજા, જગારી એમને સાચા ભડવીગ બનાવનાર વીર વંતભભાઈની વાણીને એ જીવનગીત સાહિત્યનું અગ ગણના અચનાગે? અને મહાત્મા ગાંધીજી એ દરેલી ગુજગતી ભાષાની મેનાનો આ-આવનાગ આપણે કોણ? જોણે પ્રાચીન ઓ અર્ચીયીન સમૃત્તિઓનો અને જૂના અને નવા વિચારોનો મુદ્દ મેળ માંડી અનત મત્યનું મંડપ પ્રન્ટ દરી મમ-નજ્યુ, એટલું જ નહીં પણ એ સતીનડના પ્રનાગ વડે ગુજગતને ગામડે ગામડે અને રૂઢર અજનાળા દર્શા એની મેનાની આનગી ગા રીતે થઈ ગકે? લગભગ પાચમો નર્પ અગાઉ આદિ નિ નગ-મિદ મહેતાએ જે ગાયુ,

“વેળુવ જન તો તેને કહીએ પાંડ પરાઈ બલે રે”

એ નાચબાવનો આદર્શ જીવનાગ, ધીગ ભગતે દ્યુ તેમ,

“તરણા ઓથે કુચર રે કુચર કોઈ દેએ નહી,

અનજીય માદે કે એ સમરથ જાવે સહી”

એમ મમગયની માન ગગનાગ,

તેમજ,

ગજ્ઞાને લાડ લડાવતાર ભૂત કે છે અત્યારે ભાપામા ગણુગા
ચઠાનનામા રખત જગાડનાનુ આપણને પાવરે તેમ નથી એ બધા
વાણીરેભન અત્યારે આપણને જાગતા પણ નથી એ જાગે જ્યાં
આપણા સારો અને વ્યવસ્થાનો મમય હોય ત્યારે એ જાગે જે
દેગે મુક્તિ મેળવી હોયે તેને આપણી દગા અત્યારે વાણીરિલામ દગા
જેની નથી અહીં નીચેની લીટીઓ અરથાને નહિ ગણાય

મહા રાગને મૃત્યુના સાગરમા,
લાખો ચીસ નિ સાસ ભર્યા જગમા
મિતમે મળગત વરા-તલમા,

રસ સુદરતા ફેરી શાયરી છે ખરી જળ સોનેરી ભૂખ્યા જનને
ત્યારે હાયરે હાય કવિ ! તુને રાખ્દોની ચાતુરી ગૃધ્રી કેમ ગમે ?
સારા વિશ્વની જે દિ છુધા મમરો,
ભૂખ્યા બાણુડા પેટ ભરી જમરો,
પૂરી રોટી પ્રતિ જનને જડગે,

કવિ ! તે દિન નીલ આબાર તારા ફેરી સુદરતા મહુ માથે બને,
તારા જુવન બાજ જલાવી દે પ્રાણુ રે દલ ગાવા તને કેમ ગમે ?

આપણે જડ નના ઘાટ ઘડી ગમીશુ એમા નીન નકલી
પગી ગમીન, જ્યારે દેશ વ્યવસ્થ થયો દરો ત્યારે અત્યારે તો હિન્દુ
સ્તાનના સાચા ગોવંદપ એના ખેડતો અને મજૂરના જીવનને અર્પા
જી, એમને જીતી દક્ષાએ લાવવામા, એમના સગવડને સજીવન
દરનામા, ભાપાને ખપમા યેવી જોઈએ ભાપાનો વિદ્યા અને એમના
જીવનનો વિદાસ એકબીજા સાથે સજીવન હોના જોઈએ અત્યારે
તો ગણુ જીવનના ઘડતરમા ભાપાનો ઉપયોગ થવો જોઈએ અત્યારે
તો મુક્તિનો એ ધનભાગ્ય દિવસ વહેનો આણુવાને ભાપા સાધન
તરીકે નાખવી જોઈએ

ગઈ દાત મુઘી આપણે જો વ્યવસ્થા વગભગ અગ્રેજી ભાપાદાર
ચાવતો દડ પણ જીવણના વિષયમા આપણે દંડપાગની ગુનામી મનો-
દરા ભોગેની ગલા ડીએ માડીના સઘળા જીવનવ્યવસ્થામા જ કેરળ નડી,
પગુ જનતાની ગિણણપદ્ધતિમા પણ તે જ ગુજરાતી ભાપા દાર જ
અપાની જોઈએ અને તે જ ઉદ્યેગથી ગુજરાતી ભાપાની ખિતવણી કરી
જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ મગી વિદ્યાપીરોમા મુખ્ય ભાપા ગુજ-
રાતી જ હોવી જોઈએ, અને અગ્રેજી પીડ ભાપા તરીકે ગેરી જોઈએ

યુરોપનાં દેશોમાં જર્મનીમાં જેમ અંગ્રેજી, ફ્રાંસમાં જેમ સ્પેનીશ અને ઇંગ્લાંડમાં જેમ ફ્રેન્ચ શીખવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી ભાષા શીખવાવી જોઈએ. “સ્વભાષા દ્વારા શિક્ષણ” એ સૂત્ર પર જેટલી ચર્ચા થઈ છે, તેનાં પ્રમાણમાં એ દિશા તરફ કંઈ સક્રિય કામ નથી થયું, એ ખરેખર શોકજનક છે. આ દશાથી આપણી ભાષાને ઘણું ખમવું પડ્યું છે. પરંતુ હવે તો કેળવણી શિવાયનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતી ભાષાની ઉપયોગિતા અંકાવા માંડી છે, અને ભાષાની સાદાઈ અને સરળતા તેમ જ બીજાં અનેક કારણોને લઈને લોકજીવન એટલું તો જાગૃત થયું છે કે રાજકીય વિષયમાં નાણાંવિષયમાં સમાજસેવામાં, ધર્મ અને કર્મના વિષયમાં લોકોએ ખૂબ રસ લેવા માંડ્યો છે અને તેની સાથે સાથે ગુજરાતી ભાષાની પણ ખિલવટ થઈ છે.

જગતભરની હાલની ભાષાઓની ઇમારત સાદાઈ તરફ વહે છે, અને એમની મૂળ ભાષા કે માતૃભાષાની અસરમાંથી છૂટી થઈ ભારેખમ અને શાસ્ત્રીય બંધારણુ ત્યજી તદ્દન સાદી અને સરળ થતી જાય છે. ગ્લેડસ્ટનું અંગ્રેજી બદલાઈ જોત આઈટનું અંગ્રેજી સ્થપાયું, અને મિલ્ટનની પદ્યભાષાની જગ્યાએ ટેનિસનની શૈલી દાખલ થઈ.

છેલ્લાં વીશ વર્ષમાં ભાષાનો એક સાદાઈ અને સરળતા તરફ એટલો બધો વધી ગયો છે, કે કેટલાક લોકોની આંખમાં એ પલટો તો એક મોટી ક્રાન્તિ જેવો લાગે છે. માટે હું ફરી ફરીને કહું છું કે ભાષા સાદી, સરળ અને રાષ્ટ્રજીવનને ઘડનાર અને પોષનાર હોવી જોઈએ.

આવા પ્રકારની ભાષામાં લખાય એ જ ખરું સાહિત્ય. ગઈ કાલ સુધીનું સાહિત્ય આ કસોટીએ તપાસતાં માલમ પડશે કે ઘણે ભાગે તે અર્થ વગરનું, ઉપયોગ વગરનું અને જીવ વગરનું નીવડ્યું છે. રાષ્ટ્રના ઘડતરમાં કવિતા એક સાધન છે, અને એની સંગીતમયતા અને ઊર્મિપ્રાધાન્યને લઈને લોકજીવનમાં સંસ્કારિતાની પોષક છે, એમ હું માનું છું અને એનો જેટલો ઉપયોગ થાય એટલો કરવો જોઈએ. પરંતુ સુદ્ધિના અખાડામાં ઊતરી અશ્વરોના દાવપેચ કરવામાં કવિતાનો ઉપયોગ અત્યારે બીજાં જ છે.

નવલકથા પણ રાષ્ટ્રજીવનનાં ઘડતરમાં મોટું હથિયાર છે, જે

વાપગતા આનડે તો પરતુ પરદેરી રસાઓ ઉપર નનલકથાની રંગુ
ગૂથાયા ડગવાની હોય અથવા નહી ક ખોટા ઇતિહાસ પર ગ્યાયલી
આદિ નનલકથાને પાટવે મૂઢી પૂજ્યા કરનાની હોય તો એવી નનલ-
કથાની ઇર્ધ જ કિમ્મત નથી

તેમજ નનલકથા કેવળ રંગન ખાતર વખત ઢાઢના માટે જ
લખાવાની હોય તો હુ દુહુ હુ કે એ મમય અને ધનનો ખોટો
વ્યય છે અત્યારે આપણો એવો સમય નથી કે ગાદી તકિયે કે આ-
ગમખુરમીએ બેઠી આપણે કેવળ દિવ ખડેલના સાહિત્ય વાચ્યા
દરીએ અત્યારે તો માદી અને સરળ ભાષામાં લોકજીવનને મક્કિતને
માર્ગે દોર એની ગણ્ટરિધાયક નનલકથા હોય, તો જ તે તેનો કાર્-
ઉપયોગ છે

રા ઢનેયાનાલ મુનગીના તેમજ શ્રી ગૌરીનગર ગ્નેપી
('વૃમઢતુ')ના લખાણો જોટવે અગે ગુજરાતના લોકજીવનને અપર્યા
છે, અને ગુજરાતી ભાષાનો પ્રનાહ જે દિશામાં નહોવો જોઈ એ તેને
અનુસરીને આવેખાયા છે, તે પ્રમાણમાં તેનુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં
અ્યાન છે

એ જ નાત નાટકોને માટે તલવાદી અને કૃત્રિમ જીવનને અને
અમમ્દારી રહેણીડગણીનાળા જીવનને નાટકન તલ્તાપર રજૂ કરવાયી
આપણો દહાડો નહી વળે અને રગભૂમિનો મડો દૂર નહી થાય
મમાજની ઢાળી બાજુને કોઈ પણ જાતના મુદ્દા નિના, એની અમ-
રનો વિચાર કયા મિનાય, ચૂનો ઢોળનાની કૃચિયા-પીછીથી બેચાર
ધાગા મારી ચીતરાયવા નવલકથા અને નાટકોને હુ તો વણા જ
હાનિનગર માનુ છુ પ્રામાણિકતા અને નમ્ર સત્ય કહેનાની કિમ્મતના
બહાના હેઢળ, નાટકની ગુદ કળાને વહેવી ન બનાવી ચકાપ રણુ-
જોડભાર્ત, ઢાલ્યાભાર્ત, મળગકર, અને નથુગમે, સાચા ગુજરાતી
જીવનને અર્ગ કરનામાં ખરેખર મક્કળતા મેળવી હની, અને એટલે
દગ્ગરો રગભૂમિકાર ગુદગતી ગીતે જનતાને લાભ પણ થયો હતો
પત્રી તો તે વહેણુ, ઉત્તર ગણુમાં મુકાર્ ગયા તે મુકાર્ જ ગયા.

નાટકોનો ખરો ઉપયોગ નો સમાજના નવનો તોનામાં થયો
જોઈએ આજ નાથી ગુજરાતી મમાજ અને હાનિનગર કટિના
અને ખાટા નાર્મિક નવોની અદર મમસમી ન્યો છે એથી સમા-
જના આખા અગો વિદ્રામ નથી થઈ ન-તો, પણ એ વધારે

ગેડાળ થતુ જાય છે. એ યંધનોનું ઝેર તો એટલું બધું વ્યાપી ગયું છે, કે સમાજનું માનસ પણ નહન ગુલામી દશાવાળું થઈ ગયું છે. એનાથી સ્વતંત્રપણે વિચાર પણ થઈ શકતો નથી. સામાજિક યંધનોના જુલમ તો અસહ્ય જ છે અને એનો જેમ બને તેમ વહેંચે નાશ કરવાની જરૂર છે. સામાજિક સ્વતંત્રતા સાધવાને અને સમાજના પ્રાણ રૂંધી રહેલાં યંધનો તોડવાને નાટકોને જરૂર સાધન તરીકે વાપરી શકાય.

સારે લોકજીવનને સ્પર્શ અને પહોંચે, એ ખરી ભાષા અને ખરું સાહિત્ય. આકાશમાંના તારાઓ જેટલું ઊંચું અને એ ઊંચાઈએ ધૂમકેતુઓની માફક ફરી, કોઈ કોઈકે વાર દેખા દઈ લખાયલું સાહિત્ય તે સઘળું નિરર્થક. સંસ્કૃતની શબ્દચમત્કૃતિઓ વડે ચમકાવી, અને જ્ઞાનના આડંબરભારવડે લાદીલાદી, ખીજાઓને બાળક જેવા લેખી, પોતે ઊંચે આસને બેસી રહેવાનું સલામત માનનારાઓએ સરજેલું સાહિત્ય, કેવળ ઝોળા સમાન છે. એ સઘળું લોકોને મન ટગરટગર બોલ્યાં કરવા પૂરતું જ, સમજવા માટે નહીં. શબ્દોના એ ઠાલા ભણકારા લોકોને મન અર્થ વગરના છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, પ્રેમાનંદ અને નર્મદ પછી તો ગાંધીયુગ. અને ગાંધીયુગ તે જ અમરયુગ. એ યુગનું સર્જન તે જ સાચું સર્જન. એ યુગનાં પોપક તરવો એ જ સાચાં તરવો. હજી તો એ યુગનું પરોઢિયું છે. એના મધ્યાહ્ન સમયમાં ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્યનો પૂરો વિકાસ થશે.

પત્રકારિત્વ પણ સાહિત્ય જ છે. વર્તમાનપત્રો પણ સાહિત્યનું અંગ છે. તેમાં લોકજીવન ઘડવાની અગાધ શક્તિઓ રહેલી છે. શુદ્ધ અને પ્રામાણિક હેતુથી લખનાર, રાષ્ટ્રજીવનના ઘડતરમાં વર્તમાનપત્રોના દ્રાણાની જેટલી કદર કરીએ એટલી ઝોછી છે. આ સંબંધે સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઈ, મહેરજીભાઈ માદન, મહર્ષિ કેળશર કાવ્યરાજ. અને મહર્ષિ બેહેરામજી મલબારી, શ્રી. ઠાકોરરાય ઠાકોર, શ્રી. મણિભાઈ દેશાઈ, શ્રી ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, શ્રી સોરાબજી કાપડિયા, શ્રી. શામળદાસ ગાંધી, શ્રી. ખંડુભાઈ દેશાઈ, શ્રી પ્રભુદાસ મોદી, શ્રી. જયંતીલાલ અમીન, અને શ્રી અમૃતલાલ શેઠ, વગેરેની ખાસ નોંધ લેવી ઘટે છે.

આ પરિવર્તના સત્કાર્યમંડળના અધ્યક્ષ શ્રી અબાનાવ ભુ
વતનીની ગુજરાતી સાહિત્યની એના ગુજરાતી સાહિત્યના ઘણા ક્ષેત્રોમાં
છે, પરંતુ સર્વમાનવત્રદાગ તેમની ગુજરાતી જનમમાળાની એના ગયા
પર્યાય નય થયા સનન અને સગીન છે, તે મારુ એમને ૯ ખામ
અભિનંદન આપુ હુ

જે સમ્યાઓ ગુજરાતી સાહિત્યને લોકપ્રયોગી બનાવી નકે
તેમની એનાની કિંમત પણ દાર્ઢ ઓગી નથી ગુજરાતને ગામડ
ગામડે પુસ્તકો પહોંચી નકે એટલુ જ નહિ, પણ ત્યાના લોકો
ખરીદનાને મુગમ થઈ પડે એટલા સમ્તા વહેંચી ગકે એની મમ્યા
એને તો ખરખર ધન્યનાદ છે મારી જ્ઞણમા તો એની એ સમ્યાઓ
છે એટ તો “મનુ-માહિત્ય-ર્ધઃ” દાર્યાનય, ” અને બીનુ “નન-
જ્ઞન ગયાનય ” “સગુ-માહિત્ય-ર્ધઃ” સમ્યાએ મારા અને
મગળ ગુજરાતી પુસ્તકાના પ્રનાનો દગ્વામા જે પ્રજો આપો કે,
ત મારે બિનુ અખજનદનો ગુજરાત જેટલો ઉપદગ માને તેટલો
ઓગે જ ખરુ જ્ઞેતા તો એ કામ સાહિત્યપગ્ગિદલુ જ દહેનાય
અને તે દ્યારલુ થલુ જોડલુ લુ “મના માહિત્ય” નગકથી પુસ્તકો
ગુજરાત ઉપરાત ગુજરાત બહાર જ્યા જ્યા ગુજરાતીઓ વમે છે તે
દેગદેશ પહોંચ્યા કે, એ ખરેખર આનંદની નાન કે એ જ પ્રમાણે
તદન પડન કિંમતે લળલુ અને વિચારબર્ધુ સાહિત્ય પ્રદટ દગી, પ્રચાર
દગામા “નનજ્ઞન દાર્યાનય”નો દિગ્મા પણ જેવો તેવો નથી
મારે તેમ જ મગળ સાહિત્ય પ્રદટ દરુ, અને લોકોને તેમા મમ
લેના દગા, એ દર્ઢ મારાગલ દામ નથી એમા કુનેદ, ગ્રીડી
મમન, નાદ પારખવાની આવજન, અને વિચી કના અને એનામકિતની
નકે છે માહિત્ય પગ્ગિ આ દિગ્મામા જટલુ દગે તેટલુ ઓણુ છે
આન મુધી એ દિગ્મામા દર્ઢ ન થલુ દોય તો બ વા ન્યાવી ની
ગળરાની જટલ કે બીડ પ્રચાર મમ્યાઓ મુગાર, અમદાનાદ,
ગાનુપુ, વગેરેમા કે, પા ઉપની એ નમ્યાઓના નમ અને પ્રથમ
પ્રસાસ તા ખરખર નખવા ડપ ન કે તેમાય નનજ્ઞના દાય
સાગેલુ તે નનજ્ઞના મમ અમદામા ની નકે

માહિત્યની એના મમ્યાની મમ ગખમા નાન જુરાન
મિત્રો પે એના મદેવાની નકે તેટલુ પગિ અને વિગોઅવાગ-
વાગ સલાદના મુદા મ્યા દને અને ખાસ ની ખાતા દનિદાસ

વિશે, કર્તા અને ક્રિયાપદની ગોઠવણી વિશે, અને અત્યંત આગ્રહ-પૂર્વક તો નેડણીના નિયમો વિશે ડહાપણના શબ્દો કહ્યા હશે. વ્યાખ્યા અને નિયમોના તમારા જ્ઞાનભંડારમાં હું કંઈ પણ ઉમેરો નહીં કરી શકું. નેડણીના અને વ્યાકરણના નિયમોને ડગલે ડગલે દોઢરો મારવામાં કંઈ બહાદુરી કે મોટાઈ નથી, પરંતુ એ વિષયમાં ચિવ્વટ—હૃદયહારની ચિવ્વટ રાખી, માથા કરતાં મણીકો ભારી કરવામાં પણ કંઈ સાર નથી. ભાષાને માટે નિયમ છે, નિયમને માટે ભાષા નથી. જગતની સઘળી ભાષાઓમાં ફેરફાર તો થયાં જ કરે છે. અંગ્રેજી ભાષામાંયે આજે પણ એ ભાષાના ઘણાંયે શબ્દોની નેડણી અને ઉચ્ચારમાં વારંવાર ફેરફાર થતા જાય છે. વ્યાકરણ અને નેડણીના કાબેલ ચોકીદારોની ચોકી જતાં ગુજરાતી ભાષાનું વલણ ભલભલાની નજર ચુકાવીને છટકીને આગળ વધતું જ જાય છે. અનેક નિયમોની જગ્યામાં દૃઢ બંધાયેલી સંસ્કૃત ભાષાએ પણ દશીવીશીમાં દશાપલટ અનુભવી છે. એ ઘડભાંજ તો અસલ જૂની છે, અને તે ગમે તેવી ચોકસ નજરવાળા સિપાઈનો પહેરો હશે તોયે થયા જ કરવાની છે. માટે ઊગતા જુવાનિયાઓને હું ખાસ અરજ કરું છું કે તમારે એની ચિંતા કરવી નહીં એ મારી એમને પહેલી સૂચના.

અને ખીજો બોલ એમને જે કહેવાનો તે એ કે અત્યારે ખરે-ખરો મન્યત કાળ છે, એનો પૂરેપૂરો લાભ લેજો. સાહિત્યનો ઘણીયે વાર કરવામાં આવે છે એવો સાંકડો અર્થ કરશો નહીં. તેમજ આડંબરી અર્થ પણ કરશો નહીં. સાહિત્યનો ખરો આધાર વસ્તુ ઉપર છે. અસલ ગુજરાત તો કેવુયે માતખર હશે, કોણ જાણે. પણ અત્યારે તો નવું ગુજરાત પ્રકટી રહ્યું છે. એના તેજની રેખાઓ વડે ગુજરાત બહારનાં અંધારાં પણ અક્ષોપ થવા માંડ્યા છે એ ગુજરાતમાં અત્યારે તપનો પ્રભાવ છે; દેશદાઝના ઊંચા ખમીર છે, ભોળા અને નીડર ખેડૂતોની ખરી મહેનત છે, સાચી નિખાલસતા છે, અન્યથા પમાડે એવી ત્યાગની ભાવના અને ખાનદાની છે, ડહાપણ ભર્યો અને વ્યવહારુ ધરસંસાર છે, અન્યથા અને અમોઘ અહિંસાનું હથિયાર છે. પ્રેમ, સત્ય અને શાન્તિનો તરવેણી સંગમ છે. કવિતા, નાટક કે નવલકથા માટે એવી કંઈ ભાવના અહીં ઓછી છે કે તમારે પારકી આશા પર આધાર રાખવો પડે? એવી કંઈ ધ્રેરણા, અને, વસ્તુ

અધૂર છે કે તમારે બહાનુ સાધન ગોવના જનુ પડે ? એનું જાહેર-જલાનીનાળું હાલનું ગુજરાત છે, અને એની બગડતનાળી એની માહિત્ય સામગ્રી છે આજે તમારી નજર મામે જે ભવ્ય ગુજરાત છે એ જ તમારા હ્રદય સાહિત્યની સાચી દામોને છે એવા અજાન-ધન વડે તમે શુ શુ પેના નહી કરી શકો ?

સાહિત્યપરિષદના તેમ જ પરિષદમંજના બધારણુ નિમે ચચી ઢગના પહેલા, સાહિત્યપરિષદના શુ ચચુ છે તેનું દેડ નિવેદન કંઠુ જોઈએ અમદાવાદના પહેલી સાહિત્યપરિષદ મેળવનાનો સધળો યગ રૂપ રણજિતરામ મહેતાને છે, પણ મહેતાની નાત એ પરિષદના તેમજે સ્પષ્ટ દરેયો મુદ્દો વધારે ધ્યાન ખેચે એ છે

“આપણા દેશનું ભાવ્ય જઘડે અને આપણી પ્રજાનો ઉત્થર્પ શી ગીતે થાય ” એ એમની મુખ્ય ભાવના આપણે કંઈ નીસરી જવી જોઈએ નહી એ ઉદ્દેશથી એમણે જે પ્રથમ સમેલન ઈ સ ૧૯૦૫મા યોજાયું હતું તેનું આજે દસમું સમેલન થાય છે સતો-પતી નાત તો એ છે કે આના સમેલનો ભરનામા હિન્દુસ્તાનના ખીજ પ્રાંતો ઢરતા ગુજરાતે પહેલ દરી છે લગભગ એ જ પ્રગળના મગદી, હિન્દી અને બગાળી માહિત્યસમેલનો થયા, પણ તે ૧૯૦૫ પછી જ આ પહેલ ઢરનામા ગુજરાત ત્રાભાવિ-ગૌરવ લે એમા દાર્ઢ નનાઈ નથી ઈ સ ૧૯૦૭મા ખીજ પરિષદ ભગઈ ત્રીજી ૧૯૦૮મા મગી અને એ પરિષદમાંથી નાણાપ્રકલ્પના ષ્ણુગા ફટયા ગજરજવાડાઓના આગ્રયની આશાએ ગજકોટમા ભગાયેલી એ એ પરિષદમા બડોળદમિટીની સ્થાપના થઈ, અને રડોદરામા ભગાયેલી ચોથી પરિષદમા એ યોજનાને સદર ટેકા પણ મળ્યો પરિષદના દાર્ધમા નિમ યો નાયનાની અને તે એના ઢગનાની, વગી રિભાગો ગયવા રગેરેની દાય દિગાઓ ઉપગન, આ નાણાપ્રકલ્પે જ વનારે ધ્યાન અને ચચી આડયા છે, તે એટલે મુધી કે કોર્ડ કોર્ડ ના સાહિત્યપરિષદનો દેડબડોળ પરિષદ જેવો દેખાવ વનો દનો માહિત્યની દિનામા ઢઈક સક્રિય દામ ઢગનાની નારવાઝ ખૂમો પાડના છતા એ મબધમા રૂપ ગાનિતગમે નડતી ઢગેના ધ્યેયથી પરિષદનું વહાણુ આધુ ને આધુ ધમડાતુ ચાલુ એ ગોની વાત કે અને એથી ત્રાભાવિક ગીતે પરિષદમા નીગસના અને નિર્જવતા દાખન થના પાન્યા હોય તેમા રી નનાઈ ઈ મ ૧૯૧૫મા પાયમી

પરિપદ ગુરુત્તમમાં મળી. ત્યાં વિભાગવાર વિષયોની યોજના ઘડાઈ અને તે અમદાવાદમાં ભરાયેલી છઠ્ઠી પરિપદમાં વધારે વિદ્યમ્બને પામી. અમદાવાદમાં પરિપદને તેના પ્રથમ પ્રમુખ નરકથી એક રકમ મળી. અને એ જ પ્રસંગે બીજી પણ રકમો મળવાનાં વચન આવી મળનાં એ પરિપદમાં એક પરિપદમંદળ સ્થાપવાનો અને તેનું અંધારણુ ધડવાનો વિચાર ચર્ચાયો.

એ પરિપદમાં સૌથી અગત્યનો મહાત્મા ગાંધીજીએ રજૂ કરેલો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થાપવાનો હરાવ અને સૌએ વધાવીને પસાર કરેલો એ હરાવ હજુ મુઠ્ઠી ફક્ત નથી થયો, એની પણ નોંધ લેવી ઘટે છે. ભાવનગરમાં ભરાયેલી સાતમી પરિપદમાં પણ નાણાંભંડોળમાં કંઈક ઉમેરો થયો અને એ ધનસંચયની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા પરિપદમંડળ નીમવા માટે એક ખાસ સમિતિ પણ નીમાઈ. એ સમિતિએ નક્કી કરેલી યોજના પર વિચાર કર્યા પછી મુંબાઈમાં ભરાયેલી આઠમી સાહિત્યપરિપદે. એક પરિપદમંડળની સ્થાપના કરી, અને તે ૧૯૨૪ની સાલમાં કાયદા પ્રમાણે નોંધાયું. ૧૯૧૫માં ધારેલું તે નવ વર્ષના ગાળા પછી મંડળ નોંધાયું. તેના નિયમોમાં મુદ્દારાવધારાની તરત જરૂર જણાવાથી તા. ૧૪મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૬ને દિવસે વડોદરામાં મળેલી મંડળની સામાન્ય સભામાં મુદ્દારાવધારા સાથે ખરડો મંજૂર કરવામાં આવ્યો, અને ત્યાં પસાર થયેલો ખરડો રજીસ્ટરને ત્યાં નોંધવામાં આવ્યો. તે વખતે બદલાયલા ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સર્વ શાખાઓ સંરક્ષવી, વિકસાવવી, વિસ્તારવી, અને ફેલાવવી.

(ખ) ગુજરાતી ભાષામાં કે ભાષા વિષે લખાયેલાં પુસ્તકો સંરક્ષવા, તૈયાર કરવાં, છપાવવાં કે પ્રસિદ્ધ કરવાં.

(ગ) ગુજરાતીઓનું સાહિત્યવિષયક ઐક્ય સંરક્ષવાનાં પગલાં લેવાં.

તેમાંના પહેલા એ ઉદ્દેશોની બાબતમાં હું ઉપર વિવેચત કરી ચૂક્યો છું. અંધારણુનો વિષય ત્રીજા ઉદ્દેશને લગતો છે.

અંધારણુની રચના હું તો માનું છું તેમ સાદી અને સર્વગ્રાહી હોવી જોઈએ. અંધારણુ તો એક સાધન છે. અંધારણુ પ્રવૃત્તિનું પોષક-હોવું જોઈએ, નહિ કે બાધક. પરિપદનું અંધારણુ એવું હોવું જોઈએ કે ગુજરાતી સાહિત્યના વિષયમાં રસ લેનારી બિન્ન બિન્ન

વિચાર ધરાવનારી વ્યક્તિઓ મધ્ય અને મહાનુભૂતિથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની મેના એક મનથી કરે એવી યોજનાનાગુ હોવું જોઈએ. બધાગણની જરૂરિયાત તો મૌ કોઈ સ્વીકારશે, પણ જો બધાગણ વિચાર અને વ્યાપક ન હોય તો તે નવામુ જે એ બધાગણ સાદુ, સર્વમાન્ય અને મવળા ઉદ્દેશને સમાવનાર હોવું જોઈએ સાહિત્ય એ તો રાણીનું ગગાનજી હોવું જોઈએ કોઈ પણ આવે, એ પીએ, અને પવિત્ર અને મૌ કોઈ એનો લાભ લઈ નકે એમાં બધ પ્રતિ-બધ પાલવે જ નહિ.

ગુજરાતી થયેલા બધાગણથી અમતોષ થયેલો છે, એ પણ હવે તો જાણીતી વાત છે નહિયાદમા છેની મજેલી પગિપદમા પસાર થયેલા હગવોમાં નીચેનો હગવ નવા ' પસાર કરનામાં આવ્યો હતો.

“ આ પરિપદ ચોક્કસ ગીતે માને છે, કે પરિપદના તથા પગિ-પદ મહાના બધાગણમાં બનતી તરારો મહત્વના કરનારો કરવાની જરૂર છે તેટલા માટે ચાલુ બધારણો, પ્રમુખ સાહેબને તા. ૨૬ મીએ આપેલ લેખી, માગણી તથા તા. ૨૭ મીએ આપેલ બધાગણને લગતા હગવોની છાપેલ દગખાતો તથા અન્ય ગૃહસ્થો કે મહાના તરફથી જે કોઈ સૂચનાઓ આવે તે સર્વ તપાસીને, પગિ- તેમ પરિપદ મહાના બધારણ યોગ્ય થાય અને પગિપદનું પ્રાધાન્ય તથા મહત્તા જળવાય તેના, તથા બીજા ના કરનારો બને બધાગણોમાં કરના તે સૂચવી પોતાનો અહેવાલ મધ્યગથ સભાને મોનાની આપના એક સમિતિ નીમે છે.

મધ્યગથ સભાએ પોતાની સૂચનાઓ માથે આ અહેવાલ બીજી પગિપદ બોનાની પદર મામની અદર પગિપદ આગળ મનુગી માટે રજૂ કરવો.

આ સમિતિ નિચુચ ઉપર આવતા પહેલા પોતાને યોગ્ય લાગે એના ગૃહસ્થની જુગાની અગર વખિત અભિપ્રાયો લેવો, મેજનગે અને તે પર વિચાર કરવો.

જ્યારે જ્યારે આ સમિતિમાં પ્રાર્થ જગા ખાતી પડે ત્યારે ત્યારે તે જગા પૂરનાની પ્રમખને સત્તા આપનામાં આવે કે ”

આ હગવને સમિતિએ ગુજરાતી સાહિત્ય પગિપદના બધાગણ વિશે એ- ખરડો તૈયાર કર્યો અને ૬ માનુ ૩ કે આપ સવળા એ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ ગયા હગો એ ખરડા પર વિચાર કરતા એમાંથી કદરતી ગીતે જે મનાવ ઊભા થાય કે,

પહેલો સવાલ એ છે કે આ એક જમે તે રૂપમાં એ ખરડાનાં મુખ્ય મુદ્દાઓ છેવટનાં કબૂલ કરે એને લગતો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ૧૮૬૦ના ૨૧ માં એક પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ થયું છે. મંડળ સ્થાપવાને એ કાયદાના 'સંકલન' એ પ્રમાણે મંડળનું નામ, હેતુઓ અને મંડળની વ્યવસ્થાપક સભા એ ત્રણ દરજિયાત છે અને એના સંબંધમાં આ યોજના સાથે મંડળના નિયમોની એક યાદી પણ હોવી જોઈએ. એ ખરડો રજીસ્ટર્ડ થયેલો છે. એક્ટની આરમી કલમ મંડળને હેતુઓમાં વધારા થટાડા કરવાની, ખીજા મંડળ સાથે જોડી દેવાની સત્તા આપે છે. ૧૩મી કલમ મંડળને અરખાસ્ત કરવા સંબંધી છે. તે ઓછામાં ઓછી ફેં અદુમતી વાળાઓના મતથી પસાર કરી શકાય. કલમ ૧૪મી દ્વારા છે, કે એવી રીતે મંડળ અરખાસ્ત થતાં એની મિલકત અને ભંડોળ એનાં સભ્યોમાં વહેંચી શકાય નહિ. પરંતુ ઓછામાં ઓછી ફેં હાજર સંખ્યાની અદુમતી વડે એ મિલકત ફોર્મ ખીજા મંડળને આપી શકાય. એમાં અરખાસ્ત કરતી વખતે સભ્યો જાતે અથવા અવેજી કે મુખત્યારનામાથી મત આપી શકે.

ઉપલી કલમો જોતાં એમ લાગે છે, કે નવું બંધારણ ને કરવા ધાયું છે, તે તો હાલનું મંડળ અરખાસ્ત કર્યે જ હસ્ટીમાં આવી શકે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળ અને એનાં ભંડોળમિલકત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નવા રજીસ્ટર્ડ થનારા મંડળને સોંપી શકાય, એ જ યોગ્ય માર્ગ લાગે છે. મંડળના નામમાં ફેરફાર કરવા માટે કાયદામાં એક પણ કલમ નથી. રજીસ્ટર્ડ થયેલા મંડળના હેતુઓમાં અને કમીટીએ તૈયાર કરેલા ખરડાઓના હેતુઓમાં મને મહત્ત્વના ફેરફાર લાગે છે. સૂચવાયલા બંધારણમાં ખીજો વિભાગ સૌથી અગત્યનો છે, અને એ પર સઘળાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છું. તે ફક્ત ૮મો ને મધ્યસ્થ સભાના બંધારણ સંબંધી છે. મને એ આખું પૂરેપૂરું વિશાળ લાગતું નથી અને એના પર ફરીથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. સૂચવવામાં આવેલું બંધારણ સપ્રમાણ નથી, અને ઉપલો ભાગ પ્રમાણમાં બહુ જ ભારી છે. અને (ક) (ખ) અને (ડ) નિયમોમાં જણાવેલી બાબતો પણ પ્રમાણસર લાગતી નથી.

એટલે હું માનું છું કે જૂનું મંડળ અરખાસ્ત કરવું અને ફરીથી

નવે પાને નવું મણુ પાડવું નના મડળના બધાગણુમા મધ્યગ્થ મભા સધળા વિચારનાળા સમ્યોની હોની જોઈએ ચાલુ બધાગણુમા એમ ન હોનાથી એ એકદંથ્યુ થનાનો ભય રહે છે

ખીન્ને મુદ્દો વિભાગ ચોથાને લગતો છે અને તે મધ્યગ્થ સભાની મુદ્દત અને રખતોરખતની ચુટણી મ બધી છે જુનું બધારણુ નવે-સગથી ગ્યવુ અને સૂચનાયલી ચોજનાઓમા કેરફાર કરના, અને ભાષા અને સાહિત્યના નિયમમા સર્વે પ્રકારના મત ધરાવનાગઓનુ પ્રતિ-નિધિતન રાખવું જોઈએ, જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ખરે માર્ગે અને પ્રજાના ઉપયોગી માગે દોગાય મધ્યગ્થ સભા એકલા નિપુણુ ક ચતુર માણુઓની જ મનેલી હોવી જોઈએ નહિ એવી સભા ધણે ભાગે જડ થઈ એમે છે

ગુજરાતી ભાષાના દિન તગ્દ જ નક્કી થનારા બધાગણુનુ ધ્યેય હોવું જોઈએ ગુજરાતી જોનાની આખી પ્રાન માર્થે એ બધાગણુનો જીવત મ બધ હોવો જોઈએ, તો જ ગુજરાતી જીવન તથા તેના વિચારનાળા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનો નિદામ વર્ગ શકે એ ચોદામા નાતજાતના અતગાય વિના, નાના મોટાના બેદબાન વિના મૌ કાઈનુ ગ્યાન હોવું જોઈએ એમા કાઈ એક મધતી સત્તા કે જોડુદમી ન હોવી જોઈએ “પચ ત્યા પગ્મેશ્વર” તે પ્રમાણે મર્ન મનને રજૂ કરનાર એ પચ હોય તો તે પચની હદમત સૌ કોઈ પાળના તયાગ થાય નગમિદ મહેના બા પીતા પગ્માતિયામા કહે છે તેમ, “પક્ષાપક્ષી ત્યા નહિ પરમેશ્વર, સમદષ્ટિને સર્ન મમાન ”

દી. બ. કૃષ્ણલાલ ભાંભનલાલ ઝવેરી
પ્રમુખ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન,
અગિયારમું અધિવેશન,
લાડી, ૧૯૩૩.

દી બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું
ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
અગિયારમું અધિવેશન • લાઠી
ડિસેમ્બર ૧૯૩૩

દી. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

[ઈ. સ. ૧૮૬૮]

પોતાની સ્વસ્થતાથી અને સૌજન્યથી જેમણે ગુજરાતને આકર્ષ્યું છે અને નીરવ રહીને જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની સતત સેવા કરી છે એવા દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી લાડીમાં મળેલ સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનનું પ્રમુખપદ શોભાવે છે.

‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’ના ગ્રંથોના કર્તા તરીકે એમને ગુજરાત ઓળખે છે. સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપરાત તટસ્થ વિવેચન પણ ખન્યું તેટલું એ ગ્રંથોમાં એમણે ઉમેર્યું છે. ગુજરાતી અને અગુજરાતી અભ્યાસીઓ માટે આ પુસ્તકો માર્ગ-દર્શન તરીકે બહુ ઉપયોગી પૂરવાર થયાં છે. એ ઉપરાંત વરસો થયા ‘મોડ’ન રિયું’ માસિકનાં પૃષ્ઠોમાં ગુજરાતી ગ્રંથોનાં સંક્ષિપ્ત અવલોકનો તેઓ આપ્યા કરે છે અને સતત વહેતા સાહિત્ય-પ્રવાહની સાથે પોતાનો સંબંધ અવિચ્છિન્ન રાખે છે.

એમના ફારસી ભાષાના જ્ઞાનથી પણ ગુજરાતને લાભ થયો છે. ઇતિહાસના ગ્રંથોના અનુવાદ કરીને અને ગુજરાતને લગતી બીજી વિગતો વગેરેનો ઉદ્ધાર કરીને એમણે આપણને સારી સમૃદ્ધિ આપી છે. ધણીવાર ફારસી સાહિત્યનો રસાસ્વાદ પણ એમણે કરાવ્યો છે. અભ્યાસના ક્ષેત્રમાં મુસ્લિમ અને પારસી લેખકોના સાહિત્યનું પણ એમણે મહત્વથી નિરીક્ષણ કર્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસને માટે મુંબઈની વિદ્યાપીઠમાં એમણે જે કાર્ય કર્યું છે તે તો એ વિદ્યાપીઠનો વિગતોથી ભરેલો ઇતિહાસ બહાર પડશે ત્યારે જ જણાશે. પરંતુ આજે જે તેઓ ગુજરાતીના અભ્યાસના એક પીઠ સંરક્ષક તરીકે વિદ્યાપીઠમાં જગતી જ્યોત સમા બેઠા છે. વય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ સાથે જે સ્વસ્થતા એમણે કેળવી છે તે એમના પરિચયમાં આવનારના લક્ષમાં તરત જ આવે છે. અને ગુજરાત માટે પોતાથી બને તે બધું કરવાની તત્પરતા પણ એમનામાં તીવ્ર સ્વરૂપમાં રહેલી છે એ આપણાથી અનુદય રહેતું નથી. સ્વ. કલાપીના ધામમાં પરિપક્વ સંમેલન મળે ત્યારે આવા એક પ્રૌઢ સાહિત્યકાર પ્રમુખપદે હોય એ જ ઉચિત અને શોભાસ્પદ હતું.

ઉચેદ્ધાત

મહેરબાન દાદોરબાહેબ, મજારીઓ અને મદ્દગારો !

શુભગતી આદિત્યપરિપક્વના અગિયાગમા અમેનના સત્કાર-
મણે સમેલનના પ્રમુખ તરીકે મારી ચૂટણી કરી કે અને તેને આપ
મર્વેએ બહાવી આપી છે તે બદલ હું તેમનો તથા આપ મર્વેનો
અતઃકૃતજ્ઞાન આભાર માનું છું સામે માથે માગ પોતાના દૃષ્ટિ-
બિંદુથી જોતા માટે એ જાણવું જોઈએ કે મને સમેલનના પ્રમુખ-
પદે સન્મનમાં મહાગમણે, તથા તેને બહારી આપવામાં આપ
મોએ મારી યોગ્યતાને બદલે માગ પ્રત્યેના પક્ષપાતને અગ્રાધાન
આપી પ્રત્યુત્તર કરાવ કર્યો છે પક્ષપાતી હાવ એ ખરે ધનમાં કહે
વાય નહિ, અને એ હાવ મામે માટે અપીલ નોવાનરી કોય તો તે
મ્યા નોવાનરી તે જામન પણ હું ગૃહચલમાં પડ્યો છું મગજ મહા
મગના હાવ મામે હું આપ સર્વેની પામ અપીલ નોધારી તે હાવ
કેવના માગણી કરી મમ્મ, પરંતુ આપ મર્વેએ પણ તેને બહારી
આપી કે, તો હવે માટે માત્ર આખા શુભગતના વિદ્યાર્મિક બહેનો
ને બાઈઓ પામે બીજી—એક—અપીલ નોધારવાની ગદી તે હું
નોધારું છું જે તેઓ પણ એ જાન મદાન ગણમે નો હું દાર્યો
નિવારણ જે બહાવ ન ગણના મારી યોગ્યતા ને પાવના વિસ્દ
સતો આપમે તો હું જીવીશ દામ્ય તેઓ અને હું એમનના
ચર્ચા એટલે જે મારી યોગ્યતા ન મેનાને લીધે આ પ્રમુખપના
અગેની મને તથા નવામદારી મારી મને આ ન કરી શક્યો
દોડે તો તેનો બાર—ને જાન હપકો—માટે શિર નગદેના મને ચૂટ-
નાગ ઉપર ગદેમે એ જામન મહેર પણ મારી ખુશીપર નેદા
દીધી દોન તો હું ને માથે જેવાની યોગ્યતા ના મદેન આ ને પામ
માત્ર વિદ્યાર્મિક જાન નહિ પણ માત્ર અતઃકૃતજ્ઞાન નો ના પાવ
દોવાથી ન

મોહદરશન

આપણું મર્વે માત્ર મગ પદેના ઉચેદ્ધાત નમેન અતઃકૃતજ્ઞાન

સંમેલન વચ્ચેના ગાળામાં જે સાહિત્યરસિક અને દેશોદ્ધારના રણક્ષેત્રમાં ધૂમનાર વ્યક્તિઓ સ્વર્ગસ્થ થઈ છે તેમના અવસાન બદલ તથા આપણને ગયેલી ખોટ માટે આપણા સંમેલન તરફથી અંતઃકરણ-પૂર્વક શોક દર્શાવવાની હું તમારી રજાથી આ તક લઉં છું.

(અ) સદ્ગત વિક્કલભાઈ પટેલ મારા જૂના મિત્ર હતા. તેઓ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ધૂમ્યા નથી, એ વાત ખરી છે, પરંતુ એ સંકે-
ચિત ક્ષેત્રમાં કેદ થઈ રહેવું સ્વભાવતઃ જ તેમને માટે અશક્ય હતું. તેમના સ્વભાવને તો રાજકીય ક્ષેત્ર જેવું વિસ્તૃત ક્ષેત્ર જ માફક હતું. તે ક્ષેત્રમાં લડી તેમને દેશોદ્ધાર કરવો હતો. દેશના ઉદ્ધાર વડે સાહિ-
ત્યનો ઉદ્ધાર છે, કારણ જે દેશ સ્વતંત્ર તેનું સાહિત્ય સ્વતંત્ર, એટલે દેશના ઉદ્ધાર પર સાહિત્યનો ઉદ્ધાર પણ અવલંબે છે. કેવળ સાહિ-
ત્યપ્રવૃત્તિમાં જ મર્યાદા રહેનારાઓ તેમને પોતા ને ઢીલા લાગતા. છતાં જે તેમનો મનોરથ પાર પડ્યો હોત તો એ પોતા ને ઢીલી વ્યક્તિઓ પર પણ તેમની ક્રોધનો પ્રત્યાઘાત થતાં તે પણ કંકણ ને રીઠી બનત. એમના અવસાનથી દેશને, અને ખાસ કરીને આપણા પ્રાંતને, ન ખરી શકાય એવી ખોટ પડી છે. જેની ખોટ દેશને લાગે, પ્રાંતને લાગે, તેની સાહિત્યને પણ લાગે : કારણ અમુક પ્રાંત યા દેશનું સાહિત્ય તે પ્રાંત યા દેશની હિલચાલથી વિરક્ત રહી શકતું નથી. ઈશ્વર એમના આત્માને શાન્તિ આપે !

(બ) સ્વર્ગસ્થ ભાઈ મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાને અંજલિ આપ્યા શિવાય મારાથી કે આપનાથી કેમ રહેવાય ? મારે ને એમને સંબંધ જૂનો હતો તેનાથીએ વધારે જૂનો સંબંધ એમના અને મારા કુટુંબનો હતો. એમના પિતાશ્રી અને મારા પિતાશ્રી, બંને આપણા પ્રદેશમાં નવી પદ્ધતિએ અપાતી કેળવણીનાં રોપાયેલાં બીજને પાણી પાઈ ઉછેરનાર જે ગણ્યાગાંઠ્યા તે વખતના કેળવણીકારો હતા, તેમાં સાથે કાર્ય કરનાર મિત્રો હતા. ભાઈ મટુભાઈ આપણા સાહિત્યને ખીલવવા માટે લાગણીપૂર્વક મર્યાદા રહેતા અને તે કાર્યમાં તેમને મહકાર આપવાનું સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમનાં આદરેલાં એ શુભ કાર્યો અધૂરાં નહિ રહે અને નાતાલ સુધીમાં અમે તે પૂરાં કરી નાંખીશું એવી મને ખાતરી હતી. વળી પોતે હાલ તરતમાં જ યુનિવર્સિટીના ફેલો તરીકે ચૂંટાઈને આવ્યા હતા. એટલે ત્યાં પણ જે થોડા ઘણા શુન્નરાત્રીઓ છે તેઓ સર્વે સંમત થઈ કાંઈ ઉપ-

યોગી દિનામા કામ કરીશુ, એની આના હતી પણ એ બંધી આરામો એમના અકાળ અો એ-એડ આદર્શિત અને અણુપાર્થ અનમાનથી ધૃણમા મળી મર્ષ એમની માલિયમેનાઓ અમર્ય હતી એમના સ્પષ્ટ વક્તાવ્યથી એમણે આપણા માનિકોમા એડ અનેગી છાપ પાડી હતી 'માલિય' માસિ- એમનુ સંપન્નુ નમ્બુચિદન ગ્હી એડ નિખાલસ અભાનનો સાહિત્યનિવાસી શુ શુ કરી નકે છે તેની હમ્મેશ યાદ આપતુ ગ્હરો "માલિય" ઉપગત પણ ગ મદુભાઈની સાહિત્યસેવા યશી કીમતી હતી ઈશ્વર એમના આત્માને નાનિત આપો

(૬) આપણા પાગ્મીભાઈઓ મીં કાનમશ હોડીવાળા, મીં ૭ કે નરીમાન, સર ૭નણુશ જમગેદ ૭ મોદી, એમના આત્માને આપણે સૌ અજલિ આપીએ 'કીએ એ ત્રણે દલમખાજ જગથોમ્તી-ભાઈઓ સન્કૃતના સાગ અખ્યાસી હતી તે ઉપગત કેક સુધી તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યે મમતા દેખાડી હ મેગ તેની બહેતરી ઇચ્છતા સન્કૃતના ગાનને લીપે ગુજરાતી ગૈરીપર એમનો મારો વાજૂ હતો અને એઓ ગુજરાતી માલિય મારે ને કાઈ કરી ગયા છે તે અવળત મર્ય વિનાનુ નથી ઈશ્વર એમના કલને શાંતિ બક્ષો

(૭) મર્ફમ પીંગેજનાદ જલ્લાગીઝ મર્જ્યાન નેઓ 'પીનમ' ને નામે જોળખાતા અને નેઓ " જમે "ના અધિપતિ—માહોન અધિ પતિ હતા, તેઓ પાગ્મીગુજરાતી પરમગ તરીકે અને ગ્મુ ૭ વાર્તાઓ વગેરેના બખ- તરીકે મનાદુ થઈ ગયા છે, તેમના મર્યુથી માન ગુજરાતી પરનાગેની અખ્યા રહતા એ નિનામા ધખી મોટી ખાટ આવી છે

આ ઉપગત મારે અહી ન ગ શિનપ્રમાદ દત્તપતરામ પતિ- નના કુ ખદ અનસાનની અખેદ નોધ લેસી જોઈને અ પડિતે ૭નન ચગિત્રના રિપયને પોતાનો કરી ગુજરે બાપાના આ અગને 'બાગ- તના શ્રી ગ્નો,' 'બાગતના સનપુગ્યા' વગેરે નાનાંઓ બખી અમદ્દ કરી ગુજરાતી બાપાની ઉત્તમ મેના કરી હતી

મારી મર્યાદા

અન્નાગીઓ અને સદ્ગુદ્ધો : મારા પડેના આ ઉચ્ચ આમ- નને મા દયના મોના જેવી માલિયમેના દગનાગ દગ નિહોતો જોખારી નયા છે તેમનામા કોઈ પ્રખર બાપાનાઓ તો કોઈ જૂના ગુજરાતી

સાહિત્યના આજીવન અભ્યાસી, કોઈ વૈયાકરણી તો કોઈ કેળવણી વિસ્તારનાર, કોઈ ફિલસૂફ યાને તત્ત્વચિન્તક તો કોઈ વિવેચક, એવા એવા સમર્થ યોદ્ધાઓ હતા. તેઓ પોતાની વિદ્વતાથી, ખાસ અભ્યાસ કરેલા વિષયપર પ્રમુખપદેથી આપેલાં વ્યાખ્યાનો વડે, આપણી સાહિત્યભૂમિમાં અવનવા પ્રકારનાં ખી વાવી ગયા છે. કમનસીબે સાહિત્યના એવા કોઈ પણ ગૂઢ વિષયનો મારો ખાસ અભ્યાસ નથી. એ મારી ખામી હું સમજું છું. રાજકોટના સંમેલન વખતે મહૂંમ દી. બ. અંબાલાલભાઈની પણ કંઈક મારા જેવી જ સ્થિતિ હતી. તેમની ઉમ્મરનો મોટો ભાગ તેમણે ન્યાયખાતામાં ગાળ્યો હતો. તેમને અર્થ-શાસ્ત્રના અભ્યાસનો ઘણો શોખ હતો, અને પરિણામે પોતે અતિ ઘણા વ્યવહારકુશળ હતા : છતાં તેમના વ્યાખ્યાનમાં જૂની ગુજરાતી કે મધ્યકાલીન ગુજરાતી, નરસિંહ મહેતાનો જન્મદિવસ યા મીરાંબાઈનો સમય, નરસિંહના સમયમાં કે તેની પૂર્વે વપરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ, એવા એવા કોયડા પર વિવેચન કરી, તે કોયડા ઉકેલવાની દિશામાં કશી સૂચના કરવાનો માર્ગ તેઓ લઈ શક્યા નહતા. મારી દશા પણ તેવી જ છે: એટલે હું તો માત્ર આપણા સાહિત્યસમુદાયને હલમલાવી રહેલા એક બે પ્રશ્ન ઉપર જ મારી અલ્પમતિ મને જે સૂચવે છે તે અનુસાર આપની સમક્ષ કંઈક વિચારો, વિચારણા માટે, રજૂ કરીને તેમજ એ વિચારને અમલમાં મૂકવા કંઈક સૂચન કરીને મને પોતાને કૃતકૃત્ય થયેલો સમજીશ.

સદ્ગત કલાપીને અંજલિ

નામદાર ઠાકોર સાહેબ ! આ સંમેલન કંઈ ભૂમિમાં મળવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તે અત્રે ભેગી થયેલી મંડળીના ધ્યાન બહાર નથી. લાકી એટલે સાહિત્યતીર્થ. જેણે પોતાનો બાપીકો વારસો જતો કરી એક રાજ્યએ અદ્દા કરવાની ફરજો, એક નૃપતિએ માણવાના વિલાસ ને મુખ, એક રાજકુટુંબીએ ભોગવવાનું ઐશ્વર્ય એ બધાંને તુચ્છ ગણી, તેનો અનાદર કરી સાહિત્યવિલાસને જ પોતાનું ધ્યેય ગણ્યું; સાહિત્યરસમાં મસ્ત રહી પોતાના જેવા જ સાહિત્યરસિકોને પોતાને આંગણે નોતરી, બોલાવી, રાખી, તેની પવિત્રતામાં વધારો કર્યો; ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, મણિશંકર ભટ્ટ, જટાશંકર (જટિલ) એવા એવા સમર્થ વિદ્વાનોને પોતાના ગુરુ બનાવી તેમના શિષ્ય બનવાનું પદ વગર આનાકાનીએ જે રાજવીએ સ્વીકાર્યું, તે રાજવી સાહિત્ય-

જાગતી ગજવાનીમા આ સાહિત્યસત્ર બિજનનાનુ સદ્ભાગ્ય ગુજરાતી સાહિત્યપરિપક્વને પ્રાપ્ત થાય છે, એમા કાર્ધ ઈશ્વરી સંકેત જ હુ બેઉ છુ દ્વાપી ગયા, પરંતુ તેઓ આ જૂમિને કાર્ધ એનુ આદર્શુ સોપના ગયા ડ ક નેથી તેમના ઉત્તરાધિનારીઓ પણ તે આદર્શુને વગ થઈ, તેમની જિંદગીના ધ્યેયને પોપના પોતાનાથી બનતુ ડરી ન્હા છે ને તેમ ન હોત તો “સાપ ગયા ને લીમોટા ગયા” એ દહેનત ખરી પડત, પરંતુ સાપ ગયા બાદ પણ આપણે કેમળ લીમોટા—સાપ ગયાની નિર્જીવ નિગાની—જેના નથી, પરંતુ મદ્યિય, સજીવ, ચેતનવતો અદ્દાર નેર્જીએ છીએ ને દ્વાપીનો આત્મા અર્ગમાથી આ પાર્થિવ હિનયાતો પર નજર ગખતો હશે તો જડગ તેને આથી અનર્થનીય અતોષ થતો હશે જારણુ પોતે જીવતાજીવન જે ન ડરી ગયા તે તેમના ઉત્તરાધિનારીઓ ડરે છે

નામદાર દાકોગ સાહેબ આ સમેતન ભગવા દેના માટે, તેના દાર્યદ્તાઓ જોડે આવેા સારો સફાર ડરના માટે, અને એ રીતે સદ્ગત દલાપીના આત્માને એહની અજલિ અર્પવામા અમને સૌને ભાગ યેના દેના માટે, તમારો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો થોડો ડ

દાહિયાવાડની શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણો

હારીને ગુજરાતમા અને દાહિયાનાડમા મરાહુ જતાનનાગ દ્વાપી-એ માત્ર દા-ઓ ને ગજનો કે ગલ લેઓ લખીને સતોષ મા-ઓ નથી “હમીનુ જોહેન”ના લેખડને ઇતિહાસનો પણ ગોખ હતો, અને તે દાહિયાનાડના વનનીને માટે સુસગત જ હતુ દાહિયાનાગ એદલે શુ નહિ ? દાહિયાવાડની શ્રેષ્ઠતાદર્નક પેના લોહપ્રિય સમૃદ્ધ મોહમા,

સૌરાષ્ટ્રે પચ્ચ રત્નાનિ નદીનારીતુરગમા ।

ચતુર્થ સોમનાથવ પચ્ચમ હરિદર્શનમ્ ॥

તો માત્ર પાચ જ શ્રેષ્ઠતાઓ જતાની છે દાહિયાનાડની નદીઓ, સ્ત્રીઓ, યોડીઓ, પ્રભાતમા મોમનાથના દર્નન અને દારિનામા શ્રીકૃષ્ણના દર્શન પરંતુ દાહિયાવાડમા એ ઉપગત બીનુ ઘણુ છે, કે તે જેની શ્રેષ્ઠતા સામિત ડર છે ગુજ્જાન(હાન જેને આપણે ગુજ્જાન અમ-નુએ છીએ તે)મા જે જે દાર્ આગપાતળા ઉપમા જોનામા આનનું ને દાહિયાનાગમા પૂજા દ્વાએ પડોગેયુ નેવામા આવતુ

(૮) દાહિયાવાડ એ ની જૂમિ હતી દાહિયાવાડી મનાણી ને ગજ

પૂતાણીની દૂબેદેએ વીરો પાડતા. કાઠિયાવાડને ગામડે ગામડે તે તે ગામડાંઓનાં શૌર્યને પરાક્રમનાં સ્મરણચિહ્ન આનંદ પણ જોવામાં આવે છે. ગામડાને પાદરે ઝિલા કરેલા પાળિયાના પત્થરો અને ચણેલી દેરીઓના કાચડા જે ગરાયર ઉકેલવામાં આવે તે તેમાંથી વીરતાના, શૌર્યના, આંધળિયાં ધ્યાના, સ્વમાન જળવવા માટે આપેલા ભોગના ફેટફેટલાએ બનાવેા પ્રસિદ્ધિમાં આવે! કાયરની નખામાં પણ જોરથી લોલી વહેવડાવે એવાં ફેટલાંએ દટાનાં મળી આવે! સાથે સાથે કાઠિયાવાડ એ બહારવટિયાઓ—‘રાગિન દુડ’ની ભૂમિ છે, એ પણ ભૂલી જવું જોઈએ નહિ.

(ખ) કાઠિયાવાડ એ ભક્તોની ભૂમિ હતી, એકિયા સંતોની ભૂમિ હતી. આનંદ પણ કાઠિયાવાડમાં જોટલા “ભગત” મળી આવે છે તેમાંનો સોમો ભાગ પણ ગુજરાતમાં મળી આવતો નથી. કાઠિયાવાડે નરસિંહ મહેતા ને ભોજને ભગત ગુજરાતને આપ્યા છે, પણ એ તો અતિ ઘણી જાણીતી—જગજાહેર વ્યક્તિઓ. પરંતુ ત્યારપછી પણ આજની ઘડીએ પણ કાઠિયાવાડમાં ફેટલા ભગતો છે તેની ગણતરી કરવામાં આવે તો તે જરૂર ઘણી મોટી સંખ્યા, મોટે ભાગે જે ઉચ્ચ વર્ગ કહેવાય છે તેમાંથી નહીં, પરંતુ રજારી, ભરવાડ, એવા પછાત ગણાતા વર્ગમાંથી, હરિજનોમાંથી પણ મળી આવે તો નવાઈ નહિ. જ્યાં ભગત હોય ત્યાં ભજનો, ભજનિયાં ખરાં. જેણે કાઠિયાવાડનાં ગામોમાં, અને વિશેષે કરી હરિજનોના વાસમાં એ ભજનો ગવાતાં, એ ભજનિયાઓ લલકારાતાં સાંભળ્યાં હશે, તેમણે જરૂર તેને ન ભુલાય—ન ભૂંસાય, એવો પોતાના જીવનનો લાવો માન્યો હશે. માત્ર એક એકતારો, તેની તુનતુનીનો અવાજ, અને ખીજ બધાઓ એ અવાજ જોડે એકતાન થઈ જઈ, ભજનના વસ્તુમાં ઓતપ્રોત થઈ જઈ, ખીજ વિષયોનું તરત પૂરતું ભાન ભૂલી જઈ જે ધૂન મચાવી રહે છે, તેનો ચિતાર આપવો મુશ્કેલ છે; જે જીએ ને સાંભળે તેને તેનો ખ્યાલ આવી શકે. એકતારો—તંખૂરો એવાં ભજનોમાં કાંઈક અનોખી જ ચેતના અને આર્દ્રતા રહે છે. તંખૂરો ન હોય તો એની મઝા જ આવતી નથી; તેથી જ મહાત્મા ગાંધીજીનાં પ્રિય ભજનોમાંના એકમાં ગવાયું છે કે,

“તૂટ્યો મારો તંખૂરાનો તાર, ભજન અધૂરું રહ્યું રે.”

(ગ) કાઠિયાવાડ, એ ભાટચારણોની ભૂમિ છે. ગુજરાતમાં

એટલા ગળ, મહાગળ, ઠાકા, જગીરદારો, જમીનદારો કે ઈન્જિન
દારો ગયા નથી કે જે ભાટયાગણેને પોતી રાકે એ નર્ગના પોશીદા
તો ગળનાડી વર્ગમાથી મળે એટલે એમનો નાસ પણ ન્યા ગળનાડુ
હોય ત્યા જ હોય, અને ન્યા ભાટયાગણેનો વાસ ત્યા લોડમાહિત ને
વાડનાર્તનો વાસ આપણુ એ નિશાળ કુટુંબ સાહિત્ય હજુ સુધી
જળનાર્ત નહુ હોય તો મુખ્યત્વે એ વગને લીરે અને પછી ગ
મેઘાણી, અને રા ગયચુરા જેના સ્વચ્છતાગેને લીરે

(ધ) ઢાહિયાનાડ એટલે દુહા—બોડદુહા—ત્રેમગોર્યની વાણીપ્રચુ
દુહાની ભૂમિ દુહાની કોટીનુ કોઈ પણ પ્રદારનુ સાહિત્ય ભાગ્યે જ
શુભગતમા મળી આવે નર્પી ઋતુમા ઝીણો ઝીણો, ઝરમઝ ઝમઝ
નગસાદ વરસતો હોય, નચ્ચે આડી નદી યા નાળુ હોય, અને દુહા
લવકાગનાગ એ ની યા નાળાને સામમામે ઢિનારે બિભા નહી, ડાગ
પર ગરીર ટેડવી, ન્યા એડ ખીજા જોડે વાદમા—હરીદાર્ધમા ઉતરે
છ, એ દશ્ય, એ દુહા ગાનાની તન્મયતા જોઈ આપણે તળ ગુજ
રાતનાસીઓ હેગત પામી જઈએ છીએ

(ચ) ઢાહિયાનાડ એ ડચ્છની માકડ, (હિંદુઆનના ઇતિહાસના
એડ અમુક ઢાળમા ડચ્છ એ ઢાહિયાનાડનો ભાગ ગણાતો) માહસની
ભમિ હિન્દુસ્તાનનો કોઈ પણ પ્રદેશ એ સ્ત્રદેન, બગાળા કે
મદ્રાસ, પળપ કે મધ્યપ્રાન, ડગચી કે દક્ષિણ હૈદ્રાબાદ તે ઢાહિયાનાડી
નગરનો નહિ હોય, એટલે ઢાહિયાવાડી વેપારી, ઢાહિયાનાડી માણસ,
મુથાર, મોચી, ઢચિયો, છેનટ ઢાહિયાનાડી મજૂર (ઢાડિયો) તો ત્યા
જગે જ જડગે ઢાહિયાનાડી વેપારી, તેમા નિમેયે ઢરીને મેમણુ કોમ,
ક્યા નહી જડે ? ઢાહિયાનાડી મેમણુ, નહોગ અને હિન્દુઓ, નહ
લદામા જઈ વચ્ચા છે ' લદાની લાડી અને વોધાનો વર ' એ જૂની
નોકાન્તિ પ્રમિદ છે જ્વના આદિ દૂગૂગના ખેટો જૂના ઢાળથી ઢાહિ-
યાનાડીઓવી વચ્ચા દના મદૂરામા તો એ- આખી વણુ- કોમ
સૌગંધી હોનાય છે કોઈ જૂના વખતમા ઢાળના—નખાના માયા
ધણુ નુડુઓ ત્યા જઈ વચ્ચા તે પાદા ઢાહિયાના- આચ્યા જ નથી
ઢાહિયાના- દોષ-ત્વના મિનાગનો નતની, નહાણુવડી, ખારવો કે

• લોડસાહિત્ય ને લોડવાતા એમે જેને અમેજમા ' ફાક-વોર ' ને
' ફોન-ટચુલ ' કહે છે તે

x ' આદિગ્રન '

વેપારી જૂના વખતથી સાહસ ખેડી ક્યાં નથી ગયો ? ને આજે પણ ક્યાં નથી જતો ? પોરણદર કે વેરાવળથી એડન, જિદ્દા જવું તે એને મન ખાડી એળંગવા જેવું છે. કાલીકટ-કોચીનની સદર આજે પણ ખુશખુશાલ રીતે કાઠિયાવાડનો ખારવો કરે છે. ઘાઘાનો લારકર ચીન. જળપાન ને વિલાયતની સ્ટીમર પર હિન્દુ અને હિન્દી ઉનારુઓનો મોટો મદદગાર થઈ પડે છે. જંગળનાર જલુ ને આવવું તે તેને મન રમત છે. પૂર્વ આફ્રિકાનાં જંગલોમાં કાઠિયાવાડીઓ મંગળ કરે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને સન્યાસીને સાહસના પાક એક કાઠિયાવાડીએ જ ભણાવ્યા. એ સાહસિક નગેની ભૂમિમાં શૌર્ય, પરાક્રમ, વીરતા, નીડરતાનાં ન દર્શન થાય તો ખીજે ક્યાં થાય ?

કાઠિયાવાડમાં ઇતિહાસના ભરથક સાધનો

ગુજરાતમાં મરાઠાઓનાં આક્રમણ પૂર્વે પણ મોગલ શહેનશાહન તરફથી નીમાઈ આવતા સુબાઓની હકૂમતના સમયમાં જે અંધાધુંધી ચાલતી તેનો પડથો કાઠિયાવાડમાં પણ પડતો. મોગલ શહેનશાહનની પડતી અને મરાઠાઓની ચઢતીને પરિણામે એ અંધાધુંધીમાં ઓર વધારો થયો. સાર્વભૌમિક સત્તા ઢીલી પડતાં કેકેકાણે બળવા. અંડ અને કાઠિયાવાડમાં જેને ધિંગાળાં કહે છે તે ફાટી નીકળ્યાં. અને રાગ, મહારાગ અને હાકોરા તો શું પણ જમીનદારો ને ઇનામદારો પણ સ્વતંત્ર થવા મથ્યા. એ સ્વતંત્રતા મેળવવા તેમને લડવું પડ્યું અને માહોમાંહેના વિગ્રહમાં નાના નાના ગામડાવાસી ક્ષત્રી રાજપૂતોને પણ કાં તો સ્વરક્ષણ માટે અથવા આક્રમણ અંગે હિમ્મત ને બહાદુરી, શૌર્ય ને વીરતા, દાખવવાં પડ્યાં. એ હિમ્મત ને એ બહાદુરીના ઇતિહાસનું ચિત્ર જે કોઈ કાબેલ ઇતિહાસલેખક નીકળી આવે તો તેની પીછી તેને શોભતા રંગમાં ચીતરી શકે. ગામડાનાં પાણિયાં ને દેરડીઓ, ગામમાં યા આસપાસ રહેતા ચારણ અને ભાટો, શરવીર લડવૈયાનાં કુટુંબીજનો, તે લેખકના હાથમાં ને ઇતિહાસ માટેનાં સાધનો મૂકી શકે.

કારસીના જ્ઞાનની જરૂરત

કાઠિયાવાડનાં ગામેગામનો ઇતિહાસ લખવો શક્ય છે. એ વિષયનો વિચાર કરતાં આપણા સાહિત્યમાં જેની મોટામાં મોટી ખોટ છે તે વિષય પર આવું છે. પુરાણા ગુજરાતનો—મધ્યકાલીન ગુજરાતનો એટલે આવડા, સોલંકી, વાઘેલા વંશનો અને ત્યારબાદ

મુમલમાની હકૂમત નીચે ગ્રહેલા ગુજરાતનો જેવો નેહ એ તેવો
 ઇતિહાસ હજુ લખાનાનો કે એ લખાનાના માર્ગમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ
 છે, પરંતુ તે ન હોવાય તેની નથી ખગ્ગની ખામત દૂર ગણીએ
 તો પણ એને માટે વાચક કાયદોની ખામી કે એ કાયદો એ
 માણસનું નથી, તેને માટે લેખકોના એક આખા ઝમખાની જરૂર છે
 ગિયાતેખ, તામ્રપત્ર, દાનપત્ર, નખતીઓ, મિદ્દા, સનદો, પગનાના,
 કમ્બાનો, રંગેર લેખો જે જે ભાષામાં લખાયા હોય તે તે ભાષા
 ઇતિહાસના લેખકે જાણનાની જરૂર છે નાજી કાઈ જોડ લેખ, પત્ર,
 સિક્કો કે સનદ વગેરે તેના ભાષાતર બદલ પડ્યા નથી મુખ્યત્વે
 જે એત્રણ ભાષાની માહિતીની જરૂર છે તે મશ્કૂત, મગ્ગી અને
 મગ્ગી આપણા અત્યાગ મુધીના ઇતિહાસના લેખકોમાં મોટે ભાગે
 ફારસી પ્રત્યે ઉદ્દામીનતા જોવામાં આવે છે ફારસી ભાષાએ ગુજરાત-
 કાલિયાવાડના ગજાકીય વ્યવહારમાં કેટલો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે,
 તે આ સંમેલન સમય દહેનાનું હોય નહિ ફારસી ભાષા તે નખત ॥
 ગાજકીઓ—મુમલમાનો—ની ફરમારી—ગજાભાષા હતી, એટલે
 બંધો રાજકીય પત્રવ્યવહાર અને અન્ય વ્યવહાર એ જ ભાષામાં થતો
 ફરમાનો તે પગનાના, હુકમો તે સનદો, એ જ ભાષામાં લખાતા
 અને જેનડ ગિદ્દ વર્ગમાં પગપગ વ્યવહારમાં પણ એ જ ભાષા
 વપગના લાગી, અને તે એટલે મુધી કે ખુદ ગુજરાતમાં લેખાણ-
 માટાણ તે ગીરોના ખતપત્રો માલોમાલોના કયાવા અને ભાડાચિકીઓ
 પણ ફારસીમાં જ લખાતી દ્રકામાં તાલ અગ્રેજી ભાષા, આપણા
 જનવ્યવહારમાં જે મ્યાં લઈ બેઠી કે તે મ્યાન તે વખતે ફારસી
 ભાષા ભોગવતી હતી એટલે કાઈ નહિ તો મમનમાની હકૂમતના
 મમનનો સાથો ઇતિહાસ જાણના માટે ફારસી જાણ્યા વગર આપણો
 છટકો નથી

ફારસી ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસો

ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ગુજરાતના ઇતિહાસોની ઉપયોગિતા
 નિષે હુ હમણા જ કાઈ જહીગ પરંતુ તે પૂર્વે ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય
 નડેરોની તવાગીખ સંબંધી ફારસી ભાષામાં લખાયેલા લેખ કેરી રીતે

× દાખલા તરીકે જાણથી સો સવાસો વર્ષ પર સુરતના દીવાનજી
 દુદુ બના મીકારામે ૧ બકના ૧૧૨ના ચોપડામાં પોતાના નામદામ ફાર
 સીમાં લખી આવેલા હતા

મદદરૂપ થઈ પડે તે જાણાવીશ. સુરત. ભરૂચ, અમદાવાદ, ખંભાત, અને વંડાદરામાંની જૂની મસ્જિદો ને મકબરામાં મળી આવતા શિલા-લેખો પરથી અગત્યની ઘણીએક હકીકત મળી આવે. છતાં ને સંબંધમાં આપણે બેદરકાર રહીએ છીએ.

ઉદાહરણ માટે હું મારા જ દાખલો આપીશ. ભરૂચમાં જૂના ખજૂરને છેડે એક નાની સરખી મસ્જિદ છે. હું નાનો હતો અને ત્યારે ગુજરાતી નિશાળમાં જતો ત્યારે આવતાં ને જતાં ખતે વખતે એ મસ્જિદ પાસે થઈને જતો. ત્યારબાદ મોટી ઉમ્મરે પણ ડાંઈ સેંકડો વખત એ રસ્તેથી હું ગયો આવ્યો લોઈશ; પણ એ મસ્જિદ વિષે ડાંઈ પણ હકીકત જાણુવા મને કુતૂહલ થયેલું નહીં. છેવટ ગયે વરસે ભરૂચની આસપાસના એટલે ધદગાલ, ખાવા રેનતી ટેકરી, વગેરે પર કોતરેલા કારસી શિલાલેખ જોવા ભરૂચના કાજીસાહેબ જોડે જતાં તેમણે એ મસ્જિદ પણ મને દેખાડી. અને ત્યાંનો લેખ વાંચતાં મહમદ તઘલખના વખતની, તેની બંધાવેલી એટલે ૬૦૦ વરસની જૂની એ મસ્જિદ નીકળી. આને વિષે ભરૂચના કોઈ અહેવાલમાં ઈશારો છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી, પરંતુ મહમદ તઘલખ ભરૂચમાં આવેલો, દક્ષિણમાં જતાં કે કોઈ ખીજી વખત, એટલું તો તેના પરથી સમજાય છે.

શ્રી કાર્યસ ગુજરાતી સભામાં સાચવી રાખેલાં કેટલાંક જાહંગીર, શાહજહાન બાદશાહનાં કરમાનો છે. તેમાંથી ઘણી અગત્યની બાબતો મળી આવે છે. શાન્નિદાસ ઝવેરીનું મગલાઈ દરબારમાં કેટલું ચક્કણ હતું, શત્રુંજયની જત્રા ચાલે તેટલો વખત જીવહિંસા થતી તેણે કેવી રીતે બંધ કરાવેલી, એક જૈન ધર્મશાળા ફેરવી ઔરંગઝેબે મસ્જિદ બનાવેલી તેને ફેરવી બાછી ધર્મશાળા કેવી રીતે બનાવરાવી, વગેરે મહત્વની ઘણીએક બાબતો પર તેથી પ્રકાશ પડે છે. સ્થાનિક ઇતિહાસને તો એ લેખો જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે જ; પરંતુ વધારામાં તે ઉપરથી તે મોગલ શહેનશાહો પણ હિન્દુ ધર્મ પ્રત્યે કેટલી લાગણી ને સહિષ્ણુતા બતાવતા તેનો આપણને તવારીખી પુરાવો મળે છે.

એવી જ રીતે ખીજી કેટલીક અકબર, જહાંગીર ને શાહજહાનની આપેલી કારસી સનદો સ્વર્ગસ્થ ઇસ્માયીલ સૂર્યરામ દેસાઈ—“ગુજરાતી” ના મરહૂમ અધિપતિ—ના ચિરંજીવી ભાઈ નટવરલાલ તરફથી મને બતાવવામાં આવી હતી. એઓ મૂળ સુરતના દેસાઈ છે, તે

દેસાઈગીરી અને એમના પડાઓને ટામોટ ખાતુના અને સુરત ભરૂચના બીજા ગામડાંઓના મીઠાના અગરનો ઇંચરો મળ્યો હતો એ “નમસ્કાર” એટલે મીઠાના ઇંચરોનો ડાંગ્લા એ નખતે કેમ ચાલતો હતો, ઇંચરદાગને મહેનતાણુ શુ આપવું અને વેપારીને નટાન કેટલો આપવો ને નજીવરાની મજૂરી કેટલી, તેની વિગત તેમા જણાનાઈ છે અને તેથી જળનાઈ ગઈ છે

આવી જાતના થોડાં વ ફરમાનો, મધ્યાખ્ય સનદો, અને પાગના પગવાના, ગુજરાત ને ટાકિયાનાડના મેટ્ટો જાગીરદાર, મજૂર, દેમાઈ અને જમીનદાર કુટુંબો પામે આજે પણ મોજૂદ હશે એ મનદો કમાયે વીરાજેલી પડી ગઈ તેના દગ્તા તેનો આના તરા ગીખી અભ્યાસમા ઉપયોગ થાય, તો તેમા રી કાર્ડ નહી તો કેટલીક અધિકારીઓ આમતો તો ઇતિહાસના આંતરમા ગોઠવી નકાય

‘ મિગતે અહમદી ’

ગુજરાત ટાકિયાનાડના ફારસીમા લખેલા ઇતિહાસો છે, ને તે વણાજ ઉપયોગી છે ગુજરાતના ‘ મિગતે સિદ્દહી ’ ને ‘ મિરાતે અહમદી ’ તથા ‘ તનાગીખે ટિગ્સ્તા ’ મા ગુજરાતને લગતો ભાગ છે એમા ટાકિયાનાડના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે ટાકિયાનાડ આખાનો નાગીમા લખાયતો ઇતિહાસ નથી પરંતુ ગણુજોડા વિધાનની ‘ તનાગીખે મોરહ ન હાવાગ, ’ જે કે બાતુનો લેખ નથી, તો પણ ટાકિદ અને ટાકિયાનાડ મમજના ઇતિહાસની ખોટ પ્રગી પાડે છે

આ બધા ઇતિહાસના ત્રથોમા ‘ મિગતે અહમદી ’ ને બાતુ અધાન આપવું ઘટે છે ઇતિહાસ માટે માધન ભેગા કરી ઇતિહાસ લખવાની આપણા મુમલમાન ભાર્ડોને નૈમર્ગિક મુશ્કેલી થઈ છે અને તે તરિક્તો વન થઈને જ ‘ મિગતે અહમદી ’ ના લેખકે વણી મુશ્કેલીઓ પેગી ઈ મ ૧૦૦૦ થી ૧૭૦૦ મુધીના ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધન ભેગા કરી ઇતિહાસ નખ્યો છે તેમા ઔંગળેખના ગુજરાત (ઈ સ ૧૭૦૭) માના જે પચાસ માસ નસનો પાણી પતની વગઈ સુધીનો ઇતિહાસ આપનામા આવ્યો છે, તે તો એ ત્રથકાગની પોતાની હયાતીમા મનેના બનાવો—જે કેટલાક બનાવોમા પોતે નવા તેના પિનાએ બાગ લીધેતો તેના બનાવો—ની હમીકન છે, એટલે એ પુસ્તક થણુ જ ખીમતી ગણાય એ પુસ્તકની ફાગી નખલ

મોઢાની હકીકત ઉપરથી તથા લખેલી કેફીઅન પરથી ” જે વૃત્તાન્તો એમના જાણવામાં આવેલાં તે ટપકાવી લીધાં છે. છતાં એમાં લખેલી સોરઠ ને હાથારની હકીકત ‘ મિરાતે અરમદી ’માં લખેલી હકીકત જેડે સરખાવતાં ‘ તવારીખે સોરઠ ’ની હકીકત ખિલકુલ જૂલ વિનાની અને બેશક વધારે વિગત સાથની મળી આવે છે.

‘પરંતુ એ પુસ્તકની કીમત તો જુદે ધોરણે આંકવાની છે, અને તેમ આંકતાં એ પુસ્તકની જોડ બીજે મળતી નથી. પુસ્તક અજોડ છે; પોતે ધારત તો ભરતખંડ અને ગુજરાતની તવારીખ લખી શકત; પરંતુ તે સંખંધ પુસ્તકો હોવાથી કથેલુ કથવું તેમને નકામુ લાગ્યું. મતલબ કે જે વિષય અત્યાર સુધી મુસલમાન તવારીખનવેસો ખેડતા હતા તે વિષય ખેડવાની પોતાનામાં કાબેલિયત હતી એમ પોતે જાણતા હતા, છતાં ગવાઈ ગયેલુ ગાવું તેમને ફીક ન લાગ્યું. એટલે પોતાના “ સ્વદેશપ્રત્યે પ્રેમની મનોવૃત્તિથી [દોરાઈ] માત્ર જૂનાગઢ તથા હાથારનાં સંસ્થાનના વૃત્તાન્તો ” લખવા પૂરતી જ પોતાની કલમ તેમણે ચલાવી. રણુછોડજી દિવાનને પોતાને સંસ્કૃત ને ગુજરાતીનું સારી રીતનું જ્ઞાન હતું. આ પુસ્તક તેમણે પોતાના સુપુત્ર શંકરપ્રસાદને વાંચવા માટે લખ્યું હતું. શંકરપ્રસાદ ગુજરાતી જાણતો હતો છતાં ફારસીમાં લખ્યું તેનું કારણ શું ? કારણ માત્ર એ જ હોવું જોઈએ કે તે વખતનો શિષ્ટ અને કેળવાયેલો વર્ગ ફારસીથી માહેર વર્ગ, તેનો લાભ લઈ તેની કીમત આંકી શકે. અર્વાચીન સમયના ફારસી તવારીખનવેસોમાંના એ એકલા હિન્દુ લેખકની સેવાની જોટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી.

મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસ

આપણાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોના ઇતિહાસનાં પુસ્તકો છે, નથી એમ નથી. વખતે તે ઉત્તમ પ્રતિનાં નહિ હોય, પરંતુ છે તો ખરાં. મુનશી અબદુલ હકીમનો સુરતનો ઇતિહાસ મોજૂદ છે. કવિ નર્મદા-શંકરે પણ ‘ સુરતની મુખ્તેસર હકીકત ’ લખી છે, જૂનાગઢનો ઇતિહાસ તો ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત હાલમાં જ ‘ મિરાતે મુસ્તદાખાદ, ’ નામનો ગ્રંથ (ઉર્દૂમાં) બહાર પડ્યો છે. ફારસી લેખકો તથા આરોટોના ચોપડાપરથી ‘ પાલણપોર રીયાસતનો ઇતિહાસ ’ લખાયેલો છે (ઉર્દૂમાં અને ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં). સુરતના એક

નતની ગેખ બહુમીયાએ ‘હરીકે ઉવ હિન્દ’ નામનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમા મુગ્ત, ખભાત, અમદાવાદ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય ગહેરાની હરી-
ત તથા પુસ્તકોની મદદ રહે ઉપજીની તદનામા આવી છે મગી
ઇતિહાસની જે બખરો અને જે ફતરો હવે બહાર પડના માડ્યા છે
તેનો પણ ઉપયોગ કરી ગનાય મુગ્ત, ખભાત, ભરૂચ, વગેરે જગાએ
અગ્રેજોની જે કાગિઓ હતી તેના કાગમારને લગતા દસ્તાવેજો પણ
‘મીએક્ષન’ રૂપે બહાર પડના છે, તે પણ ધ્યાન બહાર ગયાય નહિ

દ્વંદ્વામા ઇતિહાસ લખનાના સાધનો છે તે માન્યો ઉપયોગમા
વેના માટે જે જે ભાષાઓનું જ્ઞાન જોઈએ તેમા નાગી ભાષા જણુની
બહુ અગત્યની છે એના જણુકાર કે જે એનો ઇતિહાસ બબધે
ઉપયોગ કરી શકે, એના થોડા જ ગુજરાતીઓ ૭ ગુજરાતીઓ એટલે
હિન્દુ, પારમી, મુસનમાન, એ ત્રણે કોમના ગુજરાતીઓ યુનિવર્સિ-
ટીમા ખીજી ભાષા તરીકે ફારમી જીખનાગી સખ્યા, ખુદ પારમી
કોમની જ સખ્યા, ઘણી ઓઝી થઈ ગઈ છે, તો પછી હિન્દુઓને
કહેવું જ શુ? મુસનમાનભાઈઓ હજુ કોનેની કૃષ્ણજી મોટી
અખ્યામા વેના નથી, એટલે તેમને માટે વધુ કહેનાનું નથી ગુજરાતના
ઇતિહાસ માટે ફારમીના જ્ઞાનની આનસ્પષ્ટતા છે માટે તેના પ્રત્યે
ઉદાસીનતા નહિ ચાને તેમ વળી હાંઝ ને સાદીની ગઝવોના જ્ઞાન
પૂરતુ ફારમીનું જ્ઞાન આ કાર્ય માટે તિરથ રૂં તે તનારીખી ત્રથોનું
જ્ઞાન જોઈએ

લાયક થોડાક લેખકો

લાયક લેખકોની ખામીની આ હખીલ કાગળ પર મૂકતા મને
એક જે બ્યક્તિનો વિચાર આવે , પૂર્વે થઈ ગયેના ભગવાનલાલ
નન્દજી અને આચાર્ય વત્સભજી હર્ષિત તથા ગતિરામ દુગાગમ-
એમજો જે અમૂલ્ય કાર્ય આ દિશામા કરું છે તે બુનાય તેનું નથી
ખાળાનર ઉત્સાહગમે નાગી ઇતિહાસના તગ્જુમા બહાર પાડના
પ્રયાસ આગેના, પરતુ તેમણ કરેલુ કાર્ય ચાનું ગયું નહિ અને તેથી
આપણને નાર્ય-તાઓની ખામી આવ્યા કરે છે

આદિત્યના નજુલેરમા કમનો બડીર, પોતાના જ તાનમાં
મગ્તાન, ત્રાજીને નમ્યુ ન આપતો—અણુનમ—ખીજીની પાસે
નમન તેતો, નાનાલાલ નપતગમ કનિ, જે ધાગે તો આ મામતમા

ઘણું કરી શકે : ભાઈ નાનાલાલને ફારસી આવડે છે (જો કે એમની મારી સામે એ ફરિયાદ છે કે એમને યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં પરીક્ષક તરીકે મેં ફારસીમાં નાપાસ કરેલા), એમને સંસ્કૃત આવડે છે. અકબર, જહાંગીર, નુરજહાં જેવા દૂરના દિલ્લીના પાટનગર શોભાવનાર શહેનશાહો ને આવું પર દષ્ટિ નાખવાને બદલે પાસેના પાટનગરને પાસેના સુબેદાર કે હાકીમો પર દષ્ટિ નાંખે તો એઓ બહુ સારી મદદ કરી શકે. એમનામાં ઇતિહાસને આકર્ષક બનાવવાની, ઇતિહાસને રસિક બનાવવાની નૈસર્ગિક લાયકાત, ઈશ્વરદત્ત કાબેલિયત છે. પોતે જે ગામ વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે, તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને હંમેશાં પોતાની લાક્ષણિક શૈલી વડે આભૂષિત કરે છે. એમણે આખું કાઠિયાવાડ ખૂદી નાખ્યું છે. રાજકોટ, જૂનાગઢ, વઢવાણ, લાડી, વગેરે સ્થાનોથી તો તેઓ જેવા અમદાવાદથી પરિચિત છે, અને તેથી પોતે જે ગામમાં વ્યાખ્યાન આપવા જાય છે તે ગામના સ્થાનિક ઇતિહાસને પોતાની કાવ્યમય શૈલી વડે અમર કરે છે.

ખીજી વ્યક્તિ જેનો મને વિચાર આવે છે તે મારા હમશહેરી, આળમિત્ર પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય હાકાર છે. એક ઇતિહાસ-લેખકમાં નેહતા ગુણ એમનામાં છે. દરેક વિષય કે વસ્તુનો બોજ કર્યા શિવાય તેઓ તે કબૂલ રાખતા નથી. ઇતિહાસની તો જોડે રહી, એમણે પોતાનું આખું જીવન ગાળ્યું છે. અમુક હકીકતનું અન્વેષણ કે પૃથક્કરણ પોતે જોડા બિતરી કરી શકે છે ને પછી તેમાંથી સાર તારવી કાઢી આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

એવો એમને બોજ કરવા જેવા વિષયનો એક જ કોયડો એમની પાસે મૂકું? સિદ્ધરાજ જયસિંહ માટે કેટલાએક અરબખી અને ફારસી ગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે તેને ઇસ્લામ ધર્મમાં લેવામાં આવેલો, કોઈ કહે છે કે વહોરા કોમના દાર્ઘ અબ્દુલ્લાએ તેને કેટલાએક ચમત્કાર ગતાવી ખંભાતમાં વટલાવ્યો : કેટલાએક કહે છે કે વહોરા કોમના દાર્ઘએ નહિ, પરંતુ પાટણમાં આવી રહેલા એક ઇસ્લામી ઓલિયાએ તેના રસોઈયા તરીકે રહી તેને વટલાવ્યો; અને મરતાં મુઘી દૂધી રીતે તે ઇસ્લામી ધર્મ પાળતો. આ બધી દંત-કથાઓ છે. પરંતુ એ જ પ્રસંગને લગતો ગિહાપોહ હિન્દુઓને હાથે લખાયેલા ગ્રંથોમાં પણ થયેલો હોવો જોઈએ. એટલે એ પ્રશ્ન સંબંધે

મળી આવતા સઘળા સાધનો ભેગા કરી તેની ઓટી કરી તેમાંથી ખર તરત શોધી કાઢના માટે તેઓ જરૂર સફળ પ્રયાસ કરી ગઈ

આમ છતાં પણ મને આગા છે કે અખત જતા આપણે ત્યાં પણ કાર્થરાયબહાદુર ગૌરીગઢર ઓઝા પાકેને ગુજરાતના ઇતિહાસની હાલની સ્થિતિ અને તે સ્થિતિ કેમ સુધારી શકાય એ વિષય પર ધ્યાન કરતાં નવારે લખાણ ચર્ચા ગયું, એટલે જે એક એ બીજા બાબત પર મારે કહેવું છે તે સંબંધે એ બોલ કહી દુ દુઝામાં પતાવીશ

ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ

આજે ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી છે, એ પ્રશ્ન ગુજરાતના સાહિત્યમાં નસ વેતા દરેક જણને મોઢેથી નીકળે તો તે આ બાબત છે એ પ્રશ્નનો હું એક જ ઉત્તર આપી શકું અને તે એ છે કે સ્થિતિ સારી છે, આગા પડતી છે, આપણે આગળ વધતા નીકળીએ છીએ જે દિશામાં નજર નાખીએ તે દિશામાં ગતિપ્રગતિ જોનામાં આવે છે, સાહિત્યની એકેએક શાખા ખેડાતી જાય છે

બાળસાહિત્ય કે જેને અત્યાગ સુધી કાર્થ વેખનવું ન હતું તેના પ્રત્યે મોકેલી મમતા વધતી જાય છે જે પુસ્તકો સ્થિતિ પ્રતિસ્થિતિ પ્રસિદ્ધ થતા જાય છે તેમાં અનન્ય નવલકથા અને નવનકથા કરતાં પણ દુઝી વાર્તાઓની સખ્યા મોટી જોનામાં આવે છે આખા તરીકે સને ૧૯૮૦માં લગભગ મો પુસ્તકો વાર્તાના પ્રસિદ્ધ થયા હતા દૈનિક અને સાપ્તાહિક સમાચાર પત્રો તેમ જ માસિકોમાં જે દુઝી વાર્તા ન હોય તો તેની કીમત નહીં, તેને વરાડી નહિ સાહિત્યનું એ અગ આપણું મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે છે તેમ થનાનું કારણ કે અગ્રેજ સાહિત્યે હાલ એ દિશામાં જોર વધાર પડ્યું છે, એટલે આપણે તેની નકલ કરીએ છીએ નહીં દુઝી વાર્તા લખતી તે માટે જાતો જાનબહાર જોઈતો નથી, ખાસ કરી વિષયનો અભ્યાસ કરવાની તરત વેરી પડતી નથી, હાલના જાનાનગણથી વેખ પગિચિત હોય એટલે જમ એટલે ઊગતા વેખને એ માર્ગ રણો મહેલો ચર્ચ પડે છે, તેથી તેઓ તે નરદ આશ્ચર્ય ઇ

●આ અભિપ્રાયને આ એકે દાકેલા અભિપ્રાયથી ટકા મને છે ઓક્ટોબર મને ૧૯૩૨ ના 'નાયન-દીન્ય એન્સ્યુરી એન્ડ આફ્ટર' નામના અગ્રેજ માસિકમાં દુઝી વાર્તાઓના લખનાર મીં એવ એ જ સ્ટોનનો એક 'સાર્ટ સ્ટોરીઝ' એ મહાજાનો છે તેમાંથી કેલીક દુઝીસ્ત નીચે મુજબ છે

સાહિત્ય આ રીતે વિદ્યાર્થી પામતું જાય છે. તેનાં એ કારણો છે: (૧) પરિપાક પામેલા, કસાયેલા, અનુભવી. કદ્દ અને કસેલા લેખકો, ઈશ્વરકૃપાથી આરોગ્યવાન રહી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યા જ જાય છે: અને (૨) કોલેજ. વિદ્યાર્થી, વગેરે સંસ્થાઓમાંથી કેળવણી લઈ બહાર પડતો યુવકવર્ગ પણ આગળના કરતાં સાહિત્યમાં વધારે રસ લેતો હોવાથી તે વર્ગમાંથી પુષ્કળ લેખકો પોતાની માનવ-ભાષાની સેવા કરી રહ્યા છે.

એ સંખ્યાબંધ લેખકોમાંથી દીવાળીમાં ફટતી ફૂલખરાડીના કણ માફક કેટલાએક નીચે પડતાં પડતાં જરા પ્રકાશ આપી ભોંયે પડી જાય છે. કેટલાએક એ જ પ્રસંગે ફટતી કોઠીમાંથી ઊંચે ઊડતી તારાકણી માફક ઝગઝગાટ બતાવી ઊંચે ઊડી પછી ભોંય પડે છે, ત્યારે થોડા માત્ર આકાશે ચઢી ત્યાં ઝગઝગાટ આપતા તારાનું અચળ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. એ વર્ગ હાલ કરે છે તેનાથી વિશેષ મુંઢર કામ કરી શકે પરંતુ સરસ્વતી ને લક્ષ્મીનો જૂનો ઝઘડો તેમને નડે છે. પહેલાં ઉદરનિર્વાહનાં સાધનો મેળવવાં અને પછી સાહિત્યસેવા કરવી, એ સર્જનજની મુશ્કેલી તેમના માર્ગમાં આડે ઊભેલી જ છે. કવિ નર્મદાશંકરે માત્ર સરસ્વતીને જ પોતાનું હૃદય અર્પણ કર્યું, તેને આર્થિક સંકટના સમયમાં પસાર થવું પડ્યું તે આપ સૌને વિદિત છે. ભાઈ વિજયરાય વૈદ્યે સાહિત્યભેષ લીધો છે. તેમનો અનુભવ જાણવો હોય તો તેઓ હાલ મોળુદ છે. તેઓ તમને જરૂર હશે કે એ સાહિત્યભેષ તે અસિધારવૃત્ત્ય એટલે તલવારની ધાર-પર નાચવું, ચાલવું નહિ. એ મુશ્કેલી આપણા માર્ગમાં રહેવાની. તે છતાં આપણે આગળ વધીએ છીએ, એ આપણા યુવાન લેખક વર્ગને ખરેખર મુચ્ચારકબાદી આપવાનું કારણ છે.

(a) Short story form is comparatively new.

(b) Its creator O. Henry had a vast knowledge of the circumstances and opinion of lower middle class life.

(c) Magazine short story is aimed at its readers.

(d) Literary short story is older.

(e) Each writer goes his own way. There is no general agreement as to what constitutes a short story. Writers can go their own way unhampered.

પારમીભાઈઓને બે બોલ

એ નિદામની હલ્લુદ આપતા સરહદ પર બે કામ ઊભેની મળી આવે છે એક આપણા પારમીભાઈઓ અને ખીમ મુસલમાનભાઈઓ દગચી, અમદાનાદ, વડોદરા, ભરૂચ જેના ગહેરોમાના પારમી નેખન બેઓ હજુ આપણને વળગી ગયા છે, તેમને આપણા અભિનદન ને અભિનદન પર તુ મુજબ જેના ગહેરમા પારમીઓની ટકમે લખાઈ પ્રસિદ્ધ થના પુસ્તક આપણે સમજવા, એ દિનસે દિનમે વધાર મુશ્કેલ થતુ બન્ય છે પારમી-ગુજરાતી અને સાધાગણુ ગુજરાતી નચ્ચે ને અતર પડી ગયુ છે તે મધાતુ નથી તેમની આપણા હિન્દુઓ પ્રત્યે એ ક્રિયાદ કે કે તમે તમારી બાપા મન્મૃતમા કરી નાખી છે, અને તે કરિયાદ અપરગ માચી છે, વર્જનાળી છે તેમ આપણે પારમીઓને ટહીએ ડીએ કે તમે તમારી બાપા છેડ બગાડી નાખી છે માત્ર એટલી અગ્રેજીની નક્કલ હોત તો પણ ઘાઈ નહી, ચતાની લેત, પર તુ તમે તમારી બાપામા એટલા બંદા અશાસ્ત્રીય, અગિષ્ટ, હનની પ્રતિના, “બજન”, ગમ્દો ધુમાડી દીધા છે કે અમાગથી તેનો અર્થ સમજાનો નથી નાના છોકરાને “એકમ”, ઘાઈ મોટો માણસ ધમધમાટ કરતો આવે તેને “ધન ધન ધોગી આયા” એવુ એવુ ગુજરાતી લખાણુ અમને સમજાતુ નથી, અગર વાચી મગ આવે છે

ઉત્સાહી મુસલમાન યુવકો

મુસલમાન યુવકોએ આપણને સાથ આપના માગ્યો છે પોતે ગુજરાતના નનની છે, પોતાની માતૃબાપા ગુજરાતી છે, એ બે અગો તેમણે બહુ યુગ્મતાથી પડી લીધા છે અને તેથી તે બને પ્રત્યે તેઓ પ્રેમથી નિદાગી ગુજરાતી બાપાનુ પોતાનુ પાન વંદના ગુજરાતી સાહિત્યમા પોતે જે યતિચિત દાગો આપી ગકે તે આપના તેઓ મક્કિ પ્રયાસ કરી ગલા છે મુઝિમ ગુજરાતી સાહિત્યમણ (સાફર)ના જલમામા હાજર ગહેરાનો મને પ્રમગ મળેનો ને વખતના આ ખ્યાતાઓનુ આપણા સાહિત્યનુ ગેયા પ્રાગનુ જ્ઞાન, પગિચિતતા, ગામળ, પ્રેમાનદ ને ન્યાગમના ગ્યોની ગાત માહિતી, વગેર નેમ્ મારામા તેમને મિમે ઘણી માનની ઋતિ ઉત્પન્ન થઈ મનાઈ, નમનમ, કોમિત, બેકાર, તયદા, સાદિ- એવા એવા તેખકાનો સાથ મળ્યેલી આપણા સાહિત્યને જરૂર મયદો થનાનો પર તુ એમને એક નાત જતણાનુ ગુજરાતી બાપા ન ઉર્દૂ ધાટીની ગજાને અનુકૂળ નથી

વળી ગુજરાતી ગઝલોમાં ઉર્દૂ કાફિયા કોફી ખેસાડવામાં આવતાં, ગઝલો વર્ણસંકર બની જવાનો ભય રહે છે.

ખોળભાઈઓ ધીમે ધીમે ઉર્દૂ તરફ વધારે આકર્ષાતા જાય છે. શરીફ સાલેમહમદ ને હાજીમહમદ અક્બારખિયા જેવી વ્યક્તિઓ હવે ને કામમાંથી આપણને મળશે કે નહિ તેનો શક રહે છે.

પૃથક પૃથક વ્યક્તિઓના લેખનકાર્યદ્વારા આપણું સાહિત્ય વિકાસ પામતું ગયું છે, એ તો નિર્વિવાદ છે. પરંતુ સાથે સાથે કેટલીએક સંસ્થાઓ તરફથી પણ એ વિકાસ અંગે થોડો ફાળો અપાયો નથી. મુંબઈની શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા તરફથી જે ટાંઈ થોડું ઘણું કામ થયું છે અને થાય છે તેનો ફોળો પણ ઉલ્લેખ અત્રે કરવો હું હુસ્ત ધારતો નથી. કારણ તેથી આત્મજ્ઞાધાનો ભય રહે છે. પરંતુ અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી જે કામ વરસો થયાં મુંગે મોઢે કરી રહી છે, અને જે કામ, છેલ્લાં ૮-૧૦ વરસમાં જે વિશેષ ગતિ, વિશેષ ઉપયોગિતા, અને વિશેષ કીમતીપણું દાખવી રહ્યું છે, તેના ઉલ્લેખ અહીં કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. એ સોસાયટીના હાથ તળેનાં ફંડોની વ્યવસ્થા અમુક રીતે જ કરવાની હોય છે, એટલે સોસાયટીને તેટલી હદમાં જ રહી કામ કરવું પડે છે. સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં કેટલાંએક પુસ્તકો ક્યારા જેવાં છે એવો તેની સામે આક્ષેપ મૂકવામાં આવે છે; પરંતુ ન્યાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં જાય, ત્યાં બધાં તો એકસરખી કોટિનાં—એકસરખી ઉત્તમતાનાં—ક્યાંથી હોય ? પોતાને નક્કી કરી આપેલી હદમાં રહી એ સોસાયટી આપણા સાહિત્યની ઉત્તમ પ્રકારની સેવા બજાવે છે, અને તે તેના કાર્યકર્તાઓને ગર્વ લેવાનું યોગ્ય કારણ છે એમ પણ કહી વગર ચાલતું નથી. સસ્તું સાહિત્ય પૂરું પાડવામાં એકલે હાથે સ્વામી અખંડાનંદજી જે કાર્ય કરી રહ્યા છે તેની પૂરતી કદર ગુજરાતે કરી છે કે નહિ, એ શંકારપદ છે. એ સાહિત્ય સસ્તું હોવા ઉપરાંત “સોનજી”, (“કલીન”) નિર્ભેળ, નીતિમય, બોધપ્રદ અને બહુ જ સહેલી ભાષામાં લખાયેલું હોવાથી લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ. એ વાંચનમાળાનાં પુસ્તકોની દરેક આવૃત્તિની ગણતરી હબરોથી થાય છે, છતાં સ્વામીજીનું મન એ કાર્ય પરથી ઊતરી ગયું સમજાય છે. નહિ તો છાપખાનું કાઢી નાખી માળા બંધ કરવાનો વિચાર સરખો પણ એમને કેમ આવે ? ગમે તે પ્રયત્ને પણ એ માળા ટકાવી રાખવા જેવી છે.

દેવી ગાન્યો તરુથી માહિત્યના વિદાસ માટે પ્રોત્સાહન મળતુ નથી, એવું હૃદયગતી સમક્ષ નામદાર ગાયકવાડ મહારાજના એ દિશામા પ્રયામો પણ જૂના છે વડોદરાની સાહિત્ય પરિષદ પછી તેમણે એક ખામ ભાષાનાર ખાતુ ધ્યાયુ છે, તેમાંથી અસાધ્ય સુનીમા દોડ્યોએક પ્રથો બદાર પાડ્યા છે. વળી હાન શ્રીમત મહારાજને એક નવી યોજના અમલમાં આવ્યા પછી કે પાંચ ગુજરાતી અને પાંચ મરાઠી સાહિત્યમિશ્રિતો એક મેળાનુંકા હશે તેમાંથી ચોખ્ખા વેપારને પસંદ કરી તેની પાંચ વ્યાખ્યાન અપાવવું અને તેના પાંચોપાંચ બદલ રૂ. ૫૦) તથા આવનાજનાનો ખર્ચ આપવો આ યોજનાનો અમલ હવે વચ્ચે થતો ગેરે

સાહિત્યપરિષદના સમેલનોની ફળનિષ્પત્તિ

આ સમેલનમાં ભાગ લેનાર તથા ભાગ ન લેનાર બહારની જનતાને એ પ્રશ્ન ઠેકે આટલાટલા પરિષદના સમેલનોને અતે સક્રિય પરિણામમાં મળી આવતો લાભ મો, તો તે કુદરતી છે જેના આપણી પરિષદના સમેલન થાય છે તેના (હિંદી) નાગરી, બંગાળી, અને મરાઠી સાહિત્યના પણ સમેલનો થાય છે અને તેના રીપોર્ટો જોતા તે સમેલનોને પરિણામે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની ગ્રંથગતિ સતત ને ચાતુ નાખના પ્રયામો થયા સમજાય છે મરાઠી સાહિત્યપરિષદ પણ આ નાતાનના તહેવારોમાં જ નાગપુરમાં મળી છે નાગરી સાહિત્ય-પ્રચારિણી સભા, તેમ જ મહારાષ્ટ્રીય ભારત ઇતિહાસ-મનોધર્મ મંડળ જે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તેની બગમરી હશે મુશ્કેલ છે આપણી પરિષદની ઉમર અઠ્ઠાનીમ નર્પની થઈ છે ગરબાતના આઠ દશ વર્ષ માળપણના વર્ષ તરીકે બાદ કરીએ તો પણ અઠાર વરસના અરસામાં દરેલા કામનો જવાબ આપવો તો રહ્યો જ નિતી નગરે જોતા પરિણામ રાજ્યના, કાયદો ધણો નહિ, એવો જવાબ આપી શકાય પરંતુ જગતનાં બધાં જોઈશું તો પરિષદના કાર્ય ઉપર જ મત્ત-હીન, માલ જગરતુ નહિ જણાય એ પરિષદના નાદે જ આપણા સાહિત્યવિનામી અગ્રગણ્ય નિદાનોએ ઉત્તમ વ્યાખ્યાનો આપી ભાષાને મુશ્કેલ નનારી એ સમેલનો માટે લખાતા નિમંત્રણો નહિ કેટલીક નિનિષ્ઠતાવાળી વ્યક્તિઓનો પગ છૂટો થયો, ક્ષોભ જતા રહ્યો, અને તે આગળ આવી ગઈ સમેલનોમાં દાખરી આપવા આવતા સભ્યોને પગપગ ઓળખાણ, પિત્રાણુ ને પૈત્રીનો લાભ મળ્યો આરા આવા

કારણોને લઈને ગુજરાતી સાહિત્યના ઘડના ઇતરને જેમવાન, ચેતનવંત થવા પ્રેરણા મળી. એ કાયદો નરી આંગ દેખાય તેવો યા ગજ લઈને માપી શકીએ તેવો નથી; પરંતુ ગર્ભિન છે, સંમેલનોના ગર્ભમાં રહેલો છે. સંમેલન વખતે થયેલી વિચારોની અદ્વાયત્વી, પારસીઓ જેને “આવજો માવજો” કહે છે તે, અંતમાં નફાકારક નીવડે છે. અત્યાર મુઠ્ઠીમાં સંમેલનો વડે ઘણો કાયદો નહિ થયો હોય તો હવે પછીનાથી તો જરૂર થશે જ. કારણ દિવસે દિવસે આપણી ખામીઓ આપણને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી જશે અને આપણે તેના ઉપાય પણ કરશું. આપણા સંમેલનો વડે કંઈ નહિ તો પરપ્રાંતોમાં તો આપણા સાહિત્યની જાહેરાત થઈ છે, આપણું સાહિત્ય જાણીતું થયું છે. સાહિત્યપરિપદે હાલ જે કંઈક કંઈક નર્મદ-શનાળદી ઉજવાવી છે, એ એક સ્તુત્ય નવો જ માર્ગ કાઢ્યો છે. તેમ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના અવસાનની પચ્ચીસમી જયન્તીને પણ ઉત્સાહથી વધાવી લેવાઈ છે. એ એક નોંધવાલાયક બાબત છે. આવા પ્રસંગોને મળેલી ક્ષેત્ર જેતાં ભવિષ્યમાં એ રસ્તે પણ સારું કામ કરી શકાશે એવી આશા રહે છે.

સાહિત્ય પરિપદમાં આવેલું વ્યવસ્થાનું જેમ

સાહિત્યપરિપદનું અંધારણુ બદલાયું છે. જેમ પૂર્વે સંમેલનો મળતાં, ને દેવતામાંથી ઊડતા તણખા માફક સડેજ પ્રકાશ આપી શમી જતાં, ઓલવાઈ જતાં, તેમ હવે રહ્યું નથી. આગલાં સંમેલનોનાં ઉદ્દાસ, ઉત્સાહ, ધામધૂમ, ધગશ, આગંતુક મહેમાનોના ત્રણ દહાડા, આસપાસનાઓના તેર દહાડા, સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓના વખતેત્રણ મહીના દરમિયાન, પછી વિરમી જતાં, કારણ પાછળ કોઈ રીતનું પ્રેરક બળ રહેતું ન હતું. તે ખામી સુધારી હવે સાહિત્યપરિપદને એક કાયમી, ઇવતી જગતી, સતત કાર્ય ચાલુ રાખે એવી સંસ્થા બનાવવામાં આવી છે, એટલે એ સ્થાયી સંસ્થા (કોર્પોરેશન)ના કાર્યકર્તાઓએ પરિપદનું ખેંચ અમલમાં મૂકવાની ધૂંસરી વહેવાની છે. સંમેલનો તો મળશે ને વિખેરાઈ જશે, પણ મળશે તે વખતે કાર્યકર્તાઓનો મહાસભા હિસાબ લેશે. તેમણે સુદત દરમિયાન શું કામ કર્યું છે તેનો તેમને હિસાબ આપવો પડશે : મનલગ કે સાહિત્યપરિપદના કાયમના કારભારીઓ પર પરિપદને આગળ ધપાવવી, કે છે ત્યાં ને ત્યાં પડી રહેવા દેવી, તેનો ભાર આવી પડ્યો છે.

સાહિત્યપરિષદ શુ ડ્રી ગક એવો સનાત પૃથનામા આવે તો સામે મનાત એમ પૂછી નકાય કે સાહિત્યપરિષદ શુ ન ડ્રી શકે ? સાહિત્યપરિષદને ડગનાના ઢામો બધાગણના લેખમા આપનામા આવ્યા છે, જે નીચે મુજબ છે

- અ (૬) ગુજરાતી ભાષાની અને સાહિત્યની મર્ન ગાખાઓ સ રક્ષવી, વિદસાનવી, વિસ્તારવી અને કેતાનવી
- (ખ) ગુજરાતી ભાષામા કે ભાષા નિયે લખાયેલા પુસ્તકો સ રક્ષના, તૈયાગ ડરના હપાવવા કે પ્રમિદ્ ડગવા
- (ગ) ગુજરાતીઓનુ સાહિત્યવિષયક ઐજ્ય સ રક્ષનાના પગના લના
- આ ઉપગના હેતુઓ પાગ પાડવાને માટે જગગ જણાય તે પ્રમાણે
- (૬) પુસ્તકાલયો, મગ્રહગ્યાનો, હપખાના કે એવી ખીજી સગ્યાઓ ગ્યાપના અને નીભાપના
- (ખ) અતુડળ વખતે સ મેવનો કે પ્રદર્શનો ભરના
- (ગ) આના પ્રદારની સગ્યાઓ પોતાની સાથે જોડવી, ખરીદી થેવી, પોતામા ભેળવી દેવી, ઉત્તેજવી અથવા તેમની માથે મદદગ ડરવો, અને ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપનાના હેતુથી પરીક્ષાઓ લેવી
- (ધ) ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના પ્રચારને માટે વ્યાખ્યાનોની યોજના કગવી
- (૬) આવશ્યક કે ઉપયોગી જણાય તે પ્રમાણે સામાયિક પત્રો કે પુસ્તકો હપત્રાં પ્રસિદ્ધ ડગના, મ પાહિત ડરના, ચનાવના અગગ હપાવના અથવા તેમ ડગવામા મદદ ડગવી
- (ચ) ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યને તથા પ્રગ્નને લગતી સાહિત્યવિષયક કે ઐતિહામિક ગોધખોળ કગવી કે તે કગવામા ઉત્તેજન આપકુ
- (જ) ગુજરાતી ભાષાની, સાહિત્યની તથા ઇતિહામની અભિવૃદ્ધિને માટે તથા તેમના પ્રચારને માટે જે નિશેષ ઢામો ડગનાની જગગ માનમ પડે તે ડગવા
- (ઝ) પગિવના નેતુઓ પાગ પાડવામા કે આગળ નંધાવામા મદદક થર્ક પડ તેના ઢાગુસર જુગમાખડોગો ('દગ્દ કે ડ') ખીકારવા

એ હદમાં રહી પરિપદ બધું જ કરી શકે. જોઈએ માત્ર પૂરતું નાણું, અને તેનાથી પણ વધારે અગત્યનું અંગ, લાયક કાર્યકર્તાઓ. એ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતાં એટલું જ કહીશ કે સમય જતો જશે તેમ તેમ બધું જ મળી રહેશે. વહુરત્ના વસુધરા. મુંબઈ જેવા શહેરમાં સ્થાનિક અને બહારના લેખકો અને સાહિત્યરસિકો મળી પોતાની ગૂંચવણી અને મુશ્કેલીઓ ઊઠાપોઠ કરી તે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા મંત્રણા કરી શકે. શ્રી દાર્પસ ગુજરાતી સભા એ દિશામાં વિશાળ મદદ કરી શકે અને કરવા તૈયાર છે.

જેમ જેમ સ્ત્રીકેળવણી વધતી જશે તેમ તેમ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થતો જશે. દેશના ઉદ્ધાર સાથે સાહિત્યનો વિકાસ સંકળાયેલો છે. સ્ત્રીઓ કેળવાશે એટલે બાળકો કેળવાશે. બાળકેવણીના સવાલનો એની મેળે ફાવે આવી જશે. આજે આપણે ત્યાં બાળસાહિત્ય નેસથી આગળ વધી રહ્યું છે, તેમાં સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોએ વધારે ફાળો આપ્યો છે. તો પછી જ્યારે સંખ્યાબંધ કેળવાયેલી ગુજરાતણા ને કાઠિયાવાડણા એમાં રસ લેતી થશે, ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષના સહકારથી, માતા અને પિતા બંનેના સામટા પ્રયત્નથી બાળજીવન, બાળકેવણી, બાળસાહિત્ય કેટલું બધું દરજ્જે વિકસિત થશે તેનો ખ્યાલ આપ સૌ કરી શકશો. એ સ્ત્રીકેળવણીના વિષયને અગ્ર સ્થાન આપવા સાહિત્ય-પરિપદ શું કરી શકે તે વિચારવાનું છે.

માતૃભાષા-ગુજરાતીને ઊંચી કેળવણીમાં સ્થાન

આ વિષય જોટલો જ બલકે તેથી વધારે અગત્યનો વિષય આપણી માતૃભાષા—ગુજરાતીને ઊંચી કેળવણીમાં સ્થાન આપવા સંબંધી છે. એ પ્રશ્નનો એટલો બધો ઊઠાપોઠ થઈ ગયો છે કે તેને ચર્ચવાની ક્ષેત્રમાત્ર જરૂર હું જોતો નથી. છેલ્લાં આઠ દશ વરસમાં યુનિવર્સિટીઓ પણ એ બાબતની અગત્ય કબૂલ રાખી ઠેક એમ. એ.ની પરીક્ષા સુધી ગુજરાતીને અંગ્રેજીની બરાબરીનું—લગભગ બરાબરીનું સ્થાન આપ્યું છે. અત્યાર સુધી થયું છે તે અલગત પ્રશંસાને પાત્ર છે, પણ તે બસ નથી. જ્યારે સઘળી કેળવણી માતૃભાષામાં અપાતી થશે, ત્યારે જ ભાષાની ખિલવણી થશે. આપણી ભાષા ને આપણું સાહિત્ય ખીલવવા માટે જેમ અને તેમ ગુજરાતીના વાપરનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવું જોઈએ. એ ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થવાને માટે ખિલવણી પામેલી શિષ્ટ, સંસ્કારી અને શાસ્ત્રીય ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખાવાં જોઈએ. મતલબ

કે પહેલું પગલું ખીજની પુરવણીરૂપ છે, ને ખીજનું પહેલાની પુરવણીરૂપ છે, એક ખીજની જોડે સંકલિત છે જે બાપા અને પ્રેમાનંદ ને દયારામે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા તે બાપા રખતે ચાલુ જમાનાની બીડને પહોંચી નહિ વળે, પરંતુ તેથી નિગ્રહ થતું જોઈએ નહીં એન્મર કે યોસગના જમાનાની, મીઠનના જમાનાની બાપા શું તે ને તે જ ગિયતિમા રહી છે? ના, નથી ગહી તો પત્રી જે દારણોને લઈ, જે સાધનો અને આજની અગ્રેજી બાપા ખીજી, સમૃદ્ધ થઈ તે જ દારણો, ને તે જ સાધનો આપણી બાપાને કેમ નહિ ખીજવે ને સમૃદ્ધ બનાવે? આ દિશામાં પણ સાત્તિયપગિપદે તો શું પણ દરેક કળનાયેના શુજગતીએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

આટલું બોલી, મનાગીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો! મારું વ્યાખ્યાન હું બંધ કરું છું આ વ્યાખ્યાનમાં નથી નિદ્રાતાની વિલુતના ચમકારા, કે નથી પાડિત્યના પાક માગ ભાઈમહેનની મામે બેમી જેવી ગીતે તમારી સાથે વાત કરનાનો મેં યોભ રાખ્યો છે, એ વાતચીત આપે સૌએ 'રીંગથી માબગી તેમ જ મને આ બહુમાન આપ્યું તે બદલ અતઃકૃણપૂર્વક આપનો આભાર માનું છું

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
પ્રમુખ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
બારમું અધિવેશન
અમદાવાદ : ૧૯૩૬

મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીનું
ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
ખારમુ અધિવેશન : અમદાવાદ
ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૩૬

મહાત્મા ગાંધી

[ઈ. સ. ૧૮૧૯]

આ ખારમા સંમેલનથી પરિપદની બેઠકને બદલે સંમેલનનું અધિવેશન પ્રધાન બન્યું. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આ સંમેલન મળ્યું હતું. એ પાટનગરને તજીને ગાંધીજી તો વર્ધાની કુટીરમાં બિરાજ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યને ઝરે એ સાહિત્યની પરિપદને પોતાના વિશાળ કાર્ય પ્રદેશમાં ર્યાત આપવા શ્રી. મુનશીએ ગાંધીજીને વિનંતિ કરી. અને ગાંધીજી પણ એક ગુજરાતી સાહિત્યકાર તો ખરા જ ને. એમણે એ વિનંતિ સ્વીકારી અને અમદાવાદને આંગણે જગતની એ મહાન વિભૂતિથી પરિપદનું સંમેલન દીપી ઊઠ્યું.

ગુજરાતના લોકજીવનનો કયો પ્રદેશ ગાંધીજી કે એમની પ્રવૃત્તિથી અસ્પૃષ્ટ રહ્યો છે ? અને સાહિત્ય એ પણ લોકજીવનનો એક પ્રવાહ છે એટલે ગાંધીજી સાથે ગુજરાતી સાહિત્યનો સંબંધ પણ બહુ ગાઢ છે. એમણે પોતે વીર, શાન્ત અને કઠણ રસનાં અનેક ચિત્રો ગુજરાતી સાહિત્યને આપ્યાં છે. એમની સ્વસ્થ શૈલી અને તેજસ્વી પ્રતિભાએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનોખી ભાત પાડી છે. એમની પૂર્વેના યુગના પાણ્ડિત્યના ભારમાંથી એમણે ગુજરાતી ભાષાને મુક્ત કરી છે દીર્ઘસૂત્રિતાને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી દૂર કરી છે. ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક માધુર્યમાં એમણે અનેક વાર ઓજસ પુર્યું છે અને લોકહૃદયના પ્રસુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કર્યું છે.

ગાંધીજી જેવા પુરુષ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ તરીકે હોય એ અવસર પરિપદ માટે અપૂર્વ હતો. એમની આંખ આગળ જ ગુજરાતની જોડણી એકધારી કરવાના પ્રયાસો થયા અને વ્યાપક બન્યા. એમના આશીર્વાદથી જ આજે વિદ્યાર્થીઓને જોડણી-કોશ ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને સ્થિર સ્વરૂપ આપતો આગળ ધપતો જાય છે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને અમદાવાદના આ સંમેલનમાં એમના આશીર્વાદ મળ્યા એ સદ્ભાગ્ય પણ ઘણું મોટું જ ગણાય. ગુજરાતનું પાટનગર અને મહાનમા મહાન વિદ્યમાન ગુજરાતી પ્રમુખપદે એવી આ સંમેલનની અપૂર્વતા ઇતિહાસમાં ખીજે સ્થળે ભાગ્યે જ મળશે.

ઉપોદ્ધાત

તમારી પામે ભાર્મી મુનનીએ જે નાત દી તે સત્યથી વેગળા છે તમને એમણે ક્યુ ૬ '૦૫ ની માતમા મે જિલટથી દહી દીધુ કે પ્રમુખ નહિ જ થાઉ અને દગખાત આવને તો લાચારી ખના-વીરા એ તો કીડ પણ મુનનીએ ઉતાવળમા દહી દીધુ કે જેટલી ઊતરથી તે નખતે ના પાડી હતી એટલી જ જિલટથી આ વખતે પ્રમુખપદનો મે સ્વીકાર ક્યો એ નાત ગનત છે, સત્યથી વેગળા છે તે દહાડે આ પદ માટે હુ લાયક નહોતો જ આજે તેથી મે આછો લાયક છુ આ પદ લેના હુ જગા મે ઉત્સુક જ નહોતો છતા મે પદ સ્વીકાર્યું છે, પણ તે જિનટથી નહિ એ તો ધર્મસદ્ થઈ પડ્યુ એટલે આજે જે મિત્રો પામેથી કામ લેના માગતો હોઉ તેઓ મારી પગ બાગ લાદે ત્યારે સ્વીકારી લઉ છુ

સ્વીકાર ક્યો પછી તો હુ પડ્યો મારો મે કહેનડાવ્યુ કે મહેબબાની દી મને લ્લા દો અને આ અધિવેશનતુ કામ ઉઠી લો પણ હુ ગ્લો 'મહાત્મા', એટલ આ વાત કોણુ માને ? હુ કોના હૃદયમા મહાત્મા હઈગ એ તો કોણુ નાણે ? પણ અત્પાતમા તો મારા હૃદયમા ચર્ચ જ ગયો હુ 'મહાત્મા'ના શબ્દો મેળા પડ્યા, મારો પડ્યો અને ન આવી નક્યો વળી ખીજ મુન્દેની આવી મેગાવમા એ લ્થુ માદા પડ્યા અને મને થયુ કે નહિ લ્લાય તો જ પાત્માનોમે અત્પાતમા ચર્ચ નઈગ અમુક ગિયતિમા દા પાડી દોય તો કોઈક સનેગોમા ના ચર્ચ રાકે છે એમ શાએ કહે છે પણ હુ તો અક્ષન્ને પાળનારો ગ્લો એટલે આજે, પણ દહીંઓ જગી ગયા ઠ અને હુ આવીને બેગ હુ

દુઃખાયાચના

મે આચા નખી દની કે પગિવદમા આવના પડેલા જુ

સાહિત્ય એકદંડે કરીને વાંચી લઈશ અને યશ્વંત્ર વાંચીને ભાષણ તૈયાર કરીશ. પણ આજે હું દેવાળિયો છું. ભાષણ ન લખી શક્યો. અને લેખિત ભાષણની આશા છોડવું એમ કહેવડાવ્યું. ત્યાં દહીંની સેવા છોડી શકું એમ નહોતું. પછી રાજકોટમાં શાન્તિની આશા રાખી હતી, પણ ત્યાં મિનીટ મિનીટ બરબત ગઈ. અહીં આવ્યો ત્યાં તો નવાળા સળગી છે એમ જોયું. માલિકા અને મન્નુશ વચ્ચે ઝગડો ચાલે છે. રાત્રે પણ કાંઈક જોઈ જઈશ એવી આશા હતી. જનવાની સામગ્રી પણ કટાની હતી. પણ અહીં આવ્યો ત્યાં સુધી હું મદસ્તની વાતોમાં જ રોકાયેલો રહ્યો. એટલે મારે શું કહેવાનું છે એ વિષે નોંધ પણ નથી કરી લાવ્યો. આના કરતાં વધારે નાલાયક પ્રમુખ કોઈ ચૂંટ્યો હતો ?

આ કહેવાય છે અધિવેશન યારમુ. પણ મારે હાથે અધિવેશનનું યારમુ તો નહિ થઈ જાયને ? મારે નસીબે એ અપશુકન મુશ્વત્તારો શબ્દ આવી પડ્યો છે. પણ હું નસીબદાર છું. હું જ્યાં જઈ છું ત્યાં અનેક પ્રકારની આશા બંધાય છે; નોખા સ્વરૂપની આશા બંધાય છે. પણ નોખું સ્વરૂપ થાય તો યારમુ જ થાય ના ? છાપાંતી કાપલીઓ મારી ઉપર આવેલી છે. બંધારણમાં સુધારો કરવા વિષેના યાર મુદ્દાઓ મને મોકલવામાં આવ્યા છે. એ હું વાંચી ગયો છું, પણ બંધારણનો અભ્યાસ કર્યા વિના આવ્યો છું. એટલે કોઈકાયદા-શાસ્ત્રી કાયડા ઉઠાવશે તો મારે મંજાવું પડશે.

આપણી પાસે આજના કાર્યક્રમમાં દશ વસ્તુઓ છે. તેમાં એક મારું ભાષણ છે. આ બધી વસ્તુઓ સાડા પાંચ પહેલાં ઉકેલવી જોઈએ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી મારા ઉપર જે બોલે લાલો છે તે માટે આભાર માનું છું. સ્વામી લાત મારે તોપણ સેવક સ્વામીને કહે કે હું દિલ્લીર છું કે મેં બૂલ કરી અને તમારે મને લાત મારવી પડી. મારે ત્રીસ કરોડ સ્વામી છે. એ લોકોએ મને સેવક ચૂંટ્યો નથી, પણ મેં માની લીધું કે હું ત્રીસ કરોડનો સેવક છું. એ ત્રીસ કરોડમાં તમે પણ છો. અને તમે મારા બમણા સ્વામી છો, કારણ તમે મને ચૂંટ્યો છે. પણ જેમ તેમ કરીને મને તમે નિભાવી લેશો એ આશાએ હું આવ્યો છું.

‘ડેમોક્રી’ની વ્યાખ્યા અને વ્યાપ્તિ

માટે વિશે છાપામાં આવ્યું અને ‘ગ્રાપાની કાપલીઓ મને મોકલાઈ તે તો હું ન વાચી શક્યો પણ મારા ઉપર ડાગળો આવે તે તો રાચવા જ લેઈએ—નિનય ખાતર પણ વાચના લેઈએ હું ‘ડેમોક્રેટ’ ગણાઉ છું અને હું છું પણ ખરો એટલેએ લોકોએ મારા ઉપર આગા બાધી એ લોકોએ કહ્યું કે પગિપદનુ બધારણ મુનશીનું છે, એનો તો એ ઇબ્નરો ઠી ગડાય, એ કાયદાશાસ્ત્રી ગણા, એટલે એણે એને ઘડ્યું છે જ એવું કે એની એક ઈટ પણ અમે નથી ચસવાવી શક્તા પણ તમે એટલે ઈટ દલાવો તો ઘઈક થાય, મને—કમને દગાણથી અમુક ડગ્ગાર કરાની ગડાય તો કરો આ ઉપરાંત પણ કટલીક સચનાઓ આવી

આ મુચનાઓ ૫ પચાવી નથી શક્યો હું પોતાને ‘ડેમોક્રેટ’—વાકનામનમાં માનનારો—માનું છું અને એ અર્થમાં જે ખરો ‘ડેમોક્રેટ’ હોય તે તો સાનમાં સમજી જાય કે પ્રજાનો વખતે એટલે શું, ક્યા ‘ડેમોક્રસી’ ચાહે અને ક્યા ન ચાહે? જ્યારે મહામહાનું બધારણ પહેલી વાર તૈયાર થયું ત્યારે કટલાકે કહ્યું હતું કે અમારે મહાસભામાં ચાર આના શું કામ આપના? જેણે ચાર આના ન આપનાનું નત લીધું છે તેને મેં કહ્યું કે તમારે મહાસભામાં આનવાનું ડાગણું શું છે? ‘પારો કે દેશની મેના ખાતર ખરેખરી ‘પીપલ્સ મેન્ડ’ આપી હોય—મોટા મોટા ગેઠિયાઓ આપે છે એવી નહિ પણ સાગી યોદ્ધાનગી મેન્ડ—તેમાં લોકોના હિતની ખાતર પણ જે પ્રમાણિત માણુમો, કાળેલ માણુમો હોય, નિગ્રાઈ હોય, લોકહિત ચાલનાગ હોય એવાને જ ગખના લેઈએ ના? એમાં લોકશામનના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે માણુસ ચૂટ ન ચાતે ખીન્તે દાખતો લઈએ, વારો કે આણે હાયકોર્ટનું બધારણ ‘ડેમોક્રેટિક’ કરુ છું ગમ-ગલ્તમાં પણ હાઈકોર્ટ તો દોરે પણ ગુલ્તમ ‘ડેમોક્રી’ની અદર પણ એવી મન્યાઓ દોરે કે જેમાં ‘ડેમોક્રી’ના દિતમાં જ, ‘ડેમોક્રી’ના નિયમોથી નહીં પણ ખીજન નિયમોએ, કામ ચનાનનું પડશે મને તો ખમર જ ક કે ક્યા ‘ડેમોક્રી’ ચાને ને ક્યા ન ચાતે અને એથી જ નહીં છું કે માહિત્ય પગિપદમાં ‘ડેમોક્રી’ના ગધા નિયમો નહિ હોય

વાની જ છે. એ એ દ્વિસ માટેની નથી. સ્વરાજનો મંત્ર બદલના ઇશું ત્યાં મુઘી વિદ્યાપીઠ રહેવાની છે. જેમ જંગમ આશ્રમ છે તેમ જંગમ વિદ્યાપીઠ પણ ગતે. કાંઈ એ અડી લાખ રૂપિયા આપ્યા એટલે મકાન થયું. પણ એ ન હોત તો વિદ્યાપીઠ ન આવત? ત્યારે દ્રવ્ય નહોતું ત્યારે પણ વિદ્યાપીઠ તો હતી જ. તે ભૂતમાં થઈ. વર્તમાનમાં ચાલે છે અને ભવિષ્યમાં ચાલવાની છે. વિદ્યાપીઠનાં રૂપાન્તર થયાં છે અને થયાં ફરશે. વિદ્યાપીઠમાં ગિફવાણી નથી. દિરપાલાની નથી. કાકા નથી. એમાં ગામડી માણસો છે. પણ શું સાક્ષરો જ વિદ્યાપીઠ ચલાવે? માણસ ભલે ગામડી હોય. એ ગામડી હૃદયવાળા જોઈએ, નાટકી ન જોઈએ. કાલિયાવાડમાં એવા પહેલા છે જેમને વાલીરા કહે છે. તે જે વેશ ભજવે હોય તે ભજવે. એવા નહિ. પણ જેનું હૃદય ખરેખર ગામડી છે એવા વિદ્યાપીઠ ચલાવી શકશે. અમદાવાદનાં ઢીંગલાઢીંગલી માટે વિદ્યાપીઠ થોડી જ છે? ભલેને ભાઈ અંબાલાલની દીકરી ત્યાં આવી ગઈ, પણ વિદ્યાપીઠ એવી ડીંગો નથી જ્યાં ઢીંગ-લાઢીંગલી આવે, તેને મુશોભિત બનાવીએ અને પાછાં હતાં તેવાં તેમનાં માથાપને 'ડિલીવર' કરીએ—સોંપી દઈએ. વિદ્યાપીઠ તો ગામડી સ્ત્રીપુરુષોને ઘડવા સારુ રચાયેલી છે. એમને ઘડતાં નથી આવડતું, પણ તેઓ પ્રયત્ન તો કરે જ છે. તેવાને માટે 'ગીતાઇ'ના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે એમનું અકલ્યાણ નહિ થાય. ભગવાનની એ પ્રતિજ્ઞા છે અને સાચી ભાવનાવાળાને વિષે એ સફળ થશે. વિદ્યાપીઠે ભૂતકાળમાં જે ફાળો આપ્યો છે તેથી એને પૈસા આપનારને પૂરું વળતર મળી ગયું છે. પણ સર ચિતુભાઈ, હું કહેવા ઇચ્છું છું કે વિદ્યાપીઠે જેમ પૈસા આપનારને પૂરાં દામ આપ્યાં છે તેમ ભવિષ્યમાં પણ આપશે અને આપ તે જોશો.

સાહિત્ય પરિપદ શું કરે

હવે પરિપદ વિષે. સાહિત્ય પરિપદે શું કરવું? પરિપદ પાસેથી શી આશા હું રાખું? કાકાએ એ વિષે નવ પાનાં લખીને મને આપ્યાં હતાં. તે હું વાંચી તો ગયો, છતાં ભૂલી ગયો છું. દાકતર હરિપ્રસાદ કાગળ મોકલેલો, પણ તેય ક્યાંય રખડે છે. હશે તો ગુરક્ષિત, પણ મને અહીં આવતાં ન મળ્યો. તેમને ફરી લખી આપવા કહ્યું તે તેમણે હું રાતે સૂઈ ગયો પછી મોકલ્યું. અને એ પણ અહીં નથી લાવ્યો. એટલે એમણે માગેલું કાંઈ આપી ન શકું. એવું મારું દુર્દૈવ છે. મને

નખત મળે ત્યાં રાધુ અને મામત્રી તૈયાર કર ને? પણ અત્યારે ને કહુ છું તે ઘઈ નહિ તો મારી પામે તો જોભે જ છે ડાગણ હાથમાથી ને આવે છે તે કહુ છું, ઓપ ચડાવ્યા વિના કહુ છું

સ્વાગનાખ્યક્ષે મારા ભાગ હજવો ઈર્ષ્યો છે મે પહેલા સાહિત્ય પરિષદને ને કહ્યું હતું તે તેમણે આપને કરી કહી સભળાવ્યું છે એમ ધારીને કે રખેને મારે ચામખા માગના પડે પણ અહિંસાનો પૂજારી ચામખા મારે? મારી પાસે ચામખા ન હોય તે નખતે મે તો વિનય જ ઈર્ષ્યો હતો આજે નર્સિહગવભાઈ અહીં નથી એ મને બહુ સાને છે એમની સાથેનો મારો સખધ ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો છે એ અહીં હોત તો હું આજે બહુ રાજી થાત અને રમણભાઈ તો આજે દેહે પણ નથી તેમને મે કહ્યું હતું કે મારી પામેના કૂવા ઉપર કોસ ચલાવનાર કોઝિયો કેરી ભાષા વાપરે છે એની એને ખબર નથી એ ગાળ બોલે છે એનું એને જ્ઞાન નથી તેને હું શું કહું? કવિ હોય તે એની પાસે જાય મુનગી તો નવલકથાગર રહ્યા, એ તો જઈ ન શકે અદ્ભુત કળાદાર હોય તે એની પામે જઈને એને સમજાવી મકે એ ગર્જ અહીં દીકાડયા, એ ગર્જ ત્યાં દીકાડ્યા અને એવું કહે કે પેનો જીલી શકે એવું હોય

આપણે સાહિત્ય મને માટે રચીશું? અતુગભાઈ ઍન્ડ કંપની માટે, કે અબ્બાનાલભાઈ માટે કે મર ચિનુભાઈ માટે? એમની પામે તો પૈસા છે એટલે ગમે તેટલા સાહિત્યજરો ગમી મકે છે, ગમે તેટલા પુસ્તકાલયો નસાવી મકે છે પણ પેલા કોઝિયાનું શું? તે વેળા મારી મામે એ એન્થો હતો, અને તે પણ કોઈ ખગ ગામનો નહિ, પણ કોચરમનો કોચગ્ગ ઘર્લ ગામ છે? એ તો અમદાવાદનો એ હનાડ ત્યાં છાત્રાલભાઈનો ખગનો હતો મારા જેવા જૂત જ ત્યાં જઈને બેસે ને? ત્યાં એમને નધારે બાકુ આપનારા પણ તે નખતે કોણ મળે? પણ મને અહીં ગમ્મવો હતો, એટલે છાત્રાલભાઈએ ખગનો આપ્યો અને મગજદાસ મેકે પૈસા આપવાના રહ્યા પણ આજે તો એ કોરિયા જેવા ઘણાં બે માણુમ મારી સામે પડ્યા છે આજે હું મેગાવમા જઈને પચ્ચો છું ત્યાં ૧૦૦ માણુમો છે તેમાથી ૧૦ માણુસો પણ વાચી મકે એના બાગ્યે જ હશે ૧૦ એ અપોકિત હોય તો ૫૦ કહુ, પણ પચાસમા અતિશયોક્તિ જરૂર છે ત્યાં હું શું કરું છું? નિદ્રાપીડના કુલપતિનું પદ માટે જોભાવવું રહ્યું

એટલે મક્ત લાયબેરી કાઢી ત્યાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવા માંગ્યો. પણ વાંચી શકે એવા દસમાંથી. સમજીને વાંચી શકે એવા બે ત્રણ અને બહેનોમાં તો એક પણ વાંચી શકે એવી નથી. ત્યાં ૭૫ ટકા હરિજનો રહ્યા વર્ધાનો તેને સ્પર્શ પણ લાગેલો નથી. લાગેલો હોત તો હું દૂર જાત. ત્યાં તો મેંકેરિયા છે. પણ હું જાઉં ત્યાં મેંકેરિયા ન નભી શકે એવી મેંકેરિયા સાથે અમારે સંધિ છે. ત્યાં અનેક ખાઓચિયાં છે. પણ એક ધનિક મળી ગયો એણે સડક ફરી આપી છે. છ મહિના પહેલાં જેવી સ્થિતિ હતી તેવી સ્થિતિમાં આનંદશન-કરભાઈ જેવા ત્યાં આવી પણ ન શકે.

ત્યાં મેં એક પુસ્તકાલય ખનાવ્યું છે. એમાં સાહિત્ય તો શું હોય? એક બે છોકરીઓએ વાપરી લીધેલી એવી ચોપડીઓ તેમની પાસેથી ઉછીની લીધી. એ ધૂળ જેવાં પાક્ય પુસ્તકોના ખનાવનારા વિષે બોલું તો તમને ખૂબ હસાવી શકું અને કલાકો સુધી વાત કરું, પણ વખત નથી.

ત્યાંનો પ્રદેશ તો મહારાષ્ટ્રી રહ્યો. ત્યાં ગુજરાત જેટલી નિરક્ષરતા નથી, પણ સેગાંવ ગામમાં નિરક્ષરતા છે. ત્યાં મારી પાસે એક એલએલ. બી. છે. એ કાયદો ભૂલી ગયો છે. ભૂલથી એલએલ. બી. થઈ ગયેલો. એ ગુજરાતનો છે, પણ થોડું મરાઠી જાણે છે. એને મેં કહી દીધું કે લોકો સમજી શકે એવી ચોપડીઓ ચલાવવી અને પોતે પોતાના જ્ઞાનમાંથી એમાં વધારો કરવો. આધુનિક છાપાં છે પણ ત્યાંના લોકો એમાં શું સમજે? એમને ભૂગોળ શીખવવી રહી. એ રશિયા શું જાણે? સ્પેન ક્યાં આવ્યું એની એથે શી ખબર? આ સાડા ત્રણ રૂપિયાની ચોપડીઓ માટે ઘર એવું કે ચોમાસામાં ત્યાં બેસી ન શકાય. કોઈ દીવાસળી મૂકે તો સળગી જાય. એ હતી તો મીરાંબહેનની ઝૂંપડી. મીરાંબહેન ત્યાગી છે, પણ મૂરખ છે. મેં એને કહેલું કે જ્યાં લોકો પાચખાનાં કરે ત્યાં તું નહિ રહી શકે. હું તો સીમાડા ઉપર જ રહું. મારે શુદ્ધ હવા, શુદ્ધ પાણી અને શુદ્ધ આહાર જોઈએ. એ દેહાતમાં વસવાની મારી શરત છે. સહભાગ્યે હું જ્યાં પડ્યો છું તે પાદરને લોકો પાચખાના તરીકે નથી વાપરતા. પણ પેલી મીરાંબહેનવાળી ઝૂંપડીમાં અમે પુસ્તકાલય વસાવ્યું. આવા ગામમાં હું લોકોને શું વાંચી સંભળાવું? મુનશીની નવલકથા વાંચું? શ્રી કૃષ્ણલાલભાઈનું ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ વાંચું? ‘કૃષ્ણચરિત્ર’ જોઈ મૌલિક નથી,

તરબુતો છે, છતાં એ તરબુતો મેં વાચ્યો ત્યારે મને મીઠો લાગ્યો હતો હું એ વાચીને રાજ થયો હતો પણ એ એમનું પુસ્તક પણ હું મેં ગાનમાં નથી ચનાવી શકતો એ આપણું દુર્દૈવ છે એ વસ્તુ સાક્ષર મારે મોઢેથી ન જાણે તો કોને મોઢેથી જાણે? સેવાવથી હું એક પણ બાળકને અહીં નથી લાવ્યો બાકુ આપુ તો વળી આવે પણ અહીં આનીને શું કરે? જતાં વણુમાગ્યો અને નણુચૂટાયેલો હું તેનો પ્રતિનિધિ છું અને ગામના ગામડિયાઓનો આર્તનાદ તમને સભળાવું છું એ ખરી 'ડેમોક્રસી' છે એ લોકો પામેથી શીખીશીખીને હું તમને સૌને બહુ છું કે ખરું અરાજ જોઈતું હોય તો અહીં આવો તમારે માટે હું માર્ગ સાફ કરી રહ્યો છું ત્યાં કાટા પડ્યા જ છે, પણ થોડાં શુનાઓ પણ હું ત્યાં ઉગાડી દઈશ

આ નાત બહુ છું ત્યાં ડીન કેરર ચાલે આવે છે. એ જખરદમ્ન સાક્ષર હતો અંગ્રેજીમાં ભારે સાક્ષરો પડ્યા છે એ હું સ્વીકારું છું ભયેને અંગ્રેજોની સાથે હું લડું, પણ હું ગુણુગ્રાહી છું મને થોડો જ ઘેઈ અંગ્રેજોનો કે અંગ્રેજ ભાષાનો દેવ છે? એ ડીન કેરરને થયું કે પ્રજાની આગળ મારે જીસમનું જીવન લખીને મૂકવું છે તે કેમ લખવું? અંગ્રેજ ભાષામાં જીસસના જેટલા વૃત્તાન્ત છે તે એ વાચી ગયો, પણ એને સતોષ ન થયો પછી તે પેનેટ્રાઈન ગયો ત્યાં બાઈબલ લીધું અને તેમાં આપેલા વૃત્તાન્તો પ્રમાણે બધું નરી આખે જોઈ લીધું પછી તેણે શ્રદ્ધાભાનથી પુસ્તક લખ્યું એની પાછળ એણે કેટલી સામગ્રી એની કરી, કેટલા શ્રમ અને કેટલા વર્ષો પછી એ પુસ્તક એણે લખ્યું. અંગ્રેજ ભાષામાં એ અદ્ભુત પુસ્તક છે મેં નાનાક ડોડયુ ત્યારે એક પાદરીએ મને વાચના આપેલું અંગ્રેજ ભાષામાં એ મુદ્રર અને મર્વામાન્ય પુસ્તક છે એમાં જોન્સનનું અંગ્રેજી નથી, ડિકન્સના જેવું સરમ અને મગલ અંગ્રેજી જે અને સામાન્ય લોકોને માટે એ પુસ્તક લખાયું છે ત્યારે સાક્ષરો શું રહુના વાચીને, ભવભૂતિ નાચીને કે અંગ્રેજ પુસ્તકો વાચીને ગામડામાં જશે? એ પુસ્તકો નાચના વાચના એને ક્ષાય થાય, સગ્રહણી થાય કે બ્લડગ્રેનર થાય તો ન વાચનાનો લોભ નહીં જનાનો પછી એ ગામડાને માટે પુસ્તક ગ્યના બેમને તો એનું પુસ્તક પણ એના જેવું રોગીનું થશે એના માણસનું ગામડામાં દામ નથી દર્પિ નર્મદાનકરે દલું છે તેવા બંધી નાતે પૂર્ણ માણસનું ત્યાં દામ છે ગામડામાં તો 'થર્મમ'

લઈને જનારા મારા જેવા કરતાં પણ ખરા ગામડિયા તરીકે ત્યાં જઈને રહેનારાનું કામ છે. તેઓ જીવંત સાહિત્ય હોવાને કારણે આપી શકશે.

સાચી કળા

રવિશંકર રાવળ જેવા અમદાવાદમાં બેઠા બેઠા પીંછી માર્યા કરે છે. પણ ગામડામાં જઈને શું કરે ? જો કે આજે તેમનું પ્રદર્શન જોઈને મારી છાતી ઊછળી. કારણ પહેલાં અહીં એવાં ચિત્રો નહોતાં. દાકતર દરિપ્રસાદ મને અગાઉ કાંઈક જોવા લઈ ગયેલા, પણ તેના કરતાં ખૂબ પ્રગતિ થઈ છે. સાહિત્ય ચિત્રો વાટે પણ આપી શકાય. પણ એ ચિત્રો જુદાં. અહીં તો રવિશંકર રાવળ ચિત્રોમાં શબ્દનું જ્ઞાન પૂરતા હતા. પણ સાચી કળા તો તેઓ મૂંગા રહે છતાં હું સમજી શકું એવી હોવી જોઈએ. હું સાક્ષર હોઉં, રસિક મેં વાંચ્યો હોય પછી એમની કળા હું સમજી શકું અથવા એ સમજાવે ત્યારે સમજું એમાં ભારે કળા નહિ. મારે તો ગામડી આંખે જોવું રહ્યું. છતાં મારી છાતી એમનાં ચિત્રો જોઈ ઊછળી. પણ ફરી મને થયું કે ચિત્ર મારી સાથે બોલે. મારી આગળ નાચે એવાં જોઈએ. એવાં ચિત્રો જગતભરમાં બહુ થોડાં જ છે. રોમમાં પોપના સંગ્રહમાં મેં એક મૂર્તિ જોયેલી તે જોતાં જ હું મૂર્છિત થઈ ગયો હતો. એ મૂર્તિ છે ‘ક્રાઈસ્ટ ઓન ધી ક્રોસ’ની. એ મૂર્તિ જોઈને માણસ દીવાનો બની જાય. એ સમજાવવા રવિશંકર રાવળ મારી પાસે નહોતા ગિલા. પણ એ જોઈને જ હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આ તો પરદેશની વાત. પણ થોડાં વર્ષ ઉપર મહીસૂરમાં બેસુરમાં ગયો હતો. ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરમાં નસાવસ્થામાં ગિભેલી એક સ્ત્રીની પ્રતિમા જોઈ હતી. એ મને કાંઈ એ બતાવી નહોતી, પણ મારું ધ્યાન એકદમ ત્યાં ગયું અને હું આકર્ષાયો. હું નસાવસ્થામાં ગિભેલી સ્ત્રીનું અહીં વર્ણન નથી કરવા ઇચ્છતો, પણ એ મૂર્તિનો જે ભાવ હું સમજ્યો તે જણાવું છું. એના પગની આગળ એક વીંછી પડ્યો છે. એનો કવિ બીભસ્ત નહોતો, એટલે સ્ત્રીને કપડાથી કાંઈક ઢાંકી છે. એ કાળી સંગેમરમરની મૂર્તિ છે. એ જોતાં એમ થાય છે કે કાંઈ રંભા પડી છે તે અકળાઈ રહેલી છે. હું એનું ગામડી વર્ણન જ કરું છું. હું તો જોઈ જ રહ્યો. એ પોતાના અંગ ઉપરનાં કપડાંને તોડી રહી છે. કળાને જિહ્વાની જરૂર નથી હોતી. મને થયું કે સાક્ષાત કામદેવતા અહીં વીંછી થઈને

બેઠા છે પેની બાળાને ઝાંગા વ્યાપી ગયો છે કનિએ ડામને વિજય
ગેળનના દીધો નથી એ સ્ત્રીના અગેઅગ ઉપર એની વેદના ચીત
રાયેલી છે રનિનકર ભવે એનો ગમે તે અર્થ કરે, પણ એ એમનો
સડેરી અર્થ ખોટો અને મારો ગામડી અર્થ ખરો.

હુ શુ માગુ છું તે મેં કહ્યું છું તો થાય છે કે એ ચિત્રમા
વધારે ગગ પૂરુ પણ આટલા ચિત્રથી ન સમજી જાય તે કળા-
ગસિ ન કહેનાય.

આટલો મેં બળકાટ ક્યો છે તે માટે મને માફ કરજો માગ
હૃદયમા અગાગ વ્યાપી ગયો છે છું તો થાય છે કે આયેખેલી
જાખી જાખી લીટીઓ પડી કરુ, પણ લચારીથી આટોપી લઈ છું
મારે કહેનાનું છે તેમાથી થોડું જ કહ્યું છે અત્યાગે માગ હૃદય રડે છે
પણ હું આખમાથી આમુ કેમ ઢાળું ? ભારે વેદના હોય છતાં મારે
તો હમવુ છે ગડનાના પ્રસંગો આવે છે જતા રડ્યો નથી હેયુ કંઈ
જુ છે, પણ એ મેગાન—ત્યાના હાડપિનરો જોઈ છું [અહીં રૂમે
ભરાઈ આવ્યો થોડી નાર અટકીને બોલ્યા] ત્યારે મને તમારું
સાહિત્ય ગેઠિયાળ લાગે છે આનંદશકરભાઈ પાસે મેં મો પુસ્તકો
માગ્યા એમણે મહેનત કરીને મને મોકલ્યા પણ એ પુસ્તકોને હું
શુ કરું ? ત્યાં શી રીતે લઈ જાઉં ?

ત્યાની સ્ત્રીઓને જોઈ છું ત્યારે થાય છે કે આ સ્ત્રીઓને અમ-
દનાદની સ્ત્રીઓની માથે શો મળધ ? પેની સ્ત્રીઓ સાહિત્યને નથી
ઓળખતી ગમવું ગનડાવું તો ઝીલી નથી શક્તી તેઓ મર્પ-
વીછીની દગ્ગર ગખ્યા વિના, વગસાદ કે ટાકતડકાની દગ્ગર વિના
મારે મારું પાણી લઈ આવે છે, ઘાસ કાપી લાવે છે, બળતણ લાવે છે,
અને એને હું પાચ પૈમા આપુ છું ત્યારે મને અનદાતા માન છે
ત્યા તેમને પાચ પૈમા આપનાર અમાનાતભાઈ નથી એ હિંદુસ્તાન
અમાનાદમા નથી, માન લાખ ગામડામાં છે તેને તમે શુ આપશો ?
એમનામાથી પાચ દગ્ગર દોટના લખીવાચી નકે છે માડ મોમએ
નાટોનો એમની પામે બડોળ છે એની પામે શુ લઈ આવું એ હું
જાણુ છું પણ હું તમો જીને શુ કરું ? બોધીને મનાવવો માગ
વિચય નથી કે બોધીને બનાવું કનમ મેં નગા નરે તીધેતી છે પરા
સીન દનામા ચનાવુ છું આને બોનુ છું પણ તે અમુક મનદગોમા
ન રગમા મુધી બોધ્યા નથી મિત્રોએ મો 'અન્ન' મૂ' ગખ્યા છે

નાના મંડળમાં પણ બોલી નહોતો શક્યો. કોર્ટમાં ગએલો ત્યાં 'માઈ લોર્ડ' કે શું કહેવું તેની મને ખબર નહોતી. મને બોલતાં ન આવડે. 'એરિસ્ટર' અનેકો પણ ગામડિયો, એટલે બોલવાનું માંડી વાળ્યું. થઈ શકતું હોય તે કરવું એ સૂત્ર મેં પકડ્યું. હું જાણું છું કે સ્વરાજની ચાવી મળૂં પામે પણ નથી. સ્વરાજની ચાવી ગામડામાં છે. ગામડું પણ હું શોધવા ન ગયો, જેમ સત્યાગ્રહ પણ શોધવા નહોતો ગયો. આ ગામડામાંની અનેક સ્ત્રીઓ મને પરાણે આવીને વરે છે. પણ હું તેમને વરું તો મારું એકપત્નીવ્રત લાગે, એટલે મેં તેમને માતાઓ બનાવી છે. એમને માતા તરીકે ઓળખું છું. એ માતાના મંદિરમાં તમને નોતરું છું. [કેશવલાલ દુવને ઉદ્દેશીને—'કેશવભાઈ, આપને પણ નોતરું છું.' કેશવલાલ—'સાથે આયુષ્ય પણ આપો તો.' ગાંધીજી—'એ તો હું પણ જીવીશ તો ના? આપણામાં ક્યાં બહુ વર્ષોનો ફેર છે?']

ઉપસંહારનું ભાષણ

આભાર

પ્રથમ તો મારે તમારો બધાનો અભાર માનવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે પ્રમુખ આભાર માને જ, પણ હું રૂઢિને વશ થઈને આભાર નથી માનતો. હું તો તમારા પ્રેમને વશ થઈને આવ્યો. મારે તમને જેટલો વખત આપવો જોઈએ તે પણ ન આપ્યો. મેં તો ધૂળ જેવું, વગર વિચાર્યું બોલેલું ભાષણ કર્યું, આ માટે તો મારે તમારી માફી માગવી જોઈએ. મને નભાવી લેવાને માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

રૂડા રૂડા નિબંધો વાંચવા મને ન ગમે એમ નથી. મારામાં કેટલાય રસો ભરેલા છે જેને હું તૃપ્ત નથી કરી શકતો. એમાંના કેટલાક બળી ગયા છે, અને જે પડેલા છે તે 'પર' નું દર્શન ન થાય ત્યાં મુઘી સંગપ્રસંગે પાંગર્યાં કરવાના. આનંદશંકરભાઈએ મને 'કલ્પું કે અહીં' મુશાયરો થયો, તેમાં નવયુવકોએ પણ સરસ ભાગ ભજવ્યો. શ્રી ઈનામદારનાં 'લેન્ટર્ન સ્લાઇડ' વાળા પુરાતત્ત્વ વિષેના ભાષણમાં પણ મને જવાની ધમ્મજા હતી. પણ મેં ન એ ભાષણ સાંભળ્યું, કે ન એ મુશાયરો જોયો. આ મારી બધી ત્રુટિઓને તમે નભાવી લીધી એ તમારી ઉદારતા નહિ તો બીજું શું?

શરતી દાન શા માટે ?

લાઈના કાકોગના પાદપૂર્તિ માટેના ધનામની અને શ્રી રામજી લખાના નવલકથાના ધનામની તાત તમે આભળી એ તાત ત્યારે કહેનાતી હતી ત્યારે અમેગિલન ડોડપતિ ટાર્નેગી મને યાદ આવ્યો એણે મોકલડના સાહિત્યકારોને લાઈબ્રેરીઓની બક્ષિશ કરેલી તે યાદ આન્યુ મોકલેડ તો વ્યવહારકુળ દેશ છે, અને તે માટે લાના કોકો ગર્વ એ છે મોકલેડમા તમે જાઓ એટલે લાગે કે આપણે નના પ્રેશમા પ્રવેશ કર્યો છે આપણી દષ્ટિએ તો ઇંગ્લેન્ડ અને મોકલેડ એક છે, પણ ત્યાં મોકલેડ એક અને અંગ્રેજ એક અને અમે લાઈબ્રેરી થતી હોય આપણા સાહિત્યકારો માટે મોકલેડ પ્રાઈમરેસ લાયબ્રેરીની બક્ષિશ મળકમા શરત થતા જણાવ્યું કે તમે અમને દાન આપો છે તો ગરતો શા માટે મૂકો છો ? અથવા લાયબ્રેરીઓનું દાન શા માટે આપો છો ? તમને તમારા વેપારમા ખર્ચર પડે પણ આમા ની ખર્ચર પડે ? અમે અમાગી મગજમા આવે તેવો ઉપયોગ કરીએ તમને સાહિત્યક્ષેત્રમા ની ખર્ચર પડે ? તમારો આશ્રય અમને ગરત ગરતે ગમે છે એ જ રીતે અહીં મોકલેડ સાહિત્યક્ષેત્રમા દાન કરવા ઇંગ્લેન્ડનાગઓને મલાદ આપના કમિટી હું કે તેમણે પરિવારને કે તેના અંગને કે જેના પર નજર હોય અને લાગે કે યોગ્ય ઉપયોગ થશે તો તેને દાન આપવું પ્રામાણિકતા તપાસે પાદપૂર્તિના ધનામની જાહેરાત થઈ ત્યારે મને થયું કે બીજાનું માટે કેમ નહીં ? દેશ સુખમા પાદપૂર્તિ સારી ન પણ મળી આવે, તો એ ગરમ પગિદને આપી દેવી જોઈએ અથવા તો મને મહે કે તાના માના આપણ માટે હિગ્ગિન કામમા વાપરવા આપુ છું જેઓ કામ કરી રહ્યા છે, તેમના કામમા દાન મુકવું જોઈએ દાન કરના ઇંગ્લેન્ડનાગઓને હું વિનતી કરું છું કે તમે દાન કરો તો શરત ન મો, વિશ્વાસ એમે તે આપો ન એમે તો ગરિથી પૈમા હોડગો નહીં

નવલકથાના વાચનનો રોગ

શ્રી ગમજીભાઈના નવલકથાના ધનામની તાત નવલકથા વાચતી એ તો રોગ છે જગતમા ઘેર ઘેર એ રોગ મુકીલ અને પંખીએ શિયળ ગોડર જેવા નવીનો ગોડવાયા કે તેમા અંદર ગિલિમ

નાખ્યો કે ચોપડી નીકળી ! એ ચોપડી કેવી હોય ? એ તેની લાયગેરી સુધી પહોંચે ખરી ? ટ્રેનમાં લીધી, લાયમાં પાનાં ફેરવ્યાં, ચિત્ર જોયાં ને ફેંટી દીધી, ને સાદેજ ચાલના થયા ! લાઈગેરીઓમાં ઉપાડ પણ નવલકથાઓનો જ વધુ થાય છે. વર્ષાઋતુમાં ગિલાડીની ટોપીઓ ખવાતી નથી, પણ પરદેશમાં તો ‘મશરૂમ’ ને નામે ને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. ઇનામ કાઢો કે ન કાઢો, ને તો છપાયે જ જશે. એમાં કલ્પનાના ઘોડા સિવાય શું છે ? નવલકથા કેમ લખાય છે, તે હું અહીં કહું. પણ ટોલ્સ્ટોયે તેનો ખ્યાલ આપ્યો છે કે કેવી સામગ્રી તેની આસપાસ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આજે તો વિમાન પર ચઢે, જીએ અને પછી ઊતરીને લખે, તેના પર અંકુશ રહે નહિં. નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ન હોય તો ગુજરાતી રાંડીરાંડ નહીં રહે. એટલે મેં ટેલરના વ્યાકરણમાંથી કાંઈ કહેવાનો વિચાર રાખ્યો હતો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યારે સાથે કેટલાંક ગુજરાતી પુસ્તકો લઈ ગયો હતો. તેમાં ટેલરનું ગુજરાતી વ્યાકરણ હતું. એ મને ખુબ જ ગમ્યું હતું. હું શાસ્ત્રી તો નહીં જ પણ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રેમી તો છું જ. એ વ્યાકરણ સુંદર હતું અને આ વખતે પણ તે પરિપદના દિવસની અગાઉની રાતે-કતલની રાતે મેં વાંચવા કાઢ્યું હતું પણ ખરું. પણ વંચાય શેનું ? આજે સવારે પણ ઉઠાડ્યું. પણ વિચાર કરવાનો વખત મળે ત્યારે ને ? ચાર વાગ્યા સુધી તો મૌન હતું. તે પણ કોણ ગણકારે ? ટેલરે એના વ્યાકરણને અંતે એક નિર્બંધ લખ્યો છે. એને હું ઉપગ્રન્થ કહું છું. એ મને યાદ રહી ગયો છે. સાહિત્યમાં ન પડ્યા હોય તે ભાષાની પૂર્ણતા-અપૂર્ણતા ન જાણે. આપણે તો અંગ્રેજી જાણતા હોઈએ લેટિન જાણતા હોઈએ એના શબ્દો ગુજરાતીમાં ન મળે, એટલે ગુજરાતીને અધૂરી કહીએ. પણ ટેલર એ નિર્બંધમાં જટાદાર કહે છે કે ગુજરાતી સંસ્કૃત ભાષાની દીકરી, તેને અધૂરી કોણ કહે ? ‘**यथा भाषकस्तथा भाषा**’ તેમ તેણે તો લખ્યું છે દળદર ગુજરાતી ભાષાનું નથી પણ એ બોલનારનું દળદર ગુજરાતીમાં દેખાય છે. આજે કોઈને પૂછીએ કે ગુજરાતી ભાષામાં છે શું તો કહેશે કે નવલકથાઓ જ છે. આપણે એ દળદર નવલકથાઓથી નથી ઘોવાવાનું. શામળભટ્ટની ‘નંદ્યત્રીશી’ જ લઈએ. તે પણ નવલકથા જ છે. થોડીક નંદ્યત્રીશીઓ વધવાથી કાંઈ ભાષાનો થોડો જ ઉદ્ધાર થવાનો હતો ?

ગામડિયા માટે માહિત્ય લખો

હું તો ગામડામા પડેલો એટલે ગામડિયાની દૃષ્ટિએ મારી ભૂખ
ગ્ન કરું મને તો ગામડામા રહેનાર માટે અનેક જાતના પુસ્તકો
લેઈએ છે મારી એ ભૂખ તમે સાહિત્યદારો પરી પાડો એના
કોઈ પુસ્તકો લખાયા હોય તો મને મોખ્ખાને મને કેટલાકો પુસ્તકો
મોકલે છે એક ખગોળવિદ્યાની બે ચોપડીઓ મને એક વેપક મોકલી
એ ખગોળવિદ્યામા શું છે ? જનાનના આકાશમા જુઓ છે ખગ ?
ખગોળવિદ્યાનું પુસ્તક મે મેટ્રિકમા વાંચેલું પણ આકાશમા જોનાનું
કોઈએ જાહેર નહિ પૃથ્વી ગોળ છે, તેના આકેશ ઢાંગણો મને ભણા-
વેલા, ચન્દ્રચંદ્રકેમ થાય છે તે જતાવેલું ઢાંકા સાહેબ યગ્નડા
જેલમા રોજ આકાશ મામું જુઓ અને મને હોરા થાય એ તો રહ્યા
ગસિદ મને થયું એ રોજ શું જોતા હશે ? એમણે મને રસ ઉપજાવ્યો
ને પુસ્તકો મગાવ્યા પણ તે તો અંગ્રેજી હતા એક ધૂળ જેલું ગુજ-
ગતી પુસ્તક મારી પામે આવ્યું ખર પણ એથી મારી ભૂખ કેમ
ભાગે ? મે કાંઈ સાહેબને કહ્યું કે ગુજરાતીમા મૌલિક પુસ્તકો લખો
પણ તે તો ન લખી શમ્યા ગહેરીઓને તો આજે ખગોળનું મળખૂત
નાન પણ નથી, તે ટરતા ખેડતો વધુ જાણે છે તેઓ સમર્થિ-નુન
વગેરેને તો બરાબર જાણજે છે એ ગામડિયા સમજે અને તેઓના
જ્ઞાનમા વધારો કરે તેનું મને પુસ્તક લેઈએ પણ ખગોળ જના દો
ખગોળ પણ એ બોકાને લાયકની આજે ક્યા છે ? સાચી નાત તો
એ છે કે આપણે ગામડાની દગ્ગર જ દગ્ગી નથી આપણા અન્ન-
નજને માટે આપણે ગામડા પર આધાર રાખીએ છીએ જતા તેના
જેક હોઈએ તેમ નતાએ જીએ આપણે અહી મોજ માણીએ જીએ,
પણ આપણા ખગ આશ્રયદાતા તો એ ગામડિયા છે ધઉ, ચોખા,
ગરેરે ડાઈ ગહેરમા નથી થવું તે તો ગામડામાથી આવે છે આપણે
તો આશ્રિત છીએ, છતાં આજે ગામડા આશ્રિત બન્યા છે આપણે
તેમની જાગૃતિઓનો વિચાર જ નથી કર્યો તમે ગહેરી પ્રજા માટે
લખજો તોપણ એ તો એના નગુણા, કે કે અંગ્રેજી જ વાંચશે !

પોતાની ભાષા ઠોડીને પગભાષા દ્વારા જો બચવાનું ચલાવે
એવો કોઈ દગાળ મુનડ છે કે ? એટલે જ આપણો મુનડ દગાળ
રહ્યો અને આપણી ભાષા ગડીગડ રહી અંગ્રેજીમા તો, એક પુસ્તક
ફેચ કે જર્મન ભાષામા એનું ન હોય કે જે બહાર પડ્યું કે થોડી જ

વારમાં એનું અગ્રેજી ભાષાન્તર ન થયું હોય. એટલું જ નહિ, ત્યાં તો બાળકોને માટે પણ ઉત્તમ પુસ્તકોના અદ્ભુત સંક્ષેપો તૈયાર થાય છે. ડિકન્સને બચ્ચાંઓ વાંચી શકે? છતાં ત્યાં તો બચ્ચાંઓને માટે પણ ડિકન્સના ગ્રંથોમાંથી સરળ ભાષામાં સાહિત્ય આપવામાં આવે, જેથી બચ્ચાણથી ભાષાની રસિકતાનો ખ્યાલ તેને આવવા માંડે. મને ખતાવો આવું ગુજરાતીમાં શું છે? જો હોય તો હું તેનાં આવારણાં લઉં. ૬૦ લાખમાં બેચાર માણસો નીકળે તો તેથી શું પ્રજાનું દળદર શીટવાનું હતું? મારો તો આ સંબંધમાં ઠરાવ મૂકવા વિચાર હતો; પણ તે પડતો મૂક્યો. મારું કહેવાનું જે કોઈ સાહિત્યરસિકના હૃદયમાં સહેડાટ ઊતરી ગયું હશે તે કાંઈક કરશે. કોઈ ભાઈ-બહેન અથવા કોઈ વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અંપલાવવા માગતાં હોય તો તો શહેરીઓને માટે નહીં પણ ગામડાંની મૂક પ્રજાને ઉપયોગી થાય, તેવું સાહિત્ય તેઓ આપે. એ મૂક પ્રજાનો સ્વયંનિર્મિત પ્રતિનિધિ હું છું. તેમના તરફથી કહું છું કે એ ક્ષેત્રમાં અંપલાવો. તમે મનોરંજન વાર્તાઓ લખતા હશો, પણ તેથી તેમની બુદ્ધિ ઉપર પ્રભાવ નથી પડવાનો. અમારે ત્યાં ગ્રામસેવક વિદ્યાલય છે, તેના આચાર્યને મેં કહ્યું કે ઉદ્યોગો શીખવો અને તેના પહેલાં ઉદ્યોગોનાં ઓળખરનો અભ્યાસ કરો. વાંસલાની રચના સમજો. તમે વાર્તાઓ લખશો કે પાઠ્ય પુસ્તકો લખશો, તેથી બુદ્ધિનો વિકાસ નહિ થાય. તમારી બુદ્ધિનો વિકાસ કરવો હોય તો ગ્રામ્ય સાધનોનો અભ્યાસ કરો, તેની ખૂબી અને ખામી સમજો, અને પછી તેને વિષે લખો. જેનું મગજ તાજું છે તેમને ગામડામાં નવું નવું જોવા બાણવાનું મળશે. ગામડામાં જતાં બુદ્ધિ રૂંધાઈ જાય એમ નથી. જે એવું કહે તેને હું કહીશ કે તે રૂંધાયેલી બુદ્ધિ લઈને ત્યાં ગયા હશે, ખરી રીતે બુદ્ધિના વિકાસને માટે ક્ષેત્ર જ ગામડું છે, નગર નથી.

સ્ત્રીઓની ફરિયાદ

કાલે મેં વિષયવિચારિણી સભા આગળ એક વાત કરી હતી તે અહીં કરું. મારા ઉપર ન્યોતિસંઘ તરફથી શ્રીમતી લીલાવતી દેસાઈનો કાગળ આવ્યો હતો. એ કાગળનું તાત્પર્ય તો બરોબર હતું, જો કે એની ભાષા મને ન ગમે એવી હતી. એનો ભાવાર્થ એ હતો કે સ્ત્રીઓને વિષે જે લખાય છે તે સ્ત્રીઓને કંડે છે. ન્યોતિ-

મધ અબણુ સ્ત્રીઓને ગુજરાતી ઝીખવે છે એ ઝીખવતા તેની પામે ટર્ડ નાયનુ જોઈએ આજનુ સાહિત્ય વાચીને તેમા આનતા સ્ત્રીઓના વર્ણન વિષે તેમજે મને લખ્યુ હતુ આજના સાહિત્યમા સ્ત્રીઓના જે વર્ણનો આવે છે તે નિકૃત છે એ બહેનો અટળાઈને પડે છે કે અમને ઈશ્વરે વડી છે તે શુ અમાગ ગરીબ તમે વર્ણવો એ માટે ? અમે મગથુ ત્યારે શુ અમાગ ગરીબમા તમે વસાણા ભરીને ગાખનાતા છો ? અમે ગંધના અને વાસણુ માજના માટે સગમયલી છીએ એમ પણ માની બેસનાની જરૂર નથી મને એક માણસે 'મનુષ્ય' માથી વીણીવીણીને કેટલાક પોકા મોડ્યા છે સ્ત્રીને વિષે જોટલુ ખગખ ઢી શકાય એ બધુ એણે 'મનુષ્ય' માથી કાઢ્યુ છે પણ મનુષ્યમા તો રત્નો પણ છે અને કાકરા પણ છે મિસ મેયોએ જેમ હિંદની ગટરોને જ હિંદ ઢલ્યુ તેમ મનુષ્યોમા સ્ત્રીઓને નિમે ખરામમા ખગખ લખેલુ ઘણુય મળી આવે એમ તો કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતે પણ બાપડી ઢહે છે કે અમે અબળા, અમે અણુવડ, અમે ઢોગ, તેથી શુ સ્ત્રી માત્રને એ વર્ણન લાગુ પાડી શકાય ? 'મનુષ્ય' મા કોકે એના જૂડા પોકા ધુમાડેવા કેમ ન હોય ?

હવે આ બહેનો પૂછે કે અમને આના મુદ્દા વર્ણનો આપીને કેતરે કે શા માટે ? અમે છીએ એવી શા સાત્ર નથી ચીતરતા ? અમે નથી રભાઓ અને અપ્સરાઓ કે નથી અમે ગુલામડી ફાસીઓ અમે પણ તમાગ જેના મનત્ર મનુષ્યો છીએ જા માટે તમે અમને ઢીગથી તરીકે વર્ણવો છો ?

મને સ્ત્રીના નિમે લાગણી કે, મે તે વિરો નિચાર્યું છે આજુ નિઃ પુત્રકો એકે એવા નથી કે જે સાચી સ્ત્રીને વર્ણવતા હોય । સ્ત્રીના શરીરના વર્ણન સાથે તમને શુ નિમ્મત છે તે જાણી જાનાતુ નથી પણ સ્ત્રીઓની પગનીનતા કે સ્વરૂપ નિમે સાક્ષરો લખે ઓ સ્ત્રીઓ નાચે તેની જી અસર થાય છે તે નિચારનાનુ કે શા માટે એને ઢીગથી તરીકે ચીતરનામા આવે કે ? જા માટે એને માના તરીકે નથી ચીતરનામા આનની ? હુ તો સ્ત્રીઓની નચ્ચે બેમનારો એક ટાળ એવો હતો કે જ્યારે મારી આગળ દગતો બહેનો રહેતી હતી ત્વિણ આફ્રિકામા મધ્ય જેડમા ગયા ત્યારે ૧૦ કુટુંબોમા ૧૦૦ એક બાપ થઈને બેરો હતો તે વેળા હુ કાર્ન ૧૯ નર્વનો ડોમો ન હતો, તે સ્ત્રીઓના ટોળામા રભા પણ હતી અને કુરૂપ પણ હતી, જુવા-

નોમાં ભામટાઓ પણ હતા. પણ કોઈની કોઈ સ્ત્રી ઉપર કૃદદિ કરવાની હિંમત ન હતી. કોઈ અયોગ્ય કિસ્સા જ ગળ્યા હતા એમ મારું કહેવું નથી, એક કિસ્સાનું તો મેં વર્ણન આત્મકથામાં આપેલું છે. પણ સામાન્યરીતે કોઈની કોઈની સાથે છૂટ લેવાની કે કૃદદિ કરવાની હિંમત નહોતી. એ અજાન સ્ત્રીઓ હતી, અભણ હતી, પણ તેઓ જોલમાં જતાં શીખી અને ગર્ભ. એ કાંઈ અશિક્ષિત હોઈ ખીન્નનાથી દોરવાઈને જોલમાં ગર્ભ એમ નહતું.

એટલે હું તમને વિનયપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે તમે તેમને-સ્ત્રીઓને અશિક્ષિત ગણી તેમનો અવાજ કાઢી નહિ નાખતા. જ્યોતિસંધ્વની પ૦ કે ૧૦૦ અહેનો માટે હું નથી બોલતો, પણ સ્ત્રીનું હાર્દ વિચારી બોલું છું. તે જો તમે સાંભળી શકતા હો તો આને માટે વિચાર કરજો. સાહિત્યની કલમ ઉઠાવો તો એ જ વિચારથી ઉઠાવજો કે સ્ત્રી એ મારી જનની છે. એ વિચાર કરીને તમે લખશો તો તમારી કલમમાંથી જે ઝરશે તે સ્ત્રી સુંદર આકાશમાંથી વર્ષા ઝરે છે તેમ ઝરશે અને પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને ફળદ્રુપ બનાવશે. પણ આજે તો તમે એ બાપડી સ્ત્રીને શાંતિ આપવાને બદલે એનું મન ઉત્તેજવાને બદલે એને ધગાવી મૂકો છો. એનામાં કદી ન હોય તેવા વિકારો ઉત્પન્ન કરવા તમે કેમ પ્રયત્નો કરો છો? સાહિત્યના વર્ણન પ્રમાણે તેનું નાક, તેના કાન છે કે નહિ તે જોવા માટે તેને ચરીસામાં જોવાને માટે તમે પ્રેરો છો. તેના હૃદયમાં આ જ વિચાર ઘૂમી રહ્યો હોય, તેથી તે ખીસામાં ચરીસો રાખતી થાય છે. એને શા સારુ એમ મનમાં થાય કે મને વર્ણવી છે તેવી હું છું કે નહીં? આવાં વર્ણનો એ સાહિત્યનો અનિવાર્ય ભાગ છે શું? તમે ચીતરો તો તેને વિકારી ન ચીતરો. ‘ઉપનિષદો,’ ‘બાઈબલ,’ ‘કુરાન’ માં શું આવું વાંચવામાં આવે છે? તુલસીકૃત ‘રામાયણ’ માં આવું છે? શું એ મહાગ્રંથો સાહિત્ય નથી? કહે છે કે અંગ્રેજી ભાષા પોણા ભાગ ‘બાઈબલ’ અને પા ભાગ શેકસપીઅરની બનેલી છે. એ વિના અંગ્રેજી ક્યાં, કુરાન વિના ચરખી ક્યાં અને તુલસી વિના હિંદી ક્યાં? પણ હજી તમે વિચાર કરજો અને વિચાર કરતાં સાચું લાગે અને સૂઝે તો હજીય વિચારજો, ફરી વિચારજો, તમારા ખ્યાલ ફેરવવા પ્રયાસ કરજો, વિચાર કરતાં જો મારું કહેવું નિરર્થક લાગે તો મને માફી આપજો અને એને ફગાવી દેજો.

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન : કરાંચી

૧૯૩૭-૩૮

શ્રી. કનૈયાલાલ માણિકલાલ મુનશીનું
ભાષણ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન
તેરમું અધિવેશન કરાચી
ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરી ૧૯૩૭-૩૮

શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

[ઇ. સ. ૧૮૮૭]

પરિષદનું તેરમું સંમેલન બૃહદ્ ગુજરાતના એક સ્થાન સમા કરાંચીમાં મળ્યું હતું. એ સંમેલનનું પ્રમુખપદ શ્રીયુત મુનશીને વર્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને ખંધારણના ઝઘડામાંથી મુક્ત કરી સુસ્થિર બનાવવામાં અને એની જડતાને ખંખેરી નાખી અને સચેત અને કાર્યશીલ બનાવવામાં શ્રીયુત મુનશીએ જે જહેમત ઉઠાવી છે તે પરિષદના અહેવાલોનાં પાનામાં મોજૂદ જ છે. ત્યારથી એમણે પરિષદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી એમના સ્વત્વની છાપ પરિષદ ઉપર પડી, એમના પ્રતાપથી પરિષદ તેજસ્વી બની. પરિષદને મહાગુજરાતમાંથી બૃહદ્ગુજરાતમાં એમણે સંક્રમણ કરાવ્યું. અને સમસ્ત હિન્દને સ્પર્શતા એક રાબટૂલાયા અને એક રાબટૂલિપિના જેવા પ્રશ્નોની વિચારણામાં પરિષદનો અધિકાર સ્વીકારાયો.

શ્રીયુત મુનશીની સાહિત્યસેવામાં વૈવિધ્ય છે, વિશાળતા છે અને સમૃદ્ધિ પણ છે. એ ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાકાર છે એ તો સિદ્ધ સત્ય જ છે. પણ તે ઉપરાંત વિવેચન અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે રસપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો છે અને 'ચોડાંક રસદર્શનો', 'નરસેયો : લક્ષ્મ હરિનો', 'ગુજરાત એન્ડ ઈટ્સ લિટરેચર', વગેરે ગુજરાતને આપ્યાં છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ અને ગુજરાતની અસ્મિતાના એ પરમ ભક્તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને વધારે વ્યાપક અને વધારે વિપુલ બનાવી. અખંડ ગુજરાતના આઘક્રાંત હેમચંદ્રાચાર્યનો એમણે પરિષદ સાથે યોગ સાધ્યો અને એમની પ્રેરણાથી પરિષદે પાઠણની ભૂમિમાં હૈમ સારસ્વત સત્ર ઊઠવ્યું.

પરિષદ સાથે અને પરિષદની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ સાથે તદ્રૂપતાની સાધના એ શ્રીયુત મુનશીનું ખાસ લક્ષણ છે; અને આજે પણ એમના માર્ગદર્શન પ્રમાણે પરિષદ નિર્ભયતાથી પોતાનું કાર્ય આગળ ધપાવતી જાય છે.

નર્મદ અને કલાપી જેવા સંસ્મરણીય સાહિત્યકારોનાં સ્મારકોની એમણે પ્રેરણા આપી અને પરિષદે એ પ્રેરણાને કાર્યસ્વરૂપ આપ્યું.

શ્રીયુત મુનશી એટલે કાર્યવેગ અને પ્રગતિ. અને એમના પ્રમુખપદના કામ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે ખરે જ પ્રગતિ સિદ્ધ કરી પોતાના અસ્તિત્વનું અને પોતાના મહત્ત્વનું લાન સમસ્ત ગુજરાતને અને ગુજરાતીઓને કરાવ્યું છે.

સાહકારમ ઉત્તના અધ્યક્ષ, સન્તારીઓ ને સદ્ગૃહસ્થો,

આજે આ સ્થાન સ્વીકારતા હું સ કાચ અનુભવુ છું આ
તો સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામથી માઠી મહાત્મા ગાંધીજી મુધીના ગુજરાતી
સાહિત્ય અને જીવનના ચક્રવર્તીઓનું સ્થાન છે, એટલે અહીં ખેસતા
હું આજે અણુઅનુભવો ક્ષોભ અનુભવુ છું મને મારી અશક્તિ-
ઓનું તીવ્ર જ્ઞાન થાય છે પણ જે રોહ અને વિશ્વાસથી તમે મને
સર્વાનુમતે આ સ્થાન સારું પસંદ કર્યો, તે જ માત્ર મારામા આત્મ
શ્રદ્ધાનો સચાર કરાવે છે અને તેના વડે જ તમે મને મોપેલા
વિકટ અધિકારને ન્યાય આપી શકવાની કેંક આસા હું સેવુ છું
અને તેને યોગ્ય નીતકુ એ સિવાય માગ અતરની બીજી ઇચ્છા નથી

હેલ્લા પદરેક વર્ષથી હું સાહિત્ય પરિષદ સાથે સંકળાયેનો
ગયો છું હું સ ૧૯૭૨થી ૨૧ મર રમણભાઈ, સ્વ મદુભાઈ
કાટાવાળા અને ભાઈ હીરાલાલ પારેખના કહેવાથી મેં એમા રસ લીધો
છે અને લેવડાવ્યો છે પણ મારી મેવાનું ક્ષેત્ર સારી રીતે બદલાયેનું
હોઈ, ગયા જુલાઈમા જ એ જાર અન્યને સોંપવા મેં પરિપક્વ
ઉપદ્રુપપદ છોડ્યું પણ તમને, કગમીના ગુજરાતીઓને, જાણે એ
ન રુચ્યું, અને આજે મેં વર્ષને માટે તમે મને એની સાથે ફરી
બાંધી દીધો છે

કરામી મદ્દાગુજરાતનું મર્વજયુ કેન્દ્ર છે અહીં ગુજરાતના
સીમાગ્રાની જદાર વસ્થા જતા તમાગ હૃદયમા ગુજરાત માટે માન
છે, તેના સાહિત્ય માટે આદર છે, તેની વિશિષ્ટતા માટે પ્રેમ અને
ગૌરવ છે અહીં ગદ્યા રચના પણ તમારી નજર ગિરિગિરિ ગિરનાર

પર, સાબરમતીના પુણ્ય તટ પર, ભૃગુદગ્ધના ભૂત ગૌરવ પર, નષ્ટ અણુહિલવાડની અદ્ભુતરંગી મદ્દત્તા પર, મુંગર્જની વત'માન ભવ્યતા પર ઠરે છે; અને તમારા હૈયામાં પ્રચંડ ધ્વનિ ઉઠે છે: “ જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત !” અને એ દષ્ટિથી અને આ ધ્વનિના ગુંજનથી પ્રમુખ શોધનાં ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’ના નશ્વામાં તમને એ શબ્દોનો યોગ્યક તો નથી જડી ગયોને ? એ કે ગમે તે કારણ હોય, પણ મને દીધેલા આ અધિકાર માટે હું તમારે સૌનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બારમા પરિપદ સમેલન પછી થયેલા મુ. નરસિંહરાવભાઈના અવસાનની હું સખેદ નોંધ લઉં છું. નાટક ને નવલકથા સિવાયના ધણાંખરાં સાહિત્યના ક્ષેત્રોમાં લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એમની હાક વાગતી હતી. ઘણા વિષયોમાં એમનો નિષ્ણય અંતિમ ગણાનો શુદ્ધ અને સત્યશોધનની પ્રેરણેલી આ ભીષ્મપિતામહની આણુથી સાહિત્યકારો ને સાહિત્યરસિકો બંને ધ્રુવતા હતા. ઘણી વાર તો જાણે અચલ ધ્રુવ હોય એમ એ આપણા સાહિત્યવ્યોમમાં શોભતા. આજે એ ખર્યા, અને આપણું આલ સૂનું ને નિસ્તેજ લાગે છે. તમારા બધાના તરફથી, અને મારા પોતાના—એમનો ને મારો સંબંધ તો નિકટનો હતો—તરફથી હું એમને સ્મરણાંજલિ આપુ છું.

આજે તેનીસ વર્ષે પહેલી જ વાર સાહિત્ય સમેલન મહા-ગુજરાતમાં ભરાય છે. જ્યારે પરિપદે અહીં આવવાનો સકલ્પ કર્યો ત્યારે એણે ગુજરાતની સીમાઓને વિસ્તૃત કરી નાખી અને હું આશા રાખુ છું કે પરિપદ ભવિષ્યમાં વખત મળે ત્યારે મહાગુજરાતના મોટાં મથકોમાં જરૂર સમેલન ભરશે.

ગુજરાતીઓને સદાય મહાગુજરાત રચતાં આવડ્યું છે. ઇતિહાસકાળની ઉપામાં પણ ગુજરાતીઓએ મીસર ને સિંદલ, જવા ને ચીન ખેડવાની કથા કાણે નથી સાંભળી ? મધ્યકાલમાં ચોર્યાશી બંદર પર વાવટો ફરકાવતા ગુજરાતની કીર્તિ પણ કાણે નથી સાંભળી ? અને આજે ગુજરાતી ક્યા નથી ? કરાંચી ને કલકત્તા, દિલ્લી અને મદ્રાસનો ગુજરાતીસમૂહ એ તો હિંદી મહાગુજરાતનાં ઓદિશનાં સીમાચિન્હો છે; પણ ગુજરાતીઓ ક્યાં નથી ? ટોકીઓમાં

કયા નથી ? પેરીસમા કયા નથી ? ન્યુયોર્કમા કયા નથી ? ત્યા બધે પાદેપાદ રસાળ ગુજરાગિરા ખોતાય છે, ત્યા ગરમે રમવાને ગુજરા ગોરીઓ નીસરે છે, ત્યા બધે જ ગુજરાતીઓ રમે છે—પૈસાની રોધમા અને જીવનના રોખમા મશગુલ, પોતાની ‘ નાની શી નાર ને નાકે રે મોતી’ને લગાવતા ને ધમન કાળે અથા વહેવડાવનામા તત્પર તેમને માટે તેલગળુના કવિ વેકટધરીએ સતગમી સદીમા જે કહેલુ તે આજે હુ પણ કહી શકુ તેમ છુ

“ આ ગુજરા દેશ જો, ને અખ ઠાર સનં સપતિથી ભરપૂર આ તો જાણે મંગલોક કપૂર અને મીઠી સોપારીથી મધમધતા પાનથી એના યુવાનોના મુખ ગોમે છે વિવિધ દિવ્યાબરો તે ધારે છે ને પ્રશસાને પાત્ર બને છે ચમકતા રત્નોના આભૂષલુ તે પહેરે છે ચદનથી તેમના શરીરો મવમધે છે અને તે રતિ સમી યુવતીઓ સાથે મહાલે છે

અને અહીંઆની ઝીઓનુ સૌન્દર્ય પણ અનુપમ છે તત્ત સુવર્ણનો એમનો રંગ છે, લાલ ને શુદ્ધ એમના ઓઠ છે, નવ પ્રનાલસમા એમના હાથ છે, એમની વાણી અમૃતસમી મીઠી છે, એમનુ મુખ છે કમલસમ, ને આખોમા છે નીલ કમનના તેજો ગુજરા યુવતીઓની મોહિનીથી યુનાનો મુગ્ધ બને એમા શી નવાઈ ?

વળી આ લોકો દેશ દેશ બને છે, ત્યાના કૌતુકો જુએ છે, અને અમિત દ્રવ્ય મેળવે છે ત્યાથી તે પાછા આવે છે, અને લાખા નખતથી ગિરહોરકઠ ઝેરી એમની સતીઓને પાછા મળે છે આ પ્રમાણે આ ધન્ય લોકો સર્વ સપતિથી સમૃદ્ધ કયુ સુખ નથી ભોગવતા ? ” X

X સ एष सर्वसपदामास्पदतया त्रिदशालयस्यादेश इव गुर्वरदेशस्तुपो सुखाकरोति ।

અત્ર દિ—

સકર્પૂરસ્વાદુક્રમુકનવવીટીરસલસન્—

મુક્તા સર્વશ્લાઘાપદવિવિધદિવ્યાયરઘરા ।

કન્દ્રત્નાકલ્પા ઘુમઘુમિતદેહાશ્ચ ઘુસૃગૈ-

યુવાનો મોદન્તે યુવતિભિરમી તુલ્યરતિમિ ॥

અત્ર વધૂનામપ્યન્યાદશ ધૌદર્યમ્ ।

તત્તસ્વર્ણસર્વર્ણમંગલમિદં તામ્રો મૃદુશ્ચાગર

૨

આ બુદ્ધે બુદ્ધે રથજે વસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે ? એમને શું એક બનાવે છે ? ગુજરાતીપણું—ગુજરાતીતા—ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું ? એ વધે છે કે ઘટે છે ? વધે છે તો કેટલી ને કેવીકે વધે છે ?

આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩-૧૪ માં હું 'યોગશૂન'માંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાવ્યો*, ત્યારથી હું તેના પર વિચાર કરું છું, અને તેને પોષે એવી સામગ્રી એકઠી કરું છું. અમે જન્મે ગુજરાતી છીએ, અમે ગુજરાતી બોલીએ છીએ, અમારા સંસ્કાર ગુજરાતી છે એમ કહે આપણામાં ગુજરાતી અસ્મિતા આવતી નથી. અસ્મિતા જે મનોદશા સૂચવે છે તેના ખે અંગ છે : 'હું છું' અને 'હું હું જ રહેવા માગું છું'. એમાં એક વ્યક્તિત્વની સુરેખ કલ્પના અને એ વ્યક્તિત્વને હસ્તીમાં રાખવાનો સંકલ્પ બન્ને રહ્યાં છે. જ્યારે આપણે 'ગુજરાતની અસ્મિતા' શબ્દો ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે ક્યા અને કેવા ગુજરાતની કલ્પના સેવીએ છીએ ? ને ક્યા ગુજરાતને હસ્તીમાં આણવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ ?

पाणिप्राप्तनवप्रवालसरणी वाणी सुधाधो णी ।

वक्त्रं वारिजमित्रमुत्पलदलश्रीसूचने लोचने

के वा गुर्जरसुभ्रुवामवयवा यूनां न मोहावहा ॥

देशे देशे किमपि कुतुकादद्भुतं लोकमानाः

संपाद्यैव द्रविणमतिरतं सद्य भूयोप्यवाप्य ।

संयुज्यन्ते सुचिरविरहोत्કण्ठिताभिः सतीभिः

सौख्यं धन्याः किमपि दधते सर्वसंपत्समृद्धाः ॥

* આ વિષે શ્રી. હીરાલાલ પારેખ 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન', ખંડ ૩ માં જણાવે છે કે “કવિવર ન્હાનાલાલ લખે છે, કે, ‘ગુજરાતની અસ્મિતા એ શબ્દપ્રયોગ શ્રી. મુનશીજીનો; પણ એ ભાવ શ્રી. મુનશીજીએ રણજીતરામમાં સાક્ષાત મૂર્તિવન્ત નિરખેલો, ને ત્યાંથી લીધેલો.’ પણ અમારા ધારવાં પ્રમાણે એ શબ્દ પ્રથમ રણજીતરામે યોજેલો.” શ્રી. હીરાલાલની આ ધારણામાં ભૂલ છે.

એક સમય એવો હતો કે જોધપુરની આસપાસની ભૂમિ ગુજરાત—ગુજરાત ભૂમિ કહેવાતી, અને અમદાવાદ ગુજરાતની બહાર ગણાતું એક વાર સાબરમતીની ઉત્તરે ગુજરાત ગણાતું પણ આજે તો દક્ષિણે મુખ ધી સુધી વિસ્તરે છે એક વાર શ્રીમાલ, ઝાલોર, વાસવાડા ને નદરખાર ગુજરાતના મથકો હતા, આજે તે ગુજરાતની ભૂગોળની બહાર છે, આજે ઉત્તર ચાલુ અને પશ્ચિમ ખાનદેશમાં ગુજરાતીઓ વસે છે છતાં તેને કોઈ ગુજરાત ગણતું નથી આશ્ચર્યની વાત એ છે કે કાઠિયાવાડ અને કચ્છને ય ગુજરાત બહાર ગણાવનારા ફટલાક છે કચ્છી ને કલકત્તામાં હજારો ગુજરાતીઓ વસે છે અને તો ય તે ગુજરાતમાં છે, એમ માનવા મથે છે એટલે રથળની ગુજરાતની સીમાઓ બાધની એ અયોગ્ય છે હુ તો માનું છું અને કહું છું કે ‘ન્યા ન્યા વસે એક ગુજરાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત’ એ ગુજરાત રાષ્ટ્રકવિની કેવળ કલ્પના નથી, પણ વાસ્તવિક અને વ્યવહારિક સત્ય છે

પરંતુ ‘ન્યા ન્યા ગુજરાતી બોલાતી ત્યા ત્યા સદાકાળ ગુજરાત’ કહેવામાં કદાચ વાસ્તવિક સત્ય નથી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમાં સદીઓ થયા વસતા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી નથી બોલતા ઝાલોર ને વાસવાડા, ધડર અને શ્રીમાલમાં આજે મારવાડી વધારે બોલાય છે, છતાં એમાં વસતા ગુજરાતીઓ નથી એમ કોણ કહેશે?—કેમ કહેવાશે? ગુજરાતીનું પ્રાધાન્ય એ ગુજરાતનું મુખ્ય લક્ષણ મનાય પણ એ પ્રાધાન્ય ન હોય ત્યા ગુજરાત નથી એમ કેમ કહેવાય? ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે ‘ગુજરાત’ એટલે શું? ત્રીસ વર્ષના મનને હું એની વ્યાખ્યા આપું એની ગંજકીય કે ધાર્મિક એકતામાં એનું મૂળ નથી, એનું મૂળ દિદી સંસ્કારને લાક્ષણિક રીતે જીવનમાં ઉતારનાની ક્વામાં છે

પણ ગુજરાતને સીમાડા નથી ‘ગુજરાત’ એક જીવત અને જાગત વ્યક્તિ છે—જે પોતાને એક કલ્પવામાં, પોતાનું અસ્તિત્વ એક દૃઢ સકલ્પ દ્વારા સરજવામાં જીવનસાક્ષ્ય સમજે છે. એ ગુજરાતીઓનું જન્યુ છે ખરું પણ એ માત્ર માનવીઓનો સમૂહ નથી ન્યા ગુજરાતીઓ ‘ગુજરાત’ છે ને ગૂંદેને એવી નિષ્કંપાત્મક કલ્પના સેવી એકમ મળે છે ત્યા ગુજરાતની દસ્તી છે જ ગુજરાત

વિસ્તરે છે જ્યાં ગુજરાતીઓ પોતાની ઇચ્છાશક્તિ અને સંકલ્પબળથી એને સરજે છે ત્યાં. ‘ગુજરાત’ તો એક ભાવનાઘડી પણ જીવત સાંસ્કારિક વ્યક્તિ છે. ગુજરાતના વ્યક્તિત્વના ભાનથી પ્રેરાઈ એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધ કરવાનો જેણે સક્રિય સંકલ્પ કર્યો હોય તેનામાં ગુજરાતની અસ્મિતા હોય.

આ વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં પર્વત ને નદીઓનું સ્થાન ગૌણ છે. મુખ્ય સ્થાન તો જે મહાપુરુષોએ ગુજરાતની આ ભાવના સરખવી છે તેમનું છે. તેમના પ્રસાદે અથવા સાહિત્યકૃતિઓ ગુજરાતીઓની કલ્પના અને ઇચ્છાને કેન્દ્રસ્થ કરે છે. તે ઇતિહાસ કે સિદ્ધાન્ત રચી જાય છે, ઉત્સાહ અને આનંદ પ્રેરે છે, ગૌરવકથાઓનાં મહાણુ માંડે છે અને ગુજરાતનું સૂક્ષ્મ શરીર બાંધી જાય છે.

૩

ઇતિહાસના પ્રવાહમાં આવા મહાપુરુષોમાં પ્રથમ તો એ સિદ્ધરાજ જયસિંહ એણે સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, પાટણને વિદ્યાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, પોતાની કૃતિ‘ગાથાથી લોકસાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું’. ગુજરાત એક છે, મહાન છે, વંદનીય છે એ ભાવના ઉપજાવવાની સામગ્રીઓ એણે સરજી. પણ જો કોઈએ ગુજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોઢ વાણિયાએ, ગુજરાતનાં સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિએ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ. એનું ‘કુમારપાલચરિત્ર’ પાટણની મહત્તાની ભાવનામાંથી ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન આ જ્યોતિષરના તેજથી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજાવવા કરી.

આજે આપે અવસર આપ્યો છે તો કહેવાની તક લઉં છું કે કોઈક દિવસ આ વિદ્યાનિધિનાં સ્મરણો સતેજ રાખતી પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય પરિષદ આદરશે અને પાર ઉતારશે ત્યારે જ તે ઋણમુક્ત કહેવાશે.

પણ પછી પાટણ પડ્યું અને ગુજરાતની ભાવના ઘડીભર નષ્ટ થઈ ગઈ. પર હરતે ગયેલું ગુજરાત, -વીખરાઈ ગયેલી એની વિદ્વત્તા, થરથર કાંપતો એનો જનસમૂહ જેમ તેમ જીવન વીતાડવા લાગ્યાં.

છતા સારે નસીમે માણુલટોએ ગુજરાતી ભાષાને જીવતી રાખી અને મમૃદ્ધ કર્યા કરી છતા સત્તમ સેકાના મધ્ય સુધી એમની કૃતિઓમા ગુજરાતી અસ્મિતા ખેંચા દેતી નથી

આશરે ૧૯૪૫મા 'હાગમાળા' ગ્રંથ છે સાહિત્યગતિકો 'મહેતાજી' તરફ આકર્ષાય છે, એમના જીવન અને કવનના પરિચયમા આનના પ્રયત્ન કરે છે, અને પછીએ એમના કેટલાક જીવનપ્રસંગો વિશે સાહિત્ય મ જવા માટે છે. આ બધામા મુખ્ય કવિ પ્રેમાનંદ એમણે મહેતાજીની જીવનગાથા ગાઈ, એમની 'હાગમાળા', 'હુડી', 'જ', અને 'મામેરા' વડે ગુજરાતીઓની કંપના જુનાગઢના ભક્તશિરોમણી પદ એકાગ્ર બની, ઢળી અને અણુભણી એ કલ્પનામૂર્તિની આસપાસ ગુજરાતની અસ્મિતાનો આડો આભાસ નીગળવા લાગી

વળી પાઠી ભાની પછીની ઓટ આવી ફરીથી દોઢસો વર્ષોનું આગણુ જનાયુ—જ્યા સુધી નમંદ આજો ત્યા સુધી ઓગણીસમી સદીના મધ્યમા જ્યારે કેળવણીની કેવળ શરૂઆત હતી અને ગૃહીયતા તો જન્મી નહોતી ત્યારે આ ઉત્સાહરેના, અધીરા ધૈન્યભર્યા વારે ગુજરાતી સાહિત્યનું મથન કયું ને નગ્નેના કાળ્યા એણે ઇતિહાસ ખખોળ્યો ને ગુજરાતીરોની યથાએ એની કરી, એણે જીવન સંશોધ્ય અને ગુજરાતના સામાજિક લક્ષણોની ચર્ચા કરી એની જનનત કલ્પના થઈ ગુજરાત જિજ્ઞૃષુ—ભૌગોલિક નહી, પણ ભૂત મહત્તા અને વનમાન રિસિષ્ટતાથી મમૃદ્ધ ચેતનનત વ્યક્તિ—અને જીવનભર મેવેલી અસ્મિતાને શબ્દોમા ઉચ્ચારી

" જય જય ગરવી ગુજરાત ! "

નમંદના અનેક ઝણોમા આ પણ એક નાનુસંતુ નથી ઉચ્ચારતા દેયુ યતગત થાય એના આ ચાર શબ્દો ગુજરાતી અસ્મિતાને પ્રાણ સમા પ્રિય અને પ્રેરક છે

નમંદ અને એના સમકાલીનોના પ્રયામોથી આ અસ્મિતા સાહિત્યમા અમર રચાન પામી ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિગ્તાર વધતા કેળવણેલા ગુજરાતીઓ એ પાંચ સાહિત્યકારો પ્રતિ એકાગ્ર દષ્ટિ ગમ્પતા શીખ્યા જનતા આગળ 'સધરા જેસ ગ' ને ' નગજ આગડા '—ની કથાઓ દ્વારા ભૂત મહત્તા સજીવન કંવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા

‘ગુજરાત’—એક, અવિભાજ્ય, અભેદ અને અજરામર—જીવંત વ્યક્તિ—રૂપે—કલ્પનામાં ને ભાવનામાં સરળતા લાગ્યું.

આ ભાવનાના ઘડતરમાં કાળે કરીને બીજાં પણ કેટલાંક તત્ત્વોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

નર્મદ પછી તો ધણા ગુજરાતીઓએ આ ભાવના સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. ‘ગુણવતી ગુજરાત’,^૧ ‘ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ, અમારો ગુણિયલ ગુજર દેશ’,^૨ ‘જય ગાઓ, જય ગાઓ, ગુજર ગિરાનો જય ગાઓ’,^૩ ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’,^૪ ‘આમ આ ભાવના પૂરેપૂરી પોપાઈ’ છે. નવલકથાકારોએ સરજેલાં ગુજરાતી વીરોના કાલ્પનિક વ્યક્તિત્વે એને આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડ્યું છે. સાહિત્ય ને સરકારના સંશોધનથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે કામ કરતા કેટલાય ગુજરાતીઓએ અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર કેળવ્યો છે. આ અસ્મિતાની અજબ ભાવનાને પોષવા સ્વ. રણજીતરામ આ પરિષદની સંસ્થા સ્થાપી ગયા. ગુજરાતીઓ ગુજરાત સરજે એ એમના જીવનની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

પણ આવી ભાવના જે પ્રાંતીયતાની સિદ્ધિ સારુ સેવાય તો તે જરૂર સંકુચિત બને, અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિંદ જેવા વિશાળ દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના ઢગલા પડ્યા હોય ત્યાં પ્રાંતિક પ્રેમની નિસરણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોંચાય—જે આ ભાવો પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો.

હિંદથી અલગ ગુજરાતનું અસ્તિત્વ ન હોવું જોઈએ, ન હોઈ શકે. એ મહારાષ્ટ્ર સાથે, સિંધ સાથે, મારવાડ ને રજપુતાના સાથે નિકટ સંબંધે સંકળાયેલું છે. રાષ્ટ્રીયતા જે વર્તમાન પર શાસન કરે છે તે તો ચિંગલ ચાલવાની, અને બધી પ્રાંતિક વિશિષ્ટતા હિંદની પ્રચંડ એકતામાં લળી જાય તો જ જીવનસાક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

અને ગુજરાતી અસ્મિતાએ આ સાક્ષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ગાંધીજીને પ્રતાપે આ વૈષ્ણવજન, રાષ્ટ્રવિધાયક દિવ્યદર્શી મહર્ષિએ રાષ્ટ્રસેવાને ગુજરાતીઓનો ધર્મ બનાવી તેમને વ્યવસ્થિત અહિંસાત્મક

ગાંધીય વિગ્રહની શક્તિને અને કૃતિ'નો આપ આપ્યો છે રાષ્ટ્રીયતાને ગુજરાતી અસ્મિતાનું લક્ષણ બનાવી જે નિરોધી ભાવનાઓ થાત તેનું સમીકરણ કયું છે એમનું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ, એમનું ગાંધીવિધાન, એમના દિગતગામી પરાક્રમે અને એમની મજબૂત પ્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાશક્તિના અગમ્ય યુગ ગુજરાતીને સગળ થઈ પડ્યું છે ગુજરાતની અસ્મિતા આમ રાષ્ટ્રીય આત્મસિદ્ધિનું પગથિયું બની રહે છે

પોતાની ભાષા ને સાહિત્ય, પોતાના સંસ્કાર ને જીવનને અસ્મિતા વડે સજીવન કરતો ગુજરાતી રાષ્ટ્રધર્મ'નો સાક્ષાત્કાર કરે કે એ સકંપ વડે 'ગુજરાત'ને જીવંત કરે છે, 'ગાંધી મા એને વિનુદન કરી દેના માટે—જેમ યોગી સમાપિ આજે છે, પોતાના આત્મ ને પગથિયમ બનાવી દેના માટે—તેમ

૫

આ અસ્મિતા સાહિત્યને કેમ ગ્રેર છે તે તપાસતા પહેલાં, ફરીથી, એ કેવી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે તપાસીએ

૧ ગુજરાતીઓની ભાષા ને સાહિત્ય, સંસ્કાર, પગક્રમ ને પ્રવૃત્તિનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ

૨ આપણી જ કલ્પનારૂં સમગ્ર ગુજરાતીઓના બન્યા 'ગુજરાત'ને આપણા મન આગળ ગામતા શીખીએ છીએ

૩ ગુજરાતને દિલ્લી રાષ્ટ્રના એક અનિયોજ્ય અંગ તરીકે જ કલ્પીએ છીએ

૪ આપણી રામુલ્લેખિત એકતા જેમા મૂનિ'માન થઈ છે એવી 'ગુજરાત'ની ભાવના પર એકાગ્ર ચિત્તે ધ્યાન કરતા આપણા આચાર, વિચાર ને સંકલ્પ આ ભાવનાથી જ પ્રેરાય છે

૫ પગથિયામે આ ભાવના મેનના ને સમૃદ્ધ કરતા ગુજરાતીઓનો સંઘ મોટો થનો જાય છે

૬ એવું સાહિત્ય પ્રગટે છે કે જેથી આ ભાવના પ્રસરે, એ મકિય સંકલ્પમા પરિવર્તન પામે, અને એ ભાવનાથી પ્રેરણેલા ગુજરાતીઓની ઇચ્છાશક્તિઓ એ જ જગતના વણાટમા યુથાર્થજન્ય

૭ એ ભાવનાની સિદ્ધિ અર્થે' સેવેલી સંકલ્પગ્રન્થ સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે કે જેથી એકતાનુ રૂપ રચાઈ ધાય છે.

૮ આ ભાવનાની જ્યોત કાયમની જળે અને ઇચ્છાશક્તિઓનું ગૂંથણ સરળ બની સમગ્ર ઇચ્છાશક્તિ—'કલેક્ટિવ વીલ'—પ્રભાવશાળી બને માટે સામુદાયિક યુયુત્સુતા કેળવાય છે, આદરેલો વિગ્રહ ભલે બળતો, હોય જ્ઞાનતો, રસતો હોય કે નીતિતો. એમાં સમાઈ જતી કલ્પના, સંકલ્પને સિદ્ધિ દરેક માણુસ પોતાના વ્યક્તિત્વના બળ વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

'ગુજરાત' ને 'રાષ્ટ્ર'ની મહાવ્યક્તિ સરજવાની શક્તિમાં દરેક માણુસની ઇચ્છાશક્તિનો હેતુપૂર્વક સ્વીકારાયેલો પ્રયત્ન રહ્યો છે. આજ વસ્તુ આપણા પૂર્વજો વચ્ચેનો, તેમ જ આપણા જૂના સમુદાયો અને આજના સમુદાયો વચ્ચેનો મૌલિક ફેર બનાવે છે. આપણા પૂર્વજો અનિચ્છાએ સામુદાયિક ભાવનાના અગ બની રહેતા; આપણે સંકલ્પપૂર્વક આપણને જોઈતી સામુદાયિક ભાવના સરળ રાષ્ટ્રીએ છીએ.

જૂના સમુદાયો સમયના પ્રવહમાં પેઢીધર કેળવેલા આચારવિચારથી અને વ્યક્તિગત સર્જકતાના અભાવથી ચાલ્યા કરતા. બ્રાહ્મણ જન્મે થવાય; બ્રાહ્મણને પોતાના સમૃદ્ધ માટે ગવ' હોય; પણ બ્રાહ્મણત્વના ખોખામાં એ જન્મે, જીવે ને મરે; અને પોતાના આચારવિચાર માટે તે પ્રાણ પણ આપે નો ને વારસામાં મળેલા બંધનોને બળે જ. બ્રાહ્મણમાત્રના બન્યા વિરાટપુરુષની કલ્પના તે સેવતો નથી, અને સ્વનંત્ર પ્રયત્ને તેને જીવંત સ્વરૂપ આપતો નથી.

આજના સમુદાયો સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓની અંગત કલ્પના દ્વારા સર્જાય છે, ને વ્યક્તિગત સંકલ્પ ને ઇચ્છાશક્તિને બળે જીવંત રહે છે.

'ગુજરાત' ને 'રાષ્ટ્ર' બને વ્યક્તિગત કલ્પના, સંકલ્પ ને શક્તિઓનાં ગૂંથણથી પ્રગટે છે. એ બધાનો પાયો ને આશ્રય વ્યક્તિ છે, સમૃદ્ધ નથી.

અવિચળ એવા આ સત્યને કોઈ ઝાંખે એમ નથી. વ્યક્તિના વિકાસ વિના સૌદર્ય નથી, સમૃદ્ધિ નથી, સમુદાયિક બળ નથી જ્યાં એ વિકાસને અવકાશ નથી ત્યાં જીવન નથી, પણ મૃત્યુની નિશ્ચેતન સમાનતા પ્રસરે છે.

ગયા સૈકામાં પ્રચલિત હતા તે વ્યક્તિવાદે માત્ર વ્યક્તિ પર ભાર

મુક્યો, ને વ્યક્તિત્વની ગૂંથણી ધ્યાનમાં ન રાખી પગિલામે રાષ્ટ્રીય બળ રટ્યું, અને તેથી કેટલાક આજે કેઈ પણ પ્રકારે મેળવેલા સામુદાયિક મજાની પૂજા કરી ગયા છે પણ જે સામુદાયિક બળ વ્યક્તિઓના અગત સકલ્પથી નથી ગયાયુ તે ગલામોના જુથના મળ જોટલું પાશન છે ને તેટલું જ દુઃકલ્પી છે

૬

વ્યક્તિત્વને સાહિત્ય ને કલા જેડે ગાઢ સબંધ છે બંધુ સગસ સાહિત્ય, ગમે તે કાલમાં કે સમુદાયમાં, પખર ને સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વમાંથી જ ઝરે કે જે ન-સિદ્ધ મહેતાનું વ્યક્તિત્વ ધર ઝોડી, ગાડા બની, ભગવાન ભજનામાં માફ-ય ન માનત, જે મધ્યકાલીન ગજપૂત સસાગની શૂખનાઓ ભેદી, માધુડી બની દ્વાગિકા નાની જવાનું મીગમાં વ્યક્તિત્વ ન હોત તો એમના મુખમાંથી સદીઓ મુ'ની દઝાડતો ઊર્મિ-પ્રવાહ ક્યાથી નીકળત ? જે કનિ સ્પિટનું મધ્યમિદુ પોતાના વ્યક્તિત્વ પર નથી ઠેંગી શક્યો તેની કલ્પના સગસતાનું દર્શન ન'થી કરી શકતી, તેનામાં સજ-કતા હોય તો યે નિર્મલ ને ગેગિષ્ટ, તેની કલ્પના ચિરજીવ સત્તાન જન્મારી શકતી નથી બધી સગસતા સમૃદ્ધ ને વિવિધગી વ્યક્તિત્વમાંથી જન્મે છે અને તેના વિદ્યાસથી ખીસે છે

તેની જ રીતે સાહિત્યમાં સગસતાનું માપ પણ તેમાં પ્રતિનિધિજન થતા વ્યક્તિત્વ ઉપથી નીકળે છે આ વ્યક્તિત્વ એ ગીતે દેખાય છે અપગેશ અવાનુભવ-ચયનથી ને પગેલ-પાત્રસેખનથી મીરાબાર્ડ ને દયાનામ, આગ-હટકે ભગન માતા સ્વાનુભવ-કથન કરે છે ને વ્યક્તિત્વનું દર્શન કરાવે છે, ન-સિદ્ધ 'મુગ્ધસમામ'માં ગધાનું પાત્ર ચીતગના તેને આધુ આધુ વ્યક્તિત્વ આપે છે પણ આપણા જૂના સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વ અકામ્ય મળ્યાનું, તેથી તે સાહિત્યકારોનું જે વ્યક્તિત્વ તેમની કૃતિઓમાં દેખાય છે તે મરેનુક નથી નગસિદ્ધ મહેતા, મીરાબાર્ડ ન દયા (મે હમ્પાદગાર ઊમ ભઈ જતા કુંકે વ્યક્તિત્વ દેખાડ્યું પણ બાલનકું ક્યા ? પ્રેમાનંદનું ક્યા ? અને પગેલ પાત્રસેખનમાં તે એ ક્યાથી જનાવાય ?

અંતરે—

૧ જે સમુદાયમાં વ્યક્તિનો વિકાસ ન હોય ત્યાં સાહિત્યનાં

વ્યક્તિત્વદર્શન બહુ જ થોડું હોય છે અને તે પણ નહૂંટકાનાં ઊર્મિકથન રૂપે જ;

૨ તે સમુદાયમાં પરોક્ષ-પાત્રલેખનમાં ઇવંત વ્યક્તિત્વ નહીં જેવું હોય છે. આ પરોક્ષ રીતે કરેલું પાત્રલેખન કાં તો (૧) કાર્ષ્ણ્યના પ્રતીકરૂપે કરવામાં આવે છે કે (૨) સામાજિક આદર્શના ખીખાંરૂપે;

૩ અને જે સમુદાયમાં વ્યક્તિત્વના વિકાસને અવકાશ હોય ત્યાં ઊર્મિકથન દ્વારા વ્યક્તિત્વ સહેજાઈથી દર્શાવાય છે અને પાત્રલેખનમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સરસ થાય છે.

હું પરોક્ષ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ પર આટલો ભાર મૂકું છું, કારણ કે તેમાં સાહિત્યકારની સર્જકતાની કસોટી છે. આત્મેર્મિનું કથન એ તો પંખીના કિલકિલાટ જેવું પણ નૈસર્ગિક ને પ્રયત્નહીણું હોય છે; એનો ઊભરો તો બહાર પડે ત્યારે જ શમે. પરોક્ષ પાત્રલેખનમાં લેખકની સર્જકતા સર્જનહારની શક્તિનું પ્રતિબિમ્બ ઝીલે, અને શબ્દો દ્વારા ઇવંત સૃષ્ટિ નજર આગળ સજીવ મૂકે છે. આથી જ ઊર્મિકથન કરતાં નાટક સાહિત્યનું સ્વરૂપ વધારે સુંદર છે, જેમ સંગીતથી શિલ્પ ને ચિત્રકલા છે તેમ. તેથી જ બધા મહાન કલાસ્વામીઓએ ‘ઓબ્જેક્ટિવ ક્રીએશન’ માં—પરોક્ષ સર્જનમાં—કૃતકૃત્યતા માની છે.

જ્યારે આચાર કે બળથી સમુદાય બંધાયેલો હોય ત્યારે સાહિત્યમાં મનુષ્યનું દર્શન પ્રતીક કે ખીખાંરૂપે થાય છે. જ્યારે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ શરૂ થાય ત્યારે વ્યક્તિત્વનિરૂપણમાં વાસ્તવિકતા આવતી જાય છે અને ત્યારે પરોક્ષ સર્જન દ્વારા સાહિત્ય સરસતાની ઊંચી કક્ષા પર ચઢે છે.

આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ ઘણું ભાગે ખીખાંરૂપ છે. ‘મહાભારત’માંના કેટલાક ભાગને ‘મૃચ્છકટિક’ જેવા અપવાદ છે ખરા; પણ થોડા જ. આથી નાટકો માત્ર નાટકરૂપી કવિતાઓ—‘દ્રુમેટીક પોએમ્સ’—બને છે. વંશપરંપરાગત રચાયેલા સમુદાયનું આ પરિણામ છે.

ગ્રીસમાં પહેલેથી વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ હતો. મનુષ્ય મનુષ્યરૂપે માન પામતો, માત્ર સમુદાયના અંગરૂપે નહીં. તેથી જ ત્યાં લોકશાસનનાં ખી સૌથી પહેલાં નખાયાં, તેથી જ

ગ્રીક સાહિત્ય ને કલા એ અદ્ભુત સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી સર્વે કલાના સત્વરે નાગકે પણ ત્યા જ અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરી ગ્રીક સાહિત્યકારોની કૃતિઓનું પરોક્ષ વ્યક્તિત્વ નિરૂપણ આજે પણ જીવંત નરનારીઓની સૃષ્ટિ નજર આગળ ઊભી કરે છે

ગુજરાતી સાહિત્યમા પહેલેથી વ્યક્તિનિકાસનો અભાવ જોનામા આવે છે દુરિભદ્રની ‘સમરાધ્યાકાદા’ (ઈ સ ૭૫૦) ગુજરાતીએ લખેલી એક જૂનામા જુની વાર્તા છે એમા પાત્રો માત્ર ગુણના પ્રતીક છે ગુણસેન ગર્જન સદ્ગુણનું સ્વરૂપ, અને અગ્નિશર્મા આહાણુ નીચતા ને ક્રોધનું સ્વરૂપ બેમાથી એકયને વ્યક્તિત્વ જ ન મળે ‘ઉપમિતિભયપ્રપચકથા’ (ઈ સ ૬૦૬) મા સદ્ગુણો ને દુગુણો જ, મનુષ્યના નામ નીચે, નિહરે છે

હેમચંદ્રાચાર્ય જેના અધિષ્ઠાતા હતા એવા યુગમા—હેમચુગમા—ગુજરાતમાં અનેક કાવ્યો ને નાટકો લખાયા, કલાએ અનેક સર્જનાત્મક પ્રયત્નો કર્યા, પણ પાત્રને વ્યક્તિત્વ આપવા તરફ નજર ન ગઈ તે ન જ ગઈ એ નાટકો આજે રસથી વાચના અધરા થઈ પડે તેમા કે નવાઈ ? પૌરાણિક આખ્યાનોમા, સામાજિક કથાઓમાં એક રાજા ને બીજા વચ્ચે, એક સ્ત્રી ને બીજા વચ્ચે એક નગરોક ને બીજા વચ્ચે માત્ર નામનો જ ફેર બધા માત્ર ‘પાયુસ’—નિશ્ચેતન બીમા ! ‘સુરતસગ્રામ’ની રાધા ને પ્રેમાનંદના કેટલાક પાત્રોને કવિ સર્જકતાના આવેશમા આછું આછું વ્યક્તિત્વ આપે છે, પણ તેને સૌદર્યનિધાનનું મૂળ બનાવવાનો પ્રયત્ન નથી

પણ નમંદથી નવું વિશ્વ ગ્યાતુ થયું જિજ્ઞાસો, કાલ્પ ઉજાળતો આવ્યો વ્યક્તિનાદ માનસસૃષ્ટિનું મધ્યજિદુ સમૂહ નહી પણ વ્યક્તિ થઈ પોતાના વિચારો, અનુભવો અને આચાર દરેકને ધડવાનો અધિકાર હતો, એટલું જ નહિ, પણ તેને પોતાના જ રાખના એ એનું પ્રથમ ને અનિવાર્ય કર્તવ્ય મનાયુ આ દૃષ્ટિથી ઉચ્છ્રાંખલતા આત્મી, સ્વચ્છદ આવ્યો ને બેપરનાઈ આત્મી, સાથે સ્વાનુભવી સાહિત્ય પણ આવ્યું પોતાના વ્યક્તિત્વમાં આત્મગ્રહા જગી, કલા ને સાહિત્યમા પ્રાણ આવ્યો, સાથે પોતાની કલ્પના ને

સંકલ્પ વડે ગુજરાતનું સામુદાયિક વ્યક્તિત્વ રચવાની કિંમત પાણુ આવી. ગુજરાતીઓએ પોતાના ધર્મ ને સમાજનાં બંધનો શિથિલ કરી, પોતાની કલ્પનાના બળ વડે, બધા ગુજરાતીઓ બેઠે કંઠી બાંધી, નવી એકતા સર્જવા માંડી. આમ વ્યક્તિત્વ વંશપરંપરાગત સામુદાયિક બંધનોમાંથી છૂટું થવા માંડ્યું અને સ્વેચ્છાથી નવાં જીવંત બંધનો બાંધવા લાગ્યું.

સાહિત્યમાં આ દૃષ્ટિબિંદુએ નવું ચેતન અભ્યુત્પન્ન. પ્રતીકથી બીજુ : બીજાંથી વ્યક્તિ. સામાન્ય અનુભવ ॥ વિશિષ્ટ સ્વાનુભવ : એકધારા સાહિત્ય સ્વરૂપોને બદલે વ્યક્તિગત સ્વરૂપાંતર : સમશીકૃતતાને બદલે વૈવિધ્ય. આ આપણા સાહિત્યવિકાસનો ક્રમ થયો.

ગુજરાતમાં વ્યક્તિત્વવિકાસને અવકાશ નહોતો, સાહિત્યકારની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિત્વની કિંમત ઘણી ઓછી હતી અને તેના સમૃદ્ધ નિરૂપણમાં રહેલી સરસતા પારખવાની શક્તિ ગુજરાતીઓમાં હતી નહીં. આ કારણોને લીધે અહીં સદીઓ થયાં નાટકનું નામ ને નિશાન ન હતા. સ્વ રણછોડભાઈ ઉદયરામે અર્વાચીન નાટકની પ્રણાલી આરંભી, પણ એનું મૂળ તત્ત્વ તેમની કલાદૃષ્ટિની બહાર રહી ગયું.

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી બે જીવંત વ્યક્તિઓ—નવ વસંતનાં પહેલાં બે મન્નમધનાં કલ્પનાપુષ્પો—તે સરસ્વતીચંદ્ર અને કુમુદ : સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામની નવલકથાના એ બે અમર સ્તંભો. એના પહેલા ભાગમાં એ હસતાં, રડતાં, ઇચ્છા ને સિધ્ધાન્ત વચ્ચે ઝોલાં ખાતાં જીવંતાં મનુષ્યો આપણા નિકટબંધનો સમાં આપણા જીવનમાં વણાઈ જાય છે. એમનાં ટપકતાં અશ્રુઓ આપણને ભીજવે છે, એમના પ્રેમ ને કર્તવ્યની જ્યોત આપણને હૃદય આપે છે.

દેવલા ત્રીસ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં વ્યક્તિ સામુદાયિક પરાધીનતામાંથી છૂટી થઈ, વિકાસનાં ક્ષેત્રો શોધતી ચાલી છે ન્યાતોના બંધન શિથિલ થયાં, કુટુંબની ઘટના બદલાઈ ગઈ. લગ્નની અથિ પર ગુલામગીરીની સુદ્રા હતી તે ખરી પડી; સ્ત્રીઓના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર થયો. પ્રેમે જનતાની કલ્પના મુગ્ધ કરી. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રેમની ભાવ ॥ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર રચાઈ છે. પોતે જાતે ન સ્વીકાર્યા હોય

એવા સામુદાયિક બંધનોની એ વિધાતક છે કાગળ કે એનો આખો ખ્યાલ ને કલ્પના વ્યક્તિગત છે, જીનનમા અને સાહિત્યમા એને સ્થાન મળ્યે મનુષ્ય મનુષ્ય તરીકે સ્થપાય છે આ મધ્ય વ્યક્તિત્વ વિકાસના મીમાચિન્હો કે

જેમ આ વિકાસ વધ્યો તેમ વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સમૃદ્ધ થતુ ગયુ, આ મદીની શરૂઆતમા બે પાત્રો નવા સ્તરનુ દર્શન કરાવે છે શ્રી ગોવર્ધનગમની કુસુમ ને કવિ નાનાલાલની જ્યા—મને સ્ત્રીએ બડખેર, વ્યક્તિત્વનીત ને તેજસી શ્રી ગમજુભાઈનો બદલદ્ર, અનિગમગણીય ને આડમ ધાની શ્રી ધૂમકેતુનો લંબાદાલ ને શ્રી ગમનારાયણ પાઠકની ખેમી, અને શ્રી દવ ને શ્રી ધનસુખવાલનાં વિધિન ને નિમંજા—મધ્ય આખેદુન મનુષ્યો, ઝીણી મોટી શક્તિ અને અશક્તિઓનો જીવત ને ચેતનવત વ્યક્તિએ હુ તો વ્યક્તિત્વનિરૂપણનો જ ગમ્યો ગ્યો હુ જીવત સ્ત્રીપુરુષો ચીતગયા છે કે નહીં એ સિનાય મને બીજી પન્ના જ નથી

મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનુ સર્જન આમ સમૃદ્ધ થયે કનાદષ્ટિ વિશુદ્ધ થતી ગઈ છે પણ જેન આપણે સંજ્ઞાથીયે નિકટ ગણીએ એના કેટલા પાત્રો આપણી કલ્પનાદષ્ટિમા જીવતાગતતા બેઠા છે ? વ્યક્તિત્વમા આપણો રસ એટલો નથી વધ્યો આપણે ત્યાં નવલકથા લોકોને રુચે છે પણ નાટક પર પ્રીતિ નથી, એ દર્શક પણ પુરતક વચનાર કળી શકેને હજી નવલકથા અને ઊર્મિશાલ્યમા ગચના જેટલી જ આપણી વ્યક્તિગત રસિકતા વિકસી છે સફળ નાટક એટલે વાર્તાનાપ દ્વારા આનેખાતા આચારાત્મક વ્યક્તિત્વોની સુરેખ ઘટના આવા વ્યક્તિવિવારી સાહિત્યમા ન્મ લેવ ની શક્તિ જોઈના પ્રમાણમા હજી ગુજરાતમા નથી આવી, એટલે અને આપણી સર્જકતા ને રસિકતા બને અધૂરા છે

૬ બ

આત્મોક્તિના સાહિત્યમા વ્યક્તિત્વદર્શન કરાવતું સદેન નથી ઊર્મિશાલ્ય કે આત્મકથા એ આ સાહિત્યના લોકપ્રિય પ્રકારો છે, પના કેટલુય એવુ સાહિત્ય જન્મતા જ મૃત્યુ પામે છે, કાળુ કે તેમા સાહિત્યકાન્તા વ્યક્તિવતુ દર્શન થતુ નથી ઊર્મિશાલ્ય

રચતાં ઘણી વાર તે પોતાની ઊંમિરને બદલે પોતે દેવી ઊંમિર દેખાવવા માગે છે તેનું કથન આવી જાય છે; આત્મકથામાં ઘણીવાર પોતે છે એવો નહીં, પણ પોતે દેવો હોવો જોઈએ અથવા પોતાને લોકોએ દેવો માનવો જોઈએ તેનું કથન આવે છે. અને પરિણામે આવા પ્રયત્નોમાં વ્યક્તિત્વદર્શન સ્પષ્ટ ને સુરેખ બનતું નથી; સનાતન માનવને બદલે આડંબરી નટનું એક કે વધારે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે ને કૃતિ સરસ બનતી નથી. પોતે હોય એવાનું જ દર્શન થવા દેવું એ માનવીને માટે આપણે ધારીએ છીએ એવી સરસ વસ્તુ નથી, જીવનભર સંસારની રંગભૂમિ પર આપણે નવા નવા ભાગો ભજવવા માગીએ છીએ અને તે દેવ સાહિત્ય રચતી વખતે દર થઈ શકતી નથી. પણ જ્યારે કોઈ કલાપી પોતાનું દર્દ મુક્ત કરે ગાય છે, ત્યારે તે જેવા હતા તેવાનું, અને તેના નિર્ગલ ને સ્નેહવશ, ભોળા, ઊંમિરધેલા, પ્રણય ને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે કચરાતા આત્માના સમૃદ્ધ વ્યક્તિત્વનું દર્શન થાય છે. અને આપણે આટલે વર્ષે પણ તેને આપણા સનાતન સ્વજન ગણી કોટે વળગાડીએ છીએ.

પૂજ્ય ગાંધીજીના આત્મકથનમાં પણ તેવું જ વ્યક્તિત્વદર્શન થાય છે, તેથી જ તે શિષ્ટ સાહિત્ય બને છે. સમૃદ્ધ ને ભાવનાશીલ વ્યક્તિત્વઃ પ્રચંડ ઊંમિરથી ને શક્તિથી તરવરતું, આત્મનિર્ણીત નિયમોમાં વિકાસ પામતું આપણે જોઈએ છીએ; અને આપણને પ્રતીતિ થાય છે કે એમાં દેખાતો, સત્યની શક્તિ અને માનવ નિર્ગળતા વચ્ચે ચિકટ મુસાફરી કરતો આત્મા આપણા સનાતન સ્વજનનો છે. અને આ પ્રતીતિથી એ કૃતિની કિંમત અંકાય છે. આ બે અમર ગુજરાતી કૃતિઓમાં બે તદ્દન ભિન્ન વ્યક્તિત્વોનું દર્શન થાય છે. અને કલાપી ને ગાંધીજી, એ કૃતિઓ દ્વારા, આપણા જીવનસાથીઓ બને છે.

પરોક્ષ સાહિત્યમાં વ્યક્તિત્વનિરૂપણ કરવું એમાં સાહિત્યકારની સર્જકતાની કસોટી છે. શબ્દશિલ્પીનો ખરો કીમિયો એમાં રહ્યો છે. કલાપી ને પૂજ્ય ગાંધીજી નૈસર્ગિક નિખાલસતાથી જે વ્યક્તિત્વદર્શન કરાવે છે તે સાહિત્યકારને સમૃદ્ધ સર્જકશક્તિથી કરવું પડે છે.

પાત્રસર્જનની એની પ્રયોગશાળા તપાસીએ

સાહિત્યકર્તાની સ્ત્રી મિત્રની સ્ત્રીને મળના ગઈ છે સ્ત્રી ને મિત્ર બંને વિશ્વસનીયતાની સપૂર્ણ કસોટીએ ચઢેલા છે એટલે એના હૃદયમાં જરાય મદેહ નથી પણ માન' નિયાત આવે છે કે બે વિશ્વસનીય નહોય તો ? આમ કલ્પનાના શાત સાગર પર વહેમ ને ઇર્ષ્યાનો તરંગ આવે છે, મિત્ર ને સ્ત્રી એકલા મળે, ન મળેા પ્રસંગ મળે, ન રહેતાનું કહેરાઈ જાય, ન ધાર્યો મેદુ સમઘ ઊભો થાય, પોતાનું જીવન રહેમથી નિયમય બને, સ્ત્રી અકાગી બને, હોકાગના મુખ પર ખીજની રેખાઓ દેખાય—તો પોને શું કરે ? લહે, ઝગડે છૂટે પડે ? કે ભગીચ આત્મત્યાગથી હૃદયના એ હૃદયમાં શમાવી કત'વ્ય ॥ મૃતિ' બની રહે ? પોને કત'વ્યમૃતિ' બની રહેવાનો સકલ્પ કરે છે, નની સૃષ્ટિમાં નની જીવનદીક્ષા સ્વીકારતા એનું વ્યક્તિત્વ નના રંગે ચમકે છે

સાહિત્યકાર કલમ પકડે છે અને આ ઉકુપનોથી પોતાના વ્યક્તિત્વને આવેલા નવા નના નેા કાલ્પનિક ને ની સૃષ્ટિ પર ચમકાવે છે સ્ત્રી ને મિત્ર પણ નના સ્ત્રીપુરુષો બની જાય છે, અને એ બે વચ્ચે પોતે નાયક બની કાલ્પનિક આત્મકથા લખી ગઈ છે

સ્વ કલાપી ને પૂન્ય ગાંધીજીને પોતાનું હૃદય તેવું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતું હૃદય, સાહિત્યકારને પોને એકી નની સૃષ્ટિમાં તે હોત તો પોતાનું વ્યક્તિત્વ કેવું બનત તે દર્શાવતું રહ્યું આ ક્રિયા અધરી બને છે, કારણ કે—

(૧) પોતે ક્ષણ વાર અનુભવેલી જીમિ'ને ધૂરી ધૂટીને સુદર સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાની એનામાં રસવૃત્તિ જોઈએ

(૨) એ જીમિ'ના સ્થાયી સ્વરૂપને કલ્પનામાં મહાવાયતા નની સામગ્રી એકઠી કરવાની એની કલ્પનામાં સમૃદ્ધિ જોઈએ,

(૩) એ સામગ્રી એકઠી કરી તેમાંથી એ વ્યક્તિત્વને અનુકૂલ વાસ્તવિક સૃષ્ટિ ગ્યવાની શક્તિ જોઈએ

(૪) એ નની સૃષ્ટિને યોગ્ય પોતાનું વ્યક્તિત્વ પનગરને માટે વિકસારવાની શક્તિ જોઈએ

(૫) પોતે વિકસાવેલા વ્યક્તિત્વને આણદીઠી સૃષ્ટિમાં નવા અનુભવો કરાવવાનું કલ્પનાવિધિ જોઈએ અને

(૬) એ નવા સમગ્ર વ્યક્તિત્વની રેખાઓમાં કૈંક મૌલિક માનવતાની અપૂર્વતાનો ભાસ થવો જોઈએ.

આ બધી શક્તિઓના સંયુક્ત ઉપયોગથી સાહિત્યકાર નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ ઊભી કરી, પોતે, નવે ને સમૃદ્ધ સ્વરૂપે ન જોયેલા અનુભવો કરે છે, અને તે કલ્પનિક સ્વાનુભવો શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે.

તે જ પ્રમાણે પોતાની સ્ત્રી ને મિત્રનાં વ્યક્તિત્વો જે એને પરિચિત છે તેમાં એ નવા રંગો ઉમેરે છે. નવી સૃષ્ટિમાં શક્ય એવા અનુભવો એમની પાસે કરાવવા માટે તે પર-સ્વભાવ-પ્રવેશ કરે છે : જેમ લોકો અસલ પર-કાયા-પ્રવેશ કરતા હતા તેમ. અને પરિણામે એનો મિત્ર ને સ્ત્રી જુદાં જ બની જાય છે.

આ ત્રણે પાત્રોમાં—

(૧) અસલ વ્યક્તિત્વનો પાયો એટલો મજબૂત જોઈએ અને લેખકની સર્જકતા એટલી સપ્રમાણ જોઈએ કે નવું વિકસિત વ્યક્તિત્વ વાસ્તવિક લાગે અને તેણે કરેલાં કલ્પનિક અનુભવો સ્વાભાવિક લાગે;

(૨) અને છતાં એ વ્યક્તિત્વ એવું હોય કે જેથી પુસ્તક વાંચનારને એમાં પોતાનો જ મિત્ર કે સાથી દેખાય

આમ સાહિત્યમાં આલેખેલું વ્યક્તિત્વ આખેલૂં કોઈ જીવંત અને પરિચિત માણસનું હોય એવું લાગે, અને છતાં એમાં એવી હૃદયસ્પર્શતી માનવતા હોય કે અનેક વાચકોને પોતાના કોઈ સ્વરૂપનું પ્રાતિબિમ્બ એમાં જણાય, ત્યારે વ્યક્તિત્વનિરૂપણ સફળ થયું ગણાય. આપણા સાહિત્યમાં કવિની સર્જકતાએ પેદા કરેલી પ્રૌઢમાં પ્રૌઢ ને જીવંતમાં જીવંત વ્યક્તિ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણની. ભાગવત-કારની કલ્પનાનું એ પરિણામ છે. એ પુરાણમાંથી નીતરતી વ્યક્તિનાં લક્ષણ લાડકા પુત્રનાં, છેલ્લપટ વરણગિયાનાં, પ્રેરક સખાનાં, સર્વદેશીં મુત્સદીનાં લાગે છે; અને છતાં એના દરેક સ્વરૂપમાં સર્વ સામાન્ય માનવ હૃદયની કેઈ જિમિંઓને મૃતિમાન કરતી અપૂર્વતા દેખાય છે. જેમ કાવ્યસૃષ્ટિ આપણી વ્યવહારુ સૃષ્ટિ કરતાં અપૂર્વ

હોય છે, તેમ સાહિત્યમાં નિરૂપેયુ વ્યક્તિત્વ વ્યવહારમાં દેખાતા વ્યક્તિત્વથી વધારે સંવાદી છે

આમ વ્યક્તિઓ સર્જતા સાહિત્યરસામી, શિષ્ટીઓની સર્જકતાને નીસગરી, વિશ્વકર્માની કલાને વધારે અપૂર્વ બનાવે છે આમ હોમરનો એડીલીસ ને હેક્ટર, વાલ્મીકિના રામચંદ્ર, કાલિદાસની રાઘવના ને ભાગવતમારના શ્રીકૃષ્ણ, ગેકસપિયરના હેમ્લેટ, ઓથેલો ને રોમ્યોલેટ, હુગોનો ઝા વાલકા અને કુમાનો દાગતાન્યા, ઇન્સનની નોરા ન ટોલ્સ્ટોયની એના કેરેનીના ખગ સ્ત્રીપુરુષોથી વધારે માનની છે, ખગ વ્યક્તિઓથી વધારે અપૂર્વ છે, અને તેથી આપણી જીવનયાત્રાના અણુવિષ્ણુઓ ને નિકટના સાથી બને છે અને સાહિત્ય આમ જીવનથી વધારે સત્ય ને પ્રજન બની આપણને, વધારે સમૃદ્ધ અનુભવસૃષ્ટિનું સામાન્ય અપાવે છે

૭

છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં ગાંધીજીએ હિંદના અને ખાસ કરીને ગુજરાતના ધડતરને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે એ વિધાયકનો અગત કાર્યો પલવાગ નજર બહાર ગળી આપણે એમણે પેદા કરેલા બળનું નિરીક્ષણ કરીએ

ગાંધીવાદ એટલે શું ? એના અર્થો કયા ?

ગાંધીનાદનું પહેલું અર્થ સત્ય સત્ય એટલે દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવ ને સ્વાનુભવની કમેડીએ ચઢાવેલો સ્વધર્મ આ સત્ય તે દરેકનું પોતાનું જ નીરાણું, એની અને એના ઈશ્વર વચ્ચે બાંધેલો અદ્વિતીય બંધ, જેને માટે એ પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હોય તે દષ્ટિ આમ માનવીનું વ્યક્તિત્વ સત્ય સ્વરૂપે પોતાનો વિકાસ શોધે છે અને કર્તવ્યની કમેડી પર ચઢી વિશુદ્ધ અને બલિષ્ઠ બને છે અને જેમ આ સત્યના સ્વરૂપ પર ભાર મૂકાય તેમ તેમ આ વ્યક્તિત્વ વધારે જીવ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે

ગાંધીનાદનું બીજું અર્થ અહિંસા છે અહિંસાનો અર્થ એક વખત 'અમાગિ' થતો હતો કુમારપાલ રાજાના રાજ્યકાલમાં જ્યારનારે 'જ્યુસહિકા' બધાની પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું હતું આ

વ્યક્તિગત જળને ગાંધીજીએ સામુદાયિક ઉપયોગમાં આણ્યું અને તેમાંથી સત્યાગ્રહનું વજ્ર ઘડ્યું. પોતાની દૃષ્ટિએ નીરળેલા સત્યથી ન ચળવાનો સંકલ્પ તે સત્યાગ્રહ : આ એનું વ્યક્તિગત સ્વરૂપ; એ જ્યાં સમુદાય દ્વારા આરંભાય ત્યારે એ આગ્રહમાં અનેકનાં સત્યો સમાર્પ જાય, અનેકાની કલ્પના ને સંકલ્પ એકાકાર બને અને અનેક વ્યક્તિત્વોની ગૂંથણી થઈ જાય. આ સામુદાયિક સત્યાગ્રહથી જુદા જુદા વર્ગો ને ધર્મોનાં નરનારીઓને એક જ સક્રિય સંકલ્પ દ્વારા રાષ્ટ્ર સર્જનાં આપણે દીઠાં છે. ક્રાંસ જેવા દેશોએ હિંસાત્મક વિગ્રહો દ્વારા સંકલ્પ સિદ્ધ કરી રાષ્ટ્ર રચ્યું છે. પણ એ વિગ્રહો તો વિકટ હતા અને લાંબો કાળ ચાલેલા. હિંદે અહિંસાત્મક વિગ્રહથી થોડે ભોગે ને ટૂંક વખતમાં એ ભાવના સિદ્ધ કરી. આનું કારણ એટલું જ કે અહિંસાત્મક વિગ્રહમાં વ્યક્તિગત સંકલ્પ—સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલા ત્યાગને વધારે સ્થાન હતું. અને તેથી તેમાં જોડાનારને વધારે વ્યક્તિજળ કેળવી સામુદાયિક ધૃત્તશક્તિના અંગ બનવું પડતું. આમ ગાંધીજી જગતના સમયબલના અધિષ્ઠાતા બને છે. એમની પ્રેરણાથી વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું છે અને સામુદાયિક એકતા સર્જવાનું દરેકને સહેલું થઈ પડ્યું છે.

ગાંધીવાદ સ્પષ્ટ કરે છે કે વિકાસ પામેલું વ્યક્તિત્વ અને સંકલ્પજન્ય સમુદાય બે સાથે રહી શકે છે. ખરું જોતાં જેમ વ્યક્તિત્વ વિકસે તેમ સમુદાય; વ્યક્તિઓની સંકલ્પગૂંથણીથી વધારે પ્રબલ અને ગતિમાન બને, વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્ર બન્ને ભાવના પરસ્પરાવલંબી થાય.

૮

સાહિત્યમાં પણ આનું જ પ્રતિબિમ્બ દેખાય છે. વ્યક્તિત્વનું સૌદર્ય સાહિત્યકારો વધારે ને વધારે નીરખતા જાય છે. અને સાથે હેતુપૂર્વક આદરેલા પ્રયત્નથી જનસમૂહની ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતી સમગ્ર એકતા વધારે ને વધારે અનુભવતા થયા છે. ગરીબો ને દલિતોના અનુભવોનાં વર્ણનો સાહિત્યમાં ઊતરવા લાગ્યાં છે. સામાજિક અન્યાય કવિઓના હૃદયમાં જ્વાલા પ્રગટાવે છે. રાષ્ટ્રની ભાવના તો સાહિત્ય માત્રમાંથી નીતરે છે. પણ તે ઉપરાંત કવિ જગતના પીડિતોને પણ સમુદાય કલ્પી તેના તરફ પોતાના ભાવો વહેવડાવે છે.

કવિ નહીં દષ્ટિ કેળવે છે

‘મન’ કાઢ નિહાળના તારણિયા, કાળા કેદખાના કેગ બે સળિયા,
એના કંદન શુ નથી સાબળિયા ?

એની બીતર મોન એકાદી રીખાઈ રીખાઈ દગ્ગરોના પ્રાણ દમે,
ત્યારે દામ રે દામ કવિ ! તુને સાગરતીર કેરા ગેણે ગાન ગમે ? ૧

કવિ એ અમુદાય ગ્યવા કાર્પનિક નિમહની નોમતો વગાડે છે.
અમે કટકનો પુનિત તાજ પહેરી સિર પર આજ પીડિત દતિતોન
રાજ ગ્યવાને આગ્યા

અમે લુગ લુગ કેગ કંગાલ ભાગી નગેના દાર દેના કગ એમતાલ
ધગણી પર આગ્યા ૨

૧ગી કવિનો ભાવ ઊભગાય છે

મુખે શુ બૂખ્યાને જળ બસ સિંચે ટાંક વળે ?

૧૨આ અ ગોને જળથી ક્યમ કે દૂધ જ મળે ?

દરિદ્રી નોધાગ હુપ જળ દેખી ક્યમ હુકે ? ૩

પણ એક જ ચેતવણી આપુ. સમગ્ર જગતને પોતાની આદતાના
સમભાગી કરવાની જેમને ધ્વજ દોષ તે પણ એ ન જૂને કે
આદિત્યમા ચક્રિનુ ગ્યાન બૂલવુ એ તો ચર્ચિતે એની દોષ પર
કોની ગોષ્ઠસા જેવુ છે વ્યકિતનો પ્રેમ અને અશ્રુ, ભક્તિ ને
પિનાર, અરિમતા અને દરપતા, ગ્યાનુસર ને અવદર્શિએ જ જીવન
ને સાદિત્યના બળે છે, એના વિનાનુ ગદ્ગદ, રમં કે ચર્ચિત વળુંવળુ
સદિત્ય એ તો માધુ કાચકુ છે જેને ગમતી ન મમતો દોષ તે
મમજીવી આતેજે, જેને ચદ ની મુદગીઆ ન પ્રેરે ને બતે મામગની
‘ગોગી’ ની પ્રેરણા વે પણ વ્યખતભગી માનવતાથી નગરના
મીડુ-ગોગા આંત જીવનના ન્યા દરેન થના નથી ત્યા સાદિત્ય
નથી ને મમતા નથી

૧ મેધાળી ‘સુમરન્દના’

૨ મેધાળી એકલ

૩ મુન્દ મ્ ‘કાન્ધમગલા’

૯

આ સંમેલન આગળ ફેટલાક વ્યવહારુ પ્રશ્ન પડ્યા છે તેનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહીં ગણાય.

૧. ગયા સંમેલનને કચેરી ભલામણ મુજબ પરિપદના બંધારણમાં સુધારા સૂચવવા મધ્યસ્થ સભાએ એક સમિતિ નીમી હતી. પૂ. ગાંધીજી અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે એના કાર્યમાં જોડાઈ શક્યા નથી. પણ બાકીના સભ્યો એકમતે સૂચનાઓ રજૂ કરવાની આશા રાખે છે. એ સૂચનાઓના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે :—

(અ) આજે પરિપદનું તંત્ર છે તેને ઘણે અંશે સમવાયતંત્ર બનાવવું;

(આ) મધ્યસ્થ સભા મોટી કરવી અને તેના ફેટલાક અધિકાર કાર્યવાહી સભાને આપવા

૨. બીજે પ્રશ્ન ગુજરાતી લિપિનો છે:

(અ) જે અક્ષરો દેવાનાગરી સ્વરૂપમાંથી ચળ્યા છે તેને પાછું અસલી સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ?

આ) દેવાનાગરી અક્ષરોને વધારે વૈજ્ઞાનિક કે સુધડ સ્વરૂપ આપવું કે કેમ ? આપવું તો કેવું આપવું ? અને તે અત્યારે આપી શકાય એવા સાનુકૂળ સંયોગો છે કે કેમ ?

૩. અને આ બધાથી મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે તમે આ સંસ્થાને કેવું સ્વરૂપ આપવા માંગો છો ?

રણજીતરામે સાહિત્ય પરિપદને ને ગુજરાતી સાહિત્યને સંસ્કારનું મંદિર કહેયું હતું; મને એ ગુજરાતી અસ્મિતાની પ્રયોગશાળા રૂપે દેખાઈ છે. અહીં ગુજરાતીઓ રાજકીય ને ધાર્મિક ભેદો છોડી ગુજરાતી તરીકે ભેળા મળી શકે; ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો એમાં સરસતાની લહાણુ કરી શકે; ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કલાકારો અહીં આદર્શો અને પદ્ધતિની આપ લે કરી શકે; ગુજરાતનું જીવન, સાહિત્ય, નાટક, નૃત્ય, સંગીત ને કલા દ્વારા સર્વાંગસુંદર બનાવવાના પ્રયત્નો

અદી થઈ શકે, ગુજાન ને મદાગુજાનમા વમનાઓને એ હાં
મામુદવિક્ત અમિતાની સિદ્ધિ સાપડી શકે

હુ આ પ્રશ્નનો નિકાલ હાં આ સમેલનને વિનુ હુ
તમારે માન એ વળે નગની, રચમા મદ મદ હાં કરતી
મગ્યા ચલાસી દોય, તો તો રધારે કર્મ કરાની જરૂર નથી
તો વેપારીઓ વેપાર કર્યા કરે, સદિન્યાઓ રીકા કર્યા કરે
અને ગુજાનની સમિતો જ્ય થરા દો એ ૧૯૨૬થી એમ
થરા ન દેવાના પ્રયત્નો આગળ દતા, પણ દસ વળે મારે
હજ્ય હાં પડે છે કે નેહની ઝડપે ગુજાનીઓ આ માગે
માલવા તૈયાર નથી પણ એ તમાગી રજા એવી દોય કે
પરિવદ હાં અમિતાની ગમા વળેની મુશી છે તો માત્ર હાં
કોઈ હામ નથી આવવાનું બધાજાના નિયમે કે-પે પણ મરથામા
રધારે એન નથી આવવાનું હાંકોની, પ્રચાની ને પેસાની ૧૯૨૨
પડમે, અનિન ઉન્નાદ વગર માલવાનું નથી રથો રથો ૧૯૨૬
આદિન્યાઓ મથાપરી પડમે કે એનની હાં પડમે ત્યાં
ત્યાં ગુજરાનીપણું જાન હમી થયુ છે કે સીમગાં ગયુ છે
ત્યાં નેને ફરી પ્રગાણુ પડમે

ખાસા, રામરામ, મીખાલ ગુજાનના આ જનપૂર વિજાને
તમારે અપનાવવા છે કે મદાગુજાનમા પરિવરની પ્રગિઓ
પ્રમા રી છે કે

તમાગી દિમન અને રવંદના પડ આ સુધારેના ૧૯૨૭
આવના ૬ મોથી ૧૬ ૧૬

શાબ્દસચિ

અ

અકમર ૧૬, ૧૯૯, ૨૯૧,
૪૫૬, ૪૬૨
અખડાનદ સ્વામી ૩૧૩, ૩૯૨,
૪૩૭, ૪૬૬
અખો-૨૨, ૨૩, ૨૬ ૨૭, ૨૯,
૩૦, ૩૧, ૩૮, ૪૮, ૯૬,
૧૭૫ ૧૭૬, ૧૮૨, ૨૪૧,
૨૬૯, ૨૭૦, ૩૭૮
અખાના કાવ્યો-૩૧૩
અખેગીના-૨૬૬
અગ્નિશર્મા-૫૦૭
અણ્વિન-૧૩ પાટણ ૯, ૧૧,
૧૩, ૧૪, ૧૯, ૮૮, ૯૮,
૪૯૬
અતિસુખશક્તિ ૩૦૪, ૩૮૯
અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળ ૨૩૧
અનસૂયા ૩૧૦
અનુભવિકા ૩૦૩
અનુપદેશ ૨૧૦
અપરાત ૪૫
અમદુલ હકીમ ૪૬૦
અમદુલ હુસેન ૨૪૦
અમુલકમલ ૪૫૯
અભયદેવસૂરિ ૧૨
અભરામ બાવા ૨૩૮
અભિન્યુ ૨૭૨
અભિમન્યુ આખ્યાન ૪૯, ૨૭૨
અભિમાન શાકુતલ ૩૦૧, ૩૧૧,

અમદાવાદ ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૧૫,
૧૬, ૨૨, ૨૬, ૩૫, ૩૬,
૮૨, ૮૫, ૯૧, ૯૯, ૧૦૦,
૧૦૩, ૧૧૪, ૧૦૭, ૧૩૮,
૧૩૯, ૧૬૦, ૧૮૬, ૨૦૦,
૨૧૭, ૨૪૩, ૨૪૯, ૨૬૦,
૨૮૯, ૨૯૩, ૩૦૨, ૩૨૩,
૩૨૬, ૩૨૭, ૩૩૬, ૩૬૦,
૪૩૭, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૫૬,
૪૫૯, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૫,
૪૬૬, ૪૭૪, ૪૮૦, ૪૮૧,
૪૮૪, ૮૮૫, ૪૯૯,

અમરસત્ર ૩૦૧
અમરુશતક ૩૧૧, ૩૮૪
અમિતગતિ ૪૪
અમૃતલાલ પટિયાર ૧૮૮, ૩૦૫,
૩૮૬
અમૃતલાલ શેઠ ૪૩૬
અમેરિકા ૫૧, ૧૩૪, ૧૮૯,
૨૦૬, ૨૪૬
અયોધ્યા ૪૫, ૧૯૫, ૧૯૬
અરદેશર ફરામજી ખમરદાર ૫૧,
૧૦૫, ૧૭૯, ૨૩૫, ૩૦૩,
૩૦૪, ૩૦૬, ૩૬૫, ૩૮૭,
૪૮૮, ૪૯૫, ૪૨૮, (૮)
૫૦૨
અરદેશર ફરામજી મૂસ ૧૦૪, ૩૦૪
અરમ તવારીખ ૨૪૦
અરુગસ્તાન ૨૩૬, ૩૫૮

અરુંધતી ૪૫
 અર્થશાસ્ત્ર ૩૦૩, ૩૯૯
 અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો ૬૦
 અર્દાંગીરા ૨૩૩
 અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન
 ૪૯૮
 અલખ ૪૮
 અલાદીન ૧૭૯
 અલંકાર પ્રવેશ ૨૮૯
 અલંકાર ચન્દ્રિકા ૨૯૦
 અલ્પાહીન ખૂતી ૧૧, ૨૩૨
 અવન્તી ૯
 અવલોકન ૩૦૪
 અશોક ૪૫, ૧૩૫, ૩૯૯, ૪૧૧-
 ૪૧૩
 અશોકરોહિણી ૨૬૨
 અશ્વઘોષ ૩૯૯
 અશ્વત્થામા ૨૭૩
 અશ્વિન ૫૨
 આબેશ્વરિ ૯
 અષ્ટાધ્યાયી (હૈમ. શબ્દા.) ૪૨
 અષ્ટાવક્ર આખ્યાન ૮૬
 અસ્તોદય ૩૦૧
 અહમદનગર ૧૬
 અહમદશાહ ૧૨, ૧૬
 અંગદવિષ્ટ ૨૬૮
 અંબડકથાનક ૨૧૧
 અંબાલાલ ભુજાખીરામ બની-
 ૩૧૨, ૩૧૯, ૩૯૨, ૪૩૭
 અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ૫૪,
 ૬૦, ૯૪, ૧૩૧, ૧૪૦, ૨૪૫,
 ૩૦૩

અંબાલાલભાઈ ૪૫૦, ૪૮૦,
 ૪૮૧, ૪૮૫

અ

આખતે અકબરી ૪૫૯
 આગમ ૧૩૬
 આગ્રા ૧૬
 આજ્ઞાપત્રિકા ૧૨૨
 આત્મકથા ૪૯૨
 આત્મસ્તુત્યાખ્યાન ૨૧૮
 આપણો ધર્મ ૩૬૮
 આફ્રિકા ૧૮૯
 આથેન્સ ૩૫
 આનંદેશ ૮૪, ૧૯૮
 આનંદકાવ્યમહોદધિ ૨૩૧
 આનંદપુર ૯
 આનંદશંકર કુવ-(ટિ.) ૧૮,
 ૨૪૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૩૧૨,
 ૩૧૫, ૩૧૯, ૩૩૬, ૩૬૮,
 ૪૭૯, ૪૮૫, ૪૮૬
 આણુ (ટિ.) ૧૮, ૩૦, ૪૧૩
 આરાસુર ૩૦
 આર્યધર્મ પ્રકાશ ૧૦૩
 આર્યાવર્ત ૪૫
 આલિમ બે અમલ ૨૪૦
 આસીરિયા ૩૧૧
 આસુતોષ મુકરજી ૨૨૨, ૨૫૧
 આસ્ટ્રેલિયા ૫૧

ઇ

ઈશ્વરારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.
 ૧૧૩, ૨૧૮, ૩૧૩, ૨૯૨,

૩૯૩, ૪૩૬, ૪૫૬
 મજરન-૨૩૩
 મજિલ-૩૧૧
 મટલિ, -ટલિ, -તલિ, -લી-૧૩૪,
 ૨૨૨, ૩૭૭, ૩૯૭, ૪૦૦,
 ૪૭૯
 મડર-૧૧, ૧૩ ૧૫, ૧૬, ૨૧૦,
 ૪૯૯,
 મતિહાસગ્રન્થ ૩૧૪
 મનામદાર ૪૮૬
 મન્ટરનેશનલ કોએસ ઓફ
 ઓરિએન્ટલિસ્ટ્સ ૧૪૩,
 મનિદરાનન્દ લલિતાનન્દ પડ્યા
 ૩૦૩ -
 મન્દુકુમાર ૩૦૬
 મન્દુલાલ ૩૯૦
 મન્દ્રપ્રસ્થ ૨૫૮
 મન્મેમોરીયમ ૩૮૧
 મધ્યાહ્ન ૧૯૩
 મજસન ૫૧૩
 મમામશાહ બાવા પ્રજા ૨૩૭
 મુખ્પીરીઅલ ગેઝેટીયર ઓફ
 મન્ડિયા ૧૭૩
 મરાન ૩૧૧, ૩૫૮
 મરેરમસ ૧૩૪
 મશાવાસ્થોપનિપદ્ ૨૧
 મસપત્ની વાર્તા (ટિ) ૯૮, ૧૬૬,
 ૨૩૩, ૪૦૭
 મરલામી નનિશાઅ ૨૪૦
 મગ્નડ, -લાડ-સેડ ૨૬૭, ૩૯૭,
 ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૧૬, ૪૧૮,
 ૪૩૪, ૪૮૭

મગ્નેડ દેશનુ વર્ણન (ટિ) ૯૮
 મગ્નેડની ઓફેસી ૧૧૬
 મગ્નેડનો મતિહાસ (ટિ) ૯૯,
 ૨૪૦, ૩૩૦,
 મગ્નેડનો પ્રવાસ ૧૦૨
 મદ્રજિત વધ ૧૦૬, ૩૦૧,
 મડિયન એન્ટિક્વેરી ૨૮૮

ઉ

ઉગતી જીવાની ૩૧૧
 ઉછરગરાય કેશનરાય ૩૧૬
 ઉજ્જવન્ત ૨૫૮
 ઉજ્જવન્ત મહાતીથકંદ ૨૬૨,
 ઉજ્જૈન ૧૫
 ઉત્તમલાલ કેશવતાલ ત્રિવેદી
 ૨૫૯, ૨૬૦, ૩૮૯
 ઉત્તરરામચરિત ૮, ૩૦૦
 ઉત્તરાકુવરી ૨૭૨
 ઉત્સર્ગમાળા (ટિ) ૧૫૬, (ટિ)
 ૨૦૨, ૩૦૨
 ઉદયરૂપ ૨૩
 ઉદ્યમકર્મ સવાદ ૨૬૮
 ઉદ્યોતકર ૪૦૦
 ઉદ્ધવ ૪૭
 ઉદ્ધવાઆવાગમન ૨૬૫
 ઉપનિષદ્ પાઠવલી
 ઉપમિતિભવ પચાકયા ૫૭૭
 ઉમરબાવા ૨૩૮
 ઉમરવાડિયા ૨૮૯
 ઉમરેઠ ૩૦૨
 ઉયાસ કર (ટિ) ૫૦૨
 ઉરિયા ૧૬૪

ઉમિલા ૩૦૭

ઉવંશી ૩૦૦

ઉચ્ચટ ૬

ઋગ્વેદ ૪૦૯

ઋષભદાસ, રૂપભદાસ શ્રાવક

૨૧૨, ૨૧૪

ઋષિવર્ધન ૨૩૨

ઐ, ઐ, ઐ, ઐ

એકલયારા ૨૩૭

એકીલીસ ૫૧૩

એડન ૪૫૪

એડિય થોમ્સન ૩૩૦

એદલજી કાયા ૨૩૬, ૨૪૦

એદલજી ડોસાભાઈ ૯૯

એન રાણી ૨૬૭

એનસામકત્રોપીડિયા ઇટાનિકા

૩૪૨,

એમર્સન ૩૮૬

એરિસ્ટોટલ ૪૦૪

એલિઝાબેથ, -યુગ ૩૬૭, ૩૯૭-

૩૯૯, ૪૦૧,

એલિફ્ટન-સ્તન કોલેજ ૮૯,

૯૯, ૨૪૪, ૨૬૦

એશિઆ-યા ૫૦, ૧૮૯. ૧૯૦,

૩૯૯

એનિયાષ તુર્કસ્તાન ૧૯૮

ઐ તિહાસિક રાસમાળા ૨૩૧

ઓખામંડળ ૨૦૧

ઓખાહરણ ૪૯, ૮૬

ઓગસ્ટન-યુગ ૨૬૭, ૩૯૮

ઓગસ્ટસ ૨૬૭

ઓથેલો ૫૧૩

ઓરિએન્ટલિસ્ટ ફ્રાંચેસ ૧૩૭

ઓરિએન્ટલ ફ્રાંચેસ ૧૧૬, ૧૩૯,
૩૩૭,

ઓરંગ ૧૨

ઓરંગજેય ૨૮, ૪૫૬, ૪૫૭,

૬

કુચ ૮૫, ૧૬૪, ૨૦૧, (ટિ)

૨૧૦, ૨૮૫, ૪૫૩

કલિયા જોડીસનદાસ ૩૧૫

કતાર ગામ ૯૧

કથાકાપ ૨૮૯

કનિષ્ઠ ૧૩૫

કનુગહેન ચૈતન્યબાળા ૩૯૪

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

૧૨૬, ૩૦૮, ૩૧૩, ૩૭૭,

૩૯૪, ૩૯૫, ૪૧૧, ૪૩૫,

૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૭, ૪૭૯,

૪૮૧, ૪૮૨, ૪૯૪, ૪૯૮

કનોજ ૪૫, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૭

કપડયણ ૧૫

કપૂરચંદ ભણસાલી ૪૫૮

કખીરજી ૧૬, (ટિ.) ૧૯, ૨૩, ૩૧

કખીરચંડ ૨૮૭

કમળાશંકર બ્રાહ્મશંકર ત્રિવેદી

૭૮, ૧૦૮, ૧૧૧, ૨૫૪,

૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪

કમ્પોઝ ૪૧૨

કચ્છ ૧૨, ૧૩

કરકરિયા પ્રો. ૨૦૬

કરણધેત્રો ૧૨, ૧૦૨, ૧૬૮,

૨૧૯, ૨૬૨, ૨૬૩, ૩૭૯

કરસનદાસ મહારામ ૯૯
 કરસનદાસ માધનદાસ ૯૯
 કરાગી ૪૫૩, ૪૬૪-૪૬૬, ૪૬૯
 કરસનદાસ, કરસનદાસ મૂળજી ૯૯,
 ૧૦૨, ૨૧૯, ૨૯૨, ૩૦૨
 કરીમઅલી રહીમઅલી, નાનગિયાણી
 (ટિ) ૧૫૪, ૧૭૯, ૨૪૦,
 ૨૪૪, ૩૦૫, ૩૬૪, ૩૯૪
 કરીમ મહમદ માસ્તર ૨૪૦,
 ૩૦૫, ૩૯૪
 કર્તિસ સાહેબ ૨૯૦
 કર્ણચરિત્ર ૪૯, ૨૧૮
 કર્ણદેવ વાઘેસો ૯
 કર્ણપરાક્રમ ૪૪
 કર્ણાટક ૪૯૯
 કર્નાલ ટોડ (ટિ) ૧૮
 કર્નાળી ૮૮
 કર્મજીમત્રી ૧૫૮, ૨૬૧
 કલકત્તા ૩૭૦, ૪૬૬, ૪૯૯
 કલકત્તા રિવ્યૂ ૪૧૬
 કલાપી ૧૦૭, ૧૬૮, ૧૭૧, ૧૮૦,
 ૩૦૨, ૩૮૦, ૩૮૬, ૪૫૦,
 ૪૫૧, ૫૧૦, ૫૧૧
 કલાપીનો કેકારવ ૩૦૨
 કલાપીનો સપાદ ૩૧૩
 કલાભવન ૮૮, ૨૫૮, ૩૨૪
 કલાક ૩૧૪
 કલ્પોલિની ૩૦૬
 કવિતાપ્રવેશ ૩૧૨
 કવિ ને કવિતા ૨૮૯
 કરતુરબાઈ એન્ડ કંપની ૪૮૧
 કાઉન્ટ બેનેટજન ૧૯૩

કાદમરી ૧૯, ૩૪, ૩૮, ૪૭,
 ૬૬, ૧૫૯, ૧૬૭, ૧૭૦, ૨૬૧
 ૩૦૧, ૩૧૦-૩૧૨, ૩૮૧,
 ૩૮૪
 કાઠિમાતા ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૧૪,
 ૬૪, ૬૯, ૭૨, ૭૩, ૮૫,
 ૧૦૩, ૧૬૪, ૨૦૦, ૨૦૫,
 ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૫૬,
 ૨૫૮, ૨૭૮, ૨૮૫, ૨૯૩,
 ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૨૩, ૩૨૬,
 ૩૯૯, ૪૧૦, ૪૧૬, ૪૫૧,
 ૪૫૪, ૪૫૭
 કાન્તમાળા ૩૦૨
 કાન્તા ૫૨, ૧૦૬, ૧૭૬, ૨૯૨,
 ૩૦૦
 કાન્તિલાલ જગનલાલ પડયા પ્રો
 ૩૦૮, ૩૧૯, ૩૯૧, ૪૧૬
 કાનમ ૨૩૭
 કાન્દડે પ્રમથ ૩૮, ૧૫૬,
 ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૪, ૨૧૧,
 ૨૨૮, ૨૬૧
 કામરાજ ૧૦૫, ૨૩૪, ૩૯૩
 કાના ૨૩૬, ૨૩૭
 કામશાસ્ત્ર ૩૯૯
 કારવજ્ય (કાર્માવરોદાય) તીથ ૮૮
 કાર્ણાટક ૨૮૩, ૩૮૦
 કાર્નેગી ૪૮૭
 કાસિદાસ દત્ત ૩૪, ૪૪, ૫૦, ૮૪,
 ૧૪૭, ૨૬૮, ૨૮૫, ૩૦૧,
 ૩૫૯, ૩૯૯, ૫૧૩
 કાલીકટ ૪૫૪

કાલીદાસ નાથાસાઈ ૨૩૬
 કાવસજી જહાંગીર ૫૬, ૧૦૫
 કાવિદા ૨૩૬, ૨૩૭
 કાવીના તામપત્ર ૨૯૧
 કાવ્યકુંજ ૩૮૩
 કાવ્ય ત્રિમાસિક ૨૧૮
 કાવ્યદોહન ૧૧૨, ૨૧૭, ૩૧૩
 કાવ્ય પ્રકાશ ૧૦, ૩૨૧, ૩૪૯
 કાવ્ય મંગલા (ટિ.) ૫૧૫
 કાવ્યમાધુર્ય ૩૧૨, ૩૮૯
 કાવ્યાદર્શ ૨૯૨
 કાશી-ક્ષેત્ર ૧૪, ૭૯, ૧૩૯,
 ૨૩૯, ૨૬૯, ૩૭૦, ૩૮૨
 કાશ્મીર ૧૭
 કાસમભાઈ માસ્તર ૨૪૦
 કિરપલાની ૪૮૦
 કિયારતનસમુચ્ચય ૨૧૦
 કિવલર કૂચ ૪૦૪
 કિશોરલાલ મશરૂવાલા ૪૩૧
 કીલાભાઈ ધનશ્યામ ૩૧૨, ૩૮૯
 કીટસ ૩૮૧
 કુકાલકર ૨૧૩
 કુત્યાણા ૨૨
 કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન ૨૬૮
 કુમારપાલ ૨૪૩, ૫૧૩
 કુમારિલ ૪૦૦
 કુમારપાલ ચરિત ૧૨, ૪૪, ૫૦૦
 કુમુદસુંદરી ૨૯૭, ૫૦૮, ૫૦૯
 કુમ્ભા રાણા ૧૬, -(ટિ.) ૧૮
 કુરાઈ ૨૩૬
 કુરાન ૨૩૯, ૪૯૨

કુરાને શરીફ ૭૭
 કુરુક્ષેત્ર ૪૫
 કુલમંડન ૧૨
 કુલયાનંદકારિકા ૩૨૧
 કુસુમમાળા ૧૨૬, ૩૦૬, ૩૭૯,
 ૩૮૧, ૩૮૨
 કુસુમશ્રી રાસ ૧૯૯, ૨૨૮
 કુસુમાકર ૩૯૦
 કુસુમાવલી ૧૦૬, ૩૦૧
 કુંજવિહાર ૩૦૨
 કુંતલ ૧૯૭
 કુંભનાથ ૨૧૩
 કુંભારયા ૨૧૬
 કૃષ્ણચરિત્ર ૪૮૨
 કૃષ્ણરાવ દિવેટિયા ૨૬૦, ૩૮૯
 કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી ૨૪૪,
 ૩૧૨, ૩૮૦, ૩૮૬, ૪૪૬,
 ૪૮૨
 કૃષ્ણલીલા ૨૬૫
 કૃષ્ણવિષ્ણુ ૪૯
 કૃષ્ણાખાઈ ૩૦૫
 કેકય ૧૯૭
 કેપ્પશર નક્કરવાળા કાપ્પાળ ૧૦૪,
 ૧૧૦, ૧૭૮, ૧૭૯, ૩૦૪,
 ૪૩૬.
 કેન્દિ સાહેબ ૨૪૭
 કેમિસ્ટ્રી ૧૧૦
 કેમિસ્ટ્રી ૨૩૦
 કેરેનીના ૫૧૩
 કેશવ ૨૪૧
 કેશવકૃતિ ૧૦૭

કેશવચંદ્ર ૨૬
 કેશવદાસ ૪૮
 કેશવપ્રસાદ ૩૯૫
 કેશવરાય ૨૫૮
 કેશનરામ દરિરામ ભટ્ટ ૧૦૩,
 ૧૦૭, ૨૯૫, ૩૯૫
 કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ ૩૪, ૯૪,
 ૧૧૧, ૧૪૦, ૧૫૩, ૧૫૬,
 ૨૦૯, ૨૨૪, ૩૧૧, ૩૧૨,
 ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૯,
 ૩૯૨, ૪૮૬,
 કેશવ હ શેઠ ૩૦૩, ૩૧૯, ૩૯૫
 કામલા ૪૧૬
 કાકિલ ૪૬૫
 કાકિસસ ૧૯૦
 કાન્તીન ૪૫૪
 કાટિવર્ધપુર ૧૯૮
 કાટીશ્વર ૧૪
 કાટપક ૧૪
 કાલારિજ ૩૦૬
 કાલબસનો વૃત્તાત (ટિ) ૯૯
 કોવન્ટન ૩૧૫, ૩૧૬
 કોનોગ્રોજ આફ ઇડિયા (ટિ)
 કોક્ષ (ટિ) ૧૬૧, ૨૧૦
 કોસેસ આફ ઓરિએન્ટાલિસ્ટ
 ૧૩૬
 કોમુદી ૩૯૩
 કોયલા ૨૭૫
 કૌશિકગમ વિમલગ મહેતા ૩૦૮
 દેવ [સમાસ] સમદણી જ્ઞાનિ ૧૩

ખ

ખગોળ વિદ્યા ૯૯
 ખડાત ૧૪
 ખડાલ ૧૪
 ખરતર ગચ્છ ૯
 ખડુભાઈ દેસાઈ ૪૩૬
 ખડુભાઈ નાયક ૮૯૧
 ખલાત ૧૧, ૨૦૧, ૨૧૨, ૨૧૫
 ૪૫૬, ૪૬૧, ૪૬૨
 ખાનદેસ ૧૬૪, ૨૦૦, ૨૧૦,
 ૪૯૯
 ખાનસાહેબ ૩૧૨,
 ખા ખા દલાલ ૨૦૫
 ખાલિક મિનનલીદ ૨૪૦
 ખુરોજી કુશમરોજ ૧૮૪
 ખુદ અથરતાર્થ ૨૩૩
 ખુલકાએ રોસદીન ૨૪૦
 ખુશાવદાસ તનકરી ૩૦૯
 ખુશાસચ દાવેરી નગરગૃહ ૪૫૮
 ખેડા ૩૦૧
 ખેમી ૫૦૯
 ખોળવૃતાન્ત (ટિ) ૧૫૪, ૧૩૯
 ૨૩૫,
 ખોળ સમદ ૨૩૬
 ગ

ગમનવિહારી ૩૦
 ગળેન ૫૪૫ ૨૮૦
 ગળેનગમ ખુચ ૩૭૧
 ગળગર ૨૪૪, ૩૦૨, ૩૧૪
 ગદુલાસજી ૧૦૦, ૨૫૮
 ગણપતરામ ત્રગદી ૧૮૮, ૨૯૪

ગણિતસાર ૨૧૬
 ગદ્યપદ્ય સંવાદાખ્યાન ૨૧૭,
 ૨૧૮
 ગદ્ય રામાયણ ૧૬૬
 ગરવી ગુજરાત ૨૮૬
 ગરૂડ પુરાણ ૨૧૩
 ગંગાવિજય ૨૨૮
 ગંગા ૧૯૫, ૨૨૦
 ગંગાદાસ કિશોરદાસ ૯૯
 ગંગાદાસ શેઠ ૪૫૮
 ગંગાધાર શાસ્ત્રી ફૂડકે (ટિ. ૯૮)
 ગાયકવાડ મહારાજ ૨૮, ૮૫,
 ૯૩, ૧૧૦, ૧૨૨, ૧૮૪,
 ૨૦૯ ૨૧૮, ૨૪૩, ૨૪૬,
 ૩૨૩, ૩૫૮, ૪૫૮, ૪૬૭
 ૩૧૪,
 ગાયકવાડ પ્રાચ્યગ્રંથમાળા ૨૬૨
 ગાગી ૪૫, ૫૧
 ગાંધાર ૧૯૭, ૩૯૯, ૪૬૨
 ગાંધીયુગ ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૬,
 ગાંધીવાદ ૫૧૩ ૫૧૪
 ગિન્નુ-ગીન્નુભાષ બધેકા ૩૯૧
 ૪૩૧
 ગિદવાણી ૪૮૦
 ગિમન ૩૬
 ગિરધર ૩૧
 ગિરનાર ૧૬, ૨૫૭, ૨૫૮,
 ૪૧૧, ૪૯૫,
 ગિરિજાશંકર આચાર્ય ૩૯૨
 ગિરિજાશંકર ભ. બધેકા ૩૧૯
 ગિરિધર ૨૭૪

ગીતગોવિંદ ૧૬, ૧૮, ૪૪, ૯૬,
 ૩૧૧, ૩૮૪
 ગીત ગોવિંદ પરતી ટીકા. ૧૬
 ગીતા ૧૦૮, ૨૧૭, ૨૬૦, ૪૮૦
 ગીરધર ૨૩
 ગુજરાત, ગૂજરાત, ગુર્જર,
 ગૂર્જર-ખંડ-ભૂમિ.
 ૧૦-૧૪, ૧૬-૧૮, ૨૬,
 ૨૮-૩૧, ૩૪-૩૬, ૪૨,
 ૪૪-૪૬, ૫૦, ૬૦-૬૨,
 ૬૪, ૬૮, ૬૯, ૭૨, ૭૩,
 ૭૬, ૭૭, ૮૨, ૮૪, ૮૬,
 ૮૮, ૯૬, ૯૭, ૧૦૨, ૧૦૩
 ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૩, ૧૨૬,
 ૧૩૯, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૪,
 ૧૮૦, ૧૮૬, ૧૯૫, ૧૯૬,
 ૧૯૮, ૨૦૨, ૨૦૫, ૨૦૯,
 ૨૧૦, ૨૧૨, ૨૧૯, ૨૨૮,
 ૨૪૩-૨૪૫, ૨૫૪, ૨૫૫,
 ૨૮૫, ૨૮૮, ૩૧૮, ૩૨૩,
 ૩૩૬-૩૩૮, ૩૫૪, ૩૫૫,
 ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૬૨, ૩૬૪,
 ૩૬૫, ૩૬૮-૩૭૧,
 ૩૭૮-૩૮૨, ૩૮૪-૩૯૧,
 ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૬, ૪૦૩, ૪૦૮,
 ૪૧૧-૪૧૬, ૪૧૮-૪૨૧,
 ૪૨૬-૪૨૮, ૪૩૦-૪૩૨,
 ૪૩૭-૪૩૯, ૪૪૬, ૪૪૭,
 ૪૫૧-૪૫૪, ૪૫૯, ૪૬૧,
 ૪૬૩, ૪૭૪, ૪૮૨, ૪૯૪-
 ૫૦૪, ૫૦૭-૫૦૯, ૫૧૩,
 ૫૧૬, ૫૧૭,

ગુ, ગૂઝરાત વર્નાકયુલ્લ સોસાયટી
૫૬, ૭૦, ૯૦, ૯૯ ૧૦૦, ૧૧૦,
૧૪૦, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૭,
૨૪૧-૨૪૮, ૨૫૬, ૨૮૫,
૨૯૩, ૩૦૩, ૩૧૨ ૩૧૫,
૩૨૧, ૪૫૭, ૩૭૮, ૪૨૨,
૪૫૮, ૪૬૬,

ગુઝરાતશાળા પત્ર ૪૦, ૩૨૫
ગુઝરાત મિશનરી કોન્ફરન્સ ૧૭૪
ગુઝરાતનો ઇતિહાસ ૯૯
ગુઝરાતની ભાવના ૩૮૭
ગુઝરાતની ને મેનાડની દક્ષીણ
૨૮૯

ગુઝરાત એન્ડ ઇન્ડિયન લિટરેચર
૪૯૪

ગુ-ગૂઝરાતી ૧૧૩, ૧૧૪, ૨૮૯,
૩૧૩, ૩૧૮, ૩૨૨, ૩૯૧,
૩૯૩, ૮૧૬, ૪૧૬

ગુઝરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૬૨,
૧૧૮ ૧ ૭, ૧૨૯, ૧૩૬, ૧૨૯,
૩૩૭, ૩૬૯, ૮૨૭, ૪૪૧,
૪૪૨, ૪૪૭, ૪૭૮, ૮૬૪

ગુઝરાતી સહિત્ય સભા ૧૩૮, ૨૪૨
ગુઝરાતી સહિત્યના માર્ગનુચ્ચ
૨૧ બો ૩૧૨, ૪૪૬

ગુઝરાતી વાળાનો કાસ ૧૩૦
ગુઝરાતી વાળાનો કાલિદાસ (ટિ)
૧૬૦, ૩૦૨

ગુઝરાતી બાળકો એકમ ૧૧૪

ગુજરાતી ૨૧૦

ગુજરાતી ૨૯૧, ૩૧૮

ગુજુમેન ૫૦૭

ગુજુદય ૩૯૯

ગુપ્ત યુગ ૩૭૭

ગુપ્તગણ ૩૯૯

ગુપ્ત સામ્રાજ્ય ૪૦૦

ગુરુશિષ્યસંવાદ ૨૬૯

ગુર્જરીવાળાવિલાય ૫૧

ગુર્જરપ્રતિદાર રાષ્ટ્રદૂત ૪૦૦

ગૂઝ-નાત (માસિક) ૩૯૩

ગૂઝ-નાતી પત્ર ૧૧૪, ૩૯૩

ગૃહ્યસૂત્ર ૨૯૯

ગોકગદાસ લેખપાત્ર ૫૪, ૫૬

ગોકુળદાસ દ્વારકાદાસ રામચુર
૨૩૨, ૩૧૦

ગોખલે ૫૪

ગોધ ૩૨૬

ગોપાળદાસ ૨૨

ગોપાળરાય ખર્વે ૧૦૮

ગોપાળલાલ મુરબાઈ ૧૦૦

ગોપાળરામ ૨૧૨

ગોપાળ દેવગી ૩૮૧, ૩૮૫, ૩૯૯

ગોપ રિમય ૩૮૦

ગોપાલનગમ ૨, ૩૫, ૭૮, ૯૮,
૯૬, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૧૮,

૧૨૭, ૧૩૬, ૧૬૮, ૧૭૧,

૨૩૦, ૨૪૪, ૨૬૬, ૨૬૯,

૨૭૦, ૨૮૦, ૨૮૭, ૨૯૧,

૮૫૦, ૪૬૮, ૪૬૫, ૫૦૮,

૫૦૬

ગોપાલનગમનાં મુદ્રાનમરિત

૩૦૭, ૩૯૧

ગોવર્ધન ૨૧૩
 ગોવિંદગમન ૪૯, ૨૧૧
 ગોવિંદભાષ ૨૧૦
 ગોસ ૪૦૪
 ગોંડળ ૧૧, ૧૩, ૬૧, ૬૯
 ગોડમંડળ ૪૪
 ગૌતમ રાસ (ટિ.) ૯૭, ૨૬૧
 ગૌરીશંકર ઓઝાજી ૩૭૦, ૪૬૩
 ગૌરીશંકર જોષી. (ધૂમકેતુ) ૩૯૦,
 ૪૩૫, ૫૦૯
 ગૌરીશંકરભાઈનું જીવનચરિત્ર ૩૦૮
 ગૌરીશંકરભાઈ. ૨૫૮, ૨૭૫
 ગ્રહણ ૩૧૫
 ગ્રહણપત્રક ૧૬૦
 ગ્રહંડસ્તન ૪૩૪
 ગ્રામસેવક વિદ્યાલય ૪૯૦
 ગ્રિમ ૫૩
 ગ્રીન સાહેબ ૯૯
 ગ્રીસ ૩૧૧, ૩૭૬, ૫૦૬

ઘ

ઘેનાભાઈ અમીન ૨૧૬
 ઘોઘા ૪૫૪

ચ

ચતુરભાઈ શંકરભાઈ ૧૧૩
 ચતુર્વર્ગ ચિંતામણિ ૧૦
 ચન્દ્રકેતુ ૮
 ચન્દ્રવદન મહેતા ૪૩૧
 ચન્દ્રાદિત્યપુર ૯
 ચન્દ્રાવલી ૨૯૭
 ચરિત્ર-શુભ ૩૧૪
 ચરિત્ર નિરૂપણ ૨૧૯

ચરોતર ૩૭૧
 ચંદ ૨૪૧
 ચંદ્રગુપ્ત ૪૫,
 ચંદ્રભાણુ ૨૩૬
 ચંદ્રશંકર પંડ્યા ૩૦૩, ૩૯૦
 ૪૩૬
 ચંદ્રાલોક ૨૮૬
 ચંબલ ૪૧૩
 ચાણોદ ૮૮
 ચાણુક ૧૦૪
 ચારુતર ૮૫
 ચાર્લ્સ વૂડ ૪૨૦
 ચાવડા ૪૫૪
 ચાંપશી ૩૯૫
 ચાંપાનેર ૧૪-૧૬, ૨૬, ૨૭, ૩૦
 ચિત્તવિચાર સંવાદ ૨૬૯
 ચિ. ચીનુભાઈ ૨૪૪, ૨૯૫,
 ૪૭૯, ૪૮૧
 ચિ. ચીમનલાલ દલાલ ૧૮૮,
 ૨૧૧, ૨૬૦, ૩૯૨, ૪૨૧
 ચીન ૩૫૮, ૩૯૯, ૪૫૪, ૪૯૬
 ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવડ ૫૪
 ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત ૩૧૦
 ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ ૩૦૮
 ચુવાળ ૩૦
 ચૂડામણિ ૨૦૧
 ચેદિમંડળ ૪૫
 ચૈપમેન ૩૮૧
 ચૈતન્ય ૧૬
 ચૈતન્યગાળા (ટિ) ૧૮, ૩૭૧
 ચૌસર ૪૭૧
 ચૌલમંડળ ૪૫

છ

છક્રમોવએસો ૪૪
 છગનલાલ રાવળ ૨૦૦, ૩૦૧,
 ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૯૨
 છગનલાલ રાવળ ૩૯૨
 છદમાળા ૨૧૮
 છદરતનાવલી ૨૮૬
 છાદોગ્ય હિપનિપદ ૨૦
 છોટાલાલ હુવણલાલ ૩૧૫
 છોટાલાલ નરભેરામ ૮૮, ૩૧૪,
 ૩૨૧
 છોટાલાલ મારતર ૧૦૯
 છોટાલાલ 'મુનિ' ૩૯૫

જ

જગજીવનદાસ મોદી ૨૬૨
 જગદીય ચેટરજી ૧૯૧, ૧૯૮
 જગન્નાથ પડિત આખ્યાન ૨૦૪
 જગીરખાન ૨૧૫
 જટાશ કર, જટિલ ૩૮૬, ૪૫૦
 જનાર્દન વીરમદ્ પાદકજી ૨૫૬,
 ૩૮૯
 જમના ૧૯૫, ૨૨૦
 જમશેદજી અરદેસર દલાલ ૩૦૪
 જમશેદજી હજીબાઈ ૫૬
 જમશેદ નસરવાનજી તાતા ૫૬,
 ૨૪૪
 જમાદાર જમુમિયા ૨૪૦
 જમુદ્રોપ સમદખી ૧૨
 જમનિલાલ અમીન ૪૩૬
 જમકુમારીવિજય નાટક ૮૩
 જમજમ્જી હદજી બાસ ૧૦૦, ૧૧૦

જય જય ગરવી ગુજરાત ૨૮૮
 જયદેવ ૧૬, ૧૭, (ટિ) ૧૯,
 ૩૪, ૪૪, ૨૮૬
 જયદેવાખ્યાન ૨૧૮
 જયન્ત ૧૦
 જયન્તી ૧૦
 જયમનગહેન ૩૯૪
 જયવલ્લભ ૧૨
 જયસુઅરાય પુરુષોત્તમરાય
 જોષીપુરા (ટિ) ૮૮
 જયા ૫૦૯
 જયા અને જયત ૧૭૬, ૨૦૬
 જયેન્દ્રગવ દૂરકાળ ૩૮૯
 જરથોસ્તનામા ૨૩૩
 જમની (ટિ) ૮૯, ૪૧૬, ૪૩૪
 જનાન્ત સમરિણીનોકા ૩૦૨
 હુવણલાલ અમરશી ૩૫૭
 જદાગીર ૧૬, ૪૫૬, ૪૬૨
 જદાગીરજી મર્જમાન ૧૦૫
 જદાગીર પૌનિસવાળા ૧૮૮, ૨૩૫
 જગજાર ૪૫૪
 જહુસર ૨૨
 જહુરવામી રામ ૨૧૧, ૨૬૭
 જાગો જુઓ ૨૪૦
 જાતક ૩૯૯
 જાપાન ૩૫૮, ૪૫૪
 જાફરખાન ૧૧
 જાફર નદિમતુલ્લા ૩૦૫
 જામે ૪૪૮
 જામ જમશેદ ૧૦૪
 જા-જ તાર ૧૬૪, ૨૧૦, ૪૬૬
 ૫૧૭

બાવા ૧૯૨, ૩૯૯, ૪૯૬
 બાંધુવાન ૫૪
 બિનપ્રત્યક્ષ ૧૦, ૧૨
 બિનવિજયજી મુનિ ૩૯૧, ૩૯૬
 બિનહર્ષ ૨૧૫,
 બિનેશ્વર ૯
 બાવા ગોંડાધ (ટિ.) ૧૮
 બસસ ૪૮૩
 બવણ્યંદ સાકરચંદ ઝવેરી ૨૩૧,
 ૨૩૨
 બવણજી જમશેદજી મોદી ૨૩૫,
 ૨૪૪, ૩૦૪
 બવણ મસ્તાન ૨૩૮
 બવણલાલભાઈ ૪૮૧
 બુગતરામ દવે ૪૩૧
 બુમા મરિજદ ૧૬
 બુનાગઢ ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૭,
 ૧૮, ૨૨, ૨૬, ૪૦, ૧૦૩,
 ૨૫૭, ૨૭૫, ૪૫૮, ૪૬૦,
 ૪૬૨, ૫૦૧
 બૂપસદિકા ૫૧૩
 બેકીસનદાસ કચિયા ૨૬૦
 બેદાલાલ ૩૯૫
 બેસલમેર ૯૮
 બેન કાચદેહત ૨૩૧
 બેન રાસમાળા ૨૩૧
 બેનશાસન ૩૯૯
 બેન ષાઈટ ૪૩૪
 બેન માર્શલ ૪૦૬
 બેન રિચન ૩૩૪
 બેન્સન ૨૩૦, ૪૮૩

બેધપુર ૪૯૯
 બેશીપુરા ૩૧૪
 બયોજી, ત્રિથર્સન ૧૬૫,
 ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૯૦, ૧૯૪,
 ૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૯, ૨૨૦,
 ૨૨૪, ૪૧૪
 બયોજી સેધન્ટસપરી ૩૬૦
 બયોજીઆ-૧૯૮
 બયોતિસંધ ૪૯૦
 બયોતીન્દ્ર દવે ૩૯૦
 જ્ઞાનચક્ર ૩૦૪
 જ્ઞાનમંજૂષા ગ્રંથાવલી ૮૮, ૧૧૦
 જ્ઞાનપ્રસારક ૧૦૪, ૨૩૪, ૩૭૮
 જ્ઞાનમંદિર ૩૧૬
 જ્ઞાનવર્ધક ૧૦૪
 જ્ઞાનસંગ્રહ ૩૨૨
 જ્ઞાનસુધા (ટિ.) ૧૭૨, ૩૬૩
 જ્ઞાનોદય ૨૩૭

અ

ઝવેરલાલભાઈ ૩૭૦, ૩૭૮, ૩૭૯
 ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર ૯૯, ૧૦
 ૧૬૮, ૨૯૯, ૩૦૧
 ઝવેરચંદ મેઘાણી ૩૯૧, ૩૯૬,
 ૪૧૦, ૪૩૧, (ટિ.) ૫૧૫.
 ઝારોલ ૧૪
 ઝાલાવાડ ૧૧, ૧૩, ૧૫
 ઝા વાઝવાં ૫૧૩

ટ

ટચુકદી સાં વાતો-૩૦૨
 ટી. સી. હોપ ૨૧૯

ટેનિસન ૫૦, ૫૩, ૧૭૫, ૩૦૫,
૩૮૧, ૩૮૫, ૪૦૩, ૪૦૪,
ટેરાડેલ યુધગો ૧૬૦

ટેલર ૧૮૧, ૧૮૬, ૧૯૨, ૧૯૩,
૨૦૬, ૨૪૦, ૨૪૧, ૩૦૩,
૪૮૮

ટેસિટોરી ૨૪૪, ૧૫૩, ૧૫૬,
(ટિ) ૧૫૮, ૧૬૧, ૧૬૨,
૧૬૪, ૧૬૫, ૨૦૯, ૨૧૧,
૩૭૦, ૮૧૪

ટોફીઓ ૪૬,

ટો ૨૪૪

ટોફસટોપ ૩૧૩, ૩૬૭, ૪૮૮,
૫૧૩,

ટોલેમી ૪૧૩

ઠ

ઠકર ૩૬૫

ઠકારરાય ઠકાર ૪૩૬

ઠકારલાલ ૧૩૬, ૩૮૭

ડ

ડબોષ ૮૮, ૩૦૫

ડકાર ૩૦

ડકો લાલ નગીનલાલ ગુહન્યા
૩૧૬

ડાબનેરદસ ૪૦૬

ડારવી પી નાગે (ટિ) ૯૮

ડાલાભાઈ ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪,
૩૮૦, ૩૮૨, ૪૩૫,

ડાલાભાઈ પીનાગર દે. મરી

૧૦૬, ૩૦૨

ડાલાભાઈ ધોળશાહ ૩૧૦, ૩૬૦

ડાલાભાઈ રામચંદ્ર મહેતા ૨૦૫

ડાલાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ ૫૭૬,

૩૧૯, ૩૭૧

ડાલાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પુરોહિત

(ટિ) ૮૬

ડિકેન્સ ૧૩૪, ૪૮૩, ૪૯૦,

ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર

૩૨૦, ૩૨૬

ડીન ફેરર ૪૮૩

કુમરપુર ૩૦૫

કુમા ૫૧૩

કેકકન કોનેજ ૪૦

કેડવાલુક ૪૧૧

કેન્ડી ૧૩૪, ૧૪૭, ૨૬૭

કેન્ડી-પેટાર્ક મુન ૩૭૭

કાચડન ૪૦૬

ક

કાનમુખરામ મનમુખરામ ત્રિપાઠી

૨૫૬, ૨૬૫, ૩૭૦

કાપમગ ૧૨

કાર્ક્યામ ૨૬૨,

કાર્કીમુદી ૨૬૬

કાચરીખે સોરઠ વ દાલા ૪૫૭,

૪૫૬, ૪૬૦

કાચરીખે ફિરના ૪૫૭

કાના ૨૦૬

કાનભાઈ રામભાઈ ૩૦૪

કામિલ આકબ ૧૦

કાન નગર મહેતા ૫૪ માસ ૧૧

રિત ૩૨૨

તારાપુર-પોરવાળા ૫૧,
 ૧૮૮, ૨૪૫
 તાલેયારખા ૩૬૫
 તિજ્યપહુત ૧૨
 તિખેટ ૩૯૯
 તુલસીદાસ ૧૬, ૨૨, ૬૮, ૧૬૧,
 ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૪૧, ૪૯૨
 તુલસી વિવાહ ૨૭૪
 તુર્કસ્તાન ૨૦૬, ૩૫૮
 તેજપાલ ૫૦૦
 તેજસિંહ ૧૨, ૧૩
 તેજંગથ ૪૯૭
 તેલુગુ પરિષદ ૧૧૬
 તૈમુર-લંગ ૧૧, ૧૩
 ત્રિકાલુમિતિ ૨૧૯
 ત્રિપિટક ૪૫, ૩૯૯
 ત્રિભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર
 ૫૪, ૧૦૯
 ત્રિભુવનદીપક પ્રગંધ ૨૧૩
 ત્રિભુવન પ્રેમશંકર ૩૮૬
 ત્રિભોવનપાલ ચાલુક્ય ૯
 ત્રિવેદી વાચનમાળા ૩૧૬
 ય
 થોડાંક રસદર્શનો ૪૯૪
 થાણા ૪૯૯
 દ ધ
 દક્ષિણ આફ્રિકા ૪૮૮, ૪૯૪
 દક્ષિણામૃતિ ૩૯૧
 દત્તાત્રય બાલકૃષ્ણ, કાગેલકર, કાકા
 ૩૧૦, ૩૧૫, ૩૯૧, ૪૩૧,
 ૪૮૦, ૪૮૯

દક્ષતર આશકારા ૧૦૪
 દમણ ૨૫૬
 દયારામભાઈ ૨૪-૨૬, ૩૧, ૪૮,
 ૪૯, ૭૫, ૮૬, ૮૮, ૯૬,
 ૯૭, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૧૨,
 ૧૬૭, ૧૭૪, ૨૦૯, ૨૧૬,
 ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૪૧, ૨૭૯,
 ૨૮૦, ૩૭૮, ૪૬૫, ૪૭૧,
 ૫૦૫
 દયારામનો અક્ષરદેહર, ૨૯૯
 દલપતરામ ખખખર ૯૯, ૧૦૩,
 ૩૦૧,
 દલપતરામ, ડાહ્યાભાઈ કવિ ૫૧,
 ૯૬, ૯૮, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૭,
 ૧૧૨, ૧૬૮, ૨૧૭, ૨૧૯,
 ૨૯૩, ૨૯૪, ૩૪૯, ૩૭૮,
 ૩૮૦, ૩૮૮
 દલપતભાઈ ભગુભાઈ શેઠ ૩૦૮
 દલાલ ૨૧૩, ૨૧૬, ૨૩૧
 દવે ૫૦૯
 દશમલીલા ૪૯
 દશમસ્કંધ ૪૯, ૧૧૨, ૨૧૭,
 ૨૧૮, ૨૬૫
 દશાશ્વભદ્રરાસ ૨૧૩
 દામ અમદુલ્લા ૪૬૨
 દાણુલીલા ૪૭
 દાદાભાઈ નવરોજી ૧૦૪,
 ૨૩૪
 દાદુ ૧૬
 દામુભાઈ ૨૬૦
 દામોદર ખુશાલદાસ ખોટાદકર ૩૦૬

દારતાન્યા ૫૧૩
 દારાશાના ૩૦૪
 દિહનાગ ૩૬૯
 દિલ્હી-દહી-૧૧-૧૩, ૧૯૫,
 ૪૬૨, ૪૬૬
 દિવ્યમેષપાલખાલ ૧૦૭
 દીપકમા ૩૬૪
 દીવ ૨૩૩
 દીવાળીમાઠ ૩૦૫
 દીસા ૧૪
 દુર્ગારામ-શકર મહેતાજી ૯૯,
 ૧૦૦, ૧૩૧, ૨૯૨, ૩૦૨,
 ૮૭૭
 દુર્ગારામ શાસ્ત્રી ૩૯૨
 દુર્લભ ૯
 દુવારકા ૨૩૯
 દુહિતા ૩૦૭
 દુશાસન રૂધિરપાન ૨૬૮
 દદમહાર ૯
 દેવગિરિ ૧૦
 દેવદત્ત બાડારકર ૪૧૨
 દેવદિગણી ૩૯૯
 દેવલદેવી નાટક ૧૬૮, ૧૭૬
 દેવીદાસ ૪૭
 દેવેન્દ્ર (સૂરિ) ૧૨
 દેશબક્ત ૩૧૨
 દેશગજ ૩૯૫
 દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ૧૦૯
 દેવશાલકૃતિ ૧૨
 દોરામજી એલસજી ગીમી ૭૪
 દોલતરામ કૃપાશકર પડયા ૧૦૬,

૩૦૧, ૩૭૦, ૩૮૩
 દોલતસિદ્ધજી ૬૧
 દોવા ૨૩૭
 દોલતાબાદ (દેવગિરિ) ૧૧
 દ્રાવિડ ૬૮
 દુપદ ૨૫૭
 દ્રોણ ૨૫૭
 દ્રૌપદીદર્શન ૨૮૯
 દ્રૌપદીહરણ દીકા ૨૧૮
 દ્વારકામતી ૯, ૧૫, ૧૭, ૧૯૮,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૪૧૦,
 દ્વારકાદાસ ૨૨, ૨૩, ૪૯
 દ્વિવેદી ૩૦૧

ધ

ધનજીશાહ ૨૩૫
 ધનદાસ ૨૩
 ધનમુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા
 ૩૧૯, ૫૦૯,
 ધરતીકંપ ૨૯૧
 ધર્મકીર્તિ ૪૦૦
 ધર્મગુચ્છ ૩૧૪
 ધર્મગ્રંથ ૨૮૬
 ધર્મપોથીનુ પુસ્તક ૩૧૫
 ધર્મપ્રકાશ ૧૦૦, ૧૦૩, ૨૧૯
 ધર્મસભા ૧૦૦
 ધર્મસૂત્ર ૩૯૯
 ધારા ૯
 ધી હમ્પીરીઅલ ગેઝેટીઅર ઓફ
 ઇડિયા ૧૬૫
 ધી ફોર્ટનાઇટલી રિવ્યુ ૧૭૮
 ધીરજરામ દલપતરામ ૧૧૦

ધીરજાખ્યાન ૨૭૩
 ધીરા-રો ભગત ૪૩, ૮૬, ૯૬,
 ૨૪૧, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૮ ૪૦૧
 ધીરદ્રેન્ડ ૧૭૮
 ધૌમ્ય ઋષિ ૨૫૭
 ધૌત્રી ૪૧૧
 દ્રુવ ૨૭૩

ન

નગીનદાસ સંઘવી ૩૧૫, ૩૮૩
 નટનરલાલ ૪૫૬
 નડિયાદ ૧૧૩, ૨૮૯, ૩૦૧ ૩૨૬,
 ૩૬૮, ૩૭૦, ૩૭૧,
 ૪૨૬
 નથુ-ચ્યુગમ શર્મા ૧૦૮, ૨૬૦,
 ૩૯૨, ૪૨૮, ૪૩૫
 નદિયા ૧૬
 નનુમિયાં ૨૪૦
 નળીમીયાં ૨૩૮
 નરભેરામ ૨૩
 નરહરિ ૧૦
 નરહરિ ૨૦૧, ૩૯૧, ૪૩૧
 નરહરિરામ ૨૮૯
 નરસિંહ-સઘંયા મહેતા ૮, ૧૩,
 ૧૬, ૨૬, ૨૯, ૩૮, ૪૧, ૪૭,
 ૪૯, ૯૫, ૯૬, ૧૬૪, ૧૬૭,
 ૧૯૯, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૬,
 ૨૧૮, ૨૩૨, ૨૪૧, ૨૫૭,
 ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૬૪, ૨૭૯,
 ૩૨૦, ૩૭૮, ૪૧૭, ૪૩૧,
 ૪૩૬, ૪૫૦, ૪૯૪, ૫૦૧,
 ૫૦૫

નરસિંહરાવભાઈ ૩૪, ૬૦, ૭૮,
 ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૨૬, ૨૦૯,
 ૨૧૧, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૪૪,
 ૨૪૫, ૩૦૬, ૩૧૨, ૩૮૦,
 ૩૮૨, ૩૮૫, ૩૯૫, ૪૧૪,
 ૪૮૧, ૪૯૬

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યો ૩૧૪
 નરસિંહાચાર્ય ૩૮૩

નર્મદાશ (ટિ) ૧૬૬, ૨૬૨,
 ૩૨૨

નર્મદાશ ૨૮૯

નર્મદચરિત્ર ૨૯૧

નર્મદ શતાબ્દી ૪૬૮

નર્મદા ૪૮

નર્મદ-દાશંકર કવિ ૯૧, ૯૬, ૯૯,
 ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૧૨, ૧૨૯,
 ૧૩૦, ૧૩૯, ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૨૧૭, ૨૧૯, ૨૪૪, ૨૪૭,
 ૨૫૮, ૨૬૨, ૨૭૯, ૨૮૬,
 ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૩, ૩૨૧,
 ૩૫૪, ૩૫૭, ૩૫૯, ૩૬૫,
 ૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૩,
 ૩૯૧, ૪૩૬, ૪૬૦, ૪૬૪,
 ૪૮૩, ૫૦૧, ૫૦૭

નર્મદાશંકર દેવશંકર ૩૧૪

નર્મદાશંકર મહેતા ૩૯૨

નલિનકાંત દિવેટિયા ૩૮૯

નવચેતન ૩૯૩

નવજીવન ૨૨૨, ૨૩૫, ૪૩૭,

નવલગ્રંથાવલિ ૧૦૩, (ટિ.) ૧૬૭

નવલરામ ૭૮, ૯૯, ૧૦૦,
૧૦૩, ૧૩૦, ૧૪૦, ૧૬૪,
૧૬૭, ૧૬૮, ૨૧૯, ૨૮૭,
૨૯૦, ૨૯૩, ૩૦૯, ૩૨૪,
૩૩૬, ૩૬૨, ૩૭૮, ૩૮૦,
૩૮૩, ૩૮૪, ૩૯૧, ૩૯૫

નવલરામની જીવનરેખા ૨
નવરોજી કુરુનજી ૧૦૪
નવવલ્લરી ૩૨૧
નવસારી ૨૩૩, ૨૩૭, ૩૬૪
નલનીલ ૫૪
નળદમયતી રાસ ૨૩૨
નળાખ્યાન ૮૬, ૯૭, ૨૩૨,
૨૬૫
નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત (દિ)
૮૮, ૩૧૪
નદમત્રીશી ૯૭, ૨૩૨, ૨૬૮,
૪૮૮
નદરખાર ૪૯૯
નદશ કર દુલ્લમશ કર ૯૯, ૧૦૨,
૧૩૧, ૨૧૯, ૨૯૨, ૨૯૩,
૩૦૭, ૩૭૮, ૩૮૦ ૪૧૧
નદશ કરજી જીવનચરિત્ર ૩૯૧
નાકર કવિ ૨૨, ૪૭, ૨૧૮,
૨૬૬, ૩૧૩
નાગપુર ૭૭, ૪૬૭
નાગરદાસ પટેલ ૩૨૧
નાગરનેત્રમણિ ૩૧૯
નાગરી પ્રચારિણી સભા ૫૨,
૬૭, ૭૬, ૧૪૯, ૪૬૭
નાગરોત્પત્તિ ૩૧૯

નાગ'જી'ન ૫૩
નાટ્યપ્રકાશ ૩૦૧
નાટ્યશાસ્ત્ર ૨૯૯
નાતાલ ૪૮૩
નાથાશકર ૩૮૦
નાનક ૧૬
નાનાલાલ દલપતરામ કવિ ૧૦૭,
૧૭૧, ૨૪૪, ૨૬૦, ૩૦૬,
૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૫, ૪૬૧,
૪૬૨, ૪૯૮, (દિ) ૫૦૨,
૫૦૯
નાનાલાલ મહેતા ૩૯૬
નાનાભાઈ રૂસ્તમજી ૩૦૪
નાયક ડૉ. ૪૧૬
નાયિકા વિપ્લવપ્રકાશ ૨૮૯
નાયુન્ડીનથ સેન્ડ્યુરી એન્ડ આર્ક્ટર
(દિ) ૪૬૩
નારદ ૫૩
નારાયણદાસ ૨૧૭ (દિ) ૨૧૮
નારાયણ-દશ અનંતાર ૨૩૬
નારાયણ વસનજી ઠક્કર ૩૧૪
નારાયણ હેમચંદ્ર ૧૮૦, ૩૧૩
નાદોદ ૨૦૦
નાદોર ૪૯
નિખંધકરમાળા ૩૦૫
નિ-નીરાત ભગત ૨૪, ૪૮,
૧૦૨, ૨૭૧
નિશ્વંસિધુ ૩૧૫
નિર્ઝંરિણી ૩૦૬
નિર્ઝંજા ૫૦૯
નિર્જિતિવિનોદ ૩૦૪

નિષ્ક્રાંતિ ૨૪, ૪૮, ૨૭૧,
૨૬૩

નીતિગુચ્છ ૩૧૪

નીતિવિનોદ ૩૦૩

નીતિશિક્ષણ ૩૧૫

નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ ૩૯૧

નૃસિંહાચાર્ય ૧૦૮, ૧૦૯, ૩૧૫,
૩૮૦

નુરોશન ૨૩૭

નૂપુરચંદ્ર ૧૨૬, ૨૮૧

નૂરજહા ૪૬૨

નૂરેએલમ્ ૧૦૪

નેટિવ સ્કૂલ ૯૮

નેપાલ ૧૯૭

નેમિયિજ્ય ૪૩, ૪૮, ૨૭૧

નેરા ૫૧૩

નોમલ સ્કૂલ ૯૧

નોવમ ઓર્ગેનમ ૨૯૨

ન્યાય કંદલી ૧૨

ન્યાયશાસ્ત્ર ૩૦૦

ન્યુ થોટ ૪૯૭

ન્યૂમોલ્ટ ૪૦૩, ૪૦૪

ન્દાનાભાઈ ડરેનમજી રાણીના ૧૦૪

પ

પટ્ટણા ઓર્ગનિઝરરિંગ કોલેજ
૪૧૬,

પટ્ટણા સાહિત્ય ૨૫૯, ૩૨૬

પતંજલિ ૧૨, ૩૧૬

પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ ૩૦૫

પદસંગ્રહ ૨૧૭

પદાર્થવિજ્ઞાન ૧૦૯

પદુમાવતી ૫૦

પદ્મનાભ ૩૮, ૪૧, ૪૭, ૪૯,
૨૨૮, ૨૬૧

પદ્માવતી ૨૬૮

પરમાણુ ૨૧૮

પરમાર ૪૦૦

પરમાર યુગ ૩૭૭

પરસ્પર સંભાષણ પદ્ધતિ ૨૯૧

પરાક્રમની પ્રસાદી ૩૧૧

પરાશર ૧૩૫

પર્જન્યરાય મેઢ ૩૯૧, ૪૧૬

પદ્મભાઈ ૩૯૫

પંચતંત્ર (ટિ.) ૯૮, ૪૦૭

પંચદશી ૩૭૯

પચંદંડ ૨૩૨

પંચીકરણ ૨૬૯

પંજાબ ૮૪, ૧૬૪, ૧૯૫, ૧૯૮,
૪૦૮, ૪૦૯, ૪૫૩

પંચિકા ૧૨

પાટણ ૧૫, ૧૬, ૨૧૧, ૨૧૨,
૨૬૪, ૪૬૨, ૪૯૪, ૫૦૦

પાણિનિ ૪૨, ૧૯૨, ૧૯૫,
૨૫૬, ૩૧૬

પાણિનીય શિક્ષા ૨૪૧

પાણીપત ૪૫૭

પાણ્ડવશ્વમેધ ૧૬૧

પાતંજલયોગદર્શન ૧૦૮

પાદરા, ૨૩૭, ૨૪૩

પાર્જિટર ૪૦૯

પાત્રકવ્ય ૫૩

પાત્રત્રેય ૩૮૧, ૩૮૯

પાલજીપોર રમાસનો ઇતિહાસ
૪૬૦

પાલી પાદાવલી ૩૧૫

પાવાગઢ ૩૦, ૧૬૮, ૩૧૪

પાચાલ ૪૫

પાડય ૧૯૭

પાલનજી દેમણ ૧૯૬, ૨૦૦,
૨૩૩, ૨૩૫, ૨૪૪,

પિક્વિક પેપર્સ ૩૮૫

પિંગળપ્રવેશ ૨૮૯

પિરિનિઝ ૧૮૯

પિશ-શેન (ટિ) ૧૫૮, ૨૪૪

પીર હેમામુદ્દીન હેમામશાહ ૨૩૬

પીર કબીરુદ્દીન ૨૩૬

પીર કામમુદ્દીન બાવા ૨૩૭,
૨૩૮

પીરબદા ૦૩૭

પીરબદા મોટા મિયા સાહેબ ૨૪૦

પીરબદા સૈયદ સદરુદ્દીન હાસમશા
દરગાવાળા ૩૬૪

પીરનુરુદ્દીન ૨૩૬

પીર સમસુદ્દીન ૨૩૬

પીરાણા ૨૩૬

પીંગળશાહ જહાંગીર મર્ઝાન
૪૪૯

પુણ્યપ્રશસા તાસ ૨૧૪

પુરાનત્તમદિર ૩૯૧

પુરીયાષ ૨૦૫

પુરુષવસ્ત્ર ૩૦૦

પુરુષોત્તમદામ માતંગાગા ૩૧૯

પુરુષોત્તમ-મળગકર ભટ્ટ ૩૧૬

પુરુષોત્તમ વિદ્યામ માવજી ૫૬

પુષ્પમાળ પ્રકરણ ૧૫૮

પુષ્પમાળ પ્રકરણ ૨૬૧, ૨૬૨

પુસ્તક પરીક્ષા ૨૯૧

પુસ્તક મડગ ૯૮

પુળ ૧૫

પુળ બાવા ૨૩૮

પૂના ૩૬, ૩૭૦

પૂર્વાવાપ ૩૦૨

પૃથ્વીરાજ ચરિત્ર ૨૬૨

પૃથુરાજ રાસો ૪૯, ૧૦૬, ૧૧૮

પૃથુ શુકન ૩૯૦ ૪૨૮

પેગબર જીવનચરિત્ર ૨૪૦

પેગબરી નુરનામુ ૨૩૭

પેરિકિલસ યુગ ૩૭૭, ૩૯૮

પેનાર્ગસ ૧૪૩, ૪૯૭

પેરેસ્ટાઇન ૪૯૩

પેન્ના ૨૮

પોપ ૫૩

પોપટલાષ્ટક ૧૦૧

પોપટલાલ શાહ ૮૯૧, ૪૧૬

પોરબર ૧૧૦, ૨૫૭, ૨૯૫,
૪૫૪

પ્રકાશમદિર ૩૧૦

પ્રકાશ્વ ગુરુ ૩૧૪

પ્રભાનધુ ૧૧૪, ૩૧૮, ૩૯૩

પ્રતાપન્દ્રીય ૧૨, ૧૩

પ્રતાપનાટક ૨૮૮

પ્રતિષ્ઠા ૪૧૨

પ્રત્યક્ષિતામર્જી ૪૧, ૧૫૬,
૧૫૭

પ્રત્યંધકાશ ૧૨
 પ્રબોધચંદોદય ૯૬
 પ્રભાનન્દસૂરિ ૧૨
 પ્રભાસ-પાટણ ૨૩૨, ૨૫૭,
 ૪૫૧
 પ્રભુદાસ મોદી ૪૩૬
 પ્રભુરામ વૈદ્ય ૧૦૧
 પ્રમાણુશાસ્ત્ર પ્રવેશિકા ૩૧૫
 પ્રયાગ ૪૫
 પ્રવાસપુષ્પાન્જલિ ૩૦૨
 પ્રવાસ વર્ણન ૨૮૭
 પ્રસ્થાન ૩૬૩
 પ્રહ્લાદ ૨૭૩
 પ્રાકૃત કથાસંગ્રહ ૩૧૫
 પ્રાકૃત દ્વાપ્રય ૪૪
 પ્રાકૃત પિંગળ ૧૫૭, ૨૧૦
 પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૨૬૨
 પ્રાકૃતપ્રકાશ (ટિ.) ૧૫૮
 પ્રાચીન ઇતિહાસ ૨૧૦
 પ્રાચીન કાવ્યમાળા ૪૦, ૮૮,
 ૧૮૬, ૨૧૮, ૨૩૧, ૩૧૪
 પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ ૨૬૨
 પ્રાચીનગુર્જર કાવ્યો ૩૪
 પ્રાચીનગુર્જરાતી કાવ્યમાળા ૩૮૦
 પ્રાચીન ને અર્વાચીન જગતનો
 ઇતિહાસ ૨૮૬
 પ્રાતિશાખ્ય ૧૩૫
 પ્રાણુજીવન વિશ્વનાથ પાઠક ૩૧૯
 પ્રાણુજીવન હર્ષિદર ૩૦૫
 પ્રાણુલાલ ૨૧૯
 પ્રાણુલાલ મથુરાદાસ ૯૯

પ્રાંજયે પ્રિ. ૩૨૬
 પ્રિયદર્શના ૩૧૧
 પ્રિયદર્શિકા ૩૮૪
 પ્રયંવદા ૧૦૬, ૩૦૦, ૩૯૩
 પ્રીતમદાસ ૨૩, ૨૧૮, ૨૭૧,
 પ્રેમચંદ રાયચંદ શેઠ ૫૬, ૩૦૮
 પ્રેમપરીક્ષા ૨૮૦
 પ્રેમશૌર્ય ૨૮૬, ૨૮૮
 પ્રેમાનંદ ૨૨, ૨૭, ૨૯, ૩૪,
 ૪૭, ૪૯, ૭૫, ૮૫, ૮૬,
 ૮૮, ૮૯, ૯૬, ૧૧૨, ૧૬૭,
 ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૮૨, ૨૧૨,
 ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૨, ૨૪૧,
 ૨૪૪, ૨૫૧, ૨૬૬, ૨૬૮,
 ૨૭૯, ૨૮૮, ૩૧૨ ૩૨૦,
 ૩૪૯, ૩૭૮, ૪૩૬, ૪૬૫,
 ૪૭૧, ૫૦૧, ૫૦૫, ૫૦૭
 પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓનાં જીવન-
 ચરિત્ર ૨૮૯
 પ્રેમાનંદ કથા ૪૯, ૨૧૮
 પ્રેમાનંદ નિંદા ૨૧૮
 પ્રેમાનંદ પ્રશંસા ૨૧૮
 પ્રેમાનંદ સ્વામી ૨૪
 પૂરુષાર્થના જીવનચરિત્રો ૩૧૧
 પ્લેટો ૩૬૨, ૪૦૨, ૪૦૬
 રૂ
 ફરદુનજી મરજ્યાં ૨૩૩
 ફરામજી અમનજી માસ્તર ૬૪
 ફરોખસિયર ૪૫૮
 ફરોજશાહ ૫૪
 ફિદુ'સીનું જીવનચરિત્ર ૩૦૪

પ્રલપાદી ૦૯૦

ફલયદ ઝવેરચદ સાહ ૩૧૦,
૩૯૫, ૪૨૭

ફા-ફોર્સ ૯૯, ૧૦૨, ૧૧૩,
૨૪૪ ૨૯૩, ૩૦૨, ૩૭૮

ફોર્મસ સભા ૦૬, ૫૬, ૩૭૮,
૪૨૨, ૪૫૬, ૪૬૬

ફોલરટાફ ૫૧૩

ફોસેટ ૫૪

ફ્રાન્સ ૮૮, ૧૩૪, ૧૮૯, ૪૩૪

ફ્રેચ એકેડેમી ૧૧૬

ફ્રેચ વિદ્વા પરિષદ ૧૧૭

ફલીટ ૧૫૦

બ

બાબર (ટિ) ૯૯

બાગલાન ૧૫

બાઝુમિયા ૨૩૭

બનારસ ૧૬, ૬૭

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી એન્જિ-
નિયરિંગ કોલેજ ૨૧૬

બ-ધુસમાજ ૩૯૦

બરજેરજી પાતશુજી દેસાઈ ૩૦૪

બરફના કુખર ૨૯૧

બક ૧૮૩

બર્ગોઆઇન ૧૦૯

બળ-વતરાય ઠલપાશુરાય-શોકાર
૨૪૩, ૩૦૧, ૩૧૧, ૩૮૦,

૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૮૯

બળવતરાય શુભાખીરામ ત્રિવેદી
૨૭

બદુચરાજીનો મરખો ૨૭૧

બહેચરદાસ ૧૯૮, ૧૯૬, ૧૯૮,
૨૦૨, ૨૧૦, ૨૩૨, ૩૯૧

બ-બેહેરામજી મહેરવાનજી

મલખારી ૧૦૪, ૧૦૫, ૨૩૫,
૩૦૩, ૪૩૬

બહેરામજી મર્ઝબાન ૧૦૪

બકિમચદ્ર ૨૨૩, ૨૪૪

બગાળ-બા ૧૬, ૬૨, ૬૭,
૧૩૬, ૧૩૯, ૧૬૪, ૨૧૯,
૩૮૮, ૪૫૩

બગ પરિષદ ૧૨૬

બગીચ સાહિત્ય પરિષદ ૧૧૬

બાઈમલ ૪૯૨, ૧૩૪, ૪૮૩,
૪૯૨

બાજનામુ ૨૩૭

બાજીલાઈ અમીચદ ૨૧૭

બાથુ-બદ ૯૬, ૧૭૦, ૩૦૧,
૪૦૦

બાપુ-દેવશાસ્ત્રી ૨૪ (ટિ) ૯૮,
૧૬૬, ૨૩૩

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ ૨૭૧

બાપુસાહેબ દિવાળી ૨૩

બાબર (ટિ) ૧૮

બાબિલોન ૧૯૩

બામનેરા ૧૫૮

બામરન ૩૮૩

બારડોલી ૩૭૧

બારિયા ૨૦૦

બાર્લ ૧૯૨

બાર્લિક ૧૯૭

બાલમિત્ર (ટિ) ૯૮, ૨૧૯,
૩૨૨

બાળલીલા ૪૯

બાળાગૌરી ૨૮૯

બાળાશંકર-ઉદલાસરામ ૩૦૦;

૩૦૧, ૩૭૦, ૩૮૦, ૪૬૧

બિહલણ ૩૪૨

બિહાર ૧૬, ૧૯૫, ૧૯૬,

બિહારીદાસ ૨૪૧

બીમસ ૧૯૦, ૧૯૪, ૧૯૭,

૧૯૮, ૨૦૦, ૨૨૦, ૨૨૪,

૨૪૪

બુચ ૩૯૫

બુટિયો ભગટ ૪૮

બુદ્ધનું ગૃહાગમન ૩૦૭

બુદ્ધ ભગવાન ૪૫, ૫૨

બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૬૭,

૨૧૯, ૩૧૮, ૩૬૩

બુદ્ધિવર્ધક-સભા ૩૬, ૯૯,

૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૬૭,

૨૧૯, ૨૩૪, ૩૭૮, ૩૯૩,

૪૨૨

બુદ્ધિસાગરસૂત્રિ ૨૩૩

બુલબુલ ૩૮૩

બુલાખીરામ-છોટાલાલ ૪૮, ૨૯૪

બૃહત્કથા ૩૯૯

બૃહત્ કાવ્યદોહન ૧૭, ૧૧૩,

૨૧૮, ૨૭૧

બૃહદારણ્યક ૧૩૪

બૃહદ્ વ્યાકરણ ૨૫૪, ૩૨૫

બેકન ૫૩, ૨૮૩, ૨૯૨

બેકા ૪૫

બેલુર ૪૮૪

બોટાદકર ૩૮૮

બોધકથા (ટિ.) ૯૮

બોધવચન (ટિ.) ૯૮

બોપદેવ ૧૦, ૧૮

બોમ્બે-ગેઝેટીયર ૪૧૧, ૪૧૪

બોરસદ ૪૭

બોર્ડન (ટિ.) ૮૭

બોસ ૨૪૪

બૌદ્ધ ગુફાઓ ૩૧૪

બ્રહ્મા-૩૫૮

બ્રહ્મગિરિ ૨૫૮

બ્રહ્મદેશ ૩૭૦, ૪૫૩

બ્રહ્મભટ્ટ ૩૧૯

બ્રહ્મસૂત્ર ૧૦૮

બ્રહ્મનંદ ૨૩, ૨૭૧, ૨૭૪

બ્રાહ્મિનિ-નીંગ ૩૦૫, ૩૮૦

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ ૧૪૪

બ્રિટિશ હિન્દુનું રાજ્યપરિવારણ
૧૪૦

ભ

ભક્તિ વિજય ૨૦૪

ભગવતસિંહજી ૬૧

ભગવાન ૨૧૮

ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી ૫૫, ૧૦૩,

૧૯૯, ૨૪૪, ૩૭૮, ૩૯૨,

૪૬૧

ભગવાનલાલ બાદશાહ ૩૦૮

ભગવદ્ગીતા ૧૦૮, ૨૫૯,

૨૭૫, ૩૧૩

ભગવદ્ગીતાપરિપદ ૫૩

ભટ્ટનું ભોપાળુ ૧૬૮, ૨૧૯,

૨૯૦

ભણકાર ૩૧૧

ભદ્ર ભદ્ર ૩૩૬, ૩૮૫, ૫૦૯

ભદ્રાભામિની ૨૬૮

ભરત, -ખડ ૪૫, ૫૩, ૬૫-૬૮

૧૪૯, ૧૪૯, (ટિ) ૧૫૨,

૧૯૦, ૧૯૫, ૨૪૧, ૩૯૬,

૪૧૩

ભરત બાહુબલી રાસ (ટિ) ૯૭

ભરત મુનિ. ૩૭,

ભરતરામ બાનુસુખરામ મહેતા

૩૧૯, ૨૯૫

ભરથરી, ભટ્ટહરિ-૩૦૮, ૩૧૦,

૩૪૨

ભરૂચ ૨૦૦, ૩૧૯, ૩૨૬, ૪૧૩

૪૫૬, ૪૫૭, ૪૬૧, ૪૬૫

ભવભૂતિ ૬૨, ૧૩૮, ૧૪૭,

૨૯૬, ૩૦૯, ૪૦૦, ૪૦૩,

૪૮૩

ભવાઈ સમૃદ્ધ ૧૦૨

ભાઈશ કર નાનાભાઈ ૯૯, ૧૦૨,

૩૦૮

ભાઉ દાણ ૧૦૩, ૧૯૮,

૧૯૯, ૨૧૦, ૨૪૪

ભાગવત ૧૭ (ટિ) ૧૯, ૪૪,

૪૭, ૯૬, ૨૧૮, ૫૧૨, ૫૧૩

ભાગવત મહાત્મ્ય ૧૭

ભાગલખડ ૧૯૬

ભાગળિયા ૧૮૮

ભાણુદાસ ૨૩

બાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા

૩૧૩, ૩૨૨

ભામહ ૩૯૯

ભારત, -વર્ષ ૪૫, ૮૪ ૮૯,

૯૫, ૧૫૦, ૨૫૭, ૩૨૨,

૩૯૬, ૩૫૮

ભારતનો ટકાર ૨૩૪

ભારતના સત પુરુષો ૪૪૯

ભારતના ભારતનો ૪૯૯

ભાલચંદ્ર ડો ૧૦૧

ભાલચુ ૧૧, ૧૯, ૨૨, ૩૪,

૩૮, ૪૧, ૪૭, ૪૯, ૧૫૯,

૧૬૭ ૧૯૯, ૨૧૨, ૨૧૮,

૨૩૨, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૬૫,

૩૧૨, ૫૦૫

ભાલચુ ચરિત્ર ૨૧૦

ભાવનગર ૨૧૩, ૨૫૪, ૨૫૮,

૨૭૫, ૩૦૮, ૩૯૧

ભાવસિદ્ધાંત ૨૫૮

ભાસ ૩૪, ૩૧૧, ૩૮૪

ભાષ્યપ્રદીપ ૧૨, ૧૩

ભાડારકર ૧૯૯, ૨૪૪

કિન્નમાળ ૧૪

બીખો ભરબડીઓ ૩૦૪

બીડે પ્રો. ૨૧૫

બીમકવિ ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૯૬,

૨૧૩, ૨૨૮, ૨૬૧, ૨૬૪,

૩૧૨

બીમદેવ ૩૮

બીમરાવ બોળાનાથ ૧૦૬, ૧૬૮

૩૦૨, ૩૫૯, ૩૮૩

બીખમય પૂ ૨૧૮

શુવન દીપક ૧૬૨

ભૂતળવિદ્યા ૧૦૯
 ભૂલાભાષ દેસાઈ ૪૨૬
 ભૂસ્તરવિદ્યાના મૂળતત્ત્વો ૧૦૯
 ભૃગુકન્થ ૧૯૬
 ભૃગુપુર ઋષિનિવાસ ગ્રંથાવલિ
 ૩૧૬
 ભૈયાદાદા ૫૦૯
 ભોગાવા નદી ૨૧૨
 ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ ૯૯
 ભોગીલાલભાઈ ૧૦૦, ૨૧૯
 ભોગીન્દ્રરાવ દિવેદિયા ૧૮૮,
 ૩૦૮, ૩૯૦
 ભોજ ૯
 ભોજપુરી ૨૨૪
 ભોજો ભગત ૨૩, ૮૬, ૯૬,
 ૨૧૮, ૨૪૧, ૨૭૩, ૨૭૪,
 ૩૭૮
 ભોજાનાથભાઈ ૯૯, ૩૦૨, ૩૭૮,
 ૪૫૭

મ

મગધ ૧૩૫
 મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ ૩૦૧,
 ૩૮૯, ૪૨૮
 મગનલાલ વખતચંદ ૯૯
 મગનલાલ શાસ્ત્રી ૮૯૨
 મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ ઠાંટાવાળા
 ૧૮૬, ૩૯૨, ૪૪૮, ૪૪૯,
 ૪૯૫
 મડા પચ્ચીસી ૨૬૮
 મણિધરપ્રસાદ ૩૦૩
 મણિલાલ ૭૮, ૧૦૬, ૨૧૮,

૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૪, ૩૮૬,
 ૩૯૨, ૪૫૦
 મણિલાલ ધુન્ધારામ દેસાઈ ૩૨૨,
 ૩૯૫, ૪૩૬
 મણિલાલ છપ્પારામ ભટ્ટ ૧૦૭,
 ૩૦૫, ૩૨૧, ૩૮૯
 મણિભાઈ જશભાઈ ૫૫, ૮૮,
 ૩૧૪, ૩૮૦
 મણિલાલ નથુભાઈ દોસી ૩૧૯,
 ૩૯૫
 મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી ૮૮,
 ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૩૯, ૧૬૮,
 ૧૭૧, ૨૩૦, ૨૯૯, ૨૧૫
 મણિલાલ જકારભાઈ વ્યાસ ૧૩૫,
 (ટિ.) ૧૯૪, ૨૩૧
 મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, કાન્ત
 ૧૮૦, ૨૪૪, ૨૬૦, ૩૦૨,
 ૩૮૦, ૩૮૫, ૩૮૬, ૪૫૦
 મથુરા ૧૪, ૧૩૫, ૧૯૬, ૩૭૦
 મદન મહેતો ૨૧૬
 મદનમોહન ૨૬૮
 મદનરેખા રાસ ૯૭
 મદ્દરા ૪૫૩
 મદ્રાસ ૧૨૧, ૩૭૦, ૪૫૩,
 ૪૯૬
 મધુ પુરાણ ૧૦
 મધુવચરામભાઈ ૩૦૩
 મધ્ય વ્યાકરણ ૨૫૪
 મનસુખલાલ મણિલાલ ૩૭૦
 મનસુખરામ સૂર્યરામ ૯૯,
 ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫,

૧૦૮, ૧૧૫, ૧૬૮ ૨૪૦,
૨૩૧, ૩૦૧, ૩૭૮, ૮૮૦,
મનસુખનાત રવજીભાઈ મહેતા
૨૩૧, ૨૬૦
મન સુખ વિ કીરતચંદ મહેતા
૨૩૧
મનહરરામ ૩૦૩, (ટિ) ૩૯૫,
૫૦૨
મનુ ૧૩૫
મનુભાઈ ૩૧૪
મનુસ્મૃતિ ૩૭૯, ૪૯૧
મનોહર કાવ્ય ૨૭૬
મનોહરદાસ ૨૩, ૨૧૮
મનોહર સ્વામી ૨૭૪, ૨૭૫
મમ્મદ ૩૪૯
મયારામ શંભુનાથ ૯૯
મયુરમજ ૨૭૩
મરાઠી સાહિત્ય પરિષદ ૧૧૬,
૧૩૯, ૪૬૭
મરૂઠ ૨૦૦
મલખારી ૫૧, ૨૩૫, ૨૪૪,
૩૬૫, ૩૮૮, ૩૯૩
મલયાનિલ ૧૮૮
મદિતનાથ ૧૦
મદિતખેલુસર્ગ ૧૦
મદમદ ૧૫, ૨૦૭
મદમદ કરીમશાહ ૧૬
મદમદ ગિજની ૨૦૮
મદમદ ઘોરી ૪૦૮
મદમદ તથલખ ૧૧, ૪૫૬
મદમદનગર ૨૧૫

મહમદ બેગડો ૧૬, (ટિ) ૧૮
૨૬
મહમદ પેગનર ૨૩૬
મહમ્મદ અલારખિયા ૦૯૪
મરત ૨૬૦
મહાકાવ્ય ૧૦૮, ૩૧૫
મહાત્મા ગાંધીજી ૨૪૪, ૨૫૦,
૨૫૭, ૨૬૫, ૩૨૨, ૩૮૮,
૩૯૧, ૩૯૫, ૪૩૦, ૪૩૧,
૪૪૦, ૪૫૨, ૪૭૫, ૪૮૬,
૪૯૫, ૫૦૨, ૫૧૦, ૫૧૧,
૫૧૩, ૫૧૫
મહાદેવ ૧૦
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ૯૦
મહાદેવભાઈ દેસાઈ ૩૯૧, ૪૩૧
મહાપુરુષો, તત્ત્વવેતા અને સરો-
ધકાના જીવનચરિત્રો ૨૮૯
મહાબળેશ્વર ૩૧૪
મહાભારત ૪૪, ૪૫, ૪૭,
૧૯૩, ૨૧૮, ૨૩૨, ૨૫૭
૨૫૮, ૨૬૭, ૨૮૯, ૨૯૬,
૩૧૩, ૩૭૭ ૩૯૮, ૪૦૭,
૫૦૬
મહાભાષ્ય ૧૨, ૩૯૯
મહારાષ્ટ્ર ૬૮, ૧૩૮, ૨૧૯,
૨૪૪, ૪૧૧, ૪૪૯, ૫૦૨,
મહારાષ્ટ્રીય ભારત ઇનિહાસ
સરોધક મડળ ૪૬૭
મહારાષ્ટ્રી ઇલિઝાબેથ ૪૫
મહાવીર સ્તોત્ર ૨૧૨
મહાસુખભાઈ ૩૯૫

મહિ-હોપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ
૫૫, ૯૧, ૯૯, ૧૦૨, ૧૦૯,
૧૩૧, ૨૧૯, ૩૦૨, ૩૭૮

મહિનામિત્ર ૩૨૨

મહિન્દીસુર ૩૨૪, ૪૮૪

મહુધા ૩૦૧

મહેચુગ મીઆ ૩૦૫

મહેરજીભાઈ માદન ૪૩૬

મહેરવાનજી આદરજી ૨૩૫

મસાણી ૩૧૪

મંજુલાલ દવે ૩૬૦

મંગલાનક ૪૧૧

મંગળદાસ ૪૮૧

મંગળદાસ નથુભાઈ ૫૬

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર

-પ્રો. ૩૧૩, ૩૧૯

મંત્રશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ ૯૯

માધ કવિ ૨૫૭, ૨૫૮

માધવ ૪૦૦

માધવાનજી કથા ૨૩૧

માધવજ્ઞાત્ર ૭૮

માધવા-મધવાચાર્ય ૧૨, ૧૩, ૧૫

માધ્યમિક ક્રાંતિકા ૩૯૯

માનસંકરભાઈ ૨૫૫, ૩૧૯, ૩૯૫

માનસેરા ૪૧૨

માખેજી ટક (ટી.) ૧૮

મામેરું ૮૬, ૫૦૧

મારવાડ ૧૬૪, ૪૫૯, ૫૦૨

મારવિન ૪૧૮

મારા અનુભવની નોંધ ૩૦૮

મારુતિ ૫૪

માકેન્ડેય ૨૬૧

માલતીમાધવ ૨૯૧, ૩૦૦

માળવા ૧૧, ૧૩, ૧૫, ૧૬,

૪૫, ૨૧૦

માંગરોળ ૨૪૭, ૨૪૦

માંડલિક રાબા ૧૬

માંડક્યોનિપપદ ૨૦

માંધાતા આખ્યાન ૪૯

મિત્રધર્માખ્યાન ૨૧૮

મિરાતે અહમદી ૪૫૭, ૪૫૯,

૪૬૦

મિરાતે મુસ્લામાદ ૪૬૦

મિરાતે સિકંદરી ૪૫૭, ૪૫૮

મિલ, ૫૪, ૨૮૩

મિ-મીલ્ટન ૫૦, ૫૩, ૧૪૭,

૩૦૬, ૩૭૬, ૪૦૩, ૪૩૪,

૪૭૧

મિસ પાલમકોટ ૨૩૫

મિસ મેયો ૪૯૧

મિસિસ કાળરાજી ૨૩૫

મીઆગામ ૩૨૪

મીનોચેર હોમજી ૧૦૪

મીરાંબાઈ ૮, ૧૬, ૧૮, ૨૧,

૨૨, ૨૪, ૨૯, ૩૦, ૭૧,

૧૬૪, ૧૬૭, ૨૬૪, ૨૬૫,

૨૮૦, ૩૦૫, ૩૭૮, ૪૧૭,

૪૨૨, ૪૩૬, ૪૫૦, ૪૮૨,

૫૦૫

મીસર ૧૯૨, ૪૯૬

મુકુંદ ૨૨

મુક્તાનંદ ૨૪, ૨૭૧, ૨૭૩

મુખાવખોધ ઔકિતક ૨૧૦, ૧૫૬,
૧૫૮, ૧૬૫, ૨૧૦, ૨૨૮

મુદ્રારાક્ષસ ૩૮૪

મુનાદી ૪૬૫

મુનિકુમાર ૩૯૦

મુનિમુદર સૂરિ ૨૧૨

મુમુન ચેતામણી ૨૩૬

મુરારિ ૪૭

મુરીદ કાણુ કરીશખે ૨૪૦

મુસ માણિકજી બરજોરજી ૧૦૪

મુરિતમ ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળ
૪૬૫

મુજરાળ ૪૩, ૪૪

મુજગળ પ્રત્યક્ષ ૪૧

મુખ્ય યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરી ૪૫૮

મુન્યાષ ૩૫, ૩૬, ૮૫, ૯૧,
૯૮, ૧૦૦, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૪૦,
૧૪૧, ૧૬૩, ૧૮૨, ૧૮૩,
૧૯૬, ૨૦૬, ૨૦૫, ૨૪૩,
૨૪૪, ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૫૮, ૩૦૩,
૩૨૪, ૩૨૬, ૩૩૬, ૩૮૮,
૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૬, ૪૩૭,
૪૪૦, ૪૪૬, ૪૬૫, ૪૬૬,
૪૯૬, ૪૯૯

મુખ્ય સમાચાર ૨૩૪, (ટિ) ૧૮,
૧૦૪, ૧૧૪, ૨૩૪

મૂળમત્ર તેવીવાળા ૩૭૧, ૩૯૨

મૂળજી હીરાલાલ ૨૩૬

મૂળસદર ૩૬૦, ૪૩૫

મૂળાવળી નસ ૯૭

મૂરજીરિ ૩૯૧, ૫૦૬

મૈકડોનલ્ડ ૧૪૦, ૩૦૩, ૩૧૪

મૈકાલે ૧૭૮, ૨૩૦, ૨૮૩, ૫૫,
૪૨૦

મૈકસ ગુલર ૫૩, ૧૩૪, ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૯૨, ૧૯૩

મેધહૂત ૪૫, ૧૬૮, ૨૯૧, ૩૧૨,
૩૪૮, ૩૮૯

મેધરાજ ૨૩૨

મેઝેનિ ક્રિ ૨૨૨

મેડતા ૨૬૪

મેરુગ ૧૨, ૪૧

મેરુમુદર ઉપાધ્યાય ૧૫૮, ૨૬૧,
૨૬૨

મેરેટ ૧૯૦

મેરેડિથ ૩૮૦

મેરેથન ૩૫

મેવાડ ૧૬ (ટિ) ૧૮, ૨૯, ૧૬૪

મેળની મુદિકા ૩૧૧

મેગોલિયા ૨૦૬

મેત્રેથી ૭૧

મેગત પાદશાહી યુગ ૩૭૭

મેડન રિઝુ ૪૧૯, ૪૪૬

મેડેરા ૧૪, ૮૮

મેલીતાલ ગમગ્રસાદ ૧૦૦

મેલીલાલ સદાનાલા ૩૦૮

મેબેદ નર્મોસ ગધનલ ૨૨૩

મેહાલાલ દત્તીયદ દેસાઈ ૩૩૧,
૩૯૨, ૩૯૬

મેદનલ લ, ૨૧૯, ૨૫૬

મેદનતાલ પાર્નીયાકર ૨૦૩,
૩૧૨, ૨૮૯

મોહનલાલ રણછોડાસ ૯૯
મહારી કમળા અને ખીજી વાર્તાઓ
૩૧૩

ચ

ચક્ષુષ્ય ૨૬૮
ચરવડા ૪૮૯
ચશોવર્મા ૪૦૦
ચશોવર્મા યુગ ૬૭૭
ચંત્રશાસ્ત્ર ૨૧૯
ચાદવ ૯
યાત્રવલ્કય ૧૩૫
યુગધર્મ ૩૧૮
યુગવન્દના (ટિ.) ૫૧૫
યુધિષ્ઠિર ૨૫૭
યુધિષ્ઠિર વૃકાદર સંવાદ ૨૬૮
યુરોપ, ખંડ ૫૧, ૬૮, (ટિ.) ૮૮
(ટિ.) ૮૯, ૯૧, ૧૦૩, ૧૧૬,
૧૩૪, ૧૩૭, ૧૪૫, ૧૪૬,
૧૫૨, ૧૭૦, ૧૮૯, ૧૯૦,
૨૪૨, ૨૪૬, ૨૭૭, ૩૭૬,
૪૦૧, ૪૦૬, ૪૩૪

યોગગ્રંથ ૧૦૮
યોગદૌસ્તુમ ૧૦૮
યોગ ચિંતામણિ ૧૦૮
યોગશાસ્ત્ર ૩૧૫
યોગસૂત્ર ૪૯૮
યોગવાસિષ્ઠ ૧૦૮, ૨૯૦

ર

રખીદાસ ૪૮
રઘુપંશ ૨૧૮, ૨૮૬, ૪૮૩
રજપૂતચાન ૧૯૫

રજપુતાના ૧૬, ૧૫૮, ૧૬૪,
૧૮૯, ૫૦૨
રણછોડજી દીવાન ૨૩, ૪૫૭.
૪૫૯, ૪૬૦
રણછોડાસ ગિરધરભાઈ ૬૯,
૧૬૭, ૧૬૮, ૨૧૯
રણકોડ ભગત ૨૪, ૪૮
રણછોડલાલ છોટાલાલ ૫૫
રણછોડલાલભાઈનું જીવનચરિત્ર
૩૦૮

રણછોડરામ ઉદયરામ ૮૨, ૧૦૪,
૨૪૫, ૨૫૯, ૩૦૧, ૩૨૧,
૩૭૮, ૩૮૦, ૫૦૮
રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા
૧૩૯, ૧૮૮, ૩૧૦, ૩૩૭,
૩૮૭, ૪૩૯, ૪૯૮, ૫૧૬
રણજીતરામ રમારક કમિટી ૩૧૦
રણપિંગલ ૩૦૧

રણમલ્લજી ૨૬૧
રતનજી ફરામજી શેઠના ૩૨૨,
૨૩૫, ૩૦૪, ૩૨૨

રતનનામું ૨૩૭
રતનગાઈ ૨૩૮
રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ ૩૧૨
રતિપતિરાય પંડ્યા ૩૧૯, ૩૭૧
રતિરાય દુર્ગારામ ૧૦૩, ૧૧૩,
૩૯૨, ૪૬૧

રત્નદાસ ૩૪
રત્નદેવ ૧૨
રત્નમણિરાવ ૩૯૧, ૪૧૦, ૪૫૯
રત્નશેખર સુરિ ૧૨

રતનાદેવી ૨૧૩
 રતના બાવસાર ૩૧
 રતનાવલી ૨૯૧
 રત્નેશ્વર ૨૨, ૮૬, ૯૬, ૨૧૮,
 ૨૬૭
 રખી-સિન્દ્રનાથ ટાગોર ૨૨૩,
 ૨૪૪, ૩૯૦
 રમણભાઈ ૧૦૭, ૧૧૧, ૧૩૯,
 ૨૦૯, ૨૧૯, ૩૦૯, ૩૧૨,
 ૩૩૬, ૮૭૧, ૩૮૦, ૩૮૪,
 ૩૮૫, ૪૮૧, ૪૮૫, ૫૦૯
 રમણલાલ કનૈયાલાલ માસિક
 ૨૫૫, ૩૧૯, ૩૯૦
 રમણલાલ મોદી ૨૧૦
 રમણિક મહેતા ૩૮૫
 રમણીયરામ ૩૯૦
 રવિવર્મા ૫૪
 રવિશંકર રાવલ ૩૯૧, ૩૯૬,
 ૪૮૪, ૪૮૫
 રશિયા ૪૭૯, ૪૮૨
 રસપ્રવેશ ૨૮૯
 રસમજરી ૨૨
 રસશાસ્ત્ર ૩૨૧
 રસસાર ૨૨૦
 રસારવાદ ૩૧૦
 રસિકલાલ ૩૯૧
 રસિકવદનલ ૨૫, ૨૮૨
 રસુને અરણી ૨૪૦
 રસિકન ૪૮૪
 રમણમિ ૩૧૯
 રતિલાલ પડ્યા ૨૨૪

રતિદેવ ૨૭૩
 રાધનો પર્વત ૧૭૬, ૩૦૯, ૩૯૫
 રાજકોટ ૮૫, ૯૦, (ટિ) ૯૭,
 ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૩૧, ૧૪૦,
 ૨૩૧, ૩૧૦, ૪૩૯, ૪૫૦,
 ૪૬૨, ૪૭૬
 રાજમૃગાકરણ ૯
 રાજગેખર ૩૯૭, ૪૦૦, ૪૦૨,
 ૪૦૩, ૪૦૫
 રાજશેખરસૂરિ ૧૨
 રાજસ્થાન ૪૧૫
 રાજસ્થાની એન્ડ ગુજરાતી ૧૬૫
 રાજરામ ૩૫૮
 રાજરામમોહનરાય ૪૨૦
 રાજ ગોપીચંદ આખ્યાન ૨૩૬
 રાગુલા ૨૧૩
 રાજેન્દ્રલાલ મીતર ૧૯૨
 રાજેન્દ્રલાલ સોમનારાયણ દલાલ
 ૩૦૮
 રાજવરગ ૨૮૯
 રાણકદેવી ૪૨, ૨૫૭
 રાણપુર ૪૩૭
 રાણા સગ (ટિ) ૧૮, ૨૩૩
 રાધા ૨૮૨, ૫૦૭
 રાધાકૃષ્ણ ૧૬, ૪૪, ૨૬૪
 ગદાકૃષ્ણ ૩૫૩ ૧૬
 રાધાબાઈ ૨૪
 રાનડે ૫૪
 ગમ ૧૬
 રામકૃષ્ણ ૪૯
 રામકૃષ્ણ પંચમહ સ ૩૦૬

રામકૃષ્ણ શાસ્ત્રી ૩૧૫
 રામગીતા ૨૭૫
 રામચંદ્ર ૨૭૫, ૫૧૩
 રામજનકીદર્શન ૨૮૯
 રામજી લઘા ૪૮૭
 રામતર્કવાગીશ ૧૯૫
 રામનારાયણ વિ. પાઠક ૩૧૫,
 ૩૯૧, ૪૩૧, ૫૦૯
 રામબાલચરિત ૪૯
 રામબાળ લીલા ૨૬૫
 રામમોહનરાય જસવંતરાય ૩૦૫
 ૩૯૦
 રામલક્ષ્મણ ૫૨
 રામલાલ મોદી ૩૯૨
 રામસીતા ૧૬
 રામાનંદ ૧૬
 રામાનુજ ૧૫, ૩૧૫
 રામાયણ ૧૬, ૪૫, ૪૭, ૬૮,
 ૨૬૭, ૨૭૪, ૨૮૯, ૩૦૩,
 ૩૧૩, ૩૭૭ ૩૯૮, ૪૦૭,
 ૪૯૨
 રામાયણ મહાભારત ૨૬૮
 રામાયણ ને મહાભારતનો સાર
 ૨૮૯
 રા' માંડલિક (ટિ) ૧૮, ૪૦
 રાયચુરા ૩૯૧, ૩૯૬, ૪૧૦
 રાયણમંદોદરી સંવાદ ૨૬૮
 રાષ્ટ્રકૂટ ચાલુક્ય ૩૭૭, ૪૧૫
 રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ૩૯૧
 રાસમાળા ૩૦૨
 રાસગીતા ૧૮, ૧૯, ૪૭, ૧૧૩

રાસ્ત ગોકતર ૧૦૨, ૧૦૪, ૨૩૪
 રાંદેર ૪૬૫
 રુકિમણીદેવણ ૨૬૫
 રુદ્રદામન ૨૫૭
 રુદ્રપાલીય ગરુડ ૧૨
 રુ-રૂશિઆ ૧૯૦, ૩૫૮
 રૂસો ૧૩૪, ૩૯૭
 રૂપજી દેસાઈ ૨૫૮
 રૂપાવતાર ૨૬૧
 રેડિયમ ૩૨૨
 રેવરંડ કેરી ૧૭૭
 રેવરંડ મિ. એચ. આર. સ્કોટ
 ૧૭૪, ૧૭૫,
 રેવાબાઈ શિક્ષણમાળા ૩૦૮
 રૈવતકગિરિ ૨૫૮
 રોન્ડેગન કિરણો ૩૨૨
 રોમ ૨૬૭, ૩૧૧, ૪૦૦, ૪૮૪
 રોય ગ્રી. ૨૨૦
 રોષદશિકા ૫૨
 લ
 લક્ષ્મીદાસ ૨૧૮
 લક્ષ્મીધર ૨૬૧
 લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ ૨૭૨
 લઘુ મહાભારત ૨૯૪
 લઘુ વ્યાકરણ ૨૫૪
 લઘુ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી ૨૮૬, ૩૦૬
 લગ્નરામ ૨૭૧, ૨૭૨
 લલિત કવિ ૩૦૬, ૩૮૮, ૪૩૧
 લલિતવિસ્તાર ૩૯૯
 લલિતાદુઃખદર્શકનાટક ૮૨,
 ૧૩૪, ૩૦૧, ૩૭૬

લાલિતાશકર ૩૦૩
લક્ષ્મીબાઈ ગોકલદાસ ૫૭૯ ૩૫૭
લક્ષ્મીબાઈ શામળદાસ ૧૦૭, ૩૦૫,
૩૨૬

લન ૮
લવંગિકા ૩૯૪
લકાનતા ૩૯૯
લકન (ટિ) ૮૮, ૧૪૩, ૧૯૨
લામ્બસ ૨૯
લાખાજીરાજ ૬૧
લાખા પુલાણી ૧૧
લાટ ૯, ૮૪, ૧૯૮, ૨૧૦,
૪૧૩

લાઠી ૪૮૭, ૧૦૭, ૪૫૧, ૪૬૨,
૪૮૭

લાલજી દેવરાજ ૨૩૭
લાવણ્ય સમય ૨૧૨
લાલદાસ ૨૮૬

લાલન-૫૦ ૨૦૨
લાલશકર ૧૦૯, ૩૦૩

લાહોર ૧૬
લિપિ પ્રચરણી પરિષદ પર

લિપિધારા (ટિ) ૯૮
લિપિ વિસ્તારક સભા ૬૭
લિગિવટીક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા
૧૬૫,

લીમ-લીબડી ૬૯, ૨૧૩
લીલાવતી ૯, ૩૦૫, ૩૬૪, ૪૯૦
લીલાવતી જીવનકાળ ૩૬૯
લોમ્હા ન્યોન ૩૪૪
લોમ્હીન ૩૧૦

લોકમાન્ય ટિજક ૧૯૦, ૨૫૯
લોમ્હી ૪૦૦
લોડ મોલી ૩૪૨, ૩૪૪
લોહગઢ (લાહોર) ૧૯૯

વ

વખતસિદ્ધ ૨૫૮
વચ્છરાજ ૨૨, ૪૭, ૪૮

વજીઓ ૨૬૬
વજીભલય ૧૨

વટપદ્મ ૮૪, ૮૫
વડનગર ૧૪, ૮૮ ૩૦૫

વડુ ૨૪૩
વડોદરા ૨૨, ૨૮, ૭૩, (ટિ)

૮૭, ૧૦૦, ૧૩૧, ૧૪૦,
૧૮૪, ૧૮૬, ૨૨૬, ૨૩૭,
૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૪૯,
૨૮૫, ૩૦૦, ૩૧૪, ૩૧૫,
૩૨૪, ૩૨૬, ૮૫૮, ૮૩૯,
૪૫૬, ૪૬૫, ૪૬૭

વઢવાણ ૨૧૨, ૪૬૨

વનરાજ ૯, ૧૯૮, ૩૦૨, ૩૭૯,
૫૦૧

વનવજીન ૨૮૭
વનસ્પતિ શાસ્ત્ર ૧૧૦
વનાકચુલર લિટરેચર ૧૭૩
વનિના વિનોદ ૨૪૦

વરજદાસ રમીલદાસ ૪૫૮
વરજી ૧૯૫

વરાડ ૧૯૬
વર્ધા ૪૭૪
વડાવર્ધ ૨૬, ૩૮૧

વર્મા ૩૯૫
 વર્નિલ ૪૦૩
 વર્નિલ હોરેસ યુગ ૩૭૭, ૩૯૮
 વલ્લભીપુર ૧૩૫, ૨૫૭, ૪૧૦
 વલ્લભીરાજ ૧૯૮
 વલ્લભ ૨૨, ૨૩, ૨૯, ૩૦, ૧૯,
 ૨૧૭, ૨૪૧, ૨૬૬, ૨૬૮,
 ૨૭૧
 વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ૧૦૩,
 ૧૧૩, ૩૯૨, ૪૬૧
 વલ્લભઝગડો ૨૧૮
 વલ્લભભાઈ સરદાર ૪૨૭, ૪૩૧
 વલ્લભભત્તખંડન ૨૭૫
 વલ્લભભાખ્યાન ૨૧૮
 વલ્લભભાચાર્ય ૧૬, ૨૯
 વસંત (ટિ) ૧૮, ૧૫૬, ૧૬૪,
 (ટિ) ૧૬૫, ૨૧૨, ૨૩૩,
 ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૩૬, ૩૬૮,
 ૩૮૨
 વસંતવિજય ૩૮૫
 વસંતવિલાસ ૪૦, ૯૭, ૧૫૬-
 ૧૫૮
 વસુઅંધુ ૩૯૯
 વસ્તુપાળ ૨૪૩, ૫૦૦
 વસ્તુપાલતીર્થયાત્રાવર્ણન ૨૬૨
 વસ્તુપાલ રાસ (ટિ.) ૯૭
 વસ્તો ૨૨, ૪૭
 વાગ્ન્યાપાર ૩૧૨
 વાગ્ઘટ ૧૦
 વાઘજી આશારામ ૩૧૦
 વાઘેલા ૪૫૪

વાચસ્પતિ ૪૦૦
 વાડીલાલ શાહ ૩૯૫, ૪૨૮
 વાતાવરણ ૨૯૧, ૩૧૫
 વાત્સ્યાયન ૩૯૯, ૪૧૪
 વાર્તા-ગુચ્છ ૩૧૪
 વાઘ્યામણિ ૩૧૬
 વાલજી દેસાઈ ૩૯૧
 વાદમીક્રિ ૪૭, ૫૩, ૧૪૭, ૩૯૮,
 ૫૧૩
 વાસનેય સંહિતા ૯
 વાસુદેવ ગોવિંદ આપ્ટે ૩૪૧,
 ૩૪૨
 વાંસવાડા ૪૯૯, ૫૧૭
 વિકન્ન ૪૫
 વિક્રમ ૧૨
 વિક્રમચરિત્ર ૨૩૨
 વિક્રમાંકદેવચરિત્ર ૯
 વિક્રમોર્વશીય ૪૪, ૩૦૦, ૩૧૨,
 ૩૮૭, ૩૮૯.
 વિચારસાગર ૩૭૯, ૧૦૩,
 ૧૦૮, ૩૭૯
 વિજય ૧૯૧
 વિજયનગર ૧૨
 વિજયભદ્રમુનિ ૨૬૧
 વિજયલાલ કુવ ૩૯૧, ૪૧૬
 વિજયરાય કલ્યાણરાય વૈદ્ય ૩૯૦,
 ૪૬૪
 વિજયવાણી ૨૯૦
 વિજયાશંકર ૨૯૦
 વિજ્ઞાનગુચ્છ ૩૧૪
 વિજ્ઞાનમંદિર ૩૯૧

વિજ્ઞાનવિનાસ ૧૦૩, ૩૯૩
 વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ૪૪૮
 વિદલો દેશ ૧૯૪
 વિદુર ૫૮
 વિદ્યાગૌરી ૩૦૫, ૩૨૨, ૩૯૪
 વિદ્યાતીર્થ ૧૨
 વિદ્યાતા હિંદુશ, લાલ અને સતોપ
 (ટિ) ૯૮
 વિદ્યાનાથ ૧૨, ૧૩
 વિદ્યાપતિ ૧૬
 વિદ્યાપીઠ ૪૮૦, ૪૮૧
 વિદ્યાપીઠના જોડણીકાશ ૪૭૪
 વિદ્યાબ્યાસક સભા ૯૯
 વિનાયકરાવ ૩૦૭, ૩૯૧
 વિપિન ૩૦૮, ૫૦૯
 વિભાકર ૩૧૯, ૮૯૯
 વિમલચંદ્રસરિ ૧૨
 વિમળપ્રમથ ૧૩૫, ૨૩૧
 વિમળમત્રી રાસ ૯૭
 વિમાન ૩૨૨
 વિલિપમ જોન્સ ૧૯૨
 વિલ્સન ૧૯૩, ૨૩૦
 વિવર્તલીના ૩૮૨
 વિવાદતાડત્ર ૩૧૫
 વિશાળદેવ ૧૦
 વિશાખાદત્ર ૩૪
 વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ ૩૧૯
 વિશ્વનાથ વૈદ્ય ૪૪, ૨૧૬,
 ૩૯૫
 વિશ્વભેદ ૧૭૯
 વિશ્વમિત્ર ૫૨

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ૩૯૦
 વિષ્ણુદાસ ૪૭, ૯૬, ૨૧૮, ૨૬૬
 વિશ્વાચલ ૧૯૫
 વીરજી ૨૨, ૪૭, ૩૬૭
 વીરમતી નાટક ૧૬૮, ૨૯૦
 વીરમિત્ર દિવેદિયા ૩૯૧, ૪૧૬
 વીરવિજય ૨૧૨
 વીસનગર ૧૪
 વીસમી સદી ૩૯૩, ૩૯૪
 વીહા ૪૭
 વુલિયમ હન્ડર ૭૧
 જુતરનાકર ૨૮૬
 વેદ ૧૩૪, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૪,
 ૨૩૯
 વેણીસ હાર ૨૭૩
 વેદધર્મસભા ૧૦૦
 વેદાન્તમાળ્ય ૩૧૫
 વેનચરિત્ર ૩૪૯
 વેરાવળ ૪૫૪
 વેદદર્શની ૪૯૭
 વૈતાલ પચીપચીસી ૨૩૨, ૨૬૨
 વૈનચરિત્ર ૩૦૮
 વૌટ ૧૯૭
 વૌદ્દર ૩૯૭
 વ્રજ ૧૯, ૨૧, ૧૬૪
 વ્રજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી ૧૦૦,
 ૧૦૩, ૧૫૮, (ટિ) ૧૬૦,
 (ટિ) ૨૦૨, ૨૦૬, ૨૧૯,
 ૩૦૨, ૩૭૮
 બ્યાસ ૧૯૩
 બીએચયદ્ર પાઠકજી ૨૫૬, ૩૮૯

શ

શાકુંતલા ૨૨૯, ૫૧૩
 શતશ્લોકી ૧૦
 શત્રુ-શત્રુજય ૩૦, ૪૫૬
 શત્રુજય મહાત્મ્ય ૨૧૫
 શત્રુજય રાસા ૨૬૨
 શત્રુજય ૪૬૫
 શયદા ૪૬૫
 શરીર સાત્તેમદમદ ૧૭૯, ૪૬૬
 શાહબાગગદી ૪૧૨
 શંકર ૪૦૦
 શંકરપ્રસાદ ૪૬૦
 શંકરરાય ૩૯૦
 શંકરલાલ માહેશ્વર ૧૦૩, ૧૮૦,
 ૨૫૮
 શંકરાચાર્ય ૧૫, ૫૪, ૨૯૦
 શલાળ ૩૫૮
 શંભુપ્રસાદ મહેતા ૩૧૯
 શાકુંતલ-નાટક ૧૦૩, ૧૬૮,
 ૩૭૯, ૩૮૯
 શાન્તિદાસ ૬૦, ૪૫૬
 શામળદાસ ગાંધી ૪૩૬
 શા-સામળ ભટ્ટ-કવિ ૨૨, ૨૩,
 ૨૬, ૨૭, ૧૬૭, ૧૭૦, ૧૭૫,
 ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૨,
 ૨૪૧, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૭૧,
 ૩૪૯, ૩૭૮, ૪૬૫, ૪૮૮
 શામળશાહ ૨૧૬
 શારદા ૩૧૦, ૩૯૩
 શારદાગૌરી ૮૦૫, ૩૨૨, ૩૯૪
 શારદાચરણ મિત્ર ૬૨

શાહબહાન ૨૮, ૪૫૬
 શાહનામાનાં દારતાનો ૩૦૪
 શાહનામું ૩૦૪
 શાળાપત્ર ૩૧૮
 શાળાપયોગી નીતિગ્રંથ
 (પિ.) ૯૬, ૨૧૯
 શાંકરભાષ્ય ૨૫૪, ૩૭૯
 શિક્ષણગુરુ ૩૧૪
 શિક્ષણશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ ૩૦૨
 શિખિ ૨૭૩
 શિરીનઆધ ૧૦૫
 શિરોહી ૧૬
 શિવદાસ ૨૨, ૪૭, ૨૧૫, ૨૨૮
 શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
 ૪૪૯
 શિવાજી ૩૫૮
 શિવાનંદ ૨૩
 શિવાભાઈ ૩૯૦
 શિવુભાઈ આપુભાઈ ૧૮૮
 શિશુપાલવધ ૨૫૭
 શીખ ૧૬
 શીલતરંગિણી ૧૨
 શીલવતી રાસ ૫૨, ૨૩૧, ૨૭૧
 શુકગ્રન્થસંવાદ ૨૧૮
 શુકદેવ-આખ્યાન ૪૭
 શુકભોજોતરી ૧૬૬
 શુકાનંદ ૨૧૭
 શૂરસિંહજી ૩૦૨
 શૂ-શૂરસેન ૪૫, ૧૯૬, ૩૦૦,
 ૩૭૦
 શેકસપિ-પીઅર ૫૦, ૫૩, ૧૪૭,

૧૭૫, ૩૦૬, ૩૮૫, ૩૮૬,
૪૦૩, ૪૯૨, ૫૧૩
શેખ કોણુ અને સૈયદ કોણુ ૨૪૦
શેખ ખલુખીયા ૪૬૧
શેક્ષત વાસુદેવ રામચંદ્ર ૩૦૩
શેની ૨૬
શોલાપુર ૧૫૦
શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા ૧૯૨
શ્રીકૃષ્ણ ૪૦, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૮૦,
૨૮૨, ૫૧૨, ૫૧૩
શ્રીકૃષ્ણચ દોષ્ય ચિત્રકથા ૩૧૦
શ્રીકૃષ્ણાકુમારી ૨૮૯
શ્રીગીતાગુણાનુવાદ ૩૧૦
શ્રીધર વ્યાસ ૧૨, ૪૭, ૨૬૧
શ્રીનગર ૯
શ્રીપાલ ચરિત્ર ૧૨
શ્રીપાળરાસ ૯૭
શ્રીમાલ ૧૪, ૪૯૯, ૫૧૭
શ્રીવસન્નવિલાસિકા ૩૦૨
શ્રુતખોધ ૨૮૬
શ્રેય સાધક અધિકારી મહાજી ૧૦૮
શ્વેતકેતુ ૧૩૪
શ્વેતશ્વતર ઉપનિષદ્ ૨૭૭
પ
પડ્દશની ૧૨
પદ્માપાયન્દિકા ૨૬૧
પોડશકળા ૨૨૮
સ
સચ્ચેદી (ટિ) ૧૫૪, ૧૭૯, ૨૩૫
સચ્ચિદાનંદ ૨૭૫,
સત પંથ ૨૩૬

સતસયા ૨૮૨
સતારા ૧૩૯
સતીગીતા ૨૭૩
સત્યપ્રકાશ ૧૦૨, ૨૩૪
સત્યવક્તા ૮૧
સયાથંભીમાસા ૩૧૪
સાયેન્દ્રરાન દિવેટિયા ૩૮૯
સદ્યતઃસચરિત્ર ૨૧૨, ૨૧૩
સદ્દર્શિન હુમેનખાન (ટિ) ૮૭
સંધરા જોસમ ૫૦૧
સદ્ધર્મપુડરીક ૩૯૯
સપાલક્ષ ૧૯૯
સપ્તમેત્રી રાસ ૨૧૨, ૨૬૧
સમયસુદર ૨૩૨
સમરાષ્ટ્રચક્ર ૫૦૭
સમરોર બહાદુર ૨૩૪
સમસ્ત દશા લાડમિત્ર ૩૧૯
સમાલોચક ૧૦૭, ૩૧૮, ૩૯૩
સયાજી જ્ઞાનમ ગ્રુપા ૩૦૨, ૩૧૪
સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા ૩૧૪
સયાજીરાન માયકવાડ ૬૬, ૮૩,
૮૪, ૯૨, ૩૮૦
સયાજીનિબંધ ૩૧૮
સયાજી સાહિત્યમાળા ૩૧૪
મરણ પદાર્થ વિજ્ઞાન ૧૦૯
સરસ્વતીકર્ણભરણુ ૯
સરસ્વતીચંદ્ર ૨, ૫૨, ૯૬,
૧૦૭, ૧૩૪, ૨૯૬, ૨૯૮,
૩૮૦, ૩૮૧, ૫૦૮,
સરસ્વતીતીર્થ ૧૦
સરહિદ ૧૯૫

સરોજિની નાયકુ ૨૪૪
 સરોજિનીબહેન ૩૯૪
 સર્વદર્શન ૧૦૮
 સવિતા ૧૦૭
 સવિતાનારાયણ ૨૯૦, ૩૨૧
 સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય
 ૩૧૩, ૪૧૯, ૪૩૭,
 સહદેવ ૫૪
 સહસ્રપદી રાસ ૪૯
 સંગ્રામસિંહ (ટિ.) ૧૮
 સંઘતિલકાચાર્ય ૧૨
 સંજાણુ ૨૩૩
 સંપતરાવ ૮૩
 સંસારસુખ ૧૦૨
 સંસારસ્વર્ગ ૩૦૫
 સંસારિકા ૩૦૩
 સંસ્કૃત વાહ્મયનો ઇતિહાસ ૩૧૩
 સંસ્કૃત સાહિત્યનો વૃત્તાંત ૧૪૦
 સાક્ષરજીવન ૨, ૨૯૯
 સાક્ષરસપ્તક ૧૮૧
 સાગણા ૨૧૪
 સાગર ૩૦૩
 સાગર અને શશી ૩૮૫
 સાઠીનું સાહિત્ય (ટિ.) ૧૬૭
 સાદિક ૪૬૫
 સાન્વય વ્યાકરણ ૨૨૦
 સાળરમતી ૪૯૬, ૪૯૯
 સામળદાસ કોલેજ ૨૫૯
 સાયણુ ૪૦૦
 સાયણાચાર્ય ૧૨, ૧૩
 સારસ્વત વ્યાકરણ ૨૮૬

સારંગદેવ ૧૦, ૧૨
 સામોળ ૨૧૬
 સાવિત્રી નાટક ૧૦૩
 સાવિત્રીનો યમ સાથેનો સંવાદ
 ૩૧૦
 સાહિત્ય ૧૮૬, ૧૯૨, ૨૧૨,
 ૨૧૫, ૨૦૧, ૩૧૮, ૩૯૩,
 ૪૪૬
 સાહિત્યદર્પણ ૧૪, ૨૯૨,
 સાહિત્ય પરિષદ ૨, ૫૨,
 સાહિત્યપ્રિય ૩૯૫
 સાહિત્યમાતૃક ૧૮૬,
 સાહિત્યગત ૩૧૨
 સાહિત્યવિલાસ ૩૧૨
 સાહિત્ય સભા ૧૨૭, ૧૩૮, ૩૨૬
 સાહિત્ય સંસદ ૩૨૬
 સાંકળચંદ શહ ૪૧૬
 સાંજ વર્તમાન ૧૦૪
 સાટાકૂઝ ૩૧૯
 સિકંદર ૪૫, ૪૦૮
 સિઝવિક ૫૪
 સિદ્ધપુર ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૮૮,
 ૨૬૪
 સિધ્ધરાજ જયસિંહ ૩૮, ૪૫,
 ૧૯૮, ૨૧૨, ૪૫૯, ૪૬૨
 સિધ્ધરાજપ્રજ્ઞાંધ ૪૨
 સિધ્ધસેન દિવાકર ૩૯૯
 સિદ્ધ હિમચંદ્ર ૨૬૧
 સિધ્ધેશ્વરી ૧૪
 સિદ્ધાંતસાર ૧૦૮, ૨૯૯
 સિદ્ધાંતસિન્ધુ ૩૧૫

સિદ્ધિમુનિ ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૩૩
 સિપામ ૩૫૮
 સિધ ૪૫, ૧૬૪, ૧૯૫, ૧૯૭,
 ૪૦૯, ૫૦૨
 સિધુ નદી ૨૦૧, ૨૫૬
 સિદ્ધ ૧૯૭, ૪૯૬
 સિદ્ધાસનમત્રીશી ૨૩૨
 સીતાજી ૫૪, ૨૭૫, ૩૦૬
 સીતાદરજી ૧૫૮, ૨૬૧
 સી હુજ ૨૨, ૧૮
 સુખલાલ-૫. ૩૯૧
 સુખભોક્તેરી ૨૬૮
 સુદર્શન ૧૦૭, ૩૦૦, ૩૯૩
 સુદર્શન ગદ્યાવલી ૨૯૯
 સુદામા ૫૮
 સુદામાચરિત્ર ૮૬, ૩૧૩
 સુદામાપુત્રી ૨૫૭
 સુદેવજી ૧૯૭
 સુન્દરમ (રિ) ૫૧૫
 સુપ્રજનન સાગ્ર ૩૧૪
 સુમદાદરજી ૩૧૩
 સુમતિ ૧૦૭
 સુમતિખહેન ૩૦૫, ૩૭૪,
 સુ-સુગત ૯, ૧૪, ૧૫, ૧૦૦,
 ૧૨૬, ૧૩૯-૧૩૧, ૧૭૪,
 ૨૦૦, ૨૨૬, ૨૨૯, ૨૩૭,
 ૨૩૮, ૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૨,
 ૨૯૩, ૩૦૩, ૩૧૦, ૩૧૪,
 ૩૨૬, ૩૪૦, ૪૫૬, ૪૫૭,
 ૪૬૦, ૪૬૧
 સુતની સુખનેશ ૬૫૧૧ ૪૬૦

સુરતનો દનિદાસ ૪૬૦
 સુગતસગ્રામ ૨૦, ૩૯, ૪૯,
 ૨૧૧, ૫૦૫, ૫૦૭
 સુરદાસ ૧૬, ૧૭૪, ૪૩૨
 સુરભાણુ ૨૩૬
 સુરસિદ્ધજી દાકાર ૩૮૬
 સુરજી ૮૪, ૧૦૦, ૨૫૭
 સુરેખાદરજી ૪૭
 સુનેમાન મદ મદ ૨૩૮
 સુદર ૨૬૭
 સુદરીસુખોષ ૩૦૫, ૩૨૨
 સુર ૨૪૧
 સુરસિદ્ધજી ૧૦૭
 સુષ્ટિજન્ય પ્રથમગ્રાન ૯૯
 સુષ્ટિસત્ત્વ ૨૯૦
 સેધન્ટમળગી ૪૦૪
 સેનાપ ૪૮૧-૪૮૩
 સેડન ૪૫૮
 સેન્દ્રલ તપાસેરી (ટિ.) ૮૭
 સેતુઅલ તર્ક ૧૪૩, ૧૪૪
 સેવનરોલા ૧૩૪
 સેનનાપ્રકીઓનો દનિદાસ ૩૦૪
 સેન્ટ જોન ૪૦૬
 સેવદ નાગઅર્ચી પ્રો. ૪૫૮
 સોક્રીસ ૨૮૭
 માનમદ ૨૦૦
 મામનિલકમુગિ ૧૨
 સામદેવ ૪૦૦
 મામનાથ ૧૧, ૧૯
 સામધર સામુક ૯
 સે ૧૬ ૪૬૦

સૌરાષ્ટ્ર કાપડિયા ૪૩૬
 સોલંકી ૪૦૦, ૪૫૪
 સૌરાષ્ટ્ર ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૮૦,
 ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૧૦,
 ૨૧૨, ૨૫૬, ૩૮૬, ૩૮૭,
 ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૩,
 સૌરાષ્ટ્રદર્પણ ૧૦૨, ૧૦૩
 સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ૩૯૬
 સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ ૧૯૮,
 (ટિ.) ૨૦૧, ૨૧૦
 સૌરાષ્ટ્રની રસધારા ૩૯૬
 સ્કન્દગુપ્ત ૨૫૭
 સ્કાયર ૪૦૪
 સ્કોટ ૨૪૦, ૩૮૦
 સ્કોટવેડ ૪૮૭
 સ્ટોપર્ડ ષૂક ૩૪૧
 સ્ટ્રોંગ (ટિ.) ૪૬૩
 સ્ત્રીચરિત ૨૨, ૪૭
 સ્ત્રીબોધ ૧૦૪, ૧૦૫, ૨૩૪,
 ૩૨૨
 સ્ત્રીસુબોધ ગ્રંથમાળા ૩૦૬
 સ્નેહમુદ્રા ૨૯૯
 સ્પાર્ટા ૩૫
 સ્પેન ૧૮૯, ૪૮૨
 સ્પેન્સર ૫૩, ૪૭૧
 સ્મરણમુકુર ૬૦, ૩૮૨
 સ્મરણસહિતા ૧૨૬, ૩૮૧
 સ્વાદ્વાદમંજરી ૧૦
 સ્વાવકનામા ૨૩૩
 સ્વાતરિવની ૩૦૬, ૩૦૭
 સ્વેડન (ટિ.) ૮૯

સ્વભાષ્યાય ૧૬૦
 સ્વરાજ્યને કુરંગાવગર ચાલશે ૨૪૦
 સ્વરૂપસંધાન ૩૦૮
 સ્વર્ગની સુંદરીઓ ૩૦૫
 સ્વામીનારાયણ ૨૧૭
 સ્વામી રામતીર્થ ૩૧૩
 સ્વામી વિવેકાનંદ ૩૦૬
 સ્વીટ્ઝરલેન્ડ (ટિ.) ૮૯
 સ્વીડનબર્ગના ધર્મવિચાર ૩૧૩

હું

હુઝરતઅલી (અ.સ) નાં
 બોધવચનો ૩૬૪

હદીકે હિલ હિન્દ ૪૬૧
 હનુમાનગરુડસંવાદ ૨૮૦
 હનુમાન ૫૪
 હમીરજી ગોહિલ ૪૫૧
 હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા
 ૮૮, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૮૬,
 ૩૦૨, ૩૦૪, ૩૧૪, ૩૮૦,
 ૩૯૨, ૪૨૮

હરપા ૪૦૯
 હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૧૯૨
 હરપિલાસ ૧૯૨
 હરિસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા ૩૯૨
 હરિશ્ચંદ્ર ૨૭૩
 હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન ૩૪
 હરિદાસ ૨૨, ૨૬૭
 હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ-હોકટર
 ૩૧૯, ૩૯૬, ૪૮૦, ૪૮૪
 હરિગણલક્ષ્મી ૨૬૨
 હરિહર ૨૪

દરિદ્રાદ્રશ્ચરિ ૧૨, ૫૦૭
 દરિરાગ ૨૮
 દરિરાય ૨૫૮
 દરિદાસભાઈ ૩૭૦
 દરિલાલ ૬૧, ૩૮૦
 દરિલાલ દેસાઈ ૧૩૩
 દરિલાલ ધ્રુવ ૧૬૮, ૧૯૮, ૩૦૨,
 ૩૫૬, ૩૮૩, ૩૮૮,
 ૮૯૨
 દરિલાલ વાદ ૮૯૫
 દરિલીલા ૧૦, ૧૮, ૩૧૨
 દરિલીલાસોળકળા ૨૧૧
 દર્શિવલ્લભદાસ બાગગોવિન્દદાસ
 ૫૬, ૬૧, ૬૯
 દર્શન ૨૩૨
 દર્શન ૪૦૦
 દર્શન યુગ ૩૭૭
 દસ ગવદ ૨૧૨, ૨૧૫
 દસવલ્લભ (દિ) ૯૭
 દસાચારખડી ૨૧૫, ૨૨૮
 દસાગરોન ૩૦૫, ૩૯૮
 દાશ મદમદ અસાંખિયા ૨૪૦,
 ૩૬૩, ૪૬૬
 દાદોશ્ચર ૧૪
 દાત-મતી ૧૬
 દારમાળા ૫૦૧
 દાસા ૮૬૦
 દાસાચારખડી ૧૦
 દાર્દ ૪૫૭
 દિગ્ગજાલ ગુરુજી અન્નરિયા
 ૩૧૨, ૩૮૯

દિગ્ગજ ૧૯૧, ૧૮૫, ૧૯૭,
 ૩૮૭
 દિગ્ગજી આદિ કીર્તીગીઝમ ૩૬૦
 દિગ્ગજાલ રચન ૧૩, ૧૫, ૧૭,
 ૩૬, ૫૦, ૬૭, ૬૮, ૭૨,
 ૭૭, ૧૦૪, ૧૧૮-૧૨૧,
 ૧૩૪ ૧૫૦, ૧૫૧, ૧૭૩,
 ૧૭૭, ૧૯૦, ૧૯૩, ૧૯૫,
 ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૬, ૨૨૦,
 ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૭૪, ૩૦૧
 ૩૧૭, ૩૨૩, ૩૩૭, ૩૫૧,
 ૩૫૫, ૩૫૭, ૩૭૮, ૩૮૮
 ૩૮૮, ૩૯૯, ૪૦૦, ૪૧૦,
 ૪૧૩-૪૧૫, ૪૧૭ ૪૧૯,
 ૪૨૬, ૪૩૨-૪૩૪, ૪૩૯,
 ૪૫૩, ૪૮૫, ૪૯૧, ૫૦૨,
 ૫૧૩
 દિગ્ગજાલ ૯૮
 દિગ્ગજ ૧૦૪
 દિગ્ગજાલ સમસ્ય ૧૧૮, ૧૨૯
 દિગ્ગજાલ નવોગીતો દિગ્ગજ
 -૧૫
 દિગ્ગજાલ પાત્રી ૨૮૨
 દિગ્ગજ પાત્રી ૧૯૦
 દિગ્ગજાલ દિગ્ગજ ૨૧
 દીમન્નમાન ૧૪
 દીગ્ગજ ત્રિભુવનદાસ પારેખ
 ૩૧૧, ૩૧૬, ૩૮૨, ૪૨૮,
 ૪૬૫, ૪૬૮
 દીગ્ગજ ગુરુજી અન્નરિયા
 ૩૧૪, ૩૮૨

હીરોન ૧૯૩

હુંડી ૫૦૧

હૃદયઝરણાં ૩૦૫

હૃદયપરીક્ષણ (ટિ.) ૮૮

હૃદયવીણા ૧૨૬, ૨૦૬, ૩૮૧,

૩૮૫

હૃષીકેશ વ્યાકરણ ૧૯૫, ૨૦૩

હેકટર ૫૧૩

હોગલ ૩૮૨

હોમ-અન્ડ-પ્રાચીન, સૂરિ, હોમાચીન

૧૦, ૩૮, ૩૯, ૪૨, ૪૪-

૪૬, ૧૬૨, ૧૯૪, ૧૯૫,

૧૯૭, ૧૯૮, ૪૦૦, ૪૧૪,

૪૧૫, ૪૯૪, ૫૦૦, ૫૦૭

હોમાદ્રિ ૧૦, ૪૦૦

હોમ્સેટ ૫૧૩ .

હોલમ ૨૮૩

હોદ્રાયાદ ૩૬, ૪૫૩

હોમયુગ ૫૦૭

હો. વ્યા. (હોમવ્યાકરણ) ૪૧

હોપ ૩૧૫

હોમર ૩૮૧, ૪૦૩, ૫૧૩

હોરમજી દેસાઈ ૨૩૫

હુગો ૫૧૩

